דִּבְרֵי יְמֵי יִשְׂרָאֵל בְּתוּגַרְמָה

על־פי מקורות ראשונים

מהדורה שניה מושלמת ומתוקנת
בהוספות ומלואים רבים

מאת

שלמה רוזאנים

חלק ראשון

ימי הגרושים והנדודים והתישבות הפליטים בתוגרמה
(משנת ה' אלפים ס' עד ה' ר"ם; 1300–1520)

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

הוצאת «דביר», תל־אביב

ת ר "ץ

Copyright 1930 by the "Dvir" Co. Ltd., Tel-Aviv

The "Dvir"
שאול המלך
23-4 טל. 33235,

הספריה העירונית
"שערי ציון" בית אריאלה
שד' שאול המלך 25, ת"א
ת.ד. 33235, טל. 4-3-2=210141

(12)

נדפס בדפוס י. א. וויים, ירושלם.

Printed in Palestine

_

הספר הזה בצאתו לאור במהדורתו הראשונה עשה רושם גדול בעולם המדע, בהיותו כמעט הספר היחידי בתחום שתחם לו הרב המחבר, בשקידה רבה אסף הרב המחבר חומר עצום ממקורות ראשונים, מספרים עתיקים יקרי מציאות ומכתבי יד גנוזים, והכין את האבנים והלבנים הראשונות לבנין ההסטוריה של היהודים בארצות המזרח הקרוב, וביחוד באלה שנכללו לפני מלחמת העולם בשם ארצות תוגרמה. אין להתפלא אם הספר הזה אפס כלו מהר מן השוק ועתה כמעט שאין להשיגו.

במהדורה השניה הזאת השיב הרב המחבר את ידו על ספרו ונתן לו כמעט פנים חדשות על ידי התקונים והשנויים הרבים, וביחוד על ידי המון הנוספות והמלואים, שהוכנסו בו. בחלק הראשון הזה בלבד רבו הנוספות כדי שלישי שלם של הספר כלו. ע"י הנוספות האלה נתבררו הרבה נקודות חדשות וחשובות בתולדות היהודים במזרח, ואין ספק כי גם מהדורא זו תתקבל ברצון ובהבה ע"י שוחרי המדע בקהל העברי ותהיה בעיניהם כחדשה ממש.

מערכת "דביר"

תוכן העניינים

פרק א׳. השלטנים הראשונים. ה״א ס׳–ריי״א (1300–1451)

צמיחת קיכרית העסמאנית ושלטן עסמאן׳—שלטן אורכאן׳—קהלת ברוסיה׳ בנין בית הכנסת עץ חיים—חיל היניטשרים—לכידת גאליפולי׳—שלטן מוראד א׳—לכידת אנגורה׳—לכידת אנדרינופלא׳—קהלת היהודים באנדרינופלא׳—המלחמה נגד הבולגארים׳—הנסיכה תמר בת המלכה היהודית תיאודורה׳—שלטן באיאזיד א׳—לכידת ניקופול ביידין׳—קהלות היהודים׳ מלחמת אזרחים׳—שלטן מחמד א׳—מרידת הדרוישים ותמומר שמואל—הארכיונית יצחק חזן׳—שלטן מוראד ב׳—חיל הגוריבה׳—ר׳ חנוך צפורתא׳—לכידת שאלוניק׳—ר׳ שלום אשכנזי מנווסטו׳—ר׳ דוסא היוני—ר׳ יצחק צרפתי׳—יעקב ריפא השלטן ויורש העצר—לכידת סמרך והיהודים׳—מות שלטן מוראד ב׳. ע׳ 1–81.

פרק ב׳. היהודים תחת ממשלת שלטן מחמד ב׳. ריי״א–רמ״א (1451–1481)

שלטן מחמד ב׳ ויהודי אנדרינופלא׳—כתב דת הניתן לרופא יעקב׳—לכידת קושטנדינא׳—מס היהודים—ר׳ משה קפסאלי רב הרבנים׳—רבע איוב׳—התראות השלטן ור׳ משה קפסאלי׳—ר׳ חנוך צפורתא והקראים׳—ר׳ מרדכי מיסטיאגי—ר׳ שבתי בן מלכיאל חכהן—ר׳ משה קפוצטו היוני—איזן חאסאן—היהודים נתיני תגרמה בוילאכיא—יהודי באואריה מתקבלים בתרכיה׳—מלחמת רודוס והיהודים—יהודי ציר תוגרמה בחצר ויניציא׳—הבשרים לשלטן מחמד—המגפה בקושטנדינא׳—ר׳ משה קפסאלי—שלטן מחמד והיהודים הפיזנרקית׳. ע׳ 19–42.

פרק ג׳. היהודים בימי שלטון באיאזיד ב׳ איל־סופי (החסיד) רמ״א–רע״ב (1481–1512)

נקם היאניצרים בר׳ משה קפסאלי—משה עשרים ואחד׳ מחלוקת ר׳ יוסף קולון—ר׳ גדליה בן יחיא—ר׳ אליה בכירי—ר׳ כלב אפנדופילי—ר׳ שמעון אשכנזי—ר׳ יוסף קלטי—גרוש ספרד׳—גרושי ספרד מתקבלים בתיגרמה׳—המדרשים הראשונים דוד ושמואל נחמיאס—גרוש פירטוגאל—ר׳ אליה מזרחי—ר׳ דיד כהן—ר׳ יהודה בנבנשתי—ר׳ יוסף צאסי—ר׳ יעקב חביב—ר׳ דוד מסיר ליאון—הקראיא ר׳ שאלתיאל—דין דוד יחיא—. ע׳ 43–90.

פרק ד׳. שלטן שלים א׳ רע״ב–ר״ם (1512–1520)

מלכות שלטן שלים׳—נצחון ארץ ישראל ומצרים—ר׳ יצחק קארו—ר׳ יצחק בן עלי—דון וידאל בנבנשתי—ר׳ שלמה אלמולי׳—ר׳ אברהם בן יעש—ר׳ יעקב ן׳ חביב—ר׳ שלמה הלוי—ר׳ אברהם סבע—ר׳ יוסף קארו—ר׳ דיד מסיר ליאון—ר׳ מתתיא׳—ר׳ בנימין בן ר׳ מתתיא׳—ר׳ אברהם שמסולי—ר׳ בנימין בן ר׳ מאיר הלוי—ר׳ מודכוס—ר׳ משה ורנק׳—ר׳ יעקב טאיטצק׳—ר׳ יצחק בן ליב׳. מבט כללי על מצב היהודים והעדות בכל ערי מושבותם בתוגרמה—ע׳ 91–116.

פרק ה׳. המשך שלטן שלים א׳.

מבט כללי על העדות היהודיות בתיגרמה׳—הרבנים וחיי העם העבריי בכל הערים—ע׳ 117—

פרק ו׳. מדינת דמשק, סוריא, ארץ־ישראל, ומצרים
תחת ממשלת שלטן שלים א׳

עדת דמשק וארם צובא — העדה בירושלים. — ר׳ עובדיה ברטנורא. — התקנות בירושלים. — ר׳ ישראל אשכנזי. — העדה בעזה. — חברון. — צידון. — ר׳ יוסף סאראגוסי. — ראשית ההתישבות בצפת. — ראשית הנגידות במצרים. — ר׳ יצחק הכהן שוללי. — ר׳ משה ן׳ אלשקר. — ר׳ שמואל בן סיד. — ר׳ שמואל חקאן חלוי. — ר׳ דוד ן׳ זמרא. — תקנו׳ ר׳ דוד בן זמרא. — העדה באלכסנדריא. — ר׳ אברהם לבית הסופר. — עדת רשיד. — מנהגי היהודים במצרים. — ע׳ 175—202.

ציונים

	עמוד		עמוד
ציון א׳. בני רומניא.	203	ציון ב׳. בני צרפת.	218
ציון ג׳. בני אונגריא.	220	ציון ד׳. בני איטליא.	225
ציון ה׳. אשכנזים.	238	ציון ו׳. בני מולדו־ואלכיאה.	262
ציון ז׳. בני ארצות הסלאוים.	263	ציון ח׳. בני גאוארה ופרוב׳ינצא.	265
ציון ט׳. בני מערב.	267		
ציון י׳. ספרדים, ובו נכללו: בני קשטיליא, בני אראגון, מ ג ל ת ס א ר א ג ו ס א (פרקסנא) בני קטלוניא, בני אנדלוסיא וגראנטה.			268
ציון י״א. בני פורטוגאל.			312
ציון י״ב. בתי הדפוס הראשונים בתוגרמה.			318

רשימת הספרים עד שנת ר״ץ. — — — — — — — — — — 322

התנצלות המחבר למהדורא הראשונה — — — — — — — — — 327

דברי ימי ישראל בתוגרמה

חלק ראשון

אשה יהודית מאנדרינופלא

רופא יהודי

נערה יהודית מאנדרינופלא

לפי מה שצייר אותם הנוסע הצרפתי ניקולאי די
ניקולאי (Anvers 1576) Les Navigations

פרק א׳.

השלטנים הראשונים, ה״א ס׳ — רי״א (1300 — 1451).

צמיחת קיסרות העשמאנית ושלטן עשמאן—שלטן אורפאן—קהלת ברוסה. בנין בית הכנסת עץ חיים—חיל היניטשרים—לכידת גאליפולי—שלטן מוראד א׳—לכידת אנגורה—לכידת אנדרינופלא—קהלת היהודים באנדרינופלא—המלחמה נגד הבולגארים—הנסיכה תמר בת המלכה היהודית תיאודורה—שלטן באיאזיד א׳—לכידת ניקופול ווידין—קהלות היהודים, מלחמת אורחים—שלטן מחמד א׳—מרידת הדרווישים וחסומר שמואל—הארכונות יצחק חזן—שלטן מוראד ב׳—חיל הגוריבה—ר׳ חנוך צפורתא—לכידת שאלוניק—ר׳ שלום אשכנזי מנוושטט—ר׳ דוסא היוני—ר׳ יצחק צרפתי—יעקב רופא השלטן ויורש העצר—לכידת סמרך והיהודים—מות שלטן מוראד ב׳.

ימי הביניים עוד לא ספו חמו, כנסת ישראל עוד לא שתתה כליל כוס התמרורים, תלאות עד אין חקר, רדיפות איומות נכונו לבוא על היהודים בכל ארצות פזוריהם ומכל עבריהם. צרפת ואשכנז עתידות היו לנרש מארצותיהן בני ישראל, ובחצי האי הפיריני החלה ההצלחה לפנות עורף למאמיני דת האיסלאם, לאסון הערבים והעבריים גם יחד. כמעט אור חצי הירח החל להחשיך בספרד, ההשנחה האלהית, כמו להבין מפלט ומנוס לשאירית הגולה, החלה להבריק אור חצי הירח בקצה הארץ בקיסרית העשמאנית.

בשנת תרצ״ט לחיניר, היא שנת ששים לאלף הששי (1300), החלה לצמוח קרן שבט תרכי בפאת ארץ אסיא הצעירה הנקרא „רום" מיוצאי חלצי „אושט-אוק"[1] ובראשו החיומיר (נסיך) עשמאן[2] בן ארטוגרול מיסד הקיסרית הזאת.

השלטן עשמאן בעלותו על כסא המלוכה נלחם פעמים רבות עם שכניו הביזאנטים והתרכים המלרשוסים, והנצחין עמד תמיד לימיני. ערי המבצר קארהיסאר

---

1) אושש־אוק, או שלשת חצים, הוא שם השבט אשר יצאו ממנו העשמאנים — לפי האגדה איש נכבד „תורג" או „תוגר" (אשר מטנו נגזר הכנוי תוגר, תוגרמה, כאשר יכנו היהודים את העם הזה) אבי התרכים היו לו שמח בנים, ויהי היום וישלחם השדה, והם הביאו לו שלשת חצים וקשת אחת אשר מצאו בשדה, האב שבר הקשת ויתנה לשלשת בניו הגדולים אשר נקראו „בוזוק" (שבר), ואל שלשת בניו הצעירים נתן החצים, אשר על כן נקראו אושש־אוק.

2) עשמאן Osman (אוסמאן) عثمان (בטלה העברית עצם) אשר מטנו נשתת השם אושימאן, בהיות כי הערבים יבטאו השם הזה כמו אוצמאן (ראה ספר המלים התרכי־צרפתי מאת התכם מאלוף׳ מלת עשמאן). היהודים הקדמונים היו קוראים העשמאנים, עותשמאנים או עותמאנים (ראה זכרונות ר׳ יונה אשכנזי, קושטנדינא 5504 ע׳ 146, אזולאי שם הגדולים ב׳ יט ודבי אליהו לר׳ אליהו קפסאלי). לפי דברי הסופרים העברים שלשלת יוחסין של השלטן עשמאן תעלה עד נח (זכרונות ר׳ יונה, שם).

(הארמון השחור) ויניי־שיהיר (העיר החדשה), כמו כן איזמיר השיש קאלולימנו, נפלו בידו. אמנם בכל אלה המקומות לא ישבו מעולם יהודים, וברור נדע כי לא חסו בני ישראל תחת צל השלטן הראשון.

בסוף ימי חייו עלה בנו יורש העצר אורכאן למלחמה על העיר הגדולה ברוסא (ברוסא), ובכל היותה עיר מבצר ותומות חזקות לא יכלה לעמוד ימים רבים לפני חיל התרכים, ותפתח לפניהם שעריה בסוף חדש אב שנת הפ"ו (ראמאזאן משנת 1326).

על ידי נצחון העיר הגדולה ברוסא (אשר נקראה מקדם פרוזה), נפגשו העשמאנים בפעם הראשונה עם היהודים. על פי דברי הברית אשר כרתה העיר עם המנצחים בעת נתנה בידם, כל תושביה מקטן ועד גדול טף ונשים יצאו מתוכה, אחרי אשר שלמו מס שלשים אלף פרחי זהב[3]. אך בעוד אשר היונים הגאים, מבלתי יכולת סבול עול זרים, לא הוסיפו לשוב לעיר מולדתם, היהודים שבו רובם ככולם, ועוד הביאו עמהם מבני בריתם מכל ערי הסביבות ויתישבו ברחוב מיוחד הנקרא יהודי מאהאליסי (רחוב היהודים) עד היום הזה.

על פי פיירמאן (כתב דת) פרשי, נתנה הרשות ליהודים לבנות להם בית תפלה בקרב רחוב היהודים אשר בשם „ק"ק עץ החיים"[4] יקרא עד היום הזה. הבנין הזה נבדל במינו מיתר בתי התפלה אשר ליהודים ביתר ערי תורכיה, בהיותו רחב ידים ויותר קרוב לבתי המסגד למחמדנים. סביב לארבעה הכתלים נמצאו ספסלים נמוכים, ובתוך ימצא עוד ענול ספסלים משני עברים סביב הבית. באמצע העגול עומדת התיבה לימי החול, ומשני עבריה צפון ודרום עומדים השערים לבא אל הבית, זה לנגד זה, וממעל עזרת הנשים רחבת ידים. במזרח בנוי ההיכל הגדול בהדר יופי, כמוי בפרכת מרוקמת בפרחים ועלים של רקועי כסף ומשי יקר מאד, ובמערב בנוי מקום התיבה לשבתות ומועדים בנובה, ואליו יעלו בלולים משני עברים בתוך הכותל באופן אשר לא יראו מן החוץ. התיבה עומדת למעלה במקום התוא בעין אכסדוא בקו ישר עם עזרת הנשים צפונית דרומית ונגד ההיכל.

היהודי יכול לסחור הארץ באין מעצור, וכן יכול לקנות בעיר ובכפרים קרקעות ובתים ויתר דברים, רק חל עליו החוב לשלם לממשלה הכרגא (האראמש) הנחשב לפי הונו, העני שלם עשרה דרהים, הבינוני עשרים והעשיר ארבעים[5].

אכיפת הכסף הזה הפקדה תמיד בידי העשירים וממוני העדה אשר שלמו על הרוב בעד העניים, ובכן הגבאים השכילו לגרוע לפעמים מכסת בעלי הבתים ברשימות אשר נתנו לממשלה, על כן חפש הדיואן בכל עת בזריזות עצומה אמיתת הדבר, כי לפי זה יכלו להוסיף או לגרוע סכום הכסף לפי רצון הגבאים וראשי העדה, ולגרום הפסד לממשלה או לראיאם (נתיני השלטן). מן העת אשר נלתה הממשלה הדבר הרע

---

[3] Turquie ע"י Jouanin et Van Gaver ע' 22.

[4] בשם חזה כנו היהודים הקרמונים בתוגרמה בתי תפלותיהם בשאלוניק וסמירנא (איזמיר) או בשם „עץ הרעת", כאשר נמצא בשאלוניק וערים אחרות.

[5] „הדרהים" (אחד אחוז מארבע מאות מאוקה = 1.280 קילוגראם), שוח קרוב לשלשת ורביע גראם כסף בעת ההיא, או לחלק עשירי מגרוש (בימי שלטן אורכאן), נקרא בני היהודים „לבן" (ראה Historie des Israelites מאת הרב משה שואב פאריז 1866 ע' 936), ובפי התרכים אקצ'י ותיונים כמו כן מאברוסיים—אספרו, פרושו לבן.

הזה, צותה כי בכל עת מסירת הכסף יבואו הגוברים אל פקיד האוצר עם ספר תורה בידם, וישבעו עליו כי חשבו באמונה עד סוף פרוטה אחרונה.

אמנם ברוב הימים הוטל מס הפרגא על הערים, ותושבי הערים חלקו אותו לבני דת, באופן שרשי מן המחמדנים, הנוצרים והיהודים לשלם חלקם הנוגע להם, ובעל הזכרונות כתב: „אבל בגדון שלנו שתובעים באראני", דהיינו כסף נילגלתא, הכל לפי מה שהם, כל עיר ועיר כפי סך הכאראנים הנתונים בפנקס המלך, אם כן מעולם לא אמר אדם שיהיה נגבה לפי ממון... ומה לו אם יקראו שם כאראני, ועוד דאמינא אם היו גובין המס לפי הנילגלת, דהיינו שהיה נגבי המלך בא לעיר ומונה כמה אנשים יש, וכל העובר על הפקודים היה נותן כך וכך, היה אפשר לצדד שיפרו לפי נפשות, אמנם מאחר דמוהרקייתו דהני בי נבי מלכא קצוב עיר פלונית כך וכך פאראנירים, וכן נובין מכל עיר בלי תוספת ומגרעת, אפילו יפחתו או יותירו הנמצאים בעיר על מה שכתוב בפנקס המלך... שהתביעה היא סך ממון אפילו שבשם כאראני יכונה מכל מקום כונתם על הממון, ומה שאומרים כאראני, היינו לפי שרואים שתתן כל עיר ועיר לפי ערכה, ואינם יכולים להעריך הממון, דמנא ידעי הממון שיש בעיר... (למרות) הכאראני העיקריי שמעיקרא נתקן על הנילגלות... ואין לומר מה שמטיל המלך זה המס הוא לפטור את היהודים והערלים שלא ילכו למלחמה... אפשר שהוא עזר וסיוע למלחמה... וכשתתקרב מלחמה גדולה שצריך אנשים הרבה, מטילין כאראני נוסף כאקרפתא דגברי מיטל יחד עשיר ואביון... ולא נחתי לדקדק ולמנות נשים, רק כתוב בפנקס המלך בין יוסיפו בין ינרעוהו" (לב שלמה לר' שלמה הלוי ח"ם סו).

לכלכלת צרכי הערה, תקנו יהודי ברוסה תקנה אשר על פיה ברירו להם אנשים מספר למען יעריכו את כל אחד מיחידי הקהל, מה שיראה בעיניהם לשם שמים, כל אחד כפי מעותיו, ויהיה על כל פנים קדוב (למדת האמת), והאנשים אשר אין להם קרן, רק שהם מרויחים מזונותם, שמים אותם בערך שלשה לבנים, וקורים אותם נלגלת שקורין באש"ש אקניי"ס. ועוד יש להם מנהג פשוט שאחר שנומרים העריכה מכל הקהל מ ס י ר י ם ש ש ה ג ל ג ל ו ת, והטעם הוא כי... אין מטילין אותם על כל היחידים רק על הקדשים אשר בק"ק (היינו מכירת המצות והנדבות), ו ה ם מ ו כ ר ח י ם ל מ כ ו ר א ו ת ם ובדי שלא יפסיד ההקדש, כי הנלגלות אשר בעת הם מרויחים מזונותם אפשר שלא ירויחו (אחרי כן), או אם ילכו מחוץ לעיר ולא יוכלו ליקח מהם, ו ל כ ן מ ס י ר י ם ש ש ה ג ל ג ל ו ת וכו', ולפעמים היו מרויחים כשהיו נובים בשלמות, ו ה י ו מ ו ס י פ י ם על קדש הקדשים... כי כל נלגלות שכותבים בפנקס העריכה אין פוטרין אותו עד שימות[6].

יהודי ברופא היו כלם מבני הרומאנטים, או בני רומאניא, לאמר, יונים מקסרות הביזאנטית. הם דברו ביניהם בלשון היונית, אך ברוב הימים באו לברוסה, כמו ליתר ערי תונרמה, יהודי ערב, סוריא, צרפת ואשכנז, ובמוף נרושי ספרד במספר יותר רב, עד אשר נשכחה השפה היונית מפיהם, ובמקומה למדו הספרדית, אשר נתקבלה לשפה כללית לכל יהודי תונרמה. ימים אחדים אחרי נצחון ברוסה, השלטן אורכאן, ברצותו לחזק יסודות הממשלה ולכבוש ארצות חדשות, חשב לאסוף אנשי חיל במספר רב.

---

[6] ר' חיים בנבנשתי (בעי חיי, חשן המשפט סי' ע"ב, שאלת מברושא). הטלות המסווגות הן מעצם השאלה ע"ם הפנקס חישן הנמצא בעת החיא בעיר.

אחיו אלא הידין ודודו אחי אמו קארה־חליל דושינדילי יעצו אותו לברוא חיל הייניטשירים (חיל חדש), אשר יקראום האברופיים יאניסירים, והיהודים ניניסאריום או רגליים. יונים רבים מבני הפקדון ואמירי מלחמה הובאו לפניו. השלטן הכריחם לקבל דת מחמד ואחר כן הצינם לפני הדרויש חאגי־בינטאש, אשר שם בנף מעילו על ראש האחד ויברכהו: „שמך יהיה ייניטשירי, פניך יהיו צוהלים, זרועך כבירה, חרבך אוכלת וקשתך לא תחטיא המטרה, בלכתך תפגש הנצחון ובשובך התהלה!" [7].

אנשי החיל הזה אשר בימי השלטנים הראשונים הגדילו כבוד הממשלה ותפארתה, נהפכו בעתים האחרונות לדראונה וחרפתה, ובכל יום חדשים לבקרים התלוננו וימרדו באדוניהם. בכלל הרעו מאד ליהודים, כאשר נראה בארך דברי הימים, ותמיד התנפלו עליהם ועל בתיהם ויבזוו אותם וירעו להם מאד. עוד היום זכרונם נשאר לקללה בפי היהודים, אשר ירעדו תחתם עת עלות על לבבם רעתם, ונם שמונים שנה אחרי אשר נכרתו כלם מתחת השמים עוד האמהות היהודיות בארצות הקדם, ברצותן להפחיד ילדיהן. תאמרנה: „הנה הייניטשירי בא!" או בקללן אותם תאמרנה: „ניניסארו מוי אמרגו!" ייניטשירי מר עד מאד!

בשנת קי"ז (1357) לקח עליו הויזיר הנדול סולימאן פחה בן השלטן אורכאן המעמסה הכבדה לחבר אברופה עם אסיא ולכונן גם בחלק העולם הזה ממשלת עשמאן. בעוד לילה, בעת חשך ואפלה, עבר עם שמונים אנשי חיל על רפסודות לשון הים מנגד להיליספונט ויקח בחזקה העיר הקטנה חזימפה. היונים תושבי המקום העבירו בעוד לילה 3000 אנשי חיל לאברופה. גם מן השמים נלחמו לעזרת השלטן, כי בעצם היום ההוא היה רעש גדול וחומת העיר נאליפולי נפלה במקצתה, באופן אשר היה נקל להתרכים לבוא העירה דרך הפרצה ולכבוש אותה.

בנאליפולי היתה עדה יהודית קטנה, אף כי נוסדה מימי קדם, בהיות כי הנוסע ר' בנימן די טודילא מצא שם קרוב לשנת ד' אלפים תתק"לו (1176) שתי מאות יהודים. רדיפות הביזאנטים מצד אחד, וחסרון המסחר מצד אחר, היו הסבה להקטין מספר יושביה היהודים בעת ההיא, אך אחרי אשר באה הקהלה היהודית בידי התורכים גדלה עד מאד, כי נאספו בה מכל הסביבות [8] ברוב הימים.

שלש שנים אחרי לכידת נאליפולי מת שולימאן פחה, וימים אחדים אחרי כן נוע השלטן אורכאן בעזבו הכתר לבנו השני מוראד באן.

---

7) בעל הזכרונות ר' יונה אשכנזי יכנה בזכרונותיו את אלא חידין בשם עלי פאשה, ואלה דבריו: ועלי פאשה אחיו של אורכאן היה איש אמיץ והוא סדר מחנה הרגליים במאסר חאגי ביקטאש (זכרונות ע' 156). אכן האגדה הנשארה אצל היהודים על יצירת חיל הייניטשירים תספר כזה: פעם אחת כאשר נלחם השלטן עם אויביו לא נשארו לו אנשי חיל די צרכו, בעצבונו הלך אל דרויש אחד לאמר לו להעתיר בעדו ולהמציא לו אמצעים לחצלחתו להנצל מאויביו הרבים. תחכם הזה חרים מעילו מעל לראשו ואחרי אשר התפלל, פתאום החלו אנשי חיל מזוינים לרדת מכנף מעילו עד אשר מלא שדת הקרב אשר עמדו בו. על כן קראו שמם ייניטשירי, או חיל חדש, לאמור ממציאת חדשה. יהודי תרכיה יכנו החיל הזה בשם ג'ניסארום כאשר יקראו האשליאנים Genissaro, ובני רומאניא היו קוראים אותם ייניצירי על פי המבטא חיוני (דבי אליהו).

8) על הקהלה היהודית בנאליפולי בימי קדם, ראה שו"ת מהרש"ך (ר' שלמה הכהן) חלק ב' סי' קס"ה.

שלטן מ ו ר א ד א׳ בשבתו על כסא המלוכה בעיר הבירה ברוסה, חשב לחזק מוסדות הקיסרות באסיא ו א ח ר י כ ן להרחיב גבולותיו באכרופה אשר פתח לפניו שעריה אחיו הגדול סולייטאן פחה, על כן ערך מלחמה נגד נסיך הקאראמאניה ויקח ממנו בחזקה העיר הבצורה א נ נ ו ר ה (איננור, נקראה מקדם בפי היונים אנסיר) ובה היתה מימי קדם עדה יהודית קטנה ורבה.

אחרי הנצחון הזה, צוה השלטן לנסיך הנסיכים הבייליר ביי לאלה שאהין לנסוע מנאליפולי ולערוך מלחמה נגד העיר הגדולה א נ ד ר י נ ו פ ל א, וכן היה. כי בעזרת פרחי אנשי חיל השלטן ובראשם המצביא האנ־איליקי, נפגשו עם חיל היונים קרוב לעיר, ויכו אותם עד בלתי השאיר להם שריד ויבואו העירה בלי כל מעצור. על ידי הנצחון הזה שמו התרכים מוסדות הקיסרות באכרופה בטח. השלטן ברוב שמחתו הואיל לבשר לכל הנסיכים האסיאתים כי העתיק כסא המלוכה מברוסה לאנדרינופלא ובה בחר להיות לעיר הבירה. אנדרינופלא, או כאשר יקראוה התרכים אידירני קרי, אשר ממנו נשתבש השם בפי היהודים אינדירני, נוסדה על ידי הקיסר הרומי אדריאנוס. היא היתה העיר היותר גדולה במלכות רומאניא ובה נמצאה העדה היהודית היותר גדולה בחצי האי הבאלקאני בימים ההם, ולהם בית תפלה ק״ק רומניא או ק״ק נריגום (ק״ק יונים). היהודים ישבו בעיר מימי קדם ומזמן רב טרם התיסר הקיסרות הביזאנטית, ובכן ראו פעמים רבות חלוף אדוני הארץ: רומיים, יונים, בולגארים, ועוד הפעם יונים, אך באחרונה מצבם היה רע ומר תחת ממשלת ביזאנץ, נרדפים ונבזים מהמין העם, עמוסי מסים כבדים מאת המושלמים; ביאת התרכים לא היתה אצלם רק חלוף אדוני הארץ, כי אם גם חלוף גדול במצבם, ויצאו מאפלה לאור גדול ומשעבוד לחירות. אחיהם, אשר באו מיתר ערי השדה להתישב בעיר הבירה, הראו להם לדעת ערך התרכים. וכן היה, כי הם אהבו את המנצחים לא רק כאדוני הארץ אך כאחים וכבני דת אחת קרובה לדתם בתכלית הקרוב. מן הצד השני נראה כי גם התרכים הראו אותות אהבה לבני ישראל. בדעתם שנאת הנוצרים תושבי המקומות המנוצחים להם ולאמונתם, היו יותר בטוחים ביהודים ובהם הבירו חמר יותר קרוב למחמדנים. מצוות המילה, הפשטיות בבתי התפלה[9], השבילה ועוד מנהגים אחרים בחיי המשפחה, השוים או קרובים אצל היהודים ובני דת האסלם, הוסיפו לחזק עבותות האהבה בין המנצחים ועם ישראל.

בעיר הבירה, כמו בן ביתר ערי המדינה, ישבו היהודים תמיד בעצם רחובות התרכים או למצער בקרבת הרבע ההוא[10], כי בשכונה ההיא היו יותר בטוחים ממקרים רעים ויותר חפשים לעבוד אלוהיהם באין מפגיע ומעצור, ורק לפעמים רחוקות פגעו בהם הקנאים ויחריבו אותם בשם הנבזה משיפוט[11]. רבע היהודים באנדרינופלא

---

[9]) התוגרמים יקראו בתי תפלותיהם הגדולים ג׳אמי׳ جامی שענינו: בית האספה או בית הכנסת כאשר יקראו חיהודים בתי תפלותיהם, והקטנים מידשיד. ענינו: בית תפלה, שנחלף ליתודים בבית מסגד וללועזים מישקיפה או Mosche.

[10]) ...וכל המאהלות אשר ישראל דרים שם הם מעורבות עם תוגרמים, כי אינה נקראת מאהלת רק שיהיה בית ועד להפילתם, ואותה היא תנקראת מאהלה. וכל היהודים הדרים בארץ הלזו הם בתוך התוגרמים... (מהר׳ יוסף בן לב, שו״ת קושטנדינא שי״נ דף קט״ח);

[11]) ...Beaucoutez des Turcs qui par derison les appellent

היה אצל שפת הנהר המשולש אשר יעבר דרך העיר ואשר יכיל מימי שלשת הנחלים „טונג׳ה" „מאריצה" ו„ארדה". והיהודים היו נותנים שימן „טמא", כי באמת מימי קדם ועד היום הזה, יביא הנהר הזה נוק רב כמעט בכל שנה ושנה בימי האביב, כי ישטפו מימיו משני עבריו באופן נורא מאד, על כן הוא פחד ומורא התושבים היהודים, וטמ״א טמ״א יקראו לו כדרך הלוזה.

נראה הדבר שהיהודים שישבו כבר בקושטנדינא באו לעיר הזאת לשם מסחר עוד בימי הבית השני. הקיסר אדריאנוס אשר בנה מחדש העיר הזאת, שנודעה לפני כן בשם „אוסקדמה", הרשה ליהודים לשבת שם. אמנם מן העת שנפלגה רומי לשתי ממלכות, מלכות המערב עם עיר הבירה רומי ומלכות המזרח עם עיר הבירה ביסאנצה היא קושטנדינא, החלו הקיסרים היונים להצר לישראל, ובתוכם יהודי אנדרינופלא. תחת הקיסר תאודוסיום הראשון (ד׳ ק״ס) ובפרט תחת תיאודוסיום השני (ד׳ קס״ח) ויוסתיניאן הראשון (ד׳ רפ״ז) אשר הכבידו אכפם על יהודי העיר במדה נפרזה יותר ממה שהיה לפני כן, וינזרו עליהם גזרות קשות בעניני הדת, שלא יחוגו את הפסח קודם הנוצרים, וכי לא יקראו את התורה בשבתות ומועדים בעברית כי אם ביונית ועוד כאלה, עד אשר נאלצו רבים לנדוד למדינות הקרובות.

בעת אשר נכבשה העיר בימי התורמים היתה שם ערה ולהם בית הכנסת הנודע בשם ק״ק רומאניא ואחרי כן בשם גריגוס, אשר היה למאכולת האש בשנת תרס״ה בחדש אלול, ועד היום ההוא יחידי הקהל היו מחזיקים במנהגיהם הקדמונים והם משתמשים במחזור רומאני, והם היו האחרונים לבלתי בטל מנהגיהם לפני הספרדים.

אחרי נצחון אנדרינופלא עלו שרי הצבאות על פיליפופולי ועל זאגרה (זאגורה) וילבדזן, ואחרי כן נצחו ערי המבצר קיומטינדיל וסופי׳א (סירדיקה או סרידיץ) מידי הבולגארים, ובה היתה עדה יהודית מימי קדם, גם בית תפלה הנקרא עד ימינו אלה בשמו הקדמון ק״ק גרינו או ק״ק רומאניוטים (יונים), ויתפשטו בגבולי המלך הבולגארי יוהן שישמאן אשר נלחם בעת ההיא עם התונגארים, בין שני אויבים אשר הצרו לו מסביב ומשני עבריו, המלך הבולגארי דרש אהבת התרכים ויברות ברית עם השלטן מורד בתתו לו אחותו הנסיכה תמר או מרה לאשה ומם שנתי. זה היה בשנת קכ״ו (1366).

הנסיכה תמר היתה בת המלך יוהן אלכסנדר והמלכה היהודית תיאודורה, לאמר, כי דמי היהודים נולו בעורקיה. שמה תמר אשר נתן לה הוא שם וקנתה אם אמה העברי, והבולגרים קראו אותה מרה, ובמו אמה חננה השבע ביופי והדר ובלב טוב בלפי העם, שמה נזכר לברכה בשירים ההמונים, אשר הוא האות היותר נאמן עד כמה נכבדה בעיני העם ועד כמה הוקירוה [12].

Chifout que de toute autre nation — (N. de Nicolay, les Navigations en Turquie, Anveres 1576 p. 168— הוראת המלה משיפוש تشيوش הוא איש בצע, נגזרת מן המלה הפרסית גיפ׳אט جفات בצע.

[12]) ראה Geschichte der Bulgaren — Dr. Iritschek, Prag 1876 ועור СБОРНИК VII על פי История на Бѣлгар. Народа-С. С. Бобчев 1881 (ст 131) София 1892, גם צורת חנסיכה תמר או מרח בספר העתקת אואנגילון מימי המלך

עשרים שנה עברו והמלך הבולגרי כרת ברית אהבה עם הסרבים והולאכים להתנגד לתורכים. הויזיר הנדול עלי פשה קבל הפקודה לתנר מלחמה עם הבולנארים ואחרי נסעו מ א י ט ו ם ועברו על רכסי הרי הבאלקאן כבש ערי שומלה ופראוארי, אך המלך י ו ה ן ש י ש מ א ן בראותו זאת בקש סליחה מאת השלטן אשר השיב לו בטובו את כל המקומות האלה.

ימים אחרים אחרי כן נהרג ה ש ל ט ן מ ו ר א ד על ידי איש סרבי „מילוש קאבילוויץ" אצל העיר ק ו ס ו ב ו (ט"ו יוניו קמ"ט 1389).

על שדה הקרב ב ק ו ס ו ב ו, אשר בו נפל שדוד וימת מות נבורים השלטן מ ו ר א ד א, עלה על כסא המלוכה בנו יורש העצר ב א י א ז י ד א, אשר החל לעשות נקמות באויבי הסרבים ויכבש מיטב ארצותיהם. לא עברו ימים רבים והמלך הבולגרי יוהן שישמאן מרד עוד הפעם והויזיר הנדול עלי פחה הוכרח לעלות בארצותיו וישם במצור עיר הבירה ט י ר נ ו ו ה, אשר נפלה בידו בעמל רב ביום י"ח יולי קנ"ג (1393)[13]. בעיר הואת היתה עדה יהודית נכבדה ונדולה ומקרבה בחר לו לאשה המלך הבולנארי י ו ה ן א ל כ ס נ ד ר את המלכה תאודורה. היהודים חיו בשלוה ולהם היו זכיות רבות, אשר על כן שנור הוא בפי סופרי דברי הימים לעם הבולנרים לאמר, כי היהודים לבשו נאות ובקשו תמיד להשתות עם הנסיכים (ייוודים), וכן היה, כי יהודי טירנווה התנדדו לחרכים במלחמה הואת, אך הויזיר הנדול עלי פחה, אשר אחרי לכדו העיר נתץ חומותיה, שם לתל עולם בניני ההוד והיכלי הפאר אשר היו בה ואת יושביה הגלה למדינת אנאטוליה, הרג לפי חרב יהודי אחד אשר התיצב לפניו וידרוש שלומו, כאשר תספר האנדה. עוד היום יראו סביבות העיר שדה אבנים אשר לפי דברי הזקנים, היה בית הקברות ליהודים, ונל אבנים בתוכו, אשר לפי האנדה שם נקבר היהודי ההוא. מכל זה נדע ברור כי הקהלה העתיקה והנדולה היהודית תחת ממשלת הבולנארים אבדה כביא התרכים ועקביתיה לא נודעו עוד ורוב יושביה נפוצו ביתר הערים הקרובות.

המלך יוהן שישמאן החיש מפלט לו בעיר נ י ק ו פ ו ל בעת ההיא, אך השלטן ב א י א ז י ד צר על העיר הזאת אשר נפלה בידו בזמן מועט, והמלך הבולנארי נהרג, לפי דברי איזה סופרים, או נאסר בעיר פ י ל י פ ו פ ו ל י, לפי דברי אחרים, ובנו הנסיך אלכסנדר המיר דתו בדת מחמד ויקבל ממשלת עיר ס א מ ס ו ן ב א נ א ט ו ל י ה.

על ידי מפלת ניקופול, באה עדה יהודית חדשה תחת עול התרכים, כי לפי הנודע התישבו היהודים בעיר מימי קדם ואולי עוד מימי מלוך מלך ישראל. עוד מבצר אחר נשאר על שפת נהר ה ד נ ו ב, הוא וידין, אשר משל שם המלך הבולנרי החפשי

יוהן אלכסנדר משנת קי"ו (1356) הנמצא בבבליותיקא אשר ללורד Zouche בלונדון וסקודם היה בגנזי בית המקלט לנזירים סט' סאול בחר הקדוש „אשוס". לפי רושמי הקורות התרכים (Turquie 34) היתה בת המלך יוהן שישמאן אשר נתנה לשלטן טוראר לאשה, אך זה שגיאה מצדם, כי המלך הזה היה אז באביב ימי עלומיו ואי אפשר שהיתה לו בת הגונה לבוא בהיכל השלטן.

[13]) ראה בובטשוש הנ"ל ע' 140. וזה מקרוב בעת חפירת הדרך למסילת הברזל בשוירנווה, נמצאו אצל הטלע קברות יחודים. בקבר אחד נמצאו איזה חפצי זהב שהניחו במוזיאום חשוירנואי, וכן נמצאה מצבה עם הכתב „יחודת הכהן". לפי מה שספר לי חמורה הבולגרי טושקוף פקיד המוזיאום, וכן נתאמת לי מפי זקנים. שקוראים רחוב אחד בטורד הקר אשל חנחל יאניזרח ותקשר בשם „רחוב היהודים".

יוהן סטראסימור אחי יוהן שישמאן. אחרי כבישת ניקופול לא אחרו התורכים לצור על העיר הואת, אשר פתחה לפניהם שעריה אחרי אשר נמלט המלך לעיר בילוגראדו בסרביה ומשם לאוסטריה.

בניקופול ובוידין מצאו המנצחים מלכד יהודים בולגארים ויונים (בני רומאניא) תושבי העירים מקדם, גם יהודים הונגרים מקרוב באו, אשר היו כמו מורי הדרך לתורכים להונגאריה. האמללים האלה גורשו מארץ מולדתם אשר ישבו בה לפני מאות בשנים בפקודת המלך ההונגארי לודוויג א' בשנת קל"ו (1376), ונתקבלו בארץ ולאכיה ע"י הנסיך דן אשר נתן להם מקום לשבת המבצר טורן[14] (כהיום טורנו־מאגוריליו), מנגד לניקיפול, ומשם עברו והתישבו בה וכן בעיר וידין.

בראש הקהל בוידין עמדו, בעת אשר נלכדה העיר בידי התורכים, רבנים רבים ובתוכם נודעו לנו: ר' משה היוני ור' שלום אשבנזי מנוישטט (Neustadt).

ציור מחיי המשפחה ומנהגי היהודים בוידין בעת ההיא נמצא בתקנה זו שנעשתה קרוב לימים ההם:

„ברביעי בשבת חמשה ימים למרחשון שנת חמשת אלפים ומאה ושלשים ושבעה ליצירה למנין שאנו מונין כאן פה' קהל בדין (כן נקראת בימי הבולגארים עיר וידין), הסכמנו אנחנו תושבי הקהל החתומים בסוף הכתב הזה, לבקש תקנה לבנות ישראל שלא תהיינה קלות בעיני בעליהן לגרשן, כי ראינו סדר שומת העברת נדוניא אשר בקהלנו משונה מסדר שומת העברת נדוניא אשר בשאר קהלות בני עמנו אשר סביבותינו, ולכן הואלנו והסכמנו מן היום הזה ולהבא, שכל איש ואשה אשר ישיאו את בתם לאיש, הן תושב העיר הן ממקום אחר, וידרז לו נדוניא כפי מה שיתפשרו ביניהם, ובעת העברת הנדוניא יעריכו המעריכים כל מה שיכתב בנדונית החתן, מטבע ווהב וכסף ומרגליות ובגדי מלבושי החתן והכלה, וכרים וכסתות וקרקעות מכלי אגנות ועד כל כלי הנבלים, מעות כפי מה ששוים במכר השוק, וסך המעות שיעלו הנכסים שהכניסה לו הכלה יוסיף החתן תוספת בתובה חוץ מבתובתה דרבנן, ויכתבו בשטר הכתובה סך הכתובה והנדוניא והתוספת כך וכך מעות, ואם ח"ו תמות האשה בחיי בעלה ולא נשאר לו ממנה ולד של קיימא, יירש הבעל שליש הנכסים שהכניסה לו ושני שלישים ליורשיה, וכל חתן בשרם שיכנס לחופה שיקבל עליו שבועה שלא ישא אחרת על אשתו, הן בעירו הן בעיר אחרת, אם לא יהיה מאותם שחייבו רז"ל שישא אשה אחרת, והתנאים השנים האלה יכתבו בכל שטרי הכתובות הנכתבין בקהלנו זה. וכל איש בני עמנו אשר יבוא מארץ רחוקה (בנראה פה ידובר ממגורשי הונגריה), אשר לא ידעוהו מאנשי קהלנו מתמול שלשום, שלא ישאו לו אשה מבנות קהלנו הן תושבות הן אכסנאות עד שיעברו עליו שלשה שנים תוך קהלנו, כדי שיבאר לנו אם הוא נשוי אשה במקום אחר אם לאו, ואם יבירוהו שלשה אנשים נאמנים מבני עמנו כי אין לו אשה אחרת ואין עול בכפיו בעירו, יהיה לו רשות לישא תוך שנה, וכל איש או אשה שיתפיסו שניהם על ידי שדובין או אבותיהם קנו קנין וכתבו שטר ביניהם, ואחר זמן חזר האחד מהם ממה שהתנה בלי סבה אשר נזרו רז"ל, או שנתרצו שניהם אם איש הוא או אשה, לא ינשאו בקהלנו זה, וכל איש מבני עמנו שיש לו דין ותביעת ממון מדיני אישות שיהיה נדון בדיני ישראל, ואם יהיה האחד כרבן ולא

[14]) ראה בסוף הס' הציונים לבני הונגריא ומולדו ולאכיאה.

ישמע לבית דין ישראל, יהיה בעל ריבו רשאי לילך בערכאות של נכרים ברשות רייני ישראל, וכל איש מבני עמנו אשר ירצה לבטל הסכמותינו אלה או אחד מהנה, שלא יהיה רשאי שום אדם מבני עמנו שיתערב בשמחתו ויהיה הוא ועזריו וכל הנועדים עמו בנדוי ובשמתא, ולא יהיה שום אדם רשאי להתיר נדויינו זה אם לא שיהיה בית דין יותר גדול מהחתימים בכתב הזה בחכמה ובמנין שריר וקיים" [15].

אחרי אשר נכבש כל חבל אדמת בולגאריה לפני השלטן באיאזיד, החלה המלחמה בקצה הממשלה בפאת אסיא, כי בימים ההם עלו ה ט ר ט ר י ם בארצותיו ובראשם ההימיר טימורלינג (טאמירלאן). התרכים נפגשו עם הטרטרים אצל אנגורה, אך בפעם הזאת פנתה להם ההצלחה עורף כי נפגעו לפני אויביהם, והשלטן נתפס חי (י"ט אב קס"ב 1402) וימת שנה אחת אחרי כן בהיותו במאסר, על כן יקראו אותו סופרי דברי הימים ב א י א ז י ד א י ל ד י ר י ם או הברק, כי כברק האיר פתאום ויצא ארצות רבות, וכמוהו כבה פתאום.

מארבעת בניו, יכלו השלשה לברוח משדה הקרב, האחד ש ו ל י י מ א ן הלך לאנדרינופלא ושם נכתר במקום אביו, השני מ ח מ ד הלך לאמאסיא, והשלישי א י ס ה—לברוסה, ובעוד שמנה שנים נלחמו האחים האלה איש ברעהו, עד אשר נבר יד מחמד וימלוך לבדו בעיר הבירה אנדרינופלא.

ויהי אחרי הכותו את אחיו והמליכה נכונה בידו, נלחם שלטן מ ח מ ד א', המכונה איל טשיליבי (האיסטנס), עם היונים, ויקח מידם את העיר הגדולה ורבת המסחר סמירנה, הנקראה בפי התרכים והיהודים איזמיר. בעיר הזאת לא ישבו בעת ההיא יהודים רבים, אך אחרי הסתפחה לקיסרות העשמאנים, נאספו בה מכל הסביבות ויסדו קהלה קטנה ובית התפלה העומד עד היום ונודע בשם „עץ החיים".

תשעים שנה עברו כמעט מן העת אשר החלו היהודים לחיות תחת צל ממשלת העשמנים. הזמן הקצר הזה היה די בו לחנכם במנהגי התרכים, שפתם, חייהם הביתיים והמדיניים, עד אשר נראה יהודי מומר לוקח חלק בתנועה מדינית.

בשנת קל"ו (1416) החלה התנועה הנודעת בשם מרידת הדרוישים, ובראשה הפלוסוף האלהי הדרויש ב י ד ר י ד י ן אשר היה מקדם ק א ד י־ע ס ק י ר י (שופט החיל) לשלטן מוסה הרביעי מבני שלטן באיאזיד. אחרי מות אדוניו נאסר בעיר ניסה ויגס משם, ואחרי בן החל להפיץ דרכי אמונה חדשה, אשר עיקרה שיווי כל הדתות ואחוות חברים מכל המון והרכוש חוץ מן הנשים. הוא מצא כלי הגן לפתח לפניו הדרך לאמונה החדשה: נער יפה ומאמין בהבלים ב י ר י ק ל ו ד ש י־מ ו ס ט א פ ה, אשר קבל שם התואר דידי שלטן. גם היהודי המומר לדת מחמד שמואל מעיר מגניסיה, הנודע בשם טוראלאק קימאל, גלוה עמם, ויהי אחד הדרשנים היותר נלהבים.

כדי להפיץ אמונתם בנקל באברופה, הודיעו מיפדיה כי יכבדו בעצם את אלהי הנוצרים, וכי יקבלו בורועות פתוחות בני הדת הזאת אשר יחפצו להטתפח אליהם, ועל כן שלחו שלוחים מכל עברים, עד אשר אחד מהם התראה באי כיאו לפני הגמון יוני באישון לילה, בגלוי ראש ורגליו מכוסות בבגדים ויאמר אליו: „הנני נזיר כמוך ומכבד האלהים כמוך, והנני בא בעור הלילה לראותך בדרכי ברגלים על הים". היהודי שמואל מצדו עבר בראש שלשת אלפים דרוישים בפאת אסיא ואברופה לדרוש

[15]) מהרש"ך (ר' שלמה הכהן) שו"ת ויניציא שנ"ב שאלת צ"ו (חלק ב').

ולאסוף מאמינים חדשים. הוא הלך אל בתי המסגד, או אסף את העם ברחובות ערי ויפרש לפניהם התקנות, וכה היו דבריו: „אנכי אשכון בביתך כבביתי, ואתה תקח מלכושי וכלי המלחמה אשר לי ועגלותי, כאשר גם אני אוכל לעשות עם כליך. זה הוא העיקר, רק הנשים לא תתחלפנה“ [16].

שלטן מחמד שלח לגרם את המושל במאנוכאן שישמאן הבן המומר למלך בולגאריה, אך הוא נגף לפני הדרוישים וימת במלחמה. המורדים בראותם את הנצחון הזה הוסיפו להתאמץ בדעותיהם ויבראו תקנות חדשות מתנגדות מכל וכל אל רוח הקוראן ודת האיסלאם ויותר קריבות אל דת הנוצרים. ע ל י־ ב י י המושל החדש מאיידין וסאריכן בראש אנשי חיל רבים הפקר לרוצץ ולהפיץ המורדים, אך גם הוא נגף לפניהם וברוב עמל יכול להמלט למאגניסיה. ויהי כאשר שמע השלטן כי חיליו הכו עם ושתים לפני בני האמונה החדשה, קצף עד מאד ויגמור בדעתו ליסרם קשה, ויצו לאסוף כל חילות אברופה ואסיא תחת פקודת יורש העצר מ ו ר א ד, אשר היה בעת ההיא בן שתים עשרה שנה, ובלוית היזיר הגדול ב א י א ז י ד פ א ש ה, ולעלות למלחמה. שתי המערכות נפגשו אצל ק א ר ה־ ב ו ר נ ו אשר בסביבות איזמיר. המורדים נגפו כלה וינוסו לכל רוח וראשם מ ו ס ט פ ה נתפס חי, ובכל אשר ימרו אותו בכל מיני יסורים קשים למען ישוב לדת מוחמד, הוא לא כפר באמונתו החדשה אף במקצת.

המומר שמואל, אשר היה בראש הדרוישים אצל מאנגיסיא, הכה לפני חיל השלטן בסביבות העיר הזאת, אך לא יכול להמלט על נפשו כיתר חבריו, כי נתפש חי ויתלה על עץ בעיר מולדתו, ב י ר ר י ד י ן. מיסד האמונה החדשה גם הוא נתפס, ויתלה על עץ אצל העיר שירון (סירים) באברופה. ככה ספה תמה העדה הדעה הזאת אשר הרעישה ממשלת תרכיה יותר משנה אחת.

אחרי אשר שקט מחון הרומ־יליא כבראשונה, רצה השלטן מחמד לשוב אל מתנזותיו באסיא בעברו דרך הבוספורום. המלך היוני עמנואל, אשר היה בברית שלום בעת ההיא עם התרכים, נתרצה לשאלת השלטן וישלח לקראתו שלשה שרים בלוית ארכונותים (מאניפסרים) רבים, וביניהם היה ה י ה ו ד י י צ ח ק ח ו ן, אשר קבלו אותו ויביאוהו עד שפת לשון הים הבוספורום, ומשם העבירוהו באנית שיט בלוית המלך עמנואל ובנו יורש העצר אל מול השפה האסיאתית (ק"פ 1420). השלטן מחמד מת שנה אחת אחרי כן בעזבו המלוכה לבנו שלטן מוראד (קפ"א 1421).

השלטן מ ו ר א ד כי בעלותו על כסא המלוכה היה בן שמונה עשרה שנה, ובכל זאת היה אמיץ לב, גבור מלחמות וחכם מדיני עד אשר הפליא לעשות להגדיל ולהרחיב ארצותיו ככל אבותיו אשר מלכו לפניו. בראשית מלכו יסד חיל צבא חרש הנקרא נוריה [17] מאנשי חיל מתנדבים אשר לא מבני דת מחמד וביניהם נמצאו גם יהודים רבים. עליהם ידבר אחד הסופרים כדברים האלה: „בכל עת ועוד לפני מאות בשנים כבר נלחמו במערבות יהודי תרכיה ויקריבו הון רב להצלחת ממשלת קיסרות עשמאן באברופה, כי תחת האדמות הזאת הם היו תמיד בטוחים כי יוכלו לעבור

---

[16] Tnrquie תנ"ל דף נ"ב־נ"ג. רוב הדברים הנוגעים למומר שמואל נמצאים אצל Hammer קורות הוגרמה חלק א' דף קפ"א־קפ"ב.

[17] Turquie תנ"ל, פרק VIII. דף ס"ח. „גוריה“ ענינו: זרים. לאפר חיל זרים לדת מחמד.

אלוהיהם על פי חקיהם, וכי כתר התרביה תגן עליהם נגד הרדיפות באשר הם יהודים" [18]. היהודים אשר לקחו חלק בחיל הצבא הצטינו תמיד באהבתם לארץ מולדתם נגד אויביהם מסביב.

בימי השלטן מוראד בי נתקבלו בפעם הראשונה היהודים אשר נתגרשו מעמי הנוצרים בתרביה. באשר נודע, נתן המלך הצרפתי קארלום ו' בעצם יום הכפורים משנת קנ"ה (17 ספטמבר 1394) כתב דת לגרש כלה היהודים מארצותיו. חלק נדול מהם נדד לאשכנז, אחדים לספרד ואיטליה, אך גם אחדים מהם, אשר הגיע לאזניהם כל הטוב אשר ינחלו היהודים בהונגרמה, למרות כובד הדרך הגדול ותלאות השלטול, הלכו הלוך ונסוע ממקום למקום עד הגיעם למחוז חפצם, ויתישבו בעיר הבירה וביתר ערי המדינה [19]. מלבד מגורשי צרפת באו קרוב לימים ההם גם יהודים מאשכנז ואיטליה במספר רב עד אשר האצילו מרוחם וממנהגיהם על תושבי המקום מקדם בני רומאניא [20].

בימים ההם היו רדיפות איומות נגד בני ישראל בחצי האי הפיראני, רדיפות שנמשכו כמאה שנה, אשר חיו בהן יהודי ספרד ופורטוגאל חיי צער, באופן נורא מאד עד אשר נלאו נשוא, ועד אשר רבים הכריחו להשתמד, ואחרים יותר חזקים באמונתם נסו לנפשם, בכל אשר מצאו, לחבל ספרד, אשר היה עוד בידי המורים, לאיטליה, ואחרים לתורכיה ולארץ יון, הנקראת בפי היהודים בעת ההיא רומאניא [21]. הספרדים, אף כי היו במספר מעט בראשונה, בכל זאת היו מראי הדרך לפני אחיהם, שנמשכו אחריהם בעת הגירוש הכללי משנת רנ"בירנ"ו (1492-1497) [22] והם ככשו את הדרך לפניהם, והכינו מקום המקלט לבאים אחריהם.

דבר שראוי לשים לב לתולדות היהודים יוצאי ספרד ופורטוגאל לארצות הקדם הוא, כי מן הימים הראשונים להתחלת הרדיפות נגד היהודים בספרד כבר נסו אלה לבקש

---

[18] גואירטה די איספוריה (גן הקורות) ע"י שם טוב סיטו, וינה שנה ראשונה ע"ם חעתק' החבור Sultan Selim und die jüdische familie Benwenrspl. ר' גרשון בונציגו מעיד על אביו ר' משה שנלחם בעיר פירש במערכות התורכים נגד הנוצרים, (ראה להלן הערה 25); ר' משה די מדינה מספר, שהיהודים לקחו חלק במלחמת פרס וכבוש בגדד בשנת רע"ח, ומלבד חרופאים ר' משה חמוך ור' דור, ר' יחיא שמת במלחמה, היו גם יהודים בתור אנשי צבא (רשרים אה"ע ס' נ"ח). ר' תם ן' יחיא יזכיר גם חוא היחודים שעלו למלחמה בערך שנת ס': ראוכן העיר איך בחיותו טרוד במלאכתו עבר ישמעאל אחד כפניו, והישמעאל החוא בא ממלחמה, ובחיותו מדבר עמו, שאל אליו ראובן ואמר לו: מה בשורה מהיהודים שהלכו מקושסנדינה למלחמה? והשיב לו הישמעאל החוא ואמר לו: איני יודע שום דבר, אפנם שני יהודים מצאתי חרוגים, והם יהודה קארו ויחודה גצ'ארן (תפת ישרים פ' קל"ו). בשנת תס"ט נשאלה שאלה לפני הרב הקושטנדינאי ר' יצחק בן דוד: "במעשה שבא לידי בראובן שהלך לוידין עם אנשי חצבא שהלכו להלחם במלכות נמטא (איסטריא)" (דברי אמת ס' י).

[19] ראה בסוף החלק הראשון חציון לבני צרפת.

[20] ...קחילות רומאניא הקדומים בעיר קושטאנדינה מיוסדים על פי אשכנז וצרפת, ולא על פי חכמי טוליטולא וספרד, והספרדים נמשכו אחריהם (שו"ת מהר' יוסף ן' לב חלק ג' סי' פ"ז).

[21] כאשר יאמרו היום כל אנשי ספרד אשר באו ממלכות ספרד למלכות רומאניא, שארצם ומולדתם היא ספרד, אעפ"י שארצם ומולדתם היא עיר אחת מערי ספרד (ר' אליהו מזרחי, פירוש על התורה, בראשית כ"ד ב').

[22] ראה בסוף החלק הראשון חציון לבני ספרד.

להם מפלט במדינות המחמדנים בארצות הקדם: תוגרמה ומצרים. רבינו עובדיה מברטנורא (מפרש המשניות), שעלה ירושלימה בשנת רמ"ח, בעברו דרך מצרים כתב על הפליטים האלה: „יש במצרים היום כחמשים בעלי בתים, אשר היו בספרד כלם בעלי בתים, ועניים (הם) היום, והם עובו את בתיהם ואת עשרם ואת אבותיהם ואת אבות אבותיהם, שהיו שומרים את בתי הגוים, והם באו לחסות תחת כנפי השכינה".

בשנת רמ"א התישב בקושטנדינא ר' נדליה בן יחיא איש לישבונה, אשר בא בהתחברות עם הרב ר' ישעיה השני בפטרק ושמע הרב האחרון הזה הגיע עד בן אחי ר' נדליה בפורטוגאל דון דוד ן' יחיא, אשר כל זה יעיד שכבר היו היהודים הולכים ושבים מחצי האי הפיראני לתוגרמה בימים הראשונים להתפתחות הממשלה הזאת.

בעיר הבירה אנדרינופלא ימדו להם הגודדים האלה עדות נפרדות מעדת היונים אשר היתה מקדם, האשכנזים לבדם והאיטליאנים לבדם, ויבנו להם בתי כנסיות העומדים עד היום הזה ונקראים בשם ק"ק אשכנזים וק"ק איטליאני. ראש העדה האשכנזית היה רבי יצחק צרפתי, אשר היה אחרי כן לראש הרבנים בעיר הבירה ובערי המדינה. קרוב לימים ההם בא מספרד רב נכבד ויקר, ויתישב בראשונה בקושטאנדינא, ואחרי כן באנדרינופלא, הוא ר' חנוך ספורתא (צאפורתא) מקאסאלוניא, מגדולי ספרד וממיוחסיה, אשר החל להפיץ אור המדעים והחכמות החיצוניות בתוגרמה. מחזה מפליא ונעים הוא לראות, כי רב אחד בשם חנוך היה המוביל עמו חכמת ישראל מארצות הקדם לספרד בימי קדם, ורב אחד גם כן בשם חנוך היה עתה המשיב חכמת ישראל מספרד לארצות הקדם! [23]

בשנת קפ"ט (1429) עמדו תושבי תיסאלוניק, אשר לא שבעו רצון ממושל העיר אנדרוניק פאליאולוג בן המלך עמנואל, ונתנו את העיר בידי הויניצים. השלטן מוראד, אשר רע בעיניו כי נתנה העיר לאיש זולתו, שלח את ממלא מקום השר המצביא תמזה בראש אנשי חיל לכבוש את העיר הואת אשר הוכאה במצור, ובכל הלחץ והתלאות אשר סבלו הארונים החרשים הויניצים, הם מאנו למסרה, עד שנלחמו מן השמים בעזרת התרכים, כי היה רעש גדול, וחלק אחד מן החומות נתץ ארצה, ובכן היה נקל לתוגרמים לעבור דרך הפרצה. אנשי החיל כבואם העירה בזזו כל הבתים ויותר משבעת אלפים תושבים נמכרו לעבדים, ואך אחרי אשר שקטה המהומה, הרשה השלטן לתושבי העיר אשר נתפסו כאסורים לשוב לבתיהם ולשבת במותם ושאנניס. וכן היה, כי תיסאלוניק הנקראת מן העת ההיא בפי התרכים סילאניק או שאלוניק, אשר נכבשה על ידי שלטן מוראד א' בשנת קמ"ו, ושנית על ידי באיזיד א' בשנת קנ"ד, ושלישית על ידי מחמד א' בשנת קע"א ונתנה אחרי כן בכל פעם ופעם ליונים, שבה ונלכדה בפעם הרביעית והאחרונה בידי העשמאנים.

בעת אשר נלכדה שאלוניק בידי התרכים היתה שם עדה יהודית יונית מימי קדם, וכנראה התישבו שם היהודים מן העת שכבש אלכסנדר המקדוני ארץ

---

[23]) כנודע ביטי קדם, קרוב לשנת ארבע אלפים תש"ן, נפלו ארבעה חכמים מארצות הקדם שבוים בידי שודדי הים, ונמכרו כל אחד ואחד למדינה אחרת, ור' חנוך, הנקרא אחרי כן הספרדי, נמכר לקורטובה (ראה קורא הדורות לר' דוד קונפורטי, דפוס ויניציא דף ד' עמוד ב').

ישראל, ואז כאו המקדונים במשא ומתן עם היהודים ויתישבו שם. ויש לשער שגם היהודים, או למצער חלק מהם, התישבו במקדון. לפי ספור האונלין בראשית המאה הראשונה, כבוא שם שאול לעשות נפשות לאמונתם, מצא שם קהלה יהודית נחזלה וחשובה אשר הפריעתי מעבודתו, „וידרוש ביום השבת בבית הכנסת לפני יהודים ויונים יראי אלהים" (פעלי השליחים י"ח ה'). עוד בימים ההם התפשטו יהודי שלוניק בערים הקרובות וחלק מהם יסדו עדה קטנה בעיר הקרובה נירייאה (שם). רושם יהודי שלוניק ניכר בפרט במאה השמינית והתשיעית בעת יסוד ממלכת בולגריא על ידי קרום. בפרק ההוא היו הבולגרים עובדי אלילים והיהודים, אשר באו שמה משלוניק ומביסאנצה, בקשו להשפיע עליהם מרוחם ולהביאם במסורת דת ישראל, אמנם יד השליחים הנוצרים היתה על העליונה והמלך מרקום טבל לשם הנצרות בשנת 864. בפרק הזה יצאו מן העיר הזאת קוסמדין קיריל ואחיו מתודיום, שהמציאו האותיות הבולגריות־סלאויות הנודעות עד היום בשם קיריליות, והוא היה תלמיד יהודים וידע שפת עבר, ועל כן נראה כי אלה האותיות שיש להן מקום בשפה הבולגרית ולא מצא כדמותן באלפא ביתא היונית, אשר השתמש בה לשם הכתב, עשה אותן כדמות האותיות העבריות, כמו ב, ש, וצ, וכן המציא אותיות המספר כמו אותיות המספר העבריות, באופן שרושם השפעת היהודים נראה בכל פעולות ראש הכנסיה הבולגרית הזה. בכ"י שנמצאו בגניזת מצרים הישנה כתוב, שקהלת ישראל משלוניק נפטרה לשלם המס על ידי הקיסר אלקסיום קימניום וההגמון (1096). הנוסע ר' בנימין די טודילא מזכיר שם העיר שלון, שהוא השם בסלאווית סולון (Solun), ומספר שמצא שם כחמש מאות יהודים „ושם הרב ר' שמואל ובניו תלמידי חכמים, והוא שם ממונה על היהודים ממעם המלך, ור' שבתי אחנו ור' מיכאל, ושם נלות נדול ליהודים, והם מתעסקים במלאכות".

מן העת הקדומה הזאת נשארו שם שני בתי תפלה, הנודעים עד היום בשם ק"ק עץ חיים וק"ק עץ הדעת. העיר הזאת היתה עתידה לקבל החלק היותר נדול מהיהודים המנורשים מכל קצוי ארץ, מאשכנז, איטליא, ציציליא, קשטיליא, אראגן, קאטאלוניא, פורטונאל, פילייא, נאבארה ועד ימינו האחרונים אלה מרוסיא, ובצדק קראו לה רבותינו הקדמונים: עיר ואם בישראל! לא רק על היותה בעבר ובהוה עיר אשר רב וגדול בתוכה מספר בני ישראל, אך גם על אשר קבלה בכל עת בזרועות פתוחות כאם רחמניה את כל המנרשים והנודדים מבני ישראל. אם באמת נמצאה עיר אשר רכשה לה בצדק שם התואר הזה היא רק שאלוניק!

שנתים אחרי לכידת שאלוניק ככשו התרכים את העיר המהללה י א נ י נ ה ויתר האלבניא, אשר ישבו שם יהודים כמעט ברוב הערים עוד מימי ממלכת מקדון, כי כן יספר הנוסע ר' בנימין די טודילא, שמצא בכל המחוז ההוא לא לבד יהודים אך גם איזה נוצרים. אשר לפי האגדה ממעי יהודה יצאו [24].

ימים אחדים אחרי כן שמו התרכים במצור עיר ב י ל ו נ ר א ד ו, אך כל עמלם לכבוש העיר הזאת עלה בתהו. הגבור הנודע לתהלה י ו ח נ ן ה ו נ י א ד, הנקרא בפי התרכים יאנקו, לא לבד אשר הבריח חיל השלטן להקים המצור, אך גם עלה בראש חיליו עד רכסי הרי הבאלקאן, עד אשר כרתו ברית שלום עמו בעיר סיגידין בשנת

[24] בדברו על האלבניא יספר ר' בנימין בספר מסעותיו: ...„ואינם חזקים בדת הנוצרים, וקוראים בניהם כשמות היהודים, ויש אומרים שהם יהודים הינו, וחינו קוראים ליחודים אחינו".

ר"ד (1444). בין אנשי חיל התרכים אשר הראו נבורתם במלחמה ההיא, הצטין יהודי אחד מחיל הנוריבה, אשר נגף את חיל ההונגארים ובראשם את הנזיר הקנאי שונא ורודף היהודים יוהן קאפיסטראנו אצל העיר פירט הסמוכה לעיר מואטש [25] (ר' משה שונצינו).

שלטן מוראד, אשר נלאה מרוב המלחמות ונעצב על מות בנו האהוב אלאהידין באביב שנותיו, עוב רסן הממשלה בידי בנו מ ח מ ד שהיה בעת ההיא בן ארבע עשרה שנה, בהפקיד אצלו מועצת מבחר שרי המדינה, וילך לעיר מגניסיה לחיות שארית ימיו במנוחה. אך כמעט נודע זאת לאויביו, הפר הגבור הוניאר את ברית השלום. ואחרי אספו מסע צלב מכל עמי הנוצרים, התנפל על התרכים וישבוש עיר ניקופול ויתר ערי הבולגריא עד הים השחור ועיר וארנא בכלל. בכל המקומות אשר עברו אנשי החיל האלה לא מנעו את עצמם מלבזות האקליסיות (בתי תפלה) אשר לבולגרים וליונים [26]. ונקל לשער נורל היהודים האמללים תושבי המדינה הזאת, בעת אשר בתי התפלה לנוצרים לא היו למעצור לפני החילות האלה אשר נלחמו בשם הצלב והאמונה הנוצרית, עד אשר הברח שלטן מ ו ר א ד לקחת מחדש רסן הממשלה בידו ולעלות בראש צבאותיו נגד ההונגארים אשר נסו לנשם. המלך ההונגארי ל א ד י ס ל א ם בעצמו נהרג במלחמה, ומן העת ההיא שקטה הארץ.

בימי שלטן מ ו ר א ד ב' החלו היהודים בתונרמה להרגיש תנועות חיים, ובאמת נוכל לקרוא את המועד הזה ימי בכורי הספרות העברית. בצפון הממשלה בעיר וידין עמדו רבנים רבים וביניהם ר' שלום אשכנזי מנושטט (Neustadt), אשר יסד בית מדרש בעיר הזאת, ור' דוסא בן ר' משה היוני או ביזאנטי אשר היה מגדולי תלמידיו. הוא חבר בשנת ק"צ (1430) הספר היותר קדמון הנודע בתונרמה בשם פירוש ותוספות על פירוש רש"י על התורה [27] שלא נדפס ונשאר בכתובים.

בעיר הבירה אדרינופלא, מלבר שלשת הערות אשר הזכרנו, הרומאנית, האשכנזית והאישלקית ובראשם ר' יצחק צרפתי אשר בא מאשכנז ור' חנוך צפורתא מקאסאלוניא, נוסדה גם כן עדה קראית מבני הקראים אשר באו מקושטנדינא וחצי האי קרים, ובראשם החכמים מנחם בשיצי ובנו משה בשיצי (בישיאטשו), מנחם מנדילי, מיכאל הזקן ובנו יוסף. והם עשו חדשה בתורתם אשר לא נשמעה כמוה למיום הוסד הכתה הזאת, כי התירו הדלקת הנר מערב שבת שהיה הולך ודולק בליל השבת, למען לא ישבו בליל שבת קדש במחשכים כיתר הקראים. ואלה המתקנים הביאו ראיות לדבריהם מפשט המקרא עצמו, הנושה יותר לדבריהם מלדברי האומרים עד העת ההיא. המנהג הזה נשאר בתקף עוז בין הקראים בתונרמה עד היום הזה, למרות המתנגדים והמעירים לבמלו בכל עת.

הרבנים בעת ההיא בתונרמה עשו כל מה שהיה ביכלתם לקרב את הקראים, ובראשם היה החכם הנדול ר' חנוך צפורתא, אשר בהיותו בקי מאד בכל התלמוד

---

[25] המדפיס המהולל בקושנסרינת ר' גרשום שונצינו כתב בשער ספר מכלול לרד"ק שהדפיס בעיר ההיא בשנת רצ"ב, את הדברים האלה: «אמר גרשום איש שונצין בן הח"ר משה והוא נלחם בעיר פירט נגד הרשע פרא יואן די קפיסטראנו ויגרש אותו עם כל חילו משם», העיר פירט הנזכרה פה היא Firet בקרבת העיר מואטש על יד הדנוב.

[26] Turquie הנ"ל דף ס"ד.

[27] פירוש ותוספות — אוצר הספרים לר' יעקב ן' יעקב וילנא 1880 — 1887 חלק ג' מ' 705 על פי רשימת ר' חיים מיכל סי' תריל.

ורב מוכהק לרבנים וחסיד מופלג, היה מלמד את בני הקראים מכל למוד שבקשו ממנו, בין התלמוד בין הפוסקים, בין רש"י בין פשט התורה, בין החכמות (החיצוניות), ולא היה שום פקפוק בדבר [23].

קרוב לימים ההם נמלטו לתונרמה שני בחורים מאשכנז ר' קלמן ור' דוד, ויבואו לעיר הבירה אנדרינופלא, ובראותם כי הארץ טובה ורחבת ידים לפניהם, ארץ אשר לא תחסר כל בה, ויאמרו: לוא ידעו אחינו זאת היו משימים נפשם בכפם... לאמר טוב מלא כף נחת ממלוא חפנים עמל ורעות רוח, והיו מניחים ארץ העמים, ארץ ציה וצלמות, לבוא אל ארץ החיים. ויבואו שני הנודדים האלה אל הרב ר' יצחק צרפתי, ויבקשוהו כי יערוך קול קורא „אל קהילות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז, להודיע להם מיטב ארץ תונרמה ויתרון מלכות ישמעאל", וכן היה כי ר' יצחק כתב האגרת הזאת „אל קהלות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז השוכנים בערי שובאן, רינום, שמיירמארק, מרין ואונגריא":

„ספרו לי כל התלאות אשר מצאו ומוצאים מר ממות את אחינו בני ישראל היושבים באשכנז, והגזרות והקדושין והגרושין הנעשים בכל יום, ממקום למקום ומעיר לעיר, ואין לדבר סוף... קול ענות אנכי שומע, נוי עריץ על נבי שומר אמונים יהפוך ידו כל היום... וי מביתא וי מברא! יוצאים עלינו באוכלוסין חדשים לבקרים חקים ונמוסים ומשימים עלינו... קול נדול ולא יסף, קלא הלא פסיק, דחיק ואתא מרחיק, קול המונה של רומי... על אחינו אנשי נלותינו היושבים באשכנז ובאיטליה של רומי, איך קמו עליהם כהני הקתולים הכהנים חרדו ויצעקו צעקה נדולה ומרה, ובקשו להסוך הקערה, אמרו נספה עלימו רעות... ושם ישראל לא יזכר עוד. אלה הם הנשרפים בבית המוקד... קול מניד מדן... השמיעו על ירושלים, קתולים באים מארץ מרחק, כדי הם לממך עליהם בשעת הדחק, ועליהם יניעו ראש... אבדה האמונה... היהודים קנו הר בית ציון, הבית והאפריון... עכשו ננזרה נזירה לנזירה ואינם מניחים שום יהודי לעבור, ונבובים הם בארץ, סנר עליהם הים... קול מלחמה במחנה. ירשיע אל כל אשר יפנה להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים... הנמצאים בארום וברומי, אכן נזרו כלא כיהלכתי על רב החובל להיות מקלקל ופטור כמבער ותובל, כל יהודי אשר ימצא הדרך ירושלים ביורכתי הספינה להטילו אל הים".

„על אלה אחי ורבותי אלופי ומיודעי אשכנזים וצרפתים בכל מקום שהם, הנה אני עבדכם ואחיכם הקטן יצחק צרפתי, ואף כי משפחתי הצעירה היא מצרפת, באשכנז נולדתי ויצקתי מים על יד רבותי רבני אשכנז נ"ע, ושתיתי מי כורם, ותהיתי בקנקני תלמידיהם חברי, אשר היו באמנה אתי, נדיים ונעשו תישים, והמערכת חייבה אותי וגליתי מארץ מולדתי, ובאתי פה בארץ תונרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים חשבה למובה, כי למחיה שלחני לי ולכם, אם תאבו ושמעתם... דרך תונרמה הוא דרך ארץ החיים, כלו דרך יבשה עד ירושלים, רק מעבר ששה מלין דרך ים, ובכל יום נמצאות אורחות ישמעאלים סוחרים ויהודים יוצאים בשיירות נדולות... הדרך קרוב ובטוח, במאן דקא אזיל לחיננא... ועתה אל תתעצלו ואל תתרשלו, שובה ישראל! קומה

---

[23] שו"ת רא"ם (ר' אליה מזרחי) פסק הקראין סי' כ"ז. משם יוצא לנו זמן פעולת ר' חנוך צפורתא, כי שם נזכר ר' מרדכי כומשיאנו (פעולתו בין ק"ע-ר"ן) ורבו ר' חנוך צפורתא שהיה על כל פנים יותר זקן ממנו, אם כן קרוב לשנות ק"ע-ק"ן.

למנוחתך ויפוצו אויביך מפניך; קול ענות נבורה... על הנורמים לנפשם חטאת שאירית בני ישראל היושבים תחת בני אירופא, ולא תחת ישמעאל, יושבים לבטח איש תחת תאנתו ותחת נפנו, וכמה מעלות טובות למקום הזה וחן על יושביו, מה שאין כן במדינות אשכנז וכל סביבה, בכל עריהם לא ילבש היהודי ירוק ואדום... אם יהיה אדום יאדים נוף בדם, ואם יהיה ירוק, ירוק ירק בפניו, על אחת כמה וכמה דלא לבישי מדא כלי מילת ובגדי שש ורקמה... עשר שמור לבעליו לרעתו, ולא יועיל הון ביום עברתו, ואבד העשר ההוא, דלכון אמרי? דלהון הוא, כי יעלילו עלילות ברשע על לא פשע... כל זמן דאתיהיב ליה יתראה באוהב, גדולה מזו אמרו כי גזרו שלא ישנו התלמידים ברבים... ושלא יהא שום יהודי דשאי לעשות מלאכה ולפתוח חנות בימי חגיהם, ועתה ישראל מה לך נרדם! באו ורשו את הארץ אשר ה' נותן לכם... הבון לקראת אלהיך ישראל, כי הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל, ובאו האובדים בארץ אשכנז והנדחים בארץ צרפת, והשתחוו להי בהר הקדש בירושלים"[29].

תוצאות קול הקורא הזה היו כי לא ארכו הימים ובני ישראל יושבי מדינות אשכנז והרינוס באו במספר רב לתוגרמה ויתישבו בעיר הבירה אנדרינופלא ובערי המדינה.

בימים ההם נסע איש יהודי חכם ונכבד ורופא (ושמו יעקב)[30] מארץ מולדתו

[29] האגרת הזאת נדפסה בפעם הראשונה בסוף ספר גזרת תתנ"ו (לייפציג תר"ד) פתוך כתבי יד ר' אליעזר בר נתן תלוי וגעתקה ע"י החכם דר. צבי גרץ, ההעתקה אשר נתתי פה היא ע"פ תבעתיק לעברית שפ"ר (ר' שאול פנחס רבינוביץ—דברי ימי ישראל חלק ו' ע' רמ"א-רמ"ב).

תחכם גרץ ותמעתיק שפ"ר יחשבו כי האגרת הזאת נכתבה קרוב לשנת ריד, אך לפי השערה יותר מתאמת היה זה זמן רב לפני המועד הזה, כי בעצם המכתב ידובר כדבר חדש, דבר בעתו, הגזרה על כל רב-חובל נוצרי לבלתי קבל באניותיו יהודים נוסעים לארץ ישראל, או להשליך אותם אל הים, וידוע כי תפקודה הזאת נתנה ע"י דוכס ויניציא בשנת 1427 (קפ"ו), אם כן ברור הוא כי קול קורא זה נכתב בין שנות קפ"ז-ק"ץ.

[30] לפי ר' צבי גרץ, וכן דר' בריל (Jahrbuch zur Geschichte VII ע' 49 ולחלן) מייחס את חסר השלטנים מוראד ומחמד השני בנו לרופא "חכים יאקוב". אמנם ר' צבי גרץ טקשה עליו (בציון ח' לחלק ז' הערה 8 בתרגום העברי) כי בטקור בטהרשד"ם לא יזכר שם תרופא, ומורעו לא נודע איש בשטו, ויותר נראה הדבר כי הדברים מתייחסים אל ראש בית המון, שבניו ובני בניו נוסעים לשם בתור רופאי השלטנים". גם אי אפשר לדחות ידיעת האמר (בספרו Geschichte des Osman, Reich,) כי חכים יעקב המיר דתו בדת מחמד, כי בודאי כתב האמר על פי מקור שהיה לפניו.

והנה תחשערה הזאת במלה מכמה טעמים, כי לא נודע לנו רופא ממשפחת חמון, ששרת בחצר השלטנים קודם ר' משה המון רופא השלטן שולימאן שמלך בשנת רס"ב והוא נולד בגראנדה שנח או שנתים קודם הגרוש, כאשר הבאתי בראיות ברורות בחלק ב' ציון ד', שחפירמאן או כתב דת החפשה הניתן לרופא משה חמון וכתב הדת הניתן לרופא (יעקב), אשר עליו יסובו דברי מהרשר"ם, אין להם כל יחס, ומן תראיות היותר מכריעות כי בני חמון נקראו "מושלימים" לאמר "בני משה" בפירמאן שנתן להם, ובשאלות מהרשר"ם לא בא תזכר הזה, ועוד שבכתב החפשה שנתן השלטן מחמד ב' לרופאו כבר נזכר שהוא לעולמים לכל צאצאיו, ולא היה טן חצורך שיתן השלטן שולימאן כשבעים שנה אחרי כן פירמאן שני, ויותר מזה שבפירמאן שלטן מחמד ב' נזכר שפטור הוא מכל העולים, בעור שהשלטן שולימאן פטר את רופאו וצאצאיו חצי המסים. אם כן ברור הדבר שתענין חזה טיוחס לרופא יעקב, ומכיון שגודע לנו זאת בברור, יש לדחות טה שכתב האמר, שחרופא הזה המיר דתו בדת מחמד, שאם היה כן איך אפשר שבשנת של"א בערך, בניו ויורשיו של הרופא המומר לדת מחמד יציעו השאלה לפני רבני ישראל לפטור אותם מעולי צבור בכח כתב החפשה חניתן לזקן משפחתם אחרי שיצא טרתו, ואיך לא דחה ר' שמואל די מדינה שאלתם על פי חסבה חזאת.

ויבוא לנור בארץ ישמעאל (תורמה) כי שמע כי אנשי חסר המה, ובא בזמן המלך סולטאן מוראד (ב') אל המקום אשר המלך שוכן שם בעיר מלכותו, היא אינדריני (ר"ל היידירני, היא אנדרינופלא), ויראוהו שרי המלך כי טוב האיש להשכיל וכל מתרפא במלאכתו ה' מצליח בידו, ויהללו אותו אל המלך ויוקח האיש בית המלך וינדל שם האיש בבית המלך, גם בעיני בן המלך הנקרא סולטאן מהימט (מחמד) מצא חן, ותקשר נפשו בו ויאהבהו, ובאהבתו אותו בקש מאביו לתת לו הרופא הנזכר להיות אצלו ולשרתו, וישמע המלך לקול בנו ויתנהו לו, וילך האיש עם בן המלך וישרתהו 31).

שלטן מוראד, אחרי הכותו את כל אויביו מסביב, עשה כמה סדרים חדשים בממשלה. הוא תקן בראשונה סדר המלבושים והמצנפות לאנשי החיל, השרים, הפקידים והלאומים השונים. נראה, כי מן הימים ההם הוכרחו היהודים ללבוש מלבושים ארוכים כיונים והארמנים, אך המצנפות היו מצבע ירוק כרתי (לימוני 32), להבדילם מיתר העמים, כמו שהתרבים שמו על ראשיהם מצנפות ירוקות, אשר על כן כנו אותם היהודים בשם ירוקים (Vedres, Verdes), על שם הצבע המיוחד להם.

אחרי הדברים האלה, עזב שלטן מוראד עוד הפעם את רסן הממשלה ביד יורש העצר מחמד, וילך לו אל עיר מגנסיא לנוח מעבודתו הרבה; אך הינישטרים מרדו באדונם והוא הוכרח לשוב עוד הפעם עירה אנדרינופלא, ואחרי אשר השקיט את המרידה נסע בראש צבאותיו להלחם עם הביזאנטים, ויקח מידם חלק נדול מחצי האי מוריאה וכן ערי קורינט ופטרץ (פאטראס). בכל המקומות האלה ישבו היהודים מימי קדם, ואתר

---

31) שו"ת ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) חלק חשן המשפט שאלה שס"ו. הדברים המובאים הם מעצם השאלה.

32) ...Les Juifs qui habitent à Constantinople, Adrianople, Bursie (Brusse), Salonique, Galipoli & autres lieus de la domination du Grand Turc sont tous vestus d'habits longs comme les Grecs & autres nations du Levant, mais pour marque et enseigne de connaissance entre les autres, ils portent le turban de couleur jaune (היחודים היושבים בקושטנדינא. אנדרינופלא, ברוסה, סאלוניק, גאליפולי ומקומות אחרים של ממשלת התורכי הגדול כלם לבושים מלבושים ארוכים כמו היונים והעמים האחרים בזורח. אך לסימן ולאות הכרה בין (העמים) האחרים הם ישאו המצנפת מצבע ירק כרתי (לימוני) N. de Nicolay, Les Orientales on les Navigations en Turcquie, Anveres 1576 p. 168. וכן נראה בפסקי השאלות ותשובות כי צבע המצנפת חיוק (כרתי) היה פרטי ליהודים, עד אשר יוכר לאות ולראיה כי בעל המצנפת היה יהודי, אם רק היתה מצבע ירוק (כרתי).

...חר' צורי תושב גאליפולי נסע מאנדרינופולא יום א' י"ז מרחשון שנת השי"ג לבוא לביתו ולא בא, ואחרי ימים עברו חמרים מתושבי גאליפולי, ואמרו שראו על אם הדרך ביער "קירקר קאבאק" קצת מצנפת ירוקה"... (שו"ת מהריב"ל ר' יוסף ן' לב־חלק ב' שאלה ס"ו).

....יוסף שאלתיאל היה דר בגאליפולי... ויהי היום וילך למסעיו ולא שב אל ביתו. ויצא הקול בעיר שנהרג... ואחר כמה ימים בא ישמעאל אחד אל חנותו של ר' אברהם אלבילדא שהוא מתושבי גאליפולי, ומשיח לפי תומו בלי שאלה ובלי שום דבור אמר בהנעת הראש: אוי ליוסף! שראיתיו הרוג ומושלך תחת הגשר וקצת מצנפת ירוקה אצל רגליו"... (שו"ת מהריב"ל חלק א' שאלה ו'). חצבע ירוק יובן בשאלות־תאלת ירוק כרתי, כי הירוק והירוקרק היה מיוחד דוקא לתרכים, כידוע לכל מכירי ארצות המזרח.

אשר נספחו לתורכיה נשארו רובם בערי מולדתם, אך מקצתם נדדו לעיר הבירה ולשאלוניק [33].

„ויהי מימים ביום החמישי לשבוע, עשרה ימים לחדש הנקרא אצלם מוחרם בראש שנת תתנ"ה שנים למספרם, היא שנת ה' רי"א למספר בני ישראל, וימת המלך [34] (שלטן מוראד ב'), בעוכו הכתר לבנו יורש העצר שלטן מחמד".

---

[33] בספרד (פאסראס) ישבו היהודים עוד מן המאה התשיעית למספרם והיו עוסקים בגדול תולעי מש'. שם חמרינה טוריאה (morea). הוא שמם של עצי תות לגדול תולעי חמשי. כן כתב הסופר היוני Niceros; הנשיא Rocer מאי ציציליא יסד שם מדינה חפשית ובצלו חסו היהודים משנת 1147. חנוסע בנימין מטודילא מצא שם בשנת 1187 עדה יהודית.

[34] שו"ת מהרש"דם (חשן משפט שאלה שס"ד חנ"ל). כל המספרים חנוכרים בשאלה חזאת הם בדיוק עצום ויתאימו עם דברי הימים למלכי העשמאנים והמקורים הלועזים.

פרק ב.

היהודים תחת ממשלת שלטן מחמד ב׳ רי״א – רמ״א (1451 – 1481)

שלטן מחמד ב׳ ויהודי אנדרינופלא — כתב דת חניתן לרופא יעקב—לכידת קושטנדינא — מסי חיהודים — ר׳ משה קפסאלי רב חרבנים — רבע איוב— חתראות השלטן ור׳ משה קפסאלי — ר׳ חנוך צפורתא והקראים — ר׳ מרדכי כומפיאנו — ר׳ שבתי בן מלכיאל הכהן — ר׳ משה קפוצטו חיוני — אוון חאסאן — היהודים נתיני תוגרמה בוולאכיא — יהודי באווארים מתקבלים בתורכיה — מלחמת רורוס והיהודים — יהודי ציר תוגרמה כחצר ויניציא—הבשמים ושלטן מחמד — המגפה בקושטנדינא ור׳ משה קפסאלי — שלטן מחמד והיהודית הפונדקית.

שלשה ימים אחרי מות שלטן מוראד ב׳ באנדרינופלא הניעה השמועה לבנו שלטן מחמד (י״ג אדר רי״א), אשר היה בעת ההיא מושל מאנניסיא. הוא רכב או על סום קל ויקרא: מי שיאהבני יבא אחרי; ואחרי מהלך שני ימים הגיע לנאליפולי, וינח שני ימים מתלאות הדרך. משם הודיע לבני עיר הבירת אנדרינופלא כי יבוא ביום הרביעי לשבוע. וכן היה. כי רוב תושבי העיר ובראשם השייכים, הויזיר, הפחות, וראשי העדה לבני ישראל יצאו לקראתו עד שני מילין חוץ לעיר.

ביום החמישי, ט״ו ימים לחדש אדר, הוא היום השני לבואו העירה, נכתר שלטן מחמד בבתר המלבות ברוב הדר ויקר כפני העם ושרי הממשלה. האצטגנינים חשו עתידות, כי יגדל עד מאד שמו וכבודו של השלטן החדש, על פי מקרא הכתוב „האלהים ברך החמישי והשביעי". ובהיות כי שלטן מחמד נכתר ביום החמישי לשבוע והיה המלך השביעי למשפחת עשמאן, נתקיים בו מקרא כתוב בספר הקדש. גם היהודים נצדק ראו כי המלך הזה נקרא לגדולות, ונתנו סימן לשנת מלכו תרי״א למספר בני ישראל „אדוה מלך" 1).

„וישב על כסא אביו אשר באנדרני. בשנה השנית למלכו בנה עיר קטנה (לאמר מגדל) במקום הנקרא היום אקינדי־בורון, ויקרא שמה בונאי־קיסין, ונקראת היום ייני־היסאר (הארמון החדש) אשר מאחורי נאלאטה. ויבא המלך מאנדרני לראות את העיר (המגדל) ואת הבנין אשר בנו עכדיו, ויבא אתו את הרופא (היהודי יעקב). בימים ההם הואיל המלך לגדל ולרומם את הרופא הנזכר, כי נשא חן בעיניו ברוב חכמה ותבונה אשר היה אתו, וייטב בעיני המלך לתת להרופא את בריתו שלום וברית עולם יהיה אתו, ואותו ואת בנו יעשה חפצי (ר״ל חפשי) בישראל, ויפקוד לרופא ולזרעו אחריו מזכר עד נקבה גם בניהם עדי עד פקוד עולם ומוחלט מכל מין מס ועול מלכות... וזה

1) מהרשד״ם שו״ת חשן המשפט שאלה שס״ד חנ״ל.

ניסח העתק הכתב... בלשון ובכתב (תרכית) שאנו בני ברית כותבים יודעים ומכירים:
„סבת כתב נזרתי זו הרמה ונשאה המזהרת כזוהר הרקיע על כל יושבי הארץ, כי יצאה מלפני נדילת מלכותי ורוח נדיבה על האיש תפארת החכמים ועטרת הרופאים נאל י נוס ו א ב וקרט ברורו הלא הוא החכם הרופא פלוני (יעקב) בן החכם הרופא פלוני העברי ופטרתיו אותו ואת כל יוצאי יריכו לבן או לבת נם בניהם ובני בניהם עדי עד, על זה הדרך כל ימי אשר מלכות ודין ישמעאל קים בעולם, מכל מין מס ויגל מלכות וכו' ושב לבא: מס הראש ומס הברם והנן, ומעשר התבואות, ובנין החומות, וכל מיני אנגריא (סבלות) ושאלאניז (=מם הנתן שנה בשנה) ואוארים... בלל לומרי מבל מין נזרה וחוק הנהוג למלכים, ואשר יחודש מהדיואן של מלך הבא אחרי היושב על כסאי, ויתחדשו נזרותיו מבל הנזברים, נזרתי אומר וקיימתי ופטרתי לרופא הנזכר וכל יוצאי יריכו פטיר עולם וכולל מוחלט, ולא שכט נוגש עליהם, עם לברך ישבון במשבנות מבטחים, שלוים ושקטים מתעננים על רוב שלום בשמחה ובטוב לבב. וכל האיש אשר ימלאנו לבו לבקש מאחר מהאנשים ההמה דבר מכל הכתוב פה או יבמא בשפתיו, יחול עליו חרם האל יתברך ומלאביו הקדושים ובני האדם ורבץ בו החרם עד יהיה מוסר לכל רואיו, למען ישמעו ולמען יאמינו בדברנו וכתבנו זה אשר ביד הרופא".

„נכתב ונחתם בחדש רביעי אל אביר בשנת תתנז (למספר המחמרנים = סיון רי"ב 1452) בעיר בונאר־קיסטין.

„ואחר מדת ימים בשוב המלך אל עיר מלכותו באנדרני מהבנין החדש, בחדש מוחרים בשנת תתנ"ז למספרם (אדר שנת רי"ט), נאבר הכתב הזה מיד הרופא, ויחל פני המלך או כפי הנראה, ויבקש מלפניו ישיב שנית ידו לכתוב ולתת לו עוד כתב שני, ונזכר שם איך מסיבת אבדן הכתב הראשון, בקש הרופא מהמלך, יתן לו הכתב השני הזה פה אנדרני בשנת תתנ"ז בחדש הנזכר, וגם בכתב הזה השני שב המלך והחרים וכתב שם כעין החרם הראשון, וזה אות ומיפת רוב חשק ואהבה רבה וחבה יתרה אשר היה לרופא ההוא עם המלך, כי לא נקל בחקותיהם לתת המלך שום כתב עם חרם כזה, כל שכן לאשר לא מבני בריתם, אף כי לשנותו פעמים, רק ליחידי סגולת מלכים אשר יחפצו ביקרם, ואחר ימים או עשור נמצא גם הכתב הראשון" ושניהם כאחד נשארו ביד הרופא.

אחר הדברים האלה עלה בלב השלטן מחמד לבצע מזמתו ברבר כבוש העיר הנדולה קושטנדינא (קונסטנטינופלה התתיקה, ביזאנץ), מיד היונים. בסוף חדש האביב שנת רי"נ (1453) אסף כל חילו, אשר עלו למספר מאתים וחמשים אלף, ויבן סוללות סביב העיר, ושם הושם כלי תותח נדול וכביר אשר הותך ע"י איש ההנרי. בחמשה לחדש אייר נגלת הצי האדיר העשמאני במספר ארבע מאות ועשרים אניות מלחמה בלשון ים הבוספורום, אך הכרת לשוב אחור לפני אניות המלחמה היוניות, אף כי היו מעטת מן במספרן. השלטן נועץ למצא אמצעי אחד להעביר אניותיו בחרבה. וכן היה, כי שמו על הארץ קרשים סביב לשון הים, וימשחו אותם בשומן, ויעבירו בהם בעוד הלילה יותר משבעים אניות מלחמה. ובבן האניות מצר הים והחילות מן היבשה נלחמו שלשים יום, ובכל אמץ לב היונים ומלחמתם נגד התרכים בחוקה, נכבשה העיר באחד עשר לחדש סיון רי"נ (29 מאי 1453) ביום הששי לשבוע. ובבן נראה את העיר ראשית נוים באברופא, קרית עוז רומא המזרחית, ביזאנצא אשר ממנה

יצאו נזרות של נרוש ושמד לעם ישראל מימי הקיסרים ליאו האיזורי ובסיל המוקדוני ובנו ליאו הפלומוף, עד שהוכרחו רבים להמיר דתם או לצאת מן העיר, ואף כי לא נכחדו כלה מן העיר בכל זאת הם מעטו וישותו מעצר רעה וינון, וזברונותיהם בתולדה דלים ורעים,—והנה העיר הגאיונית הזאת נפלה תחתית, יד התורמים גברה על היונים, מחמד בן מוראד שלטן התורמים נטע שם אהלו על יד קרן הזהב, ודגל חצי הירח התנוסס על ראש בית התפלה ומקדש סופיא. ובעל הזברונות ר' יוסף הכהן בדברו על העיר הזאת, הנקראת בפי היהודים בעת ההיא „ארץ עוץ", כתב: „עלו התורקים בחומות וישוקו בעיר ויבואו בחלונות ובבזה שלחו ידם, ותצא העיר בגולה, וילכו חיילות מהיונים אל הבמות ויקחו את שללם ואת בסמם ואת זהבם, ואת צלמיהם ומצבותיהם שברו ויעלו הבומרים ביום ההוא" (דברי הימים למלכי צרפת ובית אוטומאן חלק א).

אחרי שלשת ימים אשר נתן לאנשי החיל לשלול ולבוז בחפצם, נתנה הממשלה בקודה כי ישובו תושבי העיר אל בתיהם כבראשונה, וכי הורשה להם לעבוד אלוהיהם בלי הבדל דת ולאום, וכן עשו, „ובשנת אחת 2) לשלטן מחמיט (ר"ל למלכו בקושטנדינא) מלך תורמה, לכלות דבר ה' מפי ירמיהו כאמור: כה אמר ה' נותן שמש לאור יומם, חקות ירח וכוכבים לאור לילה, רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו, אם ימושו החקים האלה מלפני נאום ה' גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים, ואומר: כה אמר ה' אם ימדו שמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ למטה, גם אני אמאס בכל זרע ישראל ונומר, — העיר ה' את רוח המלך שולטן מחמיט מלך תורמה ויעבר קול בכל מלכותו גם בכתב לאמור: „כה אמר מחמיט מלך תורמה: ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים, והוא פקד עלי לפקוד את עמו זרע אברהם עבדו בני יעקב בחיריו, ולתת להם מחיה בארץ ולהיות להם לפליטה גדולה, מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל בקושטרינא מקום כסא מלכותי, במיטב הארץ שבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו בכסף ובזהב וברכוש ובבהמה, שבו בארץ וסחרוה והאחזו בה. ויתאספו היהודים מכל ערי תורמה הקרובות והרחוקות ויבא איש ממקומו ותקהל העדה בקושטרינא לאלפים ולרבבות, ומן השמים עזרם רוכב ערבות, ויתן להם המלך נחלות כלילות, ובתים מלאים כל טוב, וישבנו בה היהודים למשפחותם לבית אבותם, פרו וישרצו ותמלא הארץ אותם. ומן היום ההוא והלאה כל המקומות אשר היה כובש המלך הנ"ל והיו שם יהודים, תבף היה משלשלם שלשלה נבר, והיה מוציאם משם ושולחם בקושטרינא מקום כסא מלכותו, וינשאם כל ימי עולם. ויהי כי יראו היהודים את האלהים ויעש להם בתים מלאים כל טוב, ובמקום אשר בימי קדם קדמתה בומן מלך יון לא היה בקושטרינא כי אם שתי קהלות או שלוש, נתוספו היהודים ונתרבו ויהיו עם לרוב יותר מ... 3) קהלות, ולא נשא הארץ אותם לשבת יחדיו כי היה רכושם רב, ויהיו בקושטרינא קהלות מהוללות. תורה ועושר וכבוד, הרבו

---

2) ר' אליהו בן ר' אלקנה קפסאלי בספרו „דברי אליהו" כ"י, נכתב בקנדיא בשנת רפ"ג פרק י"ו ובנדפס בשם: ליקוטים שונים מספרי רבי אליהו ע"י ר' משה לאטיש פאדובה שנת תרכ"ט דף ו'

3) נכ"י אשר היה בת"ת בעיר וניציא נמחקו אותיות המספר ותמסדר ר"ם לאטיש שם נקודות במקום המספר.

מקהלות, במקהלות ברכו ה' ממקור ישראל, לעושה נפלאות גדולות פתחו פיהם בשיר למעלות וברכו את ה' כל עברי ה' העומדים בבית ה' בלילות" [4].

ובאמת, השלטן מחמד שהיה גבור חיל וחושב מחשבות כאחד המריניים היותר בקיאים בדורו, חשב בצדק עד כמה נחוצים היהודים להגדיל ולפאר את עיר הבירה החדשה. הממשלה התורכית עד היום ההוא היתה רבת אונים, אך נעדרת סדרי אזרח ותורת חקי מדינה מתוקנים לפי החקים הדרושים להתפתחות ישוב מדיני. התורכים היו גבורי מלחמה ואבירי לב, אבל לא אנשים מן הישוב ואורחים יודעים טיב ארחות החברה בעת השלום, והם לא ידעו שמץ דבר מהחכמות החצוניות והמלאכות אשר בלעדן לא תוכל לקום כל חברה מדינית וכל ממלכה מתוקנה. את חסרון הישוב האורחי, המעמד האמצעי, תושבי הערים הגדולות, וכן מעמד הסוחרים ואנשי המעשה שנחוצים בעיר הבירה החדשה, לא יכלו למנות התושבים הקדמונים היונים ובהם לא יכול לבטוח לב השלטן מחמד, כל עוד מלחמת תנופה היתה בין התוגרמים ועמי הנוצרים, כל עוד לא יכלו היונים להתרגל עם המעבר החדש, להיותם כפופים לפני המנצחים החדשים; והחסרון המורגש הזה בקש השלטן למלא בעם היהודים, על כן פתח לפניהם שערי העיר הבירה החדשה, בהיות לבו בטוח בהם שהם ישכילו לפאר ולהדר העיר הגדולה הזאת ולעשות אותה מקור המסחר והמרכולת בין המדינות הקרובות והרחוקות.

ובבן רואים אנחנו כי מן היום אשר נכבשה קושטנדינא רבו היהודים מכל ערי המדינה אשר באו להתישב שם, אם ברצונם הטוב ואם שהוכרחו על ידי הממשלה ועדות חדשות נתיסדו בכל יום לפי עיר מוצאם ק"ק קאסטוריא, ק"ק אכרידה (מעיר אוכריד), ק"ק יאמבול, ק"ק אישטיף, ק"ק ניגרופונטי (על שם העיר והאי אינריפין או ניגרופונטי, בעת בלקים) ועוד אחרים אשר יבואו זכרם.

„בשבת המלך על כסא מלכותו בעיר הזו (קושטנדינא) אשר לבד, שם חקים ומשפטים על כל עם ועם בלשונו אשר בעיר הזו, ועל היהודים באשר עם לבבו, והטיל תחילה על היהודים אקרפתא דאינש' כרנא, ונקרא בלשונם באש־כראני (לאמור מס הראש) לתת מידי שנה בשנה, ועשה המלך פנקס אשר שם שמות כל פורעי המס בו. וזאת שנית הושל על היהודים מס אחר בעין פסקא, סך אחד כולל על כלם לתתו מידי שנה בשנה, כפי אשר תשיג יד כל אחד אחר אשר יערך על פי טובי הק"ק יצ"ו, מבלי ידע המלך מי המרבה ומי הממעיט. ועשו הקהלות, יצ"ו, פנקס עריכה אשר שמו שמות כל פורעי המס השני הזה בו, וחלקו ונתנו לכל קהל וקהל חלקו מהפנקס ההוא כפי מספר אנשיו וערך כל אחד ואחד כתוב בצד שמו, וזה המס השני נקרא בלשון הישמעאלים רב־אחגיאסי (לאמר כסף לרב) פירוש: כי בו הותרו היהודים להיות להם רב מנהיג בהורמנא דמלכותא, ולא נודע אם המלך הנזכר הטילו על היהודים באחד מחוקי המלך, או אם היהודים בקשו מהמלך להיות להם הרב הנזכר, ובשבילו קבלו עליהם לתת המס השני הנזכר... וקיימו על נפשם היהודים והקהלות הנושאות בעול הזה, אם ימות גבר מביניהם אם דל ואם עשיר, יהיו בניו מקבלים על עצמם לפרוע עול עריכת אביהם המת נוסף על עריכתם, ואם אין לו בנים ח"ו יקחו על צר ההברת מעזבון המת איזה סך שיהיה שלהם, כרי שמפירותיו

[4] מהרשר"ם שו"ת חלק חשן משפט סי' שס"ד הנ"ל.

יהיו נפרעים עוליו בכל שנה ושנה, ובאשר לא יספיקו הפירות כי רבו העולות והאוראריזם אשר יתחדשו כי תקראנה מלחמה למלך, יתנו גם כן מהקרן עד כי אפשר שבמעט זמן יכלה גם הקרן, וישארו עולי המת ההוא על אנשי קהלו, אמנם מצד מה שלא נשאר למת ההוא איש אשר יקבל עליו, יסכימו בהכרח תחת הסך הזה מעוכנו. ומנהגם גם כן הוא אף אם נמצא המת ההוא חייב בעת מותו תובות ונדוניית אשתו ואין עזבונו בדי התובות או הנדוניא, עם כל זה הסך הנזכר יקחו אנשי קהלו תחילה מעזבונו, ולא יעכב בידם לא בעלי התובות ולא אשתו בעלת הנדוניא, גם כי תקראנה מלחמה למלך מזמן לזמן, ישיל על כל עם ועם גם על היהודים, על שמות פורעי הברנא על פי הפנקס אשר בידו אוארים או סאלנין, על דרך משל שיתנו כל כך פורעי מם סך אחד, והקהלות יפרעוהו על פי פנקס עריכתם אשר עשו כרב אחגיאסי השוה כל אחד לפי כחו וימלאום למלך על שמות פורעי המם, כי כן דבר המלך שלא יפרע השוה רק כל אחד לפי כחו".

בעל הזכרונות מוסיף ומבאר ענין הברנא ואופן הגביה ושהם שני מיני מסים, הכאראג' על הגלגלת (תגנמית כאש־חאראג') ואם לצרכי המלחמה, וכה דבריו: א"כ היו נובין המם (השני) לפי הגלגלת, דהיינו שהיה נבאי המלך בא לעיר ומונה כמה אנשים יש, וכל העובר על הפקודים היה נותן כך וכך, או היה אפשר לצדד שינבו לפי נפשות, אמנם מאחר דבפנקס המלך כתוב נמר פליגים כך וכך בארגיירוש וכן נובין מכל עיר בלי תוספת ומגרעת, אפילו שיפחתו או יוסיפו תנמצאים בעיר... חזר הדין שבחביעה היא כך ממון אפילו שבשם בארגי תכונה, לפי שרוצים שתתן כל עיר לפי ערכה... מה שאינו כן בכארגי העיקרי, שמעיקרא נתקן על הגלגלות, ואין לומר שמה שמשיל המלך זה המם הוא לפשר את היהודים והטים שלא ילכו למלחמה, ולפיכך בשם כארגי יבונה, דמרגלא בפי אינשי שהכארגי נתקן לפטור אותנו מלצאת ולבוא במלחמה, ובשמתחדשת מלחמה גדולה, שצריך אנשים רבים ומשילים כארגי נוסף..., דמאן מפיס לנו דבמם הזה (השני) הוא לפשור אותנו מלצאת למלחמה, אפשר שהוא עור בסיוע למלחמה... כיון שאין תובעים אנשים 6) כי אם ממון, ובכן נגבה מכל איש ואיש לפי הונו והונו.

הרב הכולל ורב הרבנים משמם הממשלה על כל היהודים בתוגרמה בימים ההם, היה איש זקן ונכבד רבי משה בן רבי אליה קפסאלי היוני. בבחרותו יצא מעיר מולדתו וילך לבקר הישיבות באשכנז הגודשת בעת ההיא לשם ולתהלה, ואחרי שובו הביתה, היה לשופט על היהודים היושבים בקושטנדינא בימי המלכים היוגים. ושם נשאר על כנו 6) והוא היה דן את כל בני העיר בהורמנא דמלכא המלך התור, וחכמי העיר שהיו בדורו כלם היו כפופים אליו מחמת המלכות, ולא היה להם כח ויכולת בידם לדבר בפניו על איזה ענין או איזה דין שהיה דן ולא היה מתבשר בעיניהם 7).

כנראה הפקיד ר' משה קפסאלי מצרו את בא כחו, את הרב בעיר אנדרינופלא, לרב הכולל בעיר ההיא, ולו העו והמשרה על כל יתר קהלות היהודים ברומיליא. המשרה הזאת נתנה לרבי יצחק צרפתי ולבני משפחתו אחריו, ואף כי הרבנות

---

5) לב שלמה. חשן משפט דף ס"ח.

6) לקושים שונים מז' דבי אליהו הנ"ל דף ו'.

7) ר' דוד קונפורטי — קורא הדורות (דפוס ויניציא תק"י) דף כ"ח עמוד ב'.

הכללית בקושטנדינא לא נמשכה ימים רבים, הרבנות באנדרינופלא נשארה עד ימינו אלה בכל חלופי העתים והמקרים.

ימים אחדים אחרי כבוש עיר הבירה, החל השלטן לבנות בית המסגד איוב, וזה דבר בית התפלה הזה: בשנת ארבע אלפים תמ"ח (888) ואיוב בן בלידן סעיד תלמיד מחמד מחוקק דת הישמעאלים הלך בלויית בן הכליף מוהויי א' לצור על קושטנדינא וימת בעת המלחמה, אך טרם מותו נבא כי יבוא היום ונסיך אחר מבני דת מחמד יקח בירת היונים וירבה לכבד קברו. לפי הנראה היו יהודים במלחמה הזאת והם קברוהו ויכתבו שמו על אבן מצבתו. האגדה מספרת, כי השלטן אשר חפץ לכבד את הקבר הזה, שאל את פי השייך אק־ש־מס־אידין להראות לו מקום הקבר. בלילה ההוא חלם חלום והנה איוב הנביא לפניו 8) ויאמר אליו, כי בחפרו במקום אחד מחוץ לעיר על שפת לשון ים קרן הזהב, ימצא מקור מים חיים ותחתיו אבן שיש בכתב עברי. ויהי בבקר והשלטן מחמד בלויות יהודים והשייך הנזכר הלך חוץ לעיר אל מקום הרבע הנקרא היום איוב, ויצו לחפור מקום רחב אצל החומה וימצא בו את המקור ואבן חרותה בשפת עבר אשר נודעה למצבת קבורת הנביא ההוא. על האבן הזאת נבנה בית המסגד, ובעוד ימים מעטים נבנו בתים בסביבותיו ויתישבו ברבע ההוא רק בני דת מחמד עד היום הזה.

וקרוב לקבר הזה לפאת צפונית מן הרבע איוב תמצא באר הטובעת כהיום בשם ג'אן־קיויסו טנינינו, לאמר: באר הישועה, והיא עומדת בתוך חצר בבית אחד ישן נושן, ואולם מלפנים בעת שכבשו התרכים את העיר נודעה בשם באר יוסף הצדיק (יוסף־אפ־צדיק־קיויסו), ולפי המקובל אצל המחמדנים, כל השותה מימיה יגלו לו רזים ותבקש ימצא איזו אבדה שאבד, ועד היום כל מי שאבד לו איזה דבר חפץ הולך אל הבאר הזאת ודורש על אבדתו 9).

שלטן מחמד אהב מאד את היהודים והרבה מהם היו יוצאים ונכנסים בחצר מלכותו, ויש אשר היו רופאיו ומשרתיו ועושים את מלאכתו, ומכללם האיש משה עניו מאד מהר"ר משה קספאלי ראש הרבנים. "ויהי היום ויעבור המלך 10) בסרטיא ופלטיא של היהודים וירא עם לרוב, ויתמה מי ידין את הגוי הגדול הזה? ויהי בימים ההם ויהי המלך יושב בערי מלכותו והמשנים נצבים לפניו, ויען ויאמר: מי הוא שופטן ורבן של היהודים? ויאמרו לו: איש זקן, והוא פרוש ומתענה כל ימות השנה מראשית השנה ועד אחרית השנה, ועל הארץ יישן וחיי צער יחיה ובתורה הוא עמל. ויצו המלך ויביאוהו לפניו, ויבא ויעמד לפני המלך וקראו רבי, ובלשון תורכמה כוזיה (ר"ל כנ"ה) וידבר אליו טובות, ועם היות שהרב הנזכר לעיל לא ידע בלשון חורכמה ולא הבירו המלך מתמול שלשום 11) מאשר שמע שמע הרב מפי כל, ושמו כשמן הטוב

---

8) Turquie חנ"ל דף ע"א. האמר I Constant. u. Bosp. עמוד 86.

9) האמר בספרו Constantin. u. Bosphor חלק א' עמוד 36.

10) דבי אליהו חנ"ל פרק י"ו, ובנדפס דף ח"ט.

11) מכאן סתירה לדברי החכם ר' צבי גרץ בספרו דברי ימי ישראל (תרגום עברי חלק ו' דף ולי"ג) כי השלטון חכיר את ר' משה קספאלי בעת אשר הכיר את הפתריך היוגי (שהוא מיד אחרי אשר נכבשה העיר). דברי ר' אליהו קספאלי מיוסדים יותר על האמת, כאל אשר שמע מאביו ר' אלקנה בן אחיו של ר' משה קספאלי, אשר יצק מים על ידיו והיה בעת החיא בקושטנדינא.

ולא יטה אחרי השוחד, אהבו וכבדו ויצו וירכיבהו על סוסו ושלח משריו ומפרשמיו היושבים בשער המלך ולווהו עד פתח ביתו, ולא האמין המלך לשמועות אשר שמע עליו ויבא לנסותו בחידות. ויהי בימים הרבים ההם ויתחבש המלך וילבש בגדים אחרים וילך הוא ושני אנשים עמו ויבאו אל בית הרב, וירא והנה עם רב מהיהודים נצבים עליו, וישב משה לשפוט את העם. ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב. ויקר מקרהו ויבא בתוך הבאים איש עשיר מבני השועים והנכבדים ויהי לו דין ודברים עם איש עני ורש, והוא לבוש בגדים צואים, וידברו שניהם את דבריהם לפני הרב למשפט. וירא הרב כי הדין עם היהודי העני, ויצו אל העשיר להשיב את הגזלה. ויחר לעשיר, וירם בקולו ויקרא נגד העני, ויעשיר יענה עזות. ויחר למשה מאד ויקלל את העשיר ויתרפהו וירכ אתו בחזקה ויניח אותו מפניו בפנים זועפות. ולא הלך מפניו עד שהשיב את הגזלה, וירא המלך את הדבר הזה, וידע כי חכמת אלהים בקרבו לעשות משפט ולא הדר פני נדול, וישמח המלך מאד ויפן ויבא אל ביתו ואין רואה ואין יודע, וולתי יהודי אחד שהביר את המלך ורעדה אחזתו שם חיל כיולדה ולא דבר מאומה. ויהי אחרי נסע המלך ויבא היהודי וילחש באוני הרב הסוד הנזכר לעיל, ויתרד הרב וילפת. ויהי היום ויבואו אל פתח הרב כעשרים אנשים מגדולי המלך רוכבים בצבים ובפרדים, ויקחו את הרב וירכיבוהו על הסוס ויביאוהו עד לפני שער המלך, ויקד וישתחו לאפיו, ויאמר: הגידה נא לי האמת, אל תכחד דבר ממני: מה דעתכם בישמעאל בן אברהם? היה צדיק או לא? וישם ה' דבר בפי הרב וכה דבר: כי היה ירא אלהים וסר מרע, וישב לו הרב כחכמתו והביא אליו ראיות מהתלמוד האמורות על ישמעאל ונדולתו, וירא המלך למלך, ועין בעין ראתה עינו שמעה אוני ותכן לה שבחי ישמעאל וטובתו, מי האמין לשמועתו! וישמח המלך מאד מאד, ויאמר לו המלך: הסר הבגדים הצואים ולבש אותך מחלצות. ויצו המלך ויביאו לפניו בגדי זהב וכסף וילבש אותו מחלצות, ויאמר: לא ארוני, כי לא נסיתי ללכת באלה מתמול שלשום. ויצו המלך לשריו הנדולים ולווהו עד פתח ביתו, ועוד שלח המלך והביאו לפניו כמה פעמים, וינסהו המלך בלבבו וישא חן וחסד לפניו. וכמה פעמים שלח המלך דיני היהודים לפניו לדונם על עסקי נפשות ועל עסקי ממון, די הזה צבי הזה רמי, ודי הזה צבי הזה משפיל".

בימים ההם היו יושבים היהודים בקושטנדינא ברבע הנקרא איסטאמבול בקרבת התוגרמים ולהם היו שלש עדות: היונים, ולהם בית התפלה הנקרא ק"ק קושטנדינא, האשכנזים, והאיטליאנים. מלבד אלה היתה שם עדה קראית עוד מימי קדם. אחרי רב הרבנים ר' משה קפסאלי הצשינו עוד רבנים אחרים בעת ההיא: ר' אליה הזקן הלוי, חכם ומשכיל שהעמיד תלמידים רבים וביניהם החכם ר' אליה מזרחי, ר' חנוך צפורתא מקטלוניא אשר בא מאנדריונפלא, ר' אליעזר קפסאלי מאיי יון, ר' אהרן בר אביי, ר' מרדכי כומשיאנו, ר' אליה פרנס, ר' יצחק אלתירנו ור' אשר הבהן אשכנזי. רוב הרבנים האלה בראותם תולשת כח התורה בין בני העדה הקראית מצאו השעה המוכשרת לקרב הנדחים, ויהיו מלמדים את בני הקראים תורה שבעל פה, מפני שהיו מקבלים עליהם שלא יחללו את מושרי ה' המקודשים, ושלא יולזלו בכבוד החכמים החיים והמתים ז"ל[12]. הקראים מצדם בהיותם נבערים ושוקקים ללמדים נאותו לכל

12) קורא תדורות הנ"ל דף ל"א עמוד ב'.

התנאים אשר ערכו לפניהם המורים הרבנים, וילמדו אצלם. אך רוח ראש הרבנים ר' משה קפסאלי לא היתה נוחה מהמעשה הזה אשר עשו חבריו הרבנים, וחבריו היו שאמר ללמד תורה למי שאין מאמין בה, ובכל אשר יראו ופחדו מחמת הרב, לא הטו אזן לדבריו בענין הזה, ועוד הפעם חזקו לבם והיו אומרים כי נכון וישר ללמד לכל מי שירצה, אם רק יקבל עליו קרם לכן שלא יחלל בפרהסיא המוערים המקודשים על פי הקביעות ושניות הרבנן, ושלא יזלזל בכבוד הרבנים. ולראיה לדבריהם, כי אין לרחקם מכל וכל מערת ישראל, הראו מופת חותך כי מלים אותם בשבת, ולמורת רוח ראש הרבנים „היו מלמדים להם ומשתדלים לקרבם תחת כנפי השכינה, מאחר שהם מתרצים לשם יתברך, ושם יתברך מתרצה להם... והמשתדל בו משתדל בקרוב הרחוקים" 13).

הראש והראשון בין הרבנים בעיר הבירה היה ר' מרדכי בן ר' אליעזר כומטיאנו (ממשפחה צרפתית מן הכומיטת Comitat) אשר נולד קרוב לשנת ק"ם בעיר קושטנדינא. הוא היה התלמיד הגדול לר' חנוך צפורתא ואצלו למד למודי חול ולמודי קדש, וכמו רבו כן גם הוא הרבה להרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים רבים מבני הרבנים ומבני הקראים. הוא כתב ספרים רבים יקרי ערך בכל המקצועות שנשארו בכתובים ונמצאו בהביבליותיקות הקיסרית בפטרסבורג, בפאריז ובעיר ליידן (הולאנדיה), והם: א) ספרו היותר נכבד הוא הנודע בשם „כתר תורה" או „פירוש על התורה" 14) וראוי לתת לו מקום בין מבחר פירושי חכמי ישראל על התורה. בראש הספר כתב שיר קטן המתחיל:

זה ספר כליל יופי וחכמה רבה
כי ההגיון והדקדוק בקרבה
ועל פיהם מפורש, והיא הסכה
ללכת בדרכי ישר בלי דפי ודבה.

אחרי השיר הולכת ומשתרעת הקדמה ארוכה בענין תכונת התורה ויקרתה בדרכים שונים מאת המפרשים השונים והדרך אשר בחר בו המחבר בעצמו, וזו רק תמצית דבריו: „ובראותי אני מרדכי בן אליעזר כומטינו הקשטנדיני את החלופים אשר בהם אנשי חסד נאספים, ולא יכלו לברור דברי צדיקים מדברי האספסוף, וימרו על ים בים סוף, הערתני רוחי לבאר הכתוב בדרך הנכונה האמיתית, ותיה הבאור הזה נשרש על פי מלאכת הדקדוק, ומכוון על פי מלאכת ההגיון, יושב בסתר עליון, ובמקום אשר לו סוד מהחכמה הטבעית ארמיזנו, ובי ארגיע אריצנו, וכן במקומות אשר יהיה אליו צרך

---

13) שו"ת הרא"ם (ר' אליהו מזרחי) סי' נ"ו. החיוב הזה לקראים שלא לזלזל במועדים על פי הקביעה היה לדורות ובתמידות בקושטנדינא. ורושמי הזכרונות כתבו שפעם אחת היה מעשה בקושטנדינא ביומי חיב יוסף מטראני (מחרימם) שדן שני קראים שפתחו חנויותיהם ביום הכפורים לרבנים על פי הקביעה, וחלו אותם על העץ (ליב שלמה, לר' שלמה הלוי, או"ח סי' י"א).

14) כ"י זה נמצא בבבליותיקות בפריז ובפטרבורג וכן בידי אנשים פרטים בלי שם החבור. אחרים יקראו לו „כליל יופי" על שם השיר המתחיל בראש הספר. ואחרים „כתר תורה" (רשימת די רוסי), הב"י בפטרסבורג שממנו נעתקו הדברים המובאים פה, הוא של קלף בתמונה מרובעת ובעל קצ"ד דפים, עלים רבים נרקבו או נאכלו משן העת. בסוף הספר כתב המעתיק: ויתם הספר על ידי שבתי בכ"ו משה ז"ל מאי קרישי ביום ארבע עשר לחדש חרביעי שנת חמשת אלפים ורל"ח וכתבתיו פה בעיר קושדינה לבחי"ר משה סצורי (קראי) וקבלתי תפרעון משלם וה' יזכהו להנות בו.

מחכמת המזלות אבארני, ובחכמת המספר יסובבנו, וחכמת המדות לא תסור ממנו, ובחכמת האלהות איסר סודותיו, ממנו תהינה קרנותיו, וכל אחד במקום הראוי לו יזכר בהלו נרו על ראש הפסוקים, ויהיה בו מוצקים, וכדרך הפשוט לא אווז, כי הוא חזק גבור ועוז, ואשים נגד עיני את דברי שונים אשר קדמוני ופרשו נם הם, ומכלם לא אביט יותר רק במאמרי החכם ור׳ אברהם בן עזרא כי הוא הפיתר וראש למפרשים אשר הלכו דרך הפשט וכו׳״.

בהתחלת כל פרשה ובסופה חבר שיר קטן בעל שני חרוזים מענין אותו הפרק, למשל בסוף פרשת בראשית כתב:

„אהלל בראשית, ליוצר בראשית. בתמי בראשית, אשר הוא בראשית״

וכן בהתחלת פרשת לך לך:

„אחוה את נדלך, ואניד מהללך, בבואי תוך צלך״

ובסוף הפרשה:

„יום נכרה ידי ונשלם לך לך, אודך בתום לבב ואנדילך,
תפתח שפתי כי אני הוא עבדך, אלי, ופי יניד תהלתך״

בסוף הפירוש כתב הדברים האלה: „נשלם סדר וזאת הברכה... ביום שלשה עשר לירח אב שנת חמשת אלפים ומאתים ועשרים ליצירה, וסימנו הכ״ר נא למי החותמת״.

בפירוש הזה הראה החכם המחבר לדעת כי היה מדקדק עצום, חוקר עמוק, יודע חשבונות ומדידות, תיכן נשנב, מכיר משפטי השמים, פשטן ובעל שכל, אוהב האמת ומתנגד להשערות שאין להן שחר. בלי משוא פנים יבקר את המפרשים הקדמונים והאחרונים בכל עת מצא, אם באוריהם לא יתאימו עם דעותיו, ואם אינם מתקבלים על הלב. פעמים רבות ישא על שפתיו את שמות המחברים האלה: ר׳ אברהם בן עזרא, ר׳ אברהם האקריטי, ר׳ דור קמחי, רב האי נאון, ר׳ יהודה המדקדק, ר׳ יונה (בן גנאח), ר׳ יוסף קמחי (אבי רד״ק), ר׳ שלמה הצרפתי (רש״י), ר׳ משה המימוני הספרדי, ר׳ משה בר׳ נחמן, ר׳ משה הכהן, ר׳ משה היוני (קפיצטו). ומהקראים, ר׳ אהרן הראשון ור׳ אהרן האחרון.

ב) פ י ר ו ש ע ל י ס ו ד ה מ ו ר א, ל ה ר׳ א ב ר ה ם ב ן ע ז ר א, אשר חבר בהיותו בעיר ארזינופלא, נודד, לפי הנראה, מחמת המגפה אשר שררה בעיר הנזירה, כאשר יבא להלן, ובתחלת הספר כתב חרוז קטן:

„אם חזק ממני חכמת בן עזרא אם אבשחה אל אל אמצא בפי עזרה
יתן ולא יעצר ההוד וההדרה נם הוא ברוב חסדו הוא לי ולא אירא״.

ואחרי כן כתב בהקדמה הסבה אשר המריצתו לכתוב הספר הזה ותוכנו, ואלה דבריו: „...בהיותי בשביה בארץ נכריה, בעיר א ד ר י א נ ו פ ו ל י אשר נשיתי לי שם אהלי, ראיתי אנשים חכמים ונבונים, אבות על בנים, רודפי צדק מבקשי התורה, משיבי מלחמה השערה, ודורשים הראיות והפירושים, ויהי כי ארכו לי שם הימים, ויקראו לפני מספרי החכמים, וישאו עיניהם והנה לפניהם ספר אחד מצאו מחבורי החכם אבן עזרא ושמו יומ״ם, וכראותם אותם מדברים ברמזים בדברי הנביאים והחזונים, נם בעניני חכמות נושא אלומות בקשו ממני לבאר זה הספר ובפרט התלמיד החשוב ר׳ יוסף הקראי (רבצי) ולרוב אהבתו נדרשנו ולבקשתו נחזה״ [15].

---

15) כ״י בהבבליותיקא בספרסבורג בעל עשרים דפים בתמונה מרובעת, וכן נמצא בחביבליותיקא בלידן ופאריז.

נ) פירוש על ספר השם להר' אברהם בן עזרא, ובראש הספר כתב את ההקדמה המתחלת כך: „אמר מרדכי בן אליעזר, יערין מה שבתבתי, לפי שהבאור הנעשה בספרים ימשך לאחת מארבעה סבות או ליותר מהן, כמו שהזכיר זה הרב מורה צדק ז"ל בפתיחת פירושו לפרק אבו קרט... נאמר אנחנו שבאור זה הספר נמשך אחרי ארבעה הסבות האלה, וזה כי החכם הזה המחבר משך המנהג בכל חבוריו לדבר בלשון קצר מוריע דברים רבי הכמות וחזקי האיכות, וכל שכן בזה הספר... ובראותי שבמעשה אחד משיג בו תכליות נערתי חצני ואזרתי חלצי לפתוח נן נעול מעין חתום, וזה בלשון קצר מבלי להאריך... וכל זה אחרי השליבי על ה' יהבי". אחרי ההקדמה, הולך ומשתרע באור רחב על כל מאמר ומאמר כראוי, וזה דרכו בכל שמנה פרקי הספר [16], ובראשית הספר כתב: כי הנה היום, שהוא שנת חמשת אלפים ומאתים ושלש עשרה ליצירה, יש הפרש בין נקדת קו הצדק ובין ראש טלה וכו' (וחברו לכבוד תלמידו ר' מוחה).

ד) פירוש על ספר האחד להר' אברהם בן עזרא [17].

ה) פירוש על ספר ההגיון או מלות ההגיון להרמב"ם [18] לכבוד הרב הכולל ר' יצחק צרפתי, אשר בקש ממנו לחבר פירוש על כל ספרי ההגיון של אריסטו וגם על ס' ההגיון להרמב"ם, ומפני קוצר הזמן ומרדותיו לא יכול למצא כל שאלותיו ויחבר הס' הזה המכיל מעט מהרבה.

ו) ספר ההשגות או תשובה נגד ר' שבתי בן מלכיאל, ועל הסבה אשר הביאה אותו לחבר הספר הזה כתב בהקדמתו: „אמר מרדכי בן אליעזר כומטינו, אחרי השלימי ספר שחברתי בפירוש התורה אשר לא ישקל בכף מחירו, ולראות שהוא כן הנה עד כה הגיע אלינו מה שכתב (ר' שבתי בן מלכיאל) והראינו לכל קורא האמת, ומעתה לא אוסיף לעמוד לו אם יוסיף למעון, כי בזה די לו להבין כל מעיין שדבריו אין... ער שקם אחד מביניהם שמו שבתי (בן מלכיאל) כהן, ורצה להתגדל בהם, ועלה על לבו שבוה יהללוהו המון חבריו וינדילוהו, כי יחבר ספר משיב על הטענות, שחברתי בספר הנזכר, בקצת מאמרי הראב"ע"... „ובתוך הספר ירבה להשיג על כל הדברים אשר כתב נגדו ר' שבתי הכהן, ואחרי אשר יביא אותם בכור המבחן ויבקרם, יראה לעין כל כי בהבלים יסודם ואין להם שחר" [19].

ז) חבור על החשבון או ספר בחכמת החשבון, יכיל בל בללי החשבון בשלמים ונשברים, וגם חכמות המדות (גיאומטריא) עם כל סעיפיה וענפיה, ובתחלת הספר כתב: „אמר מרדכי בן אליעזר כומטינו הקשטנדני, להיות שתחלה הראשונה לכל, הושפעו ממנה שאר הנמצאות... וחלקתי אותו לשני ספרים, האחד ידבר בעניני החשבון, והספר השני ידבר בעניני המדות, וזרכי בזה דרך הנוצרים

---

16) כ"י בפטרסבורג בעל ששת ועשרים דפים (געתק ראש חדש שבט תשי"ב ליצירת) ופאריז (כ"ג דפים).

17) כ"י בעיר פארמה באיטליה (זבדי רוסי סימן 556,5) ופריז סי' 681 (ל"ג דפים).

18) כ"י בעיר ליידן בהולאנדיה (רשימת ר' משה שפויגשניידר ופאריז (י"ג דפים).

19) כ"י בביבליותקא בעיר ליידן (הולאנדיה).

לדבר בקצור כדי שלא יתבלבל התלמיד...״ ובסוף הספר כתוב: והיתה השלמתו בערבות התרועה שהוא ראש השנה שנת הרמ״א [20].

החלק הראשון מדבר בעניני החשבון (אריטמטיקא) ונחלק לארבעה ראשים: א) לחבר מספר עם מספר, ולחסר מספר ממספר, ב) לכפול מספר על מספר, ג) לחלק מספר על מספר, ד) לעריך מספר אל מספר, ועוד פרק אחד מדבר על השברים.

החלק השני מדבר בעניני המדות (ניאומטריא) ונחלק לארבע ראשים: א) במדידת התמונות השטחיות כמו העגולות והמשלשים והמרובעים, ב) בחלקותם, ג) במדידת התמינות הגופניות, ד) בחלקותם.

ח) תקון כלי הצפיחה או אגרת מעשה הצפיחה, וכה דבריו בפתיחה: ...כאשר ראה כי כן הענין (הערך הכלי הנזכר במחנה ישראל), התלמיד היקר רב מנחם (האדריאנופוליטי איש בשיצי) בקש ממני בבקשה גדולה ותאוה רבה, לעשות לו באור להודיע, איך יתוקן הכלי, והטיתי אוני לדבריו, והברתי זה המכתב, ותוכנו הוא מעשה הצפיחה לאבו יצחק בן אלזראקאלא וביאורו על ידו [21] ואיך לתקן הכלי הזה הראוי להשקפה לחכמת התבונה.

ט) תקון כלי הנחשת, ובראש הספר כתב: ״אמר מרדכי בן ר׳ אליעזר כומטיאנו יעמ״ש, לפי שהחכמות הלמודיות הן אמצעיות בין הטבעיות והאלהיות, והאמצעי חבר לשתי הקצוות כאשר התבאר בחכמת הפלוסופיא, אם כן כל מי שיתעסק בחכמות הלמודיות יהיה לו תועלת גם בטבעיות והאלהיות, וההכמות הלמודיות יתחלקו לארבעה חלקים, והם: המספר, והתשבורת, ותבונת הגלגלים, וחכמת הנעימות הנקרא ״מוסיקה״. ומהחכמים שקדמוהו בבאור הכלי הזה, הנקרא אצטרלביום, יבנה בשמותם אך שנים, והם החכם ר׳ אברהם אבן עזרא ור׳ יעקב בן מכיר ההדרי בעל ספר ״רובע ישראל״ [22].

י) תקון כלי השעות, לפי שני מיניו, האחד נעשה עם רובע העגול, והשני שנעשה עם הצל התפוך. ובפתיחה כתב לאמור: ״... מפני שראיתי אנשי הזמן והשרים חושקים להיות הכלים האלה נמצאים אתם לדעת השעות, ואין איש יודע לתקן מבלי שיראה כלי אחר ראשונה, ואחרי כן יתקן כמוהו, ואם יקרה שיפסידו הכלי לא ימצאו לתקן אחר כבראשונה, כי אם בצער גדול, להשתדל עליו שנה אחת שלמה, להביט בכל שעה ושעה את מקום הצאת השמש ולסמן אותם, מפני זה ראיתי להודיע מלאכת תקונם בזה הספר״ [23].

יא) מאמר קטן על דרך הכלל בהוצאת הנגוד או החבור

---

20) כ״י בהביבליותקא הקיסרית בפטרסבורג, כלי השער בעל ל״ב דפים תמונה מרובעת, וכ״י זה היה בידי רבנשטיין (ישימחו דף ל״ג) ועיין אוצר הספרים לר׳ יעקב בן יעקב: ספר בחכמת החשבון. ראה מה שכתב על ספר זה ועל מחברו הרב החכם דר׳ מ. זילברברג במאמרו Ein handschriftliches hebr.-matematisches Werk des Mordechai Comtino בספר Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft כרך שלישי לשנת תרס״ו. ועיין תולדות חכמי ישראל ח״ד עמוד 137-143 (דוד פרנקיל).

21) כ״י בפטרסבורג בעל ארבעה דפים חשנ״ג.

22) כ״י בפטרסבורג תמונת עלה שלם. בעל שנים עשר דפים ס׳ 360.

23) כ״י בפטרסבורג תמונת עלה שלם בעל ארבעה דפים.

האמיתי בלקוט הלבנה או בקדרות החמה, יכיל עיון קצר על לקוח הלבנה והשמש על פי המבע[24].

יב) פירוש לוחות פרס, ובהקדמתו כתב הדברים האלה: „אמר מרדכי ראיתי להודיע לאנשים החושקים בחכמה הזאת, רוצה לומר בחכמת התכונה, ומבקשים לדעת חשבון מהלכות הכוכבים מספר חשבון המהלכות הנקרא ספר הלוחות. הלוחות האלה חברום חכמי הפרסים על השנים והחדשים שלהם ועל ארך המקום שלהם... ואומר שאלה הלוחות נתחברו בשנה הראשונה של ייזרדו שר של משטירי מלך הפרסים, ומאז מתחילים שנות הלוחות האלה", הספר הזה הוא יקר מאד לפי שמודיע כל חשבון מהלך הכוכבים אשר ינעו הראשונים והקדמונים למצוא בכלים מכלים שונים[25].

יג) ס' על התכונה (בשני כ"י בפריס).

יד) אגרת סנפיר וקשקשת, ולא נמצא כעת, הזכירו בפרושו על התורה ו„כתר תורה" בפרשת שמיני: „שאלני חכם אחד מחכמי הדור בהיותי בעיר אדרינופלי זה לי כעשר שנים (אם כן בשנת ר"י, בהיות שפרושו כתב בשנת ר"ך) שאם לא ימצא הקשקשת מכללי הסנפיר כמו שנזכרה במשנה... וכבר כתבתי אגרת אחת תשובה על שאלותיו, הרחבתי בזה קרוב לשני נייריס, קראתיו „אגרת סנפיר וקשקשת".

טו) שירים, .ונמצאו ממנו שני פיוטים בקבץ „שירים וזמירות". (קושטנדינא שם). ס' קכ"ז ור"ך, וכן בסדור הקראים, ובהם אחד מפיוטיו (חלק ד' ס' ע"ה).

קורות חייו וזמן מותו לא נתבררו בראוי. בן דורו ר' אפרים בן גרשון הרופא מעיר וריאה, שהיה אח"כ בעיר אנריפו (נינרופונטי), בחבורו על דרשות, כתב על דרוש אחד „ברשות כבור כר' מרדכי כומטינו, כי בהיותי במקומי, בהשתפך נפשי אל חיק עמי... שמעתי שמועתו וחשקתי לראותו... ובשבאתי הנה לעיר קוצדינא (קושטנדינא) שאלתי לבני אמי ואחי: האם עודנו חי, ושמחתי לראות כי בכוכבים חוזה... כי אמרו לי אין בישראל כמותו, ותורתו אומנתו, וכל היום היא שיחתו, וקמתי והלכתי בכיתו, ועליתי בעליתו, וראיתי שם זקן בא בימים, ומהוד החכמה עליו אמים, והוא יושב על הכסא, והנה מפיו יצא, ופניו מאירות כחמה... ומוציא לאור כל תעלומה'. הרבים האלה נכתבו בערך שנת רט"ו ואז היה כבר בא בימים. נוסף לזה, הרב יש"ר מקנדיא כתב עליו: הרב הכולל מרדכי כומטינו יקר רוח, איש תבונה, ואור תורתו היה שורה בקושטנדינא רבתי בשנת הראם (אגרת האחוז הנדפס במלוא חפנים לנייגר) וגם נדע שאת חבורו האחרון „ס' החשבון" השלימו בשנת רמ"א, אם כן נדע שהפליג בזקנה למצער עד קרוב לשנת רמ"ד־ם"ז, כי בשנה ההיא כתב תלמידו ר' כלב אפונדופולו חבורו „תקון כלי רובע השעות" ומזכירו בברכת המתים.

מן החבורים יקרי ערך שכתב נוכל לדעת את ר' מרדכי כומטיאנו וחכמתו הרמה. הוא היה בעל דעות יקרות אשר אסף תורה וחכמה גם יחד, אשר הצטין על

24) כ"י בפטרסבורג תמונת עלה שלם בעל שני דפים

25) כ"י בפטרסבורג תמונת עלה שלם בעל אחד ושלשים דפים. ימי חייו של המחבר לא נודעו בברור אך זמן פעולתו נוכל לשער בין שנות ר' לשנת רמ"ז. קצור ימי חייו ממה שנודע על פי חיבוריו בתבליותיקא כתב בלשון רוסית הח' גורלנד בס' НОВЫЙ МАТЕРІАЛЪ ДЛЯ ИСТОРІИ ЕВРЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XV. СТОЛ. С. П. Б. 1866 וחמצית ממנו במכע"ת המגיד בליק שנת ט' י' ו"א', וקצור ימי חייו כתב הח' דוד פריסקו בעתון איל אינספרוקטור בקושטנדינא ע"ם גורלאנד.

הכל ברעותיו התפשיות וידיעותיו הרמות בכל מיני חכמות אשר למד לתלמידיו והפיץ בישראל, חשבון, תבונה, תשבורת, ואצטגנינות; הוא היה מפרש ומדקדק גדול, וכן היה הראשון בתוגרמה שהמציא על פי חשבון כלי השעות, עשייתו ותקונו. מלבד ר' מרדכי נמצאו עוד רבנים אחרים בתוגרמה, אך במדרגה יותר נמוכה, אשר עסקו גם הם בחכמות הטבעיות ופירושי התורה, והיו נשענים בחקירותיהם על החכם רבי אברהם אבן עזרה, המפרש היות־ נגדול ונכבד לבתבי הקדש על פי הפשט וההניון. בימים ההם היה ר' שלמה בן רבי אליהו שרביט הזהב יליד המוריאה, אשר נסע משם אחרי הסתפח חצי האי הזה לקיסרות העשמנים, ויתישב בעיר אופישו (אפס) באסיה הצעירה מול אי סאמוס בשנת קפ"ו (1526). הוא היה מליץ נכבד ומדקדק עצום, ראשון וראש למשוררי תוגרמה, ויחבר חבורים רבים אשר נשארו בכתובים ומהם נודעו לנו:

א) ספר בתכונת השמים עם לוחות התכונה.
ב) ספר חשק שלמה, על חכמת הדקדוק על פי דרכי חכמי ספרד.
ג) פירוש על ספר השם, להר' אברהם אבן עזרא.
ד) פירוש על התורה.
ה) שיר כתר מלכות.

יש לשער כי רבי שלמה שרביט הזהב כתב מלבד הספרים האלה עוד אחרים אשר אבדו. קורות ימי חייו נעלמו גם הן מאתנו, בהיות כי עיר מושבו אופישו, או אפס, נחרבה על ידי הרעשים ונשארה עד היום מעי־מפלה. רוב יושבי העיר נשארו תחת בתיהם הנחרבים עד היסוד, ומעט מועיר נסו לנפשם בעירום ובחסר כל באופן אשר יקשה מאד למצוא עקבות תושבי העיר וקורותיהם. כל הנודע לנו בבירור הוא כי חי בין שנת ק"פ (1420) והאריך ימים למצער עד שנת רס"א או רס"ב 1502, 1501. [26]

ובסאלוניק נראו בעת ההיא קוי אור הראשונים לחכמת הראשונים לחכמת ישראל, אם גם רפי כח. בין הרבנים אשר חיו בימים ההם נודע לנו רבי שבתי בן מלכיאל הכהן יליד אי־יון שהתעתיק שם מושבו. הוא עיין והרבה לחקור בספרי אבן עזרא והיה חושב כי ירד לסוף דעתו יותר מחכמי דורו, ובכן אזר חיל לבקר ספרי החכם רבי מרדכי כומטיאנו אשר יצאו לאור בימים ההם, ומתוך זה באו שני הרבנים האלה לידי מחלוקת ספרותית, עד אשר הוכרח ר' מרדכי לכתוב נגד בעל ריבו ספר ההשנות, וכה יאמר בין יתר דבריו בלעז: .... זה מדרגת ההמון והפתאים אשר לא זרח עליהם אור השכל, ומיסדים יסודם על כי לכם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כמלא מחט סדקית... כי נסתמו החקירות והקושיות ואין אחר מעשי הראשונים שאריות, כי המושכלות תמו נכרתו, השכל סכל, וידיעה רעה התרועעה והבינה איננה, ההיקש מוקש, השענה שטנה... כי הסכלות מושל... כי ההמון יתלונן בצלו... וקרא זה אל זה: לא נשאל ולא ננסה, כי אין בודקין מן המובח ולמעלה... והראב"ע הוא חכם נדול בכל חכמה וגם בדקדוק ובמקרא ידו רמה... ומי יחלוק

---

26) ברשימת חכמי הדקדוק בלשון ערב סונים את ר' שלמה שרביט הזהב שחבר ספר חשק שלמה על הדקדוק (וולף עמוד ש"ם). באורו על ספר השם להראב"ע נמצא רשום בכ"י רוסי" (314.3) וברשימת ספרי הואטיקאן (כרשולוצצי ד' עמוד רס"ם) נמצא הכ"י הזה. ושם רשום בדוקית כי מחברו היה מעיר אופישו, ונכתב בשנת ה"א ס"פר' (ר"ם). השיר בדוגמת שיר כתר מלכות לר' שלמה בן גבירול חובא על ידי החכם ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) בכרם חמד (ד' עמוד ל"ם).

בזה, רק עקש ופתלתל, ואינו צריך לעדות מעידין, כי חבוריו וספריו הן הנה עדיו, המפני זה לא יתכן לו לשנות בשנוי?"

מדברי ר' מרדכי כומטיאנו נדע, שר' שבתי הכהן היה יליד אי יון, אולי מאי נירופונטי, שרוב תושביה היהודים באו לתורכיה האברופית אחרי שנכבש האי הזה על ידי התורכים. בשלוניק תפס ישיבה והעמיד תלמידים, וביניהם ר' מנחם תמר. אולם באהבתו הרבה לחכמות ומדעים עזב גם את העיר הזאת והיה הולך ונוסע מעיר לעיר וממדינה למדינה לבקש ולאסוף חכמה ודעת בארץ מרחקים, כאשר כתב בעצמו בבאורו על דברי ראב"ע בעניני הנדסה ופילוסופיא: "אמר צעיר התלמידים שבתי הכהן הגולה מארץ תורכמה על ארץ קדר, לדעת נדיי רעיוני על משכנות הרועים, וללקט מבין עמרי נדיבים ושועים שכלי דעת ומזמה, ואם ילדי רעיוני לא יבילון החכמה, הלא בערה בי אש התשוקה, ואשים בלבי לשוטט במדינות ופלכים, ולהתארח עם עוברי דרכים, במעונות אריות בין פריצי חיות. ויהי היום וישאני רוח ויביאני ירושלימה, ואשתומם על המראה הגדול הזה, ואומר: אוי לי כי נדמיתי, כי הגעתי אל המקום הנורא הזה, בהקיץ ולא במחזה, אין זה כי אם בית אלהים, ואפול מלא קומתי ארצה, ולא עצרתי כח, ואתעורר משנת אולתי ומתרדמת סכלותי, ואשא עיני ואראה, והנה איש עומד לנגדי, ויעירני ויעמידני על רגלי ויאמר לי מה לך אדם?" וכו'.

מחבורי ר' שבתי מלכיאל הכהן הנודעים לנו נזכירה:

א) ס' ההשגות על ר' מרדכי כומטיאנו להציל את כבוד הראב"ע ממענותיו של המחבר הזה בפירושו על התורה החולק עליו בכמה מקומות.

ב) ארון הברית, פירוש על ס' השם להראב"ע, נמצא בפטרבורג (ס' 536), והיה גם בידי החי' ר' שמחה פינסקר, שהביא ממנו כמה ענינים בבאור ענינים הנדסיים בדברי הראב"ע והדפיסם בבאורו על ס' האחר של הראב"ע (אודיסה תרכ"ז).

ג) קונטרס לתמונות ההקשים ההנוניים, ונמצא בביבליותיקא בליידן.

ד) באור על דברי הראב"ע בעניני הנדסה ופילוסופיא — ב"י בביבליותיקא בפריז (ס' 707).

מחברי ר' שבתי במאלוניק היה ר' משה קפוצטו היוני, נודע בשערים ובין חכמי ישראל בתורמה נמנה. ר' משה בקנאותו שנא את הקראים תכלית שנאה והתנגד להם בכל כחותיו, כדי להרחיקם מעל גבול ישראל[27], להפך מר' מרדכי כומטיאנו וחבריו אשר בקשו קרוב הדעות בין הרבנים והקראים. הוא חבר פירוש על התורה והפליא לעשות בחקירותיו בלי משא פנים לא לבד על הקראים אף גם על גדולי המפרשים כרבי אברהם אבן עזרא והרי משה בן מימון, ולכבוד החכמים האלה קנאו הקראים ר' אליהו בשייצי[28] ורבי אברהם בלי הרופא בספרו כתב יד "אגרת אסורי נר שבת", ור' מרדכי כומטיאנו בעצמו בפירושו על התורה. האחרון במשיגי ר' משה

---

[27] ר' אליהו בשייצי (הקראי) בספיו ארות אליהו (צ"ד ו') יאמר: "השחורה עלתה במוח מר משה (קפוצטו) היוני ודבר עתיק על בעל המבחר... והוא נבל פה ומנבל החכמים בלשונו הנבלה... אמנם מפני שבקשו מכנו לחשיב על דבריו, מצני שהיה אחרון מבעלי הקבלה וומנו קרוב לזמננו, ודבר עתק על חכמינו..."

[28] ר' אליהו בשייצי, שם, טענות שטען מר משה היוני והתשובות עליהן בענין ראית חירח (פרק ז').

היה הקראי ר׳ כלב אבא אפונדופולו, אשר הריץ אליו מכתבים רבים ובין יתר דבריו כתב אליו: „הנחצב מאדומים, המבוה חכמים, אשר עוב ארחות יושר, ונתיבות עשר, והלך בדרכי חשך, כנחש הנושך, הסר עקשות פה ממך ולוזת שפתיך, כי בו לרעהו חסר לב למורה, והסר מרע רגליך, ואל תפצה פיך על אדונך, הרחק מעליך דרכך, פן אהדפך ממצבך... ואל תתהלל בשקריך אשר כתבת בכתביך, יהללך זר ולא פיך, נכרי ואל שפתיך, אשכילך ואורך בדרך זו תלך, איעצך ואל תבוזה החכמים, וכל שכן הגדולים הרמים״ [29].

תולדות חיי ר׳ משה קפוצטו היוני, אף כי נעלמו ממנו, בכל זאת נוכל לשער בצמצום ימי פעולתו, כי ר׳ מרדכי כומטיאנו השיג על ספריו בפירושו על התורה אשר כתב בשנת ר״ך, ורבי כלב אפונדופולו, אשר כתב ספריו קרוב לשנת נז״ר, הריץ אליו מכתבים. יוצא לנו מזה כי ימי פעולתו היו בין שנות רי״ו־ר״ן (1457־1490) על הרוב.

מרבני הדור ההוא היה בשלוניק ר׳ מנחם בן משה תמר, תלמידו של ר׳ שבתי הכהן, וכמוהו היה מעריץ את הרב אברהם בן עזרא וחבוריו וכמהו חבר פרושים על חבוריו, ובפרושו מעיד על עצמו שלא בכחו ובעוצם ידיעותיו עשה את החיל הזה, כי אם אשר שמע מר׳ שבתי הכהן כאשר עמד לפניו וישרתהו. את ימי פעולותיו נוכל לצמצם בין שנות רמ״ו — ר״ם. חבוריו נמצאו בביבליותקא בעיר ליידן ונודעו ברשימת הב״י ע״י ר׳ משה שטינשניידר (מעמוד 189 ולהלן), ואלה הם:

א) פירוש על הראב״ע.

ב) תנחומות אל, או חקי אזהרות.

ובעיר הקדובה וראיה היתה עדה יהודית בפרק ההוא מימי קדם, עוד מימי השליחים הנוצרים הראשונים, כנזכר בפעלי השליחים (פרק י׳). בין הרבנים שהצטיינו נודע שם ר׳ אפרים בן נרשון הרופא, דרשן נפלא שהלך מדי פעם בפעם לקושטנדינא לראות את פני ר׳ מרדכי כומטיאנו, וכן לשלוניק, ושם הכיר את ר׳ שבתי בן מלכיאל הכהן ולכבודו, או ברשותו, דרש דרוש אחד. אחרי כן העתיק מושבו לעיר אדריפון על האי נירופונטי, ושם בלה שנותיו בראש העדה. דרשותיו שהטיף לבני עדתו נמצאות עד היום, והוא הקבץ היותר ישן מדרשות רבני תורכיה, ולקוטים מהן נתפרסמו ע״י החוקר ר׳ משה שטינשניידר ב„המזכיר״ (חוברת י״ז עמוד קל״ד־ה׳). ובדור ההוא היה בקושטנדינא ר׳ יוחנן אלימאן (אשכנזי), מקובל ומתפלסף כאחד, ובסוף ימיו התישב באדריה ויהי שם למורה החכם הנוצרי דון פיקי דיל מיראנדולא (שלשלת הקבלה דף לו ע״א), והוא חבר פירוש על שיר השירים הנקרא „חשק שלמה״. ובחופי הים בחצי האי מוריאה נודע לתהלה הרב הנדיב ר׳ ישעיה מישיני (מעיר מיסינה) אשר תמך בידי כל הנדורים הרבים אשר נכספה נפשם לעלות ארצה תורכיה. עוד משנת רמ״א היה לעינים לר׳ גדליה ן׳ יחיא מלישבון בלכתו לעיר הבירה ויבא עמו בהתחברות וידידות. „אחות טבעית לטוב שכלך נשבע ליחיד בעולמו מותרי גדליה ז״ל נפטר באהבה רבה, פירש ממך באשר פירש מחייו״—כן כתב לו באגרתו בן אחיו—והרב הזה מרבה להניד כי שמעו נודע ככר בספרד ופורטוגל בדבריו אלה: „שר וגדול בליל החכמה. יפי המעלה... לו שם בתהלה, החכם הנעלה...גם לכבודך לא ידעתי (בגראה, לא טדעתי) רוממותך לא יכירני, גבוה

---

[28]) בביבליותקא בפטרסבורג קובץ ד״י שונים סימן מ״ח.

מעל גבות, לא יביט לשפל אנשים... כאשר הייתי שלו בישיבתי... מפי אנשי אמונה שמעתי שלימות נפשך החשובה, כלולה מבראשית ומרכבה, המליכוה מן השמים בעצה וגבורה, זכה וברה, לעד ולאות שבימים קדמונים היו באומתנו שרי אלפים ושרי מאות" (אגרת דון דוד אבן יחייא לר' ישעיה מישיני, כ"י בפאריז).

נפלא הדבר לראות כי פליטי ספרד בימי הגרושים החלקיים והשמדות משנת קנ"א והלאה, ואשר באו כפעם בפעם לתורכיה ואיי יון, זרעו גם זרע התורה וההשכלה המסורת לבני ארצם עד שעלה בידיהם להרים קרן ישראל ברת ובהשכלה על חרבות קיסרות ביזאנצה, שעמדה בשפל המדרגה בימי היונים. וכמו קסם היה הדבר, כי כמעט נכבשה הארץ לפני התורכים ותמורה גדולה נהיתה בכנסת ישראל. פתאום נראה חבל חכמים, אנשים נדולים לתורה, חוקרים ומפרשים בדרך מושכלת, שכבר נשכח זכרם בדורות הקודמים במדינת יון, צצים ופורחים בציץ בארץ ציה.

הנה כן נראה כי בעת החיא היהודים בתורכיה לא לבד שהצליחו ושגשגו בכל מעשיהם ויחיו בשלוה שקטים ושאננים, אך גם עבדו בשדה החכמה והמדעים. ובאמת הארץ הזאת היתה כמו שדה ניר המובשר לקבל זרע הספרות ולהפרות נטיעי הדעת והתורה גם יחד.

שבע שנים עברו מן העת אשר נכבשה עיר הבירה קושטנדינא. כל חבל המוריאה ויתר אחוזות היונים בחצי האי ההוא, כמו כן האיים הקרובים, נפלו בידי העשמנים. גם האי הגדול נינגרופונטי נתן בידם, והיהודים אשר חיו בערים ההן באו במספר רב לעיר הבירה ויתישבו שם, ביחוד קהל מוכדל מיתר בני מדינתם, הנודע בימים ההם בשם ק"ק נינגרופונטי, ברבע איסטאמבול אשר אבד זכרו ברוב הימים. בימים ההם מרד בשלטן איש נבור חיל ואמיץ כח הנודע בשם אסכנדר ביי ממחוז אלבניאה, ובכל אשר הוסיפו חילות הממשלה להלחם עמו עמד הנצחון תמיד לימיני, עד אשר הוכרח השלטן מחמד לקרוא אליו לשלום ולהכיר אותו עד עת בתור מושל חפשי. לסבת מלחמת האזרחים הזאת, נדדו היהודים יושבי אלבניאה במספר רב לעיר הבירה וליתר הערים הגדולות, וביניהם היו תושבי העיר אכריראה וקאסטוריה אשר יסדו בקושטנדינא קהלות נפרדות, העומדות עד היום ברבע היהודים החדש, הנקרא באלאט, על שפת לשון ים קרן הזהב.

אחרי כמה נצחונות על הויניציים והיונים, חשב שלטן מחמד ללכוד את העיר הנדולה תרביזונדה מידי המלך היוני דוד קומאנוס, אך מיראתו פן יבא לעזרתו הנסיך אוזון חאסאן אחי אשתו, שלח אנשי חיל לארצות הקראמאניה להבותו בראשונה. הנסיך הזה היה מצאצאי שבט השלה־הלבן, והוא איש נבור חיל ועורם עד מאד. הוא שלח לקראת השלטן את אמו שרה, אשר לדעת רבים היתה יהודית, להשיב אותו מדרכו על תרביזונדה והקראמאניה, אך בכל חלקת דבריה לא עמדה לה ערמתה ולא יכלה להטות לב השלטן, אשר הראה לה אותות הכבוד, ולא נמנע בכל זאת מעשות את אשר זמם.

תוצאות המלחמה הזאת הסבו מלחמה אחרת בצפון הממשלה באבריופה בארץ ולאכיה. רבי אליהו קפסאלי מאי קנדיה, שהיה קרוב לימים ההם, יספר לנו כדברים האלה [80]:

[80] רבי אליהו לר' אליהו קפסאלי פרק כ"ה ובנדפס דף ט"ח. מצאנו להעיר כי במספר השנה נפלה שגיאה. כאשר נראה כמעט בכל המספרים המובאים בכ"י הזה, אולם מפי

„ובשנת הרל"ו (צ"ל הרכ"א 1461) עלה מלך האריר זוכא זאן (צ"ל אוזון־אזאן או חאסאן) והוא הנקרא היום שופי, ויבא בעם כבד וביד חזקה להלחם נגד התונר וכו' ויהי כשמוע כל המלכים אשר היו כבושים תחת יד האדון כי זוכא זאן (צ"ל אוזון־חאסאן) יורד עליו למלחמה, שמחו בשמחה קציר, ויאמרו עתה יספה מחמים צ"ל מחמד) בידו ולא יעצר כח נגדו, כאשר עשה לנו כן שלם לו אלהים, זה היום (שקוינוהו מצאנו ראינו, ויתנו כתף סוררת לתונרמים, פעם בסתר פעם בגלוי, ויקלו במוראם אחת הנה ואחת הנה, ומכללם האדון של ולאכיה הקטנה, כי שני מלכי ולאכיה הם, של ולאכיה הגדולה ושל ולאכיה הקטנה, אך של ולאכיה הקטנה, עם היות ארצו עיר קטנה ואנשים בה מעט, כלם גבורים ושוכנים בתרים ובניאיות, ומי ערב את לבו לנשת אליהם? וכשמוע כי זוכא זאן (צ"ל אוזון־חאסאן) בא נגד ארוניו שולטאן מחמיט, חשב מחשבות ועשתינות משתנות, ותחת יד השליך מוראו וסובלו מעל שכמו יסור, אך לא בפרסום כי אם בהחבא, מכסה טפח ומגלה טפחיים".

„בימים ההם נמצאו יהודים סוחרים אשר הלכו סחור ארץ ולאכיה להסתחר. ויצו מלך ולאכיה ויאסור אותם במשמר שלשת ימים. ביום השלישי בהיותם כואבים צוה המלך ויביאום לפניו, וידבר אתם קשות לתת לו כל אחד פדיון נפשו אלף כסף, ואם אין, ינקור להם כל עין ימין, כפשוטו לא כדרך הדרש, וישימהו חרפה על כל ישראל. ויענו אליו: עבדי התונר אנחנו, למה תקח אותנו ואת ממונו לעברים? ויזעקו אליו: הושיעה אדונינו המלך! ואין קול ואין עונה ואין קשב. בכל זאת לא שב מלך ולאכיה מדרכו הרעה, עשה אשר זמם וינאץ בזעם אפו מלך ושרים, ולקח להם כל ממונם תחת פדיון נפשם, ואשר אין לו כסף, נקר את אזנו או קצה את כפו, כמשמעו לא כפיגושו, ויעש בהם שפטים. ויודע הדבר ליהודים אשר בקושטנדינא, וירוצו לקראת האדון וילכו ויעמדו למלך על הדרך ויתחפשו באפר ויתנו עפר על ראשיהם השמימה. ויהי המלך עובר והם צעקו אל המלך: הושיעה, אדוני המלך! עבריך אנחנו ולך אנחנו וכל אשר לנו, מה שקנה העבר קנה רבו, למה יקח אותנו מלך ולאכיה ואת ממונו לעברים? ויאמר המלך: בתת ה' את אוזון חאסאן בידי ודשתי את בשר ולאבו (צ"ל ולארו) את קוצי המדבר ואת הברקנים".

נסיך או מלך ולאכיה בעת ההיא היה ולאד ה ח מ י ש י, איש אבורי ורע מעללים אשר כרת ברית עם ההונגרים אויבי תורמה. לשמע ואת צוה השלטן על מושל ו י ד י ן ט ש א ר ק א ר ש י חמזה־פחה לתפוס את הנסיך המורד בחזקה או בערמה; אך הפחה ועזורי המומר היוני ק א ת א ב ו ל י נ ו ס נפלו בעצמם בפח אשר הכינו ונתלו על עץ. אחרי כן עבר ולאד את נהר דאנוב ויבא לבולגאריה, ואחרי שרפו את הערים והכפרים אשר עמדו על דרכו, משך אחריו חמשה ועשרים אלף שבוים תרכים בולגרים ויהודים ויתלם על עץ בתוך היער[31].

ריחוק הדרך והזמנים. או מי מעתיקי הכ"י טעו בעצמם. פה שנת רל"ו צ"ל רכ"א או ר"ך, כי בשנת רכ"א בא שולטן מחמד בעצמו לולאכיאת ויגרש את הנסיך ולאדו מפניו. גם שם הנסיך התרכמני המובא בכ"י ונדפס זוכא ואן אין לו שחר, וכנראת הוא השחתת השם אוזון אזאן או חאסאן חארוך. שופי או סופי הוא שם התואר ליורשי אוזון חאסאן מטשפחת השלה הלבן אשר מלכו בפרס על שם המלך הראשון אשר מלך בשנת רס"א. שאך־אסמעיל־סופי.

[31] Vaillant במקורו La Romanie ספר א' דף 248, וכן הספר הרומני קוגל ניטשאנא בספרו ע"פ מקורי Engel, Bonfin וכרוניקה סכסונית משנת רל"ז (1477)

השלטן מחמד אחרי שובו מהכות את איש חרמו א ו ז ו ן ח א ס א ן, אסף אנשי חיל במספר מאתים וחמשים אלף, ובראשם עבר את נהר דאנוב עד וידין ויעבר אל ולאביה מנגד לעיר הזאת. ויהי כאשר נודע הדבר לולאר, אשר לא יכול להתנגד לחילות האלה, וימלט להונגריה בעזבו הארץ בידי התרכים, אשר באו אל עיר הבירה ב ו ק א ר י ש ט בתחילת שנת רכ"ג (ספטמבר 1462), ואחרי אשר שמו משטר וסדרים בארץ, ספחו את ולאביה לממשלה באחת המחוזות, ויפקידו את הנסיך ר ו ד ו ל ף נ' למושל. הנסיך ו ל א ד מצדו, אשר נמלט להונגריאה, נתפס חי ויאסר בעיר בודין בעוד ארבע עשרה שנה. ובכן מלא שלמן מחמד את אשר דבר אל יהודי קושטנדינא, והיהודים ראו נקם באויבם בנפש!

בימים ההם היה עוד באשכנז ההנמון הפרנסיסקאני י ו ה ן ק א פ י ס ט ר א נ ו שונא היהודים ורודפם. הוא החל מחדש להלהיב את המון העם בשליזיה נגד היהודים, ודבריו היו גם למלך ל א ד י ס ל א ו ס מ כ י ה ם לנרש היהודים מארצו. וכאשר לא יכל להוציא מגמתו מכח אל הפועל, כי המלך הזה לא נאות לעשות כחפצו, נסע עוכר ישראל זה לבאוריה, ופה נסה לדבר על לב המלך ל ו ד ו י נ ה ע ש י ר י, אשר היה משבעי שונא היהודים, ויגרשם כלה מארצו בשנת ר"ל (1470). האמללים האלה נדדו לארצות הדרום, לאיטליא, אף גם נתקבלו בארץ תורמה ע"י מושלי מחוז נהר דאנוב בצפון הממשלה ומושלי מחוזות הים בדרום הארץ[32].

האשכנזים ימדו עדות נפרדות מיתר אחיהם בני דתם בערי הממשלה, בניקופול, פליונה, סופיא, וידין וכן בעיר הבירה קושטנדינא, שאלוניק, אנדרינופלא, וסידרוקאפאצי[33]. ובהיותם משונים במלבושיהם ומנהגיהם ודרכי חייהם מיתר אחיהם תושבי הארץ מקדם ואשר מקדוב באו, על כן ידבר על אודותם סופר אחד אשר חי בימים ההם כדברים האלה: "ומפני שיראת אנשים מלומדה התלמודיים הבאים מאשכנז, שאוכלים השלשא עם השומים ועולה במוחם, ומרעישים הקהלות עם הציצות והתפילין והלבושים הארוכים עד רגליהם, ומלבוש הראש המקושט שהוא הקאפוצי נתון על שכמם, וזה כדי להראות ולהפחיד המון האנשים"[34].

קרוב לימים האלה נדדו לתורמה גם מבני הקראים מחצי האי קרים, מרוסיה ופולוניה, אשר שמעו על כל הטוב אשר ינחלו היהודים בארץ הזאת, וביניהם נודעו לנו

ושם נאמר, כי הנסיך ולאד היה אומר כי רדיפותיו נגד היהודים והתרכים הן בסבת האמונה ואלה דבריו: Tantum Religio Putvit Suadere malorym !

[32]) ... אבל במקומות אלו שאין השרים מקפידין ומניחין לכל הבא מקצה הארץ שיסתחר וירויח, כי גם בני מקומו מרויחין עמו ... (המבי"ט, ר' משה מטראני, שו"ת חלק א' סימן ט"ו)

[33]) מבני באוריה, שנתישבו בתוגרמה, נודעה לנו בפליונה משפחת ו ר נ ק ע"י שאלה אשר שאל רב העדה האשכנזית לר' יוסף קארו בשבתו על כסא החוראה בניקופול, ושם חתם שמו: הצעיר השרוד נס"ב משה ורנק בכמוהר"ר זכריהו איש ורנק המכונה מר"ל מנשבל ורנק אשכנזי (אבקת רוכל סי' ע"א). וידוע לכל כי העיר Frank היתה עיר ואם בישראל בבאוריה. בסופיא היה רחוב צר וקטן ארבעים שנה לפני זמננו, ושרם נבנתה העיר החדשה והמתוקנה, הנודע בשם "בראבאריאה", שהיא שבוש השם באוריה. וכן בשלוניק נודע לנו בדורות החולפים בית תפלה או למצער ישיבת הנקראת בשם: ורנק או ורנקבורט לערה אשכנזית (קורא הדורות דף ל"ב ע' א').

[34]) אליהו בשויצי בספרו אדרת אליהו.

יעקב הרופא מרוסיה ושלמה מבפא, אך דעות הבאים האלה לא התאימו עם בני כתתם מקדם על ענינים רבים, ובפרט על הדלקת הנר מערב שבת להאיר הבית בליל השבת עד אשר חשבו את המתקנים האלה ככופרים ומינים [35]. גם פירוד הדעות על קביעות המועדים לא חדל בין בני מקרא. אחד הרבנים מהדור תהוא ידבר כזה: „... והם נקדשים על פי הראייה, ופעמים שהקראים אשר במצרים יעשו ראש השנה ויום הכפורים וזלתי מאותו היום אשר יעשוהו הקראים בירושלים... הם שולחים בירושלים בכל שנה לראות האביב... ואם יעברוה (השנה) הקראים במצרים והקראים אשר בקושטנטינה לא יעברוה, אין בזה אשם, הואיל וכל אחד עושה מה שבעיניו טוב" [36]. והקהלות הרחוקות בתוגרמה... היו מחזיקים בקביעות השנה אשר לרבנים [37].

שלמן מחמד, אשר חשב בכל עת להגדיל ולהרחיב גבולות ממשלתו, עלה בלבו ל ל כ ו ד א י ר ו ד ו ם מידי הנוצרים, פרשי יוחנן הקדוש מירושלים. בסוף חדש אייר משנת ר"ם (1480) יצא הצי־האדיר העשמאני, אשר הכיל מאה ושלשים אניות מלחמה, מחוף דרדניל, „ויהי בכ"ד לסיון הר"ם, הרים קרן עליה וקרן חזות בין עיניו, וירץ אל רודום בחמת כחו ויתמרמר עליה וישפוך טוללה". השר המצביא משיח־פחה אסף כל חיליו במקום אחד, וימשר שלשת אלפים וחמש מאות כדורי תותח ברחוב היהודים [38] ומנדל האיטליאנים היותר קרובים לשפת הים; אך כל עמלו עלה בתהו, כי הרודיים אשר חזו ראש את המלחמה הזאת היו מוכנים ומזומנים במזונות ובכלי מלחמה לזמן רב. לתרבים אברו יותר מתשעה אלפים מתים וחמשה עשר אלף נפצעים ולא יכלו להלחם עוד. „ויהי בכ"ד באלול נסעו יצאו מרודום בדרכם אשר שבו בה שבו אחור וכל התוגרמים נזורו אחור."

קרוב לימים ההם היה יהודי איטליאני אחד משולם בממהר"ר מנחם מוולטרה נמצא במסעו לארץ ישראל דרך האי הזה אחרי שובתה המלחמה, וכה יספר ברוב ענין: „יום ד' לתרש מאי (שהוא י"ד סיון) רמ"א הנעגו פה רודי והיא מצר ימין והיא על הים ויש לה חוף כמין זה... והיא בשפלה ובהר, ובראש ההר מצר ימין „פשאתה"(?) בפנים מהנראן מאישטרו דרודי, והעיר היא יפה ומהודרה עד מאוד והרוכבים פיריר (Fréres-אחים) ולבושי מכלול. וראיתי הנראן מאישטרו פנים בפנים, אדם ישר ויפה מאד, והוא מנ(וע) צרפת עם זקן ארוך, והוא בן חמשים וחמשה שנים. וראיתי כל החצר עם חדריו בחברת הרב אברהם דאפני אשכנזי העומד עם יהודי אחד נכבד וטוב, וראיתי איך התוגרמים תרבו אותה כלה, ובפרט ביחיקה (Judaica רחוב היהודים) מצר שמאל, כי לשם היתה המלחמה, והשליכו ארצה כל הבתים מס' (סיוניודי" אדון) גליאן מרודי ומהר' עוריה הרופא, ובתים אחרים, נפל[ה] התומה סמוך לבית הכנסת, ויום אחד לפני דבריהם עלו התוגרמים על התומה יותר מעשרת אלפי איש, והשליכו הנראן מאישטרו מעל התומה, וה' בלל אותם והכו איש באחיו ואיש את קרובו ויפג לבם, ה' עורתה להם, ועתה בנו התומות מחדש, וחרשו כל העיר אשר כמותם לא ראיתי ליופי, ונם עשו שני קיים (Quai-נמלים) בשביל התומה, האחד מפה והאחד מפה, והכנסת בינתים במקום שנעשה להם יד. ובקשו היונים מהנראן מאישטרו

---

[35] שם דף ל"ב עמוד ד'.

[36] רבינו עובדיה מברשנורא נמכתבו ע"ד מסעו לארץ הקדושה.

[37] אליהו בשויצי — בספרו אדרת אליהו חנ"ל דף כ' עמוד א'.

[38] Turquie הנ"ל עמוד 88-89.

להסיר הבית הכנסת הנזכר, ולא אבה שמוע להם, כי הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. האיסולה (Isola-אי) של רודי מוקפת שי מילין, והיהודים עומדים בשלום רב, ויש על האיסולה כמו (צ"ל כמה) ברבים, משויא (Chio) ועד רודי שלש מאות מילין[39]". השקפתו של הנוסע האיטליאני הזה על האי רודום והנראן מאיסטרו לא היתה נכונה. לכ המושל הזה האדוק באמונתו לא היה שלם עם ישראל כאשר יתאר לנו ר' משולם מוולטרה. לא עברו ימים רבים מן העת שרשם וכרונותיו בעברו על פני האי הזה, ואולי עוד לא הגיע למחוז חפצו לארץ ישראל, עד שהנראן מאיסטרו הזה גזר גזרת שמד על היהודים האומללים, ובן הדור ההוא יתאר לפנינו בצבעים חיים המשך העניו וצרות היהודים:

„בימים ההם, כשמוע מלכי הגוים כי גלחם התונר ברודום ולא יכול להלחם עליה, וייטב הדבר בעיניהם וישמחו שמחה גדולה ויהללו את אלהיהם. ויהי בהשמע דבר נראן מאיסטרו ודתו אשר גלחם בתוגרמים בכח ובגבורה, וישלח אליו פפא (האפיור) מלך גוים בעצת רכרבנותי והדברותי שנלתיה ולחנתיה את הקפילו (מנבעת) ועשהו נרדינאלי (Cardinall) מנדולי הנרדינאל אשר ברומא, ועטרו בעטרת הקפילו, לא נעשה כן לכל הנראן מאיסטרו מעודם עד היום הזה". „ויהי הדבר הזה לצור נגף ולאבן מכשול לבית ישראל, כי מאז נתנשא בעיניו וישת על לבו להשמיד את הקהלה הכלולה שברודום. ויהי מקץ ימים, ויאמר בלבו: במה יתרצה אל אלהיו המאורני חיל למלחמה, הכריע קמי תחתי, ואויבי נתן לי ערף, אם לא בהכנים תחת כנפי דתו את היהודים, ובמה יתרצה זה אל אדוניו אם לא בראשי האנשים ההם, וכרוזא קרי בחיל, חיל אחז יושבי קהלת רודום: לבון היהודים אמרן בעידנא די תשמעון קל קרנא משרוקיתא תפילון ותסגדון לאלהי העמים אשר סביבותיכם, וכל אשר לא יביא נפשו במסורת הברית, מות יומת דמיו בו, חיה לא יחיה. ויגע הדבר אל היהודים ויעבירו אדרתם והררתם מעליהם. ויחליפו את בגדיהם באחר, התפללו בסביבותיהם ויצעקו מרה ובכל חצות יאמרו: הו! הו! למשפחותם לגויהם, איו, מה היה להם, ויבאו עד שער הנראן מאיסטרו, ויצעקו: הושיעה אדונינו המלך. למה תעשה כה לעבריך? כמו פתן חרש אטם אזנו, ויהפוך ערף ולא פנים, ופני כולם קבצו פארור. וישמד היהודים בכח ובגבורה, כי ייסר אותם במשפטים רעים וקשים, ולא עמדו בנסיונם ולא יכלו לסבול, ויש אשר היתה רוח אחרת עמם אנשים ונשים וכל עצי ברושים, וסבלו יסורין רעים וקשים, כי שמו אותם בבור ובעונשים, ויהיו שם חולים וכחושים, מכים ומעונים וכמושים, רגליהם לנחושתים נגשים, ויאמרו איש אל אחיו: חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד תורת אלהינו, מות נמות ולא נמיר את בגדינו, חלילה לנו מעשות כזאת ברחובותינו, כי לא היתה מתמול שלשום כזאת בחוצותינו, והרוח תשוב אל אלהינו ונפלה שם כלנו יחד, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד"[40].

וכן היה, כי התרכים בלי ידיעתם ונגד ריצונם הביאו אסון גדול ליהודי רודום. השולטן מחמד היה מטבעו אוהב היהודים ובוטח בהם ותמיד היה להם מנן וצנה ונותן על שכמם משרות נכבדות. עוד טרם עלה בלבו ללכוד את רודום, צרו שרי הצבא

---

[39]) ר. אליקים כרמולי Itineraires (מסעות לארץ ישראל) עמ' כתב יד בהבליוותיקא בפריז.

[40]) כל הדברים המובאים בין שני חצאי לבנה הם לקוחים מעצם ספר דבי אליהו פרק לי ובנדפס דף מ"ו.

על עיר ליפאנטו וקרויה וכל עמלם ללא הועיל, כי לא יכלו ללכדן. בתחלת שנת רל״ח (1477) שלח השלטן ציר יהודי לשורת בויניציא לכרות ברית שלום, אם תאות למסור את עיר ליפאנטו. ואחרי אשר בקש ממושל עיר קרויה הויניציאני תעודת־רשיון ללכת לויניציא בתור ציר תורמה, נסע באניה אישליאנית אל העיר הזאת. אך טרם הגיעו למחוז חפצו, מת בדרך במקום הנקרא קאפודי סטריא [41], כי בדרך תפשוהו השוללים וחתכו את אצבעו ליטול לו טבעת יקרה שהיה לובש, ובא עד קצו, וימת טרם ילך לויניצא. וירע הדבר מאד בעיני המלך ו„ספד לו: הוי אחי! ולא אחר ה׳ לקחת נקמתו מידי השוללים הנ״ל, ויתפשו הויניציאנים את השוללים הנ״ל ויעבירום הכל לפי חרב, כי רעה מיתת היהודי הנ״ל בעיניהם״ [42].

„בימים ההם קרא המלך לַבַּשָּׁמִים למכור להם את הורדים שלו, כי חק המלך כן הוא, שימכרו הורדים הנעשים בגן המלך, ומדי שנה בשנה יתאספו ויבואו בעלי החנויות להתפשר עם עבדי המלך לקחתם, וכן יעשו שנה בשנה. בה בשנה באו הבשמים כמנהגם, ויעמדו בחצר המלך החיצונה, ויצא עבד המלך אליהם ויאמר אליהם: שווין הוא כן, ואמר להם סך פלוני. רע רע יאמר הקונה, ויחלו לבזות הורדים בעיני עבד המלך, באמרם כי אינם שוים השליש, ושלשו ירדו מאד משווים וערכם. ארין מלכא כדו מלתא שמע שניא באש עלוהי ויאמר: משפט מות לאנשים הללו, כי זלזלו במלכותי ולסחורתי, ואילו אמרו דבר ממוצע התרשתי, אבל להפחיתם כל כך משוינם אין זה כי אם מעשה תעתועים, המפני לא יראו? באדין מלכא אמר: הנך נוברין מזלזלין במלכותי אינון הדמין יתעבדון, ובתיהון נולי ישתמון, ויאמר המלך: תלום, מות ימותון דמיהם בם, וינרשם מאת פני המלך. באדין נובריא אלין כפיתו בסרבליהון פשישיהון וכרבלתיהון ולבושיהון ולקבל צליבא הוו אזלין, ובית התליה היה רחוק מבית המלך אלפים אמה במדה, והמאסף הולך אחריהם לאסוף נפשם בבית עולמם, כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפוך דמם מעליהם, חמת המלך מצא כי מות לפניהם, ועיניהם תמקנה בחוריהם ולשונם תמק בפיהם, ויביאום לפני העץ ויעמידום אחד לאחד. ויהיו כשלשים איש, כלם תורמים, ובכללם היה גם בן יהודי אחד, ויחל המשחית להשחיתם להשים החבל בגרונם בגרן האטר לכלותם. והקיפו את כלם אשדים וקוץ ודרדר יצמיח בצואריהם, מי האמין לשמועתם, ויאמרו איש אל אחיו כלנו מתים כל יחיו, רפאים כל נקום, וקם שאון בגרוננו... ותלו איתנו על עץ לכלותנו״.

„בעת ההיא השלטן היה אוהב יהודי אחד מאד, ובכל יום היה בא בחצר המלכות לדרוש את שלום אדוניו, ויהי בעצם היום ההוא, כאשר יצא מביתו ללכת לחצר המלכות, וירא המון אנשים מתאספים סביב בית התליה. ויהי כאשר קרב אל מקום האספסוף הבין בין העומדים להתלות את היהודי הבשם אשר הגיד אליו כל אשר קרהו. כשמוע הדברים האלה מהר לבוא לפני המלך וישתחו לאפיו ארצה, ויאמר לו המלך: יש חרש תחת השמש? תודה חירתך ונשמעה. ויאמר: יש, ראיתי כל ההמון הולך ונמוג וילך והלום לראות את האנשים הבשמים אשר צויית לתלות על עץ, ויודע הדבר להם מרוע ככה צויית ופני כלם קבצו פארור, נעוו משמוע נבהלו מראות, פלצות בעתתם, את נפש חשקם שמת לחרוד, כלם יענו ויאמרו אליך: חלילה לך, השופט כל

---

[40] a. Navagero בספרו Storia Veneziana חלק א׳ דף 1149.

[41] דבי אליהו הנ״ל פרק י״ח ובנדפס דף ט״כ.

תורגרמה לא יעשה משפט? ושפט בצדק דלים. ואם השיבו בערך הורדים דבר מועט, כן דרך העולם, העל זה ימתו האנשים הללו? ... ועתה, אדוני המלך, תפול נא תחינתי, אם מצאתי חן בעיניך אל תהרגם ואל תעש בהם מאומה, ואם מעט בעיניך השווין שאמרו, ויוסיפו לך בהנה ובהנה. ויאמר המלך ליהודי: הנה נשאתי פניך גם לדבר הזה, ולך השב אותם, אם חיים המה עדנה יחיו, ואם מתו מתו. ויפול היהודי על פניו ארצה וישתחו ויברך את המלך, ויאמר: היום ידע עברך כי מצאתי חן בעיניך, אדני המלך, אשר עשה המלך את דבר עבדו, וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום. הרצים רוכבי הרכש היינצירי יצאו רחופים ומבוהלים בדבר המלך והדת נתנת בקוסרנטינא: הַבַּשָּׁמִים יחיו ולא יראו מות, ימלטו נפשם מיד שאול סלה. ויניפו משער המלך בסודרין, ויצעקו צעקות נדולות ממעם המלך: לאנשים האלה אל תעשו דבר הנבלה הזאת, הניחו להם ויחיו ותהי להם נפשם לשלל. ובהניע הרצים אל העץ לא היה ער העת ההיא כי אם תונר אחד תלוי, אבן חליים הוא נשא ומכאובים סבל, והנשארים היו עומדים בידי הקוסטינר כפותים וקשורים בשור לטבח יובלו. ויפן הקוסטינר אליהם ויאמר: מה לכם כי נועקתם אחרי? ויאמרו אליו: המלך דבר רדה אליו אל תעמד, כל תשלח ידך אל האנשים האלה, ואלה ימלטו מידך. ויבא המניר למלך לאמר: נמלטו האנשים כמצותך, אדוננו המלך, אם טוב בעינך ישובו לקנות הורדים, את אשר תאמר ישלמו, לא יפנו על ימין או על שמאל. ויאמר המלך: יסורו אל ביתם ופני לא יראו. ויסבו הבשמים אל ביתם ופני המלך לא ראו".

„ויהי מקץ חדש ימים, וישלח המלך, ויאספו אליו כל הבשמים כבראשונה, ויאמר אליהם לאמר: קנו לכם ורדים לבתיכם וחבצלת השרון לחניותיכם. ויאמר להם עבד המלך: הודיעוני מה תתנו לי? ויאמרו: הננו עבדים לאדוננו המלך, גם את הכל יקח, אחרי אשר הציל את נפשותינו ממות, הרבה עלינו מותר ומתן ונתנה ולא נוסיף ולא נגרע. ויען עבד המלך אליהם: שוטים שבעולם! התחשבו כי המלך רוצה ליטול את ממונכם בחזקה? ... על זאת קצף המלך וחמתו בערה בו, כי נראתם משווינם סך רב, כל שומעי תצלנה אזניו. הלהתל קרא אתכם הלום? ותוטאו חומם נפשו. ויאמרו: קנה אותנו ואת ממוננו לעבדים, הרבה עלינו מאד מוהר ומתן ונתנה כאשר תאמר אלינו. ויצו המלך וימכרום כדרך שקנאום בשנה שעברה וישלחם. ויאמרו: השתחוינו נמצא חן בעיני המלך[43]",

„בימים ההם בימי המלך (מחמד) הנ"ל היה הדבר הולך וגדל בקוסטרינא, מנפש ועד בשר כלה, כל עץ לח וכל עץ יבש. לא תכבה להבת שלהבת. ויאמר המלך לקרא לחרטומים וחכמים להגיד למלך מה יעשה בדבר, אולי ישוב ה' מחרון אפו, ויבאו ויעמדו לפני המלך ואין רואה ואין יודע. או שלח המלך לקראת הרב (ר' משה קפסאלי) ויבא וישתחו למלך על אפיו. ויאמר לו המלך: בא ברוך ה', הודיעני כפי דת היהודים מרוע היה הדבר בעולם? ובמה נוכל לו? ויען הרב אליו: כל מקום שאתה מוצא זנות, אנדרלמוסיא באה לעולם והורנת טובים ורעים. ויישרו דבריו לפני המלך, וידא נפקת, והזונים מתהרנים. וישבת המלך את עבדיו מחמא לעיני השמש. ביום ההוא נתן המלך רשות לרב לחקור ולדרוש על כל היהודים אשר הרעו לעשות ויהרגם (צ"ל להרגם) ואת הנשארים יבדיל מעמי הארץ לבלתי התחבר עם הייניצירי עוד. אז ענה למלך כי לפי דת משה אין משפט מות לאנשים האלה, כי צריכים התראה. ויען המלך אליו: עשה

[43]) דבי אליהו חנ"ל פרק י"ז, ובנדפס דף למ"ד ע"ב

להם כטוב בעיניך, כי ידעתיך בשם ונם מצאת חן בעיני. וישתחו למלך על אפיו ארצה. הרצים יצאו בדבר המלך והרת נתנה בקוסטרינא, והעיר קוסטרינא נבוכה. ויצו הרב לרצים הנצבים לפניו מעבדי המלך: הביאו לפני פלוני ופלוני. ויאסור לעיניהם כל הבחורים אשר היו מתחברים עם הייניצירי ומני שומענייהו, ויכום שם בחצר הרב מכה רבה מאד עד שהיה הדם שותת ארצה, ויפלו על ערש דוי ימים רבים. ותהי צעקה גדולה בקוסטרינא, כי היו קולות המוכים והנאנחים והנאנקים הולכים עד למרחוק, וכל קרוביהם צועקים במר ונצבים עליהם קרועי בגדים, אדוננו המלך הושיעה! ונם הייניצירי התחנגו לפניו לבלתי יכם ולא שמע אליהם, ויך במשמניהם, על כן נשרו לרב איבה הייניצירי וישטמוהו מן היום ההוא והלאה [44]".

הרופא היהודי יעקב־חיקים, אשר שרת לפני המלך עוד בימי אביו השלטן מוראד, מת לפי הנראה בימים ההם, או אולי במנפה. על כן הפקיד הרב משה קפסאלי אצלו רופא יהודי אחר לשרתו [45]. מקרה יקר ונפלא יספר לנו ר׳ אליהו קפסאלי ברשימותיו, אשר ממנו נוכח לדעת עד כמה חפץ השלטן מחמד שימלאו רצונו, ועד כמה היה מכבד עושה דברו:

[46]... צוה המלך ויעבירו קול במחנה לאמר: איש לא יהא רשאי לצאת מפתח ביתו החוצה משתי שעות הלילה ולמעלה (כמובן לפי החשבון בארצות הקדם, לאמר משחשכה) ואפילו לקנות לחם או כל מאומה, ונם למוכרים צוה לאמר: לא ימכרו לשום אדם בלילה דבר קטן או נדול... ויואל המלך לנסות את עבריו ואת המוכרים, אם עוברים על מצות המלך, ובנשף בערב יום באישון לילה ואפלה התחפש המלך וילבש בנדים אחרים, וילך הוא ושני נשיו עמו. ויקר מקרהו ויבא על שער יהודית שהיתה אושפוזכנית והיתה מזכרת יינות שמנים וסלתות, לא תחסר כל בה. ויבא המלך ואנשיו אל האשה הלילה, ויסובו על הבית, מתרפקים על הדלת, ויען המלך ויאמר: פתחי לי, אחותי רעיתי תמתי, שראשי נמלא טל קווצותי רסיסי לילה, השקיני מעט מים כי צמאתי, מכרי כיום את לחמך לי. ותען האשה לאמר: לא אוכל לעבור את מצות המלך והיא לא תצלח. ויוסף המלך לדבר ויתחנן לה לאמר: דלתיך לאורח תפתחי, איש עני אנכי ובביתי אין לחם ושמלה, כי עתה באתי מן השדה בערב... ספחני נא לחם ויין, באי עשי ברברי אם נא מצאתי חן בעיניך. ותען האשה ותאמר: לך מעלי, ולמה אתה מתנקש בנפשי להמיתני? ויוסף המלך לדבר: אם כן איפוא ואת עשי, פתחי החלון קדמה וירי לי משם מעט לחם... הנמיאיני נא מן הארום האדום הזה, כי עיף אנכי... ואני אתן את שברך. כמו פתן חרש יאטם אונו, אשמה אזנה משמוע. ותרם

---

[44] רבי אליהו הנ״ל פרק ו׳ ובנדפס דף פ״ו, גם בכרוניקה יהודית ספרדית חנקראת בשם: ספור מלכי העותמאנג׳יק, יסופר פדברים האלה: „בימים ההם בר סינן היתה מגפה אשר לא היתה כמוה בעולם. ויתעצב המלך מראות כי כלתה ארצו. שלח לקרא חכמיו וישאל מאתם באיזה חטא חביא עלינו האלהים הדבר חזה באף גדול? ולא ידעו להשיב דבר בעת ההיא. שלח לקרא לאדון הרב וישאל מאתו, ויענה הרב כפי דת משה רבנו עליו השלום: בעבור הזנות באה המכפה הזאת. וייטב בעיני המלך תשובת הרב, ותכף עשה חקירה, ויבדוק הרבה וימצא זנות הרבה, ויטת מן היינים־שירים הרב רב, וגם הרב יסר בראשי ישראל יסורים קשים, ובכן חמל האלהים ויעצר המגפה״.

[45] ספור מלכי העותמנג׳יק הנ״ל, חובא במכתב״ת יוסף דעת ע״י ר׳ אברהם דאנון דף קפ״ו.

[46] רבי אליהו הנ״ל פרק י״ח ובנדפס דף פ״ב־מ״ד.

ימינה ושמאלה אל השמים ותשבע בחיי העולמים כי לא תתן לו מאומה דבר קטן או גדול, וחומא המלך חומם נפשו, חמת מלך מלאכי מות, מי יאמר לו מה תעשה? וכהנה רבות עשה. וירא המלך כי האשה טובת שכל ולא נפתית לתת לו מאומה. והנה לא שמעה עד כה, ויאמר המלך בלבו: אשה יראת המלך היא תתהלל ויהללוה בשערים מעשיה, ויוציא המלך אבן אדומה ויתו על דלתות השער להכירה בשובו ויפר וילך... ויהי ממחרת וישב המלך לשפוט את העם, ויזכור את היהודית ואת אשר עשתה, וישלח איש מלפניו אל מקום פלוני אלמוני תחנותי, ושם תראה דלת אחת חקוקה בשער מסומנת על המשקוף, ושם האשה אושפיזכנית, והביאה אצלי. וילך האיש ויבא את האשה, ותעמד לפני המלך ותשתחו אפים ארצה. ויען המלך אליה וידבר אתה קשות, ויאמר: שמעי נא האשה הנצבת עמדי בזה, ותאמר: דבר, כי שומעת שפחתך. ויאמר: אי מי זה את? ותאמר: יהודית אנכי. ויאמר: הלא שמעתי כי היהודים רחמנים נומלי חסדים הם, ומדוע שחת רחמיך ולא חמלת על העני הקורא אליך בנשף בערב יום, מכרי לי פת לחם ואסעדה, ולא שמעת לקולו ולא שמת על לבך, ותשלחי אותו ריקם, ולא חמלת על עניו ועל רישו, ולא טעם לחם או כל מאומה, והוא עיף ויגע ולא יראת אלהים, ועתה דעי נא וראי כי רעתך רבה. באחת הנבלות עשית, כי תראי ערום ולא רחמתהו ומרעב מנעת לחם, גדול עונך מנשוא. או ענתה היהודית לאמור: חלילה לשפחתך מעשות זאת, ומי בכל עבריך רחמנים וגומלי חסדים כיהודים? אל ישם המלך בלבו דבר, כי לבעבור היותו תונר (האורח) ח"ו עשיתי כן... הלא באזנינו צויית: איש ואשה אל ימכרו בלילות. מה פשעי ומה חטאתי? ויאמר: גם אני ידעתי, החשי... שלום לך אל תראי, ידעתי כי לבעבור שמע מצותי עשית את הדבר הזה, ברוך טעמך וברוכה את... לכי לביתך ואני אצוה עליך. ויצו המלך את עבדיו הסופרים ויצא דבר מלכות מלפניו ויכתב... לתת ליהודית הנ"ל עשרים לבנים ביום מדי יום ביומו... יען כי נמצאת נאמנת בחק המלך ודתו, ולא נטתה ימין ושמאל".

השלטן מחמד אשר ראה כי צבאותיו הכו לפני פרשי רודום נמלא חימה על השר המצביא משיח פחה, ויסירהו מפקודתו, וינמר ברעתו לצאת בעצמו על האי הזה למלחמה. וכן היה, כי אפס אנשי חיל במספר רב ואניות מלחמה רב יתר מבפעם הראשונה; אך במעט נפעו מעיר הבירה, והשלטן מת מיתה פתאומית ביום ד' לחדש סיון רמ"א (3 מאי 1481).

פרק ג׳

היהודים בימי שלטן באיאזיד ב׳ איל־סופי (החסיד) רמ״א—רע״ב (1481—1512)

נקם הינציירים בר׳ משה קפסאלי.—משח עשירים וארבע.—מחלוקת ר׳ יוסף קולון.— ר׳ גדליה בן יחיא.— ר׳ אליהו בשייצי.— ר׳ כלב אפונדופולו.— ר׳ שמעון אשכנזי.—ר׳ יוסף קלפי.—גרוש ספרד.— מנורשי ספרד מתקבלים בתוגרמה.—תמרפיסים חראשונים יעקב ושמואל נחטיאס.—גרוש פורטוגל.— ר׳ אליהו מזרחי.— ר׳ דוד כהן.— ר׳ יהודה בנבנשת.— ר׳ יוסף פאסי.— ר׳ יעקב חביב.—ר׳ דוד מסיר ליאון.—הקאיא ר׳ שאלתיאל.— דון דוד יחיא.—

אחרי מות שלטן מחמד ב׳ אמר הוזיר הגדול מחמד קאראמאנלי להמליך את הבן הקטן אשר לשלטן, את הנסיך ג׳ים, במקום יורש העצר אשר לו משפט הבכורה, במקום ב א י א ז י ד, ויעש בערמה להסתיר מות השלטן עד בא בחירו הרצוי בעיניו, ואחרי אשר שם נויה המת במרכבת הכבוד, שב עם כל הכבודה לעיר הבירה בלוית שרי המלכות, והודיע כי השלטן הגיד רצונו לנוח מעט מטרדת הדרך ולשים אחרי כן פעמיו לשדה המלחמה. אך ערמתו לא עמדה לו, כי רוב האנשים הקרובים למלכות הרגישו בערמתו, ואנשי חיל היאניצירים מרדו בשוריהם. וכן היה, כי „בכל אלה הימים נעשה שלל רב ובזה עצומה ליהודים ולנוים בקוסטדינא, אין מלך בקוסטדינא כל איש הישר בעיניו יעשה״[1].

„ביה בליליא ליל שני של שבועות, חקות קציר ישמור לנו, לא לנו ה׳ כי לשמך תן כבוד חכמים ינחלו ותמימים יתמכו טוב; ויבקשו הייניצירי לשלח יד להרוג את האלוף מהר״ר משה קפסאלי, וימרדוהו ורובו וישטמוהו בעלי חצים, כי שומה היתה על לבם מיום ענותו והכותו את בחורי ישראל אשר היו מתחברים עם הייניצירי וימרר את חייהם בעניים קשים ורעים ויאסור אותם לעיניהם... על כן חרה אף הייניצירי על הרב ויאמרו: אך זה היום שקוינו מצאנו ראינו, והשב נשיב לו כל הרעה אשר גמלנו. ויהי בחצות הלילה ואנשי הבליעל הייניצירי נסבו על הבית, מתרפקים על דלת הרב וינשו לשבור הדלת. המה מטיבים את לבם והנה אשה תונרמית לקראתם, בעד אשנבה נשקפה, ותאמר להם: מה לכם כי נועקתם אחרי הדלת הזאת? אתי, מאין אתם? ויאמרו: מחרון אף ה׳ אשר שלחנו בעיר לשחתה. ותצעק בקול נדול: אל נא אתי תרעו. הידעתם כי יש בבתים האלה רק תונרמים, אין זר אתנו בשכונה הזאת, ועתה דעו מה תעשו. כשמוע הייניצירי את דברי הנערה ויונסו. ויסעו הייניצירי ויבקשו סביב העיר, ויקראו למשה ולאף הרון לילה, מניד שוהיו מחזירין על פתחי העיר וצועקים: היכן משה שרוי? המה הרחיקו מבית הרב, והתונרמים אשר בבתים עם בית הרב נועקו ויקראו

---

[1]) דבי אליהו הנ״ל פרק ל״ו.

בקול נדול: משה! משה! ויאמר: הנני.—ויאמרו: אל תקרב הלום, של נעלך מעל רגליך ולבוש בנדיך עליך, מהר המלט שמה פן תספה בעון העיר, מהרה חושה אל תעמוד, קום צא מתוך קוסטרינא נם אתה נם בני ביתך ולכו עברו את ה' אלהיכם אשר עשה עמכם להפליא ולא נתנכם ביד אויב, וברכתם נם אותנו, אשר מנענו את הינצירים מכא בדמים. וישמע משה וייטב בעיניו. והאיש משה לא ידע מאומה מכל המעשה הנורא הזה, כי היה בחצות לילה בנפול תרדמה על אנשים, ופתח בית הרב היה רחוק מן הבית אשר היה דר שם, כי היה לבית חצר נדול מאד, אשר שם היו מתקבצים הקהלות הכלולות לשמוע הוראה מפיו בבא כל ישראל לראות פני ה'...על כן לא ידע מאומה משבירת הדלת הנ"ל, ואין רואה ואין יודע ממיתת האדון (השלטן) ואין מקיץ, כי כלם ישנים כי תרדמת ה' נפלה עליהם, וימהר משה ויקד ארצה וישתחו... ויבקשוהו היניציתי סביבות העיר ויביטו אחרי משה, היש בזה הרואה? ויאמר: אין. ויעברו בשאר הקהלות, ולא מצאו"[2].

בעוד אשר שררה השערוריה בקרב עיר הבירה, נתבשר שלטן באיאזיד שמונה ימים אחרי המאורע על דבר מות אביו, כי היה בעת ההוא באמאסיה, והמרחק בין קושטנדינא ובין העיר הזאת רב. ביום השני נסע בלוית ארבעת אלפים רוכבים, ואחר תשעה ימים הניע לעיר הבירה וימלוך תחת אביו.

„והמלך שלטן בייזיד (באיאזיד) דרך אבותיו בידו...וכמו ששלטן מחמיט אסף היהודים השוכנים בשאר הקהלות והביאם להיות עמו בקוסטדינא ויאמר: באו חסו בצלי כאשר כתבנו, כן בנו זה שולטאן בייזיד השיב עם זרע אכרהם עבדי ה' בני יעקב בחיריו ולא השליכם מעל פניו כאשר עשו לנו קצת מלכי הגוים"[3].

והנסיך נ"ם שמע כי אחיו ישב על כסא המלוכה ובזה אברה תקותו למלוך במקום אביו, כאשר השלה הויזיר הגדול את נפשו בשוא, ויאסוף אנשי חיל ככל אשר עלה בידו ויערוך מלחמה נגד השלטן אחיו, ואולם הוכה מכה נצחת עד אשר לא נשאר לו שארית, וינס וימלט מצרימה אל השלטן הממלוך ויהי שם עד כ"ח לחדש טבת שנת רמ"א (10 דצמבר 1481).

המקרה קל־הערך הזה הביא סכסוך נדול בין שתי הממשלות המשלמיות, מצרים ותורכיה, והיה השביב להדליק אש המלחמה ביניהן, מלחמה נדולה וכבדה, אשר החלה בימי השלטן באיאזיד וכלתה בימי בנו שלטן שילים, אשר ספח את מצרים אל יתר מדינות הממשלה.

מצב היהודים בארץ ישראל, אשר נחשבה למדינה מצרית, היה בימים ההם ברע מאד ובשפל המדרגה, ותחת אשר ישבו בה מלפנים שלש מאות בעלי בתים יהודים, לא נשארו בה עתה כי אם שבעים איש מדלת העם אשר חיו במצוק, וכמעט לא נשאר בה איש אשר לא יחסר לחמו, על כן הכרחו לשלח שליח בתשובות ישראל לצבור נדבות לעניי ארץ ישראל. שם השליח אשר יצא להשמיע על הנדבות מוזר מאד: „משה עשרים וארבע", על כי לא ידע דבר חוץ מכתבי הקדש העשרים וארבע [4]. בראשונה בא אל הבירה

---

[2]) שם פרק ל"ח ובנוספס דף י"ב.

[3]) הבי אליהו שם.

[4]) נם בספר נועם וחובלים לר' אליה קפסאלי כתב. כי בגלל אשר לא היה לו יד רק בעשרים וארבע ספרי הקדש ע"כ יכונה בשם עשרים וארבע (ראה תולדות חכמי ישראל ח"ד עמ' 131 ובהערה שם, ובהערה רגיעות עמ' 125) אולם באמת היה כן שם משפחתו. כאשר

קושטנדינא ויבקש מאת הרב משה קפסאלי להיות לו לעזר לקבץ נדבות, כי ידע אם שם הרב יקרא על המפעל הטוב הזה ירבו העם להביא נדבותיהם די והותר. אך בעת ההוא היתה שעת חירום בין תורכיה ומצרים, והרב ירא לנפשו פן ידע המלך שהוא מכייץ להוציא כספים מארצו. לשלחם לארצות אויביו, לכן לא עזרו, אך גם לא עכב בידו. וכראות הקהלות שהרב לא עזרו ולא חזק דבריו, לא שמעו ולא שתו לבם לדברי עשרים־וארבע הנ"ל ולא קבץ מאומה. וכראות בן השליח הזה לא הבין שהרב לטובה התכון, ושכח הטובות שעשה לו הרב ביחוד, ואשר חזק את ידו ננד האלוף מהר"ר אליה' מזרחי, אשר הוריהו פעם אחת מבית הכנסת והבריחו הוא ותלמידיו מלדרוש, ובא לו אל הרב ונתרעם על שהלבין פניו, והיה בוכה ונאנח, והרב בחסידותו חמל עליו ולקחו עמו והלך לאותו בית הכנסת ונכנס ואמר: מי הוא זה ואיזה הוא אשר עשה לו ההלבנה הזאת? ולא ענו את הרב דבר מיראתם אותו. ואז אמר להם: עלה לדוכן ודרוש ונראה מי יורידך. וכן עשה, ודרש, ואחריו דרש הרב... והוכיחם תוכחת מגולה על המעשה שעשו לו, והרבה להיטיב לו... בכל זאת נמל השליח כפוי הטובה רעה למטיבו, ויתחבר עם ארבעה אנשי און ומחרחרי ריב ושונאי הרב מכבר והם: אליהו פרנס, אהרן בר' אביי, יצחק בר שמואל אלתירנו ור' אשר ב"ר יצחק הכהן אשכנזי, ויבקשו תחבולות לבקר מעשי הרב, וימצאו בו עון אשר טעה לפי דעתם בהוראה, ואלה הן האשמות אשר האשימו אותו:

א) על כי בטל קדושין אשר קדש איש אחד את בת' תברו בתמר שהוא פחות משוה פרוטה, ולא חשש למה שאמר שמואל בתלמוד, המקדש בתמרה חוששין לקדושיו שמא היא שוה פרוטה במדי.

ב) פסר בלי חליצה יבמה אחת שהיה בעלה מומר, ופסק שהמומר אינו זוקק לא ליבום ולא לחליצה.

ג) הבשיר נט שנכתב בו שם הבנוי של המנרש ולא נכתב שמו העצמי.

ד) התיר בלא נט פשורים אשה שהיתה מוחזקת לארוסת איש ימים רבים, והמיר את דתו, בהיות כי לא היה המעשה בפני עדים זרים וכשרים, כי אם בפני קרוביה.

את ארבע האשמות האלה כתבו על ספר ארבעת אורני השטנה האלה, וכדי לתת יותר עז ויכלת לכתבם בקשו ומצאו רב אשכנזי אחר, ושמו רבי אשר מקולוניא, מרבני העדה האשכנזית בקושטנדינא, אשר נאות, אם לא לחוק דבריהם, למצער, לקים חתימתם, וימסרו אותו לתכרם משה עשרים־וארבע, למסור אותו לידי רב נדול ונכבד בימים ההם, לר' יוסף קולון צרפתי בעיר פדובה, ויקוו כי בהיות הדרך רחוק והרב אינו מכיר את רבי משה קפסאלי, יתן אמון לדבריהם ויעשו נקמות באיש עברתם. כאשר דמו כן היה באמת, כי ר' יוסף קולון, בהיותו משבעו קנאי ומהיר בההלטותיו, נתן און קשבת לדברי שטנתם, ויערוך קול קורא אל ראשי ארבע העדות אשר היו בעת ההוא בקושטנדינא: קושטנדינא או יוניב, ניטרופונטי, אשכנז ואטליא, ושם אמר עם הספר „... הנני מודיע לכם וגם אני נוזר עליכם בכח התרם, שלא לשאל שום הוראה ושום דין לאיש הזה משה קפסאלי, שאין בו לו טעם ולא ריח תורה, ובכח תרם אני נוזר על כל

חתם עצמו בהנהותיו לפי' ראב"ע (ראה רשיטתי אוצר כלי חמדה סי' 332): „ואני הקטן משה עשרים וארבע תאיש ירושלים" וכן בשאר מכירה שבסוף כ' תנ"ל „אני רפאל בר שלמה... מברתי זח... למהר"ר משה עשרים וארבע" (דור פרנקיל).

[5]) דבי אליהו, שם.

רואי כתבי זה, שלא לתת לאותו משה קפסאלי לא תאר רב או חבר, לא רב ולא חכים יתקרי..." ועוד ישים את ר' משה "לאיש שאינו יודע צורתא דשמעתא ונם לבו בהוראה, שוטה, רשע, ונם רוח, מחטיא את הרבים, ומחלל שם שמים במכשול הרבים". ובין יתר דבריו [6]) אמר "כי לא הניע להועה צאן, ואם ימאן לשמוע לדבריו יבדל מקהל הגולה ויהיה מוחרם ומנודה לכל ישראל", אך האיש המתרחר ריב, משה עשרים־וארבע, לא ערב עוז בנפשו להביא בעצמו המכתב לתוגרמה, מן היום אשר ר' יוסף קולון הריץ דבריו הקשים ועוד לא נודע בין העם, עד אשר לקחה שמץ מנחו און אחז הרב הכולל בקושטנדינא ר' דוד קפסאלי מתושבי אי קנדיא, ושלח ואיים על מי שהיה מחזיקם בידו שישלחם לאחיו הרב, וסוף דבר כאשר הניעו הכתבים בידו קבץ הקהלות וקרא באוניהם ונעו כלם בבכיה, ובקשו אחר אותם עדי שקר, וכלם ספו תמו מן בלהות, כי ה' פקד עון הרב עליהם, וימותו האנשים מוציאי דבת הרב רעה במנפה לפני ה'".

אחרי הכירו ההשנות עליו, תפס ר' משה קפסאלי על ר' יוסף קולון על שהיה קל להאמין באמרי שקר וכוזבים, ועל אשר כתב כנגדו קשות ומרורות, וכה היו דבריו: "לא חשחין אנחנא על דנא פתגם להתכותך במה שיחסת לי דברים שלא ה' בעולם... אילו היה לשון מוציאי דבה תחוכה והוה מקדש בה אינש איתתא, הוה אמינה דמקודשת, דחזו לכלבא ולשונרא ושוה פרוטה, ואיך תיחם לי כי נתקדשה אשה בתאנה והתרתית? לא תהא כזאת בישראל". ולהראות חכמתו תפס ר' משה כל שטות חמורות שבתלמוד ופלפל עליהם ושלחם אליו ובל נדולי עיר הבירה עזרוהו וכתבן נגד ר' יוסף קולון. מלבד אלה עמדו לימינו נם כל החשובים שבין רבני איטליא, וביניהם ר' יהודה מינץ מפאדובה, שהתרעם על חבר עירו ויכתוב אליו: "על מי הנדלת פה? על מי הרימות לשון? על קדוש ישראל", ושבח את ר' משה קפסאלי, כי היה מבירו מלפנים, מן העת אשר בקר בבחרותו את הישיבות אשר בגליות אשכנז. נם מגדולי רבני אשכנז ברור ההוא, ר' יעקב מרנליות מנדרמברג ושאר נאונים, נתעוררו בדבר הזה וקנאו קנאת ר' משה קפסאלי, וכתבו תוכחות אל ר' יוסף קולון על העול אשר עשה, להיות מהיר בהשקפותיו טרם יתאמתו הדברים אצלו ממקור שני. וכאשר נוכח ר' יוסף כי שנה בהחלטתו, והלבין פני ר' משה שלא כדין, כי הכיר תמימות הרב הזה וגדולתו וחסידותו, היטב חרה לו ויודה כי לא התנהג עמו כשורה ונחם מאד על הדבר [7]).

בן משפחת ר' משה קפסאלי, רושם דברי הימים הנודע לתהלה ר' אליהו קפסאלי מאי קנדיא, יספר סוף המחלוקת הזאת בדבריו אלה: ....מעיד אני עלי שמים וארץ, כי שמעתי למרי האלוף מר יצחק הלוי אינגליהם אשכנזי ז"ל, שנם מעלתו למד עם מר יוסף קולון, איך ניחם מר יוסף קולון במה שעשה, והיה מחרף ומנדף את מי שהיה הסבה ויפותהו ויסיתוהו. לא עברו ימים מועטים, עד שחלה את חליו אשר מת בו ובחסידותו קרא לבנו הגדול מר פרץ ז"ל והשביעו ללכת לקושטנדינא לפיים את הרב הנזכר; וכן עשה, ובא מר פרץ הנזכר לפני ר' משה ופייסו, ונם הרב בחסידותו קבלו בסבר פנים יפות, ועזרו נגד האלוף מר אליהו מזרחי ז"ל, כי באו שניהם במחלוקת

---

[6]) טוהרי"ק (ר' יוסף קולון) שו"ת ויניציא שנת עש"ר דף ס"א. נם ר' דוד קונפורטי בספרו קורא הדורות (דף כ"ש ע"ב) כתב: אמר לי חכם אחד מתושבי קושטנדינא, כי הוא ראה כתבים אחרים שכתוב בהם מרורות קשות יותר מהראשונות שנדפסו, שכתבו שני הרבנים הנזכרים זה לזה, והוא קראם כלם ולא נדפסו מפני הכבוד.

[7]) דבי אליהו, שם.

במשפט מלחמת ה׳, ולא היה כח ביד מר פרץ הנזכר לעמוד בפני מר אליהו הנזכר, והרב היה עוזרו ותומכו ואומר למר אליהו: ראוי לכבדו לפחות מפני כבוד אביו״.

ועדות הקראים בקושטנדינא ואדרינופולא היו בימים ההם בשפל המדרגה, כי מרבית העם נשקע בבורות ותורתם היתה רק מצות אנשים מלומדת, עד אשר אחד מקרבם בעת ההיא אמר בין יתר דבריו: „אמנם, בעונות, בזמן הזה אין כבוד לחכמים ונם לא ליודעים חן, אמנם יד הסכלות פשטה ומחשבים אותם כאחד הסכלים עמי הארץ לבד, לא נשאר הכבוד כי אם בכרם, ובזקן, ובבעלי לשון, ובבעלי העשר״ [8].

המצב המכוער הזה בין הקראים ובורות ראשיהם וחכמיהם המריצו קצת מרבני עיר הבירה למצוא אמצעים לקרב דעות הקראים לתורה שבעל פה או, למצער, למעט השנאה הדתית. אף נם נמצא בעת ההיא איש אשר בקש לאחד את שתי הפתות הנפרדות זו מזו קרוב לאלף שנה, הרב דון נדליה בן דוד בן יחיא איש לישבון, אשר היה חכם מאד בתורה וברפואה ובסוף ימיו עבר דרך קושטנדינא לעלות לארץ ישראל ויתישב שם, ונם הרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים... ובקשו הקראים ממנו שישתדל להכשירם ולהביאם בדעת חכמי הנמרא, אולם לא עלה בידו, כי חכמי ישראל לא הסכימו לזה [9]. ואחרי שעברו יותר משבע שנים בדבר הזה, נאסף הרב הפורטוגזי הזה אל עמיו, רחוק מארץ מולדתו ומקרוביו ומבלי אשר השיג את חפצו לבוא אל הארץ הקדושה,—ביום צום נדליה שנת רמ״ח, בן חמשים ואחת שנה.

למרות מתנגדי התקרבות הקראים נמצאו עוד בין חכמי קושטנדינא כאלה אשר למדו אותם תורה ומדעים [10], וביניהם הצדיק הרב החוקר ר׳ מרדכי כומטיאנו, אשר תפש בידו דרך רבו ר׳ חנוך צפורתא, והעמיד תלמידים רבים מבני העדה הקראית, ומהם נודעים לטו ר׳ יוסף רביצי מאנדרינופלא [11], ר׳ מנחם האדריאנופוליטי איש בשייצי [12], ר׳ אליהו בן משה בשייצי מקושטנדינא [13] ור׳ כלב אפונדופולו מאנדריאנופלא [14].

ר׳ יוסף רביצי ור׳ מנחם בשייצי נודעו לנו מתוך כתבי רבם, אך ר׳ אליהו בשייצי עבד הרבה בשדה הספרות ועל הכל הצטין בספרו הנדול והנכבד ביותר:

א) אדרת אליהו או ספר המצות, שהוא כמו תחימת והחלטת פסקים מספרי הדת לקראים, והוחזק אחרי כן לכל הקראים לספר הלכה שמורים על פיו. הספר הזה מתחיל מדיני קדוש החדש ועברונות ומספר בקצור תהלוכות השמש והנלנלים על פי חכמת התכונה, ואחרי כן פירוש המצות כסדר כל השנה ושבתות וימים טובים ושאר המצות עד סדר הירושות. אך טרם כלותו את מלאכתו נאסף אל עמיו בשנת ר״ן ותלמידו וניסו ר׳ כלב אפונדופולו השלים השאר מדיני שמטה ויובל וכלאים ושביעית

---

[8] אליהו בשייצי, בספרו אדרת אליהו עמ׳ כ״ת.

[9] נדליה אבן יחיא, בספרו שלשלת הקבלה עמ׳ ס״ו.

[10] שו״ת ראי״ם (ר׳ אליהו מזרחי) סימן נ״ז.

[11] יוצא מס׳ אגרת המעשה בלוח הצפירה אשר בו יזכיר: התלמיד היקר ר׳ מנחם (בשייצי) בקש ממנו.

[12] יוצא מספר יסוד מורא לתראב״ע אשר בו כתב: ובפרש חתלמיד החשוב ר׳ יוסף (רביצי) חקראי.

[13] ר׳ אליהו בשייצי בספרו אדרת אליהו יאמר (בסוף חספר): כן אמרו ר׳ שלמה שרביט הזהב ומורי ר׳ מרדכי כומטיאנו״, ובפ׳ ע״ד מטמאת ומטהרת: ומורי החכם ר׳ מרדכי כומטיאנו אמר בפירוש התורה.

[14] בספר תקון כלי רבע השעות יזכיר ר׳ כלב: חחכם התוכן מורי ר׳ מרדכי כומטיאנו.

בשנת רנ"ז, ונדפס בעיר קושטנדינא בשנת רצ"א. מחבוריו האחרים נודעים לנו:

ב) אגרת הצום, שנדפס על פי כתבי יד בראש ספר אדרת אליהו דפוס שני בעיר נוזלוו בשנת תקצ"ה.

ג) אגרת נידה נשה, נדפס גם כן בראש ספר אדרת אליהו בנוזלוו.

ד) אגרת שבת, על תקנת הדלקת נר שבת מבעוד יום, נזכר בספרי הקראים אך נאבד עתה.

ה) כלי הנחשת, כתב יד יקיל בתוכו שלשה שערים בבאור תקון כלי הנחשת ועשיתם, ובאור רחב על משפט הכוכבים והמכשים[15].

ו) מליצת המצות, והוא סדר המצות בדרך שיר וחרוזים חסרי טעם, נדפס בספרי תפלות הקראים.

ר' אליהו בשייצי, אף כי היה תלמיד רבנים, בכל זאת היה קנאי עד הקצה האחרון, כמנהג בני בתתו, וכל הלמודים אשר הורוהו רבותיו לא הועילו מאומה לחמם את הקרח הנורא השורר בלב בני הקראים למול אחיהם בני בריתם הרבנים; ונהפוך הוא, כי התנגד בכל מאמצי כחו לרבנים, ולפעמים התל בהם ברברי לעג ובוז, וכה דבריו בענין קדוש החדש: „והנה ראוי שיבושו המקדשים ראש השנה ויהיה נראה ביום ההוא, וזה היה בזמננו בשנת הרי"ז בעיר קושדינא (קושטנדינא) והיה להם (לרבנים) ראש השנה, ונראה הישן ביום השני"[16]. אך בכל זאת קנאתו העזה לא עורה עיניו לעית משפט נגד מה שנודע אליו ברור. כנראה כי השיב דברים נכוחים לבני כתתו, כאשר כתב אליו הקראי ר' יוסף בר מרדכי מעיר טרוקי[17] והעיד מה שראו עיניו בשנת רמ"ד, כי בבקר יום שלישי, שהיה יום ראש השנה לרבנים, נראה בעת זריחת השמש הירח הישן עומד ברקיע במזרח, ובכל זה הרבנים קבעו ראש השנה שלא כדת. ותשובת ר' אליהו על המאורע הזה היה לרבי נחמן בר אברהם בשנת וארוכתו מ"ה"ר"ה תצמית: „בעד חדש תשרי של שנת התרמ"ד, שאמר (ר' יוסף בר מרדכי), שנראה הישן ביום שלישי, היה חוץ מן הנמנע, מפני שהמולד האמיתי היה ביום שלישי בארבע שעות, לא יתכן מעולם להראות הישן כשיהיה בין בקשתו ועת המולד ארבע שעות אלא מי"ג חצי ולמעלה"[18]. במדרגה יותר נבוהה מר' אליהו בשייצי, למצער במה שנוגע לספרות ומליצה, חי בימים ההם בעיר אנדרינופלא חכם אחר ושמו כלב אבא (אפונדופולו בן אליה) ממשפחת בני מקרא שישבה מימי מלכות היונים שם. הוא נולד בשנת רכ"ז[19] וכמו חבריו שמע לקח מפי ר' מרדכי כומטיאנו[20] ור' אליהו בשייצי אבי הספרות הקראית בתונרמה, וישא את אחותו פרישווייד לאשה (נפטרה לעולמה י"ד אדר רס"ז), אשר הולידה לו שלשה בנים, שלמה ידידיה, משה ומנחם, גם היו לו שני אחים אשר יד ושם להם בספרות, ר' שמואל הרמתי ור' יהודה בלי. בהניעו לכלל ידיעה התישב בקושטנדינא ויקבע משכנו בכפר או רחוב קרמרייא, ושם העמיד תלמידים רבים ויורם

---

[15]) ארח צדיקים וינה 1830.

[16]) אדרת אליהו הנ"ל פרק ז'.

[17]) A. Neubauer בספרו Aus der Petersburger Bibliotek צר 140.

[18]) קובץ כ"י בביבליותקה בפטרבורג.

[19]) יוצא מכ"י בביבליותקה בפטרבורג „אבנר בן נר" נשלם ביו"ד כסלו רמ"ט בהיותו בן ל"ד שנה.

[20]) בספר תקון כלי השעות כתב ר' כלב אזונדופולו בהקדמתו: ...אשר נבר חורת לנו דרך תקונו החכם התוכן מורי ורבי ר' מרדכי כומטיאנו.

ויורם לא לבד כתבי הקדש ופתרונם, כי אם גם החכמות החצוניות כמו החשבון, והתכונה ודומיהם.

באחרית ימיו התגורר בעיר לבן (בילגרד) במחוז בסרביא וימת בערך שנת ר"ע.

ר' כלב היה אחד מחכמי הקראים שהצטיין ברב ידיעותיו, ומלבד הספרות של הרבנים והקראים אשר חקר ודרש כאחת, עוד העמיק בעיון החכמות החצוניות, ובפרט בחכמת החשבון, התכונה וההנדסה, באופן שיש לחשבו לחכם כללי, והחכמות האלה ידע מפי רבותיו אף נמשך לבו אחריהן וישתלם מהעתקות חכמי יון וערב אשר תרגמו חכמי ישראל, ואשר אפשר היה למצוא במדינתו, אף הועילו הרבה גולי ספרד אשר הביאו עמהם שברון הספריות בספרד וכתבי יד רבים של חכמה ומדעים, כי הוא היה יודע לשונות רבות, כאשר נראה אותו, שמזכיר בדין כלאי זריעה שמות כל הצמחים על פי סדר א"ב בשלשה לשונות עברית, ערבית ולע"ז (אדרת אליהו).

בחקיריותיו בפילוסופיא הוא התנהל לפי הרמב"ם, אשר יכנהו בשם „החכם האלהי" ובן דתו ר' אהרן בן אליהו (ר' אהרן השני); בפרט דבריו על ימות המשיח בספרו „עשרה מאמרות" (מאמר ה') מכוונים על דברי ה„משנה תורה" (הלכות מלכים). גם השתדל לחקור אחרי טעמי המצות ומקורן, כמו טעם פרה אדומה, שמיטה ויובל ואחרים, למרות מה שכתב (בהשלמת אדרת אליהו בתחלת דיני שמיטה ויובל), „כי גם אותן המצות שהשכל נוזר בהן אין ראוי לקימן רק מצד זה, אלא מקודם נקבלם בקבלה ונתחייב בעשיתן מצד קבלתן, ואחר כך נשתדל למצא תכליתן, אם ידינו משגת במציאתן, ונשתמש עם זה בשתי נרות, בנר התורה ונר החכמה".

כמו רבו הקראי ר' אליהו בשייצי, לא יכול להשתחרר לגמרי מהשקפות בני כתתו לעמת הרבנים, ובבואו לתאר את השתלשלות הקראים, יאמר כי הרבנים נפרדו מכלל ישראל ולא הקראים (הקדמת עשרה מאמרות), כי כל המזמור קי"ט בתהלים מורה כי התורה אחת (רצונו לומר תורה שבכתב) ואין לה שנית (תורה שבעל פה), וכי הפסוקים ס"ט וע' במזמור הזה ירמזו על המחזיקים בתורה שבעל פה. אף יחשוב את בעלי התלמוד לנכהי לב את מאמרם שהעובר על דברי תורה חייב מלקות, והעובר על דברי חכמים חייב מיתה (השלמת אדרת אליהו פרק ו').

ר' כלב אפונדופולו כתב ספרים בכל המקצועות ומלבד שהשלים חבור גיטו ורבו אדרת אליהו, שהוא ס' הדינים לקראים, עוד חבר ספרים מקוריים:

א) ספר אבי נר בן נר,[20] (נשלם י"ד כסלו רמ"ט) הוא ספור מליצי בדרך שיר וחרוזים קלים וזה ענינו: אני שאול בן קיש את בתי עזבתי, ואת נחלתי נמשתי, ואת כל יקר הנחתי, ובית אבי ומשפחתי, מקומי ומולדתי, ויתלקטו עמי אנשים ריקים ופוחזים, יושבים בערי הפרזים, בצפון אחוזים, בדרכיהם נלווים, וימליכוני עליהם, וישימוני לקצין להם, וימרו וינדו בי אחי ועמי, נחרו בני אמי, שמוני נוטר ללא כרמי, קוו רשעים לאבדני, וראיתי רעה אשר תמצאני, חשתי ולא התמהמתי, התחזקתי אף התאפקתי, ולנסוע ממקומי קמתי, והלכתי בפח נפש ועברתי, וער שיפוח היום הנעתי, אל הר המור ואל גבעת הלבונה הלכתי, למצא נפש לנפשי. ורפואה לכאב ראשי ונשמתי, ולהתיחד יחידתי,

---

[20]) חכ"י נמצא בביבליותיקא בפטרסבורג, השיר נגד המשחקים בקוביא חסר ומשובש בכ"י אשר בביבליותקא, והעתקת המובאה פה היא השלמה ע"פ ספר אורח ושמחת ליוונו שנת שטרי"ו.

ולרעות בגנים, וללקוט שושנים, ויהי כאשר אל הגן ירדתי, ובכל עצי לבונה חפשתי, ויארות (?) ארוכת תעלה לראשי, ומנוחה נשלה לנפשי, ולארות פרי מגדים, שמן המשחה כריח נרדים, ירדו עמים רעים רמים, ומפתח שפתי שומעים, ויענוני לענות בי כדבריהם אף בפעל ידיהם, כי פעל חמס בכפיהם, שוד ושבר במסילותיהם, סובאי יין וולולי בשר הם, וכו'. יתר נכורי הספור הס: בן יואב, בת שבע, רות, מלכת שבא, אבישג השונמית וכו'. בספור זה יתאר לפנינו המליץ הזה רוח ותהלוכות בני דורו וינלה לנו חייהם והעגונותיהם. בכלל דבריו נעמו בשיר אשר חבר על המשחקים בקוביא, כי לפי הנראה נכר התענוג הזה בעת ההיא בין היהודים, וכה ידבר המשורר:

המשחק בקוביא	מכתו טריה
ואחריתו שאיה	יקולל בשערים,
יפזר ממונו	ומורד בקונו
ויוסיף על עונו	בשבועות שקריים.
ויחשוב כי ירויח	לעולם לא יצליח,
ובימיו לא יפריח,	כי ימיו מרורים.
וילך מעיר אל עיר	מקומו לא יכיר,
והוא עני וצעיר	מדלג על ההרים.
ישוב עד דכא	בשבר ובמכה,
בפסח ובסוכה	יבקש הפורים.
ראשו פרוע	ובגדו קרוע,
כי רע ירוע	לעצמו ולאחרים.
יאכל בחפזון	בלא ברכת מזון,
ולא ימצא רזון	בעיניו כפורים.
וכל אנשי ביתו	יהיו שונאים אותו,
ויעשו יום מותו	בשמחה ובשירים.
עזוב בני ואל תלך	בחברת איש עוכר נפשו,
חוק לבך אל נואלך	והרבק בשם קדשו.

ב) אגרת מפסקת, חבור על הלכות שחיטה לפי תורת הקראים,[21] וכן ידבר בהקדמתו: אמר כלב אפנדופולו בן אליהו בן יהודה הזקן יעמ"ש האדרונופוליט', שאלוני קצת סנולות אחי, ומי שאני מחויב להפיק רצוני, לחבר להם מאמר קצר כפי יכלתי בענין מצות השחיטה, מבלתי שאעיין מחקירות החולקים המנצחיים בכל מה שיכלול בהם פעל השחיטה... ולכן ראיתי לחלקם לחלקים... והנה חלקתיו לשערים ארבעה, והשער האחר בשחיטה, השער השני בתנאים, השער השלישי במקומות והברכות והשער הרביעי באוסרים ואסורים וכו' (חברה בעד חתנו יעקב דן יהודה בן יעקב הרופא האדריפוליטי נשלמה כי אדר א' רנ"ז).

ג) עשרה מאמרות, ספר גדול הכמות המכיל באור על שיר השירים וחקירה פלוסופית על יסוד וסדר מזמור קי"ט שבתהלים (אשרי תמימי דרך), ונחלק לעשרה פרקים או מאמרים, וכל מאמר יבוא בסופו ובראשו הקדמות והתימות על יסודי הדת ועקרי האמונה הקראית ושאר אלהיות וחכמות.[22]

[21] הכ"י הזה נמצא בביבליותקא בפטרסבורג ופריז וכן בידי אנשים פרטים.
[22] כ"י בביבליותקא בפטרסבורג.

ד) אגרת הכימה או כימה, באור דיני העריות ונחלק לשערים ופרקים[23].

ה) גן מלך, ספר סודות וחידות, שירים ומליצות, כולל חכמות רבות למוריות טבעיות אלהיות ותיריות, נחלק לשנים עשר שערים, וכל שער נחלק לפרקים, ובסוף שתי קינות על נירוש פוליא וליטא על ידי המלך אלכסנדר בשנת רנ"נ, ואלה דבריו בראש הקינות: „ויהי בשנת אלף וארבע מאות ועשרים ושבע שנים לחרבן הבית השני, היא שנת הרנ"ח לבריאת עולם בחדש תמוז הוא החדש הרביעי, חבר כלב אבא (אפונדופלו) בן יהודה הזקן יעמ"ש שתי אלו הקינות על אשר ננרשו עם ה' מארצות הלועזים ומארצות רוסיא וליטא, שנורשו בשנת את"כה לחרבן בית שני" [28] (נשלם בעיר לבן בשנת רם"ש).

ו) דרך עץ החיים, מבוא ומפתח לספר דרך עץ החיים לרבי אהרן האחרון בכר אליהו הקראי וקצת השרות, נדפס מתוך כתב ידו בעיר ליפסיא (לייפצינ) בשנת תר"א (בתמונה שמינית), (השלימו כ"ה אדר רנ"ו).

ז) ספר ישר, כולל חידות ומשלים נזכר בספרו אבנר בן נר, וכעת איננו בנמצא.

ח) פתשגן כתב הדת, על סדר קריאת התורה וההפטרות על פי מנהג הקראים בכל השבתות והמועדים, ומנהגי הוצאת וקריאת הספר תורה, והוראת כתיבת הספר תורה, בפרשיות פתוחות וסתומות בדיני הסופרים, וצורת השירות ונוסח כל הברכות, נחלק לארבע חלקים וכל חלק לפרקים[24].

ט) הלכות שחיטה, כולל הלכות שחיטה על פי יסודי תורת הקראים, ונחלק לעשרה פרקים[25], ונקרא גם „אגרת קטנה", השלימו בכפר קומריים ד' תמוז רנ"ו.

י) תשובה על דבר היין, תשובת שאלה אשר נשאל על טבע היין ותוצאותיו[26], ובפרש על המשקה הנקרא ארקי (אל ראקי) שנשאל מעיר קאפ"ה.

יא) נחל אשכול, מפתחות והערות על הספר אשכול הכפר לר' יהודה האבל בכר אליהו הדסי הקראי, ונדפס מתוך כתב יד בעיר נוזלוו בשנת תקצ"ו. השלימו ד' אדר רנ"ו.

יב) מור עובר, ספר משלים וחידות בדרך שיר[27].

יג) מאה חידות, יכיל מאה חידות ומשלים כדרך מור עובר[28].

יד) כלי רובע השעות או תקון כלי רובע השעות, באור תקון כלי השעות ועשיתם ודברים רבים מחכמת התבונה השייכים לאומנים על פי שטת מורהו ר' מרדכי כומטיאנו, נחלק לשני חלקים וכל חלק לפרקים[29], השלימו פ"ו שבט רמ"ז.

טו) פתשגן כתב הדת, על סדר קריאת הפרשות בשבתות וחגים נשלם ג' טבת רנ"ו.

טז) מאמר ענין השחיטה, בשירים (נמצא בפטרסבורג).

יז) תשובות על טענות ר' משה ב"ר יעקב אשכנזי אשר טען על ה„גן-ערן" ר' אהרן השני (כ"י באכספורד)

יח) פירוש נכבד על סוד הטלית ועל סוד הציצית בארבע כנפות, נזכר בס' ארח צדיקים ולא נודע ממנו כ"י.

יט) מכלול יופי, באור דברים רבים מחכמת ההנדסה והתבונה ליריעת חשבונות קשי הראיה, וכולל גם פירוש על קדוש החדש בס' גן ערן (כ"י אכספורד).

---

[23]) כ"י שם נלחי נשלם. [23]) כ"י שם. [24]) כ"י שם. [25]) כ"י שם. [26]) כ"י שם. [27]) כ"י שם. [28]) כ"י שם. [29]) כ"י שם.

כ) גל עיני, חבור בתכונה, ומזכירו המחבר בס' אגרת מפפקת.

כא) פירוש על ס' הארתמיטיקא של ניקומארוש, על פי העתקתו של קלונימוס בן קלונימוס, השלימו ביום ו' ב' אלול רנ"ט.

כב) פירוש על המניטמי האמצעי לנאבד בן אפלה, מזכירו בהקדמת הס' הקודם.

כג) פיוטים, בס' תפלות הקראים לכל החגים.

גם בין הרבנים בתורכיה נראתה ההתפתחות בדרך החכמה והמדעים אשר סללו לפניהם בני הדור העובר. בקושטנדינא הצטינו ר' מנחם תמר ור' אליהו מזרחי אשר הוכן לגדולות. ר' מנחם תמר, כמרבית בני דורו, רוב עיונו היה בספרי ר' אברהם בן עזרא ויחבר ספר נדול הכמות והאיכות, הוא באורו על פירוש הראב"ע על התורה[30], שנשאר בכתב יד. בשאלוניקי נודעו לנו מבני הספרדים אשר נדדו מקאסטאלוניא שהיו חסידים ואנשי מעשה, ובראשם אביר הרועים, זקן ונשוא פנים, החכם השלם כה"ר שמואל פראנקו... מנהגים על פי התורה והמנהג[31]. "ומבני האשכנזים אשר באו מאשכנז במספר רב וייסדו עדה נפרדה בעיר הזאת, ובראשם הרב הנדול ר' שמעון אשכנזי מעיר פרנקפורט ראש הדרשנים בק"ק ורנק או ורנקבורט (= Frank) אשר ליהודי באוריאה"[32] אשר חבר ספר ילקוט שמעוני, הנודע לתהלה בספרות ישראל, הוא חבור נדול על כל ספרי התנ"ך מלוקט מכל התלמוד וכל ספרי מדרש הקדמונים, מסודר על כל פסוק ופסוק כסדר כתבי הקדש בהראותו מקום המאמרים בגליון, ונם הוסיף לבאר קצת מלות זרות וקשות ההבנה; ונחלק לשני חלקים. בסוף החלק הראשון כתב קונטרס אחרון מאנדות ירושלמיות רנ"ו רמזים קצרים, לקוחים מן התלמוד ירושלמי לפי סדר המסכתות בדרך זר, מתחיל במסכת יומא ומסיים ביתר המסבתות, מסדר מועד: שבת, עירובין ופסחים, ואחרי כן סדר זרעים נזיקין ונשים, ובסוף כתב עוד נ"ה רמזים כסדר התורה.

הספר הזה נדפס בפעם הראשונה אחרי מותו בשאלוניק על ידי בנו ר' אליעזר השמעוני, והיתה התחלת ההדפסה בשנת רפ"ו והשלמתו בשנת רפ"ז (סימן עור"י).

גם בגלילת המזריאה נראה תחלת תנועת חיים בין היהודים היונים תושבי חצי האי מימי מלכי בית הפאליאולינים. ראש הסופרים במדינה ההיא היה המליץ המדקדק ר' יוסף ב"ר משה קלטי ב"ר דוד פרודוליאון, אשר כתב ספר מנורת המאור נחלק לשני חלקים, החלק הראשון על דקדוק שפת עבר, והחלק השני ספר השרשים, ובו יוכיר שמות ר' סעריה נאון, רב האי נאון, ר' יהודה חיוג, אבן נגאח, מנחם, דונש, אבן ניקטליא, רש"י, ר"ד קמחי, אבן עזרא ורמב"ן, פעם יביא ראיה מדבריהם ופעם יבקר אחריהם, הספר הזה נשאר בכתב יד[33]. ועוד חבר ספר אחר בסוף ימי חייו על חכמת ההנין ויקרא אותו בשם מנחת יהודה[34].

---

[30] הרב חביבליוגראף ר' שבתי משורר בספרו שפתי ישנים אות ב' סימן י"ט כתב שהוא פירוש על התורה, אך ר' משת שפיינשניידר ברשימתו לכתבי יד אשר בביבליותקא בליידן כתב כי הוא פירוש על פירוש תראב"ע.

[31] שו"ת מהרשד"ם (ר' שמואל מדינא) חלק יורה דעה ס' מ"ב.

[32] קורא תרורות דף ל"ב עמוד א' הקהלה או הישובה הזאת בשאלוניק אבדה ברוב חימים ולא נודעו עקבותיה עוד.

[33] כ"י בביבליותקא באופספורד.

[34] כ"י בביבליותקא בפאריז ע' 104 לכ"י העברים.

בעת ההיא נלחמו על חצי האי הפיראני הספרדים עם הישמעאלים מערבה מול מערכה. ההצלחה פנתה ערף לבני דת מחמד עד אשר לא נשאר בידם כי אם העיר ר מ ו ן (נראנארא) וסביבותיה. המלך האחרון המורי א ב ו - ע ב ד א ל ל ה, בראותו כי לא נשארה לו כל תקוה ועוד מעט והנוצרים ילכדו גם את העיר הזאת, שלח מלאכים לשלטן באיאזיד ובקשו לעמוד לימינו במלחמה הזאת, אשר היתה מלחמת חיים ומות לממשלת הישמעאלים על אדמת ספרד. השלטן נעתר לבקשתו וישלח אנית מלחמה לספרד [35] תחת פקודת אחד משרי המלחים ק י מ א ל (שמואל), אך הכל ללא הועיל, כי כלה ונחרצה היתה מלפני ההשגחה האלהית, כי נפול תפול ממלכת הישמעאלים בספרד ותכרת מן הארץ. וכן היה, כי אנית המלחמה התרכית כאשר הלכה כן שבה (סוף שנת ר מ " ט).

הגענו לפרק נכבד בתוצאותיו, אשר לא היה כמוהו מיום נלות ישראל מעל אדמתו, הוא הנרוש הגדול מספרד, אשר על ידו לא רק היהודים הספרדים קבלו צורה חדשה ונשתנו מכל וכל, אך השפעתו היתה גדולה גם על יתר היהודים בכל ארצות פזוריהם, כי ארץ ספרד היתה כמו ארץ ישראל שניה ליהודים; שם פרחו האמונה והפלוסופיה, הספרות, השיר, השפה העבריה והחכמה היהודית גם יחד במדה נפרזה מאד. „כי חלק ה' עמו, היה נלות ירושלים אשר בספרד כשבתו בארץ מגורתו, כבדו מונח במקומו, זה היה לו להקדוש ברוך הוא בעולמו, מיטב שדהו ומיטב כרמו, אשר השאיר תרבן ארץ הצבי ... ממורח שמש ועד מבואו, מצפונו עד דרומו, כמוהו לא נהיה לפניו עם בנולה לתהלה ולשם ולתפארת ביפיו ובנעמו" וכו' [36].

היהודים הספרדים היו לעזר לא מעט להצלחת הארץ אשר ישבו בה, כי שמונה מאות שנה משלו הישמעאלים (מורים) שם, עד אשר החלו לרדת מגדולתם, והנוצרים נברו חיל וינרשו אותם לאט לאט, עד אשר כבשו בעורת היהודים העיר והמבצר האחרון לישמעאלים, את נראנארא (רמון). בעת נצחון הזאת לא הניעה עוד ספרד למרום הגדולה אשר הוכן לה, ובכל זאת החלה להכין את מפלתה: הבקורת (אינקויזיציא) והקנאה הדתית, שתים אלה אויבים בנפש החירות והשלום, הגביהו למעלה ראש ויתריבן, מקורי ההצלחה של העם. נרוש היהודים אשר ננזר ימים אחדים אחרי כבוש ארמון המלכים הישמעאלים אלאחאמברה היה מקרה בלתי טהור אשר הביא בכנפיו תוצאות רעות עד מאד. הנצחון אשר נצחו הנוצרים את המחמדנים היה הפתיל להדליק אש קנאת הדת בלבותם, כי המבקר הגדול ט ו ר ק ו י מ א ד ה, איש אשר לא ידע כל נבול בקנאת הדת, דרש כי כל היהודים הרבים אשר ישבו בספרד יוכרחו לקבל הטבילה או יגורשו כלה מן הארץ, והוציא דבתם רעה בכל מיני הבלים אשר תמציא אמונת שוא, באמרו כי היהודים יביאו את הנוצרים ברתם, וכן השמיע עליהם את כל אותן העלילות עצמן אשר העלילו עובדי האלילים בשעתם על הנוצרים הראשונים בזמן הרדיפות האיומות ביותר.

המלך הספרדי דון פ ר ד י נ א נ ד אשר ראה אוצר הממשלה ריק על ידי ההוצאות הרבות למלחמת נראנארא, החל להטות אזן קשבת לדבריו כי נעמו, בהיותו חושב בצדק, כי בנרשו את היהודים יוכל על נקלה לקחת הנכס הרב אשר רכשו במסחר. היהודים אשר

---

[35]) Turquie הנ"ל דף צ"ח עמוד ב'.

[36]) הרב דון יצחק א ב ר ב נ א ל בספרו מ ע י נ י י ש ו ע ה (קרסח).

נורעה להם הסכנה המרחפת על ראשם, הקריבו סך שנים ושלשים אלף והובים לקרוע מעליהם הגזרה הרעה הזאת. פרדיננד עוד לא נעתר לבקשתם והדבר נודע לטורקו מאדה, אשר בא לפני המלך והמלכה אזכל — יהי כי רוח אמונת שוא הקיפהו, או כי אוה להלהיב לבותיהם, כדי שימלאו רצונו — ובהראותו להם את הצלב אשר היה בידו הבר בחרי אף את הרברים האלה: יהודה מכר את הנוצרי בעד שלשים שקלים, ואתם תאמרו למכרו בעד שנים ושלשים אלף והובים, הנהו לפניכם קחוהו ותנוהו ליהודים.

„ובשנת הרב"ן בחדש החמישי באחד לחדש, הוא חדש אדר, תחת היותו הדר, נהפך קוץ וררדר, ויקדרו פני היהודים באהלי קדר, ויעכירו אדרתם מעליהם וההוד וההדר, כי תחת יופי הפאר נעדר, ב ר"ן יחד כוכבי בקר וירועו כל בני אלהים בתרועה ויללה, כי נהפך להם הברכה לקללה, ויאמר המלך לגרש את כל היהודים, ויבז בעיניו לשלוח יד בחלק מהם כי אם בכלם, ויאמר להשמידם"[37]. ביום כ' לחדש ניסן (ל"א מרסו)[38] חתמו המלך והמלכה גזר הדין אשר על פיהו נתן ליהודים מועד ארבעה חדשים לצאת מארץ מולדתם או לקבל דת הנוצרים, גם הורשה להם לקחת כל הונם, אך ההיתר הזה היה רק פעולת מרמה, לשים מסגה על פני המעשה המנוכל הזה אשר בושו להגיד בפרהסיא, בהיות כי לא נתנו להם מועד מספיק לאסוף הונם במשלטלין. מלבד זה לא נתנה להם הרשות לקחת עמם זהב אבנים יקרות ומטבעות, אשר כבר היו אסורים קדם לכן על פי חקים מיוחדים להוציאם מן הארץ החוצה, ומספר הרשיונות מהדברים האסורים להוצאת חוץ היה רב. בשום אופן לא יכלו להוציא חטים, כלי־מלחמה וסוסים. על הצמר הושם מכס גדול יותר מכדי שויו, באופן אשר הרשות הנתונה להם לאמללים האלה לקחת עמם הונם ורכושם היתה להם מכה עצומה ונוראה נוספת על מכותם. וזה תוכן כתב דת הגרוש הנתן בספרד ע"י המלך והמלכה.

„רון פרדיננד וויניא אזבל בחסד אלהים, מלך ומלכת קשטיליא, ליאון, אראגון, אשבילייא, נראנאדא, טוליטולא, ואלינסיא, גאליציה, מאיורקא, צוציליא, סרדיניא, קורסא, מורציא, יאהון, אלנראוים, אלניר, גיבראלטר, איי קאנאריה,— קונדי וקונדית ברצלונה, ואדוני ביסקאיא מולינא — רוכסי אתון וניאופטריא,—קונדי רואיסולון וסירדיניא, ומרקיזי אוריסטאן וגוסיאנז — אל הנסיך רון יוהן בננו היקר והאהוב לנו עד מאד, ולכל הנסיכים, אל ההנמונים, רוכסים, מרקיזים, קונדים, בעלי אותות הכבוד, אצילים, עשירים, יוזנים, שרי המבצרים אשר בממלכותינו ואדוניותינו, ואל היועצים, מתקנים, ראשי העירים, שוטרים, שופטים, שרי ארבע ועשרים, שרי הסדרים, פרשים, ונושאי מגן, משרתי הממשלה, מושבעים, ואנשים טובים, מכל העירים, כרכים ומקומות אשר בממלכותינו ואדוניותינו

---

[37]) דבי אליהו הנ"ל פרק ס"ה ובנדפס דף ס"ז.

[38]) ל"א לחדש מרסו, שהוא היום אשר נכתב ונחתם בו כתב חדת המקורי הנמצא בביבליותקא במאדריד, חל בשנה החיא ביום ב' לחדש ניסן. רושם הזכרונות ר' אליהו קפסאלי כתב: בחדש החמישי הנקרא מבריורו בלשונם שנת אתצ"ב למנינם ויכתבו בכל אשר צוה המלך. וכו' פח גפל מעות סופר בלי כל ספק כי החדש חחמישי הוא שבט = יאנואר. ולא מברואר, ושנית כי בכתב המקורי נכתב בסוף חדש מרסו = ניסן, ולא באדר = פברואר, ובכ"י לר' אברהם מטרופואל (השלמת ס' הקבלה) „בחדש הראשון הוא חדש ניסן אשר נהפך להם משמחת ליגון אנחה...וכל מקום אשר דבר המלך ודתו מגיע אבל גדול ליהודים שק ואפר יוצע לרבים, באותו יום ראשון של פסח, במקום התגרה, בכי תמרור וקפדה...ומפסח ועד עצרת יצאו כל צבאות ה' מארץ ספרד. החיל אשר נגע אלהים בלבם עזבו את נחלתם". הספור הזה הוא היחידי בסינו אשר יודיע לנו, שתנויזים הקדימו לצאת את הארץ מרם בוא היום המוגבל של ל"א יולי.

ולמושבות היהודים בכללן ולכל היהודים והנשים פרטים, כאנשים, כנשים, בני כמה שנים שיהיו, ולכל האנשים האחרים מאיזה מצב, דת, מדרגה, מקור ומעמד שיהיו, לכל מי שנוגע ממילא תוכן הכתב הזה או אשר יובל לנגוע בו באיזה אופן שיהיה, שלום וחן:

דעו, ועליכם לדעת, שהתבשרנו שיש היום והיו בממלכותינו איזה נוצרים רעים אשר יהדו דתנו הקדושה הקתולית, וזה היה באשם הגדול מהתחברות היהודים עם הנוצרים, בבית המחוקקים אשר אספנו בעיר טולימולא בשנת התולפת מהאלף ארבע מאות ושמונים, ציוינו להבדיל את היהודים מכל השרים, כרכים ומקומות ממלכותינו וארוניותינו, ולתת להם רחובות יהודיים ומקומות מובדלים למען יחיו בעונם ולמען יתחרטו בהתבודדותם, ועוד השתדלנו ונצוה לכונן הבקורת בממלכותינו וארוניותינו, כי כאשר ידעתם זה יותר משתים עשרה אשר עמד ועומד, ועל ידו נגלו נאשמים רבים, כנרשם בספר הזכרונות, וכפי הנודע לנו מהמבקרים ואנשי אמונה רבים אחרים ואקליאסתקים ורוחניים, נוכחנו ונראה היות כל כך ההפסד הנוגע ואשר ינע לנוצרים מההתבוללות רבור והתחברות אשר היה להם ויש להם עם היהודים, הנחשרים שעמלו תמיד באיזה דרך או באופן שימצאו להביא בבריתם נאמני דתנו הקדושה הקתולית, ויבדילום ממנה ויכניסום בדעתם ובאמונתם המשתתה, בלמוד אותם אמונתם ודרכיהם, בקרא אספה אשר שם יקראו לפניהם וילמדו אותם מה לעשות ולשמור לפי דתם, בהשתדלותם למול אותם ואת בניהם, בתת להם ספרים למען יתפללו כפי נוסחם, בבאר להם הצומות אשר להתענות, ובהתחברם אתם לקרוא ולכתוב קורות דתם, בהזכיר אותם חג הפסח, בשרם בוא המועד, בהזהיר אותם מה לעשות ולשמור, בתת להם והביא עליהם ממצותם, ובשרים מתים בתפילות, בהבין להם הדברים אשר יש להבדיל בכל מיני מאכל, וכן בשאר הדברים האסורים לפי דתם, בהוכיח להם שישמרו ויחזיקו בכל אשר יבלו תורת משה, בהבינם שאין דת אחרת ולא אמיתית זולתה, וכל זה יוצא מכמה אמרים והודאות מהיהודים בעצמם, כמו כן מאלה אשר נפלו בתרמיתם והובאו בבריתם על ידיהם, אשר הביאו בזה רעה גדולה, הריסות והתנגדות לדתנו הקדושה הקתולית, ובהיות כי נודע לנו מצדדים שונים עור מלפנים, וידענו לנו שהאמצעי האמיתי לכל אלה הרעות והדברים הבלתי נכונים, הוא להבדיל מכל התחברות היהודים הנוכרים עם הנוצרים, ולגרש אותם מכל ממלכותינו וארוניותינו, כי על כן ברצוננו ציוינו שיצאו מכל השרים כרכים ומקומות האנדלוסיא, אשר שם לפי הנראה השחיתו עד מאד, בחקותנו שזה יספיק ליושבי הערים, הכרכים והמקומות האחרים אשר בממלכותינו וארוניותינו, לחדול מעשות וחטוא כנזכר, אך בהיות שנדע לנו כי גם אלה המשפטים אשר שפטו מקצת יהודים מהנזכרים אשר חטאו עד מאד באשמות וחטאים הנוכרים נגד תורתנו הקדושה הקתולית ללא הועיל, באשר בכל יום ימצא ויראה שהיהודים הנזכרים יעשו וימשיכו ענינם הרע והמשחת להכנים בבריתם בכל מקומות מושבותיהם, ולמען לא יהיה עוד מקום להבזות תורתנו הקדושה הקתולית, ואלה אשר שמרם אלהים עד הנה, כמו כן אלה אשר נפלו בפח ונרמו לנרוע האקליסיא הקדושה, אשר לפי חולשת אנושיותינו וטבענו וכבוש השטן אשר ירדפנו תמיד יובל להנדיל אם לא יצא לאור תמצית הכתב הזה והוא נרוש היהודים מארצותינו, כי אם יזיד בית ספר או בית מדרש העליון בעון נדול ונבזה, הנכון הוא שבית הספר או בית המדרש ההם יאברו ויעברו כלה, ויענשו הנדולים על הקטנים, ואלה בעד אלה, וכל אלה האנשים אשר ינרמו רע לחיים הטובים והצנועים בערים ובכרכים, ואשר בהתדבקותם יוכלו להשחית לאחרים ינורשו מקרב העמים,

אף בעד שעמים אחרים קלים אשר ירע לממשלה, ומה נם בעון היותר כבד היותר מסוכן ומדבק הזה.

לכן אנחנו בעצת ובהוראת איזה הנמונים וגדולי ופרשי מלכותנו ועוד אנשי בינה ולב טוב מקרב יועצינו, אחרי וכות נדול על הענין הזה, נמרנו לצוות על היהודים לצאת מממלכותינו, ולבלתי יסונו לעולמים וישובו אליהם ולא אל איזה מהם, ועל כן נשלח ונתן כתבנו זה, אשר בו נצוה אל כל היהודים והיהודיות בני כמה שנים שיהיו, החיים והישבים ועומדים בממלכות וארוניות הנזכרים, כאזרחים מהם, בנרים אשר באו ועומדים ביניהם, באיזה אופן שיהיה, ותחת צל מי שיהיה, ש י צ א ו ע ד ס ו ף ח ד ש י ו ל י ו הראשון הבא בשנה הזאת, עם כל בניהם ובנותיהם ובני ובנות ביתם וקרוביהם, בני כמה שנים שיהיו, כקטנים כנדולים, לא יהינו לשוב אל עצם הארץ ולא דרך מעבר ולא באופן אחר, תחת העונש, שאם לא יעשו וימלאו ככתוב, וימצאו יושבים בממלכות וארוניות הנזכרים או כי ישובו אליהם באיזה אופן שיהיה, יענשו בעונש מות וכל הונם יחרם לביתנו ולנזני המלכות, והעונשים האלה יחולו עליהם רק בנלל הרבר הזה והישור, מבלי תביעת דין אחר, נזרה או מודעה.

והננו מצוים ואוסרים שכל איש או איזה אנשים מהממלכות הנזכרות, מאיזה מצב מעמד או מדרנה שיהיו, לא יהינו לקבל ולא יקבלו ולא יאספו ולא יעזרו לא בנלוי ולא בסתר לא יהודי ולא יהודית אחרי עבור המועד הנזכר מחדש יוליו והלאה לעד לעולמים, לא באדמתם ובבתיהם, ולא באיזה מקום אחר מהממלכות והארוניות הנזכרים תחת עונש אבוד כל הונם, עבדיהם, מכצריהם, ויתר ירושתם, וכן אבוד אותות חסדנו אשר נתנו להם באיזה אופן שיהיה יובאו לביתנו ולנזני המלכות.

ולמען יוכלו היהודים והיהודיות הנזכרים לעשות כחפצם מעצמם, הונם ורכושם, בעוד המועד הנזכר עד סוף חדש יוליו הנזכר, מעתה נקח ונקבל אותם תחת בטחון צל ומנן מלכותנו, והננו מבטיחים להם ולהונם, כי בעוד המועד הזה עד היום ההוא האחרון לחדש יוליו, יוכלו ללכת בטוחים, ויוכלו למכור ולהחליף ולתת כל הונם משלטליהם וקרקעותיהם ולעשות עמם כבני חורין וכחפצם, וכי בעוד המועד הזה לא ינעו בהם לרעה ולא ישחיתו להם, לא בנופם ולא בממונם נגד היושר, תחת העונש השמור לכל מרניזי בטחון ממלכותינו, לכן הננו נותנים הרשות והחיתר ליהודים הנזכרים שיוכלו להוציא חוץ מהממלכות והארוניות הנזכרים הונם ורכושם דרך הים או היבשה, אך לא יהיה לא זהב ולא כסף ולא מטבעות מוטבעות ולא יתר הדברים האסורים על פי דתי מלכותנו, רק סחורות הבלתי אסורות ובלתי נסתרות, וכן נצוה על בתי המועצות, בתי המשפט, מנהינים, פרשים, פקידים, ואנשים טובים, וכל עבדינו באורחים, כעומדים תחת צלנו, שישמרו ויזהירו למלאות דברינו אלה וכל תכן הכתב, ויתנו ויצוו לתת כל העזר הנחוץ לזה תחת עונש אבוד חסדנו וחרם הונם ורכושם לביתנו ולנזני המלכות, ולמען יניעו דברינו לכל העם ולא ימצא איש אשר יעשה את עצמו כאילו לא ידע מזה, נצוה כי כתבנו זה יוכרז בנלוי ברחובות ובשוקים ובכל המקומות אשר יתאספו המון העם, מכל הערים, כרכים ובמקומות הנזכרים, על ידי הכורז והסופר ההמוני, ואיש מכם לא יעשה אחרת תחת עונש חמרנו, אבוד המשרה, וחרם ההון לביתנו ולנזני הממשלה. ועוד נצוה לכל איש אשר יראה כזה, שיעמוד ויבוא לפנינו בחצרנו, בכל מקום שיהיה, מן היום אשר יודע עד חמשה עשר יום אחרי כן תחת העונש הנזכר, וכזה נצוה לכל סופר המוני, שיקרא לזה, שיתן זכרון עדותו רצוף בחתימתו וחותמו למען נדע איך ימלאו דברינו.

נתן בעיר נראנאדה שלשים ואחר יום לחדש מרסו שנת העלדת ישוע הנוצרי אלף ארבע מאות תשעים ושתים (= ב' ניסן רנ"ב).

אני המלך אני המלכה

אני יוהן מקולומה מזכיר המלך והמלכה צויתי לכתוב בפקודתם עלי[39].

---

[39]) תהעתקה היא לפי הכתב יד הנמנו בביבליותקא תלאומית במאדריד אשר תוציא לאור הסופר דון ייסי אמאדור די לוס ריאוס בספרו Historia de los Judios de Espana מאדריד 1876 חלק ג' עמ' 603, כתב הדת המובא בס' דבי אליהו לר' אליהו קפסאלי אינגו שלם, גם נמצאו קצת שנויים קלים, ודעתי נוטה שהוא נוסח התכרזה מכיל תמצית כתב הנזרת ונוספות כעין הזהרה שנתחדשו אחרי כן, ונפלא הדבר שתיוצאים בגרוש בכל אנחתם וצרות נפשם התאמצו לקחת בידיהם כתב תפקודה, לחראות במדינות אשר ילכו שם, כי לא ברשעתם נדונו לגרוש כי אם באסתלאות שאין להן כל יסוד, ואלת דברי תהעתקה:

"וזה פתשגן כתב הדת אשר בשם תמלך והמלכה נפתב ונחתם"

"אנחנו המלכים בחן ובחסר האל פיראנדו (פירנאנדו) ואיזבל מלכי קשטיליא ואראגון, מלכי ליאון (צ"ל יאהזן) וטורסיה, מלכי טיורקי וסרדיניה, מלכי גראנטא ונבארה (תמדינה הזאת לא נזכרה בכתב תסקורי, ובאמת לא היתה תחת תספרדים, ושגיאה יצאה לפני ר' אליהו קפסאלי) וכו', יען עלתה לפנינו זעקת תאנוסים, אשר על קצתם גזרנו שרפה, ועל קצתם גזרנו להיותם כלואים בכלא לעולמי עולמים, יען נמצאו סוררים ומורים בדתנו הקדושה, וחלק שנשארו פליטים מהאנשים תאלה, להיותם מודים ועוזבים וקבלו עליהם לשוב בתשובה שלמה, ועוד יד החוקרים נפויה עליהם, לחקור ולדרוש על רוע מעלליהם, ויזעקו במר נפשם אלינו: אומרים אמור כי היהודים היו תסיד והנם עוד היום סבת מרדם ומורם מדת הנוצרים, לתורות אליהם דרכי ניתוסיהם, חקותיהם ותורותיהם ותורת חגיהם ומועדיהם, ובכל זמן ובכל עת אשר ימצאו היהודים בספרד, היא בלתי אפשרי להם לחיות נוצרים שלמים ואמתיים, לכן ראינו לגרש כל היהודים גרוש כולל מכל מקומות ממשלתנו, ואף כי חיו ראויים לעונש גדול מזה כפי מעשיהם, אמנם נכמרו רחמנו עליהם ונסתפקנו להענישם בעונש זה".

"על כן אנו גוזרים וצוים, אשר כל איש ואשה, גדול או קטן, אשר בשם ישראל יכונה, כל השוכנים ועומדים תחת ממשלתנו, שיתגרשו ויצאו מכל תמקומות אשר דרים בהם, ויעמדו (תכן) לצאת חוץ מכל מדינות מלכותנו אל ארץ אחרת — בתוך שלשה חדשים תבאים, מאחד ממאיו מתחילים — (תמלות תאלה איגן מן תכתב דת תסקורי וכנראה נוספו על ידי תכורז) ובאחרון ליוליה סעיימים, וכל אשר ימרה את פינו לבלתי לכת בתוך תזמן ויטצא אחרי כן באיזה מקום מתמקומות ממשלתנו, דתו תהיה למות, (בתליית עץ או להמיר דתו ולשוב נוצרי; וכל אשר יחפוץ מהיום הזה ולאלת בתוך שלשה חדשים תנזכרים לחמיר דתו ולהיות נוצרי יעמוד בביתו ובנחלתו) — (תמלות תאלה שבין שני חצאי לבנה חסרות בכתב הדת תסקורי וכן חבאות אחריתן) — בתונו וכל רכושו, קרקעות וממלטלין כבראשונה, ויהיה לו עוד חרות מאתנו מכל סס וכסל שעבוד, וגם מהחקירה יהיה לו זמן עד עשר שנים, שלא יחקרו עליו החוקרים, עוד אנו גוזרים על כל השופטים, חסגנים, הפרנסים, חיועצים, ומנהיגי הסדינות, או כל סמונה שבמנויי המלכות, בכל סדינה ומדינה ובכל עיר ועיר לחיותם עושים שמירת טובה ומעולה אל כל קהל וקהל תיהודים, וכל איש מאיות מדינת שיהיה, אשר ישלח ידו באיזה יהודי בגופו או בממונו בדרך גזל או גניבה בתוך העיר או חוצה לעיר, יהיה נתלה תכף על תעץ על יד תשר או השופט...ולאות שמירת אנו גוזרים ומצוים על כל שר וסגן או שופט... לתת סימן המלכות הנקרא בלעז שינייל ריאל (Senal real) על כל פתח ופתח יהודי... ואנחנו גוזרים ומצוים על כל סגן ושר וכו' שיצוו על כורזיהם להכריז בקול קורא בשווקים וברחובות פתשגן כתבנו זה, גם בכל קהלת וקהלה של יהודים בכל עיר ומדינה ביום ראשון לחדש מאיו תספוך... וכל תמסרח את פיהו נזוף בעינינו וחוץ מחן המלכים, ועלינו לחענישו בעונש תראוי לו". וקרוב לשער אחת משתי אלה, או כי תכורז לא קרא עצם כתב הדת אלא תמצית, או כי היהודים אשר שמעו ולא קראו כתב הדת נשאר רק חלק אחד בזכרונם, ואותו תמרו לר' אליהו קפסאלי.

„ורבים מקהלות ספרד אשר הגיע אליהם כתב המלך, תחת הצר"ה האנרת הזאת בימי המצות, ובחג ינועו ויחונו כשבור בנאצות נמרצות, ופרצו בנופם ובממונם פרצות, ושכבו בראש כל חוצות, ויעברו היהודים על יום טוב ראשון של פסח, ויעבירו אדרתם מעליהם ויתכסו בשק וישבו על האפר... ורבים מהקהלות אשר אכלו הפסח ונם הם על מרורים יאכלהו, כי בפסח פסח ה' על בתי בני ישראל, וישלח ידי המלאך לשחתם... ויתיצבו פנות כל העם כל שבטי ישראל ויבואו עד בית המלכות ויתנו קולם בבכי, ואין קול ואין עונה ואין קשב" [40].

לשוא השחיתו דבריהם דון יצחק אברבנאל ודון אברהם שניאור ושאר נדולי ישראל ויתחננו לפני המלך והמלכה להעביר רוע נזר הדין, כי לא שמעו אליהם, וחדש ימים אחרי אשר נכתב ונחתם כתב דת הנרוש, בסוף חדש אפריל, יצאו הרצים המכריזים בכל הארץ כדבר המלך והמלכה להכריז בכל הערים בחציצרות את דבר הנזרה, וכי רק מועד שלשה חדשים נשאר ליהודים לשבת בכל מדינות ספרד לסדר הפציהם ועסקיהם [41]. ובהיות כי ההכרזה נתאחרה מפני טעמים לא נודעים, על כן המועד מיום האחרון לשבת היהודים בספרד, הנזכר בכתב דת הנרוש ל"א יוליו (= ו' באב), שלא היה יכול להתאים עם שלשה חדשים שלמים, נתאחר עד יום ב' אנוסטה (ט' באב), כאלו מן השמים הדריכוהו למלך ספרד להנבלות היום ההוא המוכן לפורעניות לבני ישראל [42]. ויום המר ליהודי ספרד לצאת בגולה הנה בא.

ויצא יעקב מבאר שבע משכן שבתו
לפרש מ ז ר " ה ישראל שנתו
מ ה א ל ף ה ש ש י לבריאת עולם ויצירתו
ביום אחד היתה יציאתו מכל מדינות מלכותו
יום תשעה באב בצומו וכתעניתו
בעצם היום הזה יצאו כל צבאות ה' איש מנחלתו [43]

---

[40] דבי אליהו הנז' פרק ס"ט ובנדפס דף ע'.

[41] ... להיות היהודים עתידים להתגרש בועמים, בתשעה באייר מתחילים ובתשעה באב אב לצרות, הקבוע לבכיה ולדורות פסיימים (דבי אליהו הנ"ל פרק מ"ז ובנדפס דף ס"ח), גם הרב דון יצחק אברבנאל שהית מן הגולים בעת החיא יאמר כי ההכרזה היתה שלשת חדשים לפני תשעה באב (שהיא ב' אגוסט) והיה זה השמר האחרון... גרוש ירושלים אשר בספרד גזרו מלכיה... לשלשה חדשים, ויום האחרון אשר בו נתתם גזר דינם היה יום תשעה באב... בעצם היום הזה יצאו צבאות ה' מארץ ספרד (הושע, פירוש אברבנאל פרק ו').

[42] ורמיהו פירוש אברבנאל פרק א'.

[43] דון יצחק אברבנאל בספרו מעייני ישועה (בהקדמה). עלינו להעיר כי בעוד אשר הרב אברבנאל, אשרוהיה מן המגורשים, יאמר בדיוק בכל ספריו כי יום היציאה היה בעצם יום ט' באב, וכמוהו רושם הזכרונות ר' אליהו קפסאלי, אשר שמע מפי הגולים ובדק חישב את אשר כתב, יספר גם כן שהיה בט' באב, חנת ר' אברהם זכות, שהיה גם הוא מגולי ספרד, כתב: ובשנת רנ"ב... ר"ח אינורו כבש את גראנאטה, ואז גזרו גרוש על היהודים ואחר ארבעה חדשים חכריז בסוף ארבל (צ'ל אנרל) בכל מדינה ומדינה בחצוצרות שילכו כל היהודים ממלכותו עד ג' חדשים שחגיע לשבעה ימים מחדש אב (ספר יוחסין הוצאת פיליפוווסקי עמ' רכ"ז). המספר הזה יתנגד לדברי הסופרים אשר הזכרנו, אך יתאים עם המספר הנתן בכתב דת הנרוש בעצמו, על כן יש לשער או כאשר אמרנו, כי ההכרזה היתה מאוחרת חדש ושני ימים אחרי תחתיסה, וזמן שלשה חדשים שלמים נתן ליהודים מעת ההכרזה (כי כן ירמזו דברי הרב אברבנאל הערה 41). או כי לפי השערת הרב צבי גרץ בספרו „דברי

הגזרים התחלקו בעת ההיא לשלשה מחנות, לפורטוגאל ונבארה, לאפריקה, ולאיטליא ותורכיה. הדרכים והשדות היו מלאים מכל עבר ופנה אנשים ונשים וילדים וזקנים, אשר רגלים או ריוכבים על החמורים והפרדים או בעגלות הלכו על חופי הים, הלכו הלוך וקרב, אחרים נופלים, אחרים זקופים, אחדים מתים, אחרים נולדים, אחרים חולים... עד אשר לא היה אף נוצרי אחד אשר לא נכמרו רחמיו עליהם, ובכל אשר היו הולכים היו קוראים אותם לשבילה, אחדים היו ממירים ונשארים שם, אך המה היו המעט. הרבנים היו בראשיהם והיו מבריחים הנשים והבחורים לשיר ולנגן בתופים כדי לשמח העם[44].

וכן יצאו בני אראגון מיאקא עד טרקסטא (פרנסא) ומהילכי (מאנטה פולה) עד גירונה, אחדים הלכו למסעיהם לאפריקה, ואחדים נסעו לארצות הים התיכון לנאפולי, ויניציא, ין ורומניא, עד אשר באו לארצות הנדולות אשר לתרכי הנדול[45].

אומרים אמור כי יהודי טולימולא הריצו דבריהם ליהודי קושטנדינא ויבקשו מהם עצתם מה לעשות, וכי התנהלו בכל עלי־פי דברי רבני תורכיה, אך כנראה המקרה הזה בדרי הוא מתחילתו על ידי שונאי ישראל בספרד למטרתם[46].

ימי ישראל" וחרב הסעתיק לשפת עבר ר' שאול פנחס ראבינוויץ, כי זמן ארוכה נתן ליהודים ע"פ בקשתם לשני ימים או כי הסוער הנזכר מל"א יוליו היה הסוגבל לשבת היהודים בספרד ובערי אחוזתם ויום סחרתו א' אבגוסט (ח' באב בערב שתוא ליל ט' באב ליהודים) חית היום הסוגבל ליציאה. ההשערה הזאת היא למצער היותר נכונה בעינינו, בכל האופנים אין כל ספק כי חציאה חיתת בעצם יום תשעה באב באיזה שעם שיתיה.

[44]) דון יוזי אבארבר די לוס ריוס בספרו הנ"ל הלק ג' עמ' 314.

[45]) שם עמ' 135.

[46]) השאלה ותתשובה נמצאות בספר הנ"ל חלק א' עמ' 504, וכן חובאו בעתון Révue des Etudes Juives ס' רס"ב עמ' 80 לשנת 1888 ע"י חרב איזידור לב, אשר חוכיח בראיות ברורות כי בשקר יסודן. אך לסען לא יחסר מקומן גם בחבור חזה חננו נוחנים פה העתקתן:

ש א ל ה. מיתודי ספרד ליהודי קושטנדינא: — יהודים נכבדים, שלום עליכם: דעו כי מלך ספרד השמיע דברו על ירי "הכורז, ויחפוץ להכניאנו בדת הנוצרים, ויקחו רכושנו, ויקחו חיינו, וידרסו בתי חפלותינו, וירדפונו, עד אשר היינו נבוכים ואיננו יודעים טה לעשות על דתנו דת משה, אשר על כן הננו סחלים פניכם, עשו עמנו אות לטובה, התאספו ותיעצו ושלחו אלינו במהרה החלפתכם.

ת ש ו ב ה. מיהודי קושטנדינא ליהודי ספרד. — אחים אהובים בדת משה! סכתבכם קבלנו אשר בו תודיעונו חצרות והתלאות אשר חלו עליכם, והננו לוקחים חלק התרגשה כמוכם, דעו כי עצת חזקנים והרב הן: על אשר תאמרו כי מלך ספרד יחפוץ להכניאכם בדת הנוצרים— עשו כחפצו, מאחר שלא תוכלו לעשות אחרת, על אשר תאמרו כי ישללו רכושכם—עשו בניכם סוחרים למען ישללו רכושם לאט לאט. על אשר תאמרו כי יקחו חייכם—עשו בניכם ויפאים ורוקחים למען יקחו חייהם, על אשר תאמרו כי יתרסו בתי תפילותיכם—עשו בניכם הנמונים ותיאולוגים למען יהרסו בתי תפילותיהם; על אשר תאמרו שירדפו אתכם—עשו בניכם קשיגורים, תוכעי־רין, נוטרים ויועצים, ושיבינו תמיד בעסקי המון העם, למען תשעבדו אותם ותתנקמו בהם, ולא תשובו מאחרי דבריכם אלה אשר אנחנו מצוים אתכם, ותוכחו לרעה כי משפלים אשר הנכם היום תהיו לבעלי חון.

ביום 23 יולי 1547 (ש"ז) התלקחה מריבה גדולה בין הנוצרים הישנים והחדשים (מורים) בספרד, עד אשר אלה האחרונים יצאו חיבים בטשפטם ויאבדו זכויותיהם על אשר לא יעבדו הדת הנוצרית בכל לבבם ובכל נפשם. כמוכן רק האשם כי דם ישראל בעורקיהם היה בעוכריהם, בעת ההיא ברו הנוצרים מלבם שקריים רבים לתראות פענותיהם ולהצדק ברבריהם, וביניהם המכתבים חמזויפים האלה אשר אין להם שחר. חכי' האלה קיימים עד היום בביבליותקא הלאומית בסדריד.

על נדידת היהודים לתורכיה ידבר סופר ספרדי כדברים האלה: „אלה אשר ישבו בארצות הקדם בקשו מנוחה בממשלת המערב; אלה אשר ישבו בלב הקשטיליא ושפת ים אוקינוס, רצו לדרוש רחמי עמי הצפון, אשר נתנו להם עזרה ויקבלום בארצותיהם... איי הארכיפלום וגליל קושטנדינא נמלאו ממשפחות יהודיות אשר אחרי מצוקות רבות יבלו בסוף להושע מהצרות האיומות... וכן ראנוזה, שלוניק וקורפו נתנו להם באהבה המעבר לקושטנדינא ומצרים[47]... בעת אשר קרבו היהודים למחוזות תרכיה, אשר גדלה מיום אל יום בעת ההיא, השלטן באיאזיד ב', אשר חשב ער היום ההוא, כי המלך הקתולי פירדינגד היה חכם ומדיני מצוין, קרא לקראת המחזה הזה: „האם תקראו לזה מלך מדיני? הוא אשר ירושש ארצותיו ויעשיר ממשלתי"[48].

רושם הזכרונות ר' אליהו קפסאלי, אשר היה בימי עלומיו בעת הנרוש, ידבר על ביאת הנלים בתורכיה כזאת: „והמלך שלטן בייזיט דרך אבותיו בידו... זה שלטן בייזיט הטיב עם זרע אברהם עבדי ה' בני יעקב בחיריו, ולא השליכם מעל פניו כאשר עשו לנו קצת מלכי הגוים, שקראו אחרינו מלא אל כל המקום אשר נבא שם, ולולא זה כבר אבדה שארית יהודה וזכר ישראל אשר נורשו מספרד וארגון ופורטוגל וציציליא, והריק אחריהם חרב מלך ספרד המרשיע ולא זכר ברית אחים, הלא את עשו ליעקב ויעקבנו זה פעמים, את ממונינו לקח, והנה עתה לקחו ברכתנו ויעוללונו במסילות, שללו שלל, בזזו בז, ואמרו לציון מה לך אלהיך, וסלו כל אבירי הרועים, וירעו את צאן ההרינה וקוניהן יהרגון ולא יאשמו, ומובריהן יאמר ברוך ה' ואעשיר, ורועיהם לא יחמול עליהם[49]... וישמע שלטן בייזיט מלך תורמה את כל הרעה אשר עשה מלך ספרד ליהודים וכי הם מבקשים למצוא מנוח לכף רגליהם, ותחם עינו עליהם, ושלח אנשים מלפניו ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמור: לבלתי יהיה רשאי שום אדם ממושלי עיירותיו לדחוק את היהודים ולנרשם, רק כלם יקבלום בסבר פנים יפות, ואשר לא יעשה כן אחת דתו למות. וגם בכ"א (אשר היתה בעת ההיא עומדת ברשות עצמה ושלמה רק מם שנתי לתורמה) שלח כדבר הזה, ויפול פחד המלך על העם, ויקבלו את כל היהודים בסבר פנים יפות, חומה היו עליהם גם לילה גם יומם, כל ימי היותם עמם, ולא הכלימום ולא פקדו מאומה. ויבואו בתורמה אלפים ורבבות מן גרושי היהודים ותמלא הארץ אותם. או הגדילו לעשות קהלות תורמה צרקות לאין מספר וחקר, ויתנו את הכסף כאבנים לפדיון שבויים ושבו בנים לגבולם. בימים ההם הגדיל לעשות בקושטנדינא האלוף מוהר"ר משה קפסאלי, אשר היה הולך סביב הקהלות והיה כופה על הצדקה, דבידו הורמנא דמלכותא הן לעונש נכסים ולאסורין. גם האיש משה גדל מאד וכל אשר יצום יעשו, לא יגרעו דבר, והיה מעשה הצדקה שלום"[50].

בצבעים יותר חיים יתאר לפנינו אחד המגורשים אשר בא לתורמה ברבריו אלה: „כאשר זכרתי ימים מקדם כשכון קהלות ישראל בארץ ספרד בטח בדד, ריע התרועעה הארץ, ויבואו הרועים וינרשום, בזברי ישתומם לבבי... מארצם יצאו, נדדו, הלכו הלוך ונסוע אל ארץ תורמה... ויבש כחרס כחם, כי כלתה פרוסה מכיסם, מהוצאת מלטולם,

---

[47]) אמאדור די לוס ריוס, שם חלק ג' עמ' 315.

[48]) שם עמ' 419. המקור היהודי לספור הזה הוא אצל ר' עמנואל אבוהב בספרו Nomologia עמ' 295.

[49]) דבי אליהו הג"ל פרק מ' ובנדפס דף י"ב.

[50]) שם פרק ע"ד ובנדפס דף י"ב.

יורדי הים מה ראו על ככה נבוכים הם בארץ... בתוך עם לא שמעו לשונם, ומה הגיע אליהם, ועדיין לא שלו מצאתם מארץ מולדתם, ולא שקטו מאימת מות ומצרת הים, ולא נחו מעמוי הדרכים וקצור ימיהם... ויהי מידי בואם אבלו ואנו, ואיש לדרכו פנו, ויבואו האנשים בלי נשים, ונשים בלי אנשים, ועם כל עניים ועמלם, תוסר וכפון נלמוד אתם, ואם היות שאנחתם משברת כחותם, ובזכרם תרבן ביתם, אנושה מכתם, בהמצא כל אחד לברו, היה משתדל למצא עזר כנגדו, בכל אשר יבחרו יקחו חלקם ועזרם, בעת אשר יאספו העדרים, אנשים ונשים עדר בעדר, נקבה תסובב נבר, מבלי שמירת קצתם על קצתם, במשפחתם ובעירם, ואם הוא בהיתר וכשורה, כאשר ענו אותם כן פרץ וכן רבה, חשק הלקוחים בטהרה, איש לאהלו ישראל נער וזקן גם בחור גם בתולה ישובו להם לאהליהם, ישליו אהלים עד יום אשר איננו, כי לקח אותו אלהים"...[51].

ובאמת מכל נודדי ספרד, סבלו באי תורכיה צרות יותר רבות ומצוקות לאין חקר, בהיות הדרך הזה יותר רחוק מארץ מולדתם עד הגיעם למחוז חפצם. רבים מהם הגיעו אחרי איזה חדשים, ויש אשר נמשכה צרתם וארך הטלטול עד שנה תמימה, לפי עדות ר' אליהו קפסאלי מקנדיא, ואלה דבריו: גם באי קנדיא באו רבים ויעשו צדקות גדולות עד כי חדל הספר לספור כי אין מספר, ובהיות מורי ורבי החכם ר' אלקנא קפסאלי יצ"ו קונדישטובלו (Condestabilo) לקהל קדוש קנדיא, עשה ביום אחד מאתים וחמשים פרחים ויניציאני צדקה. לשם הנרושים הנ"ל, וזה היה בערב ט' באב משנת הרנ"ג, וכהנה רבות...[52] תמיד היו עניים בני ביתנו, והנרושים מסתופפים בצל קורתנו, והנה הספרדים החמדים והנפרדים שוברים עלינו תמיד ושמנו מטה שלחן וכסא ומנורה, והיה בבואם אלינו יסורו שמה ויספרו לנו את כל נרוש ספרד הנדול והנורא...[53].

הנודדים התישבו בראשונה בחופי הים ומשם הלכו הלוך ונסוע לאזיה הצעירה ולסוריה וכן לצפון הממשלה לרומיליא ושפת נהר הדאנוב, אך מרביתם נשארו בשאלוניק, קושטנדינא, אדרינופלא ועירי המוריאה, ובהיותם במספר רב מכל מדינה ספרדית יסדו ערות נפרדות ומיוחדות על שם המדינה אשר יצאו משם, בעוד אשר אלה אשר נדדו לעירים יותר קטנות ובמספר יותר קטן יסדו עדה ספרדית כללית, אף כי היו מפזרינת שונות. בעיר הבירה קושטנדינא פשטו בכל הרבעים אשר לא היו בהם יהודים עד היום הזה, על שפת הבוספורום, אורטה-קיואי ונדו קוסקונג'וק, ועל יד לשון הים קרן הזהב בחאס-קיואי ובבאלאט. וכן היה, כי היהודים אשר היו מקודם לזה בעיר התישבו גם הם במושבות היהודיות החדשות, וברוב הימים נאבדו עקבותיהם ברחובות אשר ישבו בהם מימי מלכות היונים וראשית ממשלת התורכים. מן העדות החדשות אשר נוסדו נשארו עד היום בתי-הכנסיות המון (לבני נראנאדה), קורדובה ומאיור ברבע חאס-קיואי, נרוש וגאנה (Jaen) ברבע באלאט. מלבד אלה שנאבד זכרם, כמו ק"ק אראגון וק"ק ציציליא.

ובשאלוניק נוסדו העדות האלה, ועד היום נשארו בתי תפלותיהן, אראגון, קאטאלאן, קאשטיליא, מאיור, ציציליא (כי בימים ההם היה האי האיטליאני

---

[51] מאמר על חכמת התגיון — כ"י לר' אברהם שמסולו, הכ"י נמצא בביבליותקה תלאוטית בעיר ליידן (הולנד).

[52] דבי אליהו הנ"ל פרק ע', ובנדפס דף י"ח.

[53] שם, בהקדמה, ובנדפס דף ל"ו.

הוה אחיות הספרדים), נרוש (נרוש קשטיליא) וישמעאל (בעוי לאנדאלוסיא).

באודרינופלא נוסדו עדות מיוחדות ועקבותיהן נודעו עד היום לבני אראגון, טולידו (שולטולא), קורדובה, סיוילייא (אשבילייא), צ׳צ׳ילייא, נרוש ומאיורי בקאסטוריא—ק״ק אראגון, באנורה—ק״ק ספרד.

באיזמיר (סמירנה) נדדו גם כן ספרדים רבים ויבנו בתי־כנסיות העומדים עד היום, וביניהם ק״ק נרוש. בברוסא נוסדו ק״ק נרוש מאיור, בסופיא—ק״ק ספרדים. במנישיא (מאניזיה)—ק״ק לורקא וק״ק טולידו, באוילאנה—ק״ק קאטאלאן וק״ק קאשטיליא. הספרדים התישבו גם בערי נאליפולי, סידרו קאפצי, פאטרץ, ליפאנטו, ארטא, טריקאלה, לאריסה (ייני שיהור) מונאסטיריו, קאסטוריא, איסקופיא (איסקוב), יאנינא, שירון (סירים) ואי קורפו, צאנטה וכיאו, וכן בצפון הממשלה פיליפופולי (פיליבי) יאמבול, קאזאנליק ואנרה, פלאנה ניקופוליוידין, ובאסיא הצעירה בערי טוקאט, אמסיא, אפזום (אָפָּם) וקוש אראשי.

שם יהודי ספרד היה נכבד בעיני כל היהודים בכל ארצות פזוריהם. כמעט הציונו רגליהם על אדמת תורכיה—ותושבי הממשלה מאז ומקדם לא רק שקבלו אותם בזרועות פתוחות ובאותות אהבה כאחים בני דתם, אלא הוסיפו להכיר אותם בער מעלת רוחם וידיעותיהם, וככל רוע מצבם החמרי לרגלי כבד השלטול וארך הדרך, בכל זאת התבבדו בהתתן אתם ובהתקרב אליהם כאנשי יחם ומשפחה רמה.

אומרים, שיהודי ספרד הביאו עמהם חלאים ומדוים רבים, אשר דבקו בהם על ידי המצב הרע אשר חיו בו בארך השלטול והצרות הרבות והרעות אשר מצאום כמו הנתק והשחין, שהוא חלי תמידי אצל משפחות רבות מדלת העם בקושטנדינא רוב הנולים נשארו בעני וחסר כל עד היום הזה. ובכל זאת שנה או שנתים ימים אחרי הגרוש החלו לרכוש את אשר אבדו בענין רע בארץ מולדתם מקדם ולהצטין בחריצותם בעבודתם ובמלאכת ידם, ובזה הועילו לא לבד לעצמם, אך גם לארץ תורכיה, ארץ מולדתם החדשה, אשר קבלה אותם בזרועות פתוחות. ובכן נתאמתו דברי הנבואה אשר רחש השלטן באיאזיד על המלך הספרדי: הוא ירושש׳ארצו ויעשיר ארצי.

קשה מאד לדעת מספר באי תורכיה. הרב דון יצחק אברבנאל, שהיה בתוך הנולה באיטליא והיו לו ידיעות אפשריות גם על נולי תורכיה, כתב[54]: „ויהי היום לקץ ארבעה שנים לגרושו ולמהומתו, הכל סך יחדו נאלחו, מרה היתה אחריתו, כי לא נשארו מהם היום כעשרת אלפים איש. טף ונשים בכל ארצות נרותו ומחוזות גלותו, תם הכסף וכל אשר הביא בידו מארץ מולדתו וחשב אפודתו...“ דברי הרב אברבנאל יסבו בלי ספק רק על נולי איטליא ותורכיה, ואם נחשב כי רוב הנולים נדדו לתורכיה משתי אלה הארצות, יעלה בידינו, אם גם בצמצום, כי מספר הספרדים אשר התישבו בשנת רנ״ב בארץ הזאת לא היה יותר משבעה או שמונה אלפים איש.[55]

---

[54]) מעיני הישועה לר׳ יצחק אברבנאל, הקדמה.

[55]) הרב אברבנאל יאמר בהקדמתו לספרו הנ״ל: ומעיד אני עלי מורא שמים וכבוד שכינתו שחיית מספר בני ישראל במלכות מלך ספרד בשנת ההיא אשר שודדה הדדתו שלש מאות אלף נפש אדם וכו׳, וכבר ידוע שיותר רבים היו אלה שהמירו דתם והמעט לקחו כלי גולת בידיהם, „ורוב היהודים וגדוליהם ושופטיהם ישבו בבתיהם והמירו דתם בדת אלהי נכר הארץ, ויעזבו מקור מים חיים ומלך עולם, ויעבדו אלהים אחרים אשר לא ידעום ולא חלק לחם... ובראשם המון האפיקורסים הוא רון אברחם שניאור רב קחילות ספרד הוא ובניו וכל

מראשי הגולה אשר התישבו בתורכיה באיי יון וביתר ארצות הקדם בשנת רנ"ב נודע לנו ר' אברהם תרבון, אברהם קולייר, אברהם סבע, אברהם ן' שושן, אליעזר הזקן, אליעזר שלום, כרנילון, ברוך אלמישנינו, גרשון בן פצו (מקטלוניא), דוד ן' וידאל ן' ויניסטי (מארגון), יהודה נ' ויניסטי (ממולישולה), יהודה ן' בולאט, יהודה ציציליאנו (מציציליא), יהודה ן'-עטר, יואל ן' שועיב, יוסף אביוב, יוסף פאסי (ממולישולא), יוסף סאראנוסי (מציציליא), יוסף קורקוס, יעקב פיירו, יצחק רון רון, יצחק ן' לב. יצחק אמארילי, יצחק ן' משה עלי (מאוריאולא), לוי נגארה (מנאנירה), מאיר ן' וירנא, משה אלבילדה, משה אלפרנני, משה הלוי ן' אלקבץ, משה ן' ר' יצחק אלשאקר (מסאמורה), שלמה עטיא (מעטיא), שלמה קאבליירו, שלמה לבית חזן, שמואל אלמוסנינו, (מקטלוניא), שמואל ן' סיד, שמואל ן' חבאן הלוי, ועוד אחרים אשר היו בימי ילדותם ונתגדלו בתורכיה על ברכי הורים ומורים ספרדים ופשולתם תבוא לפנינו בהמשך הספר הזה.

כשנה אחרי הנרוש הקימו האחים דור ושמואל בני יעקב נחמיאס הספרדי בקושטנדינה בית הדפוס הראשון בתורכיה וידפיסו הספר הראשון ספר הטורים (לר' יעקב בן אשר) אחרי אשר הונה על ידי ר' אליה בן ר' בנימין הלוי, והיתה השלמת ההדפסה בסדר וינש יום הששי לשבוע ארבעה ימים לחדש טבת שנת חמשת אלפים ומאתים וחמשים וארבעה[56].

לא עברו ימים רבים ורוב גולי ספרד אשר התישבו בתורכיה הומב מצבם לאט לאט, ויש מהם אשר השיגו גם עשר גם כבוד, ובוה היו תושבי המדינה מקדם לעזר לא מעט להרים קרנם ולהקימם משפלותם החמרית. שני כתבים שנשארו מן הימים ההם יעידו עד כמה הוקירו בני רומניא והקראים בעצמם את האורחים החדשים,

---

אשר לו וכאלה, לאלפים ורבבות . . . שחפאו והחפיאו את הרבים לפי שעיני הרבים חלוים עליהם . . . ולא יצאו מגדולי ספרד אלא מתי מעט, ששמו מגמת פניהם לטות על קדוש השם" (כי"ר' אברהם מפרומיאל). על הסרת ר' אברהם שניאור ותחנו הרב הגדול ר' מאיר גבאי יספר גם כן ר' אליהו קפסאלי ברוב ענין. גם מן הגולים האלה רובם נדדו לפורטוגאל, והמעטים שבהם נסעו הלוך ונסוע לאיטליא ותונרמה. ומאלה אשר נסעו—המעט שבהם הגיעו למחוז חפצם (דברי יוסף סיטן ס"ט: ונשארו מעט מהרבה). אם כן יוצא לנו שדברי הרב אברבנאל קרובים אל האמת. מצד אחר, אם נחשוב כי ספר בני ישראל בתורכיה ויתר ארצות הקדם יעלה כעת על הרוב עד ארבע מאות אלף נפש, אחרי ארבע מאות שנה, אחרי אשר התבוללו עם כל היהודים הספרדים אשר ישבו מקודם לכן בתורכיה, הלא הם היונים, כמו כן כל אלה אשר נדרו בספר רב או מעט מאשכנז, צרפת, מולדו־ולכיא, הונגריא, איטליא, פורטוגאל, ארצות המערב ופולוניא! וכל זה בארץ הקדם אשר לפי הטבע ותכונת יושביה ינשאו באויב ימי עלומיהם ויפרו וירבו בספר יותר רב משאר ארצות, ובארץ תונרמה שלא היו בה מעולם רדיפות וחרג ואבדון נגד היהודים, ולא נדודים בספר רב ליתר ארצות. מזה יוצא לנו, שהספר חנתן הוא בצמצום אפשרי קרוב אל האמת, ויתר ספרי סופרים אחרים הם בדרך גוזמא.

[56]) בסוף הספר הזה כתוב: "השלמת אלו חשורים פרשת ותחי רות יעקב אביהם יום ו' ד' לשבת שנת חמשת אלפים ומאתים וחמשים וארבע". אך אומרים כי שגיאה נפלה בספר כי בשנת ה' רנ"ד לא חל יום ד' טבת ביום הששי. מחכם הסבקר ר' משה שטיינשניידר הניח במאמרו Jüdische Tipograf. במקום ת' רנ"ד, שנת ת' רס"ד שבה יתאים יום ד' טבת ביום הששי לפי דבריו. אך קשה להאמין כי שגיאה גדולה כזאת תהיה אפשרית, הקדמות עשר שגיום בטלות וכתב שלם ולא בסיטני הספר. ואנכי חקרתי וחשבתי עד מקום אשר ידי מגעת ומצאתי כי אין כאן שום שגיאה וכי באמת בשנת רנ"ד היה יום ד' טבת ביום הששי, כמו שהיה גם כן בשנת רס"ד, ולא ירדתי לסוף דעת תחי' שפיינשניידר.

האחד הוא ספר „מנחת יהודה", אשר חבר על חכמת ההגיון ר' יוסף בר' משה קלמי ב"ר דוד היוני מפודיליאון לכבוד ר' יהודה ן' עטאר ממנורשי ספרד[57], והשני שיר חרוזים אשר חבר הקראי ר' כלב אפונדופולו על אשר נגרשו עם ה' מארצות הלועזים הרבנים ונדולי הדור, בראותם כל הטוב אשר נחלו בני ישראל בתורכיה והארץ כי נעמה, נתנו סימן לשנה ההיא: ר נ"ו ליעקב שמחה!

קרוב לימים ההם בא לקושטנדינא ר' יוסף הכהן ממשפחת רופאים[58] מעיר נראנאטה, ובהיות לו ידיעות רחבות בחכמת הרפואה ובשפת ערב נתקבל מיד אחרי בואו בחצר המלכות, ויהי כל ימי חייו רופא השלטן באיאזיד, וכן רופאים אחרים ספרדים השינו משרות נכבדות אצל שרי הממשלה והשועים. נוסף צרפתי אחד אשר בקר את עיר הבירה בשנת שי"ב, ידבר על ארות מנורשי ספרד שהתישבו בתורכיה כדברים האלה: „בתורכיה ובפרט בקושטנדינא נמצאו תרכים רבים רופאים אשר יחיו ממלאכתם זאת, אך מספר הרופאים היהודים הוא יותר רב, ואצלם נמצאים חכמים מובהקים ומחוכים בחכמת הזאת, והטעם כי מספרים יעלה על יתר העמים הוא ידיעותם בשפות ובכתב יונית, ערבית, כשדית, תרכית, ועברית, ובהיות כי בשפות האלה או בחלק מהן (חוץ מן השפה התרכית) כתבו רוב המחברים על הרפואה, הפלוסופיא הטבעית והאצטגנינות, וידיעות החכמות האלה נחוצות לחכמת הרפואה[59].

„מלבד הרופאים ההמונים הנקראים בפי התרכים חיקים, יחזיק התרכי הנדול (ר"ל השלטן) רופאיו הפרטים אשר יקבלו פרס נדול וכלכלתם, חלק מהם תרכים וחלק מהם יהודים. מלבושי הרופאים התרכים לא יבדלו מיתר מלבושי עם הארץ, רק מלבושי הרופאים היהודים יבדלו מהם, יען במקום המצנפת הירוק כרתי אשר ישאו עם היהודים, הם ישאו מגבעת נבוה וחד מלמעלה מצבע אדום־סבאריאלאמי וכו', מלבד אלה ימצאו ביניהם עובדים בכל מיני חרשת מעשה ומלאכת ידים מצויינים עד מאד, ועל הרוב המרנים אשר אין זה ומן רב נגרשו מספרד ופורטונאל, ואשר לאסון הנוצרים למדו את התרכים מציאות כלי ומכונות מלחמה, איך יעשו כלי התותח,

---

[57]) זכיתי לקרא בכ"י הזה בביבליותקא הלאומית בפריז ביום י"א אב ה' תר"ס ולהעתיק ממנו איזה ענינים. התקדמה תתחיל בדברים האלה: „אמר ר' יוסף... דעתי נזה המאמר לזכור כללים במלאכת ההגיון על דרך החכם אבוקרט ברפואה, לפי שהיו רוב המתעסקים בה, אמנם הוציאו מה שהשכילו מטנה מן הכח אל הפועל, בחבור מה שידברו מחלקי המלאכה הזאת... וקראתיו מנחת יהודה, לפי שהוא תשורה מאתנו להחכם תרב הנדול ר' יהודה האלהי בן הרב ר' יעקב ז"ל הספרדי בן עטאר וכו' (י"ב דפים ששה שערים).

[58]) על אדות משפחת ר' יוסף חמון ידבר בספר שבט יהודה (נזרה ל"ז) כדברים האלה: „חרבן וחרב היה בגראנאדה, ומצאתי שהענין כך היה: בימים ההם היה שם רופא למלך, נקרא הר' יצחק המון ז"ל היה בכל יום הולך לחצר המלך, ויום אחד ראה ברחוב ישמעאלים מריבים ואמר לשוב לאחוריו ולא יכול, ובעברו דרך שם אמר אחד מן הישמעאלים לאחר מבעלי הריב: בחיי נביאנו שתעזוב את חברך ולא תרדוף אחריו, והוא לא רצה, אז חזר ואמר: בחיי רופא המלך שתניחנו, אז הניחו, מיד נתקבצו הישמעאלים ואמרו: נפלה דתנו נפילה שאין לספר, בחיי נביאנו השביעו ולא רצה, וכשאמר לו חיי איש יהודי אז חניח, הנה אלה הרימו ראש, קומו ונכריחם! קסו כולם וחרב בידים ולא השאירו פלטה. לבד קצת מהחשובים אשר ברחו לבית המלך ונצולו. מן היום ההוא והלאה קבלו עליהם הרופאים (היהודים) אשר שם, שלא לרכוב על סוס ושלא ללבוש משי, ושלא לתראות שום שורה בלבתם בריחוב חעיר אם כדי שלא יתקנאו הישמעאלים, ואם להתאבל על אחיהם הנהרגים".

[59]) N. de Nicolay מאת הנוסע Les Orientales אנטוירפה 1546 עמ' 186.

רובים, אבק לכלי החותת, ותותחים, וכן כלי מלחמה אחרים, ובזה האופן הם יסדו בתי דפוס אשר לא נודעו עד הנה במקומות האלה, ועל ידיהם, באותיות יפות, הם יוציאו לאור ספרים בשפות שונות, יונית, ליטנית, איטליאנית, ספרדית, ואף עברית אשר היא שפתם הלאומית, אך בתרכית ובערבית אינם רשאים להדפיס; והוץ מזה הם יבינו וידברו כל מין לשון אשר ידבר בארצות המזרח, וזה יועיל להם עד מאד להתפתחותם ומסחרם אשר להם עם יתר העמים הנכרים, ואצלם ישמשו תמיד בתור מליצים ומעתיקים"[60].

ארבע או חמש שנים אחר נדוש ספרד, נאסף אל עמיו הרב הכולל לכל יהודי תונרמה ר' משה קפסאלי זקן ושבע ימים. ויקבר בכבוד גדול בבית־הקברות הישן אשר בקצה עיר הבירה[61] אצל הארמון הקרמון אלכירנים ברבע הנקרא כיום אינרי קאפו.

מן העת אשר נכבשה קושטנדינא בידי התרכים ואשר הפקדה משרת רב הרבנים בידי ר' משה קפסאלי עברו קרוב לשלש וארבעים שנה. בכל העת ההיא נהג ר' משה את צאן מרעיתו בצדק ובמשפט. הוא הצטין על הרוב בחסידותו ויושר לבו, גם עשה תקנות לפי צרכי הקהל והעת ההיא, ומהן נודעו לנו: א) על המדרים שתולים תלמידי חכמים על כתפיהם, שלא לצאת בהם בשבת[62]; ב) על הקדושין אשר נתנו בפני פחות מעשרה אנשים, שיהיו מופקעים ובטלים[63].

אגדות רבות יספרו על ר' משה קפסאלי וחכמתו. אומרים כי בימי השלטן מחמד השני קרה מקרה זה: אשת הוזיר הגדול אשר היה בימים ההם ילדה לו רק בנות, וככל עת לדתה התקצף שר השרים עד מאד. ויהי כי הרתה עוד הפעם, ותגלה אוזן המילדת, כי בעלה יהרגנה אם תלד בת גם בפעם הזאת. וחבמיחנה המילדת כי אם יקרה כואת תמצא תחבולה להחליף הילדה בילד אחר. וכן היה, כי כאשר ילדה האשה ותרא המילדת והנה בת, ותקח אותה בסתר ותחליפנה בילד אחר אשר ילדה אחת השואבות מים. אך אם הילד נלתה הערמה, ואחרי דרישה וחפישה מצאה כי בנה הובא לארמון שר השרים. ותבא ותעמד לפני השלטן ותגד לו כל הדברים האלה. בעת ההיא עמדו בריואן גם רב היהודים ופתריך היונים, וישאל השלטן דעתם בענין הזה. או השיב לו הרב כי נקל למצוא מי היא אם הבן ומי אם הבת: לקחת שתי אשישיות זכוכית שוות במדה ובמשקל ולמלא אותן מחלב הדדים של שתי האמהות, והיה האשישית אשר ירבה משקלה היא לאם הבן, והאשישית אשר תהיה יותר קלה היא לאם הבת, כי לעולם חלב הבן הוא יותר כבד, וכן עשו[64].

בעוד אשר מנורשי ספרד התישבו בתונרמה ובאישליא, החלק מהם היותר נדול בקש לו מפלט בארצות היותר קרובות, פורטוגאל ונאבארה. אך המנוחה הזאת היתה לזמן מצער, כי בחדש מרחשון רנ"ו מת המלך דון יוהן השני, ובמקומו מלך שארו

---

[60]) שם, שם, עמ' 169.

[61]) M. Franco, Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman מאת הנוסע Frankel Nach Jerusalem עמ' 210. עמ' 21. עד תיום ילכו חסידים ואנשי מעשה אשר בקושטנדינא למצער אחת בשנה להשתטח על קבר ר' משה קפסאלי.

[62]) כך מצאתי כתוב למהר"ר דוד בן כמהר"ר מיסיר ליאון, וכתב שמהר"ם קפסאלי ז"ל נזר על זה פה קושטנדינא (כנסת הגדולה חלק אורח חיים הלכות שבת סי' ש"א).

[63]) שם, אבן העזר ס' כ"ח.

[64]) מדברי יוסף' כ"י לר' יוסף ססברי.

הקרוב ביותר ד ו ן ע מ נ ו א ל שונא היהודים, אשר גזר על כל יהודי ספרד, אשר נדדו לפורטוגאל ועל תושבי המדינה מקודם־לכן לצאת מן הארץ או לקבל עליהם דת הנוצרים[65]. וזה תוכן כתב דת הגרוש הנתן בפורטוגאל גלוי לכל העמים להיות היהודים עתידים לצאת מן הארץ ההיא:

„בהיות כל נוצרי נאמן (לדתו) חייב על הכל לעשות כל מה שנחשב לעבודת אדוננו לתרחבת דתו הקדושה הקתולית, ואלה (הדברים) לא לבד שצריכים לקחת כל מעינינו יותר מהכלי העולם הזה, ועוד יותר מהחיים עצמם, אלא גם אנחנו המלכים צריכים במדה נפזרה מאד ומחויבים אנחנו לעשות כן, בהיות כי בסיבת ישוע הנוצרי אדוננו אנו חיים ומולכים, ומאתו נקבל בעולם חסדים יותר טובים מיתר האנשים, אף בהיות כי נתאמת אצלנו מאד, כי היהודים יקשו ערפם לבוא את דתנו הקדושה הקתולית של הנוצרי אדוננו, והם עשו ועושים תמיד רעות רבות לנגדה, ויחרפוה בכל ממלכותינו אלה, הנה הנם בני קללה, ומה גם כי בעמדם בחזקת לבם גורמים הם לעצמם חובה, ועוד יותר מזה, הם יסירו נוצרים רבים מן הדרך הישר אשר לדת הקתולית הקדושה, על׳ אלה, ועוד יותר מטעמים אחרים גדולים ונחוצים, הידועים ומבוארים לכל נוצרי, אחרי אשר נתוכחנו עם חברי בית מועצתנו ויודעי ספר, נמרנו ונשלח להוציא לאור דתנו זאת ומצותנו, כי בשנת הולדת אדוננו אלף ארבע מאות תשעים ושבע, כל היהודים והיהודיות אשר יעמדו בממלכותינו באיזו שנות חייהם שיהיו יצאו חוץ מהן, מחשש עונש מיתה פשוטה ואבוד הונו (אשר ינתן) למי שילשין עליו. וכל איש אשר אחרי עבור המועד הזה יסתיר איזה יהודי, רק בגלל הדבר הזה רצוננו שיאבד כל הונו ורכושו (אשר ינתנו) למי שילשין עליו. והננו מחלים ומצוים ופוקדים למלכים אשר יבואו אחרינו באיום עונש קללתנו, כי לעולם באיזו עת שתהיה לא ירשו לשכון ולשבת בממלכותינו או באדוניותינו כל יהודי על פי איזו סבה או תואנה שתהיה. ואלה היהודים אנחנו מרשים אותם ללכת חפשים עם כל רכושיהם ונצוה שישלמו להם כל מה שחייבים להם בממלכותינו, וכן נתן להם כל העזר הדרוש והמועד הנחוץ ליציאתם. ועל מה שנוגע להכנסות והזכיות אשר נתנו על הרחובות היהודיות, הננו מצוים לאנשים אשר נתנו להם מצדנו לבוא לפנינו ולבקש אותם, באשר רצוננו לתת להם שויון הכנסות הרחובות היהודיות. ולמען יודע תמיד כי הכל היה על פי דת כללית החלושה מאתנו, אשר צריכה להיות מובנת מכל האנשים ולהיות נשמרת בעתים הבאות, הננו מצוים לכלול אותה בספר הדתות השני״.

נתנה בעיר מונה חמשה ימים דצמבר משנת 1496 (לי כסלו רנ״ז)[63].

---

[65]) „ותנתן דת בכל מדינה ומדינה להיות עתידים לצאת מארצו עד י״ב חדש... ובין פריצי ישראל והמינים והאפיקורסים ובראשם האורור לבן הארמי לוי בן שם רע (התול על שם טוב) הוא חמא והחשיא את ישראל יותר מירבעם. הוא יעץ למלך שיקח בתי כנסיות וגבתי מדרשות וכו׳״ (כי אברהם מטרושיאל).

[66]) ההעתקה על פי כתב חדת תנמצא בגנזי תארכיון בארטון העיר בלישבון בספר תחתום Codigo Manuelino הובא בספר אמארור די לוס ריוס הנ״ל חלק ג׳ עמ׳ 614—615, אולם בס׳ חיוחסין השלם (תוצאת פיליפוופקי לונדון תריז״ז במאמר ח׳ עמוד 237) כתוב: „המלך השני שמלך צורר היהודים כ״ד לדיזימברי יום ראשון בכ״ט לכסלו בתמוכה בפריזמונה אצל שמרין נזר חגזרות בפורטוגאל ער י״א חדשים״. וחגה ידוע שבשנה ההיא חל יום 5 דצמבר ביום ב׳ לשבוע כ״ח שבת. ואם כן יום כ״ט כסלו היה ביום הראשון לשבוע ואינו מתאים לכ״ד דצמבר. ר׳ צבי חירש יפה הגיח כ״ד דצמבר המובא ביוחסין ל״בד׳ דיזימברי״

[67] "וישמעו העם את הדבר הזה ויתאבלו, ותהי חרדה גדולה במחנה העברים, ובפרט ליהודים אשר מנרוש ספרד, כי אמרו נסנו מהארי ופנענו בדוב... ויצוו עוד לבלתי ישכיר איש אניה ללכת זולתי שיהיה לו רשות מהמלך, ויתן לו תוחמות מלכות. ויעשו בן בני ישראל ושמו להם ראש אחד ועלו מן הארץ, ופרעו הון רב לקחת חותמת מהמלכות למען ילכו לדרכם, ואחרי אשר נכתבו הכתבים ונחתמו החליף את דבורו המלך, ויצו לסופרים וישנו את טעמם ויכתבו כתבים שונים לבלתי ימיעום המפנים, ולא ידעו הישראלים כי פרעם האדון לשמצה בקמיו... ויפג המלך טעמו ונתן טעם לפנם, ונתחרט במה שעשה, הורם ובונה וחוזר והורם בטרם בא החרסה, ונשתנו נזרותיו כמה פעמים... בימים ההם חזר וחדש נזרותיו... לאמר כל הבן הילוד לישראל מבני מ"ו עד בני י"ח [68] שנים, יקחום השכנים להביאם בדתות הילדים אשר נתן ד' לאותות ולמופתים בישראל, נשברו נלכדו בידי אויבי האל, במצות המלך רי (Rey) דון עמנואל, חוי אריאל, אריאל, ויעשו בן בכל המקומות, ויהיו חופפים הבנים והבנות, השוטות וההגנונות, נשים שאננות, הנדולות עם הקטנות, ויהי היום בחדש ניסן נסו הצללים, סר צלם מעליהם ויפלו חללים, בראש כל חצות... ובאור לארבע עשר הנביר ידו הצר... ויצר ליהודים מאד בנזרותיו, ויתעלל בהם עלילות ברשע ברוב פעולותיו, מי יבא עד תכונותיו. ובליל בדיקת חמץ בחורין וכסרקין, בדקו הנערים לחטפם באור ובאבוקין, ובליל ראשון של פסח פסחו הנים

שנתחלף אות ב' באמת כ' לפני המעתיק הכ"י. וכן נראה שהוא הנכון. ואין ספק שר' אברהם זכות בעל היוחסין ידע בבירור שהגזרה הוחלטה ונגזרה ביום ד' דיזימברי (כ"ט כסלו) ונתפרסמה ואולי גם נתחתמה ביום ה' בו. בנוגע לשם המקום צריך לתקן במקום "פריזמונה" בעיר טוגה, כי לא נודע בפורטוגל שם מקום כזה, ושגיאה נפלה לפני המעתיק.

[67] דבי אליהו לר' אליהו קפסאלי פרק ס—ס"א ובנדפס עמ' 83—85.

[68] צריך לתקן עד בני מ"ו ועד בני י"ח, כי לפי מקורים עבריים אחרים נחטפו ילדים עברים קטנים, וביניהם היה נכד ר' יצחק אברבנאל. וכה נתב רון יהודה אברבנאל במר רוחו

וחגדול אשר יצחק קראתיו	אברבנאל כמו צור מחצבי...
וכן שנה אהה סני חדפו	וחדיחו זמן שונאי ועוקבי
בעת גורשו בני גלות ספרד	יצו המלך לחציב מארבי...
שלחתיו עם טניקתו באישון	חצות ליל כאלו חוא גנובי
לפורטוגאל ושם מלך סנואל	אשר היה לסנים מחריבי...
במותו אחריו מלך כסיל קם	וחוא ארוק בדתו איש נבובי
ואנם כל עדת יעקב וחעביר	עלי דת כל בני עמי וריבי
ורבים הרגו עצמם לבלתי	עבור תורת אלהים מרחיבי
ולוקח מחמד נפשי וחוטר	שמו השוב כפי צור נקובי (כרמולי אוצר נחמד חלק ב')

יוצא לנו מזה כי חילד יצחק חיה בן שנה בשנת רנ"ב בעת גירוש ספרד, ובכן חיה בן שבע שנים בעת גירוש פורטוגאל. גם ר' לוי בן חביב, אשר חיה בן הילדים חנחטפים יאמר "כי לא חיה בן עונשין בעת הגזרה". חמקורים חלועזים גם הם יספרו כי היו יותר קטנים מבני ארבע עשרה שנה (אמאדור די לוס ריוס בספרו חנ"ל חלק ג' עמ' 355). סופרים אחרים מבני חדור החוא כתבו כי חיו עוד בני ארבע שנים (שם, חערה 2), ואחרים ובראשם הסופר חפורטוגזי Herculano בספרו Origem da Inquisicao על-פי כ"י: "ובחיות כי מנמת המלך חיה שיתנצרו כולם, כאשר עשו אחרי כן, לקחו רבים מבני עשרים שנה". "ואחר שיעץ לוי בן שם-רע (שם טוב) שיקחו בתי כנסיות יעץ שיקחו בני ישראל הקטנים סי"ג שנה ולמטה שיחזירום לדת ישו" (כ"י אברהם סטרושיאל).

ויחטפו ממונם, בניהם יצאו ואינם... ויהי בלקחם הגוים בני היהודים נשתמדו רבים לאין מספר, כי לא יכלו לעמוד בואת הנזירה, כי בידוע שרחמי האב מרובין על הבן, וחלק מהם קדשו שם שמים ועמדו בקדושתם, ופרי בטן לא ירחמו, על בנים לא תחום עינם, ולא נעו ולא זזו מדתם ואמונתם".

ובבן ספו תמו כל הקהלות הכלולות אשר בפורטוגאל, ולא נמלטו מכלן כי אם מתי מספר אשר נסו לנפשם בתחלת הנזרה, כי היו עשירים ושחדו בעדם, ונתנה להם רשות ונסעו לדרכם, והנשארים רובם נשתמדו, אם ברצונם ואם בעל כרחם, ומהם מתו על קדושת אלהינו. רוב האנוסים אשר נמבלו על כרחם ולמרות רצונם שמרו תורת משה בסתר ורק למראית עין התראו כנוצרים. גם מצות המלך בכתב הדת הנתן ביום שלשים לחדש מאי משנת 1497 היתה "כי כל השופטים יעלימו עיניהם בעוד עשרים שנה לחקור אחרי הנוצרים החדשים, אם שומרים הם באמונה כל חקי הדת החדשה" [69], וזה היה לעזר לא מעט לרוב היהודים אשר נשארו נאמנים לדתם, ויחכו עד מציא השעה המוכשרת לנום לנפשם מן הארץ ההיא. היהודים האלה נקראו "מאראנוס" (מרנים) [70] ובפי הספרים מהעת ההיא "אנוסי פורטוגאל".

מגורשי פורטוגאל נדדו במעט כלם לתוגרמה, כי שם עלה בידם להסיר מסוה ההמרה מעל פניהם, והם היו בכמה בחינות יותר מאושרים ממגורשי ספרד משנת רנ"ב, בהיות שיכלו להביא עמהם הונם ורכושם, ומספרם עלה הרבה יותר על הנודדים הראשונים, כי באו בשלשה פרקים לארצות הקדם: באמצע שנת רנ"נ, שמונה חדשים אחרי גרוש ספרד [71], ובשנת נו"ר [72] ובשנת רנ"ח [73].

אך בזה לא היה די לצרות יהודי ספרד, ובאלו כל מדרי המבע והממשלות התאחדו לבלתי תת מנוחה ומרגוע לכף רגל הספרדים. ממשלת נ א ב א ר ה נם

---

[69]) Herculano הנז' בספרו הנ"ל חלק ב' עמ' 130—128 יאמר בשגגה 30 מא 1494 (וצ"ל 1497). אמאדור די לוס ריוס בספרו הנ"ל חלק ג' עמ' 361.

[70]) בדבר השם "מאראנוס" רבו חלוקי הדעות. אמאדור די לוס ריוס ישער שהוא נגזר מן חמלה מחראות, גרע ושפ"ר ישערו אחרת, אך האמת היא שהיא מלה ספרדית ונגזרת ממקור עפרי, כמו שינהגו ספרדי ארצות הקדם עד היום הזה: מן השם הן נגזר שם היחס חנוזו (hinoso = בעל־הן) ומן השם שכל—שם היחס שכלודו (Seheludo = בעל־שכל), וכן מן השם מומר—נגזר מומראנו, ובקצור מראנו, כמו שאומרים מדריד מדרידאנו, ומטולידו טולידאנו.

[71]) כידוע בשנת רנ"ב חרשה מלך פורטוגאל לגולי ספרד לשכת בארצו רק שמנה חדשים, וכבוא המועד חזה תוכיחו חלק רב מהגולים לצאת מן הארץ ההיא (אמאדור די לוס ריוס שם דף 348).

[72]) על המועד הנתן ליהודים לצאת מפורטוגאל רבו חלוקי הדעות. על כתב דת הגרוש נאמר ברור שצריכים לצאת בשנת 1497, Herculano כתב בספרו הנ"ל שמועד נתן להם עשרה חדשים ביום החתימה שתגיע לחמשה ימים לחדש אוקטובר שנת 1497, אך ע"פ כתבי המלכות מהעת ההיא הוגבל היום האחרון ליציאה לשלשים ואחד יום לחדש אוקטובר (אמאדור די לוס ריוס שם דף 355 הערה א'). אליהו קפסאלי מצדו כתב: "ויהי היום בחדש מרשי מר כלענת, צוה ויעבירו קול בכל מלכותו וגם בכתב לאמור, שער שלשה חדשים יגורשו היהודים מארצו" (דבי אליהו פרק פ' ובנדפס דף 83). אך היותר נכון הוא כי ההכרזה היתה בשנת רנ"ג ליהודי ספרד אשר התישבו עד עת, ובוה יתאימו שמונה חדשים מחדש אב עד ארר, אך (היציאה בשנת רנ"ז הוגבלה לחדש אוקטובר בראש החדש, והנחה נתנה להם עד סוף החדש ד' מרחשון רנ"ח).

[73]) אלה אשר נאנסו ונשארו שם זמן מה עד אשר יכלו להמלט על נפשם.

היא נרשה בשנה ההיא את כל היהודים מארצה. בעת גרוש ספרד בשנת רנ"ב, כאשר רוב בני קאשטיליא נדדו לפורטוגאל, בקשו רוב בני אראגון מאוזרתי עיר טודילא וטופאלה במלכות נאבארה היותר קרובה לארצם להרשות להם להתישב שם. ואף כי לא נאותו להם מרצונם הטוב, נדדו בעת ההיא ויבואו לנאבארה קרוב לשנים עשר אלף יהודים בעורת המלך יוהן דאלבירטו והמלכה כתרינא, אשר הגינו עליהם. אך גם ההרוחה הזאת היתה לזמן קצר, כי בעצת פירדינאנד הקתולי מלך ספרד, נתן מלך נאבארה בשנת רנ"ז כתב דת לכל הגולים והיהודים היושבים בארצו מקודם־לכן כי יעזבו את הארץ או ימירו דתם. הגזרה הזאת יצאה לפתע פתאום עד אשר לא היתה להם שעת־כושר להועץ מה לעשות, על כן נאנסו רובם להמיר דתם[74]) וחלק יותר קטן לקחו כלי נולה בידם ויסעו לכל אשר מצאו, עד שהגיש אחדים מהם לתוגרמה, אשר פתחה לפניהם שעריה. הנודד הפורטוגזי ר' אברהם שמסולו, שהבאנו דבריו, ידבר על הגרושים האלה ועל ביאת יהודי פורטוגאל ונאבארה לתוגרמה כדברים האלה... „בזכרי ישתומם לבי, ויהי היום בהיותי פה עיר ליפאנטו, נהפכו צירי על ב"ת אשר סר"ח, והטלטול ומר צרח, משעיר משא דומה הומה, ברוב כח צועק, קול שועת בת עמי ממעמקים מארץ מרחקים, על ארות נדוד גרושיהם מבית תענוגיהם, שנת בימים הרבי"ם ההם ויאנחו בני ישראל, ויהי אחרי כן כשש שנים ניר ש פורטוגאל וניר ש נאבארה שנת נז"ר, וינזרו מקדשי בני ישראל נזורו אחור, ומאז היתה לנוי ועד הזמן הזה מארצם יצאו נדדו, הלכו הלוך ונסוע אל ארץ תוגרמה"[75])

בצבעים יותר חיים יתאר לפנינו נודד אחד מפורטוגאל ר' יצחק קארו ממשפחה נכבדה מעיר טולישולא, אשר התישב בקושטנדינא בשנת רנ"ח, ואלה דבריו: „אמר יצחק בן החכם העניו בכל עניניו ר' יוסף קארו זצ"ל הספרדי מעיר טולישולא: כל ימי נדלתי בין החכמים הרמים והנשאים, המה הגבורים קדושים אשר בארץ המה קבורים מלאכי אלהים עלים ויורדים, ושם בקשטילייא רבתי המהוללה הרבצתי תורה וישיבה, והלכו אחרי ממלכות פורטוגאל קריאי עדה נשיאי מטות אבותם ראשי אלפי ישראל הם, ארבץ תורה ביניהם ושכנתי בתוכם, ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר, אבן השתיה שממנה הושתת העולם, לשמוע ללמוד וללמד הרבה תורה מחברי ומתלמידי יותר מכולם, תלמידים לרואיהם כמו האור לעינים, והם נראים עלי ארץ ככוכבים בשמים, ובהיותנו שמה, שמה החזקנו, שמועה שמענו מאת מלך ספרד וציר בגים שולח, כלה נרש ירש את כל היהודים הנמצאים במלכותו, ובכל מקום אשר דבר המלך ודתו מניע אכל נדול ליהודים, ורבים מעמי הארץ ממירים ויתערבו בגוים. וגם מלך פורטוגאל אחר שש שנים, שש הנה שנא ה' פשע ויאמר השמד, להשמיד ולאבד, ואומר מי יתן לי אבר כיונה אעופה ואשכונה, ברוך ה' כי הפליא חסדו לי ועבר בים צרה כי מעבר לים היא, וברחתי לארץ תוגרמה לעזרה ובעונותי עברו ראשי, הלכו לבית עולמם כל בני הזכרים נדולים וקטנים תוארם כבני מלכים"[76]).

מראשי ונדולי הגולים מפורטוגאל לתוגרמה בשנת רנ"ז רנ"ח נודעו לנו: ר' אפרים קארו ובנו הנער יוסף קארו, ר' דוד בן שלמה יחיא ובנו

---

[74]) אמאדור די לוס ריוס שם חלק ג' דף 366.

[75]) מאסר „והאדם ידע" לר' אברהם שספולי הפורטוגזי, כ"י בביבליותקא בלידן.

[76]) יצחק קארו „תולדות יצחק" קושטנדינא שנת רע"ח (הקדמה).

יעקב אוהם, ר׳ אברהם ן׳ יעש, ר׳ יוסף ן׳ יחיא, ר׳ יוסף זעבוקא, ר׳ יעקב טאיטצק, ר׳ יעקב ן׳ חביב ובנו הנער לוי ן׳ חביב, ר׳ שלמה אלמולי, ר׳ משה דראנון, ר׳ שלמה הלוי, ר׳ שלמה טאיטצק, ר׳ יוסף טאיטצק ואחיו ר׳ שמואל טאיטצק ועוד אחרים, אשר תבא פעולתם לפנינו.

הנודדים האלה בכוחם לתורמה התחלקו לקהלות נפרדות. אלה אשר היו מקדם תושבי קשטיליא, אראגון וקטלוניא התחברו אל הערות אשר יסדו בני ארצותיהם בכל עיר ועיר בשנת רנ״ב, ואלה אשר היו מעצם ארץ פורטוגאל יסדו ערות נפרדות על שם ארץ מולדתם בכל ערי המוריאה, אבילונא וקושטנדינא, אשר אבר זכרן ברוב הימים, ובערים אחרות העומדות עד היום הזה: באזמיר—ק״ק פורטוגאל, באנדירנופלא—ק״ק פורטוניזים וק״ק איבורה, ובשאלוניק—ק״ק איבורה, ק״ק לישבון (ואשר היה אחרי כן לשתי קהלות: ק״ק לישבון חדש וק״ק לישבון ישן) וק״ק פורטוגאל, ובאנורה—ק״ק פורטוגל.

בימים ההם היה בעיר הבירה קושטנדינא רב הרבנים ממעם הממשלה ר׳ אליהו ן׳ אברהם מזרחי, אשר ישב על כסא הרבנות אחרי מות ר׳ משה קפסאלי, ושפט את ישראל כל ימי חייו, וגם היה מיועצי שלטן באיאזיד מרוב חכמתו ורוב שכלו[77], והיה לו מקום בריואן אצל הפתריך והמופתי במשפט הרב אשר קדם לו במשרה הזאת.

ר׳ אליהו היה התלמיד הנדול לר׳ אליהו הלוי ן׳ ר׳ משה הלוי[78] (אשר היה מאשבנז וכל ימיו נתנדל בישיבות האשכנזים) בכל מה שנוגע ללמודי קדש, אך ברוחב שכלו למד לפי הנראה אצל מורים יונים גם למודי חול וחכמות טבעיות רבות עד אשר היה למופת לבני דורו ברב ידיעותיו ובינתו. זמן לידתו נעלם ממנו, אך יש ידים להשערה כי נולד בין שנות ה׳ קצ״ה—קצ״ז (1435—1437)[79].

חכמת ר׳ אליהו וידיעותיו הרחבות בכל המקצעות הסבו לו שם וכבוד, ורבים היו בעיר הבירה אשר שלחו אליו את בניהם למען יתנכם על פי התורה והחכמות החצוניות, כאשר העיד בעצמו ברבריו אלה: „ואם מצד התלמידים, ישמרם צורם, אשר רובם אני מלמד אותם על צד ההכרח, כי אני מתביש הרבה מקרוביהם המבריחים אותי, ולא בלימוד התלמוד בלבד, אבל כל אחד לפי חפצו, יש מי שיחפוץ ללמוד תבונה, ויש מי שיחפוץ ללמוד תשבורת, ויש מי שיחפוץ ללמוד מספר, וכמה למודים אחרים מתחלפים קצת מקצת בתכלית החלוף, וזה בכל יום ויום״[80]. ונם מבני

[77]) דברי יוסף הנ״ל פרק כ״ו.

[78]) אליהו מזרחי, שו״ת סי׳ מ״א וסי׳ ג״ו. פה המקום להעיר כי רבי אליהו מזרחי איננו ר׳ אליהו הפרנס, כמו שכתבו ר׳ דוד קונפורטי (קורא הדורות דף פ״ם). אזולאי (מהר״ר אליהו מזרחי, בשם הגדולים) ויוסף סמברי (דברי יוסף כ״י פרק ר״י), כי עדות ר׳ אליהו קפסאלי היא יותר קרובה אל האמת, בהיותו בן אותו הדור, והוא כתב כי מארבעה מחרחרי ריב עם ר׳ משה קפסאלי היה ר׳ אליהו הפרנס, כמובא גם כן בספר שו״ת למהר״י קולון, וכאשר נודע הדבר בקושטנדינא בקשו ולא מצאו אף אחד מארבעה שופלי השקר. כי כולם מתו במגפה לפני ה׳ (דבי אליהו, ובנדפס דף ט״ו). וידוע שר׳ אליהו מזרחי היה אחרי כן.

[79]) יוצא לנו מהמקורות האלה, כי בעת התחלת החירום בין תוגרמה ומצרים כבר היה רב גדול והיו לו תלמידים רבים (ראה להלן בגוף הספר). וזה היה בשנת רמ״א (1481). ובחבורו הגדול על פירוש רש״י יזכיר בסדר בראשית מלפות רומניא, שהיא יון, אם כן היה כבר בר דעת בימים ההם. וידוע גי קושטנדינא נלכדה בשנת ר״ב, ועל כל פנים היה בן י״ז—י״ח שנה בעת החיא. וכבר נודע שנפטר בשנת רמ״ו, ובני דורו קוראים אותו חרב חישיש (שו״ת ראי״ם ד׳ מ״ו, תמת ישרים נ״ב). אם כן קרוב לודאי שהפליג בזקנה כמו ק׳ שנה אם שם זקנה נקרא עליו.

[80]) שו״ת ראי״ם (ר׳ אליהו מזרחי) סי׳ נ״ו.

הקראים העמיד תלמידים רבים למורת רוח הרב הכולל ר' משה קפסאלי, אשר התנגד לו והיה מבקש להניאו מדרכו הזה, אך ר' אליהו הביא ראיות מרבנים גדולים אנשי שם בקושטנדינא, אשר התירו ללמד תורה לבני הקראים, וזו תמצית דבריו: „וכן הורה ר' הזקן מהר' אליתו הלוי זלה"ה ומהר' אלעזר קפסאלי, שהיו חסידים ומופלגים ובעלי הוראה, והיו מלמדין בני הקראין תורה שבפעל פה, מפני שהיו מקבלין עליהם שלא יחללו את מועדי ה' המקודשים ושלא יזלזלו בכבוד החכמים החיים והמתים ז"ל... וכן ספר לי כה"ר מרדכי כומטינו ז"ל, שרבו הזקן מהר"ר חנוך צפורטא, שהיה מנרולי קסלוניא וממיוחסיה, והיה איש בקי מאד בכל התלמוד ורב מובהק לרבנים וחסיד מופלג, והיה מלמד בני הקראים מכל למוד שיבקשו ממנו, בין בתלמוד, בין מהפוסקים, בין חידושים, בין פשט התורה, בין מהחכמות, ולא היה שום פקפוק בדבר. ואין ספק שהוא ראוי לסמוך עליהם, מפני שהיו בעלי הוראה ובעלי מעשה, ומי יוכל לפקפק על הוראותם"[81]. לפי הנראה הסבה ההתנגדות הזאת לר' אליהו שנאת רב הרבנים ר' משה קפסאלי, אשר בקש בכל עת לרדפו ולהקניטו, בהיות בידו הכח והמשרה מצד המלכות, עד שכל חכמי העיר היו בפופים אליו ולא היה להם כח ויכלת לדבר בפניו על איזה ענין או איזה דין שהיה דן ולא היה מתכשר בעיניהם[82]. וכן היה, כי בשנת רמ"א בא שליח ירושלים להשמיע על הנדבות ולצבור בסף בעיר הבירה... איש בור ורע מעללים, ר' משה עשרים וארבע שמו, על כי לא היה יודע דבר חוק מכתבי הקדש עשרים וארבע[83]. ר' אליהו מזרחי הבין בו עוד מראשית בואו העירה, כי איש מחרחר ריב הוא, כאשר באמת הראה בסופו. ובהיות כי בעת ההיא היה תירום בין מלכות מצרים ותוגרמה ור' משה קפסאלי לא יכול לעזרו בגלוי, כי ירא לנפשו, אולי יודע למלכות שהוא נותן ידו להוציא כסף לארץ מצרים, אשר על כן עזרו בסתר כלאחר יד, וירשה אותו לדרוש בקהלות ולהורייע המצור והמצוק אשר נתונים בהם בני ארץ ישראל, למען יביאו העם נדבותיהם אל ירו, ויהי היום אשר בקש בו לדרוש בקהלות קם נגדו ר' אליהו מזרחי והכריחו הוא ותלמידיו לרדת מעל הבימה. או הלך ר' משה ועשרים וארבע אל הרב הכולל, והיה בוכה ונאנח על אשר הלבינו פניו ברבים, ורבי משה קפסאלי ברוב חסידותו, או אולי יותר משנאתו לר' אליהו מזרחי מאשר לאהבתו לשליח הירושלמי, לקחו עמו וילך לאותה הקהלה, וכאשר נכנס קרא בקול נדול: מי הוא זה ואיזה הוא אשר העין פניו להוריד את הרב הירושלמי הזה מעל הבימה? רבי אליה מזרחי ותלמידיו לא ענו אותו דבר, אם מיראת הרב הכולל ועברתו כי קשתה, ואם מפני כבוד הבית הקדוש אשר עמדו בו. או הסב ר' משה קפסאלי פניו אל השליח ויאמר לו: עלה לדוכן ודרוש, ונראה מי יורידך. וכן עשה, ואחריו עלה הרב הכולל בעצמו והוכיח בדברים קשים על המעשה שעשו[84].

שלש או ארבע שנים אחרי כן בא לקושטנדינא ר' פרץ בן ר' יוסף קולון על פי מצות אביו לפני מותו. רבי משה קפסאלי קבלו בסבר פנים יפות, אך רבי אליה מזרחי לא שבע רצון ממנו, ובשום אופן לא היה יכול להתפשר

---

[81]) שם, סי' נ"ז.

[82]) קורא הדורות לר' דוד קונפורטי דף כ"ח טור עמור ב'.

[83]) עין לעיל (פרק ג') הערה 4.

[84]) דבי אליהו לר' אליהו קפסאלי.

עמו, כי דעותיו ולמודיו לא יבלו להתאים עם דעות האורח החדש, עד שבאו שניהם במחלוקת במשפט מלחמות ה', ולא היה כח ביד ר' פרץ לעמוד לפני ר' אליה מזרחי. אז סנה אל הרב הכולל וימצא את מבוקשו, כי עזרו ותמך בידו, באמרו אל מתנגדו: ראוי לכבדו לפחות מפני כבוד אביו [84].

נראה הדבר, שבהיותו בבחרותו היה מתנגד לקראים, או למצער היה מתוכח עמהם, כאשר יעלה על זכרונותיו ר' אליהו בשייצי הקראי בהקדמת ספרו אדרת אליהו. אמנם אחרי כן שב מדרכו זה, והיה תומך בידיהם ובידי כל המלמדים את בניהם, למרות החרם שהחרימו בק"ק פולי בכח הזרוע בימי הרב ר' משה קפסאלי, ור' אליהו מזרחי הראה מכמה טעמים שהחרם הוא בטל ומבוטל ואין בו ממש כי אם לעומדים שם באספה ולא לוולתם, ועוד כי כלם נבשלים בו, ואפילו אותם שהסכימו בו, שהרי כלם הם שואלים ומשיבים לקראים בכל מצוה ומצוה שתפול בה שום מריבה ביניהם, ולא שמענו שנמנע שום אחד מכל בני העיר מלהשיב לקראי ומלפרש לו כל הצריך לו; ולא זו בלבד, אלא אף בלמוד הקראים שהוא על דרך קבע בבר עכרו בו עיקר המחרימים שהיה הספר תורה בידם, ומעלו בחרם הזה... ועוד מפני שבאו אחרי עשיית החרם הזה כמה חכמים מאנשי גרוש ספרד יצ"ו, והם מלמדים אותם בפרהסיא, והם ידעו שאין בני העיר רשאים לנזור אפילו על בני עירם המוחים בידם, כל שכן לאותם שלא היו מבני עירם, והם רובא דמנכרא ואין שום מוחה בידם, והרי נתבטלה נזרתם לגמרי [85].

כמובן, כשעלה ר' אליהו מזרחי לגדולה ויהי הוא החכם באשי וגם ישב בסוד הדיואן במשפט הרב משה קפסאלי הקודם לו במשרה חזאת, כבדה העבודה אשר עמם על שכמו, והוא מתאונן שלא היה לו פנאי לנוח מעבודתו הקשה, או לפנות לעסקים אחרים, ופה דבריו: "ולכתוב דברי על ספר אפשר לי רק בקושי גדול, מצד טורח הישיבה עלי בכל יום בפלפול התלמיד ובלמודי החכמות ומצד משא הקהלות הבאים אלי כתות כתות בכל יום ועומדים ומצפים מתי אקום מלמודי להתעסק במלאכתם" (שו"ת ראם פ"ו) ופעם כתב לשואלו בדבר הוראה: "כי השם היודע, כי אין לי פנאי מצד הבחורים הלומדים עמי קצתם בלימוד וקצתם בבאור הלימודים, והימים ימי חרף, והשם הוא היודע כי בעיוני על זה המאמר, חצי עיוני היה על המאמרים וחציו על זה הדרוש" (שם ס' ן).

אמנם לא לבד ביום, כי גם בלילה לא ידע הרב הזה שלוה ומרגוע, "ואחר ערבית מיד באים אלי קצת בחורים ולומדים עמדי מהלכות הרי"ף עם פירוש הר"ן עליו קרוב לשתי שעות, ואחר כך אני יושב וכותב פירוש מפולפל מאד על רש"י ז"ל בפירוש החומש, אחשוב שלא קדמני אדם בו, במה שראיני מה שפירשו עליו וולתנו עד היום—הערם יותר טוב מציאותם; וכבר עזרני הבורא יתברך ויתעלה שמו ופיימתי החומש הראשון, ובמחוני בו יתברך שיעזרני גם בסיום הארבעה הנשארים, כי גלוי וירוע לפניו יתברך כי אין כוונתנו בו רק להאיר עיני המעינים ומשתדלים בהבנת דברי המאור הגדול" (שם ה.)

ובכל טרחו ורוב עתותיו שהקדיש לעניני צבור, לא נפל חלקו בנעימים

---

[84] דבי אליהו לר' אליהו קפסאלי.

[85] שם.

ולא השיגה ידו לכלכל ביתו בשפע. כמעט כל תשובותיו היה חותם „השרוד והעלוב". ופעם התאונן בחתימת תשובה „כי כמה שרדות וצרות נמשכות לו זו אחר זו, אין צרה פוטרת את חברתה, אם מצד עסק המזונות, הקשות כקריעת ים סוף, וכל שכן למאן דרמו בי׳ טפלי, אם מצד שאני עוסק עתה בתיקון נדונית בתי אשר הם יותר משש מאות פרחים. והקשה שבכלם, שאני חלש השבע, איני יכול לקבל דברי הצער, כמעט שאין שום חדש מחדשי השנה שאיני חולש יום או יומים" (שם נ״ו). והמצב החמרי הרע הזה, כמו כן מזגו החם, השפיעו עליו לרעה עד שנחלש כחו באופן נורא ועד אשר נראה שהרבנות הראשית בתונרמה, המוסר הקדוש הזה שהקימוהו השלטונים הראשונים בחסדם, המוסר היקר הזה שהיה אפשר לקוות ממנו גדולות ונפלאות, בהיותו נתמך מצד הממשלה והקהלות,—נפל תחתיו כבנין רעוע מחסר אמץ־לב האיש אשר עמד בראשו, שלא יכול להשתמש באמצעים שנתנו לו להעמידו על בסים נכון וקיים. אף על פי שהיה ר׳ אליהו מורחי חכם ומשכיל בתורת ישראל ובחכמת החצוניות, לא היה הוא האיש המסונל לעמיד בראש משרה כבדה כזאת בתור פקיד ומורה הוראות כאחד; ואעפ״י שהיה לו מקום בדיואן או המועצה, לא יכול למצוא לו מהלכים בין השרים וראשי המלכות; על כן נועצו ראשי העדה ויקימו משרה חדשה של קהייא (Kiahya), לאמר מליץ או שתדלן, לעמוד בין העם ובין פמליא של מעלה.

המשרה הנכבדה הזאת, כאשר יתאריה בני הדור ההוא, היתה כדבר בעתו, כי היא היתה מאושרת על פי המשלה והשלטון, ודרושה ונחוצה בימים ההם לפי מרבית היהודים בעיר הבירה וביתר ערי המדינה, בהיות שאם גם הממשלה פתחה לפני בני ישראל שעריה ותתן להם האפשריות להאחז בכל מרחבי ארצה ולעסוק בכל ענפי המסחר והמלאכה, הנה היתה עין העמים תושבי הארץ מקדם, היונים, בם לרעה, וקנאתם, קנאת דת ושנאת מולדת, עזה כמות, ושרי המדינה בעצמם, בשאיפתם לבצע, עשקו אותם פעם בפעם; על כן היה נחוץ הקהייא, או שתדלן, להיות מליץ טוב בעת הצרך; והנם שהיו קצת יהודים גדולי המעלה והעשר, כמו כן קצת רופאים ותקיפים, שזכו לעמוד בהיכלי השלטון והשרים, אבל הם היו מרודים בעסקיהם ולא יכלו לעסוק בצרכי צבור בתמידות, ועל כן מינו את האיש ר׳ שאלתיאל שידע שפת הארץ ו„שיש לו כח לעמוד בהיכל מלך לבטל גזירת השר שנזר על היהודים עם כת השרים רואי פני המלך, שהוא ככן בית עמהם" (רא״ם שו״ת ס׳ ט״ו).

ר׳ אליה מזרחי היה מן התומכים ביד ר׳ שאלתיאל „הנגיד", כאשר יכנה אותו, „והכת הנגדיית לו נתכלכלו הרבה עמו ועמי ועם כל אהובי, יען הייתי בעוזריו"—כן היו דבריו—(שם י״ד) ולמורת רוח המתנגדים, אשר דאגו לבלתי יקח לו השתדלן הזה בחוקתו קרנים לפסוע על ראש עם קדש ולהשתמש בכחו יותר לטובת עצמו, הוקם על משמרתו. אמנם המתנגדים לו לא אמרו נואש לתקותם להוהידו מכנו, ועור נראה איך עלה בידם לאסוף אספה גדולה ולשאול להרחיקו בכח הזרוע ממשמרתו, בסוף שנת רע״ז.

אמנם לא לבד בענין הזה היו לו מתנגדים. ככר ראינו שהוא היה מראה פנים שוחקות לקראים ותומך בידי המלמדים אותם. אמנם כאשר הובאה לפניו שאלה מאת השליח הירושלמי ר׳ זכריה בכ״ר אהרן הכהן, אם מותר לקראית להנשא לכהן, הוא הורה לאיסור, וכמעט שלא חפץ להשיב על הענין הזה: „כי ידעתני והברתני היטב ברוך ה׳, רק סיבת מניעתי הוא ריב יראתי, כי ידעתי כי יפול מכתבי בידים מסואבת

אשר מדרכם לבלבל עולמות, ויכניסוני בקטטה עם קצת אנשים הנגועים מצד החלי ותשוב תועלתי להכשילני" (שם ס. נ"ח).

בתשובת שאלה לק"ק שטיפי כתב: „שהסכמתי זה כמה שנים שלא אבנים עצמי בדיני ממונות, ידע כי ראיתי את העם כי ברע הוא, ובסבה זה (ואת) נהייתי אויב לכמה אוהבים" (שם, 80). אמנם אין להכחיד שעל הרוב עשה כל מה שהיה ביכלתו בדבריו הרבים ובכתביו המתקבלים על הלב לשים סדר ומשטר בקרב צאן מרעיתו, וכאשר מאנו לשמוע בעצתו ובהוראתו, לא נמנע מהשתמש גם בכח הניתן לו מצד המלכות בתור רב הכולל על כל קהילות הקיסרות. כאשר הובא לפניו עון איש בליעל ורע מעללים בטירייא, שהעליל על בתורה אחת והעמיד עדי שקר שקדשה לפניהם, גזר עליו לבוא לפני הקהל ולהתודות לפניהם על חמאתו אשר חטא להעליל על בת ישראל; ואם לא ירצה לקבל מה שיגזרו עליו הקהל, או יכריז עליו בכל קהלה וקהלה מכל הקהלות הקדושות היושבות תחת ממשלת אדוננו המלך יר"ה ותפארתו, וכל העם ישמעו ויראו ולא יוסיפו עוד לעשות כדבר הרע הזה. (שם כ"ד). ר׳ אליהו מזרחי בכל תולשת מזגו וטרדתיו הקריש כל ימי חייו למדעים וללמודים ולהרבצת תורה בישראל. ישיבתו היתה למופת לבני דור, כי בה למד לא רק תוהי ישראל בדרך ההגיון הישר כי אם גם חכמות רבות. ישיבה כזאת לא הועמה יפעתה לפני זוהר ישיבות חכמי הספרדים וגדוליה, שהתישבו בימים ההם בתונרמה והביאו עמהם מארץ מולדתם עשר גנזו של תורה וחכמה באחת; כי ר׳ אליה היה זך הרעיון ורחוק מאד מהזיה ושגיון של דמיונות, וגם לא מצא נחת רוח בלמודי הקבלה ובמנהגים שנוסדו על פיה. כן נראה שגער בשליח צבור שחזר בקריאת שמע על ה׳ אלהיכם אמת, כדי להשלים מספר רמ"ח על פי דרכי קבלה (ס׳ א׳) והורה שאין לכפול אותם; וכן כתב ברמז על בעלי הסוד „כי כל דבר שלא בא בתלמוד בבלי וירושלמי וכו׳, אין אנו יכולים להכריח בו, אף על פי שבעלי הקבלה דברו בו, מפני שדבריהם אינם אלא על צד הרמז שהם מרמזים לעצמם" וכו׳ (שם ס׳ ט"ו).

כמעט כל בני דורו הקרובים אליו באו עמו בכתובים, היו שואלים פיו בדבר הוראה וחולקים כבוד לשמו. ר׳ משה אלשקר ממצרים כתב עליו: „שרש האמונות, ונצר התבונות, ושמעו הולך בכל המדינות, וריחו הטוב עובר לאפסי מקומות ונפלאות מתורתו וחין ערכו ודבר נבורות לא ידעו ספורות" (שו"ת אלשקאר ס׳ ז׳). ועוד כתב אליו: „וידעתי מענותנותיה רמר, ומהמפורסם מיושר מדותיו התמימות, כי לא יקשה עליו החקירה בדבריו כדי שיצא הדבר לאמיתו" (שם ס׳ ט׳). הרב הספרדי בן דורו ר׳ יהודה בולאט היה קורא אותו: ראש ההוראה לכל גלילות הנולה בדורנו זה (אחלי חם ס׳ ל"ד); ור׳ חיים שבתי, שחי כמאה שנים אחריו בשלוניק, מעיד עליו: וכבר נודע עוצם חכמתו של הרב המופלא עד היכן הגיע, ומקובלני שהרב הגדול מהר"י בן לב זלה"ה היו בעיניו דברי הרב מהרא"ם זלה"ה כביכול כיוצא מפי הגבורה" (שו"ת אהע"ז ס׳ נ׳).

ר׳ אליהו מזרחי הפליג בזקנה וימת בראשית רפ"ו, כי בסוף שנת רפ"ה ערך שאלתו אליו ר׳ בנימין ן׳ר׳ מתתיה בעל בנימין זאב ולא השיג תשובה, כי כנראה אחר המכתב לבא לקונשטנדינא (שו"ת בנימין זאב ס׳ רמ"ח), כי לוא היה ר׳ אליהו מזרחי בחיים בודאי היה משיב, כדרכו תמיד. מצד אחר, הוא ערך תשובתו לר׳ משה אלשקאר מצרימה אחרי שנדפס ספרו תוספי ממ"נ, שיצא לאור בראשית שנת רפ"ו, והיא תשובתו האחרונה (שו"ת אלשקר סי׳ ח׳), ובשנה ההיא הדפים בנו ר׳ ישראל מזרחי את ספרו באור על פירוש רש"י על התורה ומזכיר את אביו בברכת המתים. ר׳ אליהו מזרחי עזב אחריו

כ' בנים, ר' נרשון ור' ישראל, ובת אחת, שנשאת לר' משולם. ותתנו זה היה הסבה לבטל הרבנות הראשית בתורכיה אחרי מותו (עדות ביעקב לחרב יעבץ ס' כ"ח). ר' תם בן יחיא, שהיה ממתמידי ישיבתו כתב על רגעיו האחרונים וישב אמריו לשאלה אשר ערכו אליו מעדת קאפ'ה (קרים) על ידי רץ מיוחד: „ולכן שלחו שאלתם הנה ביד איש עתי לשאולעל הדבר את פי הרבה, ישיש אדר היקר מהר"ר אליה מזרחי ז"ל. ולעת הנעת השליח בכר נתבקש הרב בישיבה של מעלה ונפטר מבינינו" (תמת ישרים ק"י).

כבר ראינו שאחרי מות ר' משה קפסאלי, היה על ר' אליהו מזרחי לעזור לקראים בפני המתקוממים לנגדם. בימים ההם באו נודדים רבים ממדינת פולייא, או אפולייא, לתורכיה, כי נתגרשו משם בחוקת חיד, או הוכרחו לקבל השבילה[87]. ביניהם היו קנאים עד הקצה האחרון ומחרחרי ריב אשר מצאו לנכון להשתדר על התושבים מקדם והספרדים מקרוב באו, ויחשבו להפר בחוקת היד ברית האהבה אשר היתה בין הרבנים והקראים בעיר הבירה, ויתקבצו בקהלתם הנקרא ק"ק פולי (או פוליי) וינזרו בחרם „שלא ילמדו חכמי ישראל את הקראים שום למוד שבעולם, לא מקרא לא משנה, לא תלמוד ולא הלכות ולא הגדות, לא פירושי המקרא, הדורכים דרך הפשט ולא פירושי המקרא, הדורכים דרך הקבלה, לא שום חכמה מהחכמות, לא הגיון, לא טבע ולא מה שאחר הטבע, לא מספר ולא תשבורת ולא תכונה ולא מוסיקה ומדות ולא שום אחר מסעיפי החכמות"; גם למוד האלפא ביתא לתינוקות הקראים אסרו, ועל יתר היהודים אסרו לבלתי ישלחו עוד בניהם ובנותיהם לשרת ולעבוד בבתי הקראים כאשר היה מקודם לכן, כי חשדו שהיו מתגאלים בפת בג שלהם והיו מחללים המועדים המקודשים על פי הראיה ושניות מדברי סופרים. אמנם רוב יהודי קושטנדינא לא הסכימו לחרם הזה, וביחוד התנגדו המלמדים ויקראו במר רוחם: מדוע תאסרו עלינו דברים המותרים לנו מאבותינו ואבות אבותינו עד היום הזה? והחכמות הן בספרים שחברו חכמי היונים והם מתלמדים מיום שחוברו עד היום הזה מאומה לאומה, וכמה גדולי עולם אשר היו מימי קדם היו מלמדים את הקראים, הנוצרים והישמעאלים והיו מוצאים פרנסתם בכבוד. אך המחרימים האלה לא שמו לבבם לדבריהם הנכוחים, ויוסיפו לאסוף כל איש פוחז ונרגן ומקלותם בידיהם להכות את המתנגדים להם. ובהודע הדבר לרב הרבנים ר' אליהו מזרחי בטל את החרם, ובתשובה גדולה אשר כתב הוכיח בראיות נכוחות מהתלמוד כי לא לבד שמותר ללמדם תורה, אך בעיניו יחשב גם לחובה, בהיות כי מאז שנמנעו המלמדים ללמד לקראים נמנע הלמוד גם מן הרבנים, כי בהיות התלמידים של הקראים עוסקים במדרשי הרבנים היו התלמידים מן הרבנים מתקנאים בהם ומשתדלים בלמדם, וכאשר נמנעו ללמדם סרה קנאת סופרים ונתמעטה התורה מבינינו ואין לך תרפה גדולה מזו [88]). ובכן נראה שהוסר האיסור הזה ולא קמה עצת הקנאים.

ר' אליהו, עם כל טורח המשרה הנכבדה והכבדה של רב הרבנים שהיתה על שכמו עם כל עמלו בחנוך תלמידים לתורה ומדעים, השאיר אחריו ברכה רבה בספרות אשר כתב ברוב עמל ויגיעת בשר. ספרו היותר חשוב אשר הקדיש לו כל ימי חייו, הוא באורו ל רש"י על התורה אשר לא קרא בשם, אך נודע בספרות בשם:

---

[87]) ... מעשה שהיה כך היה. אלמנת אחת באה מארץ פוליא... ובעלת של זאת האשה והיא היו אנוסים מאנוסי פוליא ובגיות נפשר בעלת וכו' (שו"ת מהריב"ל — ר' יוסף ן' לב — חלק א סי' ע') זה היום שקוינוהו מצאנו ראינו כי מחכמי קשטיליא אשר יצאו ראשונה באו מעיר טראנה מהפוליא שנת עת הזמי"ר (נו"ר) חגיע (צפנת פענח, הקדמה).

[88]) שו"ת רא"ם סי' ס"ז.

א) ספר ראי״ם על התורה. כן כתב בעצמו: „ואני בהיותי טרוד בעיוני הנדול אשר אני מתעסק בכל יום על דברי המאור הנדול בפירוש החומש הנדול והמופלג, אשר אין שם שום דבור מדבוריו שאינו צריך חקירה רבה ועיון נפלא בכל המקומות אשר לוקח משם, במשנה, ובבריתא, במכילתא, ובספרא, ובספרי, ובבולא תלמודא, ברבות ובתנחומא, ובכל מדרשי ההנדות אשר רבו מלספור, ובפרט בהתרת הספקות הנופלות מן האחרונים המעיינים ברבריו, ובפרט מהאר״י הנדול והנורא הרמב״ן ז״ל״ [89]. ובנו ר׳ ישראל מזרחי כתב בהקדמת הספר הזה: „בראותי מעלת הספר הזה ויקר תפארת נדולתו כמגדל דוד בנוי לתלפיות, תל שהכל פונין בו, כרכא דכולא ביה, ספרי וספרא, משנה וגמרא, מראה אופני הפלפול והחדוד, מאיר ומבהיר עיני חכמים בחדושיו, נזדרזתי להדפיסו לזכות בו את הרבים על ידי השר והמרומם דניאל בומבירנו מאנווירשא, ולהיות כי ידעתי גם ידעתי כי לעומק המושג וקשיו בקצת מקומות יבינו הדברים בחלוף מה שהם, וכל שכן של בהצטרף (צ״ל שבהצטרף) לזה קוצר המשיג, ויתלו חם ושלום החטרון אל הנאון הרב המחבר, מצורף לזה נם כן כי לא הספיק הזמן לרב הנאון זלל״ה להגיהו כפי רצונו, כי נתבקש בישיבה של מעלה, ובכמה מקומות סתם הדברים—לאלה הסבות ודומיהם הנני משביע לכל הקורא הספר המופלא הזה, שאם יסתפק בשום מבוכה מהמבוכות, לבלתי שלוח ידו על משיח ה׳, רק שישלח מבוכתו אלי, ואנכי אשיב כיד ה׳ הטובה עלי, ואם לא ארוה צמאו או הישר בעיניו יעשה״.

הספר הזה נדפס ראשונה כאמור בדפוס דניאל בומבירנו בעיר וויניציא בשנת רפ״ו בתמונת חצי גליון, ש״ך דפים. עוד שם בפעם השניה שנת ש״ה, ושלישית[90] בעיר פיורדא (Fürth) ע״י ר׳ איצק בן לב שנת תקכ״נ).

תכונת הספר הזה להציל ולהנן על רש״י מהשנות המפרשים האחרונים, ועל הרוב מהרמב״ן אשר יביא את דבריו בבור המבחן. פעמים רבות ישתמש בפירושי אברהם בן עזרא, ועל הרוב במה שנוגע לדקדוק. „ואולם הוצרכתי להאריך, מפני שלשון הרב בזה לשון זר מבעלי הדקדוק אשר בידינו, נם מפני שסברותיו בדקדוק הן מתחלפות מאוד מבעלי הדקדוק אשר בידינו, נם להיותו מכת חכמי צרפת, המשתנים בסברות מסברות חכמי ספרד אשר אנחנו מתנהנים על פיהם בחכמת הדקדוק״ (שמות נ׳ כ״ב), וכן יעיר עליו בשמות (א׳ טו) ועוד (שם ח׳ י״נ). פעמים רבות ינסה להנן על רש״י ולפרש דבריו על פי חכמות המדידה וההנדסה (שמות כ״ה ט׳, שם כ״ה כ״ט, שם כ״ו י״נ ויקרא ו׳ נ׳) ועל פי תכונת הארץ (דברים ל״ד נ׳), ושם יתאר לנו מפת ארץ ישראל על פי הידיעות היותר נכונות אשר היו בימיו, ובזה יראה לנו לא לבד בשרונותיו וידיעותיו העמוקות, אך נם היותו מהיר להשתמש בחכמת הציור לעת צרכו. המפה הזאת היא היותר קדמונית הנודעה מן העת ההיא. הרב המחבר ישתמש על הרוב במלות יוניות: פאטירה (בראשית מ״ה ח׳), אבנריאס או סירבא (ויקרא י״ט י׳), פרסטסדריא (שם), דפטרוסודריא (שם), סביא (דברים כ״ד ב״א). אף לפי הנראה התקרבותו אל הספרדים

---

[89]) שם, סי׳ ע״ח.

[90]) צ״ל שלישית בעיר וויניציא שנת של״ה, ורביעית בעיר קראקא שנת שנ״ה, וחמישית בעיר אמשטרדם שנת תע״ח, ששית בעיר קושט׳ שנת תפ״ו, שביעית בעיר זאלקווא שנת תקי״ד ושמינית בעיר פיורדא כנ״ל.—וזולת זה פעמים רבות.—(דוד פרנקל)

הרבים, אשר התישבו כימים ההם בתונרמה, הסבה לו, ללמוד אם מעט ואם הרבה השפה הזאת, כי ישתמש נם בה לפעמים: פטרון דילנב"י (Patron de lenvae) (ארון הספינה) (בראשית מ"ה ח'), סיליא (Silla = כסא) (ויקרא ט"ו ט') וכו'.

כ) מלאכת המספר, על חכמת המספר והחשבון והתשבורת וההנדסה בקצור נמרץ, אשר חבר בלמוד לתלמידיו, ואולם לא עלה בדעתו להדפיסו, ונדפס פעם ראשונה ע"י בנו ר' ישראל מורחי בדפוס ר' שלמה בן מזל טוב בקונשטנדינה בשנת רצ"ד, ועוד פעם שניה בשם ספר המספר, בלי שנת ומקום הדפוס. הספר הזה זכה ונעתק לשפת לאטין ע"י החכם אוסואלד שרקנפוכם עם הערות מאת סכסתיאן מונסטר, ונדפס בעיר בסיליאה בשנת 1546 (ש"ו).

נ) תוספי ממ"ג, הוא ספר ביאור ונימוקים על ספר מצות נדול לרבינו יעקב בר משה מקוצי, על כל מצות התורה והדינים ומקור מוצאן מן התלמוד בבלי וירושלמי, ותוספתא ומכילתא, נחלק לשני חלקים, החלק הראשון על מצות עשה, והשני על מצוה לא תעשה. הספר הזה נדפס בחייו ועל ידו בבית הדפוס לר' שלמה בן מזל טוב בשנת רפ"ו בתמונה מרובעת.

ד) צורת הארץ, חבור על צורת הארץ ותמונתה, ותבנית השמים ומהלך הכוכבים, ונלוה אליו ציורים להקל על התלמידים הבנת הספר, נדפס על ידי בנו ר' ישראל מזרחי בקושטנדינא בבית הדפוס לר' שלמה בן מזל טוב בשנת שי' בתמונה מרובעת.

ה) באור על ספר אלמנסטי (ספר נדול) לבטלמיוס על תנועת נרמי השמים, אשר חבר בלשון ערבי ונעתק לעברית על ידי הרי יעקב בר אבא מארי ב"ר שמעון בן אנטולי. החבור הזה לא נדפס ולא נודע כעת, רק זכרו בא בספר השאלות־ותשובות שלו (סי' ה') „שהיא חכמה מפוארה מאור".

ו) שאלות ותשובות, אשר נשאל בשבתו על כסא ההוראה והתשובות אשר השיב, נאספו על ידי בנו ונדפסו מאה תשובות. התחלת הדפוס היתה בשנת בשוב"י, ונשלם שנה אחת אחרי כן בשנת הרני"נו בעיר קושטנדינא בתמונת חצי גליון.

ז) מים עמוקים, מכיל ל"ח שאלות ותשובות אשר לא באו בחלק ראשון ונדפסו בעיר ויניציא בשנת ת"ז, ופעם שניה עם הוספות שתי שאלות מהחלק הראשון בעיר ברלין בשנת תקל"ח, ופעם שלישית בשאלוניק שנת תקס"ה.

ח) פסקים רבים נשארו בכתב יד מרי אליהו מזרחי, והובאו בספר „בית יוסף" לרי יוסף קארו.

חבורי ר' אליהו מזרחי נתנו בידינו תמונה שלמה ממצב היהודים בתונרמה תחת ממשלת השלטן באיאזיד ב', הם התרוממו למרום הפסנה ועלו למעלה ראש. מצד אחד רואים אנחנו עד כמה עלתה מעלת ההשכלה והתשוקה לדעת החכמות החצוניות אשר כתבו חכמי היונים ונעתקו לעברית על ידי הרבנים, ומצד אחר פרחה האמונה צחה וברה באין קנאת דת, כי כן נראה את המלמדים הרבנים אשר השמיעו לקחם לתלמידים רבנים, קראים, נוצרים ותונרמים נם יחד.

אל החכמים הרומניוטים האלה נספחו הרבנים החדשים מקרוב באו מנלות ספרד ופורטונאל, אשר הביאו עמהם פליטת חכמת ישראל והספרות בארץ מולדתם, אף אם לא במדה נפרזה. ובכן נוכל בצדק להניד, כי תונרמה ירשה את ספרד וכי חכמת ישראל, אשר נעתקה כשמונה מאות שנה מארץ הקדם לארצות חצי האי הפיראני,

שבה לאיתנה למקורה הראשון. כנגד זה היו בפרק ההוא האשכנזים והאיטליאנים בתורכיה בשפל המדרגה, אדוקים באמונתם עד הקצה היותר האחרון, ונוסף על שפתם המוזרה לאזן בני ארצות המזרח היו מדקדקים במנהגיהם הנושנים אשר אבד עליהם כלח. בתהלוכותיהם ובדעותיהם היו רחוקים מאחיהם הספרדים כרחוק מזרח ממערב ומהארצות אשר יצאו משם, כמעט היו כבני עמים זרים ושונים בחייהם ובימוסם; אשר על כן רואים אנחנו אור ועריפל משמשים בערבוביא: משכילים ובוערים, נאורים וחשוכים, פלוסופים ומחזיקי נושנות בעיר אחת, במקום אחד ובעבדה אחת. ור׳ דוד כהן אשר חי בימים ההם בתורכיה, והיה ממשפחת יונית מן התושבים הקרמונים, יתלונן מר על המצב הרע הזה, וכה דבריו: „ראיתי בני עליה והם מעטים, יציבא בארעא וניורא בשמי שמיא, שבעונותינו שרבו יצאו מה שיצאו, וחדשים מקרוב באו, קמו רבים מעמי הארץ וחוחי הלב, תלמידים שלא שמשו כלל ולא ראו אור התלמוד, לא מצאו ידיהם ורגליהם בבית המדרש, אלא עסקו בספרים החיצונים, והניחו חיי עולם ועסקו בחיי שעה, לחצוב להם בורות בורות נשברים אשר לא יכילו רק המים המרים המארירים, יאמרו כי עתה הרחיב ה׳ לנו ונדלנו בארץ, לא זכרו את בוראם בימי בחרותם, שמו חשך לאור ואור לחשך, אמרו לרע טוב ולטוב רע, למר מתוק ולמתוק מר, ובחשבם כי רב הודם וכי כביר מצאה ידם, אזי התחילו לעיין בפוסקים כעורים המנששים באפלה, לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו, אמרו מי כמונו מורה, שמעו נא המורים: אנו נמלוך וכסא ממלכות נהפוך, ובמקום קדוש יהלכו וישתבחו בעיר אשר לא כן עשו. ויש רעה ראיתי תחת השמש, עבדים רוכבים על סוסי הוראות למופת ולאות, ולא נתנו חלק לא לשבעה ולא לשמונה, אנשים אשר לא ראו אור התלמוד ולא אור החכמות (כמובן בחכמת התורה) אלא מעט מזער פיהם מלא הוללות, נשכו בלא לחש, חשבו כי יש יתרון לבעל הלשון, שמו שכלם במרומים וחכמים בשפל יושיבו, בדין נשמע נחרת סומיהם, ושבתי אני ואראה עוד רעה מזאת, כי עת לעשות לה׳ מפירים התורה והמצות בקולא מצהלות אביריהם, קולא להם, קולא אליהם, כל שכן על אחרים, ויהיו בעיניהם מצות אנשים מלומדה, לא יראו את ה׳ ואת מצות המלך, לא שמרו רגלם כאשר הולכים לבית האלהים לאמר: נתקרב לשמוע דברי חכמים וחידותם לבל נכות בנחלתם. עזבו את מלכם ואת אלהי ישראל לא הביטו, מאנו התיעץ עם הגדולים בחכמה ובמנין נגד הסדור המדעי והחכמה האמיתית, אומרים לבל סבלים לרוב נאונם ונאותם״[89].

קנאת הרבנים הרומניוטים האשכנזים והאשלינים, תושבי המדינה מקודם לכן, עורה עיניהם במדה נדולה כואת עד אשר יצאו חוצצים המערכה נגד הספרדים, ויפריזו בדבריהם גם על הדברים היותר קלים. בכלל קבלו על אשר לא נהגו הספרדים הסמיכה כמנהגם באשכנז, צרפת, איטליא ורומנית, ור׳ דוד כהן יוסיף לדבר במר שיחו: „מפני שמעוטתינו שרבו תלמידים שלא שמשו כל צרכם מתעטפים בטלית של רב ונוטלים שררה לעצמם לישב על כסא ההוראות ולחכם יאמר הלאות, ויולידו כל הרעות, והרשות נתונה לכל, לכן הסכימו (האשכנזים) להסמיך לאנשים הראוים להוראה לקראם בשם הרב „רבי״, ומזה יודע לכל שכל מי שאינו מוסמך, דהיינו שיש לו רשות להורות, לאו בר הכי הוא ואין לסמוך עליו, אלא אם כן יהיה ידוע לכל דנכרא רבא

[89]) שו״ת מהרד״ך בית כ״ב.

הוא, ומצר עניתנותי אינו מבקש נדולות, או משום דהוא קביל וקים או משעמים אחרים, וכל שכן ברורנו זה שבעונותינו שרבו יש אנשים שלא שמשו כלל, אלא שעסקו בחכמות חיצוניות ומכריזים ואומרים חכמים אנחנו, ותורת ה' אתם, ועליהם בת קול מכרזת ואומרת: אוי לבריות מעלבונה של תורה, ואם יקום נגדם איזה נדול שבדור, אומרים לו הכבר בביתך ושב, שאין בידך לא לחם ולא שמלה, ובעלי בתים נותנים להם אמנה עם היות כי ציד בפיהם ומנדילים עצמם בכח התחבולה והערמה"[90].

ר' דוד מסיר ליאון בן הדור ההוא ידבר נם הוא בעברתו כי קשתה וישפוך חמתו על הספרדים, וזו תמצית דבריו: „ומפני שאלו הספרדים עלולים להיות מעליבים בסמיכה הזאת, ואומרים כי אין סמיכה בתו"ל, וכותבים את זה בספריהם אשר ראוי לשחוק על שכלותם, איך חשבו שרבר קטן כזה, הידוע לתינוקות של בית רבן, נעלם מכל צרפת ואשכנז ואיטליא ויומניא הנוהגים הסמיכה, שהיו נדולי עולם וראשי הישיבות בכל מקומות ממשלתם[91], ובפרט כי קושיתם היא קושית התלמוד, ואולי ראו הקושיא ולא התירוץ, איך מי שאינו נסמך ראוי להיות כפוף לנסמך"[92].

רב הרבנים, ר' אליהו מזרחי, אף כי היה מבני הרומניוטים וקנא לשם ערתו, בכל זאת כתב דבריו במתינות וקרת רוח, ורק כאשר כתבו אליו כי בערי המדינה נמצאו אנשים מקרב הנולים החדשים אשר התירו לפתוח החנויות בשבת ובימים טובים על ידי תחבולה וערמה, בעם הרבה וכתב: „הן בעודני חי נעשה כואת בישראל לסמוך על דעתם למצוא היתר בזה לחלל השבת... אחר מותנו מה יעשה, מי שמע כואת ומי ראה כאלה? שיקומו אנשים אשר לא ראו אור התורה לתורות הוראות של דופי על פי דעתם הפך הדת, וכל העם סביב בוכים למשפחותם, לאמור אוי לעינים שכבה רואות ולאזנים שכבה שומעות. וגם בעוד החכמים שביניהם טומכים על עצמם ומורים הוראות לפי עיניהם, שבעונות הרבים נתמעטה התורה והיראת שמים מישראל[93] וכשימצאו היתר על שום דבר היותר מועט שיהיו מוסיפים מלבם יותר ויותר"[93].

מנדולי הדור בימים ההם היה מ ה ר ר " ך, דהייט ר' דוד בן חיים הכהן, אשר הבאנו בבר דבריו. הוא נולד בערך שנת ר"ך[94] באי היוני קורפו אשר עמד בעת ה ה י א תחת ממשלת ויניציא והתחנך לפי הנראה בישיבות האשכנזים אשר רבו בארץ איטליא, ומהם למר לדעתו לחרף מערכת המתפלספים והלומדים חכמות חיצוניות ולכתוב באריכות יתרה. בימים ההם היתה ארץ מולדתו מקום מלחמת ים תמידי בין התנרמים והנוצרים, אשר תקעו שניהם יתדותם בה ובמדינות הקרובות. בנלל הדבר הזה נגעה יד כל פנעי המלחמה נם ביושבי המקומות האלה, על כן היה נאלץ פעמים רבות לצאת מעיר לעיר וממדינה למדינה ולשבוע נדודים כל ימי חייו, וכן נראה אותו פעם בקורפו, פעם בפטרס ובפעם בארטה.

---

[90]) שם בית י.

[91]) כעוד חכמים או פסק ר' דוד מסיר ליאון, נדפס ע"פ כ"י באכספורד, ברלין תר"פ דף נ"ג — נ"ד.

[92]) הראשון אשר הנהיג תסמיכה אצל האשכנזים היה ר' מאיר בר' ברוך הלוי מווינה (דור דור ודורשיו עמוד קס"ט).

[93]) שו"ת ר' אליהו מזרחי סי' פ"ז.

[94]) בשנת רס"ז היה עסקן ובעל חוראה, וכנראה הוא היה כבר בר דעת בעת נרוש קורטוגאל, אם כן אי אפשר שהיה יותר קטן מחמש עשרה או שש עשרה שנה.

הרב הזה בכל חכמתו הרבה היה איש ריב ומדון, ותמיד היה מן המחמירים בכל השאלות אשר השיב לשואליו. בראשונה הראה פנים שוחקות לנודדים אשר נסו מספרד ופורטוגאל, ופסק ביבמה שנפלה לפני משומד מאנוסי פורטוגאל, שאינה צריכה חליצה, וזה היה כמו עשר שנה אחרי השמד [95], לאמר, קרוב לשנת רס״ז. אך אחרי כן החל לשום מכשולים לפני המומרים ובתב: „כבר בימים קדומים וכו׳ דעתי היתה ניטה במה שכתבתי בשאלה אחת אשר נבתב אלי... והמשומד אשר במלכות פוליא אשר נעשה לאנסו עד, ומה שהם עומדים שם ואינם בורחים, להנאתם הם עומדים... ועתה חוזר אני בי ואומר, שכל המשומדים שנשתמדו לאונסם ובידם לצאת מהפתח ההוא לבוא תחת ממשלת ארונינו יר״ה ולחזור בתשובה, כאשר ראו רבים מהם ושבו, והם יושבים שם להנאתם ולהרויח מעות, או שלא להפסיד מאשר להם, והרי הם עובדים ע״ז?... פשיטא דמומרים הם ומורידין אותם״ [96].

כלל גדול נתן רבי דוד הכהן, אשר השתמשו בו כל הפוסקים הבאים אחריו „שאין בני קהל אחד כפופים לקהל אחר, גם כי בני הקהלות האחרות רבים מהם, כי כל אחד ואחד מן הקהל כעיר בפני עצמו, שאין בני עיר אחת כפופים לעיר אחרת עד דהוו להו כשתי בתי דינין, וק״ל כרבא דתיכא דאיכא שני בתי דינים בעיר אחת, אלו נוהגים לאסור, ואלו נוהגים להיתר, אין כאן משום לא תתגודדו״ [97].

העיר אשר משכה אליה רוב הנודדים היתה שאלוניקי, ובכל היות אוירה מזיק לבריאות האדם, רבו היהודים אשר התישבו בה בימים ההם, בהיותה עיר הראשית בחופי הים המוקדוני, רוכלת עמים במזרח ובמערב, כי יושבת היא על מבואות ימים, מפרציה המה מקומות בטוחים למעמד אניות ותכונתה על הדרך העולה מלשון ארץ הבלקן דרך היבשה היותר קרוב אל תוך ארצות הקדם ואל ממלכות אברופה המערבית. הספרדים, בהיותם במספר רב, השביעו את חותמם על העיר הזאת, וכמעט אין ישוב יהודי ספרדי בכל ארצות הקדם אשר בו התקים הצביון היהודי הספרדי במלוא מובן המלה ובכל תקפו כאשר היה לפני ארבע מאות שנה, כמו בשלוניק. המשורר ר׳ שמואל אישקי יקרא לשלוניק: „עיר ואם בישראל, מטע נאמן לתורה ולתעודה, כלה מלאה פרחי חמד ועצי הוד, לשם ולתהלה בישראל, בחומותיה ימצאו מזור ותרופה נשברי לב, נרדפים ונדכאי רוח הנמלטים אליה מאברופה ומיתר חלקי תבל, וזה שמה אשר קראו לה: עיר הצדק קריה נאמנה, אם האומה הישראלית, בירושלים בשעתה״ (Consolacao as tribulacoeus da Israel, Samuel Usque). ובן העיר הואת ר׳ בנימין הלוי כתב בשנת ש״ה חרוזו עליה:

לשלוניק ויושביה ובחדרים ובה חונים,
ולא כן היתה בואת מימי קדם וקדמונים,
בני מזרח, בני מערב ועליונים ותחתונים, אשר מכל ארצות נקבצו באו מצויינים,
ונקוו לה חכמים מלבי קדם והנאונים, ואזנים לתלמוד הם הלא עשו נכונים,
והישיבות מסובבות, אריות בה ורבנים, ותלמידים עליהם עומדים קוראים וגם שונים
ואין נמצא כמו הם דברנים ודרשנים בתשבורת והנדסה ובתבונה והגיונים
ובחכמת אלהית, הן נכונים הם ומוכנים, ולמשפט הלא ישבו להורות ית והדינים,

[95] שו״ת מהדר״ך בית ט׳.
[96] שו״ת מהדר״ך (ר׳ דוד כהן) בית כ״ה.
[97] שם, בית י״ג.

לבער מכרמים כל פני קוצים וקמשונים, וכן היו שלמים שלמו לנפשם בעניניס כמו רופאים, זקנים בידיעות כל ובשנים כנאלינס בקיאים הם, כבן טינא ואומנים ליעף נתנו כח ורב עצמה לאין אונים ורבו כן כמו רבו נעימי קול וחזנים, בקיאים לקרוא תורה ומשכילים ופיטנים, וכן סופרים כמו עזרא אשר ידם בעט אומנים, מבואיה לסחר בה ונם לאבול למערבים וברחובה והבים אף כמו חול רב וכאבנים.

(מחזור אשכנז דפוס שלוניק סוף חלק ב')

הננו רואים שבפרק הראשון להתישבות הספרדים בעיר הזאת, למרות כל מחסוריה, הצליחו כה המתישבים בעסקיהם, וחכמת ישראל והספרות הצטיינו שם ויעלו למעלה ראש. הרב הנכבד מכלם היה ר' אלעזר השמעוני בן ר' שמעון אשכנזי, רב לעדה האשכנזית ואחרי כן לעדת קאסטאלאן, אשר נולד ונתחנך על ברכי מורים אשכנזים, ובכל את היו הספרדים והרומניוטים מוקירים אותו ושואלים את פיו בכל ענין ופרט, עד אשר היו חושבים אותו כרב הכולל בעיר שאלוניק. הוא בא בחליפת מכתבים כמעט עם כל בני דורו, עם רבי אליהו מזרחי [98]) ועם ר' לוי ן' חביב[99]) ור' בנימין בן מתתיא [100]). לפי הנראה, הלך פעם אחת אל עיר הבירה קושטנדינא לרגלי עסקים אשר לא נודעו לנו, ויתארח בבית רב הרבנים ר' אליה מזרחי [101]). יתר ימי חייו נעלמו ממנו, אך זאת נדע, כי האריך ימים וימת בשנת ר"ץ; ומימן נתנו: והוא רמ"ים ישבון לפ"ק [102]).

בין הנודדים הספרדים אשר התישבו בשלוניק והצטינו בדור ההוא, נודע לנו ר' יהודה בן השר ר' אברהם בנבשת, אשר עלה בידו בעת מנוסתו מספרד להביא עמו הון רב, והיה ביכלתו לאסוף ספרים יקרים וכתבי יד ולצבור הביבליותקא היותר קדמונית הנודעת בתוגרמה. דון יהודה נולד בטולידולה „ונתגדל בחצרי המלכים ובמירותם", ובשנת רנ"ב לקח כלי גולה בידו ויבא אל עיר שאלוניק, אשר בה קוה למצוא מרגוע לנפשו העיפה, בהיותה רחוקה משאון הערים הגדולות ויותר מטונלה לעסקים ולחיים שלוים ושקטים „והגדיל לעשות בבית המלך, מלכו של עולם, והיו באוכלי שלחנו ימים רבים סופרים מובהקים, כותבים בכתיבה נאה כל ספרי משנה ותלמוד פעמים רבות. הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו, שזכה וזכה את הרבים, ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו, הלא הוא החכם הנזכר בן יכבד אב, והיום הזה נמצאים אתו ספרי שיתא סדרי משנה ותלמוד עם פירוש רש"י פעם ופעמים [103]). דון יהודה בנבנשת היה אחד משלשת הרבנים הראשונים, אשר סדרו בשלוניק את המנהגים הראויים בענין הבריקה ביחד עם ר' יוסף פאסי ור' יעקב בן חביב עוד מראשית ביאת הספרדים לעיר הזאת [104]).

בעת ההיא היה בשלוניק דון שמואל בנבנשת קרובו ושארו של דון יהודה, אשר גם הוא הצליח להציל כספו מתוך ההפכה והוא היה תופס אומנות אבותיו ויהי ביתו בית מלא ספרים, בית ועד לחכמים ולתלמידים, לקרות ולשנות ולעיין בהם, וכל

---

[98]) שו"ת רא"ם סי' ס"ד—טים עטוקים סי' ח'.
[99]) שו"ת מהרלב"ח (ר' לוי בן חביב) סי' א'.
[100]) בנימין זאב סי' ז'.
[101]) שו"ת רא"ם סי' ס"ד.
[102]) קורא הדורות דף ל"ב ע"ב.
[103]) עין יעקב לר' יעקב בן חביב, חקדמה.
[104]) שו"ת מהרשד"ם חלק אורח חיים סי' ל"ז.

היום מוציא הוצאות רבות לכתיבתם [105]), ובאופן הזה ימד בשלוניק הביבליותקא היותר חשובה בימים ההם, וכמעט כל מורי ההוראה השתמשו בספריו היקרים ומזכירים אותו לשבח (מהרשד"ם ועוד). אמנם בשרפה הנדולה של שנת ש"ה היו כל הספרים למאכולת אש, לאסון הספרות העברית, וכן הדור והוא ר' בנימין הלוי קונן במר רוחו:

ומדרש דון שמואל נהיה אור אש ולעשנים
אשר היו ספרים בו לאין מנין ומניינים,
ומעוריו ער נהיה ככן שבעים וכשמונים
לשבט המשיך סופרים, בעט ברזל וגם קנים,
בתוב לו ספרי תלמוד ופסקנים ופרשנים
וחכורים ער אין קץ, פנימיים וחיצונים,
כתובים הם באותיות כספירים וכפניניים
ועל נבי קלפי הוד בכל יופי מתוקנים,
וכי ידע קצות ארץ, ספרים יש, והם נקנים —
אליהם רץ באילה וכסופה וכעננים,
והן עתה באש פרחו והקלפים וגליונים
ונשארים—חמפום רשעי ארץ וזידונים.

(מחזור אשכנז דפוס שלוניק קינות לט' באב).

דון שמואל היה בן הנביר ונשוא הפנים דון מאיר בנבנשתי, ובעת הנרוש היה כבן חמש ועשרים שנה. בשלוניק עסק במסחר, אעפ"י שהיה מקדיש חלק מעתותיו לתורה ולמדרשים בלויית החכמים שהתאספו בביתו, באופן שנראה כי התורה והאצילות חוזרות על אכסניא שלהן בכתי המשפחה החשובה הזאת. בשלוניק נולד לו בנו דון מאיר, אשר חנכוהו על ברכי מורים הנונים, ועודנו בנעוריו נזכר לשבח, ואחד מנדולי מורי הוראה בדור ההוא, ר' דוד הכהן, כאשר ערך אליו תשובתו בערך שנת ר"כ בענין הוראה, כתב אליו: „גביר ונעלה בכל מעלה, דון שמואל בנבנשת ובנו היקר מוהב ומפז רב" (מהרד"ך סוף בית ל"א).

רבי יוסף פאסי, אשר ככר הזכרנו אותו, נולד בעיר מולימולא קרוב לשנת רכ"ב, והיה תלמידו הנדול של רבי יצחק אבוהב. עודנו בימי בחרותו הצטין בידיעותיו ובבקיאותו בתלמוד ובפוסקים והרמב"ם, אף שאול „נשאל בפומבי רבתי של חכמים ושל סופרים, ובכללם הנשר הנדול מהר"ר יצחק אברבנאל ז"ל, בהיותו לומד בישיבת הרב הנדול מוהר"ר יצחק אבוהב על ענין קשה ההבנה בדברי הרמב"ם, והוא הניר לפניהם יישוב זה, ויכשר בעיניהם מכל אשר הונר שם" [106]).

---

[105]) עין יעקב, שם.

[106]) ר' יוסף קארו בחבורו בספרו כסף משנה הלכות ברכות פרק ג' על גופח הרמב"ם „הפת שפחת אותה פתים ובשלה בקדירה או לשח במרק, אם יש בפתיתין כזית או שניכר שחן פת ולא נשתנה צורתה, מברך עליה המוציא. ואם אין בהן כזית או שעברה צורת הפת בבשול, מברך עליה בתחלה בורא מיני מזונות. ומצאתי שכתב הרב מה"ר יוסף פאסי ז"ל, שגדולי ספרד היו אומרים שבעזת חוא שנפל בספרים בסוף לשונו, והכי חוי ליח לומר „ואם אין מהם כזית ועברה צורת הפת בבשול", ומכל מקום הנראה לו ז"ל לישב הלשון הוא, שיש לחלק בין שנוי להעברה, ששנוי הוא שנוי מת, אבל העברה, הוא העברת כל הצורה מכל וכל, וזה נראה שדקדק בלשונו: ברישא כתב, אם יש בפתיתין כזית או שניכר שהם פת ולא נשתנה צורתה, שצריך לומר, שאם יש בפתיתין כזית אף על פי שיש שנוי מה, או שאין בהם כזית

בשנת רנ"ב עזב ארץ מולדתו ויתישב בשלוניק, ושם החל להרביץ תורה בישראל ולהעמיד תלמידים אשר היו למופת לבני הדור ההוא, וביניהם מאיר בן וירנא ושלמה עתיא. בשנת רנ"ד, שנתים אחר הגרוש, שלח דון יצחק אברבנאל, אשר ישב בעת ההיא באיטליא, את בנו דון שמואל ללמוד תורה בישיבת ר' יוסף פאסי [107], אף כי הגיע לעשרים שנות חייו. וזה יראה למדי כי דון יצחק, אשר ידע אותו פנים אל פנים, הכיר כשרונותיו ויפקד בידו את בנו הקטן להדריכו וללמדו.

ר' יוסף פאסי, בכל היותו חכם גדול בתורה, היה איש תם במעשיו. רושמי, דברי הימים יספרו עליו, כי היה תולה מפתח ארנז על צווארו, מיראתו פן יאבד אותו. פעם אחת הוצרך לפתוח הארנז שלו, ושחה בצווארו ער לארץ כדי לפתוח הארנז במפתח שהיה תלוי עליו. אמר לו תלמידו: „מורי ורבי, למה יצטער הארון כל כך בפתחך הארנז? אחד משלשה דברים יכול הארון לעשות: או תקשור חבל בחבל משיחה ויהיה נקל לפתחו ולא תשחה לארץ, או תפרוק עולו מעל צווארך בשעה שאתה רוצה לפתחו, או אני אשא עול הארנז על ידי בשעה שאתה רוצה לפתחו. בשמוע הרב את דברי התלמיד, ערבי לו אלו הדברים לחבי, ואמר: ברוך שנתן מחכמתו ליראיו, מובטח אני שיהיה מורה הוראות בישראל. קל וחומר: ומה אם בדברי עלמא פירש אחד משלשה דרכים, בדברי תורה על אחת כמה וכמה טובה כפולה" [108].

בעשרים ושתים שנה אחרי הגרוש רואים אנחנו אותו עומד על משמרת הקדש בעיר שלוניק. בשנה ההיא עשו תקנה אשר לא הגיע אלינו תוכנה, וחתמו אותה ראשי העדה ר' יעקב בן חביב, ר' שלמה מאיסאצק, ר' אליעזר השמעוני, ר' יהודה בן־בנשת ור' יוסף פאסי [109].

על פי סבות אשר לא נודעו לנו, הוכרח להעתיק מושבו משלוניק לאנדרינופלא קרוב לשנת רע"ד, ונם שם הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, אשר היו אחרי כן מורי הוראות, וביניהם נודעו לנו ר' משה בן יוסף מטראני, אשר נולד בשלוניק בשנת רס"ת, ר' ישראל די קוריאל [110] ור' אהרן מטראני, אשר היה לו כמו תלמיד חבר [111].

חבורים שלמים לא נשארו לנו מר' יוסף, אך פסקים וחדושים מקוטעים ונפרדים אשר באו בכל ספרי בני דורו ובבית יוסף אשר לרבי יוסף קארו [112], ומהם נודעו פלפוליו וחכמתו הרבה. הוא הפליג בזקנה וימת בעיר אנדרינופלא בעזבו בן יחיד ושמו ר' מאיר פאסי [113].

אלא שאין בהם שנוי כלל, וגיכר שהם פת, ולזה כפל לשונו שנכר שהם פת, ולא נשתנה צורתה. רוצה לומר שניכרה היטב ולא נשתנה כלל. מברך המוציא. אבל אם אין בהם כזית אף על פי שלא עברה מכל וכל, אלא שנשתנה, או אף על פי שיש בהם כזית או עברת מכל וכל בבשול וכו' (ועין בית יוסף או"ח סי' קס"ח).

[107] ר' שלמה עתיא בהקדמת פרושו על ספר תהלים: „ושם הייתי סכיר תרב הגדול ר' מאיר בן ויורגא שלמד יחד עם השר תגדול ר' שמואל אברבנאל בישיבה של מורי החכם ר' יוסף פאסי".

[108] דברי יוסף כ"י לר' יוסף סטברי בניבליותקא אשר לחכי"ח בפאריז דף קס"א פרק ריי"ד.

[109] קורא הדורות לר' דוד קונפורטי דף ל"ב ע"א.

[110] שו"ת מבי"ם (משה בן יוסף מטראני) סי' ק"ח: גם אני הייתי ביסי בחרותי שם, ונתגדלתי בסקום שנתגדל הוא בישיבת מורנו הרב הגדול כמהי"ר יוסף פאסי ז"ל, וסעולם לא נתגו כן בכל בתי כנסיות שבאנדרינופולי באותו זמן וכו'.

[111] שם הגדולים, לר' חיים יוסף דוד אזולאי בערך מהרי"ם.

[112] בית יוסף אורח חיים סי' קס"ח. שם חלכות שבת סי' שס"ג,

[113] קורא הדורות. דף ל"ג ע"ב.

בקרב הגולים אשר התישבו בשלוניק נמנה ר׳ יעקב חביב[114], אשר נולד לאביו ר׳ שלמה חביב קרוב לשי ר״ב בעיר סמורא (Zămora) בממלכת קשטיליא. הוא היה תלמיד ר׳ שמואל בן ר׳ אברהם ואלאנסי אך מירו נקטף באביב ימי עלומיו בשנת כ״נ לימי חייו, ור׳ יעקב לא יכול להשלים למודיו. ובכן נמנה בין הרבנים הבינונים אשר לא השיגו לעלות על מרום ההשכלה הספרדית, ובכל זאת הקדישו ימי חייהם ללמודים ולספרות עד מקום אשר השיגה ידם. לפי הנראה לא נפל חלקו בנעימים, ובטורח נדול עלה בידו להחיות נפשו ונפשות בני ביתו, ובכל חשקו לאסוף האנדות המפוזרות בכל ספרי שיתא סדרי משנה, והתלמוד, והמפרשים, היה קרוב לנמנע אצלו לקבץ כל אתם הספרים[115] בארץ מולדתו. בעת נרוש ספרד בשנת רנ״ב הלך ארצה פורטוגאל, כרוב בני קשטיליא, ביחד עם בנו לוי, הנולד לו בשנת רמ״ה. אך גם פה נכונו ימים רעים לבוא עליו, כי ששה שנים אחרי התישבו נזר מלך פורטוגאל דון עמנואל על כל היהודים לצאת מארצו. ובחדש ניסן שנת רנ״ז חדש נזרותיו וצוה לחטוף את הילדים הקטנים להטבילם בעל כרחם, כי בידוע שרחמי האב מרובים על הבנים, ובזה קוה להשיג מטרתו שיקבלו הטבילה, ברצון או באונס, כל יהודי ארצו. בין הילדים האלה אשר נחטפו מבין זרועות אבותיהם ונסחבו אל ברכת הטבילה, היה נם ר׳ לוי בן חביב, אשר היה בעת ההיא בן אחת עשרה או שתים עשרה שנה, ובכל זאת היתה לו יד בתורה שבכתב ושבעל פה, וארבעים שנה אחרי כן, בעת אשר המיט עליו מתנגדו ר׳ יעקב בירב חרפה, כי היה איזה זמן בתור נוצרי, השיב בן חביב במר רוחו: „לא לכבודי חס ושלום אני חס, אלא לכבוד כל אותם האנוסים שנמצאו באותה הצרה, שמו עצמם בסכנות נדולות וברחו ולא ראו בטובה, ער שובו להיות בעלי תשובה, ורבים מהם נפטרו לחיי עולם הבא, ואף אם שנו אחרים את שמי, אני לא שניתי, ובוחן לב וחוקר כליות יודע כי תמיד הייתי ירא את ה׳, ואם לא זכיתי לקדש שמו—לבי יחיל בקרבי מפני זעמו, הנם שעדיין לא הייתי בר עונשין בבית דינו . . . ובשם שזכיתני לצאת מן ההפכה והבאתני לעיר המהוללה בתוך השנה להיות שונה שם בכל יום ההלכה ער היום . . . כך תזכני להיות בעל תשובה וכו׳[116]. כן נראה כי טרם נשלמה השנה אשר נחטף בן חביב, מצא ר׳ יעקב אמצעים, שם את נפשו ונפש בנו בסכנה נדולה וימלט ארצה תורכיה. בהתישבו בעיר שאלוניק, אשר שמה נהרו רוב נולי ספרד ופורטוגאל, השיג משרת חכם או רב בק״ק נרוש בשכר אשר הספיק להחיות נפשו ונפש ביתו בצמצום, נם בית מושב ניתן לו מאת משניחי הקהל ההוא בשכונת בית הכנסת חנם אין כסף[117] ושם ישב ער יום מותו.

---

[114]) למצוא בערך השנה אשר נולד ר׳ יעקב בן חביב דרוש עיון פרטי. לפי דבריו (חובאו בס׳ קורא הדורות דף ל״ב) היה תלמיד ר׳ שמואל ואלאנסי, וידוע כי הרב הזה היה בעצמו תלמיד ר׳ יצחק קנפנטון בטולידולא, אשר נפטר לעולמו בשנת רכ״ז (קורא הדורות דף כ״ז על פי סדר היוחסין). אם כן נולד למצער בערך שנת ר״ה, ובהיותו בן כ״ב שנה, שהיא שנת רכ״ז, אשר בה מת מוריהו, כבר כלח למודיו. מצד אחר יודעים אנחנו כי ר׳ שמואל ואלאנסי מת בן כ״ג שנה, שהיא בערך שנת רכ״ח (קורא הדורות דף כ״ח ע״א), אם כן צריכים אנחנו להקדים שנת הולדת תלמידו ר׳ יעקב חביב למצער לשנת ר״כ, ובזה האופן אפשר היה שלמד אצלו בהיותו בן י״ח שנה.

[115]) עין יעקב, הקדמה.

[116]) שו״ת מהולב״ח (ר׳ לוי בן חביב) דף רצ״ח ע״א.

[117]) משניחי ק״ק נרוש היו בעת ההיא דון שמואל אלבו, ר׳ יהודה ואלאנסי, ור׳ יוסף זבות. הבית אשר נתנו לר׳ יעקב היה קנין הקהל הזה וחצר נדולה נסמכה אליו, ובצד החצר

ר' יעקב בן חביב היה ישר ותמים עד הקצה האחרון, ובידעו כי הרומניוטים היו תושבי העיר מקדם ובי האשכנזים והאיטליאנים קדמו לבוא לפני הספרדים, היה חושב על פי שורת הדין והצדק כי הספרדים באו בגבול האחרים, ולא הם בגבולם; ובכן צדיק לנהוג כפי מנהג העיר קודם לביאתם, ואלה דבריו: "בוחן לבות הוא יבין, דאי לא דמסתפינא מקול המולה, הייתי אומר שראוי לשום נגד פנינו מאמרם ז"ל על לא תתנודדו, לא תהיו אנודות אנודות, וכיון שנירושי איטליא היושבים עתה פה, גם כל יושבי רומאניא יצ"ו אחינו אנשי גלותנו לא היו מבשירים בריקה בנפיחה, גם אנחנו נחזיק מנהגם הטוב, כפי מה ששנינו: נותנין עליו תומרי המקום שהלך לשם וכו' ומיראת ההמון מנעתי מזה, גם לסבה עצמית, כי מצאתי בביאי הנה חכמים ספרדים חסידים ואנשי מעשה, ובפרט אביר הרועים וקן ונשוא פנים החכם השלם כמה"ר שמואל פראנקו ז"ל, גם החכם השלם העלה דון יהודה בן באנבנשת וחכמים אחרים מנהגים על פי התורה והמנהג (בקשטיליא), ולמה לי להכנים עצמי בין ראשי ההרים"[118]. מתנגדי ר' יעקב היו מוכיחים, כי הדברים האלה "לא תתנודדו" נאמרו דוקא ביחידים שבאו למקום שמחמירים, כי מן הראוי שהם בטלים לנבי בני העיר אשר באו שם, אבל כשהם קהל בפני עצמם, הרי הם כמו שישבו אלה בעירם ונוהגים כמנהגם, והאחרים בעירם ונוהגים כמנהגם, ואין פה מקום ללא תתנודדו, וסוף סוף הודה בן חביב לדבריהם[119], אף על פי שלא נראה לו בן בתחילה, ומנהג הנפיחה נשאר בשלוניק עד היום הזה.

קרוב לשנת רס"ה בא לשלוניק רב איטיאלני חריף ותלמודי גדול ושמו ר' דוד מסיר ליאון, אשר הרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים רבים. הוא נולד לאביו הרב הגדול ר' יהודה ב"ר יחיאל הנודע בשמו מסיר ליאון ביום ב"נ בסלו שנת דל"ב[120], לפי הנראה בעיר מנטובה[121], אמנם בימי ילדותו היה בנפוליש, בהיות כי נורש אביו להגלי המחלוקת שהיתה בינו ובין ר' יוסף קולון צרפתי, על ידי הדוכוס מעיר מולדתו[122], ושם למד בישיבת אביו בימי בחרותו, ובהיותו בן שמנה עשרה שנה[123] נסמך על פי כמה חכמים ורבנים מצרפת ואשכנז ושאר המדינות בשבת חנוכה כ"ז בסלו שנת ר"ן, שהוא יום הולדתו, ובעת ההיא דרשו דרשות רבות בבית הכנסת לכבודו. אחרי כן הלך ר' דוד לעיר פאדואה ושם למד בישיבת ר' יהודה מינץ, אשר נתן לו סמיכה מחדש שלא נמצאת במוה מעולם[124], ואחרי השלימו למודיו התישב בשלוניק.

אכסדרא אשר שם עשת תמיד ר' יעקב סכתו. חבית הזה נסכר אחרי מותו בשנת רפ"ב בכ"ח אדר שני מאת משגיחי הקהל לר' יעקב שמש הקהל הנזכר, כמחיר ל"ב זהובים (שו"ת מהרשד"ם חשן משפט סי' רס"ב).

[118] שו"ת מהרשד"ם חלק א', יורה דעה סי' ס'.

[119] שם, שם.

[120] למצוא יום ושנת לידתו צריכים אנחנו לדרישה וחקירה. הוא אומר בפסקו כי בשנה חשניה לשבתו באויללונא מת חשלמן (שלים א', בשנת רע"ב) ובשנה השניה היה מעשה המחלוקת בעיר ההיא. בעת ההיא היה בן ארבעים שנה. יוצא לנו מזה שנולד בשנת רל"ב, ארבעים שנה לפני המחלוקת. מצד אחר יודעים אנחנו כי בחיותו בן י"ח שנה נסמך ושום הולדתו היה בשבת חנוכה אשר חלה בשנה ההיא בס"ז בכסליו, אם כן יוצא לנו שנולד בכ"ז בכסלו שנת רל"ב, ולא כהשערת ר' שמעון ברנזלר בפתיחתו לס' "כבוד חכמים".

[121] בספרו "עין חקורא" נמצאת רשימת חמעתיק: "עין הקורא שחבר חר' מסיר דוד מנטובה".

[122] קורא הדורות דף כ"ח ע"ב.

[123] כבוד חכמים דף ס"ד.

[124] שם, שם.

ר׳ דוד היה קנאי עד הקצה האחרון, מתנגד לספרדים בכל המקצועות, ובעיקר בגלל הסמיכה אשר לא הסכימו לה הספרדים. „ומפני שאלו הספרדים עלולים להיותם מלעיבים בסמיכה הזאת ואומרים כי אין סמיכת בחו״ל וכותבין זה בספריהם, אשר ראוי לשחוק על סכלותם[125] ... ומה שמקשים לנו הספרדים בספריהם, שאולי לקחנו זה מהנוים שעושים הרמטרי (Remetere), נשיב בזה, ח״ו, שאין אנו למדים מהנוים ... וזה מפני שכל זה קבלנו אנחנו האיטלייאני מרבותינו הצרפתים והאשכנזים, אשר מהם תצא תורה ומפיהם אנו חיים, והם הצנועים והחסידים יותר מכל היהודים שראינו, בין בתלמודם ובפלפולם, בין במעשיהם ובמלבושיהם, ומהם לקחנו מנהג הסמיכה הזאת...״[126] לפי דעת ר׳ דוד מסיר ליאון שם התואר „רב״ הנהוג אצל האשכנזים האיטליאנים והרומניוטים, גם אצל הבורים ועמי הארץ אינו מוסיף ונורע, ואינו שום כבוד, רק „להורות ולהודיע שהוא מבעלי הקבלה, ולא מהקראים המכחישים אותה״, אמנם בסמיכה מקדימים שם רב לשם רבי. הספרדים מצדם, בהיות שלא הסכימו אל הסמיכה, היו קוראים את רבניהם בשם התואר „חכם״ או „חכם רבי״, וכן נהוג בארצות הקדם עד היום הזה.

גם באופן הלמודים היה מסיר ליאון מתנגד לספרדים, „כי כל פלפולנו הוא בתוספות, ובפרט העמוקות הקצרות של מוך, וכמו שהם (הספרדים) מפלפלים בחידושים, כן אנחנו עושים בתוספות, וכמו שהם לא נהנו התוספות, כן אנחנו לא נהגנו החידושים״[127].

בכל היותו מתנגד לספרדים, העריץ ר׳ דוד את הרמב״ם ויבבדהו על תורתו וחכמתו, ותמיד היה עמל לתרץ כל הקושיות שהקשו הפוסקים עליו בדבר הלכה. כמו כן היה לומד סנגוריא על שיטתו הפלוסופית, „כי ידוע הוא שאני בכל מקום מחזיק דעות המורה ביסודותיו״[128]. בפרט שען על דון יצחק אברבנאל. אשר הקשה על הרמב״ם, ודבר קשות בר׳ לוי בן גרשם אשר נטה בדעותיו משיטת הרמב״ם, והוא מתרעם על החכמים שלא עשו כן נגד מלחמות השם לרי לוי בן גרשם, אשר בו ובאי לחם עם השם, שהיה ראוי להשרף מרוב כפירותיו בכל הפינות התוריות, ובפרט שדבר כמה שדבר בפרסום ובעזות מצח וגלה פנים בתורה שלא כהלכה, שכפר בחדוש העולם ובנפים וכידיעה פרטית, כמו שיודע מי שרגיל בספר הנזכר. ואפילו בפלוסופיא טעה, כי רצה בגאותו לעשות פלוסופיא חדשה, והעיז פנים לדבר נגד אריסטו ובן רשד בהבלי הבלים, כמו שחשב לעשות תלמוד חדש, שלא נמשך בדינים אחרי התלמוד, רק אחרי שרשים ובאורים שחדש במצות, כמו שבאר בהקדמה ... ובאמת זכור האיש האלהי הרבני הכולל אדוני אבי ז״ל (לטוב) שעם עומק פלסופותו היה כל כך חסיד בפנותיו התוריות, שהשפיל האיש הנזכר עד הארץ בכל דעותיו, ובפרט בפלוסופיא ... ואחר־כן בפרוש התורה אשר לו, שמו אדון הכפירות, הגיעו עד עפר, והפיל חומותיו וצוה בקנם נדוי בכל איטליא שלא יקראו פרוש ספר התורה, יען יצאו למינות או לתרבות רעה ברעותיו ובלשונו היפה, ובפרט בידיעה האלהית פירשה בתועליותיו ונתקיים זה זמן רב, כל כך היה מקנא לתורת ה׳ התמימה, ועמי המיר כבודו, כי לאיש הזה הסתירו קלונו ולא הבחו עליו כובים, ורוממוהו בקהל עם ויהללוהו, ולא גרשוהו מהסתפח בנחלת ה״[129].

---

[125]) כבוד חכמים דף נ״ג—נ״ד.

[126]) שם׳ דף ס״ב—ס״ג.

[127]) שם׳ דף קכ״ט.

[128]) שם׳ דף י״ז.

[129]) עין הקוראי כי׳ לר׳ דוד מסיר ליאון בביבליותקא בעיר פאדמה.

בשלוניק תפש מסיר ליאון ישיבה, ושם הרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים בתלמוד ובפמ"נ ובחכמות רמות[130], ושמו יצא למרחקים, עד שכתבו אליו ממצרים פעמים רבות לבוא אליהם למורה הוראה, ובהיות כי בימים ההם היתה מלחמה בין תורכיה ומצרים, הוצרך ר' דוד ללכת אל עיר אבילונא העומדת על חוף הים מנגד לאי קורפו, כי דרך שם היה המהלך היותר ישר למדינה ההיא ברוגיות, אך מדי עברו על פני העיר הזאת נדרש לבקשת יושביה, ונשאר שם למורה הוראה בשכר שבעים פרחים לשנה אחרי שדרש דרש כולל בפני כל הקהלות, הפוליים, שהיו רוב העיר, והספרדים שהיו המועט, וזה בין קאסאלנים, קאשטיליאנים ופורטוגזים, והיה זה בשנת ר"ע בהיותו בן ל"ח שנה[131].

העיר אבילונא העומדת במתן האלבאניא על משפך ארצות תורכיה, בכל היותה משכלת, מימיה רעים ומרים ומקור כל מיני חלאים מדבקים, אספה בתוכה עם רב, כי המסחר פרח שם ויעלה למעלה ראש. בבוא ר' דוד שמה כבר היו בתוכה אנשים ידועים וחכמים, ובניהם נודעו לנו ר' פרץ בונפיליו, שהיה מקודם לכן מאיטליא ונהג שם הרבנות עד בא מסיר ליאון, ר' אברהם צרפתי, ר' שלמה צרפתי חזן ק"ק הפוליים, ר' אליעזר הזקן חזן ק"ק קשטיליא, ר' יהודה ציציליאנו, ר' מסיר בוחומו מן הפוליא, ר' יוסף ועבוקא מפורטונאל, ר' אברהם תרבון, ר' אברהם קוליר מקשטיליא, והמשכיל דון שמואל אברבנאל, אשר עסק במסחר והיה ביתו פתוח לעניים וחכמים[132].

אך כמעט הצינ ר' דוד רנליו בעיר הזאת, ומהלוקת גדולה פרצה בעדת הספרדים, ובכל טרחו ויגיעתו לא עלה בידו להשלימם. להפצרתו הרבה עשה דון אברהם צרפתי בעלית ביתו בית כנסת נאות לו, ונתקבצו שם הקשטיליאנים והפורטוגזים, בעוד אשר הקאסאלנים נשארו לברם בבית־הכנסת הישן, ואז היה מתמיד ללכת שמה יותר משאר בתי כנסיות, והיה מלמד בכל יום אחר התפילה פסק אחד מרי יעקב בעל התורים בבקיאות ובפלפול נפלא. בעת ההיא בא אבילונה תלמיד חכם בחור, אשר למד בישיבת מסיר ליאון בהיותו בשלוניק, ושמו ר' מאיר ן' וירנא, והתחיל ברשותיו להעיז פנים ולהתנגד להרמב"ם „מבלי הבנת דבר משטחיו כל שכן משרשיו העמוקים בחכמה". ר' דוד הוכיח אותו ויצוהו שימנע מזה, ואז הוסיף סרה וכעס על מלמדו, ובראות ר' דוד שאין דרך להשיבו בארח הישר, כעס עליו ונדה אותו. גם הרב הזקן ר' פרץ בונפיליו היה רוצה להכריז עליו בשופר ולבזותו, לולא אהבת קצת גדולי העיר, ועל ראשם ר' אברהם צרפתי ורון שמואל אברבנאל, שהניאו אותו. אחרי כן חלה ן' וירנא את חליו ועודו עומד בדעתו, ויכתוב כתב חירופים והצדקת שיטתו המתנגדת להרמב"ם וישלחהו ביד בנו של ר' יוסף ועבוקא ליד ר' דוד, אולי להצריק שיטתו ואולי גם להקניטו בדברים. ויהי כהודע הדבר אל ראשי הקהלות נקבצו כלם, ורצו קצת בחורים „לסתום אותו סתום והשלך ולהמיתו במטתו ולהשליך נבלתו", אך ר' דוד מנע אותם מבוא בדמים, כי אין זה פועל יהודי", ואז נתמנו דיינים מכל העדות לעיין בדינו, והיה ר' אברהם תרבון הדיין הראשון ותתם יחד עם חמשה רעיו הדיינים שהוא חייב בדינו בהברזה מפורסמת, ובכל כבד חליו התאכזרו על האמלל ן' וירנא והביאוהו גדולי הספרדים ברצועה בצוארו וברתת וברעם איברים ובתרדת לשון לבקש . . .

---

[130]) כבוד חכמים דף י"ג.

[131]) שם, אופן המעשה דף ה'.

[132]) שם, דף י"ו.

מחילה וסליחה, וכבש פניו בקרקע לנשוק את רגליו, והתחיל להתנצל ולומר שהיה חוץ משכלו בשומה וכנכפה מרוב חליו בשכתב הכתב ההוא ושהיה כמו השכורים... וכיוצא באלה הרבה בשפת רפה ובלעני שפה, ואז חלו כל גדולי־הפוליטים והספרדים... הן מצד נשיותו ומבלותו, הן מצד שהיה ערב יום הכפורים או בשהביאוהו, הראוי לכל חכם שלא יהיה אבוזרי למחול, ואז מחל לו אחרי הראותו שקרות המכתב ההוא[133].

בימים ההם היו התורכמים במלחמה תמידית עם הוויניציים, ואחרי עמל רב עלה בידיהם ללכוד ערי המוריאה, קורון ומודון, אך הוצאות המלחמה עלו הרבה, על כן נועץ השלטן באיאזיד לתופסם במסים. „בזמן אשר קרא הי רעה על הארץ ... היא שנת ה ח ר ״ם אשר נתחדשה עליהם תוספת התרני (כרנא), והמס ימם יבש היה כחרם... ורוגז החרני בא עליהם ותקצר נפש העם״[134]. ורב הרבנים בעיר הבירה, ר׳ אליה מזרחי בעצמו, יתלונן על התוספת הזה: „אני מרוב כעת מרוב טרדות הקהלות שנפלו עלי, מחמת שהשליכו עלינו מן המלכות לקחת אלף לבנים מכל מי שפורע מם שני מאות לבנים, וחמש מאות לבנים לכל מי שפורע מם מאה לבנים, וארבעים לבנים מכל מי שפורע עשרים לבנים, ועולה חשבונו על היהודים (בקושטנדינא) לבדם קרוב שבעה אלפים פרחים״[135].

קרוב לימים ההם כבש מלך ספרד פירדינאנד את מלכות נאפולי, וינזור נזרת נרוש על כל היהודים אשר ישבו שם. שר הצבא דון גונזלבו די קורדיבה, המאחד המדינה הזאת לממלכת ספרד הגדולה, התאמץ להוכיח למלך הקתולי לבטל הגזרה, בהראותו כי מעטים המה היהודים היושבים במדינה הזאת, בהיות רוב גולי ספרד ופורטוגאל לעמת שבאו כן יצאו או המירו כבר דתם, ובגרש גם אלה המועטים יביא נזק גדול למדינה, כי יעתיקו מושבם ליתר ערי איטליא והביאו שמה שארית הונם וכשרונם, ובכן נאות פרדינאנד לבטל הגזרה במקצתה, ולהאריך אפו ליהודי ארצו, אך לא נתן חנינה לאנוסים אשר שבו לדתם, ולמענם קבע האינקויזיצא בעיר בינבינטו[136]. בעת ההיא נדדו יהודים רבים לתונדמה, כי לא האמינו עוד בחייהם תחת ממשלת שונאם ורודפם מקדם, וביניהם נודעת משפחת אבן יחיא וערמאה.

דון דוד בן דון שלמה אבן יחיא, אבי המשפחה הזאת, נולד בעיר ליסבון קרוב לשנת חמשת אלפים ומאתים ליצירה. הוא היה בעל תכמות רמות ועומד על מדרגה גבוהה בחברה, גם הון ועושר היה בביתו ומכספו פזר נתן לאביונים, וכן הרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים רבים אשר שתו בצמא את דבריו. בשנת רנ״ב, כבוא מנורשי ספרד ארצה פורטוגאל, היה דון דוד אחד מן היהודים המרומנים היחידים אשר הראו פנים שוחקות לנודדים האומללים האלה, על כן הלשינו אותו למלך יוהן השני כי תומך הוא בנפשו ובכל מאדו את אנוסי ספרד ובדברי תוכחתו ישיבם לדת אבותיהם. או קצף המלך עליו עד מאד וכבר היה צפוי אל מות באכזריות נוראה, לולא נגלתה לו מחשבת המלך, ויצלית להמלט בחפזה הוא ובני ביתו עם מעט כסף אשר היה תחת ידו, בעוד אשר אוצרו ורכושו הרב החרם לגנזי

---

[133]) שם, שם.

[134]) מאמר על חכמת החגיון (פתיחת תמאמר והאדם ידע) כ״י לר׳ אברהם שמסולו בכיבליותקא בליידן.

[135]) שו״ת רא״ם סי׳ פ״ט — תפרח היה שות חמשים לבנים (שו״ת מהריב״ל חלק ב׳ סי׳ ל״ז).

[136]) V. Zurita, Anales de Aragon דף 327 ע״ב.

המלכות, ויתישב באיטליא הדרומית בעיר נאפולי. אך גם פה נצפנו לו צרות רבות ומצוקות יותר מאשר בעיר מולדתו. כי בשנת רס"ג באשר נלכדה העיר ההיא בידי הספרדים אבר שארית הוטו בענין רע, ויוכרח לנדוד לארצות נכריות, ומשאת נפשו היתה ללכת עד קושטנדינא, ולהתישב בעיר ההיא אשר ישב בה בן משפחתו דון נדליה אבן יחיא לפני עשרים שנה. בעברו דרך קרפו תם כספו אשר בידו וימכור את ספריו היקרים עד הניעו לעיר ארטא אשר במדינת אפירוס. אך עוד היה רחוק הדרך בינו ובין עיר הבירה ולא נשאר בידו די כסף לשלם שכר האניה ולכלכל נפשות ביתו. ובכן האיש הדגול מרבבה הזה, אשר נתגדל בשובע ולא ראה עני מימיו, היה ברעב ובחסר כל; האיש אשר פזר נתן לאביונים היה אנום לפשוט יד ולקבל מתנות. לאשרו נמצא בעיר הקרובה פטרך איש עשיר ותורני, ר' ישעיה מישיני (מעיר מיסינה באיטליא), ואליו תריץ בקשתו לחלצו מן המיצר: „ותהלות לאל" — כן היו דבריו — „בנכסי שמכרתי בזול ובן ספרים הרבה שלמתי שער הנה לא שלם בעדי כלל ופרט אפילו פרוטה, אתר זה חליתי ונפלתי למשכב, והשארית נתמעטה מהבים, והנה אני היום פה תענית פורים בלארטה (ארטא) עיר קצה תורמה, כוסף לעלות לארץ ההיא, לראות אם אמצא מנוח באיזה אופן שיהיה להחיות נפשות ביתי, ואין לי כח, כי נם שיש לי ספרים ותכשיטי הבית ואמברם להוציאותי, עם כל זה העיר הזאת מצער, ולא אוכל להחיות את נפשי בה, לכן במלות קצרות, שלא הורגלתי בזה, מתחנן לפניך לתת עור לעלות אני וביתי לשם וכל אשר לי אתנהו בידיך..."

והרב הנדיב הזה, אשר תמך בידי דוד ר' נדליה בן יחיא כשלשה ועשרים שנה לפני כן בעלותו לקושטנדינא בשנת רמ"א, עזרו וחלצו, בהמציאו לו ביד נדיבה הכסף הדרוש לדרכו, ובזה הגיע דון דוד אל העיר אשר אליה נשא נפשו בהיותו בן ששים וארבע או ששים וחמש שנים.

ר' דוד בן יחיא היה סופר מהיר, מדקדק נדול, ומפרש על מי הפשט. הוא כתב ספרים רבים אשר אברו בגלותו מעיר אל עיר ומדינה אל מדינה אחרת. ואלה הנודעים לנו:

א) קב ונקי, פירוש על ספר משלי, נדפס בהיותו בפורטונאל בעיר ליסבון. התחלת ההדפסה היתה בשנת ר"ן וההשלמה בשנת רנ"ב, ועוד נדפס בחייו פעם שנית בעיר ווניציא בשנת רע"ח, ובשלוניק בשנת רס"ב.

ב) לשון למודים, על חכמת הדקדוק ותלמוד לשון עברי. כנראה הספר הזה הספיק להמציא לו מעט כסף בבואו לעיר קושטנדינא, נדפס בעיר הזאת בשנת רס"ו (ירו"ן) ופעם שנית על ידי בנו אחרי מותו בשנת פר"ח.

ג) שקל הקדש, שבעה עשר שערים במלאכת השיר ובכללי הדקדוק הנדרשים לזה, נדפס בכוסף ס' לשון למודים בשנת רס"ז. גם השערים חמשה עשר, ששה עשר, ושבעה עשר, נדפסו בסוף ספר „מהלך שבילי הדעת" לר' משה בר יוסף קמחי, על ידי נרשון שונצינו, לפי הנראה בעיר פיזרו ולפי המשוער בשנת רס"ח. שני השערים האחרונים נדפסו עם התקתם בלשון רומי על ידי החכם ג' נגנברד בעיר פאריז בשנת שכ"ב ופעם שניה בשנת שמ"ז. השער החמשה עשר נדפס גם כן לבדו בקובץ מכתבים בשם שער בשמות השיר.

ד) תהלה לדוד, על עיקרי התורה וחלקו לפרקים רבים. הספר הזה לא הספיק להשלימו ובנו ר' יעקב, הנודע בשם תם, השלימו והדפיסו בקושטנדינא (בלי

הזכרת שנת הדפוס) קרוב לשנת רפ״ד—רפ״ה. מלבד ספריו אלה נשארו איזה פרקים כתבי יד [137] אשר לא הגיע תכנם אלינו. ר׳ דוד בלה שנותיו בחסר כל, אך במנוחה, בעיר קושטנדינא וימת שם בשנת רמ״ד [138].

קרוב לימים ההם בשנת חמשת אלפים ומאתים וחמש ושבעים נוסד גם בשלוניק הדפוס הראשון על ידי האומן הבקי ר׳ יהודה נדליה „זקן ונשוא פנים" מלישבון, שעסק במלאכה כזאת בבית המדפים „החכם המעולה ועניו כה״ר אליעזר טולידאנו", ובן הדור ההוא מעיד: „ואחרי בואו לעיר הזאת הוציא הוצאות רבות לעשות ואת המלאכה שלמה בחזק יד, ובניו ובני ביתו בלם תמימי דרך מתעסקים במלאכת זאת". הס׳ הראשון שהדפיס הוא כתבי הקדש, ומהם נודעים כעת רק תהלים משלי איוב ודניאל עם פירוש רש״י, ובשנתים ימים אחרי כן הדפיס החלק הראשון עין יעקב לר׳ יעקב ן׳ חביב. הספר האחרון שהדפיסו בניו הוא „אות אמת" לר׳ משה בנבנשתי בשנת שכ״ו.

כבר ראינו כי תורמה התנרתה תמיד עם הכנסיה הויניצית בימים ההם, אך הנצחון לא עמד בכל עת על ימינה. בשנת רס״נ הוכרח השלטן באיאזיד לכרות ברית שלום ועל פי התנאים נשארו בידו ערי מודון, קורון וליפאוטו, ובכל המקומות האלה היה ישוב יהודי, בעוד שוויניציא קבלה אי קפלוניא. אחר הרברים האלה, ברצות השלטן באיאזיד לחעמיד סדרי הממשלה על בסים יותר קים וחזק, חלק ההנהגה לבניו, אך בזה לא הצליח, ונהפוך הוא שהאי־סדרים הרימו ראש ובניו ובני בניו קנאו זה בזה, עד אשר בנו הגדול שלים התנגד לאביו מתוך שלא שבע רצון מנחלתו, ויבא לפני אביו בראש אנשי חיל, לקחת ממנו בחזקת היד הנהגת מדינה, היותר גדולה באבי רופא. כמעט נאות שלטן באיאזיד לתת לו בסרביה ומחוז הדאנוב. אך הינישיריס עמדו על הדרך ולא רצו לנטות על ימין או על שמאל. — מה בקשתכם? שאל אותם השלטן. — ארוננו המלך כבר זקן וחולה, ונבקש להעמיד במקומו השלטן שלים. — אם כן איפוא, היה אליהם דבר השלטן, הנני מוריש לו המלוכה והאל הטוב יברך מלכותו!

---

[137] ר׳ יוסף קארו בחבורו בית יוסף הביא פסקים רבים ושונים שהיו בידו בכ״י מר׳ דוד בן יחיא על השחיטה (יורה דעה סי׳ ל״ט) ובחבורו כסף משנה (הלכות שחיטה דף פ״ג ע״ב) ראה לוח הספרים Nr. 62 עור ממנו (דוד פרנקיל).

[138] בבית הקברות חישן, הנודע בשם ניגרופונטי, בעיר הבירה, הקים לו בנו יעקב (תם) מצבח על קבורתו, וזה נוסחה:

מזמור לדוד בן שלמה השר
לבית יחיא ספרדי אלי הדור פאר
בגדי זמן פשט ולבש כמעיל
חכמה כסות לו דת והתורה שר
לבן זמן שמו בתוך הבור וגם
אבן גדולה שם על פי הבאר

סופת הדור והדרו, ויראת ה׳ היא אוצרו, ה״ה הרב חשלם רבי דוד ן׳ יחיא תנצב״ה. נתנקש בישיבה של טעלת בשנת רפ״ד בעיר גדולה קונסטנטינה (ע״פ קובץ כ״י ישן נושן דף י״ז ע״ב שהיה בידי ר׳ אליקים כרמולי. — דברי חיתום לבני יחיא דף י״ח).

פרק ד.

שלטן שלים א׳ רע״ב — ר״פ (1512—1520)

מלכות שלטן שלים.— נצחון ארץ ישראל ומצרים.— ר׳ יצחק קארו.— ר׳ יצחק בן עלי.— דון וידאל בנבשתי.— ר׳ שלמה אלמולי.— ר׳ אברהם בן יעש.— ר׳ יעקב ן׳ חביב.— ר׳ שלמה חלוי.— ר׳ אברהם סבע.— ר׳ יוסף קארו.— ר׳ דוד מסיר ליאון.— ר׳ מתתיא.— ר׳ בנימין בן ר׳ מתתיא.— ר׳ אברהם שמסולו. —ר׳ בנימין בן ר׳ מאיר הלוי.— ר׳ טודרוס.— ר׳ משה ורנק.— ר׳ יעקב טאיטצק.— ר׳ יצחק בן ליב.— מצב כללי על מצב היהודים והעדות בכל ערי טושבותם בתוגרמה.

דבר שראוי לשים אליו לב הוא, כי היהודים בתוגרמה שמחו מאד בהודע להם כי מָלך השלטן שלים א׳ והם חזו עתידות לו „שנתישב המלכות, ברוך השם, וקם מלך חדש, מלך במשפט מעמיד ארץ, אשר רוח אלהים בו, ירום הודו״ [1]. „ומלך עז ימשל בם״ — כן כתב רושם זכרונות בימים ההם, „ימשל״ הם האותיות ההפוכות אשר בשם „שלים״ [2]; ובצדק הראו היהודים אותות אהבה לשלטן החדש, כי מעמדם הוטב במאד מאד תחת שבט מלכותו. הנודדים האומללים אשר באו מארץ רחוקה מחצי האי הפיראני התנערו משפלותם וזלזולם, ולא נכרו עוד אותות המלמול הנורא על פניהם. ההצלחה החלה להאיר אליהם פניה, ובימי השולטן שלים החלה כנסת ישראל בתוגרמה לעלות על נסי מרומי האשר, העשר וההשכלה, עד הגיעה לראש הפסגה אשר הוכן לה בימי יורש העצר שלטן שולימאן.

בחיות כי שלטן שלים פזר מצר אחד כסף רב לאנשי החיל בעת מלכו, ונגזי המלכות והאוצר הפרטי אשר לו התרוקנו עד מאד, ומצד אחר חשב השלטן לכבוש ארצות חדשות להנדיל ולהאדיר ממשלתו, על כן נטע במה להרבות הכנסת הממשלה, ובפקודתו נוסף מס המכס מכל הסחורות המובאות מתוך למדינה משלשה למאה על פי ערכן ושוין—לחמשה למאה [3], אם מביאי הסחורה יהיו יהודים או נוצרים, בעוד אשר המחמדנים שלמו כמקדם רק שלשה למאה [4].

---

[1]) ר׳ דוד מסיר ליאון בספקו „כבוד חכמים״ תחתלת הפסק.

[2]) ר׳ יוגה אשכנזי בספרו הספרדי „לו דישפואיש די כן גוריון״ (מה שאחרי בן גוריון) דף קנ״ז. הסופר הזה יספר כי בשנת רע״א התנגד שלטן שלים לאביו ברצותו לחמליך בנו חנדול אחמד, ועל כן אסרו אביו (ר״ל שלחו למדינת אסיא כמו אל ארץ גזרה) והוא גם מן המקום ההוא, והיהודים נתנו סימן לשנת חתיא: לאמר לאסורים צאו. (ואנכי הכותב לא יכולתי לדרת לסוף דעת רושם הזכרונות בסימן הזה, וכמדומה לי שיש לסמן מלת לאמ״ר = רע״א) (עוד שם) ונתנו סימן מן השנה ההיא (שנת מלכו) ומלך עז ימשל בם, ימשל—הן אותיות שלים.

[3]) Histoire l' Empire Ottoman מאת A. de la Jonquiere ע׳ 201.

[4]) שו״ת מהרש״ך (ר׳ שלמה כהן) חלק ב׳.

כשנתים שנים אחרי מלכו, החל שלטן שלים להתגרות עם הפרסים, ולמרות כבד הדרכים הצליחו התוגרמים בכל אשר פנו ויספחו לממשלתם מדינת הדיארביקיר או ארם נהרים, הקורדיסטאן ומוסול (בבל). אחרי המלחמה הכבדה הזאת הסבו התוגרמים פניהם אל ממשלת מצרים, ואף אם שלח שלטן המדינה ההיא קאנצו־גברו מלאכי שלום לפני השלטן, לא נאות לו השלטן ויערך המלחמה בעם כבד וביד חזקה. אחד מרושמי הזכרונות בימים ההם יספר כדברים האלה: „ובשנת וינחם ה׳ על הרעה. היא שנת חמשת אלפים רע״ה ליצירה, כאשר ראה הרב ר׳ שלמה ריל מדרש את מעשה תקפו וגבורתו של שלטן שלים ובכל אשר יפנה יצליח ונתן עיניו לכבוש את מצרים, שאל שאלת חלום, אם יצליח במצרים. וענו לו זה הפסוק: והיה זה שלום אשור כי יבוא בארצנו, הפירוש: עד שילבוד שלים את אנדוליא, שהיא אשור, ואז יהיה שלום. ועוד שאל פעם שנית וענו לו זה הפסוק: „ומלך עז ימשל בם" ופירושו בשנת ע״ז לפ״ק ימשול שלטן שלים במצרים [5]).

ויהי בשנת רע״ו וישא שלטן שלים את ראש איאם אנא שר הצבא של הרגליים ואת ראש אלגואלי שרו של דמשק, ואת ראש בירביך שרו של ארם צובה, אשר הוא תחת יד קאנצו מלך מצרים, ויעש שלטן שלים בערמה וישלח לו מלאכים . . . וייטב הדבר בעיני בירביך, ויכרות עמו בריה, וישבע לו על הדבר הזה וימרוד במלך מצרים [6]).

וכן היה, כי צבאות השלטן הלכו מחיל אל חיל, ונצחון אחר נצחון עמד לימינם. האמירים הערבים אשר בהר הלבנון קדמו פניהם בתשורות. כל חבל הסוריא נתן בידם. ומן העת ההיא קבל שלטן שלים בכל התפלות את תואר הכבוד „עבד שתי הערים הקדושות מדינה ומיכה", אשר נתן עד היום ההוא רק לשלטני הממלוכים, אשר נחשבו ליורשי הכליפים [7]).

בעוד אשר התוגרמים והממלוכים התגרו על שדה הקרב מערכה מול מערכה, המליכו עליהם ראשי העם במצרים את השלטן ת ו מ ן ב י במקום קאנצו אשר מת במלחמה. שר הצבא נ׳אמבירלי־נאואלי ערך מלחמה נגד היזיר סינן פחה אצל עזה, אך הובה עד בלתי השאיר לו שריד. ובכן כבשו התוגרמים כל ארץ ישראל, כמעט בלי כל התנגדות מצד המצרים, בשנה ההיא שנת חמשת אלפים ומאתים ושבעים ושש. מן העת ההיא נקרעה המדינה הזאת ממצרים ונחשבה למדינת סוריא תחת פקודת המושל נ׳אמבירלי־נאואלי, אשר היה מקדם שר צבא מצרים, בשכר אשר היה לעזר לחיילי השלטן לכבוש הארץ הזאת אחרי אשר נשבר מטה עזו על יד העיר עזה [8]).

ושלטן שלים הלך בראש חייליו הלוך וקרב אל מצרים. בחדש שבט שנת רע״ז (כ״ב יאנואר 1517) ערכו המצרים המלחמה לנגדו בכבר ראדאנא. הפגישה היתה חזקה, כי ממנה קוו המצרים לראות אם ננוזר על ממלכתם כליון או חפש ודרור; על כן נלחמו כאריות וינברו חיילים. אך בכל זאת היו תוצאות המלחמה לטובת התוגרמים והנצחון עמד לימינם, ובכל יגיעות הדרך והמכמוכים בא שלטן שלים בחדש אדר מצרימה ויכבוש את עיר הבירה אל קאהירה. ובכן נתאמתו דברי הרב המקובל ר׳ שלמה כי בשנת ע״ז ימשול על מצרים.

---

[5]) דברי יוסף כ״י דף ע׳ט ע״א פרק ק״ה.
[6]) שם פרק ק״ו.
[7]) Hist. de l' Emp. Ottom. שם דף 207.
[8]) שם דף 214.

בין השרים והפחות ויתר הכבודה אשר לוו את השלטן שלים בארך הדרך הזה, נמנה גם ר' משה המון רופאו, אשר נתנה לו המשרה הזאת אחרי מות אביו דון יוסף המון, אף כי היה צעיר בעת ההיא, רק בן ארבע ועשרים שנה[9]. הרופא הזה, אשר אסף יריעות וחקירות רבות בנסיעתו הזאת, היה מספר, כי „ראה במצרים בלכתו למלחמה עם המלך האריר על כל מלכי הארמה... כמה חנויות אשר תושבי הארץ נועלים בשבת, והם ישמעאלים נמורים. ושאל להם: מה ענין נעילת החנויות? והשיבו כי לא ידעו מזה דבר, ואין להם השקפה אחרת, אלא שכך ראו אבותיהם נועלים בשבת, ואין זה אלא מזמן השמד אשר היה שם עצום וגרא מאד"[10]. וביום השביעי עשה המלך שליט דיואן (אסיפה) גדול בצוען מצרים, במקום הנקרא אל מקיאס, וילבש את בירביך בגדי מלכות, וירכב אותו במרכבת המשנה אשר לו, ושמו אותו על ארץ מצרים, ויקראו לפניו מישל מצרים, רק הכסא של שלטן שלים בקושטנדינא ינרל ממנו, ואחרי כן נסע ללכת לקושטנדינא[11].

בשבת שלטן שלים על כסא מלכותו היה רב הרבנים, כמו בימי אביו, ר' אליהו מזרחי. נראה הדבר, כי מן העת ההיא לא יכול רב הרבנים לסבול פל המרדות הרבות והטורח העצום של הקהלות, אם בדברים הנוגעים לאמונה ודת, ואם בדברים הנוגעים לעניני היהודים עם המלכות, על כן מצאו לנכון לתת המשרה הזאת על שכם איש פרטי, להיות איש עתי וממונה תמידי למליץ בין הצבור הישראלי ובין פמליא של מעלה של הממשלה. האיש הזה, שנקרא שתדלן או קהייא, היה ר' שאלתיאל, אשר לא נדע את מיבי ממקום אחר, מלבד מה שבני דורו יתארוהו בתור פקיד ואיש בעל מדות תרומיות, „שיש (לו) כח לעמוד בהיכל המלך לבטל נורת השר (הויזיר הנדול) שנזר על היהודים עם בת השרים רואי פני המלך, שתוא בכן בית עמהם"[11]. והמשרה הזאת היתה דרושה ונחוצה מאד בעת ההיא, כי אם נם פתחה הממשלה שערי ארצה לפני כל עם ועם והרשות נתנה בידיהם לעסוק בכל ענפי המסחר באין מפריע ולשמור כל אחד ואחד אמונתו וחקי דתו,—בכל זאת אין לשכוח קנאת הדת ושנאת מולדת ששררו בין העמים השונים, שהיו כאחת בממשלה הזאת; נוסף לזה, גם השוטרים, השופטים והשרים בערי המדינה ונם בעצם עיר הבירה היו שואפים לבצע מעשקות ורצצו לפעמים את היהודים משרירות לבם, ויש אשר שרי המלכות שמו מסים או הוציאו חקים פרטים לכל עם ועם; על כן הקפידה הממשלה במשרת הקהיליק ותמנה לכל עם ועם פקיד כות להיות המליץ בינה ובין העם. לא נדע בברור באיזו שנה נמנה ר' שאלתיאל לקהייא על היהודים, אמנם זאת נדע, שלפי טבע הענין, משרה כואת לא יכלה בשום אופן להפיק רצון כל איש ואיש ולמצוא פתרון שאלותיהם הפרטיות לפי חפצם, ואף־על־פי שהיתה המשרה הזאת נחוצה, דאג הקהל העברי לבלתי רום לבב הקהייא על אחיו ולבלתי יקח לו בחזקתו קרנים לפסוע על ראשי עם קדש, והתאספו כל קהלות הספרדים ויתר הקהלות שבעיר הבירה ביום ארבע עשר לחדש חשון שנת רע"ט להסירו ממשרתו.

[9]) הנוסע N. de Nicolay בספרו Les Orientales אומר, שבחיותו בקושפנדינא בשנת שי"א (דף 85) היה ר' טשה המון רופא השלטן בן ששים שנה, אם כן נולד בשנת רנ"א, שנה אחת לפני הגרוש.

[10]) שבט יהודה, סי' י"א (יש להעיר, כי שם נאמר שלמן שולימאן, וצריך לתקן שלטן שלים, כי הוא חלוחם במצרים).

[11]) דברי יוסף כ"י לר' יוסף סמבורי פרק קס"ו דף פ"ב ע"ב.

„אלה דברי הברית אשר כרתו כל ישראל יצ״ו שבקושטדינא היום י״ד לחשון הרע״ט. בהיות שנצטערו אנשים רבים מהקהיליק שעבר עד היום, קימו וקבלו עליהם הר׳ שאלתיאל, שהיה קהייא עד היום, וקבלו גם כן בניו עמו, שמהיום והילך לא יקח קהיליק לא הוא ולא אחד מבניו, לא מעצמו ולא על ידי אחרים, ואף אם מהמלכות יצ״ו יכריחוהו שיקבלהו, ושאם לא יקבלהו יהרג, שיהרג ולא יעבר לקבלו; עוד, שלא יזיק לשום יהודי לעולם ולא יקום ולא יטור לשום אחד מישראל בשום ענין. גם כל ישראל קבלו עליהם, שאם ר׳ שאלתיאל, או אחד מבניו, יעבור בשום (דבר) אחד מהנזכר, שיעמדו כולם לדדוף אותו עד האבידו אותו, ולא ילך שום ישראל בעזרתו. וכל מי שיש לו שקעטי (שאלה או ענין, מלה תורמית) שנתן משום ענין מעולם, או פרחים או שום תשורה, אם מענין המם או משרפליק (חליפת מטבעות) או משלנין (מם שנתי) או מענין מל נידיש (מם דריסת הרגל, או ההלוך ברחובות, כתרגומו) וזולתם, שלא יעלים העניו, אלא ילך בבל דין שיוכל לבקשו, ואפילו שיהיה השקעטי קודם עשרים שנה. והנה אם לא ילך בין איש בין אשה שיש לו שקעטי—להיות עובר. ושיאסר על כל ישראל אבלו ונילו ולויתר וקבורתו וחתונו בו בזרעו ובזרע זרעו. ואם חלק מישראל יסכימו לקבלו קהייא, שיהא עובר אם יהא קהייא עליהם, וכל אלה הדברים קבלו בין על כל ישראל בין על ר׳ שאלתיאל בחרם באלה ובשבועה ובשמתא ובנידוי בעולם־הזה ובעולם־הבא, והכל שריר וברור וקים״.

לתהלתו של הקהייא ר׳ שאלתיאל ובניו, יש להביר לו תודה, שלבו לא הלך בגדולות להיות אלוף וראש לכנסת ישראל ננד רצונה, ולא השתמש בכחו של הממשלה להשאר על כנו, כי אם קיים הוא ובניו את דין ראשי הקהלות, ובשמואל בשעתו הצטדק לפני הקהל שלא עשק ולא רצץ ולא לקח מיד איש מאומה להעלים עיניו בו, ויקבל עליו, שאם ימצא מי שיתן לו איזה דבר כדי שישתדל בעבורו ילך ויזמין אותו לדין.

לא עברו ימים רבים וראשי העדות בעיר הבירה נוכחו לרעת עד כמה מורגש חסרון משרת הקהיליק ובי רב נזק החסרון הזה לכלל היהדות בקושטנדינא מן הנזק שנמשך ממנו לפעמים בחיות המשרה הזאת לאנשים פרטים, ויאיצו בר׳ שאלתיאל לעמוד על כנו כבראשונה, אמנם בתנאים חדשים, להסיר מעליו תלונות האנשים הפרטים. ובשנה וחצי אחרי שהוטל החרם לבטל הקהיליק, ביום השני לשבוע, אחד עשר יום לחדש סיון שנת ר״פ „בא ר׳ שאלתיאל ויאסוף כל ממוני הקהלות בק״ק קיוסון ויבקש מהם להתיר לו החרם ושיחזירוהו למשמרתו הראשונה להיות קהייא עליהם... וקבל עליו בנורת נח״ש בעולם הזה ובעולם הבא, שלא יעשה שום דבר קטן או גדול בשום דבר כללי עם המלכות, או עם השופטים, או עם הדיין, או עם שום שר שבעולם, אלא ברשות ובעצת הממונים שמני הקהלות מביניהם, ושלא יורשה להכנס בין שני בעלי הריב לעזור זה לזה ולנגד לזה שלא ברשות הממונה של קהלתו ושיטיב לישראל בכל כחו. ונתפיסו ממוני הקהלות בזה וכתבו שטר על כל הדברים האלה״. ואחרי כן הלכו הממונים כל אחר לקהלתו להודיע הענין לבני הקהלה. וביום השני י״ב לחדש סיון באו עוד הפעם הממונים לאסיפה בק״ק וייטון וישאל הרב ר׳ אליה מזרחי: אם כבר באו ממוני כל הקהלות איש לא נעדר? ויענו כי כלם הם פה באי כחם של כל העדות. ויקם הרב ויקח ספר התורה בידו וישבע את הקהייא, ר׳ שאלתיאל, לקיים את כל התנאים שהתנו בינו ובין הקהל. ובבן התיר לו החרם בשם כל כנסת ישראל בקושטנדינא, והעטרה חזרה

ליושנה, ור' שאלתיאל הועמד על כנו כבראשונה" וכל ישראל יצאו משם בשמחה ובשירים. אחרי כמה ימים באו לפני הרב הכולל קצת מנכבדי הקהלות וינידו לו שמצאו בעיר מקצת מערערים, האומרים כי אין כח להחיר החרם הזה לעולמים. אתר הכת הזאת של המתנגדים הוכרח ר' אליה לכתוב פסק וחתמו בו כל חכמי הקהלות וכל המעיינים הנמצאים בעיר, וכה תמצית דבריו: למען ידעו כל ישראל מן היום הזה והלאה ריקות של אותם המחריזים כנגד רבותיהם, המורים שלא בהלכה, ושוב לא יסמכו עליהם, כי הם אינם אלא מן התלמידים שלא שמשו כל צרכם ומבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובפי אנשי עירם, וקופצים ויושבים בראש לדין ולהורות בישראל, והם המחריבים את העולם והמכבים נרה של תורה... שאומרים שאין התרה לחרם כזה... מי ישמע להם... שמכיון שכל ממוני הקהלות מסכימים בהתרת החרם, אין מעצור לר' שאלתיאל משוב היות שנית לשחדלן... דלא אישתכח אינש כוותיה להיות לו כח לעמוד להטיב לישראל, שכלם (אנשי הקהל) צועקים שאין להם מנוחה ונחת מהמתלבשים (בטלית שאינה שלהם), מפני שכלם אנשים הריוטים ואין דבריהם נשמעים באזני השרים... לא כן ר' שאלתיאל, שכולם מודים שיש לו כח לעמוד בהיכל מלך... "שבוה יש תועלת נדולה ליהודים בלי ספק" ואם הם אומרים שהיה מזיק בקצת ענינים, הנה עם ההנבלה שהגבילוהו לא יוכל מעתה להרע, כי אם להטיב.

ובעל הזכרונות כתב עוד: "מסבת החלוק מר' שאלתיאל הנגיד יצ"ו אשר כבר נזר המלך יצ"ו להשיבו על כנו, והכת הנגדיית לו—נתבלבלו הרבה" ולא עלה להם" [12], וזה יראה כי גם מצד המלכות עזרו אותו על המנוי הזה וכי הוקירוהו ויחבבוהו.

מלבד רב הרבנים ר' אליה מזרחי, עמדו גם רבנים חכמים נדולים אחרים בראש הקהלה היהודית בעיר קושטנדינא, וביניהם הצטינו ברוחם ובידיעותיהם יחידי סגולה מגולי ספרד אשר הביאו עמהם שארית הפלישה מההשכלה הספרדית, ואלה הנודעים לנו: ר' יצחק בן ר' יוסף קארו (נולד בערך שנת רי"ח בטולימולא ונפטר בערך שנת רצ"ה בירושלים). הוא נתחנך בעיר מולדתו טולימולא בישיבת הרב הנדול ר' יצחק קנפנטון, אשר האיר עיני הנולה במלכות קשטיליא בעת ההיא. מלבד ידיעותיו בתלמוד ובפוסקים, קנה לו ר' יצחק קארו גם ידיעות בחכמות חיצוניות והצטין על הכל בחכמת הרפואה, כי "שם בקשטיליא רבתי הרביץ תורה וישיבה" ושמו הלך עד למרחקים. ויהי היום ויקרא לבא אל עיר לישבון מאת "קריאי נשיאי מטות אבותם ראשי אלפי ישראל הם", להרביץ תורה ביניהם ולשכון בתוכם. ואף הוא נאות להם ויעתיק מושבו אל ממשלת פורטונאל, ועלה בידו ליסד שם בית מדרש "ונאספו שמה כל הערדים ונללו את האבן מעל פי הבאר, אבן השתיה שממנה הושתת העולם, לשמוע ללמוד וללמד הרבה תורה מחבריו ומתלמידיו יותר מכולם, תלמידים לרואיהם כמו האור לעינים, והם נראים עלי ארץ ככוכבים בשמים, ובהיותו שם בשנת רנ"ב שמועה נשמעה מאת מלך ספרד וציר בנים שלח, כלה נרש ינרש את כל היהודים הנמצאים בנולכותיו" ואף כי היה מאושר, כי עזב עיר מולדתו בטרם בוא הרעה, נגעה הצרה הזאת במקצתה גם אליו. אביו הזקן ר' יוסף ואחיו ר' אפרים ובני משפחתו נאלצו לקחת מטה נודדים בידיהם ולבוא אליו, כי למחיה שלחו האלהים לפניהם אל הארץ הקרובה הזאת, להיות להם לפלטה נדולה.

---

[12] שו"ת ראש (ר' אליהו מזרחי) סימן ט"ו.

אך המנוחה הזאת היתה עד ארגיעה, ונם מלך פורטונאל אחר שש שנים, „שש הנה שנא ה' פשע, ויאמר השמר, להשמיד ולאבד את כל היהודים אשר באו מספרד ואלה אשר ישבו בארצו בשכפר הימים. אריר היה חפץ ר' יצחק קארו 'ובני משפחתו בעת ההוא לנום למרחקים, והוא היה אומר: מי יתן לי אבר כיונה אעיפה ואשכונה" ולמרות כל הסכנות ותלאות הדרך נסע לארץ תורמה „ועבר בים צרה, כי מעבר לים היא..." אך בארך הטלטול „הלכו לבית עולמם כל בניו הזכרים נהולים, וקמנים, תוארם כבני המלכים". וכן היה, כי הניע אל המקום, אשר נשא אליו נפשו, בעירום וחסר כל, נלמוד ושכול. אחיו הנדול ר' אפרים ובנו ר' יוסף, אשר היה רך בשנים בעת ההיא, היו יריריו היחידים אשר היה ביכלתם לנחמו מפצעיו הנאמנים. אף הוא כבן ארצות הקדם אשר ישב בתוכם קבל עליו הנזרה הזאת בקר רוח, והיה רואה את עצמו מאושר כי עלה בידו לצאת מן ההפכה. „ברוך ה' כי הפליא חסדו לי" [13]). כן היו דבריו, ובחשבו אחריתו וברציתו להשאיר אחריו שארית וכרון לדור אחרון, החל לכתוב ספר, פירוש על התורה על דרך הפשט והמדרש, וזה שמו אשר קרא לו „תולדות יצחק". בתחלת הספר כתב החרוזים האלה במר רוחו:

לזכות רבים ספרי חובר הן לי עד נָא מן בשחק
גם לראותי כי הבנים הם כרק וכ־ מר ובשחק
מתו בנים איך אָוַבר עוד וזמן ה־ בנים שחק
ואני לי שם אחרי מות טוב מבנים הוא לא נמחק
בפשט ודרש על התורה, בו יובינו־ ני ממרחק
עיקר תולדו־ תי הוא ספרי על כן נקרא תולדות יצחק.

כל עוד היה כותב ספרו ושם מעיניו בו, היה ילד שעשועים זה מפזר מחשבותיו הרעות אשר בעתותו, וכמו צרי היה מרפא למכתו המריה. אך במעט כלה מלאכתו ונתנו ביד איש סופר מהיר להעתיקו ולהכינו לדפוס, לא ידע עוד שלו בנפשו, וכמו צפור דרור חשב, כי רק בנדודו ממקום למקום יוכל למצוא מעט נוחם לנפשו העיפה והמרה. וכן היה, כי נסע בנחיצה רבה קרוב לשנות רע"ז דרך מצרים [14]) אל ארץ ישראל, מכלי לעיין בהעתקת ספרו על ידי הסופר. „אפשר שיש טעויות בזה הספר ששעה הסופר, והחכם המעיין יתקן וידונני לפי זכות, כי לא מלבי, ויזכה לפני הקב"ה, ולא היה לי פנאי לעיין ולפשפש בזה, כי היו דרכי נהוץ לילך לארץ ישראל, אם ינזור ה' בחיים" [15])—כן היו דבריו בסוף ספרו, וכן רואים אנחנו אותו שהתישב בירושלים ובה בלה שאריית חייו, רחוק מארץ מולדתו, רחוק ממיודעיו ומכיריו, ובלי מזור למכתו האנושה. אמנם פה עשה קצת תקונים לספרו וישלחם לעיר קושטנדינא [16]), ושם נדפס בדפוס שלמה בן מזל טוב בשנת רע"ח. הספר הזה, הנקרא בשמו „תולדות יצחק", הוא קטון הכמות ורב האיכות. וזה דרכו בפרשו התורה: על כל מקרא קשה ההבנה, על כל דבר רחוק מסדרי הטבע, הוא ירשום הספקות אשר יוכלו להרניש קטני אמנה,

---

[13]) כל הדברים תמוהים בין שני הצאי לכנה פה הם מעצם דברי ר' יצחק קארו בהקדמתו לספרו.

[14]) תולדות יצחק, שמות פרשת וארא, בראשית פרשת מקץ.

[15]) שם חתימת הספר.

[16]) שם, בראשית פרשת וישלח: וזה כתבתי ראשונה ועכשיו שזכיתי ובאתי לירושלים, שבח לאל, ראיתי בעיני שאין מקבורה רחל לבית לחם אפילו מיל.

ויטהית אם עצמו לבארו ולתת הכנה יותר טבעית ופילוסופית. כספרו זה הראה כתו הרב בפלוסופיא ובחכמת הרפואה, וכה דבריו: „כי ששת ימים עשה ה' את השמים וכו', לא אמר בששת ימים עשת ה', לפי שהפלוסוף אומר כל דבר שנעשה, בזמן נעשה, ואם העולם נברא, בזמן נברא". ואם כן הזמן קודם לבריאת העולם והעולם קדמון. לזה אמר הששת ימים עצמם עשה ה' עם השמים והארץ"[17]. ויוצה לומר שהעולם אינו קדמון, והזמן והעולם נבראו כאחת. לפי דעתו „כל טובות המין האנושי נכללות בשלשה, חיצוניות גופיות ונפשיות. החיצוניות נחלקותל שני חלקים, אחת ברשותו והוא העושר, שנית אינה ברשותו והוא הכבוד. הגופיות הן בריאות וגבורה. הנפשיות הן חכמה ומדות"[18].

יש אברים מקבלים ואינם נותנים, ויש נותנים ואינם מקבלים, והלב נותן ואינו מקבל[19]. ואמרו חכמי הרפואה, שחלב החזירה אשר יינק היונק ממנו יהיה איתו הנער מצורע[20]. ויש ארבעה מיני המוג, דמוי, אהומי, לבניי ושחוריי, וכל אחד מאלה מיני המוגים מוכן לחליים מיוחדים: הדמיי מוכן לקדחת תמיד שנתעפש הדם תוך העורקים, והאהומי מוכן לקדחת שלישית, והלבניי לקדחת בכל יום ונקראת קוטידה, והשחוריי לקדחת רביעית. ונאמר, שכמו שכל אחד מאלו הארבעה מוגים מוכן לחליים מיוחדים וקדחת מיוחדת לכל אחד, כן כל אחד מאלו המוגים מוכן לעכירה מיוחדת, הדמיי, מוכן לניאוף, והאהומי לבעס, והלבניי לעצלה... והשחוריי מוכן להיות נוטר איבה[21]... ששקוי עם קדחת הוא רע מאד. פירוש שאם בא השקוי ואחר כך באה הקדחת רעה מאד, לפי שלא בא אלא לסיבה. חוקה מאחר שבאה הקדחת אחר החולי שהוא קר, ולא שהוא הפך הקדחת, ואם באה הקדחת ואחר כך השקוי, השקוי הוא רע, שלא בא השקוי אלא לסיבה חוקה, ונם לפי שכל ענין שקוי עם קדחת רע מאד, לפי שצריך תרופות הפכיות, ומה שיועיל לזה יזיק לזה, ולזה אמר (המקרא) בהלה, שיבהלו הרופאים ברפואתו[22], שחסת... וסוג הליחות נחלק לשנים: נושנת נחרות, לנושנות אמר (המקרא) קדחת, לחרות אמר דלקת, חחחר, חבב לפי שיש שלשה מיני חרות, חרות ולא מאד, חרות מאד, וחרות במאר מאד, ונקראים בלשונם אגודאש (agudas), פיראגודאש (peragudas) ופירפיראגודאש (perperagudas). לחרות אמר דלקת, ליותר חרות אמר תרתר, והם שנבולם לשבעה ימים, לחרות במאד מאד אמר חרב, והם שנבולם לארבעה ימים, שהורגים כמו בחרב. וסוג קדחת האברים הנא שהקדחת בבשר עצמו ובעצמות האברים, והוא בלחות טבעי אותו שבו נתהוה העובר כמו הלחות שבו נתהוה הפתילה, ואותו הלחות טבעי בתוך הבשר ובו נדבקו[23]... האבר המתנועע תמיד קשה רפואתו בנגע בריאה וכיוצא בה, שהתרופה אינה נחה ולפי שהברכים והשוקים מתנועעים בהתמדה, אמר (המקרא) אשר לא תוכל להרפא"[24].

לפי דעת ר' יצחק כל אברי האדם נבראו לצרכי נפש, וכן יבאר לנו כי כל

---

[17]) שם, שם פרשת יתרו.
[18]) שם, שם פרשת משפטים.
[19]) שם, שם פרשה תרומה.
[20]) שם, ויקרא פרשת שמיני.
[21]) שם, שמות י"ג ב'.
[22]) שם, ויקרא כ"ו ט"ז.
[23]) שם, דברים כ"ח כ"ב.
[24]) שם, שם, כ"ח כ"ז.

אחת מחמש האצבעות שבכל יד ויד נוצר לשמש חוש אחד מחמשה החושים, הראשון, והוא הנודל, משרת לקנח הפה שבו חוש הטעם, והשני תוך הנחירים שבו הריח, והשלישי לחוש המשוש למשש בכל חלקי הגוף, ולפיכך הוא ארוך מכולם, והרביעי לקנח העין, והחמשי לקנח האזן. והקב״ה ברא באדם חמשה חושים ומסר להם חמשה משרתים... ואנו רואים שכל אחת מהאצבעות הולכת לחוש שלה תמיד בכוונה [25].

נפלא לראות, כי בחכם הזה נפגשו דעות פלוסופיות, חכמת הטבע והרפואה, וגם אמונת הקבלה והזוהר, אבן פירש מקראות רבות על פי סגנונו ולשונו [26]; הוא יזכיר את סמאל [27]; במקום שהולך הקב״ה הולך מטטרון, שהוא כמו שומר המלך מלשון מטרא, שהוא תרגום משמרת [28], שמטטרון עולה שדי (בנמטריא) [29].

הוא היה מן המאמינים בהשפעת הכוכבים והמזלות על גורל האנשים, וכה דבריו: שהמערכה הכללית תבטל לפרטית, והמערכה הפרטית לא תבטל לכללית, שאם נגזר על פלוני שיחיה שבעים שנה כפי מערכה שלו, והלך למקום שנגזר בו שימותו אנשי המדינה ההיא ברבר גם כן ימות באותו המדינה, כשאר בני המדינה, לפי שהמערכה כללית... ואם תאמר שהמערכה הפרטית תבטל לכללית, התשובה נראה שאולי מערכת הפרטי היא כל כך חזקה מצד חבור כוכבים וסבות אחרות עזרים לפרטי שיבטל זה הפרטי לכללי, שאין לו כל כך כחות [30].

בחבורו זה ידבר כרבר בעתו על המרנים: „ובן יש הרבה אנשים שאומרים שרוצים להמיר דתם, שאי אפשר להם לסבול כל כך יסורין, ועובדים בפועל לע״ז ובלב עובדים לשי״ת כי בלבם עיקרי דת משה [31], אך בכל זאת לא יעלה בידם להוכיח עם הארץ כי קבלו האמונה השלטת מלב ומנפש, לפי שיאמרו הגוים: לא המירו אלו דתם לפי שמאמינים באמונתנו, אלא לפי שלא נהרגם, ואינם שומרים לא דת שלנו ולא דת שלהם, וזה משל ושנינה [32].

לפי הנראה ידע ר׳ יצחק קארו גם השפה הערבית, כי בה ישתמש כמה פעמים בחבורו לבאר ביותר כוונתו: רעש, הנקרא בלשון ערבי ולזלא [33]; יש אומרים מין דג הנקרא (בערבית) אל תמסח [34] אך על הרוב ישתמש במלות ספרדיות, כי השפה הזאת היתה שגורה בפיו: כופר בדתו, וקוראים לו דיריניגדו (Renegado); ברזל שראשו דק להכות לחמורים: אניינון בלע״ז (Ajinon); מים שרופים היא אגואה ארדיינטי (Agua Ardiente); שעשו מריבה בשכל הנקראים אשגרימודוריש (Esgremidores); נק, אצור (Azur) בלע״ז; כום, ונקרא פלקון (Falcon); חסידה, שגוניא (Segona) בלע״ז; דוכיפת, קרישטה (Crista) בלע״ז; למאה, לגריטישא (Lagriteja) בלע״ז; תנשמת

---

[25] שם, ויקרא ח׳ כ״ג.
[26] שם, במדבר, כ׳ א׳—דברים ל״ג כ״ו.
[27] שם, שמות, פרשת בשלח.
[28] שם, שם, סשפטים.
[29] שם, שם
[30] שם, במדבר כ״ב י״א.
[31] שם, דברים כ״ט י״ח
[32] שם, שם, כ״ח ל״ו.
[33] שם, שמות פרשת יתרו.
[34] שם, שם, פרשת וארא.

הוא הנקרא טלפא (Talpa) ונקרא בלע"ז אימבארגו (Embargo), ... בלע"ז אירמאנש די ארמאש (Hermanos de Armas), ראש הנקרא בלע"ז קאפיטאן (Capitan).

פעם אחת יזכיר שם אביו: ואבא מארי החכם ר' יוסף קארו ז"ל [35], ופעם אחת יביא דברים מספר המיזרי [36], שנדפס לפי הנודע, בפעם הראשונה בקושטנדינא בשנת רע"ו [37], וזה יראה כי בשנה ההיא כתב ספרו זה, גם יזכיר פעם אחת מנהג מלכות פורטוגל: "מכה איש ומת... ובישוב הדעת הרגי, וזה ראוי לעונש יותר גדול, ואומרים במלכות פורטוגל על זה, שאם עברו י"ב שעות משעת המריבה עד שהכה לחברו חייב עונש גדול, וקוראים לו פירפושיטו (Perposito) בלע"ז [38]. פעם אחרת ידבר ממנהגי השרה בתינרמה ומצרים: "עוד היום במצרים כשרוצים לעשות שליט צריך שיהיה (בתחלתו) עבד... ואומרים שצריך להיות כופר ברתו (היינו מומר מדת אחרת לדת האיסלם), וקוראים לו די רינינארו [39], ופעם אחרת יזכיר מנהג קדמון אשר אבד ברוב הימים אצל יהודי קושטנדינא, וכמו שנוהגים בקושטנדינא שהחזן אומר הפסוק (בקריאת התורה) אחור הקורא וקורא אותו, אבל שמנה אלה הפסוקים (האחרונים בס' דברים) אמרם לבדו ומשה לא חזר מרוב דמעותיו, ולכן קורא אותם המפיים לבדו בלא עזר החזן [40].

מלבד חבורו "תולדות יצחק" כתב ר' יצחק קארו על ספר כל השאלות ששאלו ממנו והתשובות שהשיב עליהן. אחרי מותו ירש אותו בן אחיו ר' יוסף קארו, ואתו נשארו הכתבים האלה [41] והוא בעצמו הורישם לבנו ר' יהודה, אשר התחיל להדפיס כל שאלות ותשובות של אביו בשלוניק בשנת שנ"ח (סימן ישמ"ח לבי נם אני) ולהן הוסיף שו"ת הרב יצחק, אמנם לא עלה בידו להביא לדפוס כי אם חלק אבן העזר, אף כי כוונתו היתה להדפיס גם על יתר חלקי השור, וכה דבריו: "אמר הצעיר יאודה, שאר תשובות הרב דודי (ר' יצחק) זללה"ה אדפיס אותן כל אחת במקומה" [42]. ובכן נורעת לנו רק תשובה אחת המובאה בחלק ההוא (רף קמ"ח) אשר נשאל בהיותו בקושטנדינא על יבמה שתפסה כל נכסי בעלה ולא רצתה להוציא מתחת ידה עד שתחלק, והיבם אומר כי אינו רוצה לחלוק אלא ליבם. בתשובתו הראה ר' יצחק בראיות ברורות כי מצות יבום קודמת לחליצה, ומתוכה נודע עומק פלפולו, אך גם נראה כי העריך חכמת הקבלה, וראינו חכמי הקבלה שסברתם שמצות יבום קודמת למצות חליצה, אם כן ראוי לפסוק הלכה כמוהם והשכל נוזר כן, שאם חכמי הקבלה לא פסקו הלכה הפך פסק התלמוד... אבל אחר שלא נפסקה הלכה בתלמוד, וגם כל הפוסקים לא פסקו הלכה, אלא איש לדרכו פנו, ויש הכרעה בקבלה כאחד מהם, ההכרעה היא לחכמי הקבלה, וכן מקובלני מרבותי; וראיה, שהרי בחול המועד יש מחלוקת אם נניח תפילין או לא, ולא אפסקא הלכה כמי, ואחר שמצאו חכמי ספרד

---

35) שם, דברים ל"ג ט'.
36) שם, ויקרא א' ב'.
37) צ"ל בפאנו שנת רס"ו, ראה רש"י Zedner עמ' 399 (וור פרנקיל).
38) שם, שמות פרשת משפטים.
39) שם, בראשית פרשת טקץ.
40) שם דברים ל"ד ה'.
41) בית יוסף חלק אורח חיים סי' ל"א.
42) שו"ת על אבן העזר למרן ר' יוסף קארו שלוניק שנ"ח בסוף הספר.

מאמד במדרש הזוהר שמצות תפילין אינה נוהגת בחול המועד ושאסור להניחם, לא הניחום עוד בחול המועד, ועוד שבכל ספרד נוהגים בכל הדיינים... כסברת הרא״ש, והוא היה מניחם ומברך עליהם, ומשעה שמצאו המאמר ההוא לא הניחום עוד כל החכמים וכל הקהלות אין גם אחד, וכל שכן בדבר שלא איפסקא הלכתא. זה אומר בכה וזה אומר בכה, שנכריע כחכמי הקבלה... שכתבו שמצות היום תועלת גדולה לנפש המת, כי תגדל הנאת הנפש כשהיא מתגלגלת במי שהוא קרוב למשפחה יותר לפי שיש לו שייכות גדול עמו. וטעם החליצה, כי כשאין היבם ויוצה ליבם נחשב לו לאכזריות, שהרי אינו רוצה לתועלת נפש אחיו וכו׳. ואחרי הוכיחו מן הקבלה הוכיח על הפשט ״נניח אתם הקבלה ונלך דרך הפשט, שהפסוק התחיל במצות יבום ולא התחיל במצות חליצה וכו׳, עוד אניד לך שידעתי שהסכימו כל חכמי ספרד וכל מלכות תונרמה וכל המלביות ששמעתי מהם ראין כופין לחלוץ״, ובכן הכריע במצות היבום. עוד השאיר ספה״חברי דוד״ דרשות על התורה בכ״י, ופירוש על מסכת אבות, שהיה בידי ר׳ שמואל איוודה ומביא עניינים רבים ממנו בפרושו על אבות הנקרא ״מדרש שמואל״. אמנם הכ״י הזה לא נודע כעת.

בעיר הבירה היה בעת ההיא חכם ותוכן אחד מבני הגולה אשר מספרד ושמו ר׳ יצחק בכ״ל משה מלי הספ״רי. הוא נולד בעיר אוריאלה (Oriuela) אשר בקטלוניא סמוך לשנת רל״ה והאריך ימים עד אחרי שנת שי״ד [43], ויחבר ספר על החשבון והתכונה ובו ידבר בפרטות על ערך המשכעות והמשקלים בתוגרמה בימים ההם, ויקרא שמו ״ספר החשבון״. הספר הזה נעתק בחייו על ידי סופר מהיר אברהם מהן, ובעת נמצא בבית עקד הספרים הלאומי בעיר פאריז (סי׳ 1096) ובעיר ליידן.

חכמים וסופרים חשובים בקושטנדינא בעת ההיא היו למכביר, ואלה נודעים לנו: דון ויד אל בנבנשתי ממדינת אדאנון, מליץ מצוין. הוא חבר ספר ״משלי אפר ודינה״ מליצה לפורים בדרך ספור. גבורי ספורו הם: אפר הבוזי ודינה, ועל שמם נקרא החבור. התחלת דפוסו היה אצל ר׳ שלמה בן מזל טוב בסוף שנת רע״ו והשלמתו בשנה רע״ז, ועוד נדפס פעם שנית בחיי המחבר בשנת רצ״ו; ר׳ שלמה־אלמולי בר יעקב אלמולי, שהיה מראשיתו מעיר ליסבון ויצא עם הגולה אשר מפורטונאל בשנת רנ״ו. הוא היה מדקדק גדול ויחבר ספר הנקרא בשמו ״הליכות שבא״ על קריאת השוא, כו יזכיר סברות רוב המדקדקים וביניהם רד״ק וספרו ״עט סופר״ (כ״י בפאריז אחד מיוחד, וחסר בסופו), ר׳ יהודה המדקדק, הרב אברהם בן עזרא ור׳ דוד בן יחייא, ואחרי הביאו דעותיהם על קריאת השוא כתב בזה הלשון: ומאחר כל הדברים האלה, הנה אנכי המחבר אומר שלא מצאנו בשום מקום שבעולם שיהיה קריאת השוא נע בסדר שום אחד מבדעות האלו, אלא רוב העולם כלו קוראים כל שוא נע שבעולם כמו סגל או צרי, וקצת בזה שמצאנו בזמן הזה בסדר קצת המדקדקים, הוא אנשי טולי־טולא. שקורין כל שוא בפתח״, הספר הזה נדפס בקושטנדינא בשנת ר״פ [44], בתמונה

---

[43]) בסוף הכ״י אשר בביבליותקא בפאריז כתב המעתיק אברהם כהן בשנת 961 להיג׳יר (שהוא שנת שר״י) ״שמעתי מפי מחבר הספר״, הספר הזה נחלק לשלשה מאמרים: הא׳ בשבעה מיני המספר, חשני בדרכים ויחסים ושו״ת הצורכות במלאכה הזאת, והשלישי בקצה דרכים והתחלות משותפות למלאכת הספר.

[44]) ס׳ ״הליכות שבא״ האחר מיוחד הנודע בימינו אלה נמצא בביבליותקא בודילאנה באכספורד.

מרובעת. ר׳ שלמה הוציא על חשבונו בדפוס ר׳ שלמה מזל טוב באותיות מרובעות אחרי אשר היתה ספר לשון למודים לר׳ דוד בן יחיא בשנת ש״ב (סימן הבק״ר אור).

בין הרבנים אשר באו מפורטוגאל נמנה גם ר׳ אברהם בן יעיש מצאצאי דון יחיא בן יעיש, אשר היה סוכן מלך פורטוגאל הראשון בשנת ארבעת אלפים תשע מאות וארבעים וחמש (1185). המשפחה הזאת, לפי הזכרונות היותר קדומים, היתה מיחסת את עצמה לזרע מלכות בית דוד, ובזאת היתה מיודעת ונכברת בעיני יתר הספרדים[45]. ר׳ אברהם היה חכם ופסקן גדול, ושד מראשית בואו לתורכיה ידעו כני דורו ערכו והוקירוהו, ורבריו הובאו בספר שאלות ותשובות לר׳ אליה מזרחי (סי׳ ס״ד) ובספר מים עמוקים (סי׳ א׳). הוא האריך ימים וימת זקן ושבע־שנים, ואחרי ימים אחדים נפטר לעולמו נכדו, אשר נקרא בשמו אברהם, ודרש עליהם ר׳ יוסף בן לב, והנשא שלו היה: את „המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה״[46]

בימים ההם היה בקונשטנדינא חכם אחד לא נודע בשמו, אשר אסף גם הוא מדרשי התלמוד וחברם בספר שלם, בעת ההיא בעצמה שרבי יעקב ן׳ חביב בשלוניק היה משתדל לאסוף חמר בזה, וכן דבר אלינו החכם המחבר הזה בראש ספרו: „גם עתה ראיתי בעיני אשר החילותי לכתוב בחבור הזה, כי כבר קדמני חכם מספרדי אשר כתב על ספר מיוחד כל מדרשי התלמוד, וכבר הסכימו להרפיסו אנשים חכמים ונבונים העומדים על מלאכת הדפוס בעיר נדולה של חכמים ושל סופרים קושטאנטינא ומלאה הארץ דעה מאותם הספרים, כי התלמידים והתיכים והסותבים קנו רבים מהם ולא בדמים יקרים״[47].

רבנים אחרים בעיר הבירה היו: ר׳ אליהו הלוי הבחור, תלמיד ר׳ אליה מזרחי, ורבריו הובאו בשו״ת ראים (סי׳ ס״ד), ור׳ יהודה בן בולאט, הנזכר בשו״ת רא״ם (סי׳ פ״ו וצ״ו) אשר הלך בסוף ימיו אל ארץ ישראל ונתישב בצפת.

העיר השניה בתורכיה שאספה בתוכה יהודים רבים, ואולי יותר מעיר הבירה, היתה שלוניק. החכם התלמודי ר׳ יעקב בן חביב. אשר עסק בחבורו הגדול לאסוף כל המדרשים והאגדות המפוזרות בכל התלמוד וספרי המדרשים, כה יאמר בפתיחת ספרו: „הנני בא להגיד בפתיחתי זאת, זה לי ימים רבים חשבתי לעשות מלאכה זאת ואחר עד עתה, לפי שלא היו בידי ספרי כל שתא סדרי משנה ותלמוד עם כל הפירושים, והיה קרוב לנמנע אצלי לקבץ כל אותם הספרים, לולא השי״ת שהיה לי והביאני אל המקום הזה שאלוניקו ומצאתי רבוי הספרים האלה בבאי אל החכם השלם והנעלה דון יהודה בן השר הנשיא החסיד דון אברהם בנבאנבנשט ז״ל... כל ספרי משנה ותלמוד פעמים רבות, הנה שברו אתו ופעולתו לפניו תבא... אמנם ספרי חדושי הרשב״א והריטב״א והר״ן וביוצא בהם, מצאתים בבית הנעלה וחכם דון בן באנבנשט קרובו תופס אומנות אבותיו... וכל היום מוציא הוצאות רבות בכתיבתם... ושניהם כאחד טובים להשאיל לי כל ספר שהייתי צריך״ ובסוף הספר כתב הדברים האלה

---

[45]) Jose Amador de Los Rios בספרו על קורות היתודים בספרד חלק ראשון דף 266 ההגדה הזאת תסופר גם עד היום על ארות המשפחה הזאת בארצות הקדם.

[46]) קורא הדורות דף ל״ג ע״א־ע״ב.

[47]) עין יעקב לר׳ יעקב בן חביב, הקדמת המפר. מן החבור הזה לא נשאר בימינו אלה אף אחד ולא נודע לנו שם החבור ולא שם מחברו (הגה. לעניד כונתו על ספר חגדות התלמוד, ראה לוח הספרים שנדפסו בקושטנדינא Nr. 14 בסוף הספר — דוד פרנקל).

אשר יפילו אור בהיר על אופן הדפוס בימים ההם: „אלה דברי המחבר על הפרדת החבור לשני חלקים... אקוד ואשתחוה להי לרגלי המלאכה אשר לפני להודות ולהלל... ומשתא סדרי בבלי גם מן הירושלמי לקטתי נטעי נאמנים כפי מיעוט הספרים הנמצאים אצלנו, ואחרי שנכתבו בקסת הסופר אשר במתני בכל עון אפשרי בפי קוצר השנתי, נתתים ביד האומנים העושים את כל מלאכת הקדש מלאכת הדפוס, יעשו גם המה בערמה ובחכמה להדפים בכל מה שהיה אפשר אצלם, לעשות בפי טבע המלאכה, והנני מודיע לכל קורא בזה הספר, שעשיתי כל מה שעלי לעשות בהגהת הכתב אשר הייתי נותן לפני האומנים, ועוד נוספת להטריח את עצמי ולעשות דברים אשר לא נסיתי ללכת בהם להיותם מענין הדפוס, ויהיו עיני ולבי שם כל הימים להניה פעמים שלש עד היותו מונה כראוי בלי שום טעות... ראשית מחשבתי היתה לכתוב בספר כל מדרשי שיחא סדרי משנה תלמוד בבלי עם כל פרושי המפרשים אשר היה מציאותם אפשרי אצלי, ועל זה הוצאתי הוצאה רבה כפי כחי לפרוע לסופרים אשר כתבום לי פעמים שלש...וכאשר שערתי כתב הסופרים עם כתב הדפוס, מצאתי את המנין היותר מדוקדק שהכל יהיה נדפס בק"ק ניירם בקירוב, אחרי כן נתחדשו אצלי שתי תוספות... והיום הזה ראיתי שכבר נכתבו במלאכת הרפוס בשני סדרים ראשונים קרוב לק"י ניירם ורי בהם להיותם בקובץ אחד"...

הספר הזה נדפס בשלוניק בלי הזכרת שנת הדפוס [8א]) (קרוב לשנת רע"ח), אך ר' יעקב לא הספיק להדפים החלק השני, למצער, להוסיף חדושין כאשר עשה בחלק הראשון, כי בשנה ההיא מת, וכנו ר' לוי עסק בהדפסת החלק השני המכיל ארבעה סדרים הנשארים, ובה דבריו: „בית יעקב שמעו נא דברי... שערי דמעה רשומה על פני... יום אשר נותרתי בלי עמרת ראשי וצפירת תפארתי, יום עברה וקפדה, כי יעקב בחר לו יה, והפדה לא נפדה, קם עליו הזמן מסביב מתהפך בתחבולותיו, וישת חשך סביבותיו... בפלפול הבנת דרך התלמוד נכרה ידו, למד ולימד תורה הרבה, רבץ בצל החכמה נתעלם באהבים לזכות את הרבים, מקשיבים לקולם, קול ה' בכח וגבורה, ארי שבחבורה, וגם ברעותי את הצאן, צאן קדשים, להביא במסורת הברית אנשים ונשים, ראש השלישים, ללמד חכמה ודעת, ושרש האמת והאמונה בלבם לטעת... בראשית באשר הסכים הרב מורי אבי ז"ל לקבץ כל מדרשי רבותינו ז"ל... לא היתה כונתו בי אם לטרוח בקבוצם לבד... לא לכתוב דבר ממה שנראה לפני תורתו בבאור כונתם, אמנם אחר כך רוח אחרת עמו, יען אשר פתוהו ויוכלו לו אנשי שלומו, שותי מימי תורתו ואוכלי לחמו, ובכל יום היה מחדש ויכתוב את הרשום בשני הסדרים הראשונים שכבר נדפסו, אמנם בסדרים הנשארים אין כל חדש, לכן

[8א]) אמר המחבר: ראיתי שרוב רושמי הספרים טעו בשנת הדפוס הזה וגם במקום ההדפסת, ואף כי לא זכיתי לראות בעיני הספר הראשון בעצמו, עצם דברי ר' יעקב יעודו, כי הספר נדפס בעירו וכי הוא לבדו עסק בהגהות הדפוס, מה שהיה מן הנמנע אלו היה נדפס בעיר אחרת: ואעידה לי שני ערים נאמנים אשר ראו הספר הזה, הספר הנדפס בעיר ויניציא שנת שפ"ח (קנין הספרים אשר לתקון חצות בעירי) ועל חשער כתוב „על פי דפוס שלוניק" וחספר חזח הנדפס בפרנקפורט דאדרה שנת תפ"ט (קנין ר' חיים קאמרמן שו"ב דפח העירה) ובסוף הספר: אלה דברי המחבר על הפרדת החבור, לשני חלקים כפי אשר מצאנו בהדפסה הראשונה הנדפסת בסלוניק' ודלא כר' יעקב בן יעקב באוצר הספרים שלו שאומר שנדפס ראשונה בקושטנטינא ואשר דוחה דעת מהרי"ט צונץ בשם די רוסי (אגאלוגן דמ"י Nr. 121) שכתב שנדפס אח"ז בשלוניק (צריך לומר: לפני וח).

אשתדל בהגהה כפי כחי ובפי טבע המלאכה מלאכת הדפוס, גם אשתדל להעתיק כל מה שנמצא מפירושי בעלי התדושין ז"ל בעיר הזאת, איש איש על מקומו אם לא היתה שכיחה לפני תורתו, כי גם בזה לא מצאתי הספר שלם".

החלק השני הזה נדפס בקושטנדינא באותיות רש"י בשנת רע"ו (סימן הרא"יני).

בחבורו זה הראה בן חביב בקיאותו בתלמוד ובמפרשים, כי מלאכה רבה עשה, ורק לפעמים רחוקות הוסיף משלו הערות „אמר הכותב", ומתוכם נוכל לשפוט על ידיעותיו, רוחו, ושיטתו. במה שנוגע לפלוסופיא הוא נשה יותר לדעות ר' אברהם בן שם טוב ביבאגי מאראגון בספרו „דרך אמונה" אשר היה אתו בכ"י, אף היה ממעריצי חכמת האצטגניות ומאמין בהשפעת הכוכבים והמזלות על גורל בני האדם, וכה דבריו: „ראוי לעיין אם באים יסורין למי שלא חטא כלל והן יסורין של אהבה... שיסורין הבאים על צדיק כזה הם מחיוב מערכתו, וכמו שהקב"ה משדד המערכה פעמים רבות לעשות רצון יראיו, כן יוכל לעשות להציל הצדיק הזה מיסורין, אבל בשיעשה הקב"ה זה, ראוי שישלם לו תגמול זכיותיו בעולם הבא בצמצום, ורצה להוסיף לו נמול לעולם הבא, כיון שסבל יסורין שבאו עליו בחיוב המערכה,[49] כי יש אנשים חכמים בחכמת הכוכבים ועל פיהם נעשו צורות לעתים ידועים, וזה הצורה נקראת בלשון יון טלסם, ואומרים כי הצורה שהיתה נעשית בזו התכונה היא טובה לחלי פלוני וכיוצא בו"[50].

פעמים אחדות מביא ר' יעקב דברים מספר „שער אורה" על חכמת הקבלה, אף כי לא היה נוטה אחריה, „לפי שהשבת הוא סוד המשכת הכח מהספירות העליונות וכו' הנה כתבתי מה שלא הבנתי, כדי לערוך השלחן לפני המבין (הקבלה), אם אפשר שימצא בדורנו זה"[51]. פעמים אחדות מביא דעות הפלוסופ"ר' יצחק בר ידעי[52] ופעם אחת ענין מספר כתב יד ישן נושן לר' דוד, חדושין על מסכת סנהדרין[53].

על המדרשים הנלקטים מן התלמוד הירושלמי כתב בן חביב: „אמר הכותב, בקשתיהו ולא מצאתיהו פירוש ירושלמי קטן או גדול, ולמען אמצא חן בעיני תמימי דרך ההולכים בתורת ה', הלא המה יקרים ומעולים בעלי בתים המחזיקים במלאכת הקדש בקצת ספרים אלה, הנני בא לכתוב את אשר תשיג ידי בפירוש כונת רבותינו זכרונם לברכה על דרך הפשט בדמות ספרי חלועים, נשענתי על מאי דמתלי מתליא: עלית בקרתא הלך בנימוסה, ומנהג הפשוט בארץ הלזו שהרשות נתנה גם למי שאינו יודע לשאול להיות שואל ומשיב, תרגמן ומליץ, לפני חגרולים אשר בארץ, והריני מתנה מהיום ומעכשיו, כי על מה שלא ארע אומר לא ידעתי, וארברה נגד מלכים ולא אבוש לומר לא שמעתי"[54]. וכן נראה כי בחלק הזה הוסיף לכתוב חדושיו, ובסוף מסכת ברכות כתב בפרטות מה המריצו למלאכתו זאת, ומתוכה נראה נודל ענותנותו: „כי זה לי ימים רבים כתבתי על פנקסי המעט אשר השינה ידי בפירוש מאמרים רבים מפוזרים בתלמוד, לא היתה מחשבתי לכתבם בספר זה... וכאשר הראיתיה לפני שנים או שלשה חכמים מיוחדים נבירי אוהבי ורעי הם תרהיבוני, ובחכמתם וטבה לבם חזקו

---

[49] עין יעקב חלק ראשון. ברכות פרק ראשון.
[50] שם, פרק שלישי, אלו עוברין.
[51] שם, שבת, יציאות השבת, פרק ראשון.
[52] שם, ברכות, תרואה, פרק תשיעי.
[53] שם, שבת, מי שהחשיך, פרק ארבע ועשרים.
[54] שם, ברכות ירושלמי מסכת בכורים פרק ג'.

ירי דפית ויאמרו לי חזק ונתחזק זכתיב זאת זכרון בספר, ובדברים עמי התחזקתי ועל עמדי עמדתי, ואכתוב על ספר זרעים בפירוש דברי חכמים וחידותם במקומות מיוחדים עד מקום שידי מגעת... כי על אשר לא שמעתי ולא ראיתי בעיר הזאת שום ספר מהתלמוד ירושלמי ופירושיו, וולת מסכת אחת, לא נתתי אל לב לכתוב בספר זה שום דבר מן הירושלמי, עד ששמעתי מפי רבים ברי לבב תמימי דרך שהיה ראוי זמחויב אצלי לכתוב מאמרים מיוחדים גם כן מתלמוד ירושלמי, ויורוני ויאמרו לי כי בעיר הזאת נמצא ביד חכם מצוין רב מוסמך מוכתר בכתר תורה ובכהונה (דבריו יכונו על ר׳ פרחיא הכהן) ספר ארוך אשר נכתבו בו בלי פירוש מדרשים רבים משיתא סדרי תלמוד בבלי וגם ירושלמי, ולחת את שאלתם התחננתי לפני החכם הנזכר כי ישאילני הספר הזה... וכפי השערתי הקצרה ראיתי כי טוב לקצר״ [53]. הנה כי כן רואים אנחנו בשאר המסכתות הנלקטות מן הירושלמי, שהביא מהן רק דברים מקוטעים, כי לא היה בידו ספר שלם, ורק מן המובא פה ושם בכ״י הנמצא בשלוניק בעת ההיא. בחלק הזה יתוכח פעם אחת עם הנוצרים אשר פרשו באופן מעוקל הפסוק ״הנה ישכיל עבדי״. ויראה כי לא יצרקו ויכונו על האמת דבריהם המיוסדים עליו״ [54].

בספרו זה תכן ר׳ יעקב בן חביב רוח בני דורו ומלא תשוקתם העזה להכיר ולדעת דברי חכמים וחידותם, האגדות והספורים המפוזרים בכל חלקי התלמוד, אשר מן הנמנע לכל איש פרטי להשיג ידיעתם בלעדיו, ואין להתפלא כי רבו עד מאד בתי הדפוס אשר הוציאהו לאור [55].

מלבד ספרו עין יעקב, השאיר בן חביב אחריו כתבים ופסקים רבים שלא ראו אור הדפוס, ולפי תארה חבר באור על כל חלקי הטור, וחלק אחר ממנו על הטור יורה דעה היה בידי ר׳ יוסף קארו אשר הביא דבריו בספרו בית יוסף, ומהם נדע יתר דעותיו. ומהר״י בן חביב כתב ששמע מקבלים אומרים שמצאו בספר הזוהר שאסור לברך שתים (ברכות בהנחת תפילין) ששראו לו רבים מאותם המאמרים... ושמקובל אחר הראה לו מאמרים... והוא ז״ל כתב שהיה נוהג לברך שתים כדברי רבנו תם [56].

ר׳ יעקב יבאר לנו המקור למנהג המבוער הנהוג עד היום בתונרמה להתפלל בחצרות של בתי הכנסיות בימים ההם: וכן בתים וחצרות... נראה לי כי בתי כנסיות שאנו מתפללים בהם תוך החצרות במלכות תונרמה הם דומים לזה, מהטעם שאמרו חכמים ברחובה של עיר שאין בה משום קדושה, דאקראי בעלמא היא, וכל

---

[53]) שם, ברכות ירושלמי מסכת בכורים פרק ג׳.

[54]) שם, שם שקלים. אמר המחבר דאיתי להעיר בזה כי הענין המתנגד להשערת הנוצרים חסר מקומו ברוב הדפוסים, ורק במעשים מהם הובא בשלמותו כאשר מצאוהו בדפוסי תונרמה.

[55]) חספר עין יעקב נדפס עד ימינו אלה בדפוסים שונים ואלה הנודעים לנו: בשלוניק בערך שנת רע״ה חלק הראשון ובקושטנדינא שנת רע״ו חחלק השני, בוויניציא שנת ש״ו־ש״ז, שם שכ״ו, שם שפ״ח, בקראקא שנת ת״ג, בזוורונה שנת ת״ט, בפרוסטוין שנת שס״ג, שם ת״ט, בפראג שנת שפ״ב, שם תכ״ח, ועם תוספות חכמים אחרים ופילושים, באמשטרדם שנת תמ״ד, שם ת״פ, שם תפ״ח, שם תקי״ד, שם תנ״ח, שם תע״ד, שם ת״ק, בברלין שנת תס״א, שם תס״ט בווינציא שנת ת״ג, שם שפ״ה, בקראקא שנת שע״ב, שם שע״ט, בפפר״ם שנת תפ״ג, בפרנק־פורט דאדרת שנת תפ״ח, באוסטראה שנת תקס״ג, בקינגסבורג שנת תרי״ח.

[56]) בית יוסף אורח חיים סי׳ כ״ד.

דירתנו בבתיהם ובחצריהם ובשדותם, הכל דרך ארעי בשכירות חודש או שנה, ואין בהם קדושה. וכל שכן שאין בהם מה שאמרו (שבת י"א) עיר שגגותיה לבוחים למוף חרבה, שהרי הרמבים כשהזכיר דין זה אמר כשבונין בית הכנסת אין בונין אותה אלא בגבהה של עיר, הרי שאמר כשבונין בית הכנסת, שפירושו כאשר בונים אותו מתחלה לקבע, ובומנו זה במלכות התורכי אין לנו רשות להזמין בית קבוע לשם בית הכנסת, כל שכן שאין לנו רשות לבנותו, ואנו צריכים להטמין עצמנו בבתי התחתים וקול לא ישמע מפני הסכנה, אם כן אפילו שיהיה בית דירה למעלה על הבית שאנו מתפללים בו כמנהג אין למחות, ובלבד שינהגו בנקיות בבתים שלמעלה מבית התפלה"[59]. דברי בן חביב מבוונים דוקא לשלוניק, כי שם הצרו ליהודים בימים ההם היונים, אשר היו רוב תושביה; ובארך הימים, כאשר רבו בני ישראל, הגישו טענותיהם לפני השלטן והשרים, כאשר נראה בהמשך חבורנו זה.

כתבי ר' יעקב בן חביב נזכרו בבית יוסף[60] פעמים רבות, וכן בכסף משנה[61] ובשו"ת מהרשד"ם[62], ומתוכם יצא לנו כי היה סופר מהיר, וכל התלאות והיסורין אשר סבל לא הניאו אותו מלהעשיר סמרות ישראל ומהאציל מיוחו עליה.

בשלוניק היה בעת ההיא חכם ספרדי אחד אשר הצטיין ועלה שמם - אחר על יתר בני דורו, הוא ר' שלמה הלוי, אשר היה ממגורשי פורטוגל ונתישב שם- משנת רנ"ד עם בנו רבי יצחק לבית הלוי, עיר מולדתו היתה- כנראה איבורה[63]. הוא אהב החכמות והמדעים, וקנה לו ידיעות נשגבות בכל ספרי חכמה ומחקר מחכמי ישראל ומחכמי העמים, יען הכיר לשונות זרות וחכמת הרפואה, אשר עסק בה כל ימי חייו והצטיין בה עד מאד, עד שבני דורו היו קוראים אותו דון מאיסטרו שלמה לבית הלוי.

מנודרי פורטינאל אשר היו בעת ההיא בשלוניק נודעו לנו גם ר' יהושע אבן שועב, אשר דרש בקהל עם בכל שבתות ומועדי השנה, כי כן היה נהוג בעת ההיא בכל קהלות הקדש בתורכיה בין הנודדים הספרדים והפורטוגזים. קובץ דרשותיו אלה נדפסו בעיר קושטנדינא בשנת רפ"ג. ולרי יהושע היה אח ושמו ר' יואל אבן שועב, אשר היה גם הוא מפיץ בקהלות ובעל דעות נשגבות, הוא היה גדול גם בחכמת הקבלה, אשר החלה בימים ההם להיות לה מהלכים בין מבחר גדולי וראשי העדות פתורכיה. הוא השאיר אחריו קובץ דרשותיו בכתב יד אשר אבדו ברוב הימים, אמנם מקצתם נזכרו בספר "דברי שלמה" לר' שלמה לבית הלוי, נכד הרופא דון שלמה מאיסטרו הלוי אשר זכרנו, ומתוכם נדע להוקיר דעותיו: על ר' כוסות של ליל פסח כתב: וזה"ב ר' יואל ן' שועיב אמר "שאלה הם כנגד ד' כתות אנשים, מהם שמים בפתגם בעשר, ומהם בבבור, ומהם בגבורה והמון, ומהם בחכמה" (פרשת ויקרא) . . . "ופירש רבי ר' יואל ן' שועיב ז"ל שורש הקורה לצדיק, שהוא יסוד עולם, הוא כמו ההערך הקודם

---

[59] בית יוסף חלק ארח חיים סי' קנ"ג.

[60] בית יוסף שם, סי' ב', סי' מ', סי' י"ד, סי' כ"ז, סי' ק"ם, שם חלק יורה דעה סי' ל"ם, סי' ט"ח סי' ס"ד, שם חלק אבן העזר סי' ס"ח סי' קס"ב.

[61] כסף משנה ברכות דף ס"ו שם מאכלות אסורות דף מ"ו, ג' נ"ו.

[62] שו"ת מהרשד"ם.

[63] חשק שלמה, לר' שלמה לבית הלוי הקדמה, ועוד ראה קורא הדורות דף ל"ח ע"ב, ובסוף ס' דברי שלמה כתב נכדו: "וזה ספיק עכשו לפי קצרנו בשנת השל"ח ליצירה פה שולניקו עיר טולדתי אני הצעיר שלמה בן הר"ר יצחק בהר"ר שלמה לבית הלוי זלה"ה אשר גורש זה קרוב לשמונים שנה מגרוש פורטוגאל".

להויה, כי הנמצא תאוה קצתו לקצתו בשבע, וכל שכן אם הוא בהשנחה, שאו אף על פי שלא יסכים הסדור הטבעי יהיה בהשנחה, אבל הרשעים אפילו הכשלון, שהוא פחות מן הנפילה, יביאם אל ההפסד" (שם). ר׳ יואל השאיר אחריו ספרים רבים, ומקצתם נדפסו על ידי בנו אחרי מותו, ואלה הנודעים לנו:

א) נ ו ר א ת ה ל ו ת, פירוש על ס׳ תהלים על פי מאמרים, ד׳ חלקים, נדפס בשלוניק בשנת שכ״ט.

ב) ק ו ל ב ו כ י ם, פירוש על מגלת איכה, נדפס עם פי׳ קינת סתרים לר׳ אברהם בן מרדכי גלאנטי בעיר ויניציא בשנת שמ״ט [64].

ג) ע י ן מ ש פ ט, פירוש על איוב, נשאר בכ״י, וכעת אינו בנמצא.

ד) ד ר ש ו ת נשאר בכ״י, והיו בידי ר׳ שלמה לבית הלוי (האחרון)[65].

בין הרבנים בשלוניק נרשם בעת ההיא רב חכם ונכבד בעל ידיעות רמות ונשגבות הן בחכמת ישראל והן בחכמות החצוניות, הוא ר׳ יוסף ן׳ ר׳ שם טוב חי ן׳ ישועה חי, שהיה תובן ומשורר והשאיר ברכה רבה בספרות העברית, אמנם רק ספר אחד ראה אור הדפוס, והוא: „שארית יוסף" על מלאכת העבור וחשבון לוחות ותרשי התוגרמים והנוצרים, ובסופו הלכות שחיטה, הכל כתוב בסגנון יפה ובשיר שקול, נדפס בפעם הראשונה בחייו בעיר שלוניק בשנת רפ״א. מנדוכי חבריו של ר׳ יוסף ב״ר ש״ט חי היו בשלוניק ר׳ שלמה מאיטאצק מנרוש פורטוגאל[66], רבי שלמה קאבליירו, ור׳ משה הלוי בן אלקבץ, ועל כלם הצטין ר׳ יוסף מטראני, אשר בא מ׳מדינת הפוליא בשנת רנ״ח והרביץ תורה בישראל, ושם הוליד את בנו ר׳ משה מטראני, אשר הוכן לנדולות בשנת רס״ה, ונתנו סימן לשנה ההיא סר״ה קנאת אפרים[67].

העיר האחרת אשר אספה בתוכה עם רב מישראל, ובתוכם חכמים בינונים, אם לא במדרגה עליונה בקושטנדינא ושלוניק, היתה אדרינופלא. שמה רבו הבאים מכל המגורשים והנודדים עד אשר יסדו שתים עשרה או שלש עשרה עדות נפרדות. כבר זכרנו כי החכם העניו ר׳ יוסף פאסי, אשר התישב בתחלה בשלוניק, הלך שמה, והעמיד תלמידים רבים. מבני הדור ההוא אשר הצמינו בעת ההיא נודעים לנו ר׳ אהרן מטראני, אשר היה מתחלתו מקשטיליא ואחרי כן התישב בעיר טראנה במדינת הפוליא. „זה היום שקוינוהו מצאנו ראינו, כי מחכמי קשטיליא אשר יצאו ראשונה באו מעיר טראנה מהפוליא שנת עת הזמ״ר הגיע לפ״ק שני בני היצהר, שני אחים, אורחים נשא אותם ה׳ על כנפי נשרים באויר פורחים, הלא הוא הרב המובהק כמה״ר אהרן מטראני בעל התוספות, וזה שמו אשר יקראו לו תלמיד חבר להרב הגדול כמה״ר יוסף פאסי נ״י, ועשה תורתו קבע בעיר אנדרינופלי, שמה ישבו כסאות למשפט" [68]. המשפחה הזאת, היתה מיחסת את עצמה לר׳ ישעיה הראשון [69], אשר חי בשנים האחרונות לאלף החמישי.

---

[64] נדפס לבדו (בלא פי׳ גלאנטי) בעיר שאלוניקו רפ״א. רש״י Zedner צר 142 (דור פרנקיל).

[65] עוד חיבר ס׳ „עולת שבת" דרושים כסדר התורה נדפסו בווינציא שנת של״ז.— ואולי הם הם הדרושים שהי׳ בכ״י הנז׳ מנכדו הג״ל (דור פרנקיל).

[66] קורא הדורות דף ל״ב ע״א, שו״ת רא״ם סי׳ נ״ב.

[67] שם דף ל״ב ע״א.

[68] ר׳ יוסף מטראני בספרו צפנת פענח, הקדמת הרב המבי״ט.

[69] שם הגדולים להר״ם חיר״א, בערך מהר״ם מטראני.

השם מטראני, או דטראני, נשאר לה בהיותה יוצאת מן העיר טראני אשר במדינת פוליא באיטליא. ר' אהרן היה חכם נדול מפולפל עצום בתלמוד, ומכוין בעיונו לעומק התוספות, ועל כן היו מכנים אותו בעל התוספות [70]. ובהיותו שם קרוב לשנת רע"ז בא אצלו בן אחיו משלוניק הבחור משה מטראני, והוא לא ימוש מתוך האהל, יוצק מים על ידי עד שנת רפ"נ, אשר עלו אז ביחד אל ארץ הצבי [71]. בין החכמים האחרים באנדרינופלא נודעו לנו ר' אברהם סבע אשר היה מנרוש ספרד משנת רנ"ב, מחבר ס' צרור המר, והוא פירוש על התורה על דרך הפשט ועל דרך הנסתר ממאמרי הזוהר, ונדפס בעיר ויניציא בערך שנת רס"ב, ופעם שנית שם שנת רפ"ב, עוד שם שנת ש"ו, עוד שם שנת שב"ז, ובעיר קראקא בשנת שנ"ה; ועוד חבר ספר פירוש על מגילת אסתר ורות, והמה כב"י בידי ר' אברהם אשכנזי [72]. ובהקדמת פירושו על אסתר כתב, שחבר גם כן פירוש על מגלת איכה. גם דברו בא בס' שו"ת לר' אליהו מזרחי (סי' נ"ב). ול"בי אברהם היה אח, ושמו ר' יצחק סבע, אשר נמנה בין נדולי הדור ההוא. ר' יוסף קארו, אשר נשא בתו, הביא בספרו בית־יוסף דברים אחדים בשמו, ובה אמר עם הספר: ומורי חמי ההיר יצחק סבע ז"ל טען עליהם (על האומרים כשיש ר"ח שני ימים שבת ויום ראשון, דכיון דיום שני עיקר, מפטירין מחר חדש, ולא השמים כסאי) ממה שכתב רבינו יעקב (בעל התורים) בסמוך ומפטיר השמים כסאי, ואפילו אלול שחל להיות בשבת, והדבר ידוע שלעולם ר"ח אלול שני ימים, ועל כן כשחל להיות בשבת היא ביום ראשון משני ימים ר"ח, דביום שני אי אפשר, דאם כן אתי ראש השנה ביום ראשון, וקיי"ל לא אר"ו ראש, וקאמר דמפטיר השמים כסאי, זו היא ראיה שאין עליה תשובה [73]. ר' יצחק סבע לא היה בין החיים בשנת רפ"ד רפ"ה, כי בעת ההוא כתב חתנו ספרו בית יוסף ויזכירו בברכת המתים. הוא השאיר אחריו בן משכיל וחכם, ושמו ר' שמואל סבע, אשר היה בעת ההיא רך בשנים, ובכל זאת ביתו היה בית ועד לחכמים [74].

קרוב לימים ההם היה באנדרינופלא הרב החסיד הנדול ר' חיים בן אלבלג, אשר השיא בתו בנשואים ראשונים לר' יוסף קארו, אך לא ארכו לה הימים, כי מתה באביב ימי חייה. אביה ר' חיים נם הוא נפטר לשלמי, לפי הנראה, לפני שנת רפ"ב, ושמו נזרע לנו רק על ידי חתנו, אשר הזכירו בספרו בית יוסף [75].

מבל חכמי אנדרינופלא בדור ההוא היה האיש היותר מצוין, שהיה עתיד לפעול הרבה בספרות ישראל, רבי יוסף קארו, בן ר' אפרים, בן ר' יוסף קארו הוא נולד בעיר טוליטולא בשנת רמ"ח [76], ובהיותו בן חמש שנים הנלה עם בני הנלה

---

[70]) שם, שם.

[71]) קורא הדורות דף ל"ד ע"א.

[72]) אוצר הספרים לר' יעקב בן יעקב בערך צרור הסור. (סי' על מגלת אסתר, נדפס זה לא כבר בעיר דראהביטש בשם „אשכול הכופר". דוד פרנקיל).

[73]) בית יוסף אורח חיים סי' תכ"ה.

[74]) אבקת רוכל, סי' י"ג. — (ובסוף ס' ברק הבית נדפס שאלה מאת ר' שמואל בכמוהר"ר יצחק סבע ותשו' מרן ר' יוסף קארו אליו. דוד פרנקיל).

[75]) בית יוסף אורח חיים סי' שס"נ.

[76]) למצוא שנת הולדתו של ר' יוסף קארו ולבאר תולדותיו נתוץ עיון פרטי בדיוק. ר' דוד קונפורטי בספרו קורא הדורות (דף ל"ה ע"ב) מספר כי שמע מפי ר' ידידיא קארו בן

אשר נדדי מסמרד לפורטוגאל בשנת רנ"ב, לעיר לישבון אצל דודו ר' יצחק קארו אשר היה מביץ תורה ימים רבים לפני הגרוש. עודנו בילדותו החל ללמוד תורה בישיבת ר' יעקב בי רב אשר היה מעיד מקירה הקרובה לטולישולא, ואשר היה בעצמו תלמיד הגאב הגדול ר' יצחק אבוהב; והצליח מאד בלמודיו, ובהיותו בן עשר או אחת עשרה שנה כבר קנה לו ידיעות רבות בתלמוד ובפוסקים, ובבר נראו בו האותות כי מוצר לגדולות יהיה הוא עתיד להעשיר ספרות ישראל בחבורים היותר נכבדים ויקרים מהוצאותיהם מזה היות ישראל לעם.

אך המנוחה הזאת היתה עד ארגיעה, כי נזרה יצאה מלפני מלך פורטוגאל בשנת רנ"ו לגרש כל היהודים מארצו, ור' אפרים קארו אביו, כמו בן דודו הרב יצחק קארו לקחו בידיהם כלי גולה ושמו נפשם בכפיהם, ואחרי עבור עליהם צרות רבות במים

ר' יחזרת בנו... שהיו ימי חייו פ"ז שנה, וסימן מסר לו ראשו כתם פ"ז, מצד אחר יודעים אנחנו שר' יוסף נספר לעולמו ביום החמישי י"ג ניסן שנת של"ח. אם כן יצא לנו שנולד בשנת ד'מ"ח. השבוש הגדול אצל הסופרים ובעלי הזכרונות הזה מבאן ואילך. לפי דברי ר' דוד קונפורטי, בא ר' יוסף קארו מספרד ישר לתוגרמה. אמנם שאלה גדולה הצמח לנו מזה אשר חרגיש את הרב חידי"א וכה דבריו: כתב קורא הדורות שהיה תלמיד מובהק מהר"י בי רב... ואני מסתפק מאד בזה, שהרי בשנת רפ"ב בעיר אנדרינופלא התחיל לחבר תכות יוסף, נמצא שהיה גדול בתורה... ועבר מרן דרך שלוניקו ואתם עם הרבנים בחסכמות, כמו שכתב קורא הדורות שם, באופן דכשבא לצפת היה מגדולי הדור בחכמה ויראה... לומר עליו שהיה תלמיד מפתק מהר"י בי רב ומהרי"י בי רב נראה דמספרד חלך לפיס, והיה רב שם. ואם כך הלך דרך מצרים ובא לצפת, באופן שנראה שלא היה בגלילות השורקיאה, ומרן לא ראהו כי אם בהליכתו לעיר הקדש צפת ת"ו. (שם תגדולים בערך ר' יוסף קארו). אך אין להכחיש כי באמת מרן למד אצל ר' יעקב בי רב, בהיות כי יזכירהו פעמים רבות בחבוריו בית יוסף וכסף משנה בשם מורי, ולא זאת בלבד אלא שיזכיר את מורה מורהו ר' יצחק אבוהב בשם "מורנו הגדול", כאשר היה המנהג בימים ההם לכבד את רב רבו, וידוע כי ר' יצחק אבוהב נסגר בלישבון אחרי גרוש ספרד, ולא ראה בעיניו הרעה אשר מצאה את עמו בפורטוגל בשנת רנ"ו. מצד אחר יודעים אנחנו כי ר' יעקב בירב הכיר את ר' לוי בן חביב וידע כי היה מן האמסים, אם כן למעלה מכל ספק שהיה בפורטוגל, שהלך שם עם יתר הגורדים מספרד בשנת רנ"ב, ויצא משם בשנת רנ"ז, וכבר ראינו שלקחו בחזקה כל תנערים היהודים מבני שנה עד עשרים ושבלום בעל כרחם, והוא ניצל בדרך פלא מן הגזרה הואת, ועל כן ירמז דבריו בהתוכחו עם בן חביב "והלות לאל שמעולם לא נשתנה שמו". והיה אם נשער כדברי כל המסופרים בעלי תזכרונות עד ימינו אלה, שמרן קארו בא בשנת רנ"ב ישר לתוגרמה, בהיות כי נולד בשנת ד'מ"ח, נמצא שהיה בהכרח בעת ההיא בן ארבע או חמש שנה (אם נחשוב שנולד בראשית שנת רמ"ח, והגרוש היה כידוע בסוף שנת רנ"ב) ורבו ר' יעקב בירב. אשר לפי דבריו היה בעת גרוש פורטוגל של שנת רנ"ז ובשנתקבל למורה חוראות בעיר פיס בן שמנה עשר שנת, נמצא שהיה בעת גרוש ספרד של שנת רנ"ב רק בן שתים עשר שנה, ומן תנסנע הוא שיהיה חרב בן י"ב שנה. והתלמיד המובחק אשר יתן לנו חדושים רבים ופלפולים עצומים משם רבו, בן ארבע או חמש שנה, מובן מאליו שר' יוסף קארו וכל משפחת אביו וזקנו ר' יוסף בא אל העיר לישבון אצל דודו ר' יצחק קארו אשר היה שם משכבר הימים ונשארו שם עד שנת גרוש פורטוגל, וגם ר' יעקב בירב היה בעיר ההיא ואצלו החל לסודיו, וכהיותו חריף עד מאד נשארו בזכרונו כל דברי רבו, אף כי היה רק בשנים בן עשתי עשרה שנה, ולאחר ימים, בעת אשר כתב ספריו, העלה אותם וכתבם בשם רבו. וראית שהיה בעל זכירה נמצאת שמזכיר מה שראה בימי ילדותו את זקנו אבי אביו ר' יוסף קארו ז"ל: וראיתי לאבי אבי הר' יוסף ז"ל שהיה קורא תגר על תמנהג שנוהגים בכל העיר מוקפת חומה לקרוא (תמגילה) בי"ד ושי"ו (או"ח בית יוסף סי' תרפ"ח).

אדירים הנשמו לתורתה. לא נרע באיזה אופן הצלית ר׳ אפרים קאנדי להציל אם בנו מתוך ההפכה, בתית כי כל הילדים העמדים בפורטוגל נתפסו מבין זרועות הוריהם ונסחבו בעל כרחם אל אנן השבילה, ואולי גם הוא נלכד במוקש, ואחרי ימים עלה בידו לנום ולבקש מפלט באיזות אחרות, במו שקרה לרבים מבני גילו. יהיה איך שיהיה, בראשית שנת רנ״ח התישבת משפחת קארו בקושטנדינא, כי כן ימנה רושם הזכרונות ר׳ יוסף סמכרי בספרו דברי יוסף (פרק פ״ט) בין הנדודים אשר התישבו בעיר הבירה, את ר׳ אפרים קארו אביו, אשר לפי הנראה מת שם שנים אחדות אחרי הנדוש, דודו ר׳ יצחק קארו בעצמו היה כאבו אנוש, ולא יכול להנחם משבדו, כי בניו הקטנים והנדולים מתו כלם בטלטול החוק והנורא, ואחרי שבתו שנים אחדות בקושטנדינא החלים לנסוע למרחקים, ובשנת רע״ו, למחות תלאות הדרך, נסע דרך מצרים ארצה ישראל ובבן נשאה ר׳ יוסף בדד ונלמוד ויעתק מישבו לעיר אדריאנופלא למצוא מחית נפשו, בהיות כי שמו השוב הלך לפניו ורבים השתוקקו לדבריו וללמוד תורת מפיו. פה נשא אשה את בת החכם החסיד ר׳ חיים בן אלבלג, אך לא ארכו לה הימים כי מתה בהמי חייה, ואחרי איזה זמן בא בברית הנשואים עם בת החכם ר׳ יצחק סגע, אשר נמנה בין נהולי העיר.

מחברי ר׳ יוסף קארו בעת ההיא נודעו לנו ר׳ א ב ר ה ם בן החה״ש ש ל מ ה ט ר ו י ם צ ר פ ת י, אשר התרועה עמו בבית ניסו ר׳ ש מ ו א ל ל ם ב ע, ואחר ימים נסע לארץ ישראל ופעילתו תבא לפנינו. גם קהיב לימן ההוא היה באנדרינטפלא, ר׳ מ ש ה ד א נ ו ן, אשר בא לשם מנרוש פורטוגאל והאריך ימים. הוא היה תלמיד ר׳ יצחק אבוהב ולמד אצלו בין שנות רנ״ב־רנ״ח והשאיר אחריו ספר כ״י, אשר לא ראה אות הדפוס, הנקרא בשם „כללים״, והם חידושים עמוקים על ר׳ משה בידר נחמן[77]. הוא היה מבכר פירושי הספרדים על שאר פירושי התורה, ובמה שנוגע ליתר המפרשים היה אומר: כל פירושי צרפתא, השלך לאשפתא חוץ מפרשן־דתא, ובן פוריתא[78]. בעת ההיא היה גם ר׳ י ע ק ב פ י י ר, ודבריו הובאו בספר שאלות ותשובות לר׳ אלידד מוהמ׳ (סי׳ נ״ב), ור׳ י ש ר א ל ד י ק ו ר י א ל, תלמיד ר׳ יוסף פאפע, אשר הלך אחרי כן לאבקי שואל.

וקרוב לימים ההם חיו בעיר שירון, הנקראת סיריס במוקדון, ר׳ יוסף פירמן, אשר הפליג בזקנה, ור׳ אברהם הכהן[79]. בעיר הקהיבה מנאשפזידיו היה החכם ר׳ דוד בן לב[80] ורב אחר זקן, לא נודע שמו, אשר היה מאחרי דאחרא. בעיר הזאת קרה מקרה אשר יפיץ מעט אור על תהלוכות ויחסי היהודים בתורכיה בעתי המדינה בעת ההיא, וכי לא בכל עת יד החכמים היתה על העליונה. אשה אחת אלמנה מגדולי העיר נתארסה לאיש אחר, שהיה ממוי באחד מעיניו, ואחרי כן נתחרטה ולא רצתה בשום אופן להנשא לו או נמצא עשיר אחר שוחיט לו מחלבים עם השרים, והעליל על ניסו של הארוס שהיה חייב לו ממון רב, ושמו אותו בפוהרי, ואחותו היתה בוכה לפנינו שינרש ארוסתו, שבבר היה ידוע שהמטפה העליל על בעלת אותה העלילה. בדי שינרש ארוסתו, כי האלמנה והמטפה היו קרובים, והארוס נכמהו רחמיו על אחותו וינרש ארוסתו על ידי החכם הזקן, שהיה מרביץ תורה בקהל הזה[81].

---

77) שם חגרולים בערך חרסבזין.
78) שם בערך רש״י.
79) שאלות ותשובות מהרש״ך (ר׳ שלמה בן אברהם חכהן) חלק ג׳ סי׳ ס״ו.
80) קורא חרורות דף ל״ד ע״ב.
81) שאלות ותשובות ר׳ יוסף בן לב חלק ב׳ סי׳ ע״א.

ובעיר אוילונא אשר באלבניאה באו חלופים רבים בעדות השונות. הרב ר' דוד מסיר ליאון, אשר, לפי הנראה, לא שבעו הספרדים רצון ממנו, רצה לעזוב העיר וללכת מצרימה, כאשר היתה מגמתו בראשית עברו דרך העיר הזאת; אך הפולייסים, אשר היו רוב התושבים, אחזו בו ולא הרפוהו, עד אשר נאות לשבת אתם ולהיות להם למורה הוראה בשכר שבעים פרחים, כאשר קבל מקדם מכל הערות. בעת ההיא נפרדו הפורטוגזים מאת הקשטיליאנים, אף כי היו קשורים בני שתי העדות האלה בשבועה ובתנאים וייחדו להם בית אחד לבית הכנסת, אך כלי הקדש נשארו בבית הכנסת קשטיליאניה. ובעוד אלה טוענים ודורשים שיחלקו הכלים והחפצים ביניהם, והנה קרה מקרה חדש שהיה בידו להלהיב מרורת המחלוקת עד מרומים: „הקשטיליאנים היו טוענים שהפורטוגזים עומדים במכשול החרם, בהיות כי יצאו מאצלם, והפרנסים ר' שלמה קובו ור' שם טוב העתיקו ההסכמה הכוללת שהיתה ביניהם, שלא יצא שום מתפלל מהכנסת לכנסת אחר בשביל שום מחלוקת, וזה בכח נח"ש, והיו תמיד מחלים פני הרב ר' דוד מסיר ליאון לנזור עליהם בנזרת נח"ש שישובו למקומם בבית הכנסת הישן, ואלו היו משיבים שלא עברו על ההסכמה, שההסכמה אינה מיוסדת אלא על היחידים, אבל הם, שהם רבים וקהל גיול, עד שהם הרוב, אינם עוברים על החרם ועל ההסכמה; ואדרבא, הקשטיליאנים הם המעטו, והיו ראויים ומחוייבים ללכת אחריהם... שהפורעים מם מהם הם הרוב ולא נפרדו מחבריהם לעבור על ההסכמה, כי אם שלא לעמוד בבית ר' אברהם צרפתי, שבביתו נעשה הבית הכנסת ושהוא יוכל לגרשם משם כל זמן שירצה, להיות הבית שלו, לבן רצו לעשות אלו בית הכנסת במקום כולל ומשותף לכל, ומהטעמים הנזכרים הקשטיליאנים מחויבים להמשך אחריהם, ואם לאו הם עוברים. ויהי היום והנה הגיע לאוילונא איש אשר רוח אלהים בו, אביר הרופאים מק"ק פורטוגזי אשר בלישבון, דון שלמה כריסינטי... מיוחס גדול ובעל מעלה, אוהב התורה ולומדיה, תוקר תקידותיה... ויען מעת בואו חלה חלי חזק ונפל למשכב ובדרך גם ניצל, שם בלבו לכבד בית הכנסת של פורטוגזים מעמלו ולעמדו בממונו, ונכנס בערב יום הכפורים (שנת רע"ג) בתוכו, כי אז העלה לו ה' ארוכה ומרפא, ורצה להודות לה' על כל הטובה אשר הציל מחלאים רעים ונאמנים הנהוגים להיות באוילונא; ויען כי התחלה הוא יותר מחצי הכל, חשב מתחילת ביאתו מחשבה טובה... להסיר השורש פורה רוש מעקרו, ושלח אנשים נכבדים אל הקשטיליאנים בערב יום הכפורים, בשעה שמתירים הדמות, בשאימרים כל נדרי בספר תורה, אל הקהל התוא באלה הדברים: יען הלילה הזה ליל סליחה ומחילה וכפרה, וראוי אדם לפשפש במעשיו ולהרים כל המכשלות קודם התפלה, כדי שתהיה נקיה וזכה העילה היא למעלה... לכן ראוי לכם להטפל עמנו ולהיותנו אחדים, כדי שנחלה פני הרב העומד בבאן שיתיר מכשול החרם שאתם אומרים שהוא ביניכם, והם אומרים שהוא ביניכם. הנה להסיר זה המכשול ראוי שתהיו עמנו, כדי שניתיר החרם בכלל ותהי ההתרה כוללת. כשמוע הקשטיליאנים את הדברים האלה שלחו שני אנשים והשיבו כי יש תביעות רבות נגד ק"ק הפורטוגזים, ובפרט נגד הם"ת אשר הקדיש ר' יוסף זעבוקא ז"ל, ושישמו כל התביעות ביד ברור אחד אשר יבחינם, ואז יתרצו להיות בהתרת החרם. אמנם הרופא דון שלמה השיב בשם כל הקהל: הסירו המחשבות והאיבות אשר בקרבכם, כי לא עת האסף מהשנאות עתה, רק תשלימו ביניכם בשלום ובמישור! ונקרא לרב שיעשה ההתרה עתה, שהוא עת כל נדרי, שמתירים החרמות, ואחרי כן

יש ומן לכם לקרא ברורים ולפרש שמלת טענותיהם בזמנים הראוים לשמוע דיני ביני אדם, כי עתה אי אפשר. וסוף סוף לא נעשתה ההתרה, להעדר הסכמת הקשטיליאנים לזה. הבקר אור וכבר החלו תפלת השחרית, וישלח הרופא הפורטוגזי שלוחים אל ר' דוד מסיר ליאון, שיבוא עד בית הכנסת שלו לדבר מצוה ולעבודת השם, והרב הזה לא חשש להניח בית הכנסת הקדמונית והראשית אשר בעיר, ויבוא לק"ק הפורטוגזי. דון שלמה כריסנטי ספר אליו המאורע, ובקש מאתו להסכים בהתרת החרם ושיעשה הדין כרב וכמומחה בכל העיר, בהיות שכבר היה נם עליהם למורה הוראה בשנה הראשונה לבואו העירה, ואין בידם לצאת מתחת רשותו בדין, ובפרט בהתרת חרם. בכל זאת ר' דוד נשמר מהיות דן יחידי, ולכן אמר לדין שלמה שיקרא למצער שנים מחכמי העיר להיות עמו, ואז שלחו בעד החכם מסיר כוחומו והחכם ר' יהודה ציציליאנו, וכבואם התחיל ר' דוד דבריו, שבהיות שהקשטיליאנים היו הסרבנים, עומדים הם במכשול החרם וראוי להודיעם, ובכן שלחו שם שני אנשים חשובים ולא רצו לשמוע בקולם, באמרם שהיו מהפללים מוסף ושלא יפסיקו תפילתם. הוסיפו עוד לשלוח שנית שלוחים ובכל זאת לא אבו שמוע, אף כי באו בשם ר' דוד והחכמים. אז בעס הרופא וכל הקהל ויאמרו לשלשת החכמים: הנכם רואים איך העולם חרב בנאות אלה הקשטיליאנים, ומבזים התורה ולומדיה בסרבנותם, לכן ראוי לכם להתיר החרם הזה, אם באמת ראוי לקרא בשם כזה, כי לפי דעתנו אין מכשול בקהלנו. בשמוע זאת קם ר' דוד ממקומו, ובהסכמת שני החכמים אשר עמדו לימינו הלך אל הספר תורה ויתיר החרם, אם המצא נמצא המכשול הזה ביניהם, והמתינו כל תפלת המנחה לראות אולי מעצמם יתחרטו ויבואו, אף כי הודיעום פעמים, וכשראו שבכל זאת לא באו, יחידי הק"ק אמרו לחכמים שראוי להודיעם עוד הפעם שהם במכשול החרם, אולי בזה ישובו מנאותם ויבואו להנצל בראוי, ועל כן שלחו שני אנשים מנכבדי הקהל להודיעם על פניהם, ותשובת הרבנים הספרדים ר' אברהם די קוליר ור' אברהם חבין היתה קצרה: "תאמרו למיסר דוד, שהמכתב שכתב ר' מאיר (בן וירנא) אליו היא תשובתו" [82]. תוצאת המחלוקת היו כי ר' דוד מיסר ליאון קצף עד מאד, ואף כי לא היה ריש מתא בעת ההיא יצא ממחיצתו, ומאז שמר עברתו לרבנים האלה ולכל הקשטיליאנים, ויכתב על ספר הענין הזה ופסק דינו להאשים הספרדים ולהראות כי עומדים הם בנדר חרם וגידוי כל עוד לא יתפשרו עם הפורטוגזים. לא ארכו הימים ויקר מקרה באילונא כי אשה יהודית מתה בערב שבת, ושלטלוה ורחצוה בשבת בחמין שהחמו מערב שבת, וזה היה לפי הנראה על פי היתר חכמי הספרדים. אמנם תושבי העיר היונים והאפוליים הוציאו לעז על הדבר הזה, ומיסיר ליאון קנא את קנאת הדת וירדוש ברבים כי באמת יש איסור בדבר, וכי לא שאלו פיו ועצתו לא לקחו, אז קם ר' אברהם קוליר וחרפו ונדפו בקהל רב, ור' דוד נרה אותו. ואולם ר' אברהם קוליר לא רק שלא קבל נדויו אלא נדה בעצמו את איש תרמו וכל הספרדים הסכימו לו. על המאורע הזה נשאל ר' דוד כהן, והוא יצא בתשובה ארוכה להצריק את מיסיר ליאון ולהאשים את ר' אברהם [83].

---

[82]) ראה בפרק הקודם מחלוקת מסיר ליאון ור' סאיר ן' וירגא. כל הדברים המוכאים פה הם מעצם הפסק.

[83]) שו"ת מהרי"ך בית כ"ב, ר' דוד בכמוה"ר יהודה (שהוא מסיר ליאון) נזכר בפסק ר' יעקב בן חביב במרביץ תורה בק"ק קאלבריזיש בואלוניק בסוף ימין (ראה שו"ת ראי"ם דף ס"ד).

נהאת כי מן העת ההיא עשו הספרדים כל אשר ביכלתם להקניטו, ורי דוד הוכרח לעזוב עיר אוגלונא ולשוב לשלוניק, ושם בלה שארית ימי חייו וימת בעוכו אתריו ספרים וכתבים שונים שלא ראו אור הדפוס בחייו, ורק אחרי מותו הדפים נכרו ר' אהרן לבית ליאון אחדים מהם, הספרים הנודעים הם:

א) ת ה ל ת ד ו ד, חבור בפלוסופיה דתית, או אוסף דעות פלוסופיות בלי שיטה עדוכה.

הוא מרחף על שטחיות העניינים, מערב פלוסופיה בקבלה, דבק בתרמב"ם ובתראב"ע ונם בהרמב"ן ובהזהר, מבלי לעמוד על ההבדל הגדול אשר בין החכמים האלה בשיטתם. הספר הזה לא נדפס בלי בשלימות, ונכדו שהביאו לבית הדפוס מספר בסנפו, כי מצאו למקוטעים בידים שונות "זה מוסיף וזה נורע, זה ישנה שמו, וזה ישנה מעמו". (נדפס בקושטנדינא, והיתה התחלת המלאכה המפוארה הזאת יום שני ט"ו לירח חשון שנת "בימים ההם ובעת ההיא אצמית לדוד צ מ "ח צ ד ק "ה (של"ו) עשה משפט וצדקה בארץ".

ב) ע י ן ה ק ו ר א, פירוש ארוך לספר מורה נבוכים להרמב"ם אשר הבאנו קצת דברים מתכנו בפרק הקודם, הב"י הזה נמצא בביבליותקא בפארמה, ובסוף הספר כתב המעתיק "נשלם יום שלישי לחדש תשרי שנת חמשת אלפים ושש ושמים שנים".

ג) ש ב ח ה ג ש י ם, נזכר בסוף "תהלה לדוד" על ידי נכדו ר' אהרן... כמו שנזכרו במאמר שבח הנשים אשר חבר, ובו הראה רוב רקותו ורוב הקיפו בשבע החכמות, ובהקדמתו בתלונות הביא זה הלשון: צפו מי הצרות... לולא ה' בחמלתו עלי השפיע מהשפעת חכמתו ועוררני לעשות חבורים לחקירות גדולות בין בתורה ובין בחכמות, גם חרוזים רבים".

ד) כ ב ו ד ח כ מ י ם, או פסק שפסק החכם מסיר דוד בן הרב ר' יהודה מסיר ליאון על דבר מחלוקת שהיתה ביום הכפורים בקהל אוילונא בין הפורטוניזים והקשטילייאנוש" כתב יד בעיר אוכספורד, ונדפס בברלין על ידי חברת מקיצי נרדמים בשנת תרנ"ט עם הערות ר' שמעון ברנפלד, ואלה דבריו בהקדמתו: פסק דינו זה כתב בחפזה ולא עבר עליו אחרי כן ליפות את לשונו ומנונו, ולכן נמצא בו כמה פעמים לשון מיותר ונמנום ער שלפעמים קשה לעמוד על כוונת הדברים... כי כשם שבדבריו הפלוסופיים הוא מרחף על שטחות העניינים, כן גם פלפוליו הם רק ארוכים, אבל לא עמוקים, וכמה מהוכחותיו בפסק דינו אינו אלא פטפוט דברים בעלמא, ורק בקיאות עצומה בש"ס ובפוסקים אראה בפסק דינו, ובפרט בידענו על פי כמה סימנים מובהקים, כי לא שם ר' דוד את עיניו בספרים שהביא בפלפולו וסמך תמיד על זכרונו, ואם כי המעתו זה לפעמים, הנה אי אפשר לכחד כי היה שגור התלמוד כלי בפיו, ונם בספרי הפוסקים היה בקי מאד, אלא שהדרך פלפולו אינו בעומק, והוא מאריך בדברים ומביא דרך אגב כמה עניינים שאינם שייכים כלל לנושא מאמרו, באופן שעל הרוב שכח הקורא בסוף הויכוח את הנקודה אשר ממנה יצא בחדושו. קצת התנצלות נמצא לו, כי כפי הנראה היתה מטרתו העיקרית בפסק דינו להראות לנחרים בן את כחו הרב בתורה, למען יזהרו בכבודו וידעו את מי חרפו ונדפו ועל מי הרימו קולם בנאוה ובנו.

ה) פ י ר ו ש ל א י כ ה, כתב יד בהביבליותקא הלאומית בפאריז (עיין ברמולי בספרו Histoire des medecins Juifs עמ' 185).

ו) ס ג ל ת מ ל א כ י ם, הספר הזה לא נמצא בעת, אולם זכרו בא בס' פירוש לאיכה.

ז) סוד הנמול, מזכירו בספרו תהלה לדוד (חלק נ׳ פרק כ״ז) „ובספר סוד הנמול פירשתי שמה שאמרו: אין מזל לישראל, הכונה שאין להם מזל באומות״ וכו׳.

ח) פירוש על מסכת אבות, מזכירו בספרו תהלה לדוד (דף א׳ ע״ב).

ט) מכתם לדוד, נזכר בספרו „עין הקורא״.

י) מגן דוד, נזכר שם.

יא) אביר יעקב, נזכר בדברי נכדו בסוף „תהלה לדוד״.

יב) מנורת הזהב, נזכר שם.

יג) דרשות, על סדר פרשיות התורה, ונכדו ר׳ אהרן כתב בסוף תהלה לדוד, כי נמצא אתו חלק אחד של הדרושים האלה בכתב יד.

יד) עוד מיחסים לו בפלסופיא בית דוד, כסא דוד, וזולת זה נפש דוד, קול ה׳ בכח, נחל עדנים, לפי דברי בעל שפתי ישנים, ואין לסמוך עליו, כי הוא אינו עד ראיה, רק כתב מפי השמועה.

טו) פסקים ושאלות ותשובות, אשר נאבדו, ומקצתם היו ביד ר׳ חיים בנבנשתי מאסף בנסת הגדולה (ראה בנסת הגדולה ה׳ חשן המשפט).

לא רחוק מעיר אוילנא, לפאת דרומית, נמצאת עיר ארטא במדינת אפירום (פיריאה). אך היהודים כללו בעת החיא את כל חבל חצי האי היוני והמדינות אפירום, תיסליא ומוריאה, בשם הכללי מוריאה. ושם היתה עדה יהודית גדולה נפרדה לארבע קהלות: בני קורפו, קלבריאה, פוליא, וציציליא, מלבד קצת ספרדים אשר התישבו שם ולא עלה בידם לעמוד בפני עצמם. לתקון וכלכלת הקהלות עשו תקנה בגזרת נח״ש, כי אם יפרד יחיד אחד מאיזה קהל שיהיה אסור לקהל אחר לקבלו ולהרשותו להתפלל עמהם. ויהי כאשר נפלה קטטה בקהל קלבריאה, נפרדו אחדים מהם וילכו לקהל הציציליאנים, יהם קבלום ולא חששו לתקנה. לשוא הודיעו להם בני קהל קלבריאה שעימדים במכשול החרם שהזכרו על הפורשים עצמם מן הצבור, הם וכן אלה אשר קבלו אותם, בהיות כי על פי כתב האמנה בן התנו ביניהם וקבלו עליהם ועל זרעם ובדבר הזה תלוי קיום הקהלות. לכל זה אשמו בני ציציליא אזנם ומאנו לשמוע בקול אחיהם, עד אשר שאלו את פי ר׳ דוד הכהן, אשר פסק כי הדין עם קהל קלבריאה[84].

בין הרבנים הרבים אשר היו בעיר ארטא בימים ההם, נודעו לנו בנימן שמריה, כלב בב״ר יוחנן, אברהם ספרדי, שלום ירושלמי, אברהם בב״ר מנחם רוסו, דוד סאפארנה, בנימן פלוסוף, נחום סיפר ושבתי רוסו. שני אלה האחרונים היו סופרי הקהלות. קרוב לשנת ר״פ קרה מקרה באיש אחד שהיה עובר על פתח הבית של נערה אחת וכידו היה צנון אחד, והנערה ההיא אמרה לו: תן לי הצנון הזה, והוא השיב: אני נותנו לך אם תרצי בתורת קדושין, והיא השיבה: לו „הן״, פשטה ידה וקבלה מידו; וכשנודע הדבר לקהלות קמו בבהלה החכמים במעמד כל הקהלות ובעלי התורה, ותקנו והסבימו מן היום ההוא והלאה, שלא לקדש בפחות מעשרה ובעלי תורה עמהם, ואם לא–שיהיו הקדושין מופקעים[85].

---

[84]) שם בית י״ג.

[85]) שו״ת מהרשד״ם חלק אבן העזר ס׳ ן׳. ע״פ זכרון עדות מר׳ יוסף פילופוף בבית דין בעיר ארטה – ביום השני כ״פ אדר רכ״א. שהענין הזה היה ארבעים שנה קודם לזמן ההוא.

מלבד הרבנים אשר הזכרנו היו בארטא אב ובנו שהצטינו בחכמתם: ר' מתתיה, אשר היה לו שיח ודברים עם ר' אליהו מזרחי [85], ובנו ר' בנימין בן מתתיה. הוא נולד בעיר פאדובה קרוב לשנת רמ"ה ולמד תורה בישיבת ר' יהודה מינץ אשר סמך אותו להוראה [87]. המיבות שהביאו אותו לתוגרמה נעלמו ממנו, אך זאת נדע כי בעודנו בבחרותו כבר נודע שמו בין בעלי ההוראות וכבר הגיע להחליף מכתבים ושו"ת עם רב הרבנים הראשון בתוגרמה ר' משה קפסאלי [88], ולפי הנראה האריך ימים עד קרוב לשבעים שנה, אך הובדח פעמים רבות להעתיק משכנו מארטה לטריקאלה [89] ומטריקאלה לארטא. ויתר דברי חייו בפרטות יבואו בהמשך הפרק הזה בדברנו על עיר ארטה.

ובעיר פטרץ אשר בחצי האי מוריאה היה קרוב לזמן ההוא רב זקן ונכבד ושמו ר' יעקב פאפו מבני הרומניוטים. בעיר הזאת נתישבו מבני ציציליא וספרדים במספר רב וייסדו שני בתי כנסיות, אחד לציציליאנים ואחד לספרדים, ולקיום העדות והשלום עמד הרב ההוא, שהיה עליהם שר ושופט, "והפרידם, ועשו המכמה להיות עם לבדד שוכן" [90]. דברי ר' יעקב פאפו הובאו בספר שאלות ותשובות לר' יעקב בירב (דף קל"ד).

בליפאנטו העיר, הקרובה בתבלית הקירוב לפטרץ, היה בעת ההיא חכם אחד מבני פורטוגל ושמו ר' אברהם שמסולו. הוא נולד לפי הנראה בקשטיליה, אך התישב אחרי כן בליטבון בירת פורטוגאל. "ובשנת נ"ר, וינזרו מקדשי ישראל, נזורו אחור, ומאז היתה לנגי ועד הזמן הזה, מארצם יצאו נדדו הלוך ונסוע אל ארץ תוגרמה" [91] והוא היה בתוך הבאים. בצבעים חיים יתאר לפנינו ר' אברהם תלאות הדרך, ואיך התנכלו המלחים לקחת בחוקה את כספו, ועינוי הדרכים, וקצור ימים עד אשר כלתה פרוטה מכיסו מתוך הוצאת השלטול, ועודנו נבוך במדבר בתוך עם לא שמע לשונו, ויהי היום בהיותו פה עיר ליפאנטה נהפכו עליו צירין והחל לכתוב דבריו למען ישארו לזכרון לדור אחרון, על פי השבע ובדרך פילוסופיא. ר' אברהם שמסולו, או מאמסולו, אשר שמו נודע לנו רק מתוך חבוריו, השאיר אחריו מספר ספרים ומהם נמצאו בעת בהביבליותקא הלאומית בעיר ליידן (קובץ נ"ו), ואלה הם:

א) הצנע לכת, חלק ראשון על קנין שלמות המעלות.

ב) מאמר יזל מים.

ג) מאמר הצנע לכת, על סדר עבודת יום הכפורים, ובמה ראוי להתקדש ביום הכפורים.

ד) מאמר יעלת חן.

ה) מאמר והאדם ידע.

נראה כי ר' אברהם השאיר אחריו בן חכם, ר' שם טוב שאמצולו [92], ובידו מצא בעל הזכרונות "שבט יהודה" קונטרס מספר מאורעות מלבי אריום, ומבני בניו נמצאים עד היום בעיר איזמיר.

[85] שו"ת רא"ם חלק א' סי' ס"ט.

[87] בנימן זאב סי' ל' ל"ט.

[88] שם ס' ע"ח ע"ו.

[89] שו"ת ר' לוי ן' חביב סי' כ"ט.

[90] שו"ת מהרשד"ם חלק יורה דעה סי' קנ"ג.

[91] פתיחת חמאמר ואברם ידע, לר' אברהם שמסולו בעיר ליידן.

[92] שבט יהודה נוספות לר' יוסף בן וירגא.

עוד שתים שלש כנסיות יהודיות היו במדינת מוריאה בעת ההיא, תיווא או טיווא (תבץ Thebes), שהיו בה הרבה חכמים בתורה ובתלמוד, ונקראת „מפורסמת בחכמה" [93]) וקרוב לעיר הזאת „מוירתא", ועל האי ניגרופונטי היתה קהלה גדולה בעיר אגריפין (אגריפוס).

בצפון הממשלה הנקראת רומיליא (תורכיה־האכרופית), רואים אנחנו התחלת רנשי חיים בין העדות הקטנות אשר שם. בסופיא היו בעת ההיא שלש עדות מכני התושבים הרומניוטים, האשכנזים והספרדים, אשר החלו להתישב, והם היו על הרוב מתושבי שלוניק[94]. רב העדה האשכנזית היה ר' בנימין ב"ר מאיר הלוי אשכנזי מנורנברג; אנשים רשומים אחרים היו ר' יצחק הכהן, ר' עקיבא כהן ור' יחיאל הלוי סג"ל. גם נמצא רופא יהודי ושמו יוסף שטן (אולי שמיין?). ובעיר הקרובה פליונא נמצאו שלש עדות: אשכנזית ספרדית ואנרייט (הונגרית). בין ראשי העיר היו עשירים ובעלי הון, כי כן נראה בצואת שכיב מרע שנעשתה בעיר ביום הראשון ו' ימים לחדש תמוז רנ"ה (הרי"ם), בבוא מקצת נכבדי הקהל אצל החולה משה בן פורת, והוא צוה שיתנו שני אלפים לבנים לבת אחיו אברהם בן פורת, חמש מאות לקרוב אחד לשלוניק, וכל הנכסים שהיו לו, בין בכסף, בין שוה כסף, בין זהב, בין כלי תשמיש, וכל מקרקעי ומטלטלי, וספרים, ופרות שהיו לו בשדה ובבית, וכל העברים והשפחות עוב לאשתו מרת שולי[95].

בין הרבנים השלמים אשר זרח אורם בפליונא נמנה ר' שודרום הזקן[96], ר' משה בכמוה"ר זכריה בן מנטבל ורנק אשכנזי[97], ואחיו הקטן ר' דוד ורנק, אשר נסע אחר כן לארץ ישראל והתישב בצפת.

ובאסיא הצעירה היה מעמד הכנסת הישראלית פורח, אם נם לא במידה נפרזה כאשר בתורכיה האכרופית. הקהל היותר חשוב היה בעיר ברוסא. שם נאספו נודדים רבים מבני ספרד וייסדו בית הכנסת הנקרא ק"ק נרוש. הרב המצוין ביותר היה ר' יעקב טאיטאצק, אחי ר' שלמה טאיטאצק משלוניק. הוא נולר בקשטיליא ומשם נדד בשנת רנ"ב לפורטוגל, ואחרי הגרוש מהממלכה הזאת בשנת רנ"ו התישב באיטליה בראשונה, ובסוף בתורכיה בעיר ברוסה[98]. בעת ההיא היה שם ר' יצחק בן ר' צדיק בן לב, אחי ר' דוד בן לב ממונשטירין, והוא נמנה בין נדולי הרבנים בדור ההוא. לפי הנראה לא יכלו שני הרבנים האלה לשבת בשלום יחדיו ובכל עת נפלו חלוקי דעות ביניהם. פעם אחת קרה מקרה לא טהור, שיצאו קצת יהודים מתושבי העיר בשיירא, כמעט הרחיקו מן העיר ונוהרנו כלם על ידי שודדים שארבו להם בדרך. השמועה המבהילה הניעה לברושה ביום השני לחג הפסח. אז נחלקו הרבנים, ר' יעקב טאיטאצק הורה „אם אפשר בעממין, ואם אפשר ללכת ברגליהם ילכו, ואם לא—ילכו רוכבי סוסים, ואם אפשר לקברם שם יקברום, ואם לאו יביאום לעיר, דהליכה זו צורך קבורה היא ולא צורך לויה" [99]).

---

[93]) שו"ת ר' אליהו מזרחי חלק ראשון ס' ע'.
[94]) שו"ת סתרשד"ם חלק אבן העזר סי' פ"ו.
[95]) ר' יוסף קארו אבקת רוכל סי' ע'.
[96]) שם סי' ריב.
[97]) שם סי' ע"א.
[98]) בס' תמת ישרים לר' חם בן יחיא כתב ר' יעקב טאיטאצק: „ובדורות חללו בכל המקומות שעברתי במלכות קשטיליא ופורטוגאל גם גלילות איטליא ותורקיא" (ס' קפ"ו).
[99]) תמת ישרים, סי' קי"ר, קפ"ו, קפ"ז.

אמנם ר' יצחק ן' לב מברושה ושני רבנים מעיר הבירה, ר' תם ן' יחיא ור' אברהם ן' יעש והחליטו שלא הורה יפה, ושאסור להעביר התחום ומה גם לרכוב על סוסים בעצם יום החג, וכל אחד מהרבנים האלה הוכיח שרבריו צדקו יותר מדברי חברו. ר' יצחק ן' לב, שהיה תמיד מן המחמירים בדברי הוראה עד הקצה האחרון, היו לו רין ודברים עם שאר החכמים אשר בעיר ברושה, על ענין איזו כלים אשר כתבו להתיר, והוא הורה להחמיר ולאסור[100], וחכמי שלוניק שהיו בימים ההם הסכימו לדעתו. דברי ר' יצחק הובאו בספר תמת ישרים לר' תם ן' יחיא, בס' שו"ת לר' משה ן' יוסף משראני וכס' בן משפחתו ר' יוסף ן' לב.

בראשית הפרק הזה כבר ראינו שהתוגרמים כבשו כל ארץ ישראל, מדינת סוריה ומצרים. קורות היתודים במדינות האלה יבואו בפרק הששי. השלטן שלים אחרי שובו ממצרים מת מיתה חטופה ביום השני לשבוע כ"ז ימים לחדש אלול שנת ר"פ בעזבו הכתר לבנו שלטן שולימאן שהיה בעת ההיא רך בשנים.

בפרק הבא נעביר לעין הקורא קורות העדות השונות בכל מדינות תוגרמה האברופית והאסיאטית לכל פרטיהן בימי השולטן באיאזיד ב' ושלים א' שכבר הגיעו לשלמותן.

---

[100]) שו"ת ר' יוסף ן' לב חלק ג' סי' ק"ב: ואני מוריע לכ"ת שזה יותר משלשים שנה היה מעשה בכרוסא... והחכם השלם הרב הסוכחק קרובי ושארי כמוהר"ר יצחק ן' לב כתב להחמיר וכו'.

פרק ה׳.

המשך שלטן שלים א׳.

מצב כללי על עדות היהודים בתורכיה.—
הרבנים וחיי העם העברי בכל העריס.

אם נעבור בסקירה על פני כל היהדות התורכית בימי השלטן שלים א׳ נראה, שלמרות רוב היהודים והעדות הרבות בכל ערי המדינה, לא עלה בידיהם להשפיע במדה מרובה לפי מספרם על תהלוכות המדינה. הם נחלקו לשלש אגודות שונות אחת מרעותה: רומניוטים או יונים, אשכנזים וספרדים. אמנם כל אגודה נחלקה אף היא לכמה קהלות ועדות לפי המדינה, ופעמים רבות לפי העיר שיצאו משם, וכל עדה ועדה התנהגה לברה מבלי להתערב בעניני זולתה, ואת המצב המנונה הזה רואים אנחנו לא לבד בעיר הבירה ובערים הגדולות, כי אם גם בערי המדינה הקטנות ביותר.

מכל האגודות האלה היו הספרדים המרובים ביותר. הגרוש שנגזר עליהם, האסון הרב ההוא ושברם הגדול בים לא היה בכחו להשפיל את רוחם ולדכא את נפשם; ונהפוך הוא, הם הוקירו ערכם במדה נדולה ונפרזה ער לרמות רוח, ושנור היה בפיהם: את אשר יאהב ה׳ יוכית. השאת והשבר אשר באו עליהם, היו בעיניהם לאות ומופת כי הם אצילי ישראל, והרעיון הזה היה הולך ומפעם בלבם גם דורות רבים אחר הגרוש ואחרי אשר החזיקו מעמד בארץ המולדת החרשה. הדעה הזאת לא היתה מתוך נאות לב, כי אם נוסדה במשפט צדק, משפט נכון, ומקורה במעלת רוחם ואור השכלתם, דעת לשון וספר והליכות עולם עם ארחות החיים והסלסול הניתן לויח חן לכל חכמה והשכלה, בארחותיהם, בנעימות בנדיהם ובכל הליכותיהם. הם ידעו לפאר את בתי כנסיותיהם ובתי מדרשם, ויתאמצו ביותר להלביש דבריהם וכתביהם בלשון יפה, צחה ונעימה בעברית פשוטה ומלאה חן ומליצה. וברברם ביניהם בבתיהם, וכן בחוצות ובמסחר, השתמשו בשפה הספרדית הנאה והמענגה לאון השומע. אהבתם לארץ אשר ישבו בה יותר מאלף שנה המה ואבותיהם מלאה את לבם גם אחרי הגרוש הנורא ולא נתן בקרבם מקום לרגשי שנאה נגד האם האכזריה אשר קאה אותם מתוכה, עד אשר התרגלו בשפה הקאשטיליאנית, הואיל והיו על הרוב יוצאי המדינה ההיא, שפה הצחה ונאה מן השפה הספרדית, ותהי להם לשפת העם עד היום הזה, ובהמשך העתים גם יתר אחיהם האשכנזים והיונים נגררו אחריהם וילמדו השפה הזאת, אשר נהיתה לשפה כללית לכל יהודי ארצות הקדם.

האשכנזים אשר קדמו לבוא לתורכיה עוד לפני בוא הספרדים, היו להם עדות ברוב ערי תורכיה האברופיות: בוידין, בוקיפול, בפליונה, בסופיה, באנדרינופלא, בשלוניק, בשידרוק אפאצי (דינוי־קאפו, היום) ובקאבאלה, הם השתמשו בשפה האשכנזית המשחתה שהביאו עמם מארץ מולדתם, ולפי עדות נוסעים רבים, שהיו בארצות הקדם כחמשים שנה אחרי הפרק הזה, הם דברו בשפה הזאת, וכן לפי עדותו של בעל

הזכרונות בשנת שי"ו היו האשכנזים באדרינופלא יודעים אשכנזית[1], גם היו מדקדקים על אופן הכתיבה בעברית בעצמה לכתוב באותיות יותר חדות וקצוצות, לפי הנהוג באשכנז, ובערך שנת ש"י הרפים בשבילם ר' בנימן הלוי אשכנזי את המחזור האשכנזי ברפום יקבץ בשלוניק.

לפי טבע הענין לא יכלו בני האגודות האלה להתאים יחד ברעותיהם, כי כל אחד חפץ להשתרר על חברו. הספרדים חשבו את עצמם ליותר מיוחסים, והיוונים מצדם, עם שהיו יותר מעטים, חשבו שהם התושבים הראשונים, וכל הבאים אחריהם צריכים להכנע לפניהם. כן קרה מקרה בקושטנדינא עם הטבח של הרומניוטים, שהעבירוהו הספרדים בכח הזרוע, ובעל הזכרונות מספר ברוב ענין: „על אדות הטבח שהיה ממונה מקהל אנשי רומניה זה כמה שנים, והיה מוחזק להם לאיש כשר בכל מעשיו, ועתה מקרוב אחרי שבאו הספרדים מגרוש ספרד וראו אותו שהיה משניח באנשי רומניא להספיק להם בשר כרצונם להיותו ממונה שלהם, ובאנשי ספרד לא היה משניח כלל, נתקנאו מאד והיו משתדלים בכל יכלתם להוציאו ממנויו ולמנות אחד מאנשי מקומם כדי שישניח גם כרצונם, וכאשר לא עלה זה בידם השתדלו להוציא עדים מביניהם לפוכלו בכל מין ממיני הפסליות עד שיוכלו להוציאו למנות אחד מאנשי מקומם... והושיבו בית דין מביניהם ולא רצו לצרף שום אחד מאנשי רומניא אשר היה ממונה שלהם, אבל קראו את הטבח לבוא אצלם להעיד עליו בפניו. וכשראו שלא רצה לבוא לבית דין שלהם, מפני שלא היה שום אחד מאנשי רומניא ביניהם, וחשב שאין כונתם כי אם להעבירו ...עמדו וקבלו עדות שלא בפניו, והעניישוהו תעניות ומלקיות וקנס ממון, וכאשר שמעו נכבדי קהל רומניא את כל אשר נעשה, הלכו ואמרו להם: מדוע לא קדאתם אותנו, שהוא ממונה שלנו להעיז לעינינו בפניו? יבואו נא העדים ויעידוהו בפניו לעינינו ואז תתברר האמת, והם ענו ואמרו: כבר העירו בפנינו והיה מה שהיה"[2]. על הענין הזה נשאל ר' אליהו מזרחי בערך שנת רנ"ו והוא הורה שהצדק עם הרומניוטים. ומתוך תשובתו נראה שיד הספרדים היתה על העליונה ושהם משלו בכח הזרוע, על כן הוא מבקש להחליש כחותיהם: „בזמנים הללו, שבעונותינו קמו כמה תלמידים שלא שמשו כל צרכם, ופוסעים על ראשי עם קדש, ומבקשים להתגדל ולהתרבר בפני עמי הארץ, ומורים מתוך הפוסקים ומתוך דברי השאלות והתשובות הנמצאות בידם כמה הוראות שלא כהלכה, למיעוט הבנתם בהם ולקצת ידיעתם בדברי המשנה והגמרא אשר הם השרשים והעיקרים". ועוד כתב „וכן ראיתי גם אני בדברי קצת מההכמים שלהם שפסקו וכתבו כנגדו, שכתבו עליו דברים של גוממא לאמר, שמעידים עליו שכאשר בקשי ממנו סכינו לבדקו, נתן להם סכינו בתורת בדוק, והיו בו שלש פנימות, ושהפנימה האחת מהן היתה עבה כחצי ערשה"... ועל ענין הפרס שהיה לוקח הטבח, העיר ר' אליהו: „כל שכן למי שלוקח שכר מן הכשרות יותר מן הטרפות, או לוקח הכשרות ומוכרן לקהל ומרויח בכל רביע כך וכך, כמו שכתבו עליו קצת מההכמים הספרדיים, וכמה פעמים רציתי לפסול לכל הטבחים של קושטנטינא, מפני שנוטלים שכרם מן הטרפות, ואף על פי כן נמנעתי, מפני שירעתי שלא יעלה בידי, ואמרתי: מוטב שיהיו שוגגים ולא יהיו מזידים". ובסוף תשובתו חתם ר' אליהו מזרחי דבריו: „ולמען לא תהיה

---

[1] שו"ת ר' יוסף בן לב, חלק ב' סי' קל"א.
[2] מים עמוקים סי' כ"ד.

מחלוקת בין הקהלות יצ״ו, שיהיו הללו אוסרים והללו מתירים, ויהיו אגודות אגודות, הטוב והישר בעיני ה׳ ואדם הוא שתשימו עם אותו הטכח אחר, שיהיו שני הטבחים יחד בכל יום, ולא יורשה שום אחר מהם לשחוט ולבדוק מבלי שיהיו שניהם ביחד״.

בין המנהגים החלוקים בין הרומניוטים והספרדים היו על ההיב הסבלונות שהיו חוששים להם היונים. בערים רבות, כמו בעיר הבירה, נגררו הספרדים אחריהם, אמנם בערים אחרות לא נגררו אחריהם. אחר מרבני הספרדים ר׳ אברהם ן׳ יעש ערך שאלתו לר׳ אליהו מזרחי ז[3] „ואבוא היום אל העין, מעין החכמה והמרע, לחלות פני תורתך, תאיר עיני בדבר הסבלונות הנהוגת בארץ הזאת, יען וביען אנחנו הספרדים לא היינו נוהגים לחוש להם, ולבן נעלם ממני פרטי הדינים הנמשכים מהם, כי גר אנכי בארץ ואיני יודע באיזה אופן נהגו לחוש להם״.

רוב היהודים בקושטנדינא היו מיוצאי ספרד ופורטוגל[4] ועל הרוב אנוסים וכני אנוסים. האשכנזי נידדואך מעיר, שבאו בפרק ההוא קרוב לעשרת אלפים מומרים לעיר הבירה וליתר ערי המדינה. ובעל הזכרונות מעיר, שבין הבאים לחפות תחת כנפי השכינה היו בני אנוסים אשר המירו דתם עוד משנת קי״א בהרנה הגדולה בקאטאלוניא, שיש תשעים שנה ויותר שבארץ הנכרים מרוב הנזרות המירו הרבה אנשים ונשים וטף, וזה הדור שהמירו, עם היות שהיה להם מקום לברוח לארץ ישמעאל הקרובה להם (מדינת נראנאדה, שהיתה בעת ההיא חפשית תיסה בצל הערבים) לחזור לדתם הראשונה, לא ברחו אלא עמדו בנזרתם והולידו בנים ובנות, וכן בניהם אשר קמו אחריהם עמדו כך כל ימי היותם אתם, רק קמו בניהם, מהם לדור שלישי ומהם לדור רביעי, ונתעוררו לשוב אל ה׳ וברחו משם לארץ ישמעאל (תורכיה) וחזרו לדתם הראשונה. ואלו האנשים בעודם בהמרה רובם נשאו נשים כיוצא בהם נכריות מזרע ישראל, והמיעוט מהם נשאו נכריות[5]. הצרפתי ניקולאי די ניקולאי חושב שמספר היהודים בעיר הבירה ובערי המדינה הוא רב ועצום וחוץ מן המנין[6]. אמנם בדבריו אלה נמצא דרך נוזמא, כי מספר הזה נודע ברוח שנאתו לעם ישראל, ובכל זאת אין להכחיד שמספר היהודים בקושטנדינא לבדה עלה בעת ההיא על הרוב לשמנה עשר אלף נפשות לפי מקורים יותר מתאמתים[7].

הרחוב אשר בו ישבו היהודים על הרוב בעיר הבירה היה במגרש איסטאמבול, הנקרא בפי היהודים בעת ההיא בשם „קושטנדינא״ פשוט, בחלק הפרוור הנקרא בעת

---

[3]) שם סי׳ ל״ז. [4]) שו״ת ראם סי׳ נ״ז.

[5]) סים עמוקים סי׳ ל״א.

[6]) Les orientales ע׳ 168.

[7]) יוצא מן המספר שנתן בידינו ר׳ אליהו מזרחי. הוא אומר שנוסף הסס באופן כזה שהיו שלש סדרגות אשר היו פורעים: א) העשירים אלף לבנים, ב) הבינונים חמש מאות לבנים, ג) העניים ארבעים לבנים. ועולה החשבון על היהודים לבדם קרוב לשבעה אלפים פרחים (שו״ת ראם סי׳ פ״ט), מצד אחר יודעים אנחנו שפרח זהב היה שוה בעת ההיא י״ג לבנים (שם סי׳ פ״ה וכן במקורים אחרים); אם כן הגיע החשבון של שבעה אלפים פרחים ללבנים 371.000, והיה אם נחשוב שהיו פורעי חעם שלישית מכל סדרגה, נמצא שהיו 123 איש פורעים אלף לבנים, 246 איש פורעים חמש מאות, 3075 איש פורעים ארבעים לבנים בצמצום, וכן יוצא לנו בקרוב חסך שבעת אלפים פרחים ל-3444 בתי אבות, ואם נחשוב לפי הנהוג כדי חמש נפשות לכל בית אב נמצא 17220 נפשות. אמנם יש להעיר שאין לחלק הפרחים לשלשה שלישים שוים, כי מספר העניים היה בכל האופנים יותר רב, ובכן יצא לנו שמספר היהודים היה יותר רב, ובכל האופנים הטספר 18.000 אינו מכיל שום נוזמא והוא קרוב לודאי.

ההיא עראבאגילאר־מיראני (שוק הענלונים)[8]. אמנם אחרים, והם היו המעטים, ישבו במגרש העומד לנגדו מעבר הים גאלאטה והפרוור הנודע בפרק ההוא בשם „בונאו" [9] (בונאז־קיסין), הנקרא היום ייני־חיסאר (הארמון החדש), וכן בכל שפת קרן הזהב במגרש אלאטו וחאסקיואי. וכמו שהיו עדות נפרדות לכל יוצאי מדינה כן גם היו בתי קברות לכל אגודה ואגודה, ומן הפרק ההוא נודעים בשם בית הקברות לבני ניגרופונטי[10] ובית הקברות מעבר לים אצל הארמון הקדמון „אלכריום" הנודע היום בשם מגרש איניי־קאפו[11].

מן הקהלות הרבות שהיו בפרק ההוא בעיר הבירה נודעות לנו:

א) ק"ק קושטנטינא, והוא הנקרא בפי העם ק"ק פולי, כאשר יכנו היונים עיר הבירה, והיא היתה הערה היותר קדמוניה בעיר. במחלוקת הרבה שהיתה לרי יוסף קולון עם ר' משה קפסאלי הוא ערך דבריו בראש אל הערה הזאת. בימי השלטן שלים א' נחלקה הערה הזאת לשנים ע"פ סבות שנעלמו מאתנו, ובכן היו שתי קהלות לבני רומניא:

ק"ק קושטנדינא ישן, והוא העומד עד היום, ונקרא שמו ק"ק פול ישן (מים עמוקים א').

וק"ק קושטנדינא חדש. בראש הקהל הזה היו שני רבנים: ר' אליהו נאלמידי ור' אליהו לקו[12]. ונראה הדבר שבין יחידי הקהל היו עשירים מופלגים, כי כן רואים אנחנו בענין שנתעורר בין אשה ובניה שהיה להם בית שוה כדי אלף פרחי זהב, וכן כתובת האשה עלתה לסך עצום של חמשה ועשרים אלף לבנים[13].

ב) ק"ק אשכנזי, אשר הובא זכרו במכתב שערך ר' יוסף קולון, בראש הערה הזאת עמד ר' אשר ב"ר יצחק הכהן מקולוניא, ואחרי מותו במנפה עמדו רבנים אחרים. גם הערה הזאת נשארה עד היום באורטה־קיואי, ובן ברבע חסקיואי נודע ק"ק אלאמאן, שהוא תרגום מלת אשכנזי בתורכית ובספרדית.

ג) ק"ק ניגרופונטי, נזכר גם הוא במכתב ר' יוסף קולון. בראש הערה עמד ר' אליה פרנס. הקהלה הזאת אבדה ברוב הימים. ורק נודע ימים רבים בית הקברות השייך לבני הערה הזאת, או הנקרא על שמה, אעפ"י שהשתמשו בו לקבור מתיהם גם יתר היהודים, והספרדים בעצמם, ובו נקבר ר' דוד ן' יחיא איש ליסבון.

ד) ק"ק איטליא, אשר נזכר בין ארבע הקהלות אשר ערך אליהן דבריו ר' יוסף קולון, ועד היום נודע שם הקהלה הזאת ברבע נאלאטה. בראש הערה עמד כנראה בפרק ההוא ר' יצחק ב"ר שמואל אלתרינו, האחד מארבעת אורגי השטנה נגד החכם באשי ר' משה קפסאלי. מלבד הערות האלה נוסדו קהלות אחרות על ידי יהודי המדינה שהביא השלטן מחמד לעיר הבירה, כדי להכריע כף התושבים היונים

---

[8]) תמת ישרים ס' ע"ד.

[9]) מים עמוקים ס' ל'.

[10]) כרמולי, דברי הימים לבני יחיא דף י"ח (על פי קבץ כ"י ישן נושן שהיה בידו דף י"ז).

[11]) Fränkel, בספרו Nach Jerusalem ותמת ישרים ס' קס"ו: „מעשה היה בשנת הרפ"ז, יום א' של פסח, מת יהודי אחד ולא רצו קרוביו שיקבר על ידי נכרים. לפי שהיה זלזול בעיניהם, ועוד דבית הקברות של אבותיו של המת היה בעבר הים ואין ישראל יכולים לעבור שם, והנכרים אינם יודעים מקום קברות אבותיהם".

[12]) תמת ישרים ס' קכ"ח.

[13]) שם. שם.

ביהודים ותורמים, ויש אשר בא זכרן בזכרך אנב בזכרונות הפוסקים, ויש אשר לא נזכרו, ובכל זאת עקבותיהן נודעות עד היום.

ה) ק"ק שטיפ, שנוסד על ידי יהודי העיר אישטיף, או שטיף, במוקדון, היה אחד מן היותר נהולים בעיר[14]. מנכבדי הקהל בפרק ההוא נודעים לנו: אברהם ב"ר יצחק, יצחק בב"ר משה, ישעיה בב"ר אברהם, שמריה בב"ר פרוס, יהודה בב"ר כרמי, יוחנן הכהן, פרנס בכ"ר אליה קטן, אלעזר בכ"ר נחמן, יוסף פרנק (פרנס ?) ואברהם שמואל, ושם נפלה מחלוקת בין אשה אלמנה, אשת הגביר "שינאן" וחמיה הזקן שהיו תרעומות ביניהם, ונכבדי הקהל מסרו הענין ביד שלשה חכמים: ר' יהודה בן בולאט (ספרדי) ור' אליהו נאלימידי ור' שלמה השירוני (רומניוטים) לעיין בו, ואחרי שפסקו מה שפסקו חזר ר' שלמה השירוני ונתן ביד האלמנה פסק אחר בהתנגדות הפסק הראשון, ואז הוכרחו נכבדי הקהל לשאול את פי ר' אליה מזרחי מה יהיה משפטו[15].

ו) ק"ק אכרידה, על שם העיר אוכריד במוקדון, אצל מונאסטיריו, במגרש האסקיואי.

ז) ק"ק קאסטוריה, על שם העיר קאסטוריה במוקדון בקרוב מקום לשלוניק ברבע באלאט.

ח) ק"ק יאמבול, על שם העיר יאמבול או יאניפולי בבולגריה, ברבע באלאט. מלבד אלה ניסדו קהלות אחרות על ידי מגורשי ספרד ומספרן הגיע לעשר, אמנם אבדו ברוב הימים ורק אחדות מהן בא זכרן בספרי הפוסקים ואלה הן:

ט) ק"ק אראגון, שנטמא על ידי עברה שאין להעלותה על ספר[16].

י) ק"ק - גרוש, או גרוש קשטיליא, והוא היה היותר חשוב שנוסד על ידי הספרדים, ובשאלה שהוצגה לפניהם מצד הספרדים בשלוניק כתבו: "נבירינו ואלופינו מסובלים, בעלי הזרה ומצית, גם מעלה ותהלה, גבירים נשאים ומעולים בק"ק גרוש אשר בקושטנדינה יצ"ו". הקהל הזה עומד עד היום ברבע באלאט.

י"א) ק"ק קורדובא, על שם העיר קורדובה באנדאלוסיא, ושם עשו הסכמה בקנס חמור לומן עשר שנים שלא יורשה אחד מיחידי הקהל לשחק בקוביא בביתו, לא הוא ולא אחרים, כי אם בקצת ימים רמוזים, ועל העדה היו שני נבאים שהיו מחזירים בקצת ימי השבוע לנבות את קצבת המתפללים שם ונם את נדבותיהם "כמו שהוא מנהג בין הספרדים"[17]. עקבות הקהל הזה נודעות עד היום ברבע תאסקיואי.

י"ב) ק"ק המין, נוסד על ידי משפחת בני המין יוצאי העיר נראנארה, ומטל הדבר בספק אם ניסד מיד אחרי בוא הספרדים או אחרי איזה זמן על ידי צאצאי המשפחה הזאת. על כל פנים, עקבות הקהל הזה נודעות עד היום כרבע תאסקיואי.

י"ג) ק"ק ציציליא, שאבדו עקבותיו ברוב הימים, אמנם בפרק ההוא היה עומד על תלו[18]. מנכבדי הקהל היה ר' יצחק בן אליעזר ור' חסץ, ועל ידיהם נחתכו כל עניני בני קהלתם.

י"ד) ק"ק נאנה, על השם העיר Jaen באנדאלוסיא, העומד עד היום ברבע תאסקיואי.

---

[14]) שו"ת רא"ם ס' ג'.
[15]) שם. שם.
[16]) שם ס' ע"ם.
[17]) שם ס' י"ג.
[18]) שם ס' ס"ח.

ט"ו) ק"ק ויטון, על שם עיר ויטון באנאטוליא, ובו אסף הקהיא ר' שאלתיאל ממוני כל הקהלות ביום כ' י"ח סיון הר"פ, וירדוש מהם שיתירו לו החרם שקבל עליו לבלתי עסוק עוד במשרת הזאת[19], כי כנראה בית הכנסת הזה היה יותר רחב ידים להכיל אסיפה גדולה כואת.

ט"ז) ק"ק בודון, על שם העיר בודון או בודה (Buda, כעת בודה־פישטה), שנוסד על ידי יהודי הונגריא שהובאו על ידי התורמים אחרי שנכבשה המדינה הזאת על ידיהם. אחד מנכבדי הקהל הזה עלה בידו לקנות פרוכת אחת שהובאה לקושטנדינא מאיזה קהל של השומרונים; כנראה אחרי שנכבשו ארץ ישראל ומצרים לפני התורמים, שללו אותה איזה אנשי צבא והביאוה לעיר הבירה למכרה ליהודים, ור' תם בן יחיה שנשאל על הענין היחיד במינו הזה כתב: „ראובן הקדיש פרוכת אחד לבית הכנסת, של בודון, ועל הפרוכת — — — מרוקמות ששה שורות של כתיבת שומרונים וכו' ראיתי השורות על פני הפרוכת והן ודאי כתיבת השומרונים, והיא היא הכתיבה החקוקה בשקל הקודש, וכפי מה ששמעתי שזו היתה הכתיבה שהיו משתמשים בה בזמן הבית בעניני חול" וכו', ובסוף כותב הרב שאין להשתמש בפרוכת זו לכתחילה[20].

בין הרבנים הרבים שהיו בפרק ההוא בעיר הבירה, מלבד אלה שכבר בא זכרם, נודעים לנו ר' שלמה טויטאצק, אשר היה ממגורשי ספרד והתישב בקושטנדינא עם בנו ר' יוסף „המשביר לכל העם והבקי בכל חכמה"[21], והוא נשאל מאת הקהל באדריאנופלא ע"י החכם ר' יעקב פיירו ור' אברהם צבע על ענין שוחט העיר[22] ומחבריו היה ר' בירנילאון מבני הרומניוטים, ונראה שני אלה הרבנים היו מזקני הדור בראשית בוא גולי ספרד, ולא עברו ימים רבים וכבר נסתם חזון מהם. גם היה ר' יצחק דונדון בן הרב ר' משה דונדון מיוצאי ספרד, ולא האריך ימים[23]. אמנם נראה שנשאל בדבר הוראה, ור' תם ן' יחיא היה מכבדו ומוקירו[24].

ר' שלמה אלטביב, שהיה נכבד בעיני בני דורו, ובפרט ר' אליה מזרחי הוקיר עד מאד, וכה היה מרבה בתאוריו: „נוע ישישים, וזרע קדושים, חרש חרשים, ונבו לחשים, ראש השלישים, וזהר הראשים, בר אורין ובר אבהן, אהובי ידיד נפש החקוק בלבי" וכו'. ור' אליה מזרחי הולך ומשיב לו בריאות ברורות על הענין שפסק והורה לאלו הבורחים מן העיר במגפה הגדולה שהיתה שם, וביניהם היה ר' שלמה אלטביב שמותר להם לקרוא הפרשה בשבת מתוך ספר בתב יד ולברך תחלה וסוף, בהיות שיש לנהוג גם בספרים בכל אותן הקדושות והכבוד המושל להתנהג עם ספרי תורה שגם אלו נכתבו כהלכה ובקדושה, אם לא בכונה[25]. פעם היה מקרה בעיר הבירה על ענין גט שבא ממדינת הים ממרחקים, ואז התועדו החכמים לעיין בו, ואל האסיפה הזאת לא בא ר' שלמה, והנה אחד החכמים ר' יהודה בן בולאט מצאו ויבאר לן

---

[19]) שו"ת רא"ם ס' ט"ו.
[20]) תמת ישרים ס' ר"ד.
[21]) ר' שלמה עמייא בהקדימתו לפורוש תהלים (ויניציא ש"ט).
[22]) שו"ת רא"ם ס' ר"ד.
[23]) נמסר בברכת המתים בתמת ישרים ס' קמ"ו.
[24]) שם, ס' קע"ו.
[25]) שו"ת רא"ם ס' ו'

הענין ויהיו דברי שלמה אליו, שלפי דעתו גם הוא מסכים להכשיר הנט הזה, אמנם שבהיות שבכר נתיעדו החכמים והסכימו מה שהסכימו אין רצונו לטפל בענין הזה. והנה ר' יהודה מסר הנט בתלותו את עצמו בדברי ר' שלמה, וכאשר נודע לחכמים מצאו בו דופי שהתערב בעניים כאלה אתרי שלא בא לאספה. או הוכרח לכתוב פסק להצטדק ולהכשיר הנט, הגם שר' אליהו מזרחי בא בהשגות עליו ועל כל העניים שלא כשרו בעיניו, אך המעשה כבר נעשה והאשה נתגרשה[26]. בשנת ר"פ היה עוד בין החיים והסכים להקים את ר' שאלתיאל במשרת הקהייאליק כמקדם ותחם „ה מ ר ו נ א נ ת", כי כנראה באו עליו תלאות לעת זקנתו[27].

ובכלל הרבנים היה בפרק ההוא ר' שלמה השירוני יליד העיר הקרובה לשלוניק, שירון או שירים. היא התישב בעיר הבירה ימים רבים מרם בוא הספרדים, ואולי בימי השלטן מחמד השני, עם כמה יהודים שהביא לקושטנדינה. ר' אבריהם צרפתי הכיר כשרונותיו, וכאשר התישב בירושלם ערך אליו שאלותיו והיתה ביניהם חליפת מכתבים בתמידות, וכאשר כתב על ענין הריגת שלשה יהודים מירושלם לר' אליהו מזרחי רמז אליו: „כי דרכי להתאבק בעפר רגלי החכמים, וכאשר יניד למעלתך הארז אשר בלבנון כמהר"ר שלמה השירוני יצ"ו אשר כתבתי לכבודו קונטרס אחד על הקדש שנתקדש בקהלה... וארכו לנו מוה כשש שנים"[28]. עם ר' אליהו מזרחי נשא ונתן לא לבד בדבר הלכה כי אם גם בחכמות ובמדעים ובעיונים, וכאשר דרש אותו לבאר לו ענין גן ערן ועולם הבא היתה תשובת ר' אליהו אליו: „היריד המעולה, כר אורין וכר אבהן, ראה ראיתי את כל שאלותיך... ושמחתי על רוב זריזותך בדרושים העיוניים, ובפרט בעיר הזאת, אשר בעונותינו הרבים אין דורש ואין מבקש, אין גם אחר, והתבוננתי בשאלותיך והן שאלות חכם בלי ספק" וכו'[29]. בסוף ימיו כאשר היתה מחלוקת בק"ק שטיפו על ענין ערעור אלמנה כנגד חמיה וכחר בליות ר' יהודה בן בולאט ור' אליהו נאלימידי לעיין בענין, ואחרי שהסכימו שלשתם בדבר חזר בו ונתן ביד האלמנה פסק אחר, כי לא ישרו דבריו בפסק הראשון, ובזה נראה שהיה אוהב האמת יותר מכדי כבוד עצמו[30]. ר' יהודה בן בולאט אשר כבר הבאנו זכרו, היה מיוצאי ספרד ממדינת קאטאלוניא. מראשית בואו לתורכיה תפס ישיבה ועסק בהוראה. בני דורו יתארוהו לפנינו כאיש מהיר בהחלטותיו, וכן היה באמת שלמרות החבה שהראו לו בני עירו הוא התקושט עמהם או, למצער, היה בהתנגדות עמהם ולא התנהג כשורה. וכן היה עם ר' שלמה בן אלטביב על ענין נט שבא ממדינת הים, אשר שאל אותו דעתו, והרב הזה כמעט שהשיב לו על רגל אחת, שהעתו נוטה להכשירו, אמנם שאין ברצונו לטפל בענין הזה, כי הוא לא היה באספת החכמים; ור' יהודה, למרות דבריו והזהרתו, הלך ונתן הנט לאשה, ובזה העיר חמת חכמי העיר, והשפיל ערך חברו ר' שלמה אלטביב בעיני יתר החכמים[31] עד אשר נאלץ לבתוב פסק להצטדק לפניהם, כנזכר למעלה. פעם אחרת היה מעשה בקושטנדינה בהיות ר' אברהם בן יעש בעיר הזאת, שכתב נט אחד בישיבתו לשלחו לברוסה ולא היה

---

[26]) שו"ת רא"ם ס' צ'.
[27]) שם, ס' ש"ז.
[28]) שם, ס' ע"נ.
[29]) שם, ס' י"א.
[30]) שם, ס' פ'.
[31]) שם, ס' צ'.

כהונן, ור' אברהם קרעו ויכתוב להצדיק מעשהו: „ובוחן לבבות וכליות יודע שלא נתכוונתי לקנטרו, אלא להסיר מכשול, ואילו היה פנאי בענין הייתי נושא ונותן עם החכם הנזי קודם שאקרענו, אבל השליח היה נחוץ והולך עם הנט, ולכן אמרתי מוטב שאהיה שוטה שעה אחת לפני החכם ההוא, ולא אהיה רשע לפני המקום כל ימי, וקרעתי את הנט וצויתי לבעל שיכתוב נט אחר, וחשבתי שלא ירגיש שום אדם בזה. והעון נרם שנשמעו הדברים לחכם ההוא, והוא הוציא הדברים בחוץ, כי לא יעיד שום בריה ששמע מפי שהנט היה פסול, שאני חששתי לכבוד החכם והייתי חפץ להוכיחו בתוכחות אהבה ביני לבינו, שלא יזלזל בעשית הנטין הוא לבדו, רק שיקח עמו חברה מחכמים אחרים כמו שהם כמונו בלנו" [32]. כנגד זה רואים אנחנו שרי יהודה רצה לחרחר ריב על הענין הזה, וכאשר נוכח שהרב הכולל ר' אליה מזרחי לא יצריקהו, פנה אל ר' תם בן יחיא. אמנם גם הרב הזה ניער חצנו מהטפל בענין והיה כמשיב אליו: „כי אנכי תולעת יעקב, ובר מדין, כי במקום שרבינו הגדול (ר' אליהו) נרו יאיר הודו והדרו לפני שמש ינון שמו ולא יכבה נר"ו שרוי, שם לא אובל לעכור את פי ה' לכתוב הוראה קטנה או גדולה, ואפילו הוראת שעה", ובכל זאת הוכיחו על פניו בתוכחת מגולה לרון את הרב בעל ריבו לבא וכוי [33]. עם הרב הזה היה מתוכח בעיונים, ור' תם שהיה מקבל את האמת ממי שיהיה, כתב אליו להאיר עיניו במה שכתב הר"ן על ענין התנור שהסיקוהו בקליפי ערלה, כי הנוסח שנמצא בספרים בקושטנדינא משונה מן הנוסח שהיה בקאסטאלוניא. ור' יהודה השיב אליו, שנמצא אתו העתק שהביא מקאסטאלוניא מועתק מעצם כתב יד הר"ן [34], ויארך המשא והמתן בין שני הרבנים האלה בענין הזה. בשנת ר"פ היה ר' יהודה מהחכמים שהפכימו על מנוי השתדלן ר' שאלתיאל על כנו כבתחילה [35].

עוד היה בפרק ההוא ר' מנחם בן ר' שמואל קאבולי „עקב ענוה ויראת ה'", כאשר כנהו בעל הזכרונות, והוא היה מגדולי ההוראה עוד לפני הגרוש מספרד. הוא חתם עם ר' אליהו מזרחי נגד המנהג שהביאו הספרדים עמם לכפול בקריאת שמע „אלהיכם אמת", כדי להשלים מספר רמ"ח—והסכים לבטלו [36]. בשנת ר"פ חתם על מנוי ר' שאלתיאל על כנו [37] כבראשונה. נראה הדבר שהרב הזה האריך ימים יותר מהרב הכולל ר' אליה מזרחי, ובנו ר' שמואל קאבולי, המביא לדפוס ס' השאלות והשובות של ר' אליהו מזרחי ומסדרם, כתב בהקדמתו, שבחפשו באמתחת כתבי הרב אביו לראות שאלותיו ותשובותיו מצא התשובות האלה היקרות והרפיסן לאהבת הספרות העברית ולתועלת כלל ישראל. ונפלא הדבר שר' שמואל, המזכיר לשבח תשובות אביו, לא הדפיס חלק מהן. מן הרבנים שהיו בעיר הבירה ואשר חתמו בשנת ר"פ להשיב את ר' שאלתיאל על כנו כבראשונה נודעים כאלה שלא נודע טיבם ממקום אחר: „אליהו בן לאויני אבי החכם כ"ר דוד אלפני הלוי ועירא דמן חבריא", „יהודה הישיש", „הצעיר בתלמידי הרב (אליה מזרחי) החותם במצות שמואל הלוי", „יעקב ב"ר יוסף אשכנזי"

---

[32] תמח ישרים ס' ל"ט.
[33] שם, ס' ל"ח.
[34] שם, ס' מ"ו.
[35] שו"ת ר"ם ס' ט"ו.
[36] שם, ס' ב'.
[37] שם, ס' קט"ו.

„אלקנה בר' יוסף שנקלוו", „אברהם בן לארוני אבי כהר"ד שם טוב בן חיים". בין הרבנים האשכנזים היו ר' ישראל אשכנזי, זה שר' אליה מזרחי עשה השנות על עניני רבים שבתב[38], ור' בריך בכמוה"ר שמואל אשכנזי שהיה לו משא ומתן ברבר עיון עם ר' חם בן יחיא[39]. גם היה ר' אליה הלוי, ובהיות שנמשכו ימי פעולתו עד אחרי הדור הזה יבואו פרטיו בחלק השני.

בכר ראינו שגם בפרור העיר ברבע שאחורי נאלאטה, במקום שבנה השלטן מחמד השני בשנת רי"ב מגדל הנקרא אחרי כן אקינרי־בודן ונודע בעת ההיא בשם בונאז־קיסין והיום בשם יניי־חיסאר, היה מעט ישוב יהודי. אמנם רוב התושבים היו יונים. בראש העדה הקטנה הואת היה ר' עמנואל נראסיא, או כאשר היה חותם שמו עמנואל חן לבית שאלתיאל. לא למותר יהיה להביא מקרה שקרה בפרור הזה, העומד באיזה מרחק מיתר הישוב היהודי בעיר הבירה, מקרה המפיץ מעט אור על תכונת הקבוץ הזה, אשר בו נאספו יהודים ממדינות שונות בעלי מנהגים שונים ותרבות משונה, בקיץ של שנת רס"ו היה המקרה, שהבחור פרח הציציליאני התנה אהבים עם הנערה בת אליהו נחום, ובהיות שאבי הנערה לא נאות לתתה לו לאשה, ברחה הבת השובבה עם אוהבה הבחור לבית הצורף היוני מיסיר ניקולה, ושם נחבאו עד קרוב לחשבה. האב וקרובי הנערה בקשו אותה בכל הפנות, וכאשר נתברר להם מקום המקלט, קראו לאנה של הייניירים או קאפימאן די פאנה לחפש אחריה. וכאשר הרגישו הנער והנערה כי נרדפים הם מהרו להמלט בשכונה אל בית יאני בלינרא. השוטר רדף אחריהם והם נחבאו תחת מטת בעל הבית הזה. או החל השוטר לחפש בחרבו תחת המטה, וכאשר ראו כי רעת נגד פניהם יצאו מתחת המטה, והבחור אמר: מה תרדפו אחרי? כי היא אשתי; והיא גם כן אמרה: הוא אישי, ואם תמאנו לתתני לו לאשה אמיר את דתי. נפלא לראות שהבית דין בפרור הזהו הזמין להעיד על הענין את כל האנשים שראו את המעשה, יהודים ויונים. בין היהודים היו קרובי הנערה ויודיה, יהודים יונים: אברהם וירשמי, נרשון שקולארי וחשבי הבהן, יהודים איטליאנים: אברהם ארדיטי, שבתי ציציליאנו, אליה נומאקו, מיכאל הבהן מלמאטי, וספרדים: מתתיא ספאניול, אברהם קורדובאנו ועוד. בין מקבלי העדות נראה דיין אחד ספרדי, הרב ר' עמנואל נראסיה. אשכנזי—שמואל הבהן אשכנזי, והאחר איטליאני—יצחק הלוי אאצנגלהייאה[40]; וכל זה יעיד על תכונת היהודים בפרק ההוא, במקום קטן, שבו נקבצו מכל הלשונות והמדינות השונות, וטרם התבוללו עם הספרדים, כאשר היה בארך הימים.

ובקרבת העדות האלה היו יושבים קראים עוד מימי המלכים היונים. ר' בנימין די טודילא, שהיה בקושטנדינא בערך שנת תתקל"ו (1176), מצא כבר עדה קראית של חמש מאות איש בין אלפים איש רבנים. הקראים בידעם השפה התתרית המיוחדה להם, היה הנקל להם להתרגל עם ארוני הארץ החדשים התורמים, כי שתי השפות האלה מקור אחר לשתיהן. הם ידעו גם את השפה היונית והתרגלו לדבר בבתיהם עד היום הזה, ובאמצעות שתי השפות האלה השגורות בפיהם היה הנקל להם לבוא במשא ומתן עם היונים והתוגרמים, וימשלו בשוק המסחר, ומעמדם החמרי היה יותר טוב מאחיהם הרבנים. על כן רואים אנחנו שקנאו בהם הפריצים, בפרט שיהודים רבים היו לוים מן הקראים בסף בנשך ותרבית, וידוע „שכל בעלי הרבית הם שנואים בעיני כל העולם". נוסף

[38]) שו"ת ראי"ם ס' צ"ה.
[39]) תמת ישרים ס' ס"ד־ס"ח.
[40]) סים עטוקים ס' ל'.

לזה, בהיותם בעלי הון, היו משתמשים בכתיהם במשרתות מהרבנים, וכל זה היה סבה לעורר חששות שהם נבשלים במאכלותיהם ובחלול המועדים, שניות מדברי סופרים, ונזרו תרם כדי להניא אותם מלכת לבתי הקראים, וגם החכם באשי תמך בידיהם על הענין הזה לברו. אמנם היו בעלי זרוע שבכח היד חפצו להניא את החכמים והמלמדים מללמד את בני הקראים תורה, והחרימו על זה, באשר כבר ראינו, אבל לא עלתה בידם, והחרם הזה אשר לפי דברי בעל הזכרונות „לא נעשה לשם שמים ולא לכונת תקון העולם כמשפט בחרם ובנדר הנעשים לתקון העולם ולחזוק הדת וקיומו... ונתקבצו בזה כדי להנקם מהם, ולולי הקנאה והבצע שהיה להם לא היו מתעוררים בזה"—נבבן נראה שלמרות השערוריה לא קם דבר החרם ולא היה מי שהשה אוזן קשבת לדברי המערערים. מלבד מה שעל פי שורת הדין לא היה ביכלת המעטים להכריע את הרבים [41].

כבר ראינו שאחרי מות החכם־באשי ר' אליהו מזרחי, בערך שנת רפ"ו, במלה משרת הרבנות הראשית בתורכיה לרגלי המחלוקת בין הרבנים הספרדים והרומניוטים. אמנם בעיני הדת וההוראה שמש באיזה זמן ר' חם ן' יחיא, אבל אחרי כן נתוערו הרבנים וראשי העדות וימנו את הרב ר' אליהו הלוי, ואחרי מות הרב הזה נמנה ר' מנחם בכ"ר שמואל, כאשר יכנהו בעל הזכרונות „הגאון רב הקהלות מקושטנדינא". ומתוך דבריו נראה, שאף שלא הכירה הממשלה אותו באופן רשמי לחכם באשי, היהודים היו מכירים אותו לרב הכולל ומורה צדק ושומעים לדבריו. והענין הזה הוא דבר חשוב בפרק תולדות הרבנות הראשית בתורכיה. הלא כה דברי ר' מנחם שמואל לעדת ארטא על ענין הסכמה שלא ריצו לחוש לת יחידי ק"ק פוליים: „ובאו אלינו ההסכמות ההן בזמן מהר"ר אליה הלוי ז"ל וקיימנו ההסכמות ההן גם אנחנו מכאן בבית דיננו במעמד כל החכמים נשאים ורמים... ולהיות שאני מחזיק במעוזי השלום, וכה דברי כל הימים, אני מחלה פני החולקים והמתנגדים ישובו מדרכם ולא יחזיקו במחלוקת... ואם ימאנו וימרו ולא יאבו שמוע גם אנחנו נחלץ חושים לכתוב בכל תפוצות הגולה שיכתבו כנגדם מרורות ואנחנו את נפשנו הצלנו, ומחלה אני את פני הקהלות הקדושות י"צ שבכל חדש וחדש אחרי הכרות קביעת החדש יעמוד שליח הצבור על הדוכן ויקראו ההסכמות והחרמות, וכן מנהגנו פה עיר קושטנדינא רבתי"[42].

בקושטנדינא היו יהודים רבים בפרק ההוא שעסקו ברפואה, ומספרם היה רב יתר על הרופאים התורמים לפי ערות הצרפתי ניקולאי די ניקולאי. במקורים העברים נזכרו דרך אגב ר' יוסף המון רופא השלטן שלים „הרופא המובהק", אשר יד ושם לו בספרות העברית[43], הרופא ר' אברהם סאמיאיה [44], ר' משה המון רופא השלטן שלים, שעמד במקום אביו והוא לוה את השלטן במלחמה בארץ ישראל ומצרים, אף כי היה בפרק ההוא צעיר כבן ארבע ועשרים שנה [45], ור' חם בן יחיא [46], אשר יבואר פרטיו בחלק השני.

מן העיר ההומיה ומלאה תשואות קרית השלטנים קושטנדינא, נסב ללכת מעט

---

[41]) שו"ת רא"ם ס' נ"ז.

[42]) בניסן זאב ס' ש"ח.

[43]) שו"ת רא"ם ס' כ"ב.

[44]) תמת ישרים ס' נ"ב.

[45]) שבט יהודה ס' ו"א, וכבר העירותי, ששם כתוב שחית רופאו של השלטן שולימא בנו של שלים וצריך להגיה שלום, כי הוא הלוחם במצרים.

[46]) שלשלת הקבלה דף ס"ד.

צפונה מערבה דרך ים ההגאי לבוא אל העיר העתיקה תיסלוניק, היא שלוניק, ונראה שם ישוב ישראלי יותר גדול מעיר הבירה בעצמה. ולדבר הזה יש פתרון טבעי: העיר הזאת בהיותה יותר קרובה ליהודי המערב, אשר כבר נלאו נשוא ארך הדרך, עם בואם לתוגרמה, וכמצאם שם ישוב יהודי גדול, בחרו לשבת ולהשתקע בו מלשאת עוד תלאות השלטול עד עיר הבירה; ועוד, כי העיר הזאת עומדת על לשון הים ומקומה על אם הדרך העולה למקדון ואלבניא ומרינת הבאלקאן, ואליה נהרו המונים המונים מכל המדינה לסחיר איתה, בהביאם שם תבואות ערי המדינה התיכוניות לקנות שם צרכיהם אשר באו מחוץ לארץ, ובכן היה נקל להם לעסוק שם באיזה ענף מסחר שיהיה. נוסף לזה, בהיות מרבו העיר הזאת יותר רחב ימים, והספרים מרובים מאשר בעיר הבירה וסביבותיה, מצאו היהודים כר רחב לקנות צמר במדה נפרזה והנקל היה להם לבונן בתי עבודה ותרושת מעשה הבגדים, כאשר נראה ביתר חלקי החבור הזה; ובגלל הסותרים האימנים ואנשי המעשה נהרו לשם היהודים מכל עברים ומכל המדינות שנתנרשן משם במספר רב, גולי ספרד ופורטוגל אשר נסו לנפשם בימים הראשונים לגרוש הכללי, ואלה אשר נדדו אחרי איזה זמן מחמת הבקורת (אינקויזיציא)—כלם בחרו בעיר הזאת למושב למו, וכמו המסחר כן גם ההשכלה והספרות הצליחו בה עד מאד, וימים רבים היו יהודי חצי האי הפיראני באים במו"מ עם עם הארץ אשר קאת אותם מתיכה, ועל כן היה להם יותר נקל לשמור חקי הלשון הקאסטיליאנית באופן נפלא מיתר אחיהם אשר התישבו ביתר המדינה ואשר הפסיקו כל התחברות עם הספרדים מן העת שנדדו לתוגרמה. ושנור היה בפי מורי ההוראה „שידוע שלשון ספרדי המדויק הוא המורגל בתושבי שלוניקי יע"א" [47]. ככר נודע שהתושבים הראשונים בעיר היו יונים או מבני רומניא, והם היו קוראים העיר בלשון המוני סאלוניקי, גם האיטליאנים שבאו אחריהם היו קוראים העיר לפי מבטא בני איטליא שלוניקי (Salonici), על כן הרגילו לכתוב כך שם העיר, והספרדים שבאו אחריהם נגררו לכתוב בנטין ובכתובות לפי הנהוג, אף על פי שבספרדית שם העיר הוא שלוניקה (Salonica).

בימים ההם, למרות רוב היהודים שם, היתה כנסת ישראל בשלוניק חלשה ואין אונים לרגלי פירוד הלבבות והתנגדרות לאגודות אגודות עד שכל הקהל הגדול ההוא מן „העיר ואם בישראל" הזאת נחלק לעדות רבות עד אין קץ לפי תכונת הארץ והמדינה אשר יצאו משם. זאת היתה להם לפוקה ולמכשול, שלא עלה בידיהם לדבר עם אויבים בשער, ולא יכלו להתערב בעניני צבור וצרכי העיר, ופחות מזה עלה בידם להתיצב לפני השרים ושופטי ארץ כיאה לבאי כח רוב התושבים. הרבנים וראשי העדות דאגו רק לנפשם ולא יצאו חוץ לארבע אמות של קהלותיהם, ובמקום שהיה להם לאחד הכחות המפוזרים והנפרדים עשו סייגים והסכמות לבלתי ילכו יחידי קהל אחד אל השני, כעדות בעל הזכרונות: „ואפילו בשאלוניקי שכל איש ואיש מדבר בלשון עמו, וכשבאו מן הגרושין כל לשון ולשון קבעו קהל בפני עצמו, ואין יוצא ואין בא מ ק ה ל ל ק ה ל, וכל קהל מפרנסים עניי לשונם וכל קהל וקהל נכתב בפנקס המלך לבדו, והוא נראה כל קהל וקהל כעיר בפני עצמה" [48], ובעוד שבקושטנדינא נגררו האורחים החדשים הספרדים אחרי התושבים הקדמונים היונים לחוש לסבלונות, וכן

---

[47]) לב שלמה, לר' שלמה מאזמיר אה"ע ס' ט"ם.

[48]) שו"ת ר' יוסף בן לב חלק ב' ס' ע"ב.

בטלו בכתובות תנאי הנשואים על פי תקנת טוליטולא המקובלה וקבועה לכל הספרדים, וקבלו עליהם מנהגי האשכנזים וצרפתים אשר קדמו לבוא לפניהם, הנה בשלוניק לא היה דבר שעמד לפני הספרדים, והם החזיקו בכל מנהגיהם הקדומים, כגון שלא לחוש לסבלונות, וכן בשחיטה לעשות הנפיחה, ועור באלה, ובן הדור ההוא כתב: „שמה שהיו מקילים חכמי קשטיליא באלו הסירכות היה, מפני שהעכו"ם בארצותם ברוב הזמנים היו מחמירים על עצמם ולא היו אוכלים שחיטת ישראל, ובבהמות הטרפות היו מפסידים רמיהם, ואילו היו נוהגים כדת המחמירים היה הפסד גדול בממונם של ישראל... זולת שלוניקו שנוהגים כאותם המקומות של קשטיליא, מפני שנם שם רוב העכו"ם אינם אוכלים משחיטת ישראל" [49]). נפלא הדבר שאחרי הנרוש הכללי של שנת רנ"ב ורנ"ג, רוב האנוסים אשר לא יכלו לצאת מתוך ההפכה תבק ומיד והיו נאלצים לחיות איזה זמן בתור נוצרים, בחרו על הרוב שלוניק למושב למו, כי כנראה שמע העיר הזאת הלך גם למדינתם למרות רוחק הדרך. ועוד יותר נפלא מזה לראות שהיה ליהודי שלוניק מו"מ כל שהוא עם יתר אחיהם האנוסים שנשארו בספרד ופורטוגל, ולא היה הדבר יוצא מנדר הרגיל שיהודים שבו לספרד ופורטוגל, עם כל הסכנה המרחפת עליהם שיהיו נתפסים ביד הבקורת, ומאליו מובן שהיהודים האלה, מרצונם או שלא מרצונם המירו דתם מיד ברדוך רגלם על אדמת ספרד.

מקרים כאלה יתנו לנו בעלי הזכרונות מן הפרק ההוא כמו: „בחורה אחת מאנוסי פורטוגל שנולדה בגיות... וקדשה בפני אנוסים בפלאנדריש (פלאנדריה, כעת בלגיה) ואחר מהם היה פה יהודי והלך לשם ונשתמד [50])", „והאיש כ י א ק ר (צ"ל בן יקר) הנזכר בערות הראשון ובערות האחרון היה בשאלוניקו ימים רבים, וחזר לפורטוגאל וכו' ונמצא באותו המעמד האיש ז' יקר שהיה בשאלוניקו ושב לפורטוגאל" [51]), עוד היה מעשה באיש ואשתו ששבו לספרד ונשתמדו שם, ולאחר איזה זמן הלך הבעל לעיר אחרת ונשא אשה אחרת, וכאשר ראתה האשה המעשה הזה הזמינה אותו לפני הערכאות על כי נשא אשה אחרת עליה, והוא התנצל שבאמת הוא נשא האשה הואת בהיותם שניהם יהודים, ועתה שחזרו לדת הנוצרים אסורה עליו האשה הזאת, בהיות שהיא שנייתו, ומה שמותר לפי דת היהודים אסור לפי חקי הנוצרים, ובית המשפט הורה שהצדק אתו, והאשה הואת הלכה ונשאת לאנוס אחר. אמנם לא עברו ימים רבים וימת בעלה השני, או נמרה ברעתה להמלט שאלוניקה ולשוב לדתה הראשון. אולם טרם צאתה היה לה קטטה עם בעלה הראשון, וכדי לקחת נקמתו בו מסרתתו לבקורת ודנו אותו למיתה כדין כופר ברתם, ואחרי צאתה מתוך ההפכה בא יהודי אחר והעיר שכבר נהרג, ויהי כאשר שאלו את פיה, היא הודתה במקצת והכחישה במקצת: „אמת שעברו ביני ובינו קטטות הרבה אבל לא נרמתי אני את הרינתו, אלא שהעולם חושבים שמפני הקטטות שביני ובינו נרמתי שיהרג" [52]). ובשנת ר"מ בערך הובא מעשה לפני ר' בנימן ב"ר שמריה בשלוניק על אשה אחת בשלוניק שהלך בעלה לספרד ונשתמד, והדבר קרוב לנמנע שישוב לתת לה גט, ויכתוב משם כתב ידו וישלחהו לשלוניק, ואלה דבריו: „הנה מונה

---

[49]) בית יוסף טור יורה דעה ס' ל"ם.
[50]) שו"ת רשד"ם אה"ע י'.
[51]) שו"ת מהריב"ל חלק א' דף נ"ח.
[52]) שו"ת רא"ם ס' כ"א.

סופר ועדים לכתיב גט ולתתו לאשתו״—ויש יהודים המכירים כתב ידו ותתימתו בשלוניק[53].

המקורים הבודדים האלה המובאים פה ושם בספרי הפוסקים אינם היחידים במינם, ומן הפרט נוכל לשפוט על הכלל שהיציאה והביאה מחצי האי הפיראני לתוגרמה ומתוגרמה למדינות האלה לא היה דבר יקר בימים ההם. הסופרים הספרדים מצדם, ובפרט הסופר דון רומאן מינדיס פידאל בימינו אלה, מראים בראיות בולטות ההתחברות שהיתה בין יהודי ספרד והארץ הזאת אחרי שיצאו משם, על פי מליצות חדשות, כלומר, שנתחדשו אחרי צאת ישראל מן הארץ ההיא, ובכל זאת שנורות הן בפי היהודים הספרדים, וכן על פי שירים השנורים בארצות הקדם ואשר מוצאם מזמן שלאחרי הגרוש[54].

לפי טבע הענין הביא המצב הזה מבוכה גדולה בכנסת ישראל מנוע הספרדים, בהיות שאנשים רבים נשארו בספרד ופורטוגל בעוד שבני משפחתם נדרו לתוגרמה. ומקרים בכל יום היו שמתו פה ושם האנשים ונשארו נשותיהם זקוקות ליבמים, או כי באו הנשים בלי בעליהן לארצות הקדם ונשארו ענונות, וכן לענין הירושות נפלו חלוקי דעות, באופן שידי הרבנים בדור ההוא היו מלאות עבודה להגן על הדבר היותר יקר בישראל, „טהרת המשפחה״, ויקחו להם הכלל הגדול שפרסמו בכל קהלות שלוניק: „יודע לכל רואה בחבנו זה, כי הוסכם על פי כל חכמי העיר הזאת שלוניק, הן החכמים שלמים קדושים אשר בארץ המה זלה״ה, הן אותם אשר בחיים חייתם יצ״ו, שכל אשה שנשאת לשום איש מבני ישראל בעודם בנזרת השמד, אף על פי שקדש אותה בפני ישראל העומדים שם, אשר צפו מי השמד על ראשם, שאין לחוש לאותם קדושין כלל... וכן אנו נוהגים בעיר הזאת שאלוניק, שכל אשה אשר תבוא מפורטוגאל וקשטיליא אין חוששין כלל לקידושין אשר נתקדשה אחר השמד... ואם תשאר זקוקה ליבם אין כאן זיקה כלל ואינה צריכה גט וחליצה כלל״[55], ומלבד הדור ההוא דאנו גם לדורות הבאים, וכה דברי מורה ההוראה בימים ההם: „כיון דהני סהדי (האנוסים) לא היו יהודים גמורים, אלא מאותם האנוסים שהם או אבותיהם נאנסו בשמד פורטוגאל, ונתערבו שמה כמה ימים ושנים, והיו יכולים לצאת להמלט על נפשם, ובניהם אשר קמו תחתיהם הרי הם כמותם, כיון שגם המה נתערבו כמותם זה כמה שנים. וכבר ידענו וראינו כמה כתבים ועדויות, שכל גדולי שאלוניקו, קדושים אשר בארץ המה ואחרים אשר בחיים חיתם, נקבצו והורו הלכה למעשה, שכל אשה אשר תבא מפורטוגאל או קשטיליא, אין אנו חוששין לקדושין שנתקדשה אחר השמד כלל; ולא חלקו בין אותם שנאנסו לבניהם אשר קמו תחתיהם, אחר שגם הם נתערבו שמה ונשאו נשים והולידו בנים ובנות וידעו את ה׳, כי הם כמו אומה בפני עצמה באותו המלכות, ומלידה ומבטן יודעים שהם יהודים ורואים חכריהם באים למלכות תוגרמה לחסות תחת כנפי השכינה והמה מתעכבים שמה, ודברים אלו ברורים הם״[56].

במשפט הכללי הזה היו מורים גם על הפרטי. פעם הובאה השאלה משלוניק

---

[53]) שו״ת ר׳ דוד הכהן בית הי״ח.

[54]) Catalogo del Roman, Judio-Espanol מאדריד 1907 עמוד 10—15. למשל השיר שמשוררים בארצות הקדם בשנות הדוכוס של גנדיה מקרה שהיה בשנת 1497, וכן השיר הספרדי (ראשי שבעת בני חמלך של צאיה) Las cabezas de los siete infantes de Lara שיר שחופיע בפעם הראשונה בשנת 1614 ועוד אחרים.

[55]) שו״ת רשד״ם אח״ע ס׳ י׳.

[56]) שו״ת ר׳ יוסף ן׳ לב חלק א׳ דף נ״ד.

לפני רב הרבנים ר' אליה מזרחי בקושטנדינא על כהן שנאנס הוא ואשתו בהגזרה, והעדים מעידים שאף על פי שעברה עליהם הגזרה לא מרו מלהחזיק ברתם בצינעא ומלהשתדל על הבריחה. ומפני רוחק עיר מושבם ממקום ההצלה לא יבלו לכרות, ורצה הכהן לברוח לברו, והרנישו בו הגוים וכמעט שלא השליכוהו לכבשן (אוטו־דה־פי), ואחרי מותו, קמו הבנים שנולדו להם בהמירם וברחו, ואז נסתפקו חכמי העיר אם עומדים הם בקדושתם של אהרן, או אם כבר פסקה מהם ונתחללו מקדושתם, מאחר שלידתם בזמן ההמרה. והרב הכולל אחרי שנשא ונתן בענין, הורה שהבן הכהן הזה עומד בקדושת אבותיו, לפי שהיה בנו של דון שולייאמן הכהן ונקרא שמו בישראל ר' יוסף הכהן [57].

הסכמות אחרות היסכמו בפרק ההוא בשלוניק לפי צרך השעה, ובעלי הזכרונות השאירו מקצת רשומים. ככר נזכר שהיהודים הראשונים היו רומאניוטים, ואחריהם באו האיטליאנים והאשכנזים [58] ולהם מנהגים שונים מהספרדים אשר באו באחרונה. הראשונים היו תוששים לנזרת ר' גרשון מאור הגולה לבלתי קחת אדם אשה על אשתו, בעיר שהספרדים לא היו מדקדקים בזה, בכל זאת עשו הסכמה בכמה חומרות ועונשין לנושא אשה על אשתו ליסרו כחק האפשרי, אך לא היו מחייבים אותו לגרש, לא בבח הנידוי ולא בהבדלתו מקהל ישראל [59].

הסכימו וקבלו עליהם שכל מי שישכור בית או חנות מתונר או נוי, שלא יהיה רשאי שום יהודי אחר ליכנס באותו בית או חנות כל זמן שהוא מושכר ליהודי אחר, ונם אם יצא היהודי מהבית או החנות המושכר, לא יובל שום יהודי ליכנס שם עד עבור שלשה שנים מן היום שיצא [60].

הסכימו בקהל עם החכם שלהם ותקנו שלא יהיה רשות לשום אדם לקדש אשה, אלא בפני עשרה מישראל והחכם ביניהם; וכל מי שקידש באופן אחר יהיו קדושיו בטלים. והכסף הפקר, והאשה לא תהיה מקודשת [61].

"האמת, שבשלוניקי כפי הסכמותיהם ואפילו שיצא כרי שיפחתו לו השכירות, שנם בזה לא יוכל שום אדם ליכנס באותו החצר, ולא הפריעו על מדותיהם כמו שתקנו בקושטנדינא בהסכמות החדשות שלעולם לא יוכל שום אדם ליכנס, ועם כל זה ראיתי יחידי סגולה, אנשים חכמים וידועים, שמנמנים על זה, כי דבר זה הוא להבאישנו ביושבי הארץ ואדוני החצרות התוגרמים שמנומים על זה" [62]. נוסף לזה יש להעיר ש"החכמים הרבנים המובהקים נאוני שאלוניקי הקרמונים אשר באו מספרד, נחלקו באלו החוקות, אם יש להם דין קרקע או מטלטלין" [63], ובעל הזכרונות מוסיף לבאר כי "בזמן מתקני ההסכמות היתה שאלוניקי "קאסאבה" (עיר פשוטה קטנה) בשער המלך והשופט (קארי) היה לו הכנסה מאתים לבנים... בזמן ההוא היה המכס עולה למלך י"ב או י"ג משאות, עד שיווי החזקות שבתחלה היתה חזקה אחת עולה במאה (לבנים)" [64].

---

[57]) מים עמוקים ס' ג'.
[58]) שו"ת רשד"ם יו"ד ס' מ'.
[59]) תמת ישרים ס' ל"ג.
[60]) שו"ת מהרי"ך בית צ"א.
[61]) שו"ת מהר"ם אלשקאר ס' ס"ח.
[62]) מהריב"ל ח"א ס' ע"ז.
[63]) שם, ח"ב ס' ע"ח.
[64]) שו"ת רשד"ם ח"ב ס' רצ"ו.

בנוגע לערה הגדולה הזאת בפרק ההוא השאירו בעלי הזכרונות בני הדור ההוא רשומים רבים ומתוכם נוכל לתת תמונה שלמה על הערבוביא הגדולה בעת ההיא: „בשאלוניקי כל איש ואיש מדבר בלשון עמו, וכשבאו מן הגרושין כל לשון ולשון קבעו קהל בפני עצמו, ואין יוצא ואין בא מקהל לקהל, וכל קהל וקהל לבדו, והוא נראה כל קהל וקהל כעיר בפני עצמו, ואפילו הכי נוהגים שרוב הקהלות כופים לקהל אחד להסכמתם" [65]. „עיר שאלוניקי עם גדול יש בה, ואלו מנהגם שונה מאלו, ולא מבעיא לשון אחד מלשון אחר, אלא אפילו לשון אחד בעצמו, כל אחד ואחד עושה כמו שיעלה המוגן, יש מהם שמרבים הרבה על השומא (של הכתובה) ויש מהם שאינם מעלים כל כך, שנוהגים באותו השיווי שהוא שוה, יש בפחות לפעמים, רוצה לומר שאינם מדקדקים, עד ששמעתי שאין אדם יכול לומר דבר זה קבוע ופשוט למנהג בעיר הזאת שאלוניקי" [66].

המנהגים המשונים ביותר אלו מאלו היו בולטים יותר בין האשכנזים והספרדים. „האשכנזים בשאלוניקי אוכלים החלב הנקרא חמשה אצבעות, והספרדים היו מחזיקים אותו לחלב נמור שחייבים עליו כרת, ולענין הנפיחה—האשכנזים מחמירים והספרדים מקילין, וכן לענין פסח—האשכנזים נוהגים כמה חומרות שאין הספרדים נוהגים, נהרא נהרא ופשטיה, וליכא משום לא תתנודדו, משום דהוו להו כשני בתי דינים בשתי עירות, אם כי שכלם עומדים בעיר אחת" [67]. „קהל האשכנזים היו עושים שני מנהגים שלא כמנהג כל הקהלות, אחד לחומרא ואחד לקולא, האשכנזים היו נוהגים חומרא בכל אותם שאין הנקב פוסל בהם היכא דנסרכא תריאה להם, וולתי במצר החזה כסברת רוב הפוסקים, והספרדים סמכו על רוב על ר״ג והרז״ה והרמב״ם והיו מכשירין בנפיחה, ועל אותו הקרום החזק היו האשכנזים נוהגים לקולא כדברי רש״י, והספרדים היו נוהגים כרוב הפוסקים לחומרא, והיו מחזיקים עצמם כשני בתי דינים בעיר אחת" [68].

על התנהגות העדות השונות כתבו בעלי הזכרונות: „לפי שיש חברותא וכל קהל וקהל מתעסק בצרכי המת שלו, ואפילו בקהל אחד עצמו, רבים אינם עוזבין מלאכתן, מפני שיש רבים אחרים שיתעסקו בצרכי המת בין מן הקהל ובין מחוץ לקהל" [69]; „עם היות שכל קהל היו עושים ברצונם בתקונם והסכמתם, מכל מקום בדבר שהוא כללי, כמו מצות תלמוד תורה והקדש, מתנהגים באילו כלם קהל אחד והולכים אחר הרוב" [70]. „ואפילו בעיר הזאת שאלוניקי שיש להם תקנה לעמוד כל אחד ואחר בקהלו" [71]. „לפעמים קצת מהם נפרדים מן הקהל והולכים ומתפללים במקום אחר ואין מוחה בידם" [72]. „הוא מנהג פשוט בקושטנדינא ואידירני ופה שאלוניקי שאין תובעין שום מס כלל לשום אדם הבא מעיר אחרת שנושא ונותן בעיר וקובע לו מקום

---

[65]) מהריב״ל ח״ב ס׳ ע״ב.
[66]) רשד״ם אה״ע ס׳ קל״ד.
[67]) שם, או״ח ס׳ כ״ו.
[68]) מהריב״ל ח״ג ס׳ י״ד.
[69]) רשד״ם או״ח ס׳ כ״ח.
[70]) שם, ס׳ כ׳.
[71]) שם, ס׳ ל״ח.
[72]) שם, ס׳ ל״ו.

בחנות למכור על יד, אלא אם כן איש וביתו באו וכל אשר להם הביאו, דאו מקרי בן עיר ואין תובעין שום נאביליה משום עובר ושב"[73].

המנהג היה פשוט בעיר, שבכל קהל וקהל היה להם רב אחד, ושום אחר מבני הקהל לא יכול לפרוק עלו מעליו ולמרות נזרת החכם ההוא, ואין חכם אחד נכנס בגבול חכם אחר, אפילו שהיה האחד אדיר האדירים והשני קטן שבקטנים[74].

אמנם למרות פרוד הקהלות והעדות שנוסדו על ידי המגורשים ממדינות שונות, אשר לא הבינו איש את שפת רעהו וכל אחד אף אם לא בקש להשתרר על חברו, אך גם לא הניח שיתערבו אחרים בעניניו, בכל זאת ראו ונוכחו שנחוץ להם להקים עליהם משגיחים כלליים לכל העדות; ובכן הקימו עליהם ממונים לפקח על עדת ישראל בכללה ולהרים מכשול מקרב קהלות הקדש וכן שלשה רבנים „עיבורי עבורת הקדש בכל עיר"; ובערך שנת רע"ד היו הרבנים הראשונים שהפקדו במשרת הכבוד הזאת ר' יעקב ן' חביב, ר' שלמה מאיסצק ור' אליעזר השמעוני[75].

ר' יעקב בן חביב שהגיע לשלוניק אחרי הגרוש מפורטוגל, כאשר כבר הבאנו פרטי חייו, יצאר דרך אגב על בתי הכנסיות בעיר ההיא בראשית בוא גולי ספרד: „וכל דיירתנו בבתיהם ובחצריהם (של היונים והתונרמים) הכל דרך עראי בשכירות חדש או שנה.. ובזמננו זה במלכות הנזכר (תונרמה) אין לנו רשות להזמין בית קבוע לשם בית הכנסת, כל שכן שאין לנו רשות לבנותו, ואנו צריכים להטמין עצמנו בבתי תחתיים, וקול לא ישמע מפני הסכנה, ואם כן אפילו שיהיה בית דירה למעלה על הבית שאנו מתפללים בו כמנהג אין למחות, ובלבד שינהגו בנקיות בבתים שלמעלה מבית התפלה"[76]. ונראה הדבר שבמשך הזמן, ועיד בימי השלטן שלים הראשון, כבר השיגו הרשות לבנות בתי תפילה, בהיות שרואים אנחנו כי בעת מחלוקת בני ק"ק נרוש ספרד חזרו רבים אחרי איזה זמן למקומם „ואמרו איש אל רעהו נלכה ונשובה למקום קדושת בית הכנסת אשר בנו אבותינו"[77], אשר זה ירמוז שבתי הכנסיות נבנו בכר דור אחד קודם המחלוקת, שהיתה בערך שנת ש"ך.

לפי טבע הענין ומרבית היהודים ממקומות וממדינות שונים היו להם קהלות ועדות פרטיות, ונחלקו לארבע לשונות, לפי הסנגון השגור בפי בעלי הזכרונות בימים ההם, והם רומניוטים או יונים, שהם תושבי הארץ מקודם לכן, אשכנזים, אישליאנים וספרדים־פורטוגזים, ואלה שמות הקהלות[78]:

א) ע ץ ה ח י י ם, נזכר בתשובות תמת ישרים (ס' א');

ב) ע ץ ה ד ע ת, שניהם היו מימי היונים, כי בן היו קוראים בתי תפלותיהם, כאשר נראה בברושה ובאזמיר, וזכר הקהלות האלה הובא בשו"ת ר' חיים שבתי (תורת

---

[73] כרם שלמה, הלכות מסים ס' פ"ג-פ"ד.

[74] רשד"ם תו"מ ס' י"ב.

[75] זרע אנשים להרב חיד"א (ונדפסו ליקוטים ממנו מחדש) אה"ע ס' כ"ג.

[76] בית יוסף או"ח ס' קי"ח.

[77] רשד"ם יו"ד ס' כ"ז.

[78] בכתבי הפרטים על הקהלות. הנני מביע בזה תודתי לידידי החת"ש ר' דוד פיפאנו איש שלוניק רב הכולל בסופיא, שהיה לי לעזים בעניינים רבים, בהיותו יליד העיר הזאת והפקיד בידי כתבי ידיו לשאוב מהם חנחוץ לעניני, ולאמתן היהדות, בעת שאני כותב הדברים האלה, כל העיר שלוניק עלתה על המוקד עם כל זכרונותיה בר"ח אלול שנת תרע"ז.

חיים חלק נ׳ ס׳ ו׳), ובס׳ כתב־יד הסכמות התלמוד תורה (ס׳ ו׳) נזכרו שתי הקהלות בשנת ש״כ, וכעת נמצא ק״ק שלישי במקום ההוא ונודע בשם „ק״ק עץ־החיים שלום׳, ונראה שנוסד על ידי איזה יחידים שיצאו מן הק״ק עץ החיים לסבת איזה מחלוקת;

ג) ק״ק אשכנזים, ונזכר בדברי ר׳ שמואל די מדינה, שכבר יהוע שהאשכנזים קדמו לישב בשלוניקי, רוכם באו מנרוש באואריאה בשנת ר״ל, ומעטים מיתר אשכנז ופרנקפורט, הנודעה בעת ההיא בשם ק״ק ורנקבורט, והם יסדו ישיבה אחת הסמוכה לק״ק אשכנזים (קורא הדורות דף ל״ב). בין הבאים נודע לנו ר׳ שמעון אשכנזי מחבר ס׳ ילקוט השמעוני, ונדפם הספר הזה בעיר הזאת בשני חלקים: א) בשנת רפ״א על נביאים וכתובים, ב) בשנת רפ״ו על התורה; ופה נדפם בהשתדלות ר׳ בנימין הלוי אשכנזי המחזר האשכנזי בשני חלקים בשנת ש״י בימי שולימאן ברפום המשובח של ר׳ יוסף יעבץ.

ד) ק״ק איטליה, האיטליאנים גם הם קדמו לבוא לשלוניק, ור׳ לוי ן׳ חביב כבואו בשנת רנ״ז לעיר הזאת כתב: „בוחן לבות הוא יבין דאי לא דמסתפינא מקול המולה, הייתי אומר שראוי לשים נגד פנינו מאמרם ז״ל על לא תתנדדו, לא תהיו אגודות אגודות, וכיון שנרושי איטליא היושבים עתה פה גם כל־יושבי רומניא יצ״ו אחינו אנשי גלותנו (כלומר שהיו קודם הספרדים) לא היו מכשירים בדיקה בנפיחה גם אנחנו נחזוק מנהגם הטוב״[79]. אחרי איזה זמן נפרדו שתי הקהלות האלה לשתים ונזכרו כבר בימי קדם כאשר עד ימינו: ק״ק איטליא ישן וק״ק איטליא חדש. הראשון נזכר בקורא הדורות (ס׳ נ״ד) „ר׳ אברהם הכהן פרחיא, חכם נדול ועשיר, רופא מובהק וחשוב מאד בין הגוים, היה הראש ישיבה בק״ק איטליא ישן״ (אחרי שנת ת׳) והאחרון נזכר בערך שנת שס״ו בתשובות בני שמואל (ס׳ נ״ה).

ה) ק״ק פוליסי (Pullesi), הוא שמו הקדמון לפי המבטא האיטליאני, ונקרא גם כן „ק״ק פוליא״, על שם מקום אפוליא במדינת נאפולי, שבאו משם בשנת רנ״ז בעת נרוש נאפולי. לפי דברי בעל הזכרונות „טרם נירוש נאפולי כבר היו בכאן (שלוניק) יהודים ספרדים״ (מהריב״ל ח״א ס׳ כ״א), „נירוש אפוליא בא אחר זמן״ (שם ס׳ ע״א). אחר זמן נפרדו לשתי קהלות: ק״ק פוליא וק״ק אוטראנטי. הראשון יזכר בפוסקים (רשד״ם יו״ד ס׳ כ״ח וקנ״ב) — ומלבד הפירוד הזה נפרדו בעצם הקהל לשתי כתות (אהל יצחק ס׳ ק״ך), והשני בא זכרו בתשובות רשד״ם (אה״ע ס׳ נ״ה), ונם פה נפרדו לשתי כתות (תורת חיים ח״נ ס׳ כ״ז).

ו) ק״ק קאלאבריסי Calabressi, או קאלאבריא, שהוא נם כן מחוז במלכות נאפולי, והם התישבו בשלוניק בשנת רנ״ז. כנראה, ר׳ יעקב בן חביב שבא מפורטונאל נם הוא בשנה ההיא היה הסבה ליסד הקהל ההוא, והוא היה המרביץ תורה להם איזה זמן עד שבא שמה ר׳ דוד מסיר ליאון מעיר אויליונה בערך שנת־רע״ב, ובהיותו יליד איטליא הקימו אותו עליהם לרב, כי היה מבין השפה האיטליאנית, ור׳ יעקב נשאר אפיר תודה לקהל הזה, כי תמכו בידו בראשית בואו העירה בחסר כל, „שאני חיב בכבוד הקהל הקדוש הנזכר, כי בימים הראשונים עבודתם עבורת הקודש בכתף נשאתי״[80], כנראה אחר איזה זמן בטל הקהל הזה, או כי נשרף בשרפה הנדולה אשר בשנת

---

[79]) רשד״ם יו״ד ס׳ מ׳

[80]) שו״ת ראים ס׳ ס״ח.

ש"ה, ובמקומו נבנה קהל אחד ונשתנה שמו לק"ק קייאנה (תרגומו בתורכית בית הכר), ואולי בתחילתו עשו שם בית הכר, כי לא הרשו לבנותו מחדש, ואחרי כן עשו איתו לבית תפלה, ונזכר בשם הזה בתשובות רשד"ם (יו"ד ס' ע"ח) וכן נודע עד היום.

מלבד נולי נאפולי שבאו בשנת רנ"ז שלוניקה, נתנרשו יהודים גם ממדינת נאבארה ופרובינצא בדרום צרפת, שהיו מדינות חפשיות בפרק ההוא, והם יסדו:

ז) ק"ק פרובינציא, או פרובינסייא, ונזכר בדרשות ר' שלמה לבית יצחק הלוי, „ובשנת ש"י באו שני יהודים שלוחי הקהלות במדינת פרובינציה שלוניקה לראות את הארץ המובה היא ובח' לחדש אלול נתנו בידיהם ראשי העדה מכתב ובו יחזיקו ביד אחיהם למהר לבוא אליהם" (ראה הציון לבני פרובינציא).

מלבד העדות האלה היו שבע קהלות לספרדים, בנזכר בדברי בעלי הזכרונות [81] אשר נביא על הסדר:

ח) ק"ק גרוש ספרד, או בקצור ק"ק גרוש, נזכר בתשובות רשד"מ (ת"ם ס' רכ"ב). ר' יעקב ן' חביב היה חכם הקהל הזה אחרי שנפטר ממשמרתו בק"ק קאלאבריא, ומשניתי הקהל, שהיו דון שמואל אלבו, ר' יהודא ואלאנסי ור' יוסף זכות, נתנו לו בית קנין הקהל לשכון בו, והבית הזה נמכר אחרי מות ר' יעקב במחיר ל"ב זהובים (שם), וכל זה מראה, שכבר בעת ההיא החלו היהודים לקנות בתי אחוזה בעיר.

ט) ק"ק קאשטיליאנוש, Castillianos, שענינו של הקאשטילייאנים, או בקיצור ק"ק קשטילייא, בשם הראשון נודע בתחלה (תמת ישרים ס' ל"נ), ואחרי כן נשתקע ונודע רק בשם „ק"ק קאסטיליא", כאשר עד היום, וזכרו בא בהקדמת תשובות ר' שלמה הכהן (חלק א'): „יחידי סגולת תהלת ק"ק מדרש גרוש קסטיליא אשר הכתירוני ובנרם המעלות הרהיבוני, ה' יזכני לעבור עבודתם עבודת הקדש" וכו'. בראשית התיסד הספרדים עמד בראש העדה ר' שלמה מאיטצק, ואחריו בנו ר' יוסף מאיטצק ואחרים.

י) ק"ק ארא גון, ליוצאי מדינת אראגון (Aragon), והמביץ תורת שלהם החכם הכולל דורש טוב לעמו ר' מאיר ערמאה (רשד"ם ח"ם ס' רפ"ט); וביד ר' דוד פיפאנו רב הכולל דסופיא היתה הסכמה שהסכימו רבני שלוניק בשנת רע"ד וחתום בה בזה הלשון: „נאום החותם במיני הקהלות מאיר ערמאה", וכן חתם בעשרים לחדש שבט תרע"ד עם רבנים אחרים על ענין יבמה שנפלה לפני יבם מומר [82]; ולהם מחזור פרטי נדפס בשנת תנ"ד ועל השער כתוב: „מחזור לראש השנה ויום הכפורים למנהג קה"ק אשר היה מאז ומקדם במלכות אראגון" (ראה הציון לבני אראגון)

יא) ק"ק קאטאלאניש (Catallanes), ענינו הקאטלאני. כן נזכר בתשובות הקדומות כאשר היו קוראים אותו (תומת ישרים ס' ל"ג), ונקרא אחרי כן ק"ק קאטאלאן, והוא היותר קדמון שבנו או יסדו הספרדים בשלוניק, והמביץ תורה שלהם היה ר' אליעזר השמעוני ומראשי הקהל היה החכם רופא מובהק ר' שלמה קאבליירו Caballero. אחרי כן עמד לשרת בקדש ר' חיים עובריה, הנודע בשם „די בושאל", „שנתגדל ביניהם והוא ממנהגם ומלשונם, ונהוג לפרש ולדרוש להם זה ימים". בקהל הזה, בהיות ר' אליעזר השמעוני מרביץ תורה שלהם, בערך שנת ש"ע, עשו הסכמה בכל חומרות התורה להיות כל יחידי הקהל באגודה אחת ולבלתי הפרד מן הקהל ולא בענין פרעון מס

---

[81] ר' יצחק אדרכי, דברי ריבות ס' נ"ז.

[82] זרע אנשים אות"ע ס' כ"ג.

הכרני (כרנא), ונתפרסמה ההסכמה פעמים ביום אחד על ידי הרופא שלמה קאבאליירו ועל ידי המרביץ תורה ר׳ אליעזר השמעוני, שאחז ס״ת בידו והשביע כל הקהל ובלם קבלו עליהם התקנה לומן עשר שנים. אחרי כן חפצו למנות את ר׳ חיים עובדיה למרביץ תורה, כי כנראה התפטר ר׳ אליעזר לסיבת מה, וקצת יחידים עשירים, וביניהם רופא אחד, התפרדו מהקהל ולא חפצו בו, ועל הענין הזה השיב ר׳ יוסף טאיטצק [83] בכל תקף שחייבים לשוב לקהל. אחר איזה זמן הסכימו קצת מן היחידים, ואולי היו אלה המערערים הראשונים, שאם לא יתן להם החכם כמוהרי׳ חיים עובדיה כתב אחר שהיו שואלים ממנו,—שלא יהיה להם לחכם ולא אחד מבניו וכו׳, ולא רצה החכם לתת, ונתקימה הסכמה בתומרא ויצאו מהקהל עד יום מותו [84]. בשנת ש׳ בערך נפרדו בני הקהל הזה לשתי עדות [85]: ק״ק קאסטאלאן ישן וק״ק קאסטאלאן חדש, ובספר פוסקים בא זכר ק״ק קאסטאלאן ישן (ר׳ שלמה הכהן ק״ד ס׳ י״ד).

בק״ק קאסטאלאן היה נהוג מחזור פרטי שהיה בידיהם בכתב יד ונדפס בפעם הראשונה בדפוס ר׳ יוסף יעבץ בשלוניק בשנת רע״ח. בשער כתוב: מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאסטאלוניא, ובסוף הספר „היתה השלמתו ערב הצום הנכבד פה העירה שאלוניקו יע״א לבקשת השרידים אשר מנרוש קאסטאלוניא ובפרט החכם השלם ר׳ אליעזר בי״ר שמעוני אשר אור תורתו זורח עליהם״ וכו׳.

י״ב) מאיור (Major, ענינו היותר גדול). כנראה לא נקרא בן על היותו היותר גדול, ויותר נראה שהיא קיצור מאיורקה, שנוסר ע״י יוצאי האי הזה, או על שם משפחת מאיור. והרב המרביץ תורה שלהם היה ר׳ שלמה ז׳ מאיור (קורא הדורות דף ע׳), ובזמן שמואל די מדינה לא היה להם רב ושופט, שכן נרמז בפסקי הרב הזה, שבאו לפניו להתדיין שני יחידים ופרנסי הקהל מאיור (רשד״ם אה״ע קכ״ג);

י״ג) ק״ק ציצילי אנום (Cicillanus). כן נקרא בימים הראשונים ואחרי כן סיסיליא, ושבעים שנה אחרי שעמדו בקהל נפרדו לשתי כיתות לרגלי מחלוקת שהיתה ביניהם, שהוא בערך שנת שכ״ב, ונקראו בשם ק״ק ציציליא ישן וק״ק ציציליא חדש (רשד״ם יו״ד ס׳ קפ״ב). וידוע שהאי הזה שהוא במימי איטליא היה משועבד למלכות אראגון בעת הנרוש משנת רנ״ב ונכלל בכתב הרת, ולפי דעת קצת סופרים המגלה של סאראגוסא, שנוהגים עד היום לקרוא אותה בשלוניק ובאיזה ערי תורכיה, אין מקורה בעיר הבירה של מלכות אראגון סרקסטא (Zaragossa—סאראגוסה), כי אם מן העיר הגדולה הנקראת בפי היהודים גם היא סרקסטא על האי סיסיליא (ערבית ועברית ישנה קיקיליא) הנקראת בפי העמים Syracusa, ולא עלה בידי לברר הענין כראוי.

בקהלות האלה היו להם מנהגים משונים, ובפרט בהושענות של ימי הסכות היה להם נוסח פרטי [86].

י״ד) ק״ק ישמעאל, נוסד ע״י יוצאי האנדאלוסיא הנקראת בפי היהודים בספרק ההוא „ארץ ישמעאל״ (שו״ת ר׳ יצחק בן ששת ואחרים) ונזכרה בתשובות ר׳

---

[83] תמת ישרים ס׳ ל״ג.
[84] רשד״ם יו״ד ס׳ פ״ט.
[85] שם, ס׳ צ״ט.
[86] מכתבי דודים מיין לר׳ יהודה נחמה (שלוניק תרנ״ג) עמוד ס״ה.

שמואל די מדינה (יו"ר סי' קל"ב) והמרביץ תורה שלהם הנודע בשמו הוא מוהר"י וארנ תלמידו של לוי ן' חביב.

מלבד שבע הקהלות האלה המיוחדות לספרדים היו גם כן קהלות מיוחדות לבני פורטוגאל, כי משונות שתי הלשונות האלה, אף כי קרובות הנה, וכל יוצא המדינה האחת לא יכול להבין דברי רעהו היוצא מן המדינה האחרת, ור' יוסף ן' לב מוכיר לדונמה הקאשטיליאנוש קוראין פאלומה (Paloma) והפורטוניזים קורין פאלומבה (Palomba) שהוא יונה [87];

טו) ק"ק פורטוגאל, ונזכר בשם זה בס' קורא הדורות (דף מ"ה), אמנם בני העדה נקראו בשם פורטוניזים (Portugeses [87]), ובשם זה נודע הקהל הזה עד היום[88].

טז) ק"ק פורטוגאל־יחייא, ונודע עתה בקיצור ק"ק יחייא (ונזכר בשם הראשון בקורא הדורות דף ן'), נוסד על ידי בני משפחת יחייא שהתישבו בשלוניק, והם היו יוצאי פורטוגאל [89].

יז) ק"ק לישבוא (Lisboa), לפי המבטא הפורטוגזי, נזכר כן בימים הראשונים להתיסדו (תמת ישרים ס' ל"ג), ואחרי כן הסבו את שמו לק"ק ליסבון (Lisbon), על פי המבטא הספרדי אשר נקרא עד היום, ולסבת מחלוקת נפרד לשתי קהלות: ק"ק לישבון ישן וק"ק לישבון חדש, וזכר שתיהם בא כבר בס' הזכרונות לת"ת הגדול בכתב יד (ס' ט'). בשנת רע"ד ברחו איזה יחידי הקהל הזה לסבת המחלוקת וכבר המס לשיריש (שירין) ואישקופיא, ובעת ההיא היה המנהיג שלהם ר' יצחק אלאמין (תמת ישרים מ' ר"ה).

יח) ק"ק איבורה (Evora), נוסד על ידי יוצאי העיר הגדולה הזאת בפורטוגאל ונזכר בתשובות ר' שמואל די מדינה (שם ב' ת"כ).

יט) ק"ק מדרש, נזכר בתמת ישרים (ס' א' ושם נרשם ק"ק מכרש על פי טעות דפוס) ולא נודעו עקבותיו, ובנראה נשרף בשנת ש"ה ולא נבנה עוד. מלבד הקהלות האלה היו בשלוניק בעת ההיא מדרשים רבים, ואיזה מהם נזכרו דרך אגב בספרי הפוסקים: מדרש של החכם השלם הר' שלמה קבליירו (תמת ישרים ב' א), מדרש של החכם השלם ר' יוסף קארו (שם ב' א' עמוד י'), ומתוך הענין נראה ששם היו מתפללים בדרך עראי, והרבנים היו מרביצים שם תורה, ונקראו על שמותיהם,

---

[87] שו"ת מהריב"ל ח"ב ס' נ"ח.

[88] תמת ישרים ס' ל"ג, ומתוך העניין יובן שהוראתו על עדת הפורטוגזים ולא על חק"ק שנקרא מן היום שנוסד עד עתה בשם ק"ק פורטוגאל לבד, בעוד שבאנדרינופלא נקרא תמיד ועד היום ק"ק פורטוגיזיש.

[89] לפי ר' דוד פיפאנו רב חכולל בסופיא נודע חק"ק הזה בפי רבים בשם ק"ק אורחים, כי שם התאספו יחידי קהלות אחרים שלא היו מעיקרא משם, ומשערתי שחוא הנודע בשם לויט חן, בימי ר' משה אלסושניגו בשנת ש"ך כנזכר בדרשותיו מאמץ כח, והשם הזה ניתן לו בשנת ש"ך, כאשר יעיד כתב יד אחד, הסכמת מהרש אדר"א' שנת ש"ך, מכיל תנאים שהתנו יחידי הק"ק לישבונה עם יחידי חק"ק הזה על פי התנאים האלה "וגתרצינו ונתפיסנו שכל האנשים חדשים מקרוב באו מאז, ונכתבו קחל בפני עצמם ער עצם היום הזה, יצאו מתוך קהלינו (לישבונה) ויתחברו עמהם במספרם כמשפט, וכל הבאים אחריהם מעתה ועד עולם מפורטוגאל וקאשטיליא, נתונים נתונים הם להם" (לק"ק יחיא–לויט חן), והשערת ר' דוד פיפאנו היא שהשם לויט חן ניתן לק"ק הזה על שם הדוכסית דוניא גראסיא נשיא, בהיות שהוראת גראסיא בספרדית הוא חן.

ומספר הישיבות או המדרשים היה רב מאד, עד שהצרפתי ניקולאי די ניקולאי שהיה בארצות הקדם בימי השולטן שוליימאן א׳ כתב שהיו בשלוניק כשמונים בתי כנסיות, כלומר קהלות ומדרשים [90].

כבר ראינו שלרגלי מלחמת התונרמים עם הויניציים רבו הוצאות הממשלה עד מאד, ועל כן הטילו עוד משנת רס״ח מס כבד על כל העמים, ובפרט על היהודים. אמנם גביית המס הזה נמשכה בעצלתים, ובשלוניק כארבע שנים אחרי כן דרש הקאדי או שופט העיר בחזקת היד מן היהודים, ופרנסי הקהלות נתנו ערבון על הכסף העצום שנדרש מאת היהודים. כמעט שהכסף נאסף מכל הקהלות, והיה מקרה בק״ק לישבואה שאיזה יחידי הקהל עקרו קודם לכן דירתם או ברחו מחמת אונסין לאישקופ־א ושירין, ואחרי עבור האיום ההוא שבו שלוניקה, והם מאנו לתת חלקם במס הכבד הזה, באמתלא שלא היו בעיר בעת שהוטל המס על הערה, ועל הענין הזה שאל ראש הערה הישיש המעולה ר׳ יצחק אלאטין את פי ר׳ תם בן יחייא בהיותו בפרק ההוא בשלוניק, והוא הורה שחייבים לשלם, בהיות שברחו בין הזמן שהושל המס והגביה, ובני קהל לישבואה רשאים לדרוש הכסף גם בכח הערבאות של הממשלה ולהקריב אחרי כן המשפט לפני דייני ישראל „משום דהוי הזיקא דרבים״ [91].

בני הערה הקרועה לכמה קרעים והנפרדת לכמה עדות החלו בכבר להרגיש תוצאות הפירוד ההוא. אמנם קשי עורף רוב היחידים, שלא חפצו לותר אף על מקצת מנהגיהם השונים בתכלית השינוי לפי תכונת המדינה והארץ שיצאו משם, היה למוקש לפניהם לאחר הכתות המפוזרים האלה ולהקים דגל כנסת ישראל בעיר ההיא על בסיס נכון וקיים לפי מספרם הרב והעצום; ובכל זאת עשו מה שהיה באפשרות לעשות ויקימו עליהם שלשה רבנים ומנהיגים שעמדו על ראשי כל העדות, וזאת היתה ההתחלה לאסיפת כל הקהלות תחת השנחה כללית אחת, כאשר היה במרוצת העתים. הרבנים האלה באי כח כל העדות נקראו בעת ההיא בשם „עובדי עבודת הקדש בכל העיר״ [92], והם היו הרב הקאשטיליאני ר׳ יעקב ן׳ חביב, הרב הפורטוגזי ר׳ שלמה טאיטצק, והרב האשכנזי ר׳ אליעזר השמעוני, ותחלת פעולתם היתה קרוב לשנת רע״ד.

הרבנים האלה שעמדו בראשי העדות, הצטיינו ככל עת באהבתם האמת והסדרים הנכונים בלי משא פנים ונטיה לאיזה צד שיהיה. בפרט הצטין הרב הזקן ר׳ יעקב בן חביב ביושר לבו, כאשר כבר הבאנו הענין, ולמרות שהיה מנוע הספרדים ויליד ספרד, שראה בגדולת כנסת ישראל בארצו, בכל זאת נראה בעיניו כדבר ישר ונכון שהספרדים, עם היותם המרובים בשלוניק, יש להם להחזיק במנהגי התושבים הקדמונים הרומאניוטים והאשכנזים נרושי איטליא. ויותר מזה נפלא הדבר, שאעפ״י

---

[90] Les Navigaitons מאת נקולאי די ניקולאי עמוד 279. ובנוגע לק״ק מדרש יש לחעיר, שכפי אשר ראינו לא הורשה ליהודים לבנות בתי כנסיות בשלוניק בפרק ההוא, וקרוב לודאי שהם קבעו ישיבות או מדרשים בתחילה ללמד ילדיהם, ושם היו מתפללים בדרך עראי ונקראו מדרשים, בהיות שהתוגרמים בעצמם קוראים לבתי הספר מדרשי (Midrassé), ובמשך הרשו להם מוסדות כאלה, ועל כן היו מכנים הקהלות על פי שם המדרשים, שהיו העיקר בעת התיסדם לפי חקי תמרינה.

[91] תמת ישרים ס׳ ר״ח.

[92] זרע אנשים בנדפס ס׳ י״ג.

שראה בעני עמו ושבט עברתו והיה בעצמו בתוך ההפכה, עד שבנו הרך בשנים, ר׳ לוי ן׳ חביב, נחטף מבין זרועותיו ונאנס איזה זמן לחיות כנוצרי, והיה לו להורות להקל בכל ענין הנוגע למומרים האנוסים שנשארו בספרד ופורטוגל ועוד לא עלה בידיהם להמלט אל מדינת תורמה, בכל זאת רואים אנחנו אותו שהורה לענין אשה יהודית שנפלה לפני יבם מומר שמקום מושבו בספרד, אף שידע העדר האפשרות שהיה לה לקבל החליצה, ועוד יותר קשה מזה שתלך למקום השמד להיות לאשה ליבמה, שהיה בעצמו במקום המסוכן וחייו היו תלוים מנגד, והגם שהחכם באשי, ר׳ אליה מזרחי הורה להקל, על פי המקובל והמוסכם, שכל מה שנעשה במקום השמד בטל ואין כל אחריות וחשיבות לפי דת ישראל, ובכל זאת ר׳ יעקב בן חביב שלא שבע רצון מחשובת הרב הזה חזר על הענין הזה פעם ושתים להראות שלא נחה דעתו בזה, ור׳ אליה מזרחי מצדו החזיק בהוראתו בראיות יותר ברורות [93].

ר׳ שלמה מאיטצק, השני מן שלשה הרבנים באי כחם של כל הקהלות, היה בתחלתו יליד קשטיליא ואחרי כן התישב בפורטוגאל ויצא משם בשנת ת״ז עם גולי המדינה ההיא, והוא נזכר לשבח בדברי יוסף (לר׳ יוסף סמבארי) ובן בזכרונות ר׳ שלמה עטייא (הקדמתו לפירוש תהלים). אמנם כנראה לא ארכו לו הימים, כי פעולתו מצומצמת ולא נשאר לה כל רושם קים, ובשנת רע״ד כבר הוקם בנו ר׳ יוסף במשרה הזאת תחתיו [94].

ר׳ אליעזר השמעוני היה בנו של ר׳ שמעון אשכנזי מק״ק ורנקבורט, היא פראנקפורט ע״נ מאיין, שבערך שנת ר״ל בא לארצות הקדם עם גולי אשכנז שנתגרשו משם בסבת התלהבות שונאי ישראל ההנמון יוהן קאפישטראנו. אביו היה ראש ישיבת אחת שיסדוה האשכנזים בשלוניק ואשר אבדו עקבותיה [95], וזה הדפים אחרי מות אביו את חבורו הגדול של אביו ילקוט שמעוני בשנת רפ״ו ורפ״ז. על הרב הזה כבר דברנו בפרק הקודם, וראוי להוסיף שהיה ראש ומורה צרק דק״ק קאסטאלוניא למרות היותו מגזע אשכנזים. ונזכר בשם משפחת שמעוני על שם אביו וחבורו „ילקוט שמעוני״. כי כן היו מקבלים עליהם שם הלואי למשפחתם על שם חבורי אבותיהם בארצות הקדש [96], לעת זקנותו השתמש ר׳ אליעזר מעבודתו בק״ק קאסטאלוניא, ולפי עדות בן הדור ההוא הוא קרא יחידי הקהל לאסיפה גדולה בתוך הקהל „ופרנסיו ומנהיגיו ואנשי המעמד״ ויפרוס לפניהם תקנה לתועלת העדה, אשר עליה הקדיש רוב ימי חייו, „ששום אחד מאנשי הקהל יחיד או רבים לא יפרד מיחוד הקהל לא בפריעת הכרגא, ולא לעשות שום קשר ועצה כאופן שימשך ממנה פירוד מיחידי הקהל, אלא שיהיו יחידי הקהל יחוד אחד, הן בענין פרנסים ומעמד ונכאי, ובכל פרעון ופרעון מהקהל... וכל הנזכר נתפרסם שני פעמים ביום אחד, ראשונה מפי נעלה ומיוחס חכם ורופא הכולל הש״ר שלמה קבליורו, שנית בידי החכם הנעלה מהר״ר אליעזר השמעוני ומרביץ תורה מהקהל בספר תורה בחיק... ושאלו בקול רם אם הם מסיימים לקבל עליהם הסבמה ואת... ואמרו אמן, וצוו לסופר הקהל לכתוב אותם, כדי שתהיה לעדות ולראיה, ובעת ההיא קבלו עליהם את החכם ר׳ חיים עובדיה „למרביץ תורה, כי נתגדל ביניהם והוא

---

[93]) שו״ת רא״ם ס׳ מ״ו וחבאים אחריו

[94]) זרע אנשים, שם.

[95]) קורא הדורות עמוד ל״ב.

[96]) שכן נראה באזמיר המדפיסים „כף נחת״ שנקראו על שם חבור זקן משפחתם „כף נחת״.

ממנהגם ומלשונם ינהוג לפרש ולדרוש להם זה ימים". אמנם חמשה אנשים עשו קשר לבלתי הסכים במניי הזה, שהיה לזמן חמש שנים ובינתים נפטרו השנים מן החמשה מירדים, והשלשה התתרטו משבועתם ומן הקשר ההוא, ור׳ אליעזר השמעוני, שלפי הנראה השתמט ממשמרתו בפרק ההוא מרצונו המוב, נפטר לעולמו בשנת ר״ץ, וסימן נתנו „והוא רמי״ם ישכון". משלשת הרבנים האלה באי כחם של כל הקהלות הנפרדות, שנתמנו בראשונה להשניח על כל עניני העדות, והוא הצעד הראשון שעשו בני שלוניק לבנין הענק של אחוד כל הקהלות תחת דגל אחד,—השנים נפטרו לעולמם זמן מועט אחרי המנוי, והם ר׳ יעקב בן חביב, שנפטר בשנת רע״ד בסוף השנה, ור׳ שלמה טאיטצק מעט אחרי כן, ובבן נשאר ר׳ אליעזר השמעוני לבדו, ואז מינו עמו, לפי הנראה מתוך כתבי הימים ההם, את ר׳ יהודה בן־בנשת ואת ר׳ יוסף פאסי, כי כן רואים אנחנו שהסבימו שניהם אחרי חתימת שלשת הרבנים הראשונים בתקנת שנת רע״ד על עניין יבמה שנפלה לפני יבם מומר, ובידי בעל הזכרונות ר׳ דוד קונפורטי היתה הסכמה אחרת גם היא משנת רע״ד שהיו חתומים שלשת הרבנים הראשונים, וגם עליה חתמו השנים שנתמנו אחרי כן להיות בצד ר׳ אליעזר השמעוני[97],

---

[97]) ידידי החה״ש ר׳ דוד פיפאנו רב מכולל בסופיא השיג עלי על חבורי חלק א׳ וחלק ב׳ מהדורא ראשונה, כי לפי דעתו, ר׳ אליעזר השמעוני, מאחר שהיה טרבץ תורה בק״ק קאסאלוניא, היה ספרדי, והנה אחר שעיינתי ברבר עומד אני בהשערתי הראשונה, וזה יוצא לי ברור על פי הראיות האלה:

א) שר׳ אליעזר השמעוני הרפים ס׳ „ולקוט שמעוני" בשלוניק, וקרוב לוראי שבהיותו אשכנזי עלה בידו משום כך לקרוא הכתב האשכנזי, שהוא קשת לקריאה לבן ארצות הקדם, וכעת אין בידי ס׳ הילקוט דפוס שלוניק לעיין השער;

ב) בהסכמה אשר הבאנו למעלה רשום שהבחירת כרב חשני ר׳ חיים עוביריה נזברה לשבת, „כי נתגדל ביניהם והוא מסנהגם ומלשונם" וכל זה מראה שהאיש שעמד עד העת החיא בראש עדתם לא היה מסנהגם ומלשונם, שבלעדי זאת לא היה צריך לדייק כל כך בענין הזה לשבח בבחירת השניה;

ג) כמעט בכל ההסכמות הנוגעות לספרדים לבדם נראה שר׳ אליעזר השמעוני בתור ראש ק״ק קאסאלוניא היה חותם גם הוא, אמנם לא בדרך ישר; כן חתם על הסכמת הספרדים שלא ללכת מקהל אחד אל אחר „אני עמכם אליעזר השמעוני", שאינו מן הדרך הרגיל חתימת כזאת, כי אם מאיש שאינו נוגע בדבר, אלא שרואה בעין בחינתו שההסכמה חזרת לו הגונת וראויה (שו״ת רדב״ז חלק א׳ ס׳ רצ״ב). על תשובת שאלה תבואה מקושטנדינא, שהשיב ר׳ יוסף בכמוהר״ר שלמה טאיטצק, רשום: וכן חתם גם פה אליעזר השמעוני, שזה יראת גם כן באיש זר לענין הזה (טיים עסוקים ס׳ ח׳), ובשו״ת ראי״ם על ענין חזרת ה׳ אלהיכם בשטע חתם על עדות עשרת חזנים יוצאי ספרד באופן זר (ראי״ם ס׳ ב׳);

ד) כזבר לדבר נראה הענין שספר ר׳ יעקב בן חביב דרך אגב בתשובתו שכתב בשנת רס״ז („והלא מפ״ו שנים עד היום בקירוב התחילו ימי השמד" ונכה מרס״ז חמש עשרה שנים נמצא רנ״ב, שהיא שנת השמד בספרד) „לולי שחוגר לנו שיהיה כיד החכם ח״ר אליעזר השמעוני יצ״ו טופס הוראת הרב כמוהר״ר יהודה טינץ ז״ל", וזה מראה שר׳ אליעזר בחיותו אשכנזי נמצאה אתו תשובת הרב האשכנזי הנ״ל, כנקי בכתיבה האשכנזית, ור׳ יעקב ן׳ חביב עיין בה הוראת לר׳ אליעזר (שו״ת ראי״ם ס׳ ס״ח),

ה) חגם שכלל גדול בידינו שלא מצינו אינו ראיה, בכל זאת אין לכחד ששם משפחה על שם השבטים לא נודע בין הספרדים ולא בין יתר היחודים, ותשם הזה הוא טוב, ואף שנמצאו שמות דור הראובני ואלדד חדני, מקור האנשים האלה בערבל חתולתם ואין שום ספק שיחסו להם שמות מוזרים וטופלאים כאלה להסב עיני היחודים התמימים אליהם ולתת יותר כח ועצמה לפעולתם, ויותר קרוב לוראי הוא שר׳ אליעזר בן שמעון האשכנזי התפאר

וכן נראה במנהגי השחיטה על ענין מכה בדופן ומירכא והמנהג הראוי בענין הבדיקה— חתמו שני הרבנים החדשים אחרי חתימת הראשונים[98], וזה מראה למרי שבעת ההיא הפקדה המשרה הנכבדה הזאת משנת רע"ה והלאה בידי הרבנים הנזכרים.

על ר' יוסף פאסי כבר דברנו באריכות בפרק הקודם. ר' יהודה בן־בנשת היה יליד קשטיליא ויתישב בשלוניק עוד בשנת רע"ב, ור' יעקב בן חביב בבואו העירה בשנת רנ"ז מצא אותו כבר נוהג כמנהגי ספרד. בדברי ר' שמואל די מדינה נזכר בתואר "החסיד", ונראה הדבר שלא האריך ימים רבים אחרי התמנותו, כי בן רואים אנחנו רבנים אחרים שנתמנו במשרה הזאת קרוב לימים ההם ואין ספק שר' יוסף פאסי התישב באנדרינופלא ור' יהודא בן־בנשת נפטר לעולמו, ובבן מינו את ר' מאיר ערמאה, ר' יוסף ן' ר' שלמה מאיטצק ור' לוי ן' חביב, וכאשר נפקד מקום זה האחרון בשנת רפ"ה, בעלותו ארצה ישראל, נתמנה במקומו ר' שמואל עוויאל. הנה כי בן רואים אנחנו שבכל עת הופקדו שלשה רועים על כל העדות, ונמשך זה זמן רב בקרב העדה הגדולה הזאת.

בין מרבית הרבנים בפרק ההוא בשלוניק נודעים לנו ר' שמואל ישראל, ר' משה בכמוהר"ר שלמה הלוי בן אלקבץ (אבי ר' שלמה מחבר לכה דודי) הצרפתי, ר' משה גארשון (Garçon)[99], ר' שמואל עוויאל, ר' אברהם לבית חזן (מחבר השיר „אחות קטנה, שנתקבל אצל כל הספרדים לליל ראש השנה), שמואל חנט, שמואל אלמוועינו (תמת ישרים ס' קס"ט), ופעולתם חבא לפנינו בדור השני להתישבות הגולים מספרד בתורכיה. גם היו עשרה רבנים שנתמנו לחזנים בקהלות הרבות בשלוניק והם היו יוצאי ספרד—קשטיליא ואשבילא, ששרתו בתור חזנים במקום מושבותיהם קודם הגרוש, והם הורו לעת הצרך המנהגים שהיו נוהגים בספרד ואלו הם: יום טוב בן מוסא, אברהם ארמא, יוסף בן יעקב תמך (ראשי תיבות תהיה מנוחתי בבור), יצחק בן פרח (בנראה לבית פלורים, שתרגומו בספרדית פרח), יצחק חסן, שמואל עלי, גדליה ויליסיד, שלמה סאגיש, יונה אורה בואינה, ויוסף ליאון, (שו"ת ראם ס' ב'), ובין הרבנים היו עוד ר' שלמה קבליירו, רופא מובהק, ועיקרו ממדינת קאסאלוניא. ולפי הנראה עסקו היה ברפואה ולא העמים על שכמו שום משרת רבנות, כי אם היה מקדיש מעתותיו לצרכי ציבור, והוא נחשב בין ראשי העדה הקאסאלונית, ודבריו והוראותיו היו נשמעים בין כל הספרדים. וכן רואים אנחנו אותו בראש המעמד של העדה הקאסאלונית, אשר בו הסכימו להיות כלם באגודה אחת ולבלתי הפרד מן הקהל ההוא, „וכל הנזכר נתפרסם שני פעמים ביום אחד, ראשונה מפי נעלה ומיוחם חכם ורופא הכולל כה"ר

בחבור אביו ויסב את שמו „שמעוני", וחנה נודע לנו שהיה לו בן ושמו חנניה, והוא היה מחשובי הקהל בקושטנדינא ויתמוך בכספו להדפיס ספר השרשים לרד"ק בדפוס ר' שלמה מזל טוב, כרשום בתחימת הספר בשנת רע"ג, ושם נזכר „ר' חנניה בן אליעזר תשמעוני". ויתר מזה לא נודע עוד שם משפחת שמעוני בעיר הבירה ולא בין יהודי יתר תמדינה.

1) מענת ידידי ר' דוד פיפאנו טסופיא אינה נראית בעיני, שמאחר שהיה מו"צ בק"ק קאסאלוניא גודאי שהיה ספרדי, בהיות שרואים אנחנו בעת ההיא ערבוביא גדולה בין העדות, וחנה נודע לנו שר' יעקב בן חביב, אעפ"י שהיה קשטיליאני היה הרב בק"ק קאלאבריאה (אוטליא) ור' דוד מסיר ליאון שהיה איטליאני היה רב הפורטוגזים באוולונה, וכאלה רבים.

97) קורא תדורות דף ל"ב ע"ב.

98) שו"ת רשב"ם יו"ד ל"ח

99) תמת ישרים א'.

ש ל מ ה ק ב ל י ר״[100]. ונראה הרבר שאיש הסנולה הזה האריך ימים עד שנת ר״פ בערך.

עוד היה בשלוניק בפרק ההוא ר׳ יוסף קארו, אשר כבר דברנו על אדותיו, ועיקר פעולתו תבא לפנינו בחלק השני. כנראה הוא נתגדל בקושטנדינא על ברכי דודו ר׳ יצחק קארו, אשר נדלו בבן, ואחרי שעקר הרב הזקן הזה השכול והגלמוד את ישיבתו לארץ ישראל, התישב ר׳ יוסף קארו, שהיה בראשית ימי עלומיו, בשלוניק ושם כונן ישיבה או מדרש בתוך חצר אחת של שכונת היהודים, ונקראו על שמו „בחצר של ר׳ יוסף קארו״[101]. ו„המדרש של החכם השלם ר׳ יוסף קארו״[102] ימים רבים בעיר הזאת, גם אחרי שהעתיק הרב הזה מושבו לאנדרינופלא וניקופיל[103]. ומנדולי חבריו היה הרב הצרפתי ר׳ אברהם בן החכם השלם ר׳ שלמה טרויום צרפתי. אביו של זה היה מיוצאי העיר טרויש (Troyes) בצרפת ונדד לאיטליא, ור׳ אברהם נולד שם בשנת ר״ל, ולמד בישיבות הרבנים האשכנזים שם, ובהיותו באביב שנותיו כבר היה למרביץ תורה ומלמוד תינוקות שם, לפי דבריו: „לזכרון לבני ישראל איך שנת ר״ן הייתי מלמד תלמידים בעיר רויבקי ורחוקה מהעיר פיראדה כמהלך יום, או הייתי בן עשרים שנה״, „ובהיותו שם נראה אלי בחלומו בליל שבת אדם נכבד ובעל זקן ארוך ונדמה אליו, שהיה כדמות אליהו הנביא״, והמראה הזה נראה אליו ברוח דמיונו פעמים רבות במשך ימי חייו, זה נתן לו הכח והעז לסבול חסרונות ויסורים בהיותו נודד מעיר לעיר עד הגיעו ארצה ישראל. וכן רואים אנחנו אותו לוקח בידו משה נרודים ונוסע לארץ תורמה. בראשונה התישב בשלוניק אחרי בוא גולי ספרד ופורטונאל אל העיר הזאת. פה בא בהתחברות עם ר׳ יעקב בן חביב ובני ר׳ לוי. פתאום רואים אנחנו אותו במסעו לעיר סקופיא, היא אישקוב במוקדון התיכונה, בשנת רס״ה. אולם בהיותו במסעו ובעברו הנחל וארדאר היורד מן העיר הזאת עד שלוניק והוא בתוך העגלה שטפוהו המים ובדרך נס ניצל מתוך המים האדירים, ופה יספר ברוב ענין המקרה הזה: „הוליכוני המים עולה ויורד כחצי יום לסקופיא העירה, וראה זה... בשפת הנהר אולי ימצאוני לתת לי קבורה, ולקחו ממני שלשה פרחים במטבע עם צורה (שלשה זהובים ויניציים) ויכמוני בסמיכה באדרת שנער חדשה ויקרה במחירה, ואמרו אלי הגוים איך ניצלת מטביעה... כי התנר (בעל העגלה) וסוסו ונויתם נסתירה... ובהיותי במצולות הנהר התפללתי בלבי תפלה זכה וברה, והספרים שלי שהיו עמי גם הם ניצולו כמוני... ובכל שנה קבלתי עלי תענית... ואני והשלשה יהודים (שהיו בחברתו) עשינו תענית למחרתו על הנס בקדישה ובטהרה, ובשבת דרשתי דרוש נדול על הנס בסקופיא

---

[100]) תמת ישרים ס׳ רי״ג.

[101]) שם ס׳ א׳ עמוד י׳.

[102]) שם, ס׳ ל״ג עמוד כ״ג.

[103]) בחלק השני שחקדמתי לכתבו לפני המהדורא השניה הזאת של החלק הראשון סחבורי, בכתבי את חיי ר׳ יוסף קארו, כתבתי שחיה מתחילתו בקושטנדינא ומשם התישב באנדרינופלא, כי לא השגחתי במקור הזה (תמת ישרים), וכי עבר דרך שלוניק רק זמן מועט בפרק שישב בניקופול. ועתה על פי המקור הזה יוצא ברור שהיה בשלוניק קודם לכתו לאנדרינופלא, ובכל זאת אין לכחד שלא נמצא בשלוניק בפרק שבא שם גר חצדק ר׳ שלמה מולכו וכי לא הכירו איש את רעהו, וכל זה מתבאר מסדר הענינים, באופן שישובת ר׳ יוסף קארו בשלוניק באביב שנותיו אינה הורסת במאומה את היסוד שיסרתי בציון א׳ לחלק השני לתולדות הרב הזה.

בדברי תורה". לפי דברי אברהם צרפתי, בהיותו בשלוניק התוכח עם ר' יעקב בן חביב בעניני היתר עגונה, והוא היה מן המחמירים, בעוד שר' יעקב היה מורה להיתר, ואילו לא היה ניצל ממצולות הנהר וארדאר, ק ר ו ב לודאי שר' יעקב בן חביב היה מתיר לאשתו להנשא על פי העדים שראו אותו נטבע בנהר, אמנם על פי ההוראה שהקדים לפסוק בהיותו בשלוניק כמעט שאשתו היתה נשארת עגונה כל ימי חייה, ועל כן דן בדעתו לשוב אחרי הוראתו הראשונה ולהורות להיתר במקרים כאלה להבא [104]. בסקופיא עמד ר' אברהם צרפתי רק איזה שנות מספר, אחרי כן העתיק מושבו לעיר אנדרינופלא, ויעמוד שם ימים רבים, ושם היה ממתמידי ישיבתו של ר' שמואל סבע בחברת ר' יוסף קארו, מן העיר הזאת נסע לעיר הבירה קושטנדינא ושם בא בהתחברות עם ר' אליה מזרחי, ר' אליה הלוי ור' חם ן' יחיאל [105] ולבסוף עלה ארצה ישראל והתישב בירושלים, ומשם היה מריץ שאלותיו לר' אליה מזרחי. אמנם גם בעיר הזאת לא מצא מנוח לכף רגליו ובשנת רצ"ה רואים אנחנו אותו בצפת, ומשם כתב לר' יוסף קארו, שהיה בפרק ההוא בניקופול.

ובפרק ההוא היו ממנורשי ספרד ר' מאיר בן ר' יצחק ערמאה שנולד בסרקסטא סביב שנת ר"ך, ובשנת רנ"ב נדד עם אביו למלכות נאפולי, ובסוף שנת רנ"ה לקח בירו עוד הפעם מטה נרודים ויבוא שלוניקה, ופה נמנה לראש ישיבת בק"ק אראגון. כנראה הוא נתמנה בשנת ר"פ בערך לאחד משלשה הרבנים באי כחם של כל הקהלות לעמוד בראש העדות, והוא נפטר לעולמו קודם שנת רפ"ז [106]. פרטי חייו ופעולותיו יבואו בחלק השני.

עוד היו שם ר' יהודה צרפתי הזקן, אשר היה לו משא ומתן בדבר הלכה עם ר' אליה מזרחי [107], ור' מתתיהו תמר [108], ר' יצחק אלאטון או אלאטיני, ר' שמואל עוזיאל ור' אברהם סידאלור, ופעולתם תבא לפנינו.

באנדרינופלא, העיר הבירה הקדמוניה בתורכיה, נאספו גם כן גולים רבים מכל הפנות, וכמו בשלוניק וקושטנדינא גם פה נוסדו עדות רבות לפי תכונת המדינה שיצאו

---

[104] הקדמת ברכת אברהם לר' אברהם צרפתי.

[105] מים עמוקים ס' ח'.

[106] בכתבי תולדות ר' מאיר ערמאה בחלק חשני לספרי הוצאה ראשונה הלכת אחרי רחמ' צבי גרץ שכתב מאמר על ר' משה אלמושנינו בבחרותו בעתון Monatschrift לפרנקל ונתרגם לעברית (המגיד שנה עשיריה). כי לא היה לפני המקור (שו"ת רדב"ז חלק ג') ושגיתי לחשוב שר' מאיר ערמאה היה ראש ק"ק אראגון, וכי לא שבעו רצון ממנו וחלקו משרת הקהל עם ר' יהודה צרפתי. וידידי ר' דוד פיפאנו רב הכולל בסופיא השיג עלי ויעירני על שגיאתי, ועתה חוזר אני בי ומתקן הענין לפי המקור (רדב"ז חלק ג' ס' תקי"ח) וסדר חזונים, ולפי זה מוצא אני ברור שר' מאיר ערמאה נפטר לעולמו קודם שנת רפ"ז (כי לא נמצאה חתימתו בשום מקום מן הזמן הזה והלאה), ובמקומו עמד בן אחיו ר' יצחק ערמאה, שנקרא כשם זקנו (ר' יצחק ן' ר' משה ן' ר' מאיר ערמאה. כנזכר בקורא הדורות דף ל' ע"א) ובשנת ש"ן היתה המחלוקת (שיחפתי לר' מאיר) בין ר' יצחק ערמאה ור' יהודה צרפתי (לפי השערת ר' דוד פיפאנו היה נכד ר' יהודה צרפתי הראשון ובנו של יעקב צרפתי אשר מצאנוהו בשנת הרנ"ג חתום בחסכמת רבני שלוניק, כמובא בס' קורא הדורות דף ל"ח ע"א) על ענין משרת הרבנות בק"ק אראגון. ובזה אני מגיש תודתי לידידי ר' דוד פיפאנו אשר העירני והשיג על השגיאות שנפלו בחיבורי הזה.

[107] שו"ת רא"ם סוף ס' ב'.

[108] תמת ישרים ס' קמ"ח.

משם, מלבד העדות שהיו מקדם, ק"ק רומניא או יונים (שנקרא אתרי כן בפי הספרדים גריגום, Gregos עד היום הזה) ק"ק אשכנזים וק"ק בודון (Budun) ליהודי הונגריא. ואלה הם: א) ק"ק מאיור (Mayor), ענינו היותר גדול, ליוצאי קשטיליא. ב) ק"ק קאטאלאן ג) ק"ק ציצילייא (שנפרד אתרי כן לשתי קהלות, ק"ק ציצילייא ישן וק"ק ציצילייא חדש). ד) ק"ק פורטוגיזים ה) ק"ק איבורה (ליוצאי העיר Evora בפורטוגאל). הרומאניוטים שהיו תושבי העיר מקדם היו חושבים שהבאים מחדש מן הגרושים צריכים להכנע תחתיהם ולנהוג כפי מנהגיהם; ולפי שהיה להם טבח אחד שהיה מספיק להם בשר ולא כן התנהג עם הספרדים, קמה שערוריה ומחלוקת גדולה ביניהם, עד אשר הגישו טענותיהם לפני החכם באשי ר' אליה מזרחי בקושטנדינא, והוא פיים אותם "שישימו טבח אחר (ספרדי) עם הטבח הקודם (רומני), ובזה הסכימו ועשו שלום ביניהם"[109], כמעט שקטה העיר בענין הטבח, והנה באה שאלה חדשה בדבר השוחט למשפחת כהן, שלסבת תרעומת ק"ק קאטאלאניש הוסר ממשמרתו "ועל סמך זה נתקבצו כל חכמי העיר בבית הכנסת קאטאלאניש.. דברו על ענין הכהן והעבירוהו כלם בהסכמת כל פרנסי ומנהיגי הקהלות, הן מענין השחיטה, הן מענין הבדיקה.. ונזרו שהכהן יקבל עליו חומרא שלא יצא ממאמר הרב יעקב פיירו וממאמר הרב ר' יצחק אמארילייו בכל הענינים ונזרות ותקונים אשר ינזרו עליו שני החכמים הנזכרים.. ונם יקבל עליו חומרא באלות התורה שלא יעבור עוד לא בשחיטה.. עד שיראו שני החכמים הנזכרים ש ע ש ה ת ש ו ב ה מ ע ל י י ת א.. ומיד בא הכהן ונטל ספר תורה בחיקו ונשבע ברעת המקום ברוך הוא ולדעת כל החכמים הנזכרים, ולדעת כל אחד ואחד שלא יעבור על נזרתם חלילה". ואתרי איזה זמן נתברר שלא היה בשוחט הכהן אשמה וכי עלילת שקר העידו עליו, ובכן נתרצו הקהלות להשיבו על כנו כבראשונה. אמנם הדבר היה קשה מאד, שר' יצחק אמארילייו המשביע אותו נפטר לעולמו, ור' שמואל לאניידו, אחר הרבנים שהיה במעמד ההוא, הלך מן העיר, ועל זה שאלו פרנסי ורבני הקהל את ר' ברנילייו ור' יוסף טאיטצק בשלוניק, ואת ר' אליה מזרחי להורות להן הדין, והרב הזה השיב, שאין להם תקנה כי אם שיושיבו מעמד מן החכמים שנשארו בעיר ושהיו במעמד הראשון בעת השבועה ויתירו לשוחט הכהן[110].

קרוב לימים האלה היה מקרה באנדרינופלא, שבית הכנסת ציצילייא נסגר או "נתבטל", אם לדבר בסנגון בעל הזכרונות מן העת ההיא, על פי סבות שלא נודעו לנו, ואולי מפני שהמקום אשר עמר עליו לא היה ראוי על פי החקים לבית תפלה לאנשים מחמדנים. בהיות שהורשו הציצילייאנים לבחור בבנין אחר לבית תפלתם, והמקום החדש, אם לפי שהיה צר מהכיל את כלם, אם לפי שלא שבעו רצון בו איזה נכברי ועשירי הקהל שהיו על כל פנים מועטים מאד, נרם שהם התפרדו מעל אחיהם ויקחו בית אחר שהקדישו לבית הכנסת, הנקרא מן היום והלאה "ק"ק ציצילייא חדש", ואת הקדשי וחפצי הקהל שהיו בידיהם לקחו עמהם לבית הכנסת החדש. אז התעוררה השאלה בקרב העדות באנדרינופלא על אדות ההקדשים האלה ויגישו את עצומותיהם לפני הרב הכולל ר' אליה מזרחי, אשר בקש בכל האמצעים להחזירם למקומם; וכאשר לא עלה בידו, הורה שחפצי הקהל השייכים לנפרדים, שהם נדבות יהם או נדבות אבותיהם,

---

[109]) מים עמוקים סוף ס' כ"ד.

[110]) שו"ת ר"א"ם ס' נ"ב.

יכלו להחזיק בהם, אבל כל ההקדשים שאין בעליהם ניכרים, וכן חפצי חברת „הקברים", חייבים העשירים להשיב לקהל ציציליא הישן אל מקומם הראשון [111]).

מלבד הרבנים ר' יצחק אמארילו שנקטף באביב שנותיו, ובלשון בעל הזכרונות „חיי בשרים הקצרים", ורעהו ר' יעקב פיירו, נודעים לנו ר' שמואל לאניידו שהלך לפני הנראה שלוניקה, ר' יוסף בן סחולון, ר' משה בן דון דוד אלמליח, ור' יצחק בן ר' יעקב לאניידו, ולפניהם נתן הגט אבריהם בן ישראל המכונה די טולידו, להוליכו על ידי השליח חיים בן שלמה צורי לאשתו שמחה בת יצחק אבן עזרא בקושטנדינא ביום ט"ו טבת ר"ע, אולם הגט הזה לא הוכשר לדעת הרב הכולל בקושטנדינא [112]). לפי המנהג בעת ההיא היו כותבים „מתא אדריאנופולי דיתבא על תלתא נהרי, טורניא, וארדא ומאריסא". עור היה שם ר' שמואל סבע בן ר' יצחק סבע, ובאשר קרה מקרה באיש יהודי שנהרג בסביבות העיר ולא נמצאו ההורגים, אלא גויה הנהרג, ולפי חקי הארץ נזרו על בני הכפרים הקרובים אל החלל לשלם כסף דמים הנקרא בלשונם „קאן פאדסי" לקרובי המת, ואחרי איזה זמן נודעו ההורגים, ור' שמואל סבע ראה להתיר האשה הענינה, אמנם לא סמך על דעתו וישאל את פי ר' תם בן יחיא בקושטנדינא, והרב הזה השיב לו שגם דעתו מסכמת עמו, ובתוך דבריו אמר עם הספר: „אתה אחי יערב לך שיחי. כי כוונת לשמים... ומי יתן והיית שוכן בארצנו זאת (קושטנדינא) והיית רואה בעיניך כמה מההדור והכבוד היה מגיע לך מצדי, כי כן דרכי עם כל יודעי ספר... כל שכן לאיש חכם וגבון כמוך אשר גדלת עמנו, וההרגל והמנהג נוסף על תבונתך" [113]). ובן משפחתו ר' אברהם סבע רופא מובהק, והוא היה תלמידו של ר' אליהו מזרחי אשר הוקירו עד מאד, ובתשובת שאלה שערך אליו, כתב אליו הרב הזה שלא היה מפריז בתוארי הכבוד „פלפלתא חריפתא ואבקתא דמרגניתא, כרכא דכולא ביה, אחי וראש החכם השלם הרופא המובהק" [114]) אשר כל זה יעיד על רוב חכמתו במדעים ובתורה, ויתר פעולתו הובאה בתולדות הרבנים באנדרינופלא קודם לכן.

ומחברי ר' שמואל סבע היה ר' יום טוב כהן. אמנם דעת שני הרבנים האלה לא יכלה להתאים יחד, שכמעט בכל ענין נראם חולקים איש את רעהו בדבר חוראה. כן קרה בפרק ההוא באיש יהודי שמואל, שהיה סובב בכפרים אשר בגליל ההוא, ובהיותו סומא באחת מעיניו היו מכנים אותו נור (או קיור, עניו עיור) והוא התאכסן, בבית תוגרמית אחת, והנה אחי בעלת האכסניא בדעתו שהיו אתו סחורות וכסף, קם עליו והרגו נפש בהיותו בשרה, ובאשר מצאו אותו השילו מם על הכפר היותר קרוב, וגנמר הדבר ע"י איש תוגרמי סיפאהי (פרש), והוא נכבד, ומוראו ופחדו מושלים על כל תושבי הגליל, באופן שנודע לו הרוצח והוא גילה און היהודים. ר' שמואל סבע ראה להתיר אשת הנרצח הזה מכבלי העינון, בעוד שרעהו ר' יום טוב כהן החמיר, כי לא מצא די חמר בעדותו של זה להתיר האשה הואת, ושניהם הגישו שאלותיהם אל יד ר' תם ן' יחיא לקושטנדינא [115]). יתר דברי הרב ר' יום טוב הכהן יבואו לפנינו בחלק השני.

---

[111]) שו"ת רא"ם סי' נ"ג.
[112]) מים עמוקים ס' פ"ו
[113]) תמת ישרים קל"ד
[114]) מים עמוקים ס' כ"ה
[115]) תמת ישרים ס' קל"ד-קל"ח

בעיר הקרובה פיליפופולי היה ישוב יהודי קטן הכמות בפרק ההוא ונראה הדבר שקצת יהודים מן הערים הקרובות עשו הנסיון להתישב שם, כי כן יוכירו בעלי הזכרונות, שהיעד לפני הבית דין בקושטנדינא, איך שיהודי אחד היה יושב בחנותו והיה בלויתו יהודי אחד מומר לדת מחמד, ובינתים עברה לפניהם יהודית אחת מעושפת שחורים, והמימר שאל אותו: האם אין זאת אשת יצחק השוכן בשכונה הנקראת עראבאניל־מיידאני (רחוב הענלונים), הגה אני הייתי כלוא בבית הסוהר ושמעתי רוצת אחד שהיה מספר עם חבירו איך הרג ליהודי הזה בלכתו לפיליפופולי, שהוא היה קצב וסוחר בבשרים והיה הולך לעיר הזאת בזמן המתו ששוחטים שוורים ועושים „פאסטרומה" (Pastruma), דהיינו בשרים שמנים שמולחים ומיבשים אותם לימי החורף, כי בעדע, בסביבות העיר הזאת ובכל מדינת בולגריא גדלים שוורים ופרות, וכנראה היו היהידים עסקים במסחר הזה, והיהודי יצחק היה בלוית בתו, ובאשר הרגו נפש באמצע הדרך, לקח הרוצח את כספו ואת בתו, ויולך אותה לכפר, ואחרי איזה ימים שהתעלל בה, ובזראתו פן יודע הדבר, הרג גם אותה. ועל הענין נשאל ר' תם ז' יחיא, ותשובתו היתה שאין לסמוך על עדות המומר, ומוטב שתשאר האשה עגונה כל ימיה ולא תכשל בעוון אשת איש.

בסופיא העיר הגדולה בבולגריא והקרובה לפיליפופולי כבר ראינו שהיה ישוב יהודי, ושתי עדות היו בעיר: הרומניוטים, או יונים, והאשכנזים־הונגרים. בשנת קל"ו נתגרשו היהודים מהונגריה ואין שום ספק שהתישבו בפרק ההוא בויטן, ניקופיל, פליונא וסופיא, אם מעט ואם הרבה. אמנם בשנת ר"ל בימי השלטן מחמד השני (1470), שנתגרשו יהודי באוארדיה על ידי המלך לודויג העשירי, הם נדדו באניות שיט על הנהר דאנוב מן העיר רגנשבורג עד ארצות הקדם. בין הנודדים היו ר' מאיר הלוי מעיר נורנברג [116], ר' יצחק הכהן ובנו נפתלי המכונה הירץ, ר' יוסף שטן או שטיין הרופא, ר' עקיבא הכהן, ר' יחיאל הלוי סגל, ור' גרשון [117]. הקהל האשכנזי שנוסד בפרק ההוא עומד עד היום הזה בסופיא, ולמרות שלפי טבע הענין האשכנזים האלה, בהיותם נפרדים מיתר האשכנזים ביתר חלקי התבל ושקועים בין יהודי ארצות המזרח והספרדים שבאו אחריהם והשפיעו על כל יהודי תורמה בשפתיהם ובמנהגיהם—היה להם להתבולל עם הספרדים, שהם רוב מנין ובנין בתורמה,—בכל זאת הקהל האשכנזי דסופיא יכול לעמוד ארבע מאות שנה ועוד בכל מנהגיו ותפלותיו ומחזורו, ולחן הפיוטים הקדמונים, אשר אבר עליהם כלח בעצם ארץ אשכנז — האשכנזים בסופיא שמרו אותם כדבר יקר כמה דורות והוריש המנהגים והנינונים האלה מאב לבן עד היום הזה. האשכנזים משתמשים עד היום במחזורים הישנים שנדפסו בשלוניק על ידי ר' בנימין הלוי זה קרוב לארבע מאות שנה.

הדב הראשון שנודע לנו הוא ר' נרשון, אשר הריץ שאלותיו אל החכם־באשי ר' אליה מזרחי בקושטנדינא: א) אם יש בכח בקצת הקהל לנזור נזרה על כלל הקהל, או אם צריך לזה הסכמת כל יחידי העדה, או די בהסכמת פרנסי ושובי הקהל, או רק בלבד הסכמת אדם גדול וחשוב בקהל; ב) אם לפי תקנת רבנו נרשון מאור הגולה (בשאלה נרשם בשניאה רבנו נמליאל, אמנם בתשובת ר' אליה מזרחי תוקן רבנו נרשון) אם

---

[116]) תמת ישרים ס' ע"ד.

[117]) חתימת מחזור אשכנז חלק א' דפוס שולימאן.

[118]) שו"ת ר' יוסף קארו אה"ע דף קי"ז.

עמד איש עם אשתו עשר שנים ולא ילדה לו, אם מותר לו לקחת אשה שניה ולגרש אשתו הראשונה; ואם נפלה יבמה לפני יבם שיש לו אשה, מה יעשה לקיים מצות יבום, ג) אם יש בכח הקהל או בית דין לבטל איזו מצוה דאוריתא או דרבנן שהשעה צריכה לכך לדורות או להוראת שעה בלבד; ד) מי שעבר על חרם רבנו גרשון ונשא אשה על אשתו, אם יש בכח הקהל לכוף אותו לגרשה. ור' אליה מזרחי בתשובתו מרבה חבה יתרה לשואל הזה ומזכירו בשם „ידידי אהובי ידיד ה"... „ולולא אהבתך החקוקה בלבי לא הייתי משיב על זה, מפני שאני טרוד בזה בכמה מיני טרדות, קצתם מהתלמידים וקצתם מהקהלות... מסכת החלוק מר' שלתיאל יצ"ו, ואתה שלום, שלם בנופך שלם בממונך שלם עם ביתך" וכו' [119].

גם היה שם ר' נפתלי בן ר' יצחק הכהן המכונה הירץ, ובן הדור ההוא מכנה אותו „משכיל דורש אלהים החבר הותיק", והוא ערך שאלתו אל ר' תם בן יחיא לקושטנדינא על דבר סוחרי סופיא שמוכרים סחורותיהם לבני העירות אשר סביבותיהם בהקפה, או כסנגון הפרק ההוא „באשריות", וכשמגיע זמן הפרעון שולחים אנשים עם הרשאות כתובות כמופס וכתיקון חז"ל, ואותם קוני הסחורות דוחים אותם באמרם להם שאינם בעלי דינם ואינם רוצים לשלם אלא לבעלי הסחורה בעצמם, ונמצאו חכמים שהורו להם כן ותומכים בידיהם [120]. ותשובת ר' תם בן יחיא היתה אליו: „אני אופר מכיון שסוחרים אלו, בשעה שעושים משא ומתן, יודעים שבעל הממון עצמו אין דרכו לבוא לגבות המעות אלא על ידי שליח שכותב לו הרשאה על פי התקנה, הוו להו כאילו התנו ביניהם בפירוש שיהיה מחויב הנתבע לתת המעות ביד המורשה, דתו לא מצי לדחויה לנתבע, וכיון דתקנה זו פשוטה בכל בתי דינים וכל העולם יודעים בשעושים המשא ומתן ביניהם שנבית מעות נעשית על ידי הרשאה, וכבה הוא המנהג בכל מקום ובכל זמן, ומנהג כזה מנהג ותיקין הוי, כיון שעקרו תקנה, ויש בו גם בן משום תקנת השוק, שלא ננעול דלת בפני הנושאים ונותנים, והוי תיקון העולם".

קרוב לסופיא, באמצע הדרך בין בולגריה התיכונית ונהר הדאנוב, היתה העיר פליבנא או פליבנה. לפי הנראה שם היה כבר קבוץ קטן יהודי מזמן מלכות הבולגרים. על־כל פנים ברור הוא שהאשכנזים מגורשי באוריה התישבו שם בשנת ר"ל ושתים ועשרים שנה אחרי כן התישבו הספרדים בעת גירוש היהודים מחצי האי הפיראני, ור' יוסף קארו שנשאל על חלוקי המנהגים בעיר הזאת היו דבריו: ובנידון שלפנינו עדיפא מינה, שבתחלה באו ספרדים ואשכנזים לדור בפליבנא, והספרדים היו מרובים על האשכנזים, והיה לאשכנזים לנהוג כמנהג הספרדים בין להקל ובין להחמיר... וכן עשו, הגם כי אחר כך באו עוד אשכנזים אחרים ונתוספו על הראשונים, לעולם הספרדים מרובים, ואפילו אם היו מתרבים האשכנזים על הספרדים ההם, היו האשכנזים צריכים לנהוג כמנהג הספרדים, לפי שהאשכנזים הראשונים שבאו בטלו לגבי הספרדים ההם והיו צריכים לנהוג כמנהגם [121].

תמונה ממעמד היהודים ומצבם החמרי והמוסרי נמצא בצואת שביב מרע שעשה קרוב לימים ההם, הוא משה בן משה בן פורת שהזמין לפניו עדים וצוה להם „שיכתבו ויקנו לאשתי מרת שולי, כי אם ח"ו שאמות מחולי זה שיתנו מנכסי עובוני בתורת

---

[119]) שו"ת מאם ס' י"ר.

[120]) תמת ישרים ס' קפ"ם

[121]) אנקת יועל ס' ריח.

מתנה וירושה שני אלפים לבנים מזומנים לבת אחי הר׳ אברהם בן פורת אשר היא עכשיו בק״ק צפת תוב״ב בארץ הקדושה, ועוד חמש מאות לבנים מזומנים לקרוב אחד שיש לי עכשיו בשאלוניקי בתורת שכיב מרע כתקון חכמים, ואחרי כן כל נכסי דאית לי, בין כסף בין שוה כסף, בין והב בין כלי תשמיש וכל מקרקעי ומשלטלי וספרים ופירות שיש לי בבית ובשדה וכל עבדים ושפחות שיש לי, הכל נתתי לאשתי מרת שולי... אך בתנאי זה נתתי לאשתי מרת שולי הנ״ל... רק להנער ר׳ אברהם בנו של ר׳ נחום הכהן יהיה כל מה שנתתי לה (אחרי פטירתה)... הוא יירשנה והוא ינחיל אותה... היום יום א׳ בשבת ׳ששה תמון הרי״ם לפ״ק פה ק״ק פליבנא״ (שהוא 9 יולי 1495).

על פי הצואה הזאת יוצא ברור שהיו בפליבנה בין היהודים עשירים מופלגים, שהיו להם נכסים ובתים בעיר ובכפרים, ועוד יותר נפלא לראות שהיתה להם הרשות לקנות עבדים ושפחות במספר לא קצוב, שהיא חוץ מן ההרגל נם במלכות הונגרמה, וכן נראה שהיתה איזו התחברות בין יהודי בולגריה וארץ ישראל. הנערה בת אברהם ן׳ פורת שוכנת בצפת שהיתה בעת ההיא מדינה עומדת תחת רשות שלטני מצרים.

רב העדה האשכנזית בפרק ההוא היה ר׳ זבריהו איש ורנק (Frank), המכונה מהר״ל מנשבל ורנק אשכנזי על שם עיר מולדתו ורנק או פרנק במדינת באוריא, והוא היה בין הבאים מנרוש המדינה הזאת לתונרמה בשנת ר״ל (1470). אחריו עמד בנו ר׳ משה ורנק, ובאשר באו חלוקי דעות בתוך העדה הפליבנאית על הצואה הזאת, כנראה אחרי מיתת האשה היורשת שולי ן׳ פורת, שאל הרב הזה את ר׳ יוסף קארו שישב בניקופול בפרק ההוא (בין שנות רפנ–רכז), ובתשובתו אמר ר׳ יוסף קארו עם הספר: „הנחת מלשאוב מים חיים מבור בית לחם י״ה, הלא הם הרבנים השלמים אשר אורם זורח בעת הזאת בנבולכם, ואם הרבנים השלמים בעוחנותם משכו ידיהם במדת הצנועים, איך אפרוץ גדרם ומחיצתם? אכן שלא להשיב פני כבוד תורתו היקרים ריקם, ונם מבין ריסי בתבך ניכר שהרבנים השלמים לא משכו ידיהם לגמרי, אך שרוצים לשמוע דברי תחלה, ועל מנת כן קבלתי עלי, כי נכון הוא שדבר זה יפתח בקטן כמוני ויסתיים בנדולים... להיות דברי מובאים לפני משיבי במלחמת דת שערה בגלוי דעתא בעלמא סני״ [122].

בימים ההם (בין שנות רע״ב–רפ״ב) היה שר העיר איש נבור חיל וויבודי (Voyvoda) בולגרי הנקרא בשמו מיכאל-אונלי או בן מיכאל, והאיש היה כמעט עומד בפני עצמו ומושל על תושבי העיר כרצונו, ולפעמים היה עשק ונזל אותם מבלי שיוכלו להתאונן על מעשיו. לפי דברי בעל הזכרונות תרץ הוא משפטו שהיהודים ישלמו בפליבנה מכס חדש על הסחורות שהיו מביאים מחוץ לעיר, ואז נמצאו יהודים שהיו מבריחים סחורותיהם מבלי לשלם המס. הרב הכולל ר׳ טודורום הורה שאסור לעשות כן לפי הכלל דינא דמלכותא דינא, אמנם היו בין רבני העיר מי שהורה שמותר להם להבריח, שבין שזה השר אינו מלך, ונם אינו משוה מדותיו לכל האומות שתחת ממשלתו, דלא מיקרי דינא דמלכותא דינא [123].

ועל הענין הזה שאלו את פי ר׳ תם בן יחיא בקושטנדינא, והוא הורה שאסור

---

[122]) שם ס׳ ט׳.

[123]) תפת ישרים ס׳ י״ו.

להבריח מן המכס „ומה שטענו שכיון שאין הדבר שוה לכל האומות לא הוי דינא" אין הדבר כן, כל שהדבר חק שוה לאומה מיוחדת, ומשוה מדותיו לכל האומה נקרא דינא דמלכותא... וכן מה שטענו דלא אמרינן דינא דמלכותא אלא במלך לבד־גם זה טעות בידם... כי כל שלטון ושר הממונה בעיר ומושל במקומו, דינו דין והוא בעירו בכלל דינא דמלכותא".

עוד מראשית שבתו על משרת מושל העיר, „ארוני הארץ מיכאל־אונלי" זה דרש מהיהודים שילוו לו חמשים אלף לבנים בפעם אחת, ואז הוכרחו עשירי העיר: הישיש מרדכי ענבי וחבריו, לתת שלשים אלף לבנים, ויתר העדה שלא היו כל כך אמידים בנכסים נתנו חלקם עשרים אלף לבנים, וכל הכסף הפקד ביד המושל בשם העדה, ועוד הפעם דרש המושל מאת היהודים שילוו לו איזה סך כסף, והוא היה פורע להם בתוך השנה ההיא או על הרוב בשנה השנית, וזה היה דרכו כל הימים. אמנם החמשים אלפים שלוה בפעם אחת לא חפץ לשלם, וכאשר דרשו מאתו פרנסי הקהל השוב להם שהוא עשה כמה טובות וחסדים עם היהודים, ובפרט שפעם אחת העלילו על יהודי אחד „מחמת הדת" ופעם אחרת על יהודי אחר „מחמת נגבה", והוא הצילם מיד בעלי הדין, ובדברים כאלה היה רוחה אותם, עד שהכירו שאין בדעתו לפרוע הכסף הזה, וכל העדה נתברר להם שמעות אלו אבדו בבר בלי שום תקוה. במעט עשר שנים עברו מן העת ההיא והנה מת השר מיכאל־אונלי ובמקומו קם בנו תחתיו, ובדעתו את אשר עשה אביו פעם בפעם את תושבי העיר, קרא לפניו את כל ראשי ופקידי האומות אשר תחת ממשלתו וישאל מהם אם יש איש או משפחה שתהיה להם תרעומת על אביו או תביעה עליו, שהוא רוצה לפיים דעת הכל, ובתוך הנקראים דבר גם כן ליהודים, וספרו לו ענין החמשים אלפים (לבנים), ועשה עמהם פשרה בשלשים אלף לבנים, ונתנם ביד פרנסי הקהל, ובראשם יורשי החכם הישיש בה"ר מרדכי ענבי „או קמה מחלוקת בעיר, כי יורשי החכם הזה שהלוה בעתו שלש חמישיות מכל החוב הזה חפצו לקחת מן הכסף המושב גם כן שלש חמישיות, בעוד שבני העדה היו אומרים שהחוב ההוא כבר נתיאשו ממנו הבעלים, ועתה הכסף הזה הוא כדבר חדש שחפץ השר החדש לשחד בו פני היהודים ושיש לחלקו בין כל יחידי העדה, ור' תם בן יחיא שנשאל על הענין הזה הורה שהצדק אתם „והטוב והישר הוא שיחלקו את מעות אלו בין הכל בשוה, ואיש על מקומו יבוא בשלום" [124]).

ור' יוסף קארו, שהיה בניקופול שנות מספר אחרי המקרה הזה, כתב בזכרונותיו: נדרשתי לאשר שאלני הישיש הנכבן ה"ר מרדכי על דבר ריאה הסרוכה במקום חיתוך האמות לבשר שבין הצלעות במקום רביתא דאונה שנהגו עד היום להכשירה... ועתה יש מגמגמים בדבר, מאחר שבאשכנז היו נוהגים לאסרה לנמרי... שהקהל הקדוש קהל אשכנזים ראוי להחזיק במנהג אבותיהם ולאסור אותה, ושמה שהתירו עד היום שלא כדין עשו [125]). ועל תשובת השאלה הורה ר' יוסף קארו שהאשכנזים הדרים בפליבנא מותרים לאכול מבדיקת הספרדים ואין להם לחוש למה שהיו נוהגים באשכנז, בהיות שהספרדים המרובים.

רב העדה הספרדית היה ר' שלמה ב"ר חיים יליד קושטנדינא ור' תם בן יחיא

---

[124]) תמת ישרים ס' י"ד.

[125]) אבקת רוכל סי' ר"ג.

מחלק לו כבוד גדול וכה ערך אליו מכתבו: „לא נכחד ממני טבעך ומוצך הנכבד, כי שם האיש אשר ילדך אביך קנך ז״ל נודע אצלנו, ואם נעתק ממנו עמד טעמו בך, כי מטבע המקור שימצא במה שחוצב ממנו. צור ילדך לא תת, ואם נסתר מנגד עינינו נימוקו עמו, כי הוליד בן בתוך המשרה על שכמו, ואם אל על קראו אתה ידיד נפשי ישבת על כסאו, ובך הגביר כל שלמותיו מצויים. היית תמורתו בחכמה ובתבונה ובדעת, נודע שמך בגוים, מוצאך מיצא חיים, ואחרי היותך בצלמו כדמותו, ומצאת את מקומו, ומכל מדה חמודה האלף לך שלמה, אמרתי לבקש מנדבתך תתיצב עם הר׳ לוי ויותן סדר להעתיק לי משאלות הרשב״א השייכות לסדרי נשים ונזיקין, רוצה לומר המיוחדות לאבן העזר ולחשן המשפט, והנה כתבתי שם לעיר פליונה לסופר אשכנזי מהיר בכתיבתו, יחיש לכתבם בשלמות, בטחתי לא תשיבני ריקם כי לא יקווה ממוצא מים חיים יכזבו מימיו לאנשי שלומו ובעלי בריתו כמונו כיום, אשר אחר הגלות אלי במחזה מוה בן מזה אהבתו ובחסד אבותיו משכתיו, ואם לפניך ציורך אצלי לרודף שלמונים, ומרוב אונים היו מתאוננים ונשאך לבך לחרחר ריב, ובזמן קרוב שמעה אזנו ותבן לה, תפארת ותהלה ושם ונדולה היו על מוזנות ביתך ובשעריך, וכן הן הרהיבוני להגדיל אהבתך בעיני, ומתוך אהבת עולם חסדי אביך ז״ל ואהבה רבה אשר ביניתינו לא נכזבה תוחלתי, בטחתי תעשה שאלתי ותתן את בקשתי״ [126]).

מתוך דברי המכתב הזה יוצא ברור שנם אביו של הרב הזה ר׳ חיים שרת בתור רב הכולל לעדת הספרדים בפליבנה, ועוד יותר נפלא מזה שהעיר הקטנה הזאת שהיתה בפרק ההוא מרכז למסחר נתועדו בה נם רבנים רבים כספרדים כאשכנזים עד שבני הדור ההוא פיהם מלא תהלה לפאר ולרומם הרבנים ההם שהצטיינו בחכמתם והרביצו תורה ומדעים בישראל, ונם נמצאו אצלם ספרים יקרי ערך כאלה שנעדרה מציאותם נם בעיר הבירה קושטנדינא. וקרוב לימים ההם היה מקרה בפליבנה באיש יהודי, לפי הנראה מנרוש־ספרד, אשר קרב קצו, וכשנטה למות ובראותו שלא היו לו יורשים במלכות הזה אלא במלכות אחרת הניח לקרובים ההם „דבר מועט, אלף דוקאטי״, והנותר שהגיע בכל האופנים לסך יותר עצום הניח למוסדות צדקה שבעיר, ומנה שלשה אנשים שיתעסקו בנכסיו לנבותם ולחלקם ולטפל בהם לפי ראות עיניהם למפעל הצדקה, ואותם השלשה אנשים נבו המעות וקבלום ונשפלו לעסוק בדבר בכל הצריך, והנה נפטר האחד משלשת הממונים, וטרחו הקהל להעמיד פרנס אחר במקומו ולא נמצא בעיר מי שנאות לקבל המשרה הכבודה הזאת על שכמו, לפי שהיו יראים שאם יודע למלכות שיהודי אחד מת בלא יורשים יפשטו ידם בו, כי חק הוא בתורמה שכל מי שמת באין לו יורשים תירש המלכות את כל הונו. על הענין הזה ערכו השאלה לר׳ תם בן יחיא בקושטנדינא, אשר מלבד ידיעותיו בחכמת ישראל היו לו נם ידיעות רחבות בשפת תורמה וחקי המדינה, והוא הורה „ביון שהקהל עשו כל יכלתם למצוא להם חבר שלישי ולא עלה בידם, חייבים הם לעשות כל היכולת בתועלת המעות כאשר היו עושים ער עתה בחיות שלשתם״ [127]) ושני הממונים אינם יכולים להסתלק באמתלא שכבר נתפרדה החבילה, שהנפטר עצמו מינה אותם.

וקרוב לפליבנה על נדות נהר הדאנוב עומדת העיר הקדמוניה ניקופול ושם

---

[126]) תמת ישרים ס׳ ע״ב.

[127]) שם ס׳ ט״ו.

היה קבוץ נדול יהודי. בעת ההיא היו בה שלש עדות: הונגרית אשכנזית וספרדית. בראש העדה הספרדית היה רב וקן ונכבד אשר הורה שאין עולה לנשים יפה לטבול בתוך המרחץ, כי אם צריכות לטבול בנהר בדאנוב העובר על פני העיר[128]. היתודים היו שולחים ידיהם בכל ענפי המסחר, אמנם היו ביניהם שלחנים ומלוים בספיהם בנשך ובמרבית ליונים שהיו בפרק הזה בעיר הזאת וברוב הימים עוררו עליהם קנאתם, כאשר נראה בהמשך החבור הזה[129].

ובמעלה הדאנוב בעיר וידין כבר ראינו שהיה ישוב קדמון יהודי מימי הבולנרים ואליהם נספחו יוצאי ההונגרים וייסדו עדה הונגרית עוד משנת קצ"ו, וכן עדה אשכנזית מיוצאי באואריא בשנת ר"ל, והספרדים גם הם התישבו שם וייסדו עדה ספרדית אחרי הגרוש של שנת רנ"ב. אמנם האשכנזים היו המרובים בפרק שאנו עומדים בו. למרות ההסכמה שנעשתה בעיר עוד משנת קל"ו לבלתי לכת לערכאות של גוים, רואים אנחנו את היהודי האשכנזי ר' זכריה וולקו שהזמין את היהודי הרומניוטי יהודה פרנס לפני הדיין התונרמי על ענין שטר חוב של אלפים וחמש מאות לבנים, וזה הדבר: האיש וכריהו וולקו היה בידו שטר חוב חתום מהיהודי יהודה פרנס בנוסח הזה: „מודה אני יהודה פרנס לפני החתומים מטה איך נתחייבתי למרת קאלי ששה אלפים מדודים שקבלתי ממנה וחמש מאות לבנים מכרישפי ער ששה עשר חדשים, סך ששה אלפים וחמש מאות לבנים", ואעפ"י שלא היו עדים חתומים בשטר והאיש יהודה פרנס צועק כי עלה בלבו ללוות הכסף הזה ואחרי שכתבו השטר התחרט ולא קבל מאומה, והראיה שאין עדים בדבר לפי נוסח השטר בעצמו, אמנם הקאדי (דיין) התונרמי שויה אוהב בעל השטר וולקו לא הטה אזן קשבת להצטדקותו ויחרוץ משפטו לשלם הכסף. אחרי איזה זמן מת הקאדי ההוא ויבוא אחר במקומו. או מצא האיש פרנס שעת הכושר ויתאונן לפניו על העול הנעשה לו באשמת הקאדי הקודם, והדיין החדש שנוכח לדעת כי בנים הדברים, ושלפי חקי התונרמים אין הצדק לפרוע שטר כזה שלא היה בשלמותו, נסתפק בענין הדין לפי חקי היהודים ויבקש מחקר מחכמי היהודים, אם כתב ידו של לווה היוצא מתחת ידו של מלוה או הבא מכחו, נובין בו אף על פי שאין בו עדים אם לאו. והלכו לפניו קצת מנכבדי הקהלות ואמרו שזה הכתב הוא כתב בעלמא, אם מפני שהלווה מכחיש שלוה הכסף, ואם מפני שכתוב בשטר ששה אלפים מדודים וחמש מאות מכרישפי, ונראה מזה שהחמש מאות לבנים הם ממעות של רבית, ושטר שכתוב בו רבית, אין נובין לא הקרן ולא הרבית, ואם מפני שכתוב בו לפני החתומים ואין עדים חתומים בו[130]. המקרה הזה בכל פשטותו יתן לפנינו תמונה ממצב היהדות בתונרמה בפרק ההוא, מן העשק והעול שבקשו לעשות איש את רעהו, ומצד אחר רואים אנחנו השופטים והדיינים התונרמים שלא היו בכל עת מושלים בכח הזרוע ודנים בכל העילת על רוחם וכי הוקירו חכמי ישראל ודתם.

עור היה מקרה בוידין באיש כהן פריץ שנשא נרושה והוליד ממנה בנים, ולא היה בכח הקהל למחות בידו ולא להבדילו מן העדות, כי הוא היה בעל נכסים ותקיף, והבל יראו ממנו, וישאלו מפי החכם באשי בקושטנדינא ר' אליה מזרחי.

---

[128]) אבקת רוכל ס' ס"א.
[129]) תמת ישרים ס' קן וס' קצ"ד.
[130]) שו"ת רא"ם ס' סא.

מה יהיה משפט הכהן הזה והבנים הנולדים לו, אם ראוים הם לעלות לספר לתורה ולדוכן, ותהי תשובת הרב הזה: שכל כהן שנשא נשים בעבירה, זרעו מחולל, אבל הוא אינו מחולל, דכתיב ולא יחלל זרעו, אבל כופים אותו אפילו בשוטים עד שינרש.. וכל עוד שלא נירש אין נוהגים בו קדושה [131].

אם נעזוב הישוב הישראלי בצפון הממשלה ונבקר את הישוב ההוא בדרום הממשלה במוקדון והמוריאה, היא ארץ יון הקדמוניה, נראה מצב היהדות משונה ממה שהיה כחמשים שנה לפני כן. השלמן מחמד השני, בכבשו עיר הבירה קושטנדינא ובבטחו ביהודים יותר מכל נתיניו, הביא עמו מכל נצחונותיו ביון ומוקדון את היהודים אשר היו שם מימי קדם לעיר הבירה להגדיל מספר תושביה ולהכריע את הכף לצד שאינם נוצרים. אמנם בימי השלטנים באיזיד השני ושלים הראשון בנו, אשר כבר רבו היהודים והמחמדים בקושטנדינא ויתר הערים הגדולות, נראה זרם היהודים להפך: נראה את הנודדים הולכים מקושטנדינא וחופי הים לערים התיכוניות ושם נקבצים נפזרים ומגורשים ממדינות שונות לקבץ חדש ולישוב פורח אחרי חרבן קבוציהם וישוביהם הישנים. שם נראה איך התקרבו העצמות אחת אל אחת אחרי כי נפזרו לארבע רוחות העולם ואחרי שנעקרו ממקום שבחם בחזקת היד, והגולים המעטים הראשונים הכשירו את הארץ ויושביה ויכבשו הדרך לפני הגולים הרבים שבאו אחריהם ליסוד קהלות וישובים חדשים במקום הישנים על בסיס נכון וקים.

העיר העתיקה א י ש ק ו פ י א, הנקראת בפי התגרמים „א י ם ק ו ב", אשר לפי הזכרונות היותר קדומים היו שם יהודים עוד מרם נכבשה העיר בידי התגרמים, היתה בכל עת עיר המרכולת התיכונית על אם הדרך בין הישובים הישראלים בים התיכוני והים האדריאטי, ולפי תכונתה היתה מוכשרת לקבל מגורשים רבים ההולכים מן החוף האחד אל החוף השני. רחוב היהודים היה מוקף חומה פרטית [132] על ההר אשר שם עומד חלק אחר מן העיר ושם בנו שתי קהלות ק״ק די אבאשו (ק״ק של המורד) וק״ק די אריבה (ק״ק של מעלה), שנחרבו שתיהן כמאתים שנה אחרי כן. ר׳ אברהם צרפתי שנקרא לשרת בקדש בעיר הזאת בשנת רמ״ה נסע משלוניק, אך בהיותו קרוב לעיר הזאת במהלך יום אחד, ברצותו לעבור בענלה בתוך הנהר וארדאר העובר על פני העיר, שטפו המים העוים את הענלה והסוסים ובדרך נס ניצול מן התהומות וביום השבת דרש לפני קהל ועדה על ענין הים הגדול [133].

ולפאת דרומית מזרחית מן העיר הזאת היה ישוב יהודי מימי קדם בערי דראמה ושירון (Seiron). בעיר הראשונה כבר מצא בה הטמע ר׳ בנימין די מודילה עדה יהודית, והעיר השניה נקראה בפי היהודים בימי מלכות היונים שירון על פי שמה היוני Seiron, אמנם התגרמים הסבו את שמה שירים, ומן העת ההיא נקראה כן בפי היהודים. והנה קרה מקרה שניתן נס בעיר הזאת, וישאלו את פי ר׳ תם ן׳ יחיא על כשרות הנס „טבתוב בנס אני פלוני העומר היום במתא שירון, והעולם כולו קוראים אותה שיריץ, אלא שהיהודים היו קוראים אותה ביניהם זה מאתים שנה שירון, וכן כתוב בכתובותיהם ושטרותיהם וחתימותיהם, ולא ידעתי אם הנס פסול, מכיון שאין

---

[131]) שם ס׳ ס.
[132]) פרח מטה אהרן ח״ב,
[133]) ברכת אברהם׳ חקרמח.

שם העיר המפורסם בפי הכל אלא שיריץ, ואם הסכימו לקרותו שירון, לאו כל כמיניהו" [134].

עוד היה שם מקרה באיש יהודי מן התושבים הקדמונים ושמו אליקים, אלא שקוראים אותו בלשון יוני אנאשטאש, שהוא פירוש אליקים, ובהיות שרצה לגרש ארוסתו, נסתפקו איך לכתוב שם המגרש, אם העברי או היוני, וגם שם אבי הארוסה לא נודע, כי היא היתה ספרדית ותכוא לשירון בקטנותה עם המגורשים האחרים, ואביה היה אנוס ונשאר שם ולא נודע שמו, ונם היא לא היתה זוכרת את אביה. ור' תם ן' יחיא שנשאל על הענין הזה הורה שיש לכתוב אליקים דמתקרי אנאשטאש, ובמה שנוגע לשם הנערה אין לכתוב שם אביה, מאחר שלא נודע [135].

בעיר הזאת נולד ר' אליעזר השירוני, אשר התישב אחרי כן בקושטנדינא, באשר בבר ראינו אותו עומד על משמרתו בתוך רבני עיר הבירה.

לא רחוק מן העיר הזאת לפאת מערבית היו שתי ערים סמוכות: קאסטוריא ומונאשטיר ובשתיהן היה ישוב יהודי עוד מימי המלכים היונים והבולגרים.

בקאשטוריא התישבו היהודים כבר במאה הששית למספר הנהוג, ושם היה הרב הגדול ר' טוביה ב"ר אליעזר מחבר הספר "לקח טוב" על המדרש, תלמיד רבינו שמשון, שראה בעיניו הנזרה הנוראה של שנת תתנ"ו, כאשר העלה בזכרונותיו: "ואני כותב להיות לזכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מנצא שמסרו עצמם ואת נשיהם ובניהם ובנותיהם ביום אחד בפרום חג השבועות נשחטו כאיש אחד על קדוש שם אלהי ישראל בשנת ד"א תתנ"ו (פרשת אמור). ובפרשת יתרו (שמות י"ט א') כתב: "וזה לנו עתה אל"ט שהיא ד' תתס"ז לעולם, ולא עוד שאנו מונים למלכות יונים א' ק"י". בעיר הזאת חי כמאתים שנה אחרי כן ר' יהודה ב"ר משה משקוני אבי המשפחה הנודעת עד היום בארצות הקדם בשם משהונה או מוסקונה, והוא חבר באור על פירוש הראב"ע, וכאשר כבש השלטן מחמר השני את העיר הזאת העביר את רוב היהודים אל עיר הבירה קושטנדינא, כדי שירבו היהודים בעיר ההיא, ושם יסדו עדה לבדם; ועוד היום נודע ק"ק קאסטוריא ברבע באלאט אשר על יד לשון הים קרן הזהב. נראה הדבר שבעיר הזאת נולד ונתגדל ר' מנחם תמר אשר כבר בא זכרו, והוא חבר גם כן פירוש על פירוש הראב"ע, ונמצא בכ"י, ובחבורו זה מזכיר את בן עירו ר' טוביה ב"ר אליעזר בעל המדרש "לקח טוב". ופה נולד בן משפחתו ר' מתתיה תמר, אשר התישב בקושטנדינא, כנראה, עם הנודדים לעיר הבירה ושם הרביץ תורה ונחשב בין מורי התורה, והוא השיב על שאלה שבאה מאי קנדיא על ערות יהודי, ששמע מפי גוים, שנשבויה אניה צרפתית והיה בה יהודי אחד, משה קולפיטי, שתפס בקרש אחד להנצל מן הים, ויוני אחר שראה אותו הכה אותו בסכינו ויעלה בעצמו על הקרש. על הענין הזה היו חלוקי דעות בקנדיא ור' מתתיה תמר הורה שאין לחוש לעדות הזה, ולפי דעתו האשה הזאת, אשת משה קולפיטי, אסורה להנשא כל עוד לא יעידו יותר בברור, ור' אברהם ירושלמי תמך בדבריו [136].

בעיר הקרובה מונאשטיריו, הנקראת בפי הבולגרים "בירזולא", היתה עדה יהודית מימי קדם. אמנם הספרדים אשר באו בשנת רנ"ב שלוניקה התישבו ביותר בעירה הזאת, ופה כמו בשלוניק עמד עד היום הצביון היהודי הספרדי כאשר היה בספרד בעת הגירוש,

---

[134] תמת ישרים ס' ק"ד.
[135] שם ס' צ"ב.
[136] שם ס' קטח־קמ"ט.

ובכל תהלוכות בני מונאשטיריו בחייהם הפרטיים, במבטאיהם, במנהגיהם ובמלבושיהם נראה המטבע הספרדי מימי קדם בלי שנוי ובלי תמורה אחרי ארבע מאות שנה ויותר.

בין הספרדים הנודדים לעיר הואת היה ר׳ יצחק ן׳ צריק ן׳ לב ופה נולד ר׳ יוסף ן׳ לב לאביו ר׳ דוד בערך שנת רס״ב ופעולתו תבוא לפנינו בחלק השני. בעיר הואת קרה מקרה שנשאר בזכרון הנער ר׳ יוסף: אשה אחת אלמנה מעשירי העם נארסה לנכבד אחד שהיה סומא מאחת מעיניו ואחרי איזה זמן שבה האלמנה ונתחרטה ולא חפצה בו. אבל הנכבד הארום לא רצה לשלחה לנפשה ולהתירה. אז נמצא בעיר תקיף אחד יהודי שהיו לו מהלכים בין שרי התורכים והעליל על גיסו של הארום הנכבד שהיה חייב לו סך עצום, ועל ידי התחבולה הזאת השפיע על קרובו זה לגרש ארוסתו כדי שיתיאשו ממנו, ויוציאוהו לחפשי, וניתן גט על ידי חכם העיר שהיה איש זקן ובכל זאת נתן גם הוא את ידו לתחבולה הזאת[137].

ולפאת צפונית מערבית מן הערים האלה היה ישוב ישראלי במדינת אלבניה, על הרוב ביאנינה ובאויליונה ומעט מזעיר ביתר הערים. ביאנינה היה הישוב עוד מימי קדם מזמן היונים, ועד היום הזה, למרות חלופי העתים, היהודים מדברים ביניהם שפת יון ישנה, שאינה בעצמה השפה היונית השגורה כעת בפי העם הזה, והדבר הזה לברו עד לקדמוניות היהודים בעיר הזאת, ועוד נמצאים אצלם כלי כסף ומטבעות ישנים עד מאד וכתיבתם תעיד שהם מסוף האלף החמישי. הנוסע ר׳ בנימין די טורילה, שהיה במדינת אלבניה המערבית בשנת די אלפים תתקל״ו, מצא שם יהודים רבים, ולפי עדותו, אנשי המדינה, ובפרט הולאדים, „אינם חוקים ברת הנוצרים וקוראים ביניהם בשמות היהודים, ויש אומרים שהם היו יהודים, והיו קוראים ליהודים אחינו״. עוד מספר הנוסע הזה שאנשי המדינה הם חזקים ובעלי זרוע ומתחבאים בהרים ובצורים לארוב לעוברים, והיה אם עוברי דרך שנפלו בידיהם היו יונים אז היו הורגים אותם ושוללים כל רכושם, ואם היו יהודים היו שוללים אותם ושולחים אותם לנפשותם.

בראשית ככוש העיר יאנינה על ידי התורכים כבר היתה שם עדה יהודית גדולה גם היתה שם חברה קדושה של רחיצה לעסוק בצרכי המתים ומחמת אונס נמנעו החברים לעסוק עיד, וכראות אנשי הקהל התרשלותם התאספו באספה גדולה וימנו יחידים אחדים מקרבם לעסוק בצרכי המתים, ואחר זמן מה כשעבר האונס ההוא, קמו החברים הראשונים ויעיזו כי הם לבדם ישחדל בעסק ההוא, כי להם המשפט, בהיות שהחובת הזו ניתנה להם עוד מימי קדם, והאחרונים טוענים כי החברה הראשונה כבר נתבטלה וכי רק הם בחוקתם עומדים, ויקריבו תעצומותיהם לפני הב העדה ר׳ בנימין בכמוה״א יוסף, איש שלא ידענו את טיבו ממקור אחר, וכאשר לא עלה בידו לפשר ביניהם הקריב המשפט לפני ר׳ בנימין מתחיה בעיר הקרובה ארטה[138].

בעיר אויליונה כבר העברנו לפני הקורא בפרקים הקודמים עניני הקהלות והמחלוקות שעברו ביניהם בין הספרדים־קאשטיליאנים והפילייסים. מלבד הערים האלה היו איזו יהודים בודדים בחוף דוראצו (Durazzo) ועיר אלבאשאן (Elbassan). אמנם כנראה לא עלה בידיהם ליסד עדות בקבע בערים האלה וכל ישיבתם היתה דרך עראי[139].

---

137) שו״ת מהריו״ל חי״א ע״ד.
138) בנימן זאב ס׳ רצ״א.
139) שו״ת מהריו״ל ח״ב ס׳ א׳.

אם נפנה מן המדינה הזאת לחצי האי היוני של מוריאה ופיריאה, או אפירוס, נמצא גם שם ישוב ישראלי ברוב הערים, אמנם לא במדה נפרזה באשר העלה בזכרונותיו הנוסע ר' בנימן די טודילא שלש מאות ושלשים שנה בערך קודם הפרק שאנו עומדים בו. הישוב היהודי היותר קרוב ליאנינא היה בעיר ארטה, הנקראת גם כן לארטה, ויותר נודעה בפי היהודים בשמה הקדמון קרנינייא ואחרי כבוש הארץ על ידי התורכים הסבו את שמה ארטה על שם הנהר העובר על פני העיר ובמרוצת העתים נשתקע השם הקדמון ונקראה העיר ארטה פשוט. לפנים בישראל היו כותבים בנשין בכתובות ובשטרות „מתא קרנייא דנהרי ארטה מקיף אותה" [140].

בעת שמשלו הביזאנטים על מדינה הזאת היתה עדה קטנה יהודית יונית שנודעה אחרי כן בשם „ק"ק תושבים" [141], להוציא יתר הקהלות שיסדו הנודדים שבאו מן הנרושים. הרב הפורטוגזי דון דוד ן' דון שלמה אבן יחיא הניע לעיר הזאת בשנת רס"ג ויערוך מכתב בקשה בשנת רס"ג אל הנדיב ר' ישועה מישיני בפטרץ לתמוך בידו במתת כסף ובין יתר דבריו כתב: „והנה אני היום פה תענית פורים בלארטה עיר קצה תונרמה כוסף לעלות לארץ ההיא (קושטנדינא) לראות אם אמצא מנוח... כי גם שיש לי ספרים ותכשיטי הבית ואמכרם להוצאותי, עם כל זה העיר הזאת היא מצער ולא אוכל להחיות את נפשי בה" [142]. מספר שנים אחרי כן התישבו בעיר הזאת נודדים רבים מן המנורשים ויסדו ארבע קהלות ועדות נפרדות: קורפיוט', סיסיליאני, קאלאבריסי ופוליסי [143]. העדה האחרונה הזאת נספחה אל עדת התושבים הקדמוניה ויהיו לעדה אחת. בבר ראינו בפרק ג' ששלש הקהלות עשו תקנה לבלתי התחבר אנשים ונשים לרקוד כאחת, כדי לעשות סיג לדברים המכוערים שהיו בכל יום. והנה היה מקרה שפעם אחת אמר בחור אחד למסדרי המחול והרקידה: איני מרקד אם לא תביאו לי את האשה פלונית, והיא גם כן היתה אומרת שלא תרקוד כי אם עם הבחור ההוא, ופעם אחרת היה מקרה באיש אחד שהזהיר את אשתו לבלתי תרקד עם בחור פלוני, שידע בבירור שרודף אחריה, ואחרי כן מצאה מרקדת עמו, והיה כל כך בלבול בתוך המחול עד שהניע הענין לפני בית המשפט התוגרמי, וכראות הרבנים הנוק שיניע להם והפרצה, תקנו לבלתי לכת התחן לבית הכלה קודם הקדושין ולבלתי יופיפו עוד לרקד אנשים ונשים יחד. אמנם התקנה לא יכלה לעמוד ימים רבים, בהיות שבני הפולייסים לא חפצו להסכים עליה, ובכן הותרה הרצועה והמכשול המכוער קם במקדם [144], למרות שרוב רבני העיר ורבני עיר הבירה נזרו על זה לנדור נדר ועל הדיוט ר' אליה הלוי, ר' שלמה ן' יעקב אבן וילא, ר' תם ן' יחיא, ר' יהודה אבן בולאט והרב על כל הקהלות בקושטנדינא ר' מנחם בכמוה"ר שמואל [145].

מלבד המסחר שפרץ בעיר, היו רוב היהודים הולכים ליריד מושקוליר אשר בין תסליא ואלבניה, ובהיות העיר יאנינה הישוב היהודי היותר קרוב, היו קונים יין וצרכי אוכל מן העיר הזאת [146]. אמנם הדרכים היו בחזקת סכנה וכמה פעמים

[140] בנימן זאב ס' פ"ז.
[141] שם, ס' תכ"ב.
[142] מכתב דון דוד ן' יחיא לר' ישעיה משיני כ"י בהביבליותקא בפריז.
[143] שו"ת ר' דוד הכהן בית י"ב.
[144] מהרר"ך, בית י"ד.
[145] בנימן זאב ס' ש"ח.
[146] שם, ס' שכ"ג.

קרה מקרה שאבדו עקבות הסוחר היהודי בהיותו נהרג על ידי הלסטים שארבו לעוברים על הדרך ורק בדרך מקרה נגלתה ההרגה או נודעו הרוצחים.

בין המקרים האלה היה מעשה ביהודי משה סוסי שהרעיש בשעתו את־כל ערי תוגרמה, לא רוקא בדבר הרצח, אלא על הסכסוך העצום והמחלוקת הספרותית המלאה חדודים, שנמשכה על הענין הזה בין הרבנים ובתי הדינים בעת ההיא, שאלו הורו להתיר האשה הענונה ואלה אסרו אותה. העדות הראשונה שהניעה לפני ר' בנימין ז' מתחיא בארטה היתה מה שהעיד האיש שמואל די נוצירה על היהודי משה סוסי תושב ארטה, שהיו אומרים עליו היות עליו חובות רבות ועל כן ברח לטריקאלה מקום שלא היו מכירים אותו ועקבותיו לא נודעו, כי לא הניע מעולם לעיר הזאת. והנה לפי עדותו של האיש שמואל, התנגרמי שוקראר (אולי שוקרו) הניד לו, בהזמינו אותו לבוא לבית לארוג בעבורו איזה יריעות, שנודע לו בבירור שהתוגרמי יחייא הרג את האומלל משה סוסי, והעדות הזאת הועדה לפני הבית דין של ר' בנימין ככ"ד מתחיא, אברהם בכמוהר"ר מנחם רוסו ושבתי ב"ר משה [147]).

על פי העדות הזאת הורה ר' בנימין להתיר האשה הענונה להנשא למי שתחפוץ אמנם ר' דוד הכהן שהיה בפרק ההוא בפטרץ התרעם עליו שבהיותו זקן ממנו ובכל האופנים יותר חשוב בקהל הפוסקים וקרוב אליו, היה לר' בנימין לשלוח אליו פסקו לחתום עליו, ועל כן הורה הפך דבריו והורה לאסור הענונה הזאת [148]) ועיקר ערעורו על ר' בנימין, שהיה מהיר בהחלטתו. כנראה תלונתו — שלא עלתה לרצון — על ר' בנימין וחבריו היא מלאה לעג ובוז, באמרו שהם „אנשים שלא ראו אור התורה", בנזכר בתשובתו של ר' בנימין, והרב הזה, כרצותו להרעים איש חרמו ומתנגדו, לא השתמט מערוך שאלתו לפני גדולי הרבנים בפרק ההוא, ורבים היו שתמכו דבריו שיפה הורה: ר' יוסף טייטצק משלוניק, הרב בינידיש ור' חייא מאיר מויניציא, ר' אברהם כהן מבולוניא, ר' שמואל ן' מאיור מטריקאלה [149]) ור' אברהם עובדיא הספרדי מארטה. אמנם ר' דוד הכהן מצא גם בעיר ארטה רב אחר ממתנגדי ר' בנימין שהוא כמוהו ובקש בכל האמצעים לצערו ולהדאיבו נפש, הוא הנודע בשמו ר' שלמה כ"ר אליה, עד הרב הוויניצאי ר' חייא מאיר בכ"ר דוד, שערך אליו מחאה בכל תקף ויקשה עליו על אשר העיז פניו לדבר תועה על רב העיר [150]). ור' בנימין שלא יכול עוד לנשוא חרפת ר' דוד ועריעוריו ערך אליו בסוף מחאה בהשתפך עליו נפשו, וכה תמצית דבריו: בזית וחרפת אותי שלא חשבתי מעולם ממעלת כ"ת, ולמה זה ועל מה זה, ולכה נא ונוכחה, מאין לך שלא הגעתי להוראה? האם מעולם היית לי לרב? או אם מעולם נסיתני? — הלא זאת הרעת אותי ופסקי וריני נהיר וזהיר אצל חכמי הדור, ולאו אורח ארעא לאודני אינש באתריה דחבריה בדין אם לא מדעת חברו וכל שכן להורות שלא כדין... ואם הייתי מורה הוראות במקום שכ"ת יושב, אולי צדקת בדבריך, אבל אני במקום מושבי הוריתי הוראה ברורה וישרה, ואפילו שרבותי בחיים אוכל להורות, דהתלמיד מורה היכא דהוא תלמיד חבר... ודברת עלי ועל רבותי נוחי נפש בהמעטת כבוד!... ואם כן איה חכמתך שלא דוקא שלא קראתם בשמם אלא שהוספת להבזותם

---

147) מחרדך בית כ'.

148) שם ס' נ'.

149) בניטין זאב ס' י"ח וס' י"ו.

150) שם ס' ש"ו.

ולא ידעתי מה שהשתררת... ואנא להודעותך נקישנא רשותא ואיני בפיף לך... ולא רצית לשמוע לקול החה"ש קרובי יעקב בכ"ר שמריא אשר היה מונע איתך מבוא ברם אשה לעננה, וחשבת שלא ימצא שום חכם להשיג על דברך ולסותרם, וראה שכל החכמים והרבנים סותרים את דבריך" [151].

נראה הדבר שהענין הזה לא נשתקע בין בתי הדין בישראל, ויצא מנבול הישראלי לבין האומות, הגם שלא ידענו בברור אם ר' דוד הכהן היה המעורר על זה, ומוטל הדבר בספק גדול כי רב כמוהו ישתמש באמצעים מתנגדים לדת—או אם פריצי הדור המבקשים תואנה להשתתף במחלקת להרע לאחרים ולעצמם בלי כל תועלת ורק מחפצם להרע. איך שיהיה לא עברו ימים רבים מן המחלוקת הזאת עד שאיזו פריצים מן הכת המתנגדים לר' בנימין הלכו אצל הקאדי (שופט) התוגרמי והתאוננו באוזניו שהרב דן ושופט ככל העולה על רוחו והוציאו מתחת ידו פישוה (הוראה) „שלא יוכל שום חכם רב וממונה מישראל לדון דין תורה הן בדיני ממונות הן בדיני נשים, הן בדיני חרמות ושמתות, אם לא ברשות השופט" (התוגרמי). דבר רשע כזה לא נשמע מעולם בכנסת ישראל. או התרגשו הקהלות בארמה ממנוחתם, כי התוגרמים בעצמם היו מלעיגים על היהודים באמרם: ראו היהודים שאומרים שהם עם האלהים, איך הם בעצמם הולכים ומבטלים דתם על ידי הקאדי, וזה יראה שהם משעבדים עצמם ומרצונם בנלות תחת האומות [152]. ור' בנימין שלא חש דוקא לכבודו, אלא לכבוד כלל ישראל, אסף כל העדים והגיד להם המכשלה הגדולה והרעה אשר תוכל להביא בכנפיה המפירות הזאת, ויוסף לבאר שכל מי שילך בעסק זה לפני הערכאות שיהיה בחרם, ואיש פריץ שהיה שם באסיפה העיז פניו לפני הרב והעדות, ואמר: יהיה בחרם מי שאמר והשיח דברים רבים נגד הרב [153]. לא עברו ימים רבים ופריץ אחר התקוטט עם ר' בנימין ותתנו ר' שמואל קלעי ויחרפם ויקראם „משומדים", עד שבראות הרב הזה את העם כי ברע הוא ופרוע לשמצה בקמיהם ברח לו מחוץ לעיר, הוא ותתנו וכל משפחתם, אל העיר הקרובה טריקאלה, ומשם הלכו לקורפו [154]. ר' בנימין היה מנוע יוחסין, וקן משפחתו היה הרב על כל קהלות צרפת ר' יוחנן הידוע אשר הגיש משפטו לפני ר' יצחק בן ששת בסאראגוסה. לפי הזכרונות היותר קדומים הוא יצא בנרוש צרפת בשנת קנ"ה לאלף הששי (סימן השנה שנתן בעל הזכרונות כל"ה, שהוא ה' אלפים מאה וכל"ה=ה' קנ"ה) והיה חכם יחיד בוקנתו, ובנו הו"ב יוסף נסמך אחריו... ונפטר (ר' יוחנן) יום ט' באב קפ"ט (באיטליא) ור' יוסף בנו של ר' יוחנן נפטר בקושטנדינא אחרי זאת [155], לפי דברי ר' בנימן בהקדמתו לקבץ תשובותיו. ר' יוחנן (השני) היה בנו של ר' יוסף והוא הוליד את ר' מתתיא, אביו של ר' בנימן. לא נודע בברור באיזו משנות חייו ולאיזה סבה נדד ר' מתתיא ובנו ר' בנימן לארטה, אך זאת נדע בברור, שר' בנימן נתחנך בישיבות איטליא, ומלבד אביו הוא מזכיר את ר' נתן, איש שלא נדע את שמו ממקור אחר [156], ור' יהודא מינץ [157] בתור רבותיו.

[151] שם ס' רל"ט.
[152] שם ס' רפ"ב.
[153] שם ס' רפ"ג.
[154] שם, ס' ר"ס.
[155] מקדש מועט עמ' מ"ד.
[156] בניטון זאב ס' שס"ו.
[157] שם ס' כ"ח.

בבחרותו נסע דרך שראי לויניציא ושם היה יושב בחברת יהודים אחרים בפונדק [158]. אחרי כן הזמין אותו איש אמיד בנכסים ונדיב לב ר' יום טוב הלוי להתארח בביתו בימי שבתו בעיר ההיא [159], ויארכו לו הימים שם [160]. ואחרי כן העתיק מושבו בלוית אביו לעיר ארטה. נראה הדבר שאחרי מות אביו הוא נתמנה לרב הכולל ומרביץ תורה בעיר הזאת. פעולת ר' בנימן היתה עצומה בעיר הואת. הוא התאמץ בכל האפשרי להדריך ערתו כדרך הישר בעשותו תקונים וסינים למרות המכשולים הרבים שעמדו לנגדו. בארטה מצא בחורה בת כהן שנתאלמנה מבעלה ונשארה זקוקה לשני יבמים, האחר נשוי והשני רווק, ובתוך חדש וחצי לאלמנותה נשתדכה לאיש אחר בקנס נח"ש קודם שתחלוץ, ועל זה ערערו אויביו באמרם שהמעשה הזה היה בעצתו וכי המכשלה תחת ידו. והנה כל הענין הזה בדוי מראשו ועד סופו, כי לא נשתדכה האלמנה הזאת למי שיהיה, ור' בנימן אחרי שהצמדק בתשובה שכתב כלה דבריו: „ילבשו שושני כלימה, ויעטו כמעיל בשתם" [161].

עוד היה מקרה באיש אחד יהודי פריץ אבל תקוף ונכבד בעיני שרי העיר התוגרמים. האיש הזה היו לו אשה ובנים כדת משה וישראל, ובכל זאת נתן עינו בבחורה אחת יפה בת כהן וישאה לפני הקאדי ועשה לה „קפוני" לפי דת התוגרמים אדוני הארץ, שהוא כמו כתובה לפי חקי דתם, וקרוב לשנה אחת החזיק אותה בביתו בלי חפה וקידושין כדת ישראל. ר' בנימין דבר אליו כפעם בפעם להוציא אותה, כי כן לא יעשה בישראל, וכאשר ראה כי לא יטה אזן קשבת לדבריו, הקהיל את כל זקני ונכבדי העדות וחכמיה ובמעמד ההוא הזמין את העבדין ויוכיחו וכל הזקנים הפצירו בו עד ששמע לעצתם ויוציאה מתחת ידו [162]. ר' בנימן עמד על כסא הרבנות על כל ארבע העדות עד קרוב לשנת רפ"ז, ובפרק ההוא השיא את בתו להחכם ר' שמואל בן ר' משה קלעי יליד אימליא, וכבר ראינו שבסבת ענין הרינת משה סוסי והמחלוקת הרבה בינו ובין ר' דוד הכהן הוכרח לצאת את העיר ויסע לטריקאלה. מן העיר הזאת העתיק מושבו לעיר הקרובה לאדיסה ועמד שם איזה זמן בתור דיין עד שנת רפ"ח [163]. בשנת ר"ק היה באי קורפו ושם בא בהתחברות עם הרב דניאל בכ"ר שמו, אבי המשפחה הזאת המיוחסת עד היום בקורפו, ובתשובת שאלה חתם שם: „ואנכי בתוך הרבים המר בנימן בתרוני ילדי הומנים, לא אוכל און ועצירה, ונפשי נלה ומורה" [164]. מן העיר הזאת נדד לויניציא, מקום שישב בכבדותו, ושם השיב על הרינת יעקב נרינו (יוני) סופר ספרים יליד ארטה שנהרג באימליא, ותשובתו משנת רצ"א [165]. בסוף ימיו התישב עוד הפעם בארטה, כי כן מתצאים אנחנו אותו בשנת רצ"ח [166] שם, ויאריך ימים עד קרוב לשבעים שנה.

---

158) שם, ס' רפ"א.
159) שם, ס' קי"ו.
160) שם, ס' קפ"ט.
161) שם, ס' מ"ם.
162) שם, ס' קי'.
163) שם, ס' לי"ז.
164) שם, ס' כ"ו.
165) שם, ס' כ'.
166) שם, ס' כ"ו.

בהוראותיו היה ר' בנימין על הרוב מן המקילים, אך לפעמים רחוקות היה מורה יותר מדאי להחמיר. בכלל נזרתו קשה על האנוסים שכמעט רוב הרבנים בפרק ההוא היו מראים להם פנים שוחקות, ובזה היה מתאים בדעותיו עם הרב הזקן שכנגדו ר' דוד הכהן, דבריו היו כן: לאלו המתאחרים עצמם בין נוזרי השמד ואין יוצאים משם למלט נפשם, שאף על פי שבתחלה נשמדו מאונס, מאחר שפרקו מעליהם עול מלכות שמים וינתקו מוסרות התורה מעליהם, ומרצונם בחוקי הגוים ועוברים על כל מצות התורה, ולא עוד אלא שרודפים אחרי היהודים האומללים אשר ביניהם להעלילם ולהכחידם שלא יזכר בשם ישראל עוד, גם מוסרים למלכות אותם האנוסים אשר לבם לשמים ומשכילים לעבוד ה' יתברך בצינעא, הנה אלה רשעים נמורים ופסולים לעדות ופחותים הם מהנוים, ומורידים אותם ולא מעלים אותם, אף על פי שתחלתם היה באונס, אין להם חלק באלהי ישראל [167].

ר' בנימין לא הצטין הרבה בפסקיו, ומעולם לא חדש דבר קטן או גדול ולא סלל לו דרך בין הפוסקים. הוא הסתפק במצאו ענינים קרובים לענינו והעתיק דברי הפוסקים שקדמוהו והביא הנחוץ לענינו כמעט מלה במלה, על כן פעולתו על הרוב היא זמנית ושייכת לאותו הפרק שחי בו, כעין תשובה לשאלה שהובאה לפניו מבלי איזה כלל לדורות הבאים, והפוסקים האחרונים גזרו שלא ילך אדם אחרי הוראותיו מבלי שיבין המקורים אשר שאב מהם דבריו [168].

פסקיו נדפסו אחרי מותו על ידי חתנו ר' שמואל קלעי בשם „בנימין זאב".

ר' שמואל קלעי ממשפחה ספרדית יוצאת העיר קלעת איוב (Cătalayud), שנדדה בזמן הגרוש לאישליא, היה בנו של הרב ר' משה קלעי. כנראה הוא נולד בויניציא ובבחרותו שמע בלימודים בישיבת הרב „מופת הדור ר' חייא מאיר", אחרי כן העתיק מושבו לקורפו ושם היה רבו ר' דוד הכהן ובסוף למד בארצות הקדם בישיבת ר' בנימין בכ"ר שמריה [169]. לא נדע בברור הסבה שהביאו לעיר ארטה, אך זאת נדע, שכבר הגיע למדרגת מורה הוראות ור' בנימין מתתיא רב העיר הוקירו ויתן לו את בתו לאשה ותמיד משתעשע עמו בתורה והיה מכנה אותו „האלוף הותיק עמיתי וחתני" [170]. ובכבר ראינו שבסבת המחלוקת בעיר נאלץ לנדוד יחד עם חמיו לאישליא. בשנת רפ"ה מוצאים אנחנו אותו בויניציא [171] ועוד טרם שוב חמיו לארטה, שב לברו ושם קבלוהו לרב ולמורה צדק, ואחרי עמדו איזה שנים על משרתו הלך לוידין ושם הורם לרב הכולל ופעולתו תבא לפנינו בחלק השני. בימים ההוא היו מקרים שונים בעיר הקטנה הזאת

---

[167]) שם, ס' ר"ג.

[168]) „לא ילך אדם אחר ר' בנימין זאב אם לא שדקדק היטב בסוגיות התלמוד והפוסקים, כי כל דבריו הם גנובים ולא הבין המשנה" (ים של שלמה על קמא ע"א ס' ע"ח). והרב עוריאל דוינא בתשובותיו כ"י כתב בחלק ב' ס' קס"א שהוא ז"ל גזר חרם על בנימן זאב שלא יורה עוד את בני ישראל בשום הוראה ושלא יקרא לספר התורה בשם „מורנו" ושהמורים מידו יהיו כחגבים, ועיין עוד זקן אהרן ס' קצ"ח, שחשיח דברים קשים עליו, „ולא כתבתי דברים אלו אלא סמני שיש נפקותא לענין דינא דפליג עם איזה פוסק ושום ומוחזק אצלנו לרב ועצום", ועיין כנסת הגדולה י"ד ס' ס"ד הגהות הטור אות כ"ג. עד כאן מצאתי אני המחבר בס' יד מלאכי (חלק ב' ס' מ"ח).

[169]) שם, ס' ע"ד).

[170]) שם, ס' רכ"ב.

[171]) שם, ס' ר"ץ.

ורושמי הזכרונות דברו דרך אגב לעניני דינא של היהודי שבריא שלוריאו, שהיה הולך בספינה לחופים הקרובים ונטבע בים ואחר שלשה ימים השילוהו גלי הים היכשה והדייגים היונים מצאוהו בשפת הים וקברוהו. ועדות זו הועדה לפני ר' בנימן מתתיא ור' אברהם רוסו. ר' בנימן הורה להתיר אשתו בהסכמת הרב הזקן ר' אברהם הספרדי בשנת רמ"א, אמנם איזו שנים אחרי כן ואחרי מות הרב הזקן הזה קמו מערערים בעיר שהרב הזה לא הסכים מעולם על התר הענונה הזאת, והכל כדי להקניט ולדרוף את ר' בנימן מתתיא [173].

ובפרק הזה היה בארטה תורמי פריץ ושודד ושמו יחיא. פעם אחת הזמין לביתו את היהודי שכנו שהיה אמיד בנכסים ויהרגהו נפש ויקבריהו בפרדסו אצל חומת העיר ויטע על קברו רמון, והדבר הזה נגלה כחמש שנים אחר המעשה, כאשר הרג התורמי הזה יהודי אחר ושמו אברהם דאזון, על ידי יונית אחת היושבת בשכונה ההיא אשר גילתה זאת לדון חנמאל וליהודית דוניה אסיתה [174], שהיתה הראשונה להעיד על הרצח הזה. ומעשים בכלה לא היו בודדים בפרק ההוא, כי כן נראה בפעם אחרת שתפסו מצר השוטרים יונים שודדים, שהיו עומדים על פרשת דרכים לשלול ולהרוג את העוברים ושבים, וידונו אותם לתלותם על העץ, והאחד מהם בראותו שהיו שם איזו יהודים הודה לפניהם איך הוא הרג את היהודי שאול בן שאלתיאל אעפ"י שהתחנן לחמול עליו ולדרוש מאביו כסף רב לפדותו, וכמו פתן חרש אטם הרוצח אזנו ויתנקש בו, ועתה בעת מותו מתחרט הוא על אכזריותו [175].

מלבד הרבנים מן הדור הקודם, שכבר בא זכרם בראשית הפרק הזה, ועל ראשם הרב הספרדי ר' בנימן שמריא, היה רב זקן ר' עובדיה ספרדי, והאיש נכבד בעיני בני דורו, עד שהרב הכולל ר' בנימן לא רצה לסמוך על דעתו בהוראה עד שלא הסכים על דבריו ר' אברהם עובדיה ספרדי, כאשר נקרא בזקנתו. אמנם לזקן הנכבד הזה לא נצפנו ימים טובים באחרית שנותיו. אשתו מתה בשנת רפ"ו, ובהיות שלא היו לו ילדים וגם כל קרוב לא היה לו בעיר הזאת אשר נדד אליה מנרוש ספרד, ומבלי משגיח היה נע ונד בכל בתי העיר, עד שנאות האיש מנוח העברן לקבלו בביתו ולפרנסו עד יום מותו, ור' אברהם שהיו לו מקצת נכסים תואיל לשלם לאיש הזה לפי חסדו וימנהו ליורשו. וכדי לתת יותר כח וראיה בידו כתב לו שטר על זה מאושר מצד הקאדי, שהוא שופט העיר התורמי. ר' אברהם עובדיה מת כשלש שנים אחרי כן בשנת רפ"ט [176].

עוד היו שם הרופא משה פולאשטרו, שקבע בתוך כל עסקיו גם עתים לתורה [177], ר' מיכאל ן' שבתי ור' משה בכ"ר פרחיה [178]. נראה הדבר שאחרי שנסע ר' שמואל קלעי עירה וידין לשרת בקדש נקרא הרב דוד ויראל לעמוד בראש הרבנים בארטה. הוא היה תחנו של ר' דוד הכהן בעל ריבו של ר' בנימן מתתיא. וכאשר התישב על

---

[172] שם, ס' ע"ד.
[173] שם, ס' רל"ו.
[174] שם, ס' י"ז ושו"ת מהרי"ק בית כ'.
[175] שם, ס' י"ח.
[176] שם, ס' תכ"ב.
[177] שם, ס' ר"ם.
[178] שם, ס' פ"ו.

בנו בעיר התרשה דרש וחקר אחרי התקנה שהיתה שם מזמן קדמון בין העדות הרבות שהיו שם וקהל הפוליטיים לא חפצו להסכים עליה, ונתברר הענין על פי ערי ראיה שכאשר נגזרה הגזרה לבטל הריקוד בין האנשים ונשים ושלא יבנם החתן בבית הכלה בזמן שהם מאורסים, היו באמת גם באי כח העדה הפוליטית באסיפה ההיא ובהיות שלא חפצו להסכים עליה ולקבלה עליהם רצו לצאת ממקום הועד, אמנם יתר העומדים סנרו השער ובעל כרחם שמעו כל האלות ולא נתכוונו למרות זאת לקבל עליהם לא כל התקנה ולא מקצתה. ור' דוד וידאל ברצותו לעשות גדר ותקון בעיר לבלתי יהיו עוד מחלקות הזמין פרנסי ק"ק פוליטי לאסיפה ביום ל"ג לעמר הרצ"ד ויאותו לקבל הסכמה שלא לרקד אנשים עם נשים ולנדור על יחוד הארוס עם הארוסה. אמנם אם יהיו אביה או אמה או אחיה או קרוביה או שום שומר הנאמן לשמירה יורשה החתן ליכנס בביתה, שאם תשאר ההסכמה בכל החמרות הוא דבר שאינו מתקבל ויכלו הפריצים לעשות התר ההסכמה ולפרוק עולה מעליהם גם ביתר הדברים, ועל ההסכמה המתוקנה באו על החתום כל באי כח ק"ק פוליטי, והם שבתי בכ"ר בלב המכונה קלמי, יהודה בכ"ר יעקב מימי, אנירו בכ"ר שלמה פישון, מרדכי בכ"ר מול טוב המכונה מצא, דוד בכ"ר שלמה מיוני עמום התלאות, מתתיא בכ"ר ליאון, מתתיא בכ"ר שלמה הליצי, שבתי בכ"ר אברהם פרילו, הרב של העדה משה בכ"ר שבתי קאלמי [179].

וקרוב לארטה היתה עיר מריקאלה ובפי הספרדים מריקילה, ושם היו שלש קהלות יונים או תושבים (שענינו התושבים הקדמונים) ספרדים וציציליאנים. נראה הדבר שר' יעקב ן' חביב בבואו מפורטוגל שלוניקה בשנת רנ"ו נתעכב זמן מה בעיר הזאת. למצער השפעתו היתה גדולה על עדת הספרדים, ולזה רמז ר' לוי ן' חביב במכתבו שערך לקהל הספרדים: „הלא ידעתם בימים הראשונים שעברו למו בעונותי גודל האהבה אשר לכלכם בכלל, ובפרט אהבת הרב אבא מרי ז"ל, וכל הימים אשר היה חי על האדמה כל ישעו וכל חפצו למלא רצון הקטן שבכם ולחוש לכבודכם" וכו' [180].

הרב הכולל בעיר היה ר' שמואל בן מאיור בן הרב החסיד העניו ר' יצחק [231], ובהיות מריקאלה קרובה בתכלית הקירוב לארטה היה הולך כפעם בפעם אל העיר הזאת [182]. עוד היה שם ר' מנחם הרוכל או דאלמיריקו מיוצאי איטליא וראש לעדת הציציליאנים [182]. ר' שמואל קלעי גם הוא ישב איזה זמן בצאתו את העיר ארטה [183] ורב אשכנזי נכבד הנקרא בפי בעל הזכרונות האלוף הרב הנכבד בתעודה ר' משה שמואל סגל מארץ הגר [184], ואחרי הרבנים האלה באו כפעם בפעם ר' בנימין מתתיא אשר קבע איזה ימים ישיבתו פה בברוחי מארטה, ר' חנין ב"ר פרחיא ואחרים [185].

וקרוב לעיר הזאת היתה עדה קטנה יונית בעיר לאריסה ושם התקבצו איזה

---

179) תמת ישרים ס' קס"ח.
180) שו"ת ר' לוי ן' חביב ס' ל"א.
181) בנימן ואב ס' ל"ז.
182) שם, ס' י"ז.
183) שם, ס' ל"ו.
184) שם, שם.
185) שם, שם.

נודעי ספרד ויסדו גם הם עדה מובדלת ובפיהם נקראה העיר לארסו. רוב הפותרים היו הולכים אל יריד אלשונה (Elassona) הנודע למכביר בסופרי ישראל בפרק ההוא. בראש העדות עמדו ר' יעקב בכ"ר שלמה, ור' משה ן' שבתי. גם ר' בנימין מתחיא נתעכב פה איזה זמן [186])

ובחצי האי מוריאת בצד צפונית מערבית, שהוא לדרום ארטה, היתה העיר הקדמוניה פאטראס, או פטרץ, על שפת הים בלשון הים הנודע בשם הזה. העיר הזאת נקראה בשם פטרץ בפי היהודים בקדמוניותה, אבל היונים היו קוראים אותה פאליאה פטראס, או פטרץ הישנה, והתורמים באליאה־באדרה, שהוא שבוש השם היוני, וזה כדי להבדילה מעיר אחרת קטנה אשר בלשון הים הזה ושמה בפי היונים ניאה־פאטרס ובפי היהודים פטרץ החדשה. אמנם בפרק שאנו עומדים בו עוד טרם היה ישוב ישראלי בפטרץ החדשה, ועל כן היהודים היו קוראים את העיר סתם פטרץ. ר' בנימין די טודילא, שהיה בעיר הזאת קרוב לשנת ד' אלפים תתקל"ז, מצא בה ישוב ישראלי, ובעת שנכבשה המוריאה על ידי התורמים היתה בה עדה יהודית־יונית הנודעה בשם ק"ק תישבים, כדי להבדילה מיתר העדות שנתחדשו בה לרגלי הגרושים.

משנת רנ"ב כשהחלו מנורשי חצי האי הפיראני ואיטליא להתישב בפטרץ נוסדו שלש עדות חדשות: קהל סיציליא, ספרד ופיליא, ועוד מתחילה ראו שראוי להן להתאחד תחת דגל כוללות אחד, אעפ"י שכל אחד התפלל בקהלתו וזיתה השנחה פרטית לכל קהל וקהל [187]).

בערך שנת ר"ם היה כבר בעיר הזאת ר' ישעיה מישיני (יליד העיר מיסינא) בכ"ר יוסף, עשיר ותורני כאחד, ובשנת רמ"א כעבור על פני העיר הזאת הרב הפורטוגזי דון נרליה בן דון דוד ן' יחיאל בדרך מסעיו לקושטנדינא ומנמת פניו לעלות משם ארצה ישראל—נתאכסן בביתו, והרב ישעיה תמכו בימין צדקו ויראה לו חבה יתרה [188]). כעשרים ושלש שנה אחרי כן רואים אנחנו את האלוף והנדיב הזה על בנו בפטרץ. בעת ההיא היה פרק טלטול מנורשי ספרד ופורטוגאל, וכבר ראינו בפרק הקודם איך הרב הליסבונאי דון דוד ן' שלמה ן' יחיא בן אחיו של דון נרליה ן' יחיא, שהיה עשיר ונתגדל כל ימיו על רוב טוב ובשפע, נאלץ לנדוד למרחקים, כי הלשינו עליו למלך עמנואל הפורטוגזי כי תומך הוא בידי האנוסים לשוב לדתם, וינוור עליו להרגו וכפסע בינו ובין המות, לולא נגלתה לו הנזרה הרעה ויברח באישון לילה בקחתו רק מעט מזער מן הבא בידו. במצב כזה הגיע לארטה ומנמת פניו לקושטנדינא, אך הכסף שהיה בידו כבר תם ולא היה לאל ידו לכלכל נפשו ונפשות ביתו ולשלם שכר האניה עד עיר הבירה, ובידו נשארו רק כמה ספרים ורהיטי הבית ובעיר ארטה הקטנה לא יכול למכור אותם, על כן, מאין לפניו דרך אחרת, פנה בבקשה לנדיב ר' ישעיה מישיני בפטרץ להוציאו מן המצר בהזכירו לו כל החסדים שעשה לדתו דון נרליה ואהבתו אותו, ובאמת לא שנה בתקותו: הרב הנדיב הזה תמכהו בדרכו לעשות חסד ואמת עם הדורשים עורתו, ובכן הגיע לפטרץ ומשם לקושטנדינא [189]).

---

[186]) שם ס' ל"ז.

[187]) שו"ת מהר"ם אלשיך ס' נ"ט.

[188]) מלשונו של דון דוד ן' יחיא בכתב הבקשה שלו.

[189]) מכתב בקשת שערך דון דוד ן' יחיא לר' ישעיה מישיני כי בחביבליותקא בפריז.

ר' ישעיה היה גם כן ממבחר מורי ההוראה בדורו ויבא במשא ובמתן בדבר הלכה עם החכם באשי בקושטנדינא ר' אליה מזרחי [190], ויותר מזה לא נדע מדברי חייו.

בין הפליטים מחצי האי הפיראני שהתישבו בפטרץ נודע שם ר' שמואל ספרדי ז' מהר"ר שמואל ז"ל, ובתשובה אחת חתם: „הכותב כאיש נדהם ונרדף המתגורר פה ק"ק פטרא" (כאשר בנו התגרמים את העיר באדרא) [191].

ובפטרץ עשו כמו בארמה תקנות לפי צרכי העת „שלא לרקד האנשים עם הנשים, שלא לשחוק בקוביא ולא בשום שחוק", וק"ק הפוליטים פה כמו בארמה לא רצו להסכים עם יתר הקהלות והיו עושים כרצונם, ולא אלצו אותם יתר הקהלות לנהוג בשאר הקהלות בגדריהם ובתקנותיהם, כיון שלא הסכימו עמהם ברצון נפשם [192].

בין הרבנים ששרתו בקדש בסוף הדור ההוא היו ר' חייא מאיר בכמוה"ר דוד מויניציא רב העדה הציציליאנית ור' דוד הכהן רב בעדת התושבים או היונים [193]. הרב הזה, אשר כבר כתבנו קצת תולדותיו בפרק הקודם, היה רוב ימיו באי קורפו מקום מלחמת ים תמידית בין תורמה וכנסת וינציא; בגלל הדבר הזה נגעו כל פרטי המלחמה ביושבי האי הזה. ופעם כתב בהיותו שם: „ועם היות כי ילדי הזמן הכונו פצעונו לא יתנונו השב רוחנו" [194]. וכאשר עלו התוגרמים על האי הזה והוא נאלץ לקחת בידו מטה נדודים כתב במר רוחו: „ואני בעוונותי טרוד ומלטול צועה בתוך הגולה בזמן המבוכה והבלהות בעיר קורפו, כאשר עלו עלינו נחרבו בתינו ובנינו ולא נותרה בי נשמה, יסורים קפצו עלי מצרות אשר תכפוני" [195] ומודיע כי לא יכול מרוב צרה ויגון להשלים תשובתו, על כן ציוה לאיזה תלמיד העומד תחת פקודתו לכתבה בשמו ואחרי כן חתם את שמו, לאשר הפסק. וכמו למלא סאת התלאות אשר מצאוהו לרגלי המלטול הנורא חלתה בתו הבכירה וכמעט הציג רגליו בפטרץ ותמות, וזה העציב את רוחו עד אשר כתב: „מבליגיתי עלי ינון עלי לבי דוי מאן הנחם על פטירת בתי הכבורה, אשת חיל עטרת לבעלה" [196]. והמקרים האלה פעלו עליו לרעה עד שהיה לבעל מרה שחורה והיה מתקצף על הדבר היותר קל וכותב תרעומות בדברי חדודים על כל ענין שלא ישר בעיניו באופן שאין לו התנצלות לפני ההסטוריא, כאשר ראינו בענין הרינת משה סוסי, שחלק באופן מוזר על הרב הארטאי ר' בנימן מתתיא והתנפל עליו עד דכאו אותו והשפיל ערכו כמי שלא ידע בין ימינו לשמאלו. וחוץ מזה היה מן המחמירים בהוראותיו חוץ משורת הדין, בפרט קשים פסקיו בנגד האנוסים מבלי להבחין את מצבם הנורא והסבות שאלצום להמיר דתם, אם מרצונם או שלא מרצונם, ומקרים באנוסים לא היו בודדים בפרק ההוא, ולא לבד באנשי ספרד ופורטוגאל כי אם גם באנשי צרפת, שנשארו שם מזמן השמד והגירוש של שנת קנ"ה והיו באים בני בניהם לתוגרמה [197]. וכן רשם בזכרונותיו על המשומדים בכלל: „אלה שיצרם של

[190] שו"ת ר' אליהו מזרחי ס' נ"ח.
[191] בנימן זאב ס' קי"א
[192] תמת ישרים ס' קס"ט.
[193] שם, שם.
[194] שו"ת מהרי"ק בית ד'.
[195] שם בית ב'.
[196] שם בית ח'.
[197] שם בית י'.

המשומדים תקפם ועוברים ומשתחוים להבל (לתמונות וצלמים) כל ימי היותם תחת ממשלתו של המלך הרשע להנאתם בחשבם שיחטאו וישובו לפני מ׳ תתם ויש בידם למלט נפשם ולברוח מתחת ידו של המלך הרשע ולבוא תחת ממשלתו של אדוננו המלך ירום הודו וינדל ממשלתו לחסות תחת כנפי השכינה ואינם עושים בודאי הרי מזידים נמורים הם״ [198]).

כיוצא בזה בא לפניו ענין בשנת רע״נ „ביבמה שנפלה לפני יבם משומר שנאנס בזמן השמד המר והמפורסם אשר היה במלכות פורטונאל ונשמע בין הגוים ולא חזר לדת האמת זה לו עשרים שנה ויותר... שגזרת המלך הרשע מלך המדינה היא שכל יהודי ויהודית ההולכים שם יהרגו, ומי שילך שם דמו בראשו, וכן היא גזרת המושלים הרשעים אשר בסביבות המדינה ההיא״ [199]), ורעתו של ר׳ דוד בהן היתה, כאשר הבאנו הענין בפרק הקדם, לפטור אותה בלי חליצה, אמנם אחר שנות מספר חזר בו ונשה בכל השאלות שהובאו לפניו לתומרא מבלי להבריל בין הפרטים.

כן היה מעשה ביהודי אנום מפורטונאל שבא עד ארשה לשוב לדתו ונשלל קרוב לעיר ואבד לו כל הגו, או עלה בלבו לשוב לפורטונאל והרויח שם קצת מעות, אחרי כן נסע בספינה לשוב לארצו, אמנם גם בפעם השנית נפל בידי שודדי הים אשר לקחו כל אשר לו ויהרגוהו נפש ועודנו באנוסיותו. ר׳ דוד הבהן מתח גם על המקרה הזה קו של חומרא מבלי התר אשתו להנשא [200]).

בסוף ימיו תפס ישיבה בפטרץ והעמיד תלמידים רבים, כי כן כתב בתשובת שאלה: ואף שיש להאריך בזה, לא אאריך, כי אל אלהים הוא יודע כמה קשה במוד התלמידים והכתיבה״ [201]) ובאמת הרב הזה אשר שבע נדודים ותלאות זרקה בו שיבה בלא עתו. ובתשובתו לר׳ דוד מסיר ליאון באבילונה כתב אליו: „גם כי אני בשרדי תהפוכות הזמן לא יתנוני השב רוחי, ובשל בעונותי כחי וילדי הזמן הבוני פצעוני... סבוני גם סכבוני תולדות הזמן אבירי בשן״ [202]). ובשנת רפ״ה בהאריכו לכתוב על מעשה הרינתו של משה סופי חתם דבריו: „ידי כבדה מוזן״ [203]). לא נודע בברור שנת מותו, אמנם זאת נדע, שהתנו השני ר׳ דוד ויטאל, שהיה בחייו מרבני פטרץ, נקרא לעמוד בראש הרבנים בארשה אחרי מות חמיו, והוא אסף כתביו ויסדרם וימסרם ביד בנו של ר׳ דוד הכהן אשר העתיק מושבו לאנדרינופלא. אמנם בשנת רצ״ו בשרפה הנדולה אשר היתה בעיר נשרפו כל ספריו ותכשיטי הבית ומעט מזער מחמציו עלה בידו להציל, וביניהם הספר כתב יד מחשובות אביו, ולא אחר להדפיסן בשנה השנית בקושטנדינא בשם „תשובות מהרד״ך״ (רצ״ז) כמספר בשער הספר.

וקרוב לפטרץ הישנה היתה עיר ליפאנטו ושם ערה יונית מימי קדם, הנקראת ק״ק נריגו או של תושבים, ופליטי הגרוש ישדו נם הם שתי קהלות: ק״ק ספרד וק״ק ציציליה. בראש העדה הספרדית עמד, כאשר ראינו כבר, הרב הפורטוגזי ר׳ אברהם שמטולי

---

198) שם, שם.
199) שם בית ט׳.
200) שם בית י״א.
201) שם בית כ״א.
202) שם בית כ״ב.
203) שם בית כ׳.

ואחרי הדור ההוא עמד בראש העדה ר' ידידיה הספרדי והוא היה בקי נ"ך ברפואה, ובעל הזכרונות מכנה אותו „כליל החכמה והמדע אביר הרופאים" [204]. עוד היה שם רב אחר ושמו ר' אבא. העיר הזאת, בהיותה על חוף הים ומשרה לחצי הויניצים אשר ארבו תמיד לכבשה, עשו אותה התונרמים לעיר מבצר ונמל לאניות מלחמה וכמו כן בנו סביבות העיר והנמל חומות חזקות ויפקידו עליה שומרים ביום ובלילה. אמנם בהיות שהממשלה, ככל הנהוג בארצות הקדם, לא היתה מדקדקת לשלם לשומרים ולשועריים המפקחים על הסדר, היו הפקידים האלה מוכרים השכירות, כלומר השבר המגיע להם, והוא הנקרא בתונרמית „אוליפא", בפחות מכדי שויו, אם רק השיגו כסף במוקדם, והעסק הזה, שהביא ריוח גדול ונקל, לקח לבם של רוב בני העדה בעשירים כבינונים, וכדי שלא להרבות במחירו ולבלתי התחרות, עשו ביניהם סדר, שהקניה הזאת תהיה חברותית ואחרי כן יחלקו הריוח ביניהם. והנה קם יהודי אחד וקנה האוליפא לבדו בסתר, וכאשר הוכיחו אותו על פניו על אשר הפר המוסכם וייהי כמשיב שלא היה בהסכמה בעת שנועדו על הענין הזה. ומוחרי ליפאנטו הקריבו משפטם לפני ר' שמואל קלעי באדרמה בשנת רפ"א [205]. והרב הזה חקר ומצא שהמסחר הזה כבר נתקבל בין כל הסוחרים עוד משנת ר"ם להיות כלם בחברה, ועל כן הצדק עם רוב הסוחרים ואין לאיש פרטי להפריד החבילה [206]; ולא עוד אלא שמקודם לכן הם היו קונים השבר הזה בערך מאה לבנים לשנה (מכל שומר) והאיש הזה העלה השבר הזה עד מאה וחמשים לבנים, באופן שהוכרחו מן היום ההוא והלאה להוסיף על המחיר „כי בו תלוי מחיתם" [207]. היהודים היו הרוח החיה באופני המסחר ועל ידיהם ובסבתם העמד על בסיס נכון וקים עד שכתב בעל הזכרונות שהזהוב, או שלטני, כאשר נקרא בפרק ההוא, שהיה שוה בכל מדינות תונרמה חמשה וחמשים לבנים, היה שויו בליפאנטו רק שמנה וארבעים לבנים, וזה יראה מצבו המוב של השער [208].

בנראה, בעת שנכבשה העיר על ידי התונרמים היו היהודים צפוים למות ולאבדון ולזכר הנס שנעשה להם „תקנו ביניהם בחרמות והסכמה נדולה עליהם ועל הבאים אחריהם לעשות את יום אחד עשר יום לחדש טבת ביום פורים לפרסם הנס שנעשה להם באותו היום" ובכלל התקנה שאפילו מי שיעתיק את מושבו מחוץ לעיר לא יסור מעליו חיוב התקנה, והנה היה מקרה אחרי איזה ומן שנתגרשו רוב בני העיר וישאלו את פי ר' משה אלשאקאר במצרים אם חייבים הם לנהוג החג הזה כאשר בהיותם בעירם, והוא הורה להם שאין לשנות ממנהגם הקדום [209].

בני רומניא או היונים תושבי העיר מקדם היו קוראים שם העיר אפנטו או הפנטו והלועזים, שהם הציצליאנים והספרדים—ליפאנטו. והנה קרה מקרה בנט אחד שניתן בעיר והמנרש היה מומר אשר בעמל רב ואחרי יגיעה עצומה עלה בידי משניחי הקהלות לכוף אותו עד שנאות לתת הנט לאשתו בת יוסף מנט, ובהיות השעה שעת הדחק כתב הסופר בשניאה שם העיר ליפונט במקום ליפאנטו ושם אבי המנורשת תאנים

---

[204] בנימן זאב ס' רצ"ח.
[205] שם ס' ר"צ.
[206] שם ס' רצ"א.
[207] שם ס' ת'.
[208] שו"ת ר' משה אלשאקאר ס' נ'.
[209] שם ס' מ"ט.

במקום שנם, וכאשר הובא הגט אל עיר הבירה הניע ליד ר' אליהו מזרחי אשר עיין בו קרוב לעשרים יום והחזירו לממוני ק"ק וויטן, כי האשה הזאת היתה מקרב עדתם, וינד להם שהוא פסול מכמה טעמים. גם רבנים אחרים שראוהו הסכימו לדעתו. אמנם נמצאו בעיר חכמים אחרים שהכשירוהו ועשו מעשה לגרשה למרות התנגדות הרבנים[210].

וקרוב לעיר הזאת על לשון הים הזה היתה עיר התוף קודון (כהיום מתוז המיסיניאה בפילופוניזוא) ושם היתה עדה קטנה מבני ירומניא, גם כמה מגרשי ספרד התישבו שם. הרב שעמד בראש העדה, אשר לא נודע שמו, היה בקי בהוראה והוא היה מחליף מכתבים עם ר' משה אלשאקאר במצרים[211]. לא ריחוק מן העיר הזאת מצד הים התיכון היתה עיר מודון ובה מצא כבר ר' בנימן די טודילא בעל המסעות בשנת ד' אלפים תתקל"א עדה יהודית חשובה. לפי בעל הזכרונות ר' יוסף הכהן (דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התור ח"א דף נ"ב) למשׁ השלטן באיזאיד ב' עינו לתופי מוריאה אשר היו בידי הוניצים, וכה דבריו: "ויהי לתקופת השנה וילך על מודון ויצורו עליה ותבוא העיר במצור והרעב כבד, וישלחו אליה בעלי ויניציאה ספינה נהולה ותבוא העירה ביד רמה, ויצו נציב ויניציאה אל יושבי העיר ללכת הימה להקל מעליה את החטה (שהביאה הספינה לעיר) וילכו כלם שמחים ושובי לב, ולא שמו לבם אל האויב אשר סביבותם יחנו, ויודע הדבר לבאיזיט ויצו ויקרבו כלם העירה, ויעלו על החומות, ולא היה שם איש, וירדו העירה וירוצו ברחובות בטרם יוכלו [התישבים] לשוב אל משמרתם, ויהרגו כל זכר, ויקחו את הנשים ואת הטף ואת כל רכושם בעת ההיא. ביום העשירי לחדש אגושטו בשנת חמש מאות ואלף (כ' אלול ר"ם) והאנשים אשר במצודה לא יכלו עמוד ויתנוה בידו וילכו לדרכם. וירא אנשי קודון כי נלכדה מודון וייראו מאד, וישלחו מלאכים אל באיזיט לאמור הננו לך לעבדים, ויתנו העיר בידו, ויבואו אנשיו העירה בשלום וישבו במוריאה עד תרש האביב, ויחזקו את מודון ויקימו חומותיה, וישם בתוכו משמר, ויביאו אנשים משאר הערים לשבת". גם פליטי ספרד התישבו שם ויסדו עדה חדשה, ויקר מקרה באשה אחת מעוברת שנתגרשה מבעלה ויהודי אחר חפץ לקחתה לו לאשה, וישאלו את פי ר' משה אלשאקאר במצרים אם בכלל לא ישא ארם אשת חברו מעוברת עד ארבעה ועשרים חרש[212]. רב העדה ערך כפעם בפעם שאלותיו אל ר' משה אלשאקאר מצרימה על ספר משנה תורה אשר לא יבול להבין דבריו ולרדת לסוף דעתו, ונראה הדבר שהרב הזה היה מוקירו כערכו, היות שבתשובתו כתב אליו: "ושלום יוסיפו לך כנפש נאמן אהבתך וכו'[213]. עוד היה מקרה ביהודי של פטרץ שיצא ללכת למודון עם כל בני ביתו ובהיותם עוברים הנחל הקטן הסמוך לכפר הנקרא פוד, אשר באמצע הדרך נתגוהו תושבי המקום לעבור בבוצית קטנה, כי אין שם נשר בפרק ההוא, ונורלו הרע גרם לו שבהיותו בתוך הנחל נטתה הבוצית מעט, כי כברה מן הצד האחד, ונהפכה והנחל היורד במרוצה במקום ההוא שטפתו מבלי שיוכלו להצילו. וכאשר נשמע הדבר בפטרץ שלחו יהודי אחר לבקשו ואחרי חפוש שני חדשים הגידו לו היונים שמצאו גוית איש בתוך הנחל בין העצים, והיהודי שלא היה מבירו חתך זרועו ויביאה לפטרץ

---

[210] שו"ת ראם ס' נ"ו.

[211] שו"ת משה אלשאקאר, שאלת מקורון על חרמב"ם פרק ז' הלכות שחיטה.

[212] שם ס' י"ב.

[213] שם ס' נ"ח.

להראותו, כי ממנים פרשים היו על ורוש, והיונים קברו את הנויה על שפת הנחל. על הענין הזה שאלו את פי ר' דוד הכהן הרב בפטרץ בפרק ההוא[214]. אמנם בשתי הערים האלה לא עמד הישוב היהודי ימים רבים ובחלק השני נראה איך כבש השר הויניצי אנדריאה דוריאה בשנת רצ"ו את שתי הערים האלה ויגלה את היהודים אשר היו שם ומן היום ההוא והלאה לא הוסיפו היהודים להתישב שם.

למזרח הערים האלה היתה העיר הקדמוניה ת ב ץ (Thebes) ובפי התורכים והיהודים טיוה. מלבד היונים התישבו שם גם פליטי ספרד ופורטוגאל, אנשים רשומים ומיוחסים, עד שבן הדור ההוא קרא אותה: „עיר המפורסמת בחכמה, קריה נאמנה"[215]. וקריב לעיר הזאת היה האי העומר מנגד לארץ יון הנקרא בפי האיטליאנים ניגרופונטי ובפי התורכים והיהודים אינריבון. ושם העיר הגדולה נינרופונטי ונקראת היום כלכים (Chalkis), אשר בה ישבו היהודים עוד מימי קדם. וכאשר ככשהו התורכים הוציאו את היהודים אשר שם ויביאום לקושטנדינא, ושם יסדו את העדה החשובה והגדולה הנודעת בראשית התישבות התורכים בשם ק"ק נינרופונטי. ובכל זאת נשארו קצת יהודים שם וכבוא פליטי ספרד ופורטוגאל עלה מספרם הרבה מאד. ולמרות חלופי השנים והתמורות השונות אשר עברו על תושבי האי הזה נתחדש בת הישוב היהודי כפעם בפעם עד ימינו אלה.

העברנו לפני הקורא מצב היהודים בכל ערי מגוריהם בתורכיה האסרופית בראשית ממשלת התורכים והתישבות פליטי ספרד ופורטוגל, ועתה נוסיף לשים עינינו על הישוב הישראלי במחוזות תורכיה האסיאתית בפרק ההוא כדי לתת תמונה יותר שלמה כללית ופרטית ממצב היהודים במדינה הזאת.

העיר הראשית באסיא הצעירה היתה ברוסא או ברוסה לרגלי הר האולימף, והיא עיר הבירה התורכית הראשונה. בכר ראינו שהיה שם ישוב יהודי מבני רומניא, אחרי בן באו שם פליטי ספרד וייסדו מלבד הק"ק הקדמון, ק"ק עץ חיים, עוד שתי קהלות: ק"ק נרוש וק"ק מאיור (ענינו Mayor היותר נדול), ובעל הזכרונות כתב: „הלא שמעתם כי העיר ההיא מימי הנרוש עלו בה נבורים במלחמתה של תורה ותמיד היה שלום בעירם. זכרתי ימים מקדם, שמה ישבו כסאות למשפט קדושים אשר בארץ החיים חיתם, החכם הרב משה אלפראנגי ז"ל, והחכם הרב אברהם אשיאוש (אשיאו) ז"ל, והחכם הרב משה ן' חביב ז"ל, והיו נוחים בהלכה ובדין זה לזה, וכאשר היה קשה בעיניהם דבר להולמו היו נמלכים בחכמי הארץ הזאת (קושטנדינא) ושואלים טעמו, וכפה נאה להם להמלך ולעשות, ולא לעשות ולהמלך"[216].

את שני הרבנים הנזכרים פה, הראשונים, לא ידענו ממקור אחר. אמנם ר' משה ן' חביב, בנראה בן משפחתו של ר' יעקב ן' חביב. היה מיוצאי העיר סמורה בספרד, והתישב עם אחיו הצעיר ממנו בשעת הנרוש בכרושה, ועמד בראש העדה והפליג בזקנה. נראה הדבר שלא היו לו בנים, כי אם בת אחת שהשיאה ל„נכבד אברהם די נאון הלוי" אשר נפטר לעולמו בשנת ר"ץ. או קמה שערוריה בעיר בין האלמנה והיורשים האחרים, ויבחרו את החכם ר' יוסף אבאיוב לדון הדין לפי ראות עיניו מצד

---

[214] שו"ת מהרד"ך בית י"ג.

[215] שו"ת ר' אליהו מזרחי ס' ע'.

[216] חמת ישרים סוף ס' קי"ד.

האלמנה הנזכרת מרת אוי בואינה ואפטרופסיה שמואל אלמולי ויצחק די הירירה. אמנם אחרי שעיין בכתובה מצא שאין כחה יפה ורצה להשתמט מברור הדין עד שהסכימו שתי הכתות לפשר ביניהן; וכן עשה מעשה [217]. את שם העיר כותבים ברוסא דיתבא על נהר גוק דירי, ור' תם ן' יחיא תקן שיש לכתוב ברושה ונהר גיוק דירי, כי מלת גוק אינה מובנת, וגיוק הוא בתורגמית תכלת (בלעז Azul) [218]. אחרי הדור הראשון לגירוש ספרד קמו רבנים אחרים, ר' אברהם ן' יעש שבא מפורטוגאל לקושטנדינא ואחרי כן התישב בברושה. הוא היה בלי ספק יותר קטן בשנים מר' אליה מזרחי, וכאשר באה לפניו שאלה באשה יבמה שנשארו בידה כל נכסי בעלה כנכסים שהיו שלה ונכסי בעלה והיא תופסת הכל באמתלא שתגבה כתובתה עם התוספות גם אינה רוצה אלא בחליצה ומוכרת ונותנת הנכסים כדי להפקיע זכות יורשי הבעל, ועל זה שאל את פי רב הרבנים ויחתם השאלה "על הכל יבא נא דברי רבנו, כי תורה היא ואתרי דבריך נרוץ, ושלום תורתך ינדל ולא ידל, נרצעך עבדך ובנך אני הצעיר אברהם ן' יעש". ובתשובתו כתב אליו ר' אליה מזרחי: "חרש תרשים וגוע ישרים, פלפלא תריצא ואבהתא דמרגניתא, ארי שבחבורה [219] בכל שיטה ישרה סברא ברורה, אהובי ידידי ידיד נפשי היקר המעולה, בכתם מהור לא תסולה". עוד שאל ר' אברהם את ר' אליה מזרחי על ענין הסבלונות: "לחלות פני תורתך תאיר עיני בדבר הסבלונות הנהגות בארץ הזאת, יען וביען אנחנו הספרדים לא היינו נוהגים לחוש להם, ולכן נעלם ממני פרטי הדינים הנמשכים מהם, כי גר אנכי בארץ, ואיני יודע באיזה אופן נהגו לחוש להם, ואם באתי לשאול אל זקני העיר וחכמיה, איני מוצא בהם דבר ברור, כי זה אומר ככה וזה אומר ככה, ועתה אדוני ימצא עבדך חן בעיניך והודיעני בכתב ידך המלאה והרחבה דברים פרטיים שאני מסופק בהם, והיו לי ביד למשמרת אם יבא לידי איזה מעשה, ואל אכשל בדבר הלכה... עוד ילמדנו רבנו אם הסבלונות שחוששין להם בקושטנדינא, אם הם אותם הסבלונות ששולח החתן על ידי השליח בפומבי ובקולי קולות כמו שהוא המנהג, או גם אם יתן הארוס מידו ליד הארוסה שום מתן חוששין לו... עוד ילמדנו רבנו לפי שרבו הספקות הנופלות

---

[217]) שם ס' ע"ב.

[218]) ר' תם ן' יחיא שנשאל על ענין נט הבא מברושה השיב לר' יצחק ן' לב: "ועוד שאתה כותב גוק דירי, וכבודך אינך בקי בלשון (תוגרמי) וצריך לכתוב גיוק דירי, כי שורוש גיוק הוא "אזול" בלעז (Azul) כסראה תכלת כעין השמים. וגוק אין לו הבנה כלל, וזה דבר פוסל בגט. דהוה ליה שינה שם עירו. גם כבודך כותב ברושה בשין (צ"ל ברוסא בסמך) וחראוי כפי לשון ישמעאל והטורגל בפי כל האומות הוא ברוסא בסמך (צ"ל ברושה בשין). וככה נכתב כשטרות שלהם ובכתבי המלכים וראוי לחזהר לך בזה". אמר המחבר שגיאה גמלה בפסק הזה, אם בדפוס או באשמת המצוים או המעתיק כתבי היד לרבי תם ן' יחיא, יוסף בר יהורה שלום, כאשר מזכיר את שמו פעמים רבות (חסת ישרים ס' פ"ט, צ"א, צ"ב, צ"ג ועוד), שלא היה בקי בתוגרמית ובחפצו לתקן, כי לא חבין מה שכתב ר' תם, עשה להיפך. כי ר' תם היה בקי בתוגרמית נראה מן חפסק הזה, ואי אפשר שיכתוב דבר שאינו מתאמת, ועד היום התוגרמים כותבים שם העיר: ברושה, וכן היו בידי פעמים רבות מסבעות כסף מיסי השלטן מוראד בן אורבאן וכתוב עליהן "דרב פי ברושה" (הסבעה בברושה). ומזה מתירה לר' אליקים כרמולי בספרו דברי חיים לבני יחיא שכתב חשגות על בעל שלשלת חקבלה שכתב שר' תם ידע שפת תוגרמה וחיה סרוסאי השלטן שולימאן ור' אליקים שואל: "מאין לו כל אלח?" והנה פה נתברר שידע תוגרמית (חסת ישרים ס' קפ"ם).

[219]) מים עסוקים ראש ס' ז'.

בין הספרדים בענין הסבלונות כסבת שהם נוהגים שהארוס יבא מיד אחר השדוכין בבית חמיו, ואוכל שם ונכנס ויוצא תמיד, ואינם יכולים להזהר שלא תקבל הארוסה איזה מתן מיד הארוס" [220]).

תשובת רב הרבנים לא נודעה לנו, כי נאבדה מתוך הכתב יד ולא נדפסה בספרי פסקיו, אמנם רואים אנחנו שר' אברהם ן' יעש לא שבע רצון ממנה, ואחר איזה זמן כשבאה לידו שאלה בענין הזה, הוא ערך תשובה שלא הסכימה לדעת ר' אליה מזרחי עד שהיתה למשא ומתן ביניהם [221]). בסוף ימיו העתיק ר' אברהם מושבו לקושטנדינא בעוד ר' אליה מזרחי בחיים, ושם היה במחלוקת עם ר' יהודה ן' בולאט ור' חם ן' יחיא על ארות נט אחד שלא הוכשר בעיניו, ויכתוב הצמרקות למה שנראה בעיניו לפסול אותו [222]). בשנת רצ"ב, בהיות ר' אברהם צרפתי בקושטנדינא, היה מעשה בעיר על ענין שבועה, והוא החתם על פסק שנמצא מימי ר' אליה מזרחי, וכן המכימו עמו ר' אברהם צרפתי, ר' אליה הלוי ור' חם ן' יחיא, וכאשר שלחו הפסק לשאלוניק אל יד ר' אליעזר השמיני כתב בראש הפסק, שר' אברהם ן' יעש המסכים לא היה עוד בין החיים, וזה יראה שנפטר לעולמו בשנה ההיא [223]).

ולר' אברהם ן' יעש, היה את ושמו ר' שלמה ן' יעש שהיה ממכהר הרבנים בברושה. אחרי כן העתיק גם הוא מושבו לקושטנדינא ושם בא בהתחברות בדבר הוראה עם ר' יהודה בכ"ר משולם אשר הוקירו ויתארוהו: החכם וחסיד ועניו כ"ר שלמה ן' יעש [224]), וכרבות הימים שבו בני ר' אברהם ן' יעש עור הפעם לברושה ונכדו הנקרא בשמו ר' אברהם חזר עוד הפעם לקושטנדינא, ופעולתו תכא לפנינו בחלקים הבאים.

אחרי ר' אברהם עמד בראש הרבנים החכם התלמודי ר' יוסף אבאיוב, כנראה מנזע רבנים מן המערב. בימיו קרה מקרה באיש אחד שכיב מרע ויצוה שיפרעו מנכסיו לבעלי חובותיו ובכלל שיתנו לשני ניסיו בעלי אחיותיו חמש מאות לבנים לכל אחד, ואנשי המעמד בחברת הרב מינו אפוטרופוס אחד, והוא השניח על הנכסים וישלם לקצת בעלי חובות ובכללם לבעל אחות המת האחד, כי השני לא היה בעיר, אחרי איזה זמן מינה האפטרופוס הזה אחר תחתיו בסבת מה, והנה הגיע ניסו של המת השני וידרוש חמש מאות הלבנים, והאפוטרופוס השני מאן לשלם, כי מה שנשאר הוא דבר מועט ויש למת בת קטנה ואולי לא יספיקו המעות לכלכלה ולנדלה וזה אומר מה לי ולצרת הזאת; ועל הענין הזה שאלו את ר' חם ן' יחיא בקושטנדינא, אשר השיב, שראוי לשלם לניסו השני באשר שלמו לראשון, אמנם כאשר הניעה התשובה לברושה, השיג על זה ר' יוסף אבאיוב והוכיח בתשובה אחרת שעל פי הדין היתומה קודמת ואין לשלם דבר או חצי דבר כל עוד אין שעור בנכסים לכלכל היתומה [225]).

אך נמצא בעיר ברושה חכם אחר ושמו שמואל עוזיאל אשר לפי ראות עיניו חשב שר' יוסף ננע בכבוד ר' חם ן' יחיא על אשר לא קבל את דבריו ויכתוב קשות

---

[220]) מים עמוקים, ראם ס' ל"ז.
[221]) שו"ת ראם ס' י"ז-י"ח.
[222]) תמת ישרים ס' ל"ז ום' ל"ם.
[223]) מים עמוקים, ראם ס' ח'.
[224]) שם, ס' ל"ם.
[225]) תמת ישרים ס' ע"ם.

ומרורות כנגדו בדרשו עלבונו של ר׳ תם ובכתבו פסק כנגדו[226]. אולם מה שנעשה כבר נעשה והאפוטרופוס החדש מאן לשלם התמש מאות לבנים. בשנת הירץ ביום כ״ה לחדש ניסן נכתר ר׳ יוסף אבאיוב לדון משפט מרת אוי בואיינה בת ר׳ משה ן׳ חביב ואלמנת אברהם די נאין הלוי מצד אחד והיורשים האחרים מצד השני, וכבר ראינו שעלה ביוזו לפשר בין שני הצדדים[227]. מן העת הזאת נפתם חזון ממנו, ורק שנות מספר אחרי כן ריואים אנחנו את בנו ר׳ יעקב בתור רופא ורב הכולל בעיר הקרובה אמציא בעת העלילה הנוראה על היהודים וישרפו אותו באש ברחובות קריה, כאשר יבא הענין בחלק השני.

בפרק הזה היה בברושה ר׳ שמעון ן׳ חביב בן אחיו של הרב משה ן׳ חביב[228], עוד היה שם החכם והרופא אברהם סמאיה[229]. מלבד אלה היה מורה הוראות ר׳ יצחק ן׳ לב אשר דברנו עליו בראשית הפרק הזה.

ולפאת מזרחית מברושה כמעט בקו ישר היתה העיר אנגורה (תורכית אינגור ומקדם אנקיר) ובה היתה ערה קטנה מבני רומניא. פליטי חצי האי הפיראני התישבו גם הם בה וייסדו שתי קהלות, ק״ק ספרד וק״ק פורטוגאל. קרוב לשנת ר״ע היה מקרה בערת הפורטוגזים ששכרו להם איש אחד ללמד את ילדיהם בתלמוד תורה וכל אחד יתן לו שכרו בעד טרחו, מלבד זה התנו עמו לשלם לו מכים הקהל כדי מאה לבנים לחדש בעד משרת הקהל, להיות להם שליח צבור ולשחוט להם. אחר איזה זמן לרגלי מחלוקת בקרב העדה הסכימו לבלתי תת לו המאה לבנים ולסלקו ממשרת הקהל. וכאשר נתברר לו הדבר הזה, מיאן ללמד בבית הספר עם התלמידים. אז התאספו ויקראו אותו ויאמרו לו: למה תעשה כן לבטל הנעורים מלמוד התורה? ויען להם, שלא ילמד כל עוד יסלקו אותו ממשרת העדה ולא יתנו לו השכר. בראות בני העדה שלא יאות להם באופן אחר הסכימו לשלם לו מאת הלבנים ובלבד שיחחיב לשחוט להם עד תום הזמן ששכרוהו בראשונה, ונשבעו לו על זה וגם הוא נשבע להם על דעת הקהל, לא עברו עוד שני חדשים מיום שנאותו לתנאים החדשים, והנה התתרש ויגד להם שכשום אופן לא ישחט להם. לשוא הלכו אצלו כמה יחידי העדה לחלות פניו לשוב מדרכו, כי הוא עומד במרדו, ובאשר הזכירו לו כי הוא עובר על שבועתו הכחישם על פניהם ואמר כי לא נשבע, ובאשר העידו כל העומדים באספה כי באמת הוא נשבע לפניהם, אמר להם שהם פסולים להעיד, בהיות שהם נוגעים בדבר. על הענין הזה התאוננו לפני רב הרבנים ר׳ אליהו מזרחי והוא השיב להם בארמית, ותמצית דבריו שהשוחט הזה חייב לשחוט להם וללמד בניהם, ובני העיר יכולים להעיד על השבועה ממין בזה[230].

אמנם החכם הזה ערך גם הוא שאלתו אל רב הרבנים ויבאר לו עניו, לפי דבריו הוא עבר דרך אנגורה אך לא יכול ללכת הלאה לדרכו מצד הקושי הידוע והצרך להתעכב באנגורה להפצרת המעולים בק״ק שהבטיחו לתת לו די מחסורו מאה לבנים לחדש וייטב בעיניו להשאר שם ולבלתי היות נע ונד בארץ. לאסונו בא העירה איש

---

226) שם, ס׳ פ׳.
227) שם, ס׳ קע״ב.
228) שם, שם.
229) שם, ס׳ נ״ב.
230) שו״ת ר׳ אליהו מזרחי פ׳ ו״ב.

מחרחר ריב ר׳ אברהם כלב וילך עמו בקרי להתנגד לכל הוראותיו, והיה החכם הזה מורה להם על המשקים שעושים הנכרים ממיץ צמוקים שהוא אסור, והחכם אברהם כלב אמר שהוא מותר, ובקושטנדינא שותים כל החכמים, והוא בעצמו שתה להוריות הלכה למעשה, והרבה אנשים עשו כמוהו, ולא עוד אלא שהקלו לקנות החומץ של נכרים, באמרם שכמו שהמשקה הזה מותר, מפני שעדין לא הגיע לכלל יין, גם חומץ הצמוקים מותר מפני שכבר יצא ועבר מכלל יין. עוד הורה החכם אסור על החלב שחלבו נכרי והתבשיל והמקפה העשוי ממנו (קאיימאק בתורכית), והחכם שבננדו אמר שהתבשיל והמקפה מותרים בכללו של היין. עוד באה לפניו שאלה באלמנה שבאה לגבות כתובתה והחכם אמר שיש להשביעה לכל הפחות בתפילין, בהיות שהם הביאו ספר חומש להשביעה והחכם מאן, והחכם שבננדו עם התומכים אותו ערערו שלא עשה יפה, ואלה העניינים היו בעוכריו להביא מכסוך בינו ובין מקצת יחידי העדה התומכים בידי החכם אברהם כלב, והנה לא הניעה עדינו תשובת ר׳ אליהו מזרחי ולא נדע פשר השאלה הזאת, בהיות שחסר חלק אחד מן הכתב יד לפני מרפים התשובה [231].

העיר אננורה בהיותה בלב אסיא הצעירה, או אנאדול, כאשר קוראים אותה התורכים, על אדמה פוריה ובאמצע הדרך בין ברוסה ויתר הערים התיבוניות, היתה בימי קדם כמו שהיא עד היום, מקור המסחר למשי, עורות, בהמות נפות ודקות, צמר יקר עד מאד, נכאת ודבש ועוד דברים רבים, ובעל הזכרונות מעיד שבנהוג בעלמא בני קושטנדינא וברוסה היו מפקידים בידי סוחרי אננורה והסרסורים כספיהם כדי שיקחו להם סחורות שונות ולא היו חושדים אותם, כי באמונה הם עושים ולעולם לא נשמע איזה דבר תרמית או מעל, ובזה האופן היו בני אננורה מרויחים גם הם על הצד היותר טוב, ובכל זאת היו מקרים בורדים שהרעישו את שוק המסחר. האיש יוסף מתושבי אננורה הלך לברוסה למכור סחורתו, ובשובו לעירו הפקיד בידו הסוחר יואל מאתים דינרים לקנות בעבורו שלשה גיאמילושים (עורות) הנקראים סוף (בתורכית) או שיתן המאתים דינרים לאיש דוד סרסרו לקנות הסחורה הזאת בעבורו, וכעבור ששה חדשים ולא קבל דבר ממנו הוצרך לבוא לאננורה, וישאל את סרסורו דוד למה לא שלח לו הסחורה ושיתן לו המאתים דינרים או הסחורה, וזה ה׳׳ה במעמד האיש יוסף, והנה הסרסור דוד אמר שלא קבל מאומה, בעוד שהאיש יוסף הכחישו ויגד שנתן הכסף בידו ביום פלוני במקום פלוני, באופן שהסוחר הברושאי אבד כספו מבלי שיכול לבאר יד מי במעל הזה [232].

עוד קרה מקרה לא טהור, שסוחר אחד מאחלב (ארם צובא) הנית מעות ביד הסוחר יצחק באננורה בתור פקדון, כי ירא לקחת כספו בדרך המסוכן. אחר איזה זמן שלח את פקידו או משרתו אבנר מאחלב לאננורה לקנות סחורות בעבורו פעם ושתים, והנה פעם אחת בא האיש אבנר לחנותו של יצחק ויאמר לו שקודם צאתו מאחלב צוה לו אדוניו שאם יצטרך איזה סך כסף לקנות איזה סחורות יותר ממה שבידו יפנה אל האיש יצחק שהפקיד אצלו כל כך כסף ממין פלוני וממין פלוני, והאיש הזה בידעו את אבנר כי הוא משרתו של המפקיד בידו, ויותר מזה שנתן לו הסמנים השונים, כפי אשר היו בידו, האמין לדבריו ויתן הכסף בידו. אמנם אבנר עוד טרם קנותו

---

[231]) מים עמוקים ס׳ ר״ז.

[232]) חמת ישרים ס׳ ש״ל.

סחורות שחק בקוביא ויאבד לו כל הכסף אשר הפקיד אדוניו בידו׳ גם הכסף אשר לקח מיצחק, וכאשר נשמע הדבר באחלב מהר המפקיד לבוא לאנטרה וידרוש את פקדונו מיד יצחק, וזה השיב שכבר נתנו לאכנר משרתו ועשה דברו. על הענין הזה שאלו את ר׳ תם ן׳ יחיא מקושטנדינא ותשובתו היתה שיצחק חייב לשלם כל המעות בשלמותן לאיש המפקיד, והיא ילך וידרוש מאכנר [233]. המקרה הראשון כשני הביא מורך בלב בני אנטרה, בהיות כל עסקיהם תלוים באמונה שמאמינים בהם יושבי ברושה וקושטנדינא, ויראו שאם ימאנו להפקיד ביריהם כספיהם במוקדם, יניע להם נזק שלא יוכלו לשלח ידיהם במסחר ולהתפרנס כראוי, אך נראה שפחדם לא היה פחד, וכמעט שלא נראה עוד הכחשות כאלה, ואנטרא היתה תמיד עיר ראשית במסחר במדינת אנאדול, בהיותה עיר תיכונית ואם הדרכים שבין קושטנדינא, דרך ברושה, לאחלב, דמשק וארץ ישראל.

על כל הדבר הקשה בעיני בני העדה הזאת היו שואלים את פי רבני קושטנדינא. כן שאלו על מעשה שקרה בעיר, באשה שנתגרשה על ידי שליח להולכה, והבעל היה גם הוא בעיר ואחרי כן הלך לו, והיו מנמנמים בדבר מאותם החכמים אשר היו עוברים דרך אנטרה לעלות לארץ הצבי, ור׳ תם ן׳ יחיא שנשאל על הענין הזה השיב, כששלשתם בעיר צריך ליזהר שיהיה באותו היום של הכתיבה גם הנתינה והמחמיר בכל אלו הדברים תבוא עליו ברכה [234].

ולפאת מזרחית צפונית מן העיר הזאת במדינת סיוָאש היו שתי ערים קטנות קרובות זו לזו, אמאסיה ושוקאט, ובהן ישוב יהודי מימי קדם, העיר היותר גדולה משתיהן אמאסיא, או מסיא, כנודע בספרי ישראל, על שפת הנחל ייקיל־אירמאק. שם התאספו גם מנולי ספרד ובערך שנת רמ״ה שאלו משם את פי ר׳ אליהו מזרחי על קצת ספקות שהיו להם. מקרה היה בעיר המפיץ מעט אור על המצב השפל שהיה בפרק ההוא ביהדות ובחנוך בעיר התיכונה הזאת בין היהודים. פעם קרה שקרא החזן ביום השבת לעלות לקריאת ספר תורה איש זקן ככבן ששים שנה, ואחרי כן נתברר שלא ידע לקרוא ולא היה מביר האותיות, אם צריך לקרוא אחר תחתיו. וכן קמה שאלה בעיר על פירוש שחוק הקוביא, אם הוא שחוק פרטי, או אם הוא יכלול כל מיני שחוק, כי תקנה נעשתה בעיר שלא לשחק, ונחוץ לדעת באור השם הזה. ועל השאלות האלה ערכו בקשתם לרב הרבנים, וחכמי העיר החותמים הם: ועירא דמן חברייא שמואל טולידאנו, וזטא דרבבי דבי רב יעקב בן לאדוני אברהם אלקבצי (אולי אלקצבי) אברהם בר רבי יוסף בן צופה, ועירא דמן חברייא יצחק בן משה אדילאפיא (אולי שבוש אבועלאפיא) [235]. ואחרי הדור ההוא היה רב העיר איש נודע בשמו ר׳ אברהם, שהיה לפי הנראה נכבד בעיני בני דורו, והוא ערך שאלתו לר׳ תם ן׳ יחיא על הענין הזה: איש יהודי המיר דתו בדת המחמדית וילך לו מעיר אמאסיא, לאחר שלש שנים בא המומר הזה לעיר הקרובה טוקאט ומרצונו הטוב אמר לסופר הקהל לכתוב גט לאשתו, ושני ערים העמיד לתתם, ועוד איש אחר העמיד כדי שיוליך הגט לאשתו, ועוד אמר לסופר: אם ימצא איזה פסול בגט הזה הנני מרשה אותך לכתוב כל כך נסין עד שימצא כשר ומתוקן בנחוץ. וכאשר בא השליח לאמאסיא עם התרשאה מצא רב העיר איזה

---

[233] שם, ס׳ קס״ב.
[234] שם, ס׳ קס״ד.
[235] סיס עמוקים. ראם ס׳ י״ב.

פסול בגט, וישב השליח למוקאש לקחת גט אחר וימצא הסופר והעדים ויקח מידם גט אחר כשר ולפי הדת, אמנם בעל האשה לא היה עוד בעיר, וכאשר שב לאמאסיא, נסתפק הרב אברהם אם תהיה האשה מנורשת בהיות שנכתב הגט השני והבעל לא היה שם, ור' אליהו מזרחי השיב שאם נסתפק בכשרותו על אשר לא היה הבעל בשעת כתיבת הגט השני אין כאן בית מיחוש בלל, כי לא מצאנו בשום מקום שיכריחו את הבעל לעמוד שם בשעת הכתיבה, כי אם השליח, כדי שיוכל לאמור בפני נכתב ובפני נחתם [236].

ולפאת מערבית דרומית מן הערים האלה במדינת חידודא בינקיאר על רכסי הרים היתה העיר קארה־חנסאר (הארמון השחור), והיא הנקראת אפיון־קארה־חיסאר להבדילה מעיר אחרת כשם הזה במחוז אנגורה, ושם היה ישוב ישראלי מבני הרומניוטים, ואליהם נספחו קצת משפחות ממגורשי חצי האי הפיראני. מקרה היה בעיר בגט אחד שניתן בה, והיו ערעורים לפוסלו, כי נכתב שם המקום קארה־איסאר, כאשר כותבים הספרדים, בעוד שהיה לכתוב לפי הכתב התורכי קארה־חיסאר, ורוחב הכתיבה היה ערוך על הארך, ולא היה רשום העומד היום בעיר פלונית, והערים לא היו על השרטוט ולא התמו בכתב אשורית, והיתה אות בערים שאינה מוקפת גויל, וכתוב שם האשה מאפירה כמנהג הספרדים ולא זאפירה כמנהג היונים, ועל הענינים האלה שאלו את פי ר' תם ן' יחיא, שמלבד בקיאותו בהוראה וספרות ישראל היה גם כן בקי בתורכית ויונית, והורה שאין לפסול הגט על פי הערעורים האלה [237].

ולצד דרומית מערבית מן העיר הזאת היתה העיר הגדולה מאנגיזיאה (תורכית מאניסה), בבוא מנורשי ספרד התישבו שם ולפי דברי בעל הזכרונות: „שאין בעיר מנגיזיאה שום אחד מאנשי המקומות הללו (רומניא) אלא על דרך העברה בלבד, והספרדים באו שם שנתישבו שם לבדם, אין זר אתם". הפליטים האלה יסדו בתחלה שתי קהלות ק"ק לורקא וק"ק טולידו, אחר איזה זמן היתה מחלוקת בעיר ובאשר השלימו המרובים ביניהם יסדו קהלה חדשה, ק"ק שלים. הרב הראשון שעמד עליהם יוצא קאשטיליא היה „הרב החסיד איש היחס והמעלה אשר היה שר ושופט בישראל כמוה"ר יהודה ן' שושן" [238]. בעיר הזאת קרה מקרה באשה אחת שלא חפצה באישה באמרה שהוא מאוס עליה, וקרוב היה הדבר, שקרוביה היו כופים הבעל להוציאה. או שאלו את פי רב הרבנים ר' אליה מזרחי בקושטנדינא על הענין הזה, והוא הורה להם „שבמקומות הללו לא נהגו להקל בענין זה, שהרי כמה נשים טענו טענת מאוס עלי ולא שמענו מעולם להשתמש בכפיה, אלא יושבת היא לעצמה והוא לעצמו, שאינה כשבויה להבעל השנאוי לה, עד שיתפיסו מעצמם, כי מי הוא זה שירצה להכנים עצמו בספק איסור אשת איש להשתמש בכפיה, וכל שכן בזמנים הללו שרבו הפרוצות, דודאי יש לחוש בהן שמא נתנו עיניהן באחרים [239].

עוד היה מעשה בגט שניתן על ידי שליח והבעל במנגיזיאה והאשה בקושטנדינא, ואינו ידוע מקום הלידה שלהם ואין להם מקום דירה קבוע, כי לא ישבו מעולם שנים

---

[236]) תמת ישרים ס' קצ"ו.
[237]) שם, ס' ק"ה.
[238]) שו"ת ר' אליהו מזרחי ס' כ"ה.
[239]) רשדם יו"ד ס' צ'.
[240]) שו"ת ר' אליהו מזרחי ס' כ"ה.

עשר חדש כאחת במקום אחד והם גולים ונדחים, על זה השיב ר' תם ן' יחיא שנשאל על העניין הזה: „וכיון שיש שליח קבלה אם יראה להרב יהודה ן' שושן שלא לחוש לדברי הרא"ש יכתוב מקום עמידתו, ועמידתה לא יוכיר כלל, ומקום דירתם חקרנו עליה ואין לבעל ולא לאשה מקום דירה כלל, ולכן הטוב שלא לכתוב מקום האיש והאשה כלל, כיון שאין עיכוב בדבר [241].

במנויאה נמצא עד היום הזה תנ"ך בתוב על קלף ישן עד מאד בספרד, ולפי המסופר מצאו תיבה שטה על פני המים סביבות העיר וכאשר פתחו אותה מצאו הספר הזה, אך הנראה היא שהפליטים הביאו עמהם הספר הזה וישמרוהו כדבר חפץ עד היום הזה. לפי הנודע הוא הספר היחיד שנשאר בידי הספרדים לזכרון הארץ אשר נרשה אותם עד ימינו אלה.

הספרדים החישבו בסביבות מנויאה בערי תירייא, נאזילי, קושאדאסי ואשמיר, כאשר היו בותבים בפרק ההוא במקום אזמיר (Smyrna). בקושאדאסי נודע עד היום בית הקברות היהודי ישן נושן ושם נמצאה עד היום המצבה היותר ישנה משנת רע"ב. באשמיר היתה עדה קטנה מבני הרומניוטים, והספרדים התישבו שם במספר מצומצם. העיר הזאת החלה כמאה וחמשים שנה אחרי הפרק שאנו עומדים בו להצטיין באוכלוסיה היהודים ולמנות בקרבה עדה גדולה יהודית כשלוניק, קושטנדינא ואנדרינופלא. פעולת הגולים מספרד ופורטוגאל ובניהם שנולדו בארץ מולדת החדשה נראה בחלקים הבאים.

לא למותר יחשב לתת לפני הקוראים והמעיינים השינויים השונים בכתיבת שמות הערים והמנהגים השונים בכתיבת הנטין, מנהגים שנשארו בתקפם מימי קדם ומראשית התישבות היהודים בארצות הקדם.

א) באנדרינופלא ברושה, שלוניק, אזמיר וצידון כותבים בנטין „בכך בשבת כך ימים לירח", אבל בקושטנדינא, בונאו־איסאר ונאליפולי כותבים „בכך לידח" וכן המנהג באלכסנדריא.

ב) בכל אלה הערים בותבים „למין שאנו מונין באן", אך באלכסנדריא „למניגא דרגילנא לממניה ביה הבא".

ג) בכל אלה הערים בותבים „דעל כיף", אך באלכסנדריא „כף" (בלי יוד).

ד) בכל המקומות הנזכרים כותבים „ימא מותבא", אבל בקושטנדינא, נאליפולי וכונאו־איסר כותבים „ימא דנה מותבה", ובאלכסנדריא כותבים „דנא" (באלף).

ה) בצידון כותבים „ומימי מעיינת ובארת" (חסר ויו), בשלוניק, נאליפולי ובונאו־איסאר כותבים „בארות" (בויו) ובאזמיר כותבים „מעיינות" (בויו) „ובארת" (בלי ויו).

ו) בכל המקומות הנזכרים כותבים שמות המגרש והעדים „בן פלוני", זולתי בשלוניק שבותבים „בר".

ז) בכרושה ובצידון בותבים „העומר היום במתא". באנדרינופלא, קושטנדינא, שלוניק, נאליפולי, אזמיר ובונאו־איסר כותבים „העומר היום כאן" ובאלכסנדריא „העומד היום פה".

ח) בכל המקומות הנז' כותבים „במתא... הנזכר" ובאלכסנדריא אין כותבים „הנזכר".

---

[241] תמת ישרים ס' ט"ג

ט) בכל המקומות הנז' כותבים „לי ולאבהתי ולאתרי" וזולתי בקושטנדינא וגאליפולי שכותבים „לאתריהון דאבהתי".

י) בכל המקומות הנז' כותבים „צביתי וכו' אנת אתתי" וזולתי באנדרינופלא שאין כותבים „אנת אתתי" אלא „אנת".

יא) בכל אלה המקומות כותבים „פלוניה בת פלוני" וזולתי באלכסנדריא שכותבים במקום „בת" „ברת".

יב) בשאין האשה בעיר, בצידון ואלכסנדריא כותבים „בכל מקום שאת עומדת" וביתר המקומות אין כותבים דבר.

יג) „ליכי ולאבהתיכי דהוית"—כן כותבים בכל המקומות, זולתי באנדרינופלא ואלכסנדריא שמוסיפים „ולאתריכי".

יד) „דהוית איתתי... בנפשכי" (בלי יוד אחר השין)—כך כותבים באנדרינופלא, צידון, שלוניק ואזמיר, אבל בברושה אלכסנדריא, קושטנדינא, גאליפולי ובונאו-איפאר כותבים „בנפשיכי" (ביוד אחר השין).

טו) „למהך... בידיכי מן שמי"—כן כותבים באלכסנדריא אזמיר, שלוניק, צידון ואנדרינופלא, אבל בברושה, בונאו-איפאר, גאליפולי וקושטנדינא אינם כותבים „מן שמי".

טז) מנהג קושטנדינא ואנדרינופלא שעדי הנט הם עדי השליחות, אבל מנהג אזמיר ושלוניק וארץ ישראל לבקש עדים אחרים לשליחות[242].

[242]) לב שלמה, לר' שלמה בן ב' בנימין חלוי אח"ע ס' ן'.

פרק ו

מדינת דמשק, סוריא, ארץ ישראל ומצרים תחת ממשלת שלטן שלים א׳

עדת דמשק וארם צובא.—העדה בירושלים.— ר׳ עובדיה ברשנורא.—התקנות בירושלים. — ר׳ ישראל אשכנזי. — העדה בעזה.— חברון. — צידון. — ר׳ יוסף סאראגוסי.—צפת.—ראשית הנגידות במצרים.—ר׳ יצחק הכהן שולל.—ר׳ משה ן׳ אלשקר.— ר׳ שמואל ן׳ סיד.—ר׳ שמואל חקאן חלוי.—ר׳ דוד ן׳ זמרא.— תקנות ר׳ דוד ן׳ זמרא.—העדה באלכסנדריא.— ר׳ אברהם לבית חסופר.— עדת רשיד.— מנהגי חיתורים במצרים.

בפרק הקודם כבר ראינו, שבשנת רע״ז עלה השלטן שלים א׳ למלחמה על מצרים ויכבוש את כל המדינות העומדות על דרכו: ארם נהרים, סוריא וארץ ישראל, כאשר חזה מראש הרב המקובל ר׳ שלמה דיל מדרש „והיה זה שלום אשור כי יבוא בארצנו", לאמר עד שילבוד שלטן שלים את אשור, ואז יהיה שלום בארץ.

בעל הזכרונות ר׳ יוסף הכהן מספר ברוב ענין פרטי המלחמה הזאת, ובהיות שהוא היה בן הדור ההוא והענין נוגע בכלל לארץ ישראל והמדינות הקרובות לא למותר להביא לפני הקוראים את הפרק בשלמותו.

השלטן שלים עוד בראשית מלכו בא בסכסוך עם הפרסים הנודעים בימים ההם בשם „סופים", שהם מפלגה פרטית בדת האיסלמים והם אויבים בנפשם, לתונרמים ופה ידבר בעל הזכרונות: „וישלח הסופי לקאמפיסון ושלטן מצרים לעזרה וישמע בקולו לאמר כעמי כעמך, כסוסי כסוסיך רק חזק ואמץ, והיה בעת האביב ונלחמה עמו. ויכרתו שניהם ברית. ויהי בשנת שמנה עשר וחמש מאות ואלף (רנ״ז) וישא שלים את ראש אנשי הצבא ויתן את שכרם, ויסע מאיקוניאו (קוניא) בחדש האביב וילך אל ההר טאברו, ויהי בהיותם בדרך ויונר לסלים לאמר: נסע השלטן ממצרים והנה מציב לו יד להתחבר עם חיל הסופי, ויסוב ויעמד ויועדו שם, ויאמרו טוב להלחם בשלטן ראשונה טרם בואו אל הסופי ונראה מה יהיו חלומותיו. וישובו אחור וילכו קדמת הציליציא, וישמע השלטן מלך מצרים וינע לבו ויאסוף מהערבים עם רב, מלבד המאמלוקי, אשר היו עמו חמשה עשר אלף, ויבואו עד העיר הנדולה חלב ויחנו שם.

ויחפז שלים ללכת לקראתו, ויגידו לו לאמר הנה חיל השלטן (של מצרים) על הנהר סינגה. וילך שם ביד חזקה ויפול עליהם וישרכו שם מלחמה בכ״ד אוטסטו, וילחמו המאמלוקי ויבואו עד מקום הנינוצארי ביד רמה, ויזורו אחור עד המקום אשר שלים שם, ויצו שלים ויתנו אש באילים המנחים (ר״ל כלי תותח) ותרעש הארץ לקולם, ושמש וירח קדרו כי עלה עשנם השמימה, ויכו במאמלוק מכה רבה, והטוסים הנשארים נסו לקולם ולא יכלו להשיבם אחור כי לא נסו בכל אלה, ויאורו אנשי שלים הנחשלים חיל וירדפו אחריהם ויחלישום לפי חרב, ולא שמעו הנשארים אל השלטן (המצרי) מקוצר רוח כי נפל פחד המוללות עליהם, ויברח גם הוא אחרי הלחמו ויתעלף ויפול

ארצה וימת קאמפיסון [1] השלטן בעת ההיא, וקאמפיסון בן שבעים ושש שנים (שמונים שנה לפי המקורים התורכיים) ושש עשרה שנה מלך במצרים ולא שמע קול מלחמה עד היום ההוא, וינוסו הנשארים לחלב.

ומלים לן בלילה ההוא במחנה וישם סביב משמר, וישכימו בבקר וילכו אל מחנה האויבים ויבוזו בזה רבה. בלילה ההוא יצא נאזילי שר צבא השלטן (המצרי) והנשארים באשמורת הרביעית מחלב וילכו לדמשק, ויקרב סלים העירה, ויצא קאסיר־ביי שר העיר ויתן העיר בידו ויכבדהו סלים, או אמרו קאסיר־ביי מוסר ארוניו... ויבא סלים העירה והנחה לעיר ולסוחרים עשה, ויקבלוהו בשמחה, ויונד לסלים לאמר נאספו המאמלוקי בדמשק וילכו מצרימה להמליך עליהם מלך. ויסע סלים מחלב וילך דמשק ויקרב העירה. ויאמרו זקני העיר: כרות לנו ברית ונעבדך, ויכרות להם ברית ויבא העירה, ואנשי הצבא נשארו החוצה לבלתי שחת את הארץ. וישמעו אנשי טריפולי וצידון ובאריט וטולומאידה את שמע סלים ויצאו גם הם אליו לשלום, ויאספו מזקני כל הערים אל דמשק ויחדש שם המלוכה, שם שם להם חקים ומשפטים, ושם נשבעו לו להיות לו כעבדים. כיום הזה. וישבו שם ימים אחדים עד שוב רוחם, וישם אל מצרים פניו וישלח לפניו את סינאן פחה אל ארץ פלשתים עזתה, ויהי בהיותם בדרך ויט סלים הדרך וילך אל ארץ יהודה ויבא ירושלימה וילך אל מקדש ה' ההרום וישתחו שם לה' וישב לדרכו. ויעבר סינאן בארץ ועמו חמשה עשר אלף פרשים ויצאו אליו הערביים, ויעבר ביד רמה עזתה, ויתנו העיר בידו, וישב שם עד בוא ארוניו.

אז בחרו המאמלוקי בטומום ביירו (טומאן־ביי לפי המקורים התורכיים) דיאדאבו (שר) הגדול לשלטן, והוא איש חיל רב פעלים בדורותיו, ויאסוף טומום־ביירו השלטן אנשי חיל ואת כל העברים הנמצאים במלכותו כתב על ספר, ויתן להם טוסים ובלי מלחמה, גם מהערביים אסף חיל גדול מאד, וגם את האילים המנחים (ר"ל בלי תותח) הכין ואת עפר השרפה ויפרוץ מחנהו מאד, וישמע כי בא סינאן עזתה וישלח שם את נאזילי (לפי המקורים התורכיים נ'אמבירלי־נאזאלי) ביד חזקה כי נשען על משענת קנה יושבי העיר אשר שלחו להביאו, ויירא סינאן ויצא התוצה דרך חצי יום לקראתם, ויחן שם על המים. עודם מבקשים מנוח (מקום לנוח) ויאמרו השומרים הנה סוסים באים. עודם מדברים ונאזילי הניע ויפול עליהם פתאום ויערכו שם מלחמה, ויירא נאזילי כי לא באו יושבי עזה לעזרתו וישב אחור ויניחו הבגדים והכלים בחפזם ויפלו מהם עם רב, וישב סינאן עזתה ויהרוג במשמניהם על אשר נתנו יד אל נאזילי להביאו וישב שם ימים אחדים.

אך בא סאלים עזתה וישתחו אליו סינאן ויגד לו את כל הדברים האלה, ויסע משם סלים המדברה וילך לפניו סינאן דרך יום עם היונים ויעברו המדבר ויבואו מצרימה, (לפי המקורים התורכיים, בעצת השרים המצריים שמסרו ארוניהם באיר־באי וקוח־רקדירנו אשר הראו הדרך לתורכים, והיו להם לעינים בעברם מדבר סיני) ויחנו מרחוק אצל מאקאריאה אשר שם גנת ביתן המלך ושם עצי השמן הטוב האפרסמון, ויושבי הנינה נוקבים העצים מדי שנה בשנה בסכין שן הפיל, וברדת השמן נותנים אותו בצנצנת למשמרת.

---

[1] השלטן הזה, הנקרא בפי ר' יוסף הכהן קאמפיסון, נודע בשם קאנצו־גאברי לפי המקורים התורכיים והלועזיים.

ויחזק השלטן (טומן־ביי) את מאקאריאה וישם שם את האלים (כלי תותח) ואת להט החרב לשמור את דרך עץ הנן, וישמע כי בא סלים ויצא ממצרים ושנים עשר אלף מאמלוקי עמו, מלבד הערביים, וישב גם הוא על משמרתו שם. ויונר לסלים שלא הלך אל מקום האלים, ויט הדרך ויפול עליהם אל המקום אשר התרחקו שם ויצאו אליו ויערכו מלחמה מן הבקר עד הערב ויפלו רבים חללים ארצה. ויהי השמש לבוא ויצו השלטן (טומן־ביי) ויתקעו בחצוצרות וישובו לאהליהם והמלחמה שקטה (ביום 22 ינואר 1517 לפי המקורים הלועזים) ויצא השלטן מן המקום ההוא ויבא העירה ביום ההוא, וימותו ויאדארו שר צבא השלטן (טומן־ביי) וסינאן פחה שר צבא התונר במלחמה ההיא, ויבא סלים אל תוך הגן אחרי צאת טומוס־ביירו וישב שם.

המקורים הלועזים והתונרמים מצדם יתארו המלחמה הזאת סביב העיר ראראנה כצבעים חיים, כי בו לקחו חלק מלבד השרים הראשונים גם השלמנים סלים ומומאן־ביי בעצמם. שני שרי הצבא המצריים קורט־באיי ואלאן־ביי, בראותם כי המלחמה אברה למצריים, נשבעו לקחת נקמתם ולהרוג את השלטן שלים ובחוק יד פרצו אל תוך חיילות התונרמים בלוית השלטן המצרי ויבקשו בכל הצדדים את השלטן שלים, וכאשר פגשו את שר הצבא סינאן פחה לבוש בגדי רקמה חשבו שהוא השלטן ומומאן־ביי בעצמו התנפל עליו ויהרגהו, בעוד ששרי הצבא אשר ליוותו הרגו את שרי צבא התונרמים מחמור־ביי ועלי שר האוצרות. בעל הזכרונות ר׳ אליה קאפסאלי, שהיה קרוב לפרק הזה, מספר ברוב עין צרת יהודי מצרים בעת המלחמה הזאת, ואלה דבריו [2]:

... ביה בליליא בליל רביעי לחניית טוממביי ברדניאה סגרו היהודים שערי הקהל ט״ו (בעיר מצרים היא אלקהירא) בדלתים ובריח, כי היו להם שערים בכל הקהל סביב, ויזיינו היהידים עצמם בחרב וקשת ומלחמה וכל הנשוי מפלנות תלכנה שקופיטי ואבנים גדולות וכלימטראות ויעמדו שם כל היהודים כל היום וכל הלילה, והיה להם היום למלאכת, והלילה למשמר, כי ראו את העם כי פרוע הוא כי פרעו טומם ביי לשמצה בקמיהם. והממלוכי נוי עז פנים, גי נבל נבלו פיהם נגד היהודים ועל אל אלהים ידברו נפלאות ומילין לצד עלאה מללו, ויאמרו ליהודים: אל תשמחו אויבינו לנו, בא נבוא לא נאחר, אחרי הכותנו את אויבינו (התונרמים) או נמהר לשלול שלל ולבוז בז הבוז לנאיונים, ונרוש את בשרכם את קוצי המרבר ואת הברקנים, ונם המורי (ערביים, מורים) מרו ועצבו את רוח קדשו, ויאמרו ליהודים: הביט לבניכם מטבח, ואם שוב נשוב בשלום לא נשאיר כל נשמה, ונשמו דרכיכם ויפלו פנריכם על פנרי גלוליכם, אתם נצבים היום כלכם. וישמעו היהודים את דבריהם ויעבירו אדרתם מעליהם ויעלו עפר על ראשיהם, ויצומו שלשה ימים לילה ויום, ואפילו לעוברים וליונקי שדים מנעו החלב מפיהם, ופיהם פערו למלקוש ולא טעמו מאומה, ויתכסו שקים האדם והבהמה, ויקראו אל אלהים בחוקה, וכל רוחם בוקה ומבוקה ומבולקה. וירא אלהים את מעשיהם, וינחם ה׳ על הרעה ויסנר ה׳ בעדם. או באו הישמעאלים והזיעורי(?) ועיר שם זעיר שם ויתקבצו ויהיו לאנודה אחת אל אחת למצא חשבון, ויבואו עד שערי הקהל, ויקהלו אתם מעם הארץ כימי השמים על

[2]) רבי אליהו, פרק קכ״ג ובנדפס דף צ״א.

הארץ, ויקחו את הקרדומות בידם ויכרתו שוכת עצים וישאום וישימום על שכמם, וישימו על פתחי שערי הקהל וינשו עד פתחי הקהל לשרפם באש, והיהודים עמדו עליהם, קמו בקהל, ישועו אל ה׳ הושע עמך ונחלתך אשר פדית ממצרים. ובחורי ישראל מהרו וישליכו בהם מעל הגגות אבנים גדולות ושקופיטא ויהרגו בהם כשלשים איש, ויהי כאשר שמעו קול הברת השקופיטי יראו לנפשם ויפנו ערף ולא פנים, פני ה׳ חלקם וברחו לנפשם חדר בחדר להחבא. והיה ביום הששי והכינו השומרונים את אשר הביאו וביום הששי לנסיעת טומם ביי בבקר, מכאן שהרשעים מקדימים ומשכימים לעבירות, וישכם מעלם צדקה השומרוני, שמורה לעד המאתו ועברתו שמרה נצח, וילך אל זקני ארץ מצרים וילחש באזניהם ויאמר: הראיתם איך נבה לב היהודים להריג את הישמעאלים והם במורדי אור, כי מורדים בכם וידם עם האדון (האדון הנרול, כן היו מכנים את השלטן התונרמי) ואתם מחשים ומצאתם עון. הנה כלכם בני ישמעאל עוצו דברו, כל קבל דנא ביה זמנא קריבו הנך נוברין א דר נ נ ו א נדבריא דתבריא תפתיא וכל שלטוני מדינתא ואכלו קרציהון די יהודאי, ענו ואמרין: מלכא לעלמין חיי, איתי גוברין יהודאין די משתכחין במלכותך, נוכריא אלין לא שמו עלך מלכא טעם והנך אנשי מרדין אינון במלכותך, עדי דקמילו תלתין גוברין נברי חיל די בחילך, בנין דא יפוק פתנם מלכותך מן קדמך הדמין יתעבדון ובתיהון טולי יתשמנו, ושם נקרא איש הדמים ואיש הבליעל מעלם צדקה הנזכר, איש עשיר מאד כעשרו של קורח והמן, והאיש נדול לפני השולטאנו מרואי פני המלך, יצא מפי צדקה דבר ולא ישוב, כי אם עשה אשר חשב והצליח אשר זמם, ויען ויאמר: ישנו עם אחד שישנו מן המצות מפזר ומפורד וכו׳. שמא תאמר קרחה אתה עושה במלכותך, ת״ל מפוזר וכו׳ אם על המלך טוב יכתב לאברם וחמשים אלף פרחים אשקול על ידי עושי המלאכה להביא אל נגזי המלך. ויאמר המלך: היהודים נתונים לך, והעם לעשות בו כטוב בעיניך. משל טומם ביי למה הוא דומה? לבעל התל ולבעל הגנה וכו׳, אך אמר לו: אל תיגע בהם יד עד שובי בשלום, ואז בעת ההיא אתנם בביתך זבחומותיך, ועשה בהם כטוב בעיניך, ומה תשאל נפשך תעשה להם, תעשה וכל תוכל״.

אמנם לאושר היהודים נגף השלטן המצרי טומאן־ביי לפני חיל השלטן התונרמי שלים וישב אל עיר הבירה אלקהירא, וכה מספר בזכרונותיו ר׳ יוסף הבהן:

„ויהי כבוא השלטן (טומאן־ביי) מצרימה, ויחנו צבאותיו החוצה בין העיר ובין היאור ויתחזקו שם וישלח ויקרא את כל המאמלוקי מכל הערים אשר היו שם, ויוציא את כל כלי הקרב ויתנם לבני המאמלוקי ולשנים עשר אלף עברים אשר נמצאו בעיר, ויפרוש מחנהו מאד ונם אל ארץ יהודה שלח ואל ארץ ערב להשכיר אנשי חיל לרוב ויאמר ללכת להלחם באישון הלילה, ויונד לסלים ויצו ויעשו אש סביב מחנהו ולילה כיום האיר ויעמד על משמרתו.

ויצא טומום ביירו באישון הלילה וירא את האש הנדולה, ויאמר: הנה הוגר לו מודי. וילחם אליהם וירא כי לא יכול וישוב אחור, ולא רצו המאמלוקי לשבת החוצה ויבואו עמו העירה ויחזקוה וישימו בתוכה משמר.

ויקרב נם סלים ויבא העירה כי אין לעיר (אלקהירה) חומה, וילחמו בתוכה שלשה ימים ושלשה לילות וירוצו בחוצותיה, ותהום כל העיר עליהם, ותהי צעקה נדולה במצרים וימות עם רב במלחמה ההיא. ויראו המאמלוקי כי אין לאל ידם ויצאו מהעיר וילכו על שפת היאור, ויעברו עם השלטן (טומאן־ביי) מעבר היאור

וילכו בארץ סינימטאן דרך אפריקה וישבו שם. וישלח עוד ויקרא המאמלוקי אשר באליסנדריאה ונם מאפריקה ומארץ ערב ומשאר הארצות הקרובות אליו הביא אנשי חיל ויפרוץ מחנהו מאד ולא להועיל, כספר דברי הימים ר׳ אליה קאפסאלי הולך ומספר סוף תלאות היהודים במצרים כבוא חיילות התונרמים העירה. „ותהי אז התשועה ליהודים ויפתחו את דלתות הקהל אשר נסגרו ביום המלחמה".

ובעל הזכרונות ר׳ יוסף הכהן כתב המשך הענין: „וישוב נאזילי שר צבאו (של שלמן מצרים) עם מלכי הערביים, וירא כי ברח השלמן (טומאן־ביי) וישא את קולו ויבך, ויאמר אל שרי הצבא: ומה לעשות עוד? ויאמרו: עשה בחכמתך ותחיה ולא תמות. וילך נאזילי אל סלים וישתחו לאפיו ארצה, ויאמר אליו: בתום לבבי התהלכתי עם השלטן (טומן) מנעורי עד היום הזה, והנה גם עתה באתי להיות בעזרתו ואיננו, כי ננף אותו אלהים, וארא כי היה אלהים עמך ואבואה אל אדוני לאמר: כרות את עבדך ברית ואעבדך.

ויקבלהו סלים וידבר על לבו ויאמר: אל תירא ואל תחת רק היה לבן חיל. ויעשהו שר צבאו ויתן את שכרו כסף מלא. ויבואו נם שרי הערביים ונם־הם להשתחוות לו ויתן את שברם. ויוגד לסלים את כל אשר טומום ביירו וכי רבים מאנשי העיר נותנים יד להשיבו מצרימה, ויקרא את ראשי העיר ויתן אותם במשמר ויחפז ללכת ויעבור את הנהר.

וישמע השלטן (טומן־ביי) וירא מיושבי הארץ ויאמר: נפלה נא ביד ה׳ ונלחמה אך הפעם, כי אין לה׳ מעציר להושיע. ויסע מסיניסטן באשמורת השלישית ויחפז ללכת וארבעת אלף מאמלוקי וארבעה אלפים ערביים עמו, ויבואו אל הנשר פתאום וימצאו את מוסטאפה פחה ואת אנשיו ויערכו אתם מלחמה, וינפו התונרמים וינוסו, ולא יכול מוסטאפה להשיבם כי נפל פחד השלטן עליהם. וירץ סלים אל נילום ויעבר כל אנשי החיל ויערכו־אתם מלחמה, ויסוג טומום ביירו אחור וינוס דרך שלשה ימים עד סינוסה וישב שם. וישלח סלים אחריו את מוסטאפה ואת קאדיביו ואת נאנזילי ויעבירו קול לאמר: האיש אשר ימצא השלטן, יעשירנו סלים בעשר נדול, ואשר יכסה עליו בזדון הדמין יתעבד.

מלחמת שתי הממלכות המחמדניות האלה שהיתה מלחמת חיים או מות הסבה תוצאות רעות לכלל ישראל במצרים, ונם בעצם ארץ ישראל. ובעל הזכרונות ר׳ אליה קאפסאלי, אשר נתן לפנינו המצב המעציב של העדה הנדולה באלקהירא, מצייר לנו המצב של העדה בצפת בפרק השערוריה ואי־הבטחון ההוא:

[3]) „ויהי בהיות המלחמה תוך מצרים, ומצרי שאול מצאום הוציאו המורי (הנודעים ביותר בשם מערביים) קול כי נשבר חיל הארון (שלמן תונרמה). חזון לבם ידברו, ורעיוני לבם על לשוניהון סליקו. ויצא המניד ממצרים ויבוא אל כל המקום אשר יבוא שם להניד כי יום בשורה הוא כי נוצחו התונרמים ונצחו הממלוקי. עינים להם ולא יראו עם סכל ואין לב, ולא ידעו כי אם יחסר ויו מ„נוצחו התונרמים" הוא מחריב עולמות, כי אז יהיו התונרמים נוצחים והממלוקי מנוצחים. ויבא מניד אל שפיט (צפת) להניד כי שפטם ה׳ מיידי אויביהם. וישמחו האנשים בקול עלה נדף בקול הקל והפוחז המניד, קול דברים הם שומעים ותמונה אינם רואים, זולתי קול

[3]) דב׳ אליהו ש׳ פרק קכ״ז ובנדפס דף צ״ג־צה.

ונקלה כבוד ישראל בעיניהם, ויאמרו: נרדוף נשיג נחלק שלל. ויעמדו על היהודים אשר בשפיט (צפת) וישפטום במשפטיהם ושפטים עשו בם, ושחתו רחמיהם ועברתם שמרה נצח, וישללו את כל אשר להם, שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ ויאמרו לית דין ולית דיין, ועתה הלכו אותם מבלי לבושם ולא השאירו להם מחיה. ורבים מהיהודים השינה ידם ומהרו והסתירו מנכסיהם במחבואות ובסרקין, ויבואו אחריהם ויחפשו חפץ מחופש ולב עמוק ולא השאירו להם מחיה או כל מאומה, ואפילו בגריהם היו פושטים מעליהם, פשטו ואפילו בשוק, ועפעפי היהודים יולו מים, פשוטה ועורה וחגורה על חלציים, ויתכסו בבלויי הסחבות לכסות דבר ערוה, על כל לוחותם, שק ואפר יוצע לרבים על שער בת רבים.

וישאו בני ישראל אשר במצרים את עיניהם ויראו והנה איש משפיט בא ומדיו קרועים וארמה על ראשו, והאיש בא להגיד בעיר, ותזעק כל העיר ויאמרו בני ישראל: דברו איכה נהיתה הרעה הזאת? כשמוע האנשים ויחר להם מאד ויזעקו אל ה' וישמע כה"ל נסים ביבי"א (או ביבי'אס Bivas) את קול הזעקה, ויאמר: מה קול הצאן הזה באוני עמו וצאן מרעיתו הזועק לפני? והאיש המגיד מהר ויבוא מגיד לעלי, רבים עשו חיל והוא עלה על כלם, על כן קרא שמו עלי כי עלה למעלת ראש וצדקתו עומדת לעד. ויקח האיש נזם והב בקע משקלו ושני צמידים על ידיו עשרה זהב משקלם, ויאמר אל בני ישראל: מה ראיתם עשיתי מהרו עשו כמוני. ויצאו אחריו זקני ישראל וכל הנשיאים בעדה ויחזיקו את ידו וידרו נדרים, ויבואו האנשים על הנשים, וכל הנרבה לעשות אותה והותר יותר משלשת אלפים פרחים, ותושע להי"ר נסים הנ"ל זרועו וצדקתו היא סמכתהו, ויאמר בלבו: מי ילביש קהל רב כמוהו ומחי נתפור להם בגדים? וריח ה' לבשה אותו ופשט את מעילו ולבש בגדים אחרים, ויאמר גם הבגד הזה לצדקה אוצר ה' יבא. ויראוהו הרואים ויאמרו גם אנחנו נעשה כן. ויביאו כל אשר נדבה רוחו, אותו הביאו, בגד כתנת תשבץ מצנפת ואבנט, העשיר כעשרו והדל כעניו, כל אחד נתן כמתת נדבת ידו אשר ברכו ה' אלהיו, ורבים מהעניים שלא בכחם לתת בגד (צמר) או פשתים כתונת או אבנט, פשטו נעליהם וחלצום מעל רגליהם, מה יפו פעמיהם בנעלים ואחר המרבה ואחר הממעיט וכו' ואחר כך הלך הרי נסים הנ"ל סביב מצרים בבית הנשים, ויאמר: נשים שאננות קומנה שמענה קולי, בנות בוטחות האזינה אמרתי ותנו ממונכן ובגדיכן צדקה לאחינו קהלות שפיט (צפת) היהודים האמללים. ותעשינה הנשים כן כאשר דבר להן, ונשים צדקניות שהיו באותו הדור הרימו צדקה כיד אלהיהן הטובה עליהן, וגם מבגריהן נתנו, ואפילו בפה שעל ראשיהן הוציאו מעליהן, ותאמרנה שלחו מנות לאין נכון לו. צרור הכסף לקח בידו הרי נסים הנ"ל ויבוא אל שפיט (צפת) ויתן להם צדה על פי ה' לגדול כגדלו ולקטן כקטנו, ויושא משאות מאת פניו אליהם אלפי זהב וכסף להשביע נפש שוקקה ונפש רעבה מלא טוב. ויאמר לאשר על המלתחה: הוצא לבוש לכל הנשללים, ויוצא להם הלבוש וילביש מעיומיהם, בגדול החל ובקטון כלה, ויאכילם וינעלם תחש, כי ראה עירום כיסהו ומבשרו לא נתעלם. כל המעשה הזה נעשה על ידי הרי נסים. אז אמרתי ברוך שעשה נסים לעמו ישראל ולא הדיחם מעל פניו עד עתה, ונשא נסים בנסים נם לעיני ישראל, ועניים מרודים הביא בית בכח ואיל, צדקתו כהררי אל, ובא לציון גואל, והיה מעשה הצדקה שלום. אשריך ישראל".

נשובה עתה לזכרונות ר' יוסף הכהן אשר יתן לפנינו השתלשלות כל המקרה: „ויהי

טומם ביי כי כלתה אליו הרעה ויתחפש ויתחפא באנם המים ויתכסה באחו (לפי המקורים התורכיים נמלט אצל השייך הערבי האסאן־מיר אשר הרבה לעשות אתו חסדים, אמנם הערבי כפוי־טובה זה מסרו), וימצאוהו יושבי הארץ ויוליכוהו אסור אל מוסטאפה (לפי המקורים התורכיים מוסטאפה פחה לא היה עוד בין החיים, כי הוא נשלח בתור ציר אמונים מאת השלטן שלים אצל השלטן טומן־ביי אשר הרגו), וישלחוהו מצרימה ויביאוהו אל סלים, ולא דבר אתו מאומה, ויסרוהו שוטריו על דבר אוצרות קאמפאוון (קאנצו־נברי) השלטן אשר מלך לפניו ולא גלה להם טומם־ביי מאומה ולא ידע את מקומם עד היום הזה. וישכימו בבקר ויעבירוהו ברחובות העיר ויתלוהו על העץ בשער באסואילה וישימו נכבד הברזל על צוארו (ביום 18 אבריל 1517 לפי המקורים הלועזים שהוא ט' ניסן רע"ז). ויצו סלים ויכו את יתר המאמלוקי אשר היו אסורים לפי חרב ולא נשאר מהם משתין בקיר".

„ויקומו באליסאנדריאה כל העם מקצה ויקחו את העיר ואת המצודות, ויכו את המאמלוקי הנשארים ואת שרי השלטן (המצרי) ושופטיו ושוטריו לפי חרב, ויקראו סלים בקול גדול ותבקע הארץ לקולם. וישלח שם סלים אנשי חיל, ונם את שאר הערים לקח, ולא קמה באיש רוח לפניו כי נפל פחדו עליהם. ויאמר אליהם: תהי נא אלה בינותנו. וישבעו לו להיות לו לעבדים כיום הזה, ונם מלכי הערביים אשר היו תחת השלטן (המצרי) באו אל סלים ויאמרו: הננו לך לעבדים. ולא נשאר בכל הארץ ההיא עד ארץ יהודה איש אשר לא שמע את סלים וינדל מלכותו מאד. יושבי האהלים לבדם לא שמעו אליו להיותם נעים ונרים כיום הזה".

„וילך סלים דרך הנהר לאליסאנדריאה ושמה ספינותיו בעת ההיא. וירא את העיר ואת המצודות וישם בתוכה משמר וישוב מצרימה. ויקח חמש מאות איש מראשי העיר ונשיהם ובניהם וכל קניינם ואת נשי המאמלוקי ואת טפם ואת כל אשר להם, וישלחם באניות אל קושטנטינא ויהיו שם עד היום הזה. ויתן במצרים משמר ואת קאריביו (שבוש כאייר־באי) עשה משנהו. ויחר ליוניאו (צ"ל יונוז) פחה מאד, ויאמר בלבו: למי יחפוץ סלים לעשות יקר יותר ממני אשר עבדתיהו בכל כחי מנעורי עד היום הזה, ויבא עצות מרחוק כי ישאר כאייר־באי במצרים, ויחר לסלים מאד".

„ויאמרו שרי החיילים אל סלים: לא נוכל להיות במצרים בבסף אשר ארוני נותן, כי כבד הרעב, ויצו סלים את יונוז הפחה לאמר לאשר על המלאכה להוסיף על שכרם, ולא הגיד יונוז הפחה מאומה כי נפשו מרה עליו מאד. ויסע סלים ממצרים, ויהי בהיותו בארץ יהודה וילונו שרי החיילים על המושל כי לא נוסף על שברם מאומה, ויען אליהם לאמר: לא עלי תלונותיכם כי אם על סלים, ועתה שלחו אליו ואשר יאמר אליכם אעשה. וישלחו לו מלאכים בהיותו אצל ירושלם, וינידו לו לאמר: לא נוסף לעבדיך מאומה. ויחר לסלים מאד, וישלח ויקח את יונוז פחה באף ובחמה, ויורידוהו בחנק שאולה. ויתן סלים שופטים בארץ פלשתים, ואת נאויל נתן על דמשק וישם בתוכה משמר, ובמצודות נתן אנשי חיל ואת האלים המנגחים (כלי תותח), וילך אל חלב, ויעש בחלב כאשר עשה בדמשק וילך למסעיו".

בעיר דמשק ישבו היהודים מימי קדם ועוד היום נמצאו בירם ספר תורה על קלף כתוב בשנת תשמ"ד לאלף החמישי, וכתב אחר המכיל ספרי הנביאים כתוב אף הוא באותה השנה. כתבי יד האלו מעוטרים בציורים מצבעים שונים, ואף כי

נמחקו בכמה מקומות. בכל זאת יראו לדעת כי הם מעשה ידי אמן גדול בחכמת הציור. אותיות הכ"י מרובעות הן בתמונה תמורנלת [4].

קרוב לעיר הזאת במרחק חצי פרסה נמצא כפר גדול הנקרא גיובאר, והיה בו בית כנסת בנוי לתלפיות, תל שהכל פונים בו, ולפי הקבלה בנאו אלישע בן שפט, ושם ישבו יהודים רבים "עם נדול בתורה ובחכמה ורם ממשפחת רם" וביניהם הר' עבדאללה אבן נצר [5].

יהודי ספרד, אשר באו בשנת רנ"ב ורנ"ז בארצות הקדם, התישבו במספר רב בדמשק וארם צובה (חלפ או אחלב). בדמשק בנו בית כנסת רחב ידים הנודע בשם כתאיב, אמנם מחלקות רבות פרצו ביניהם ובין תושבי העיר מקדם המסתערבים, שלא יכלו להתאים בדעותיהם, עד אשר הביאו אותם לידי מלשינות והפסד ממון, כי אמרו להכריח בתקף חרם והסכמה את רב העיר להתפלל דוקא בקהלתם, והוא הלך במתכון לכפר ניבאר וקבע שם דירתו "שלא יהא נשרף באש המחלוקת", והם טענו כי כפר ניובאר נחשב לתחום דמשק ולכן חייב לציית להסכמתם [6]. אי־האחדות בין שתי העדות האלה נדלה כל כך עד אשר קנו הספרדים לעצמם קרקע לבית הקברות ממעות יחידי הקהל נדולים וקטנים עשירים ועניים, ואז בזמן הקניה שאל הספרדים לתושבי העיר המסתערבים אם ירצו הם גם כן להשתתף עמהם בקניה והם לא רצו, וקנו הספרדים במעותם ממם שהמילו על יחידי הקהל יצ"ו [7]. בין נדולי הדור בעת ההיא נודע בעיר הואת הנאון נדליה בן החה"ש חיים צמח.

ארץ ישראל מן העת אשר נכבשה לפני התורכים נחשבה כמו שהיתה מלפנים למדינות שונות, כי התורכים חלקו כל חבל סוריה דמשק וארץ ישראל לחמש מדינות או ממשלת פחות (פשאליק): ארם צובה או אחלב, צידון (סאידה), עכו דמשק ופלשת (פלסתין), ומושב המושל היה פעם בעזה ופעם בירושלים [8]. בעת ההיא הושלו המסים והברנא על כל יושבי המדינות האלה כאשר היה בנהוג ביתר מדינות הממשלה [9].

מצב היהודים בארץ־ישראל היה פרוע לשמצה בכל הארץ בכלל ובירושלים בפרט, הנוסע ר' משולם במהור"ר מנחם מוולטארה (איטליא), שהלך להשתטח על קברות הצדיקים בשנת רמ"א, הגיע לירושלים ביום ד' כ"ט לחדש יולי ושם מצא בעשרת אלפים ישמעאלים ובמאתים וחמשים בעלי בתים יהודים. ר' יוסף דימשטיניא אשכנזי היה הפרנס. עוד מצא שם הרבנים האלה: ר' יעקב בהר' משה הנגיד, ר' שלום אשכנזי והוא רב, ר' נתן (שליאל) והוא רב. השופטים ודיינים היו מן המסתערבים שיך משר, שיך שמואל, שיך אלפא ושיך נסים. רבינו עובדיה ברטנורא שהתישב כשבע שנים אחרי כן בירושלים, בערך שנת רמ"ת, מספר שבימיו נתמעט בבר הישוב הישראלי בעיר הקדש, וכה דבריו: תחת אשר מלפנים ישבו בה שלש

---

[4] מסעות בנימין השני, תרגום עברי, ליק תרי"ט דף 12—13.

[5] דברי יוסף כ"י לר' יוסף מסבדי דף קל"ו ע"ב. בית הכנסת הזה נזכר בתלמוד (ברכות נ.) כנישתא דבי גוברי.

[6] שויית ר' יעקב בי רב סי' ל...

[7] אבקת רוכל לר' יוסף קאורו סי' קי"ג.

[8] Voyage en Syrie et en Palest. Volney חלק ל' פרק ב'.

[9] Historie de l, Emp. Ottoman V Duruy עמ' 201.

מאות בעלי בתים, לא נשארו בה היום כי אם שבעים בעלי בתים מדלת העם אשר אין להם מחיה וכמעט לא נשאר בה איש אשר לא יחסר לחמו... ולעת כזאת אלמנות רבות וקנות ונלמודות... בתוכה, הרבנים והחכמים בירשלים אשר לא מכנו המסתערבים הוכרחו לנוס על נפשם, כי לחצום "הזקנים" לחץ גדול ונשמטו לאחד אחר מפני עול המסים אשר הטילו עליהם, עד אשר נשארו בעיר רק דלת העם ונשים, או הוכרחו "ממני" ירושלים למכור בתי החולים וגם ספרי תורה לעצרים אשר הרויחו הרבה במסחר הזה, בהיות כי יהודי חוצה לארץ קנו ברמים יקרים כל דבר המובא מארץ ישראל, גם את המעילים הפרוכות והרמונים של כסף וכלי הקדש הכל מכרו הזקנים לנכרים, לא נשאר מעיל ופרוכת וכלי כסף שלא הוציאו מן ההקדש, עד אשר קצה נפש הנרים ואחר מהם נעשה מחמדני, ואמו כדי לקחת נקם בעוכרי בנה, העמידה את הבית שהיה לה בשכונת בית הכנסת לבית מסגד לישמעלים המקרה הזה נתן כח ועוז בידי המושלמנים לטעון דין על היהודים השוכנים בשכונתם היהודים הוכיחו בראיות ברורות כי בית הכנסת עמד שם לפני המסגד, והשופטים הצדיקו אותם. המחמדנים ערכו מחאה אל שולטן מצרים מליך אשראף כתבאי, והיהודים הגישו גם הם ראיותיהם, והשלטן שלח דברו לדדוש ולחקור במקום המעשה, אך המחמדנים הקנאים הרסו בית הכנסת טרם בלות החקירה והדרישה, והמשפט הוקרב לפני הבית דין הגדול באלקהירה, אשר מצא כי הצדק עם היהודים, על כן יצא דבר המלכות כי רשאים הם לבנותו מחדש ושנים משופטי ירושלים הוסרו ממשמרתם, ושיך אחד אשר הלהיב המון עם להרוס בית הכנסת נמלט לעיר מיכה מחמת השלטן אשר ביקש להעניש. המקרה הזה היה בשנות רל"נ-רל"ה[10]. בעת ההיא הוציאו שלוחים לכל תפוצות הגולה לאסוף כסף לבנין בית הכנסת, ומבן מאליו כי רוב הכסף עשה דרכו אל כיס הממונים.

רבינו עובדיה ברטנורה יספר עור, כי בחלות אחד מן העולים בירושלים היו אוהביו ושכניו יראים מנשת אליו ולהכנס אל ביתו פן יעלילו עליו הזקנים שנגבו או שמו בכליהם, כי הזקנים עיניהם פקוחות ויחלו באל מסר שימותו הנרים הבאים בארץ למען יירשום, כי הם אומרים שהם נזברים על ההקדש וממון הנכרים ונכסיהם להקדש, ורוב היהודים הדרים בירושלם הם נרים הבאים מארצות רחוקות... והם הזקנים חולקים עם הישמעאלים. באשר ידעו באיש שהלך לבקר רעהו לפני מותו, יעלילו עליו כי לקח ממונו, ויביאוהו לפני השופטים ויכוהו בשוטים עד אשר יתן אל פיהם או ער שתצא נשמתו. בכל יום ויום נופלות ירושות אם מעט ואם הרבה להקדש ירושלים מזקנים וזקנות המתים פה, ולוקחים הכל הזקנים ואומרים שפורעים החובות שעשו בשביל בנין בית הכנסת וה כמה שנים ועדיין החובות קיימים". אמנם לרי עובדיה בעצמו לא עשו הזקנים כל רעה, "לא עשו עמו תועה, ולא פעלו שולה, הניחו לו מכל ההפסדות והמסים והשלים אשר היו מכבידים ולא שאלו ממנו מאומה". אף היו הממונים מתנצלים לפניו על כל הדברים המכוערים שהיו עושים, באמרם כי "הם לא יבקשו רעה אלא למי שירצה להשתרר עליהם". ואין להתפלא כי לא נגעו בו לרעה, בהיות הרב הזה טוב לבריות ובעל לשון למודים והיה דורש

---

[10]) מונק Palestine ע׳ 644 על פי כ״י לסופר ערבי פלחוי-כתבאי לשנות 878–880 לספר החוג׳ר.

לפניהם פעמים בחדש בלשון הקדש ורובם מבינים בלשון הקדש... "הגני להם כשיר ענבים יפה קול ומשיב נגן... שומעים את דברי ועושים אינם אותם", ומשפטו הכללי הוא: "אין בכל היהודים במחוזות האלה נבון דבר להיות דעתו מעורבת עם הבריות, כי כולם מרבים שונאים את הבריות ואין עיניהם ולבם כי אם אל בצעם", ועוד יוסיף להזכיר: "נעשיתי קובר מתים בירושלים, כי לא ימצאו בת נושאי מתים והולכים אחר המטה"[11].

בשנת רנ"ב־רנ"ג, אשר בו היה הנרוש הגדול מספרד, רבו היהודים הבאים להתיישב בירושלים, ועל ידם הוטב המצב החומרי והמוסרי של כנסת ישראל באדמת הקדש. שבע שנים עברו מן העת אשר כתב ר' עובדיה מברטנורא שהיו שבעים בעלי בתים בירושלים, ובשנת רנ"ה כתב תיר אישליאני פלוני אלמוני: "בבואי הנה נלאיתי מצוא בית לשבת כי רבו הבאים לעיר ומלאה הארץ מאנשים", ועוד יספר: "בירושלים עיר הקדש הם כמו מאתים בעלי בתים", "בבאי לעיר באנו לסמיכות בית האיש... מאור הגולה, אביר הרעים מהור"ר עובדיה יצ"ו, אליו הודעתי אל לב... והוא נגלה אלי בוקן מלא רחמים... ויאמר אשימה עיני עליך כבן יקיר... והאיש נדול מאוד ועל פיו ישק כל הארץ... ומקצה הארץ אליו נוים ידרשו ואחרי דבריו לא ישנו, וגם במצרים ובבבל ובכל הארצות ינזר אמר ויקם לו, ואפילו הישמעאלים מכבדים ויראים ממנו... כי הוא עניו ושפל רוח... ודבריו ערבים ודעתו נוחה עם הבריות וכל עמים יאשרוהו ועליו יאמרו אין זה ילוד אשה... בצדק כל אמרי פיו... קולו ערב ומוצא שפתיו אמרות מהורות מזוקקות, אין בהם נפתל ועקש, כלם דברי אלהים חיים, מקטן עד נדול לו שמעו ויחלו ולא נשמע אפילו קול דממה דקה" [12]. לפי הנראה עלה בידם, בהשתדלות ר' עובדיה ונולי ספרד, לחקוק תקנות נחוצות להנהנת קהילות ירושלים ולהסיר הקלקולים שנשתרשו מימי בעלי הזרוע הזקנים הממונים. וזה תוכן התקנות: א) לא יוכל שום אדם להביא את חברו בערכאות אם לא יתרה בו שלש פעמים ולא צייה דינא; ב) לא יוכל כל דיין (או ממונה) לכוף אדם להלוות מעות לצרכי צבור ולא לשום דבר רק מרצונו וחפצו; נ) לא יפרע בעל תורה שולות ומסים כלל ואפילו הוא עשיר נדול, וכן האלמנות אינן נושאות בעול כל עיקר; ד) לא יקריש אדם דבר להשתמש בבית הכנסת, אם לא יחליט שמהיום לא תהיה יד בעליו בו אלא כמו האחרים; ה) לא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה (קבר שמואל הנביא) וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין.

התקנה הראשונה נעשתה בירושלים בשנת רע"ד, ותוסכמה מאת הנגיד ר' יצחק שולל ובית דינו במצרים, וזה לשונה: "כדי לקדש שמו של הקב"ה, יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד, ולכבוד תורתו הקדושה ולתפארת בית הקדש בית הכנסת שבעיר הקדושה הזאת, ולזכות כל ישראל הנפוצים בגולה הקרובים והרחוקים אשר יש להם חלק ונחלה בירושלים ת"ל י"ת, שמהיום הזה כ"ו לחדש אלול שנת הרע"ד ליצירה והלאה, לא ישתמשו בבית הכנסת הנזכר, בשום דבר של קודש, הן עטרות ורמונים, ומפות ופרוכות ומנורות, הן כל שאר כלים שראוי להשתמש בהם בבית הכנסת הנזכר, אם לא שיהיו הקדש נמור מוקדש ומוחלט לרבים שיד כל ישראל

[11]) ר' עובדיה מברטנורא במכתבי מסעות שלו.

[12]) JAHRBUCH fur Geschichte etc 1863. חלק ג', חספר השנתי חזה לא בא ליני וכל חדבריום חמובאים פה חם על פי דברי ימי ישראל להחכם גרץ.

שוה בהם, ולא יהיה לבעלים המקרישים הכלי ההוא שום אחיזה וחזקה בו יותר ממה שיהיה לכל אחד ואחד מבני ישראל, כי מאחר שהקב״ה רצה לזכות בו את כל ישראל, שלא תהיה ירושלים נחלקת לשבטיה, אלא יד כל ישראל שוין בה, וכן ברחמיו וחסדיו הגדולים לא עובנו בגלותנו, ונדל ונשא כבוד הבית הזה בכל הצריך לו והותר מכלי בית ה׳, כן ירבה וכן יפרוץ, שהם שוים כלם הקדש נמור ומוחלט לכבוד ה׳ יתברך ותפארת בית קדשו, ויד כל ישראל כלם בכל מקום שהם שוים בו, אין ראוי שישמשו בשום כלי שלא יהיה הקדש החלטי כנזכר, והנה נוסף על שהקב״ה יתברך ויתעלה מתגדל ומתקדש שמו בזה, הנה גם היחיד המקדיש את הכלי לבית השם יהיה לו זכות נדול להיותו זוכה ומזכה את הרבים וזכות הרבים תלוי בו״ [13]).

לפי הנראה עוד קודם שנעשתה התקנה הזאת היה בעיר דיין אחד אשר בנה ההיכל בבית הכנסת בהוצאותיו, וקנה המנורות אשר לפני ההיכל והקדישן בתנאי שיהיה מדליקן הוא ובאי כחו. אחר ימים נפטר לעולמו, והחזקה הזאת נשארה מורשה לאשתו. אמנם פרנסי הקהל והנאמנים תבעוה לדין, באמרם שרוצים למכור חזקה זו כמו שנהגים למכור כל ההדלקות של כל השבתות ואמרו לה: מי נתן לך זאת החזקה? ואמרה שבעלה היה דיין וכנה זה ההיכל משלו והקדישו על מנת שידליקנו הוא ובאי כחו ואין בידה שטר על זה, והכריזו בבית הכנסת מי שיודע עדות בדבר זה שיבוא ויעיד, ובאו עדים והעידו שאמר בלשון הזה, ר׳ דוד ן׳ זמרה שנשאל על זה השיב שאין מקום לחזקה הזאת שאין כל יחיד ויחיד רשאי לבנות מקום בבית הכנסת ולאמר שלי הוא, כל שכן בבית הכנסת של ירושלים שאין ליחיד שום חזקה במקום מן המקומות משום מעשה שהיה [14]).

תיר איטליני אלמוני שהיה קרוב לימים ההם בארץ ישראל כתב על אדות בית הכנסת הזה: „בית הכנסת אחת בלבד יש בירושלים ויפה היא עם ארבע עמודי התוך, ארכה ס״נ פייד (Piede ר״ל רגלים) ורחבה כ״ת, ולפנים ההיכל חדר עם ספרי תורות סביב והם יותר משלשים, והם מתפללים למזרח והוא נגד בית המקדש, ואין לבית הכנסת אורה אלא מן הפתח שהוא במערב וחלון קטן עליו ונם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקין סביב . . . הקהל מכל מינים, יש חמשה עשר בעלי בתים אשכנזים, וספרדים לרוב, ומסתערבים הם מוריסקום תושבי הארץ מקדם הם שבאו מברבריה, בין כולם כמו שלש מאות בעלי בתים, מלבד אלמנות שהן יותר מחמש מאות ומתפרנסות בירושלים בשופי ואין מקבלות צדקה יותר ממאתים נפשות . . . ומנהג התפילות קרובה לסדר הספרדי . . . אין אומרים יוצרות על אתר הלל. ביום צום אין אומרים סליחות עד אחרי י״ח״ [15]). ובענין מכירת המצות כתב: „הנה במ״ר אשר משולם יש לו שבת וארא ושבת במדבר תגי ומדליק בעדו ור״ר ישראל אשכנזי ומחלקים המצות בין האשכנזים״.

בשנת רס״ד נפלה מחלוקת נדולה בין רבני ארץ ישראל ורבני מצרים ע״ד חשבון שנת השמיטה, עד אשר הסכימו ששנה השביעית האמיתית היא אשר סמך עליה הרמב״ם בפ״י מהלכות שמיטה, ובשנת רס״ד היתה שמיטה, ומן היום ההוא והלאה

---

[13]) שו״ת תרדב״ז (ר׳ דוד בן זמרא) חלק ב׳ סי׳ תרמ״ד.

[14]) שם חלק א׳ סי׳ י״א.

[15]) שבחי ירושלים בסופו פרק אלה מסעי.

נקבע החשבון הזה לאמתו, ובן השמיטו בשנת רע"א והשמיטות הבאים אחריה [16]) גם על תרומות ומעשרות נפלו חלוקי דעות, עד אשר נתקבל כי הפרשת תרומות ומעשרות בזמן הזה אפילו בירושלים אינה אלא מדרבנן ופודים אותן בזה האופן: מקבץ החביות או הפירות לבית אחד, ואם הוכשרו לקבל טומאה מוטב, ואם לאו מכשירן במים ומברך תחילה אשר קדשנו להפריש תרומות ומעשרות, ומפריש כל שהיא ואומר: „הרי זו תרומה על כל היין או על הפירות שבבית הזה" ומשליך אותה תרומה לאיבוד במקום שלא יבאו להנות ממנה, וחוזר וקורא שם למעשר בצפונו או בדרומו, ומפריש אחר ממאה מהכל ואומר: „הרי זו תרומת מעשר על המעשר שיש בתוך החביות האלו או על הפירות שיש בצפונו או בדרומו", ואם רוצה לצאת ידי מחלוקת מפריש ממנו תרומות ומעשר אם הוא דבר הנכלל כאן ומשליך אותו לאיבוד... ואחר כך ליקח מאותו המין אשר בא לתקן או מעות ואומר: אם שנה זו היא ראשונה, או שניה, או רביעית, או חמישית שנוהג בה מעשר עני איני צריך בלום, או הריני מפקיר נכסי ומעשר עני ראוי לי, ואם היא שנה שלישית או ששית שמעשר שני נוהג בה מברך אשר קדשנו וכו' לפדות המעשר, ואומר: הרי זה המעשר אשר בתוך החביות הללו או בתוך הפירות הללו מתחללים על זה והרי הם חולין", ומשליך אותו המעש או המעות לאיבוד" [17]). היהודים בכל ארץ ישראל היו חייבים לשלם המסים והכרנא בכל בני ממשלת תוגרמא, ורק הרבנים היו פטורים מלשלם המסים וארנויות ואפילו שיש קצת דברים שחייבים לפרוע עם הקהל הנך מילי לא שכיחי בירושלים[18]). אמנם מכשולים רבים עמדו על דרכם בהתישבם במדינה הזאת, על כל היהודים העולים מחוצה לארץ לאדמת הקודש היה לשלם מס הנקרא נפ"ר [19]) על הגבול כמו המכס הנקצב לסחורות, ובירושלים לא היו מרשים אותם בשום אופן להתעטף בטלית של צמר לבן וכל העובר על זה היה מסתכן בנפשו [20]), ועל כן נהגו לעשות טלית קטן תחת בגדיהם לצאת ידי חובתם. לפי דברי הנוסע משולם בכ"ר מנחם היו היהודים פורעים בירושלים שלשה דוקט' (והובים) מס הגלגלת לשנה.

רחוב היהודים היה על הר ציון (לפי הנראה ברחוב הארמנים כעת) והערבים היו קוראים לשבונה החיא צדיון [21]), ובסביבות העיר היה בידי העדה היהודית קבר רחל אמנו אצל בית לחם [22]), וקבר שמואל הנביא ברמה, ומנהג היהודים היה

---

[16]) בית יוסף חלק חשן המשפט סי' ס"ו.

[17]) שו"ת הרדב"ז חלק ב' סי' תש"ל.

[18]) שם חלק ב' סי' י"א.

[19]) שם חלק א' סי' פ"א, ושם משיב ר' דוד ן' זמרא על השאלה שנשאל אם מותר ללבוש טלבוש נכרי כדי שיחשבו שהם נכרים ולא יפרעו דבר, והוא אמר עם חספר: כיון שאין בדבר אלא חספר ממון אסור הוא לישראל ללבוש טלבוש נכרי, ואם הוא טלבוש שאינו מיוחד לנכרים אלא שלובשים אותו כל עוברי דרכים מותר, אבל ללבוש מצנפת לבן (כי כבר נודע שחיהודים היו לובשים מצנפת ירוק כרתי) או כיוצא בו שהוא מיוחד לנכרים אסור, חדא שיש חילול השם בדבר, שאפשר שיכירוהו ויאמרו החליף דתו מפני המסון . . . ועוד שנראה ככופר בדת כדי להבריח את המכס. . . ובזה טעו הרבה בגזרת פורטוגל שחשבו שבאמרם שהם נכרים כיון שלא עברו עליהם המים, שלא היו חייבים למסור נפשם.

[20]) שם ס' רפ"ג: ואם יש סכנה בדבר כגון בירושלים תובב"א שמונעים חישטעאלים את הישראלים מלחתכסות בטלית של צמר וכו'.

[21]) שו"ת הרדב"ז חלק א' סי' תשל"א.

[22]) תולדות יצחק לר' יצחק קארו פרשת וישלח.

להשתטח על הקברות האלה בזמנים ידועים בשנה ולעשות הימים ההם ימי גיל ושמחה. על כן תקנו שלא ילכו שם שתויי יין להתפלל. אמנם הערביים לקחו בחזקת היד קבר שמואל מירי היהודים ויבנו עליו בית מסגד העומד עד היום הזה. בהיות הקבר הזה בידי היהודים נהגו בכל הגלילות לנדר לגלח הילדים במקום הזה, והטעם לפי שהיו רגילים לבוא ולהביא נדרים ונדבות ונותנים משקל השומר לצורך המקום להדליק עליו שעוה ושמן ולשאר צרכיו, גם יש בנדבות חלק לעניים ולצרכי צבור, ומכל זה העלו שהוא נדר גמור ואין ראוי להקל בו [23]).

הנוסע האיטליני משולם בכמוהר״ר מנחם, שהיה בשנת רמ״א במסעו מחברו לירושלים, מספר על קבר רחל כדברים האלה: „הלכנו עד בית לחם ומשם על אם הדרך מצאנו ע״י קבורת רחל מצבה גבוהה מאבנים, והישמעאלים עשו למעלה מקבורה הנ׳ ארבעה עמודים וכיפה מלמעלה, ומכבדים אותה ומתפללים שם היהודים והישמעאלים״

מגדולי ההור בעת ההיא היה ר׳ עובדיה מכרמנורא, שהבאנו כבר דבריו והוא עלה לעולמו קרוב לשנת רנ״ב בעת הגרוש הגדול מספרד. ואחרי איזה שנים התישבו שם הגניד ר׳ יצחק הכהן שולל שבא ממצרים אחרי שנכבשה המדינה ההיא על ידי השלטן התגרמי שלים הראשון בשנת רע״ו, ובן ההור הוא כתב עליו: „והאיש הזה ר׳ יצחק הגניד איש חכם ודעתו רחבה עד מאד, ועם המלך (המצרי) במלאכתו ישב, ותובן והנחת שם על מכונתו (צ״ל מכונו) גם שם בארץ מצרים ובארץ הצבי, ובימי הגניד הזה נתבלבלו עניני היהודים (לרגלי שנאת הממלוקים בעת המלחמה) אחרי אשר הצליחו בארץ אחר אשר אכלו מטוב הארץ וישמן ישורון, ההסך עליו בלהות וכחש בשרו משמן, ויתן ה׳ לחדם יעקב וישראל לבוזים, ובהכשל עזרם העוזר עזר מעט, כי צעקו אליו ותבוא אליו תפלתם. גם הגניד אשר נחבא מפני חמת המציק שאל המלך (התגרמי שלים כאשר בא העירה אל קהירה) עליו וידרשהו וימצאהו וישיבהו על כנו. ויהי כי חזר לאיתנו, הנדיל לעשות כפי כחו עם ה׳ ועם תורתו, בארץ מצרים ובארץ צבי, ויצו לתת מנת הלומדים מכיסו למען יחזקו בתורת ה׳, גם הוא לחם הפחה (משנה מצרים הממונה מצד השלטון) לא אכל מיום שתוקם לנגיד. רק הכל התנדב לפרנסת לומדי התורה ולאשר על המשפט״ (כתר תורה לר׳ ש׳ די אבילה עפ״י כ״י מר׳ אברהם הלוי). עם הגניד עלו גם מבני ישיבתו ירושלימה ר׳ יעקב מטריל, והוא חתם על ההסכמה שנעשתה במצרים בשנת רס״ט ונאשרה מרבני ירושלים הרב יצחק אלבו מנישוי ספרד, והוא התישב בימי ר׳ עובדיה מברשנורא מיד אחרי הגרוש והיה לו משא ומתן בדבר הלכה עם הרב הזה, ושאלתו אם היחיד אומר י״ג מדות בתפלה, ור׳ עובדיה השיבהו בשם הרשב״א לאסור, וראיה ממה שכתב שנתעטף הקב״ה בש״ץ, והקשה לו הרב הנ׳: אם כן נימא דבעי עיטוף ולא נהגו כן, הביא בשם הר״י החסיד שציוה אף ליחיד לאמרו, וכן כתב גם הרמב״ן בסדור התפלות המיוחדות שלו (כתר תורה, שם); ור׳ יהודה ברי״ד משה אלבוטיני שהיה מן החותמים בירושלים על הסכמת הגניד משנת הרס״ט, וחבר פירוש על הרמב״ם על הלכות אישות וקצת מנירושין בשנת הרע״ט, והרב חיד״א ראה אותם

---

[23]) שו״ת הרדב״ז חלק א׳ סי׳ תריה, קבר שמואל הנבי נוכר גם בכ״י אוקספורד (Nr. 185) לר׳ מנחם בן פרץ החברוני משנת 4975.

בכ"י ישן נושן, והעמיד תלמידים רבים וביניהם ר' ישראל אשכנזי ור' יוסף קולין (הובא וכרם בם' חיים וחסד הנ"ל); ר' דוד ן' שושן מגלות ספרד והוא ראש אשר בא מקושטנדינא קרוב לשנת ר"ע ר' יצחק קארו אשר בא מקושטנדינא בשנת רע"ז ומת כעשרים וחמש שנה אחרי כן, ר' יהודה מקורביל, ר' יצחק הדיין, ומן האשכנזים ר' ישראל אשכנזי ור' פרץ בן ר' יוסף קולין צרפתי שבא מקושטנדינא ובנו יוסף קולין, ומן המסתערבים שמואל מסעוד, יעקב בן מני, עזרה כהן שבי, שמואל המכיר, שמואל ב"ר הלל, שמואל בכר סניוריא הלוי, אברהם בן ישועה, יוסף בכר יצחק דונדי, הוד מנוח ב"ר ישועה, שלמה בן מהר"ר חלפתא, יוסף בכר מר אחר, משה צדיק די קשטרו, ומשה תדר [24]. שני אלה האחרונים היו מנרושי ספרד.

אחד החכמים האלה ר' ישראל אשכנזי השאיר אחריו כתבים ופסקים רבים שהיו בימי קדם בידי ר' דוד בן זמרא. אמנם לא יצא טיבם בעולם, רק על-פי עדות הרב הזה נודע כי היה מן המחמירים נגד דעות חבריו שהיו מקילים, כי קרה מקרה באיש אחד שנתן נט לאשתו, והסופר השמיט המאות וכתב רק שנות האלפים והפרש, והבעל הלך לו ואי אפשר לכתוב נט אחר, כי גם הסופר אשר צוה לכתבו הלך לבית עולמו, והאריך בענין הרבה, והעלה הגט זה פסול לגרש בו לכתחילה . . . וחבריו חלקו עליו באשר נראה מתוך ראיותיהם הכתובות בפסקיו ו"ל [25], גם נדע שהאריך ימים עד קרוב לשנת שי"א [26]. בחברון מצא התייר משולם בה"ר מנחם בשנת רמ"א "כמו עשרים בעלי בתים ולא יותר", והדרכים בין העיר הזאת וירושלים היו בחזקת סכנה, עד שהשיימ"ק אינן בנמצא אלא לפעמים רחוקות, והוא נסע בלוית שני ממלוקים טובים ונכבדים. כארבעים שנה אחרי כן כתב התייר האלמוני האיטליאני כי היו בעת ההיא רק עשרה בעלי בתים ולהם בית הכנסת, בעלמא (כפר לדרום קדש נפתלי שתי שעות, וכעת אין בו יהודים) חמשה עשר בעלי בתים ובה"כ אחר, בנת חפר ארבעים, בשכם שנים עשר, בכפר ענן (כפר חנינה, וכעת אין בו יהודים) שלשים בעלי בתים, בחופי בים היו עדות גדולות בעזה ובצידון התיר משולם במוה"ר מנחם האיטליני שהיה בעזה בשנת רמ"א בעליתו בארץ ישראל כתב שמצא שם כמו ששים בעלי בתים יהודים וארבעה בעלי בתים שומרונים, וביניהם שלשה ציונים ר' מנשה ב"ר יהודה ספרדי, ור' מאיר הספרדי צורף, אמנם הדרכים היו מסובנים עד מאד. לאשרו נמצא בעיר הואת הנאיים (שופט ומושל) מחברון ולקחו עמהם מאתים רוכבים ללוותם בדרך עד חברון. בשנת רפ"ב העיר גדלה עד מאד והיו בה יהודים רבים והם היו עושים שני ימים של גליות שאין דבר זה תלוי לארץ ישראל אלא במקומות שהיו דרין רוב ישראל והיו השלוחים הולכים להם, ואחדים היו עובדים האדמה "והיו להם קרקעות" [27], על כן שאלו את פי הרבנים אם חייבים להפריש תרומות ומעשרות, ואם היא מכלל ארץ ישראל לענין זה, ותשובת הרבנים היתה: "תרומות ומעשרות לא מחייבי בארץ ישראל בזמן הזה אלא מדרבנן, עזה נמי חייבת מדרבנן דודאי עולי מצריים כבשוה, דהא אמרינן בניטין רואין כל שאילו חוט מתוח מטורי

---

[24]) חלק אחד מהחכמים האלה נזכרים בסוף ס' שבחי ירושלים, וחלק אחר בכ"י בחביבליותיקא באוכספורד.

[25]) שו"ת הרדב"ז חלק א' סי' תס"ט.

[26]) שם. שם.

[27]) שם חלק ח' דפוס ליוורנו שנת תו"ב סי' ל'.

סמכום עד נחל מצרים – שהוא הנקרא היום ואדיל עריש – וכל מה שבתוך התוט הוא ארץ ישראל... ומכל מקום עוה היא משוכה מן ואדיל עריש לצד ארץ ישראל מהלך שני ימים. מושב מושל המחוז „פלסתין", שנכללה בו גם ירושלים, היה בעיר הזאת, והמסחר פרץ שם לרוב, ואין להתפלא כי העדה היהודית פרחה והצליחה שם.

בחברון כבר ראינו שמצא שם התייר אלמוני האיטליאני בשנת רפ"ב עשרה בעלי־בתים ובית כנסת אחד להם. שכונת היהודים היתה בחצר אחד, כמו שהיא עד היום, והיו פורעים מס למלך על הואקו"ף ההוא [28], אמנם הבנין היה קנין היהודים וקנה אותו הרב הגדול ר' שמשון ב"ר אליעזר אשכנזי המכונה ברוך שאמר (על שם חבורו אשר חבר), ולפי הנודע הרב הזה היה יליד אשכנז ונשאר יתום מאב ומאם בהיותו בן שמנה שנים [29], וחוא היה הסבה לישוב היהודים בחברון, אחרי שלש מאות שנה אשר לא דרכה בה רגל יהודי [30]. אחריו היה שם הרב ר' מלכיאל אשכנזי ב"ר אברהם, והוא היה חכם נדול וכתב פסקים הרבה [31], גם חבר ספר קטן, הנקרא על שמו ספר מלכיאל, על עניני גן ערן וניהנם, ותנמול הצדיקים והישרים, ועונש הרשעים, ועניני עץ הדעת טוב ורע, ועניני עוג מלך הבשן, ושאר אנדות וחידות ומשלים. הספר הזה נדפס בעיר טהינגן בשנת ש"ך אחרי מות הרב המחבר ועוד פעמים רבות אחרי כן.

בצידון, שהיה מושב המושל של המחוז ההוא, היתה גם כן עדה יהודית נכבדה, ועוד טרם נכבשה הארץ בידי התורכים ישב בה המושל משעם שלטן מצרים הנקרא נייאפו (Naib בערבית=פחה), שהיה אוהב היהודים ומכבדם. התייר האיטליאני, שהיה בארץ ישראל בשנת רנ"ה, מספר: „...לקחנו בית (בחיותו בביירוט) בחברת המרומם איש צדיק תמים כמהר' יוסף סאראנסא ספרדי, והוא חסיד נמור... היינו מסופקים אם נלך (מביירוט לצפת) בדרך דמשק או בדרך צידון... סוף דבר הסכים כמהר"ר יוסף לעבור דרך הים עד צידון, ובהיותם שמה הנייאפו ונם הקהל החזיקו בכנף מעיל כמהר"ר יוסף הנ"ל ונדרו לו חמשים דוקאטי לשנת להחיות נפשו ונפש כל בני ביתו... והנייאפו פרע ממעות הנ"ל עשרים דוקאטי וכו'". ר' יוסף סאראנסי מיוצאי משפחה מסאראנסא, אשר התישבה באי ציציליא אחרי אשר נספחה העיר הזאת למלכות אראנון, (נולד בערך בשנת ר"ך ויצא עם נולת ציציליא [32]) על פי כתב דת הנירוש הכללי

[28] שו"ת בצלאל אשכנזי סי' צ"ט.

[29] הקדמת ספר „ברוך שאמר" לפי דברי ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ראה הערה 78).

[30] ר' בניטן די טולידא לא מצא שם יחודים, ר' פתחיה מרגנסבורג גם כן לא מצא.

[31] בתשובות טוח"ר יעקב קשטרו בכי' הוכאה תשובת מהר' שלמה נרבוני (סי' קי"ד) ובח כתוב: ירוע ליחוי שהחכם חשלם חחסיד וחקדוש כמח"ר מלכיאל אשכנזי מצא קונטרס חיברו מהר"ר שמשון ברבי אליעזר סכונת ברוך שאמר. חספר הזה איננו עוד בנמצא בכ"י, אמנם נדפס בעיר דובנא בשנת תקנ"ז ושם נאמר שחיח תלמיד ר' ישעכר ז"ל ותוכנו על כתיכת תפילין ודרכי עשייתם וצורת חאותיות. ר' חיים יוסף דוד אזולאי בספרו שם חגדולים (ערך ברוך שאמר) כתב: „ואנכי איש צעיר בא לידי יד כתח קונטרס כתובח אשכנזיות ישן נושן ובלוי, וכתוב שם שחוא ספר ברוך שאמר, ובחקדמה כתוב שחיברו מוהר"ר שמשון בי"ר אליעזר חמכונה ברוך שאמר, על שם שחיח קטן יתום מאב ואם ובן שמונה שנים חיח אומר ברוך שאמר בקול נעים בבית הכנסת עד שכינוחו ברוך שאמר".

[32] ראיתי בספרו לחר' חיים סאראנוסי מכני בניו שכתב שחיח מגירוש סוציליא וקדש ה' ובא לארץ מצרים (חיד"א שם חגדולים בערך ר' יוסף סאראנוסי).

לכל יהודי ספרד בשנת רנ"ב), „קדש את ה' ברבים ובא לארץ מצרים" ושם עשו לו כבוד גדול בהיותו איש תמים וחסיד אהוב ונחמד לבריות, ועליו היו אומרים: „שהיה משים שלום תמיד בין אדם לחברו ובין איש לאשתו אפילו בין הגוים"[33]. במצרים התישב בעיר הבירה אלקהירא ושם העמיד תלמידים רבים אשר שתו בצמא את דבריו, וביניהם ר' דוד בן שלמה ז"ל זמרא, ואחר שבתו שם שלש שנים גמר בלבו להתישב בארץ ישראל, ובכן נסע דרך הים עד ביירוט, ומשם עוד הפעם דרך הים לצידון ושם נתקבל למורה הוראות. לפי הנראה ארכו לו הימים בעיר הזאת, כי בהיותו מהמקובלים חפצו היה להתקרב ולהתישב בשבונת קברות אבות הזוהר והקבלה ר' שמעון בן יוחאי ותלמידיו, על כן נסע לעיר צפת כאשר היתה מנמתו בראשונה והתישב שם. העיר הזאת נקראה בפי היהודים בימי קדם והערבים „שיפט"[34] כאשר יקראוה עד היום. בשנת ה' אלפים ומ"ט היתה עדה שלמה בעיר הזאת ור' משה

---

[33]) ספר חרדים לר' אליעזר אזכרי פרק ח'.

[34]) חנוסע ר' סנחם בן פרץ החברוני: ומשם הלכתי ל„שיפט" וחוא בגליל העליון, ושם מערת נאח ויפח ובתוך המערת נכנסתי ושם קבר ר' דוסא בן הרכינס ור' חפינא בן חכינאי ור' אלעזר בן הורקנוס, ושם ישנתי הרבה עד שנתקרר כל גופי כאבן שיש ובעת תקופת תמוז שחיח חמימות גדול בתתקע"א.

יצאתי מגדרי, ואכתוב פח חמקומות אשר ישבו בם היהודים במאה האחרונה לאלף חמישי, כאשר רשם אותם החייר הזה מרם החכוללח הארץ: „בחברון ראיתי מערת חמכפלה, ומשם הלכתי וראיתי קבורת רחל בדרך אפרת... והלכתי משם לירושלים עיה"ק, ושם ישבתי והתפללתי בתוך קהל גדול וקדוש... ומשם הלכתי לשכם... והייתי ברמח... ומשם הלכתי למידור (לפי הנראה עיר סיבון, כאשר יזכיר רבי בנימן די טודילא), וראיתי קברי בית שמאי ובית הלל... ומשם הלכתי לחימנתה (לפי הנראה עיר טימנן אשר יזכיר ר' בנימן)... ומשם הלכתי לשיפט והיא בגליל העליון... והלכתי משם בארץ הערב בשיזור... ומשם הלכתי לכפר חנניא... וגם בכפר חנניא מערה אחת ובה קבר ר' שמעון בן יוחאי ואשתו ובניו, ובתוך העיר בית הכנסת שלו אשר בנה לו בחייו ושם מתפללים בני חעיר עדיין... ומשם הלכתי לטבריה... משם הלכתי ובאתי למקום שרבי מאיר קבור שם אצל בית הכנסת שלו, והוא חרב בעונות... ושם קברו של ר' יוחנן וביה"כ שלו בתוך העיר של טבריה ושם מתפללים כל בני העיר, ושם התפללתי בתוך כל הקהל כי כך בקשו ממני... והלכתי משם בארבאל... ושם העיר תנחום ובית הקברות גדול אצל העיר... וארד מן העיר והלכתי בדרן ושם קהל גדול ואנשים חשובים מאד... כשהלכתי לשכם... ומשם הלכתי ליפו, ובתוך העיר חייתי שני ימים ושני לילות, והייתי בנוב עיר חכהנים, ומיפו חלכתי לקסרי ומקסרי לחיפה... והלכתי לעכו... ומשם הלכתי לבית שאן ולצור ולצידון ולבארות, ומשם הלכתי אל קפריס אי חים... וכן קבלתי אני מבני ישראל כאשר כתבתי... כי גלוי ויודע לפני מי שאמר והיה העולם כי כן קבלתי מבני מערבא, ואם יקשה הרואה ויאמר: איככה בני מערבא יודעים כי בני חצדיקים אשר נקברו שם כבר ג' אלפים שנה? גם אני הכותב אשיב להם מפי בני מערבא ולא מפי כתבם, כי אותם הדרים חיום בארץ ישראל לא גלו מעולם משם עד היום. כי כאשר חרב מיטוס..., בית שני חגלח קצת מהם, וקצת מהם חניח, והן חם מבני בניהם עד חיום חדרים בארץ ישראל, וקבלו איש איש מאביו מחורבן הבית ויודעים כל העניו, וחנם תחת מלכות ישמעאל כמו מלך בבל (צ"ל שחוא מלך בבל) מלך מצרים, מלך אשור, מלך ארם, מלך ירושלם, שמהם קבלתי אני מנחם החברוני". באמת בעת החיא מלך הכליף מאליף ערויל על א"י, סוריא, בבל, ומצרים. וקרוב לזמן החוא חיתה מלחמת גושאי הצלב הששית, הכ"י חיקר חזת הוא, לפי דעתי, חמקור היחיד והמיוחד אשר יפיץ מעט אור על ישוב ישראל בארמת חקדש לפני החורבן בימי גושאי הצלב והפרטרים.

', יהודה הכהן הלך עם בית דינו וקצת חכמי עכו לקבר הרמב"ם שבמבריא ושם שינו את נוסח החרם על ר' שלמה פטיט (Petit) שהחרימו ראש הגולה ר' ישי בן חזקיה ובית דינו. אמנם אחרי כך באה תמורה לרעה בישוב הישראלי שם, ער שהסופר רודולף השכמי (ה' צ"ו—ק"י) מודיע שמצא שם רק יהודי אחד ואשתו מיסתעלין. כמאה וחמשים שנה אחרי כן רואים אנחנו שהיהודים התישבו שם ועיר שם ועיר שם מכני המוריסקוש שבאו מן הברבריאה. בשנת רע"ז, כאשר כבש השלטן שלים הראשון ארץ ישראל ויסע להלחם במצריים, כבר היה ישוב גדול יהודי בעיר הזאת. אמנם לרגלי המלחמה במצרים לא השאיר אנשי חיל בארץ ישראל כרי שיגינו על מצב תושביה. אתאום הגיעו לצפת איזה נדודים מאנשי חיל הממלוקים אשר ברחו לנפשם משדה המלחמה ומתנרת יד התונרמים, וכראותם שאין סדרים ושוטרים בעיר הודיעו כי התונרמים הבי לפני חיל המצריים. והערביים תושבי הכפרים והעיר התנפלו על היהודים באמרם "ליח דין ולית דין" ושללו כל נכסיהם, אף הסירו מלבושיהם מעליהם עד שהלכו ערומים בחצות. בעמל רב עלה בידי יהודי אחד להמלט מצרימה ולהודיע צער העדה לאחיהם להמליץ בעדם אצל שרי החיל והשלטן להנן בעדם ולחלצם מן המצר הנורא ההוא. אז עמד בפרץ ר' נסים ביבאם, אחר מרבני מצרים, ויאסוף נדבות יותר משלשת אלפים פרחי והב ומלבושים ושמלות ויבא אל "שפיט" ויחלק הכסף והשמלות בין העם (ר' אליהו קפסלי, דבי אליהו פרק קכ"ו). אחרי כן התישבו שם המערבים אולי איזה שנים לפני ביאת גרושי ספרד. וכבר ידענו שיהודי ארץ ישראל בעת ההיא היו בשפל המדרגה, והראשונים שהתישבו חשבו כי זאת העיר הנזכרת בספרי הקדש "צפת", ויקראו אותה כן או כי נתנו לה שם זה בהיותו קרוב לשם הערבי "שפט" (Safet). אמנם הישוב הגדול החל בעת באו גרושי ספרד בארץ ישראל ויתפשטו ביהודה ובגליל, "כי באשר ראה ה' עיני עמו ישראל— כן בתכו רבני העיר הזאת קרוב לשנת ש"ב—אשר זה קרוב לאלף וחמש מאות שנה, נדחו מעל אדמתם מני אל נוי וממלכה אל עם אחר בכמה גירושין וכמה שמדות, זכר להם ברית אבותם וישב את שבותם וקבצם מאפסי ארץ, אחד מעיר ושנים ממשפחה אל ארץ הצבי, ויתישבו בעיר צפת תוב"ב. צבי היא לכל הארצות, והיו פרנסיה מנהיגיה מתנהגים בהנן לשאת במשא העם העניים והאביונים ולומדי התורה, כי העניים היו פוטרים אותם מהכראג', ולמי שהיה לו קצת יכולת היו נוטלים מהם, קצתם למחצה וקצתם לרביע, ומבעלי התורה לא היו נוטלים כי אם ממי שהיה בידו קצת ממון למחצה, זה היה בכראני לכד, אבל בשאר מסים וארנוניות לא עלה על לב שום ארם ליטול ממי שותרתו קבע ומלאכתו ארעי, ותמיד בכור התורה ואימתה מוטלת על פרנסי ומנהיגי העיר הנזכרת, ולא היו עושים דבר עד שהיו נמלכים בחכמים הרבנים הזקנים, על פיהם יצאו ועל פיהם יבאו, ובכן היה כרם ה' בית ישראל יפה אף נעים, פרחה הנפן הנצו הרמונים, ראשי ישיבות ותלמידיהם לומדים על תלם באין שטן ואין פגע רע, לא שמעו קול נוגש, ויעזקוהו ויסקלוהו נדיבי עם אלהי אברהם שבתוצה לארץ לכלכלם בלחם, וישעוהו שורק, ובכן היה מגדל עוז בנוי לתלפיות, הלא הוא למוד התורה בשקידה רבה ונם יקב התורה חצב בו, יין המשומר בענביו, יורדים ועולים במלחמת התורה לנים בעומק של הלכה וכרמנו ממרר, הדודאים נתנו ריח ועל פתחינו כל מנדים, הלא הם התלמידים מתמרים ועולים אשכולות תלמידי חכמים..... נפן אדרת כרם חמד ענו לה, משם תצא תורה

ואורה לכל תפוצות הגולה, גולה על ראשה ושבעה נרותיה מאירות אל עבר פניה[35].

מה שהיה רבינו עובריה ברטנורא ליושבי ירושלים היה ר' יוסף מאראנוסי לישוב הישראלי בעיר צפת, הוא הקדיש כל כחותיו להנהיל ולהרחיב תפארת העדה הזאת עד אשר היתה הראשונה בכל ארץ ישראל. אמנם לפי הנראה לא האריך ימים וימת ויקבר בעין זתון בקרבת העיר אשר נשא אליה נפשו. התייר האלמוני האיטליאני אשר הבאנו כבר דבריו כתב: „צפת היא בגליל העליון... יהודים יש בה יותר משלשת מאות בעלי בתים, ויש בה שלשה בתי כנסיות, אחד של ספרדים, אחד של מוריסקי ואחד של מערביים. העיר מלאה כל טוב מזונות משובחות, דגן תירוש ויצהר לרוב, ויש לקונה כל דבר בעתו, ולולא רוב השמן והתבואה שמוליכים ממנה לדמשק ולמקומות אחרים לא היו שוים בלום, וכל מיני פירות טובות נמצאים בה... והארץ רחבת ידים בסחורה ויש הרבה סוחרים מכל מיני סחורות מיהודים, והם מביאים סחורות מדמשק ומוכרים שם, ומי שאין לו קרן להשתדל בפרקמטיא צריך שיהיה בעל מלאכה וארבע מלאכות טובות בארץ ישראל, האורגים, הצורפים, האושבפי (עושי מנעלים) והבורסקי, וגם הבנאים, ומי שהוא בעל כח להיות שביר יום פורעים אותו במוב, גם החייט מרויח מזונותיו"[36].

קרוב לצפת היה עין זתון, ושם היו ארבעים בעלי בתים ובית כנסת אחד להם עם עשרים ואחד ספרי תורות, וביתר ערי הגליל העליון אשר היו שם יהודים בימי הנוסעים ר' מנחם בן פרץ החברוני (ד' אלפים תתקע"א), ר' בנימין די טודילא (מעט אחרי כן), הרמב"ן (בערך ס' אלפים כ"ו) ור' פתחי' מרגניסבורג, כנראה, לרגלי המלחמות נדדו משם ולא התישבו עוד.

במצרים, שנכבשה לפני התורכים בשנת רע"ז, כדברי המקובל ר' שלמה דיל-מדרש „ומלך עז ימשל בם", היה ישוב גדול מבני ישראל מימי קדם ותחת ממשלת השלמנים המאמלוקים, לפי בעלי הזכרונות, „קרוב לתחלת מלכות הישמעלים, מלך מצרים הנקרא אלכליפא נשא בת מלך בגדד, ובשבאה למצרים שאל אותה על ענין היהודים אם יש להם מלך או נשיא וכו' ואמרה לו: והלא במלכות אבי יש ישראלים הרבה, ויש להם נשיא נקרא ריש גלותא, והוא מזרע המלכים ואבי מתברך בו ועושה לו כבוד גדול, לפי שהוא מזרע המלכים והנביאים. מיד צוה המלך להביא לו איש אחד מזרע דוד המלך, ושלחו איש נבון וחכם מר פלוני מזרע הנשיאים ומנה אותו לנגיד על כל היהודים אשר בכל מלכותו, ומשם נשתלחלה הנגידות במצרים והיתה לו הורמנא דמלכא... לרדות את העם במקל ורצועה... ואחר שנפסק זרע דוד ממצרים או שלא היו זרע ראוים למגוי, חזרה הנגידות למי שראוי לה מצד חכמתו ומעשיו, והיה דן יחידי בדיני ממונות ומעניש קנס ומכה ומנדה ומחרים, וכל זה במאמר ונזרת המלך[37]. הרשם דברי הימים ר' יוסף בן יצחק סמברי קורא כשם את כליף בגדד ושלטן מצרים ואומר: וימלוך בבבל מאייע אלכליפה בשנת שם"נ לחשבונם, והשיא

---

[35]) אבקת רוכל לר' יוסף קארו סי' א'.
[36]) סוף שבחי ירושלים.
[37]) שו"ת חרדב"ז חלק ג'.

בתו למלך מצרים ושמו עצר אלדולה (צ"ל לרין־אללה), ובשנת שס"ו לחשבונם היא ד"א ותשמ"ח ליצירה באה המלכה למצרים[38].

התיר ר' משולם בכמוהר"ר מנחם מוואלטרה, שהיה במצרים במסע לארץ ישראל בשנת רמ"א, כתב שהיהודים נושאים מצנפת מצבע ייאלו (אולי ויאלו=Violet) על ראשם בכל ארץ מצרים. התרגמן הגדול היה מזרע היהודים והוא ספרדי והלך למצרים להתגייר (כי היה מן האנוסים הראשונים בספרד) והפרינאטיני (Tragaltini=מלחים שודדים) תפסום בלם, ולמען היות בן חורין החליף דתו ונעשה מורי (Moro ישמעאלי, מחמדי) והוא יודע שבע לשונות, יהודית (עבריה), לועז (איטליאנית וספרדית), טורקיסקי (הונגרמית), גריזו (יונית), מורי (ערבית), אשכנזית וצרפתית. יום ששי כ"ב יוני ראה השלטן (קאנצי) והוא אדם וקן בן שמונים שנה במצרים (אלקהירא) כמו שמנה מאות בעלי בתים ונם כן כל כך קראים וחמשים בעלי בתים שומרונים... והמלך שם של היהודים והקראים והשומרונים נניר יהודי אדם עשיר ונכבד שמו ר' שלמה ב"ר יוסף... והוא מהארצות ההן ואביו היה נם כן נניד והוא רופא מהשולדאני (שלטן) ויש לו ארבעה שופטים.

קרוב לימי גרוש ספרד היה הנניד ממצרים ר' נתן הכהן שלאל בן רבי חיים

---

[38] דברי יוסף לר' יוסף סמכרי. כ"י בביבליותיקא לחברת כל ישראל חבריים בפאריז דף כ"ח פרק כ"ו. המקרה הזה הוא חשוב בתולדות ישראל, ובכל זאת החכם ר' צבי גרץ בספרו דברי ימי ישראל (תרגום עברי, חלק ג' ציון א' דף 389–390) ימיל ספקות באמתתו, וכח דבריו: סדר הזמנים אינו מכוון, חשנת שס"ו להיג'ירת, היא שנת 976 למנין הנוצרים= ד"א תשלו ולא תשמח, ואולם אם כל הפרטים יהיו מדוקדקים, לא יעכב הפרט הזה מהכר את הדברים לאמתים. חשם מאייע הוא בלי ספק משובש, ומהשם נצר (כן תקן מר גרץ במקום עצר) אלדולה, שהיה אז לפי הספור שלטן מצרים, יוצא כי כל הדברים אינם אלא הנדת, ואין לתם מקום בהסתוריה הסאמתת על פי מעשים ברורים. אמנם מר גרץ לא דקדק בענין הזה כיאות, ובל הספקות אצלו אינם אלא מעשים ברורים ואמתים: א) המעשה יתאמת על פי שני מקורים שונים, ר' יוסף סמברי, שכתב בשנת כשנת תל"ז, ור' דוד בן זמרא, שיצא לאור חלקו זה רק בשנת תקמ"א, וסמולא מובן שלא העתיקו שני אלה הספורים דבריהם זה מזה, וירוע כי על פי שני עדים יקום דבר, ב) שנת שס"ו להיג'ירה היא באמת שנת ד"א תשלח ולא תשמח (ראיתי להעיד כי בכ"י אשר בפאריז, שהוא בלי שום ספק המקורי, כתוב תש"מח ולא תש"טה, כאשר הביא הרב גרץ (על פי עדות ניבאור), והיא שגיאת הסופר בחשבו עשר שנים או בכתבו על טפר. ג) שם מלך בגדד מאייע ומלכותו נמשכה משנת 363 עד שנת 380 להיג'ירה ד"א תשל"ח–תשנ"ב. ד) שם שלמן מצרים. שעליו יסר הרב גרץ רוב ספקו איננו ברור כי אם משובש, כי באמת בעת ההיא מלך על מצרים השולטן הראשון למשפחת המאמיטים אשר בנה עיר הבירה אלקהירא (מצרים החדשה) בשנת שס"ב להיג'ירה ד"א תשל"ה ושמו היה אל־מואיז־לי־דין אללה (El-Muiz-Li-Din-Allah), והוא בנה באלקהירא את בית המסגד היותר גדול שבכל ארצות המחמדנים העומד עד היום, ונקרא בשם "אל־עצר", ובכן נראה שבני הדור ההוא כנו אותו "עצר" על שם בית המסגד, או כי באמת היה הכינוי הזה לו, ועל כן נקרא בית המסגד על שמו. איך שיהיה אין ספק שבני הדור ההוא והסופרים ידעוהו בשם הזה, ומהם העתיק ר' יוסף סמברי. השם אלדולה הוא קצור או שבוש לי־רין אללה, מצר אחד חשם הזה יתאים עם דברי הימים למלכי מצרים. ובאמת ידענו שבשנה החיא נצח השלטן הזה ארץ מצרים ואחרי כן סוריא וארץ ישראל, ומטלת מצרים עלתה מעלה מעלה על אשר יכלה להשתוות עם ממשלת חכליפים בבגדד, אם כן דברי הסופרים העברים יתאימו בכל עם דברי הימים והסופרים הלועזים, ואין כל חשש ספק, שהספור הזה מיוסד על אדני האמת.

שלאל, הוא נולד בברבריא בעיר תלמסאן[39], ואחרי כן התישב בירושלים, ואף כי היה חכם ועשיר, נדיב ובעל צדקות ומרבה להטיב, לא יכול לשבת בעיר הקדש וברח בפני „הזקנים והמלשינים והמוסרים" ונתקבל אחרי כן לנגיד במצרים. ר' עובדיה ברטנורא, אשר עבר דרך המדינה הזאת בלכתו ארצה ישראל, יספר: „ונגיד היושב במצרים הוא רודה בכל היהודים אשר תחת ממשלת מצרים, ויש לו כח מאת המלך לאסור ולהכות כפוב בעיניו לכל אשר ימרה את פיהו מן היהודים אשר בכל הקהלות מסביב, והוא ממנה דיינים בכל קהלה וקהלה, ואשר הוא נגיד, ישב בירושלים שנים רבות שמו נתן הכהן, והוא עשיר חכם וחסיד והוא מארץ ברבריאה[40]. עוד יספר ר' עובדיה, כי בהיותו במצרים כבדהו ר' נתן כבוד נפלא והניא לבבו מללכת ירושלימה מפני המלשינים והמוסרים.

ר' נתן נשא אשה במצרים ממשפחה מיוחסת. בעת ההיא היו שם משפחות רבות אשר לפי בעל הזכרונות מסורה בידנו מפי סופרים ומפי ספרים, כי בסוף מחזור רס"ו שבו קהל גדול מהקראין לדת האמת במצרים על ידי הנגיד רבנו אברהם החסיד בנו של הרמב"ם ז"ל, ועוד היום ידועות המשפחות ההן במצרים, מהם כהנים וישראלים מיוחסים ולא היה פוצה פה עליהם, אדרבא נתחתנו בגדולי קהלות מצרים הרבנים, כי גם הם היו אנשים עשירים ויודעי ספר... שהנגיד ר' נתן הכהן ז"ל לא רצה לקחת אשה מאותן משפחות... שאין לחוש לממזרת אמנם „יש לחוש לחללות"[41].

קרוב לשנת ר"נ „הנגיד ישר ממונה מתחת יד המלך על כל היהודים... ובכל מלכיות ארץ מצרים... רבי נתן הכהן שוליל וילך... לאור באור חיים וישימו עליהם לראש... ולנגיד את הנכבד רבי יצחק הכהן שוליל"[42].

רבי יצחק הכהן שוליל או שולאל, בן משפחתו של ר' נתן ואולי בן אחיו, נולד גם הוא בתלמסן, והיה לפי עדותם של בני דורו „עשיר חכם וחסיד" בר לבב ויקר רוח, וכל היהודים במצרים כבדוהו ויראו ממנו על הכח והתקיפות שהיו בידו מטעם שלטן הממלוקים, מכספו פזר נתן לאביונים ולצרכי גולי ספרד אשר באו מצרימה בשנת רנ"ב לרגלי הגירוש הגדול והנורא, ובידו היה הכח והעז למנות דיינים בכל הארץ. וכן כתב בן דורו רב הרבנים בתורמה ר' אליה מזרחי: ראה ראיתי את האגרת השלוחה מכית דינו של הנגיד מה' יצחק שלטל (צ"ל: שלאל)... ותמיד ממשלתו... ואמר הריני נזיר שמשון אם יהיה שמעון דיין, ואותו ראובן נגיד, ויש בידו יכולת למנע את שמעון מהיות דיין[43].

ביאת גירושי ספרד ופורטוגל למצרים במספר גדול היה ענין חשוב ונכבד לתרמת קרן ישראל בארץ ההיא. הנגיד ר' יצחק כבד אותם ומנה מביניהם דיינים בכל הערים. אמנם לא יכול להתאים עם כל מנהגיהם ודעותיהם שהיו מוזרים בעיניו. בין הספרדים נתפשט המנהג בקריאת השמע שהשליח צבור בהגיעו לסופה עד ה' אלהיכם, חוזר ואומר ה' אלהיכם אמת, וזה על פי הזהר והקבלה (מדרש רות, פירוש התפלות על פי הסוד לר' אברהם צבע) להשלים מנין רמ"ח תיבות כמנין רמ"ח

---

[39]) יכין ובועז חלק א' סי' ס"א, עוד שם סי' קל"ו.
[40]) מכתבי רבינו עובדיה מברטנורא.
[41]) שו"ת תרדב"ז חלק ב' סי' תשצ"ו.
[42]) כתר תורה לר' אברהם בן מרדכי תלוי,
[43]) שו"ת רא"ם סי' ו',

איבריו של אדם, אף כי באמת לא נשלם בזה המנין כלל, כי יעלה רק לרמ"ז תיבות, ומה שמכו ששליח צבור אומר עד אלהיכם וחוזר מיד ה' אלהיכם אמת, וקשה לך שהרי לעולם לא נשלם המנין ונם מפסיקים בין אלהיכם לאמת, נראה... שסמכו על זה שלא יאמר שתי פעמים אמת, כי האומר שמע שמע משתקין אותו, וכן האומר אמת אמת. אמנם לפי הנראה שעיקר התקנה היתה לומר אמת, וחוזר ואומר ה' אלהיכם אמת, אלא שבספרד היו קורין קריאת שמע בלחש ולא היו מבחינין השומעים אם אמר אמת או לא, ואם היה אחר שלא היה אומר אמת לא היו יודעים כדי להחזירו ולהזהירו. ונשאר זה המנהג כך בפעות, וכשבאו בארצות אלו, אלו שקורין קריאת שמע בקול רם, חשבו שכך היתה עיקר התקנה להפסיק אחר אלהיכם מיד, ולומר ה' אלהיכם אמת[44]. ובהודע הדבר הזה לנגיד ר' יצחק חרה אפו עד מאד וינער במי שהיה חוזר כן, וכל גדולי הדור הנמצאים בעת ההיא, ונם בקושטנדינא נער הרב הגדול ר' אליה מזרחי וכל גדולי הדור במי שהיה נוהג כן[45].

בשנת רע"ו אחרי אשר נכבשה ארץ מצרים ביד התורכים, נשאר הנגיד ר' יצחק על משמרתו כמקדם, ונהג כעוד שנה או שנתים ימים נשיאותו על המדינה הזאת וארץ ישראל כאשר היה בימי השלטנים הממלוכים, אך פתאום, על ידי סיבות שנעלמו ממנו, רואים אנחנו ערת היהודים בעיר הבירה קושטנדינא מעוררת על המשרה הזאת, ודורשת לעצמה הזכות לבחור הנגיד ולהתערב בענין הנגידות", ואז התחיל אור העתמנלים וחזר הנגידות למי שראוי לה מצד חכמתו ומעשיו ועשרו, והיו שולחים אנשי קושטנטינא יהודי אחד חשוב וחכם בהסכמת חכמי קושטנטינא שריה ויועציה כדי לשפוט את העם משפט צדק, והיה מעניש וקונס ומכה ומודה מחרים כפי מה שצריכה השעה[46]. הנגיד הראשון אשר נבחר מעיר הבירה היה הרב תאניר[47], והנגיד ר' יצחק, אשר היסר ממשמרתו, או כי קדם פני הרעה ויסע ממצרים עוד טרם בא ממלא מקומו, התישב בירושלים ונתקבל בכבוד נדול מצד כל רבני עיר הקודש ונדוליה שידעו להוקיר ערכו.

במכתב אחר אשר ערכו רבני העיר לערת רומא קרוב לימים ההם כתוב:

• "הנה הנבר הוקם על, מופת הדור נגיד ומצוה לאומים, שרנו שר קדש צבא ה' הנשא והנעלה לשם ולתהלה, במהר"ר יצחק הכהן שמו, ירום הודו ונדול כבודו וירב תפארתו ותנשא מלכותו כאשר ישב על כסא נגידותו ועם המלך במלכותו, דרש על לומדי התורה והחכמים אשר כואת המלכות, והנה אולת יד כל לומדי תורה כי אין מסייע להם משום מקום, בבדה העבודה על העם הזה, אזר כנבר הלציו לתת מנת תרבנים והלומדים למען יחזקו בתורת ה', ותקן ישיבות בירושלים, ובגליל העליון ובמצרים. כל הכפין ללחמה של תורה יבא ויאכל... ומנה אותנו בין הבאים בזיקים ללמוד בשתי ישיבות בירושלים תוב"ב... וזה שכתנו בבית מעמ, כי אם באהלה של תורה, והנה בחזקת היד מסייע אותנו ולתלמידים לומדיה מהונו, ומה שהוציא מכיסו בכל שנה לצורך לומדי התורה שבירושלים מכיסו לבד כי אין סיוע ממקום אחר עד עתה הוא קרוב לאלף פרחים בכל שנה, ובכל מקום מרחיבים הלומדים כי הרחיב ה' נבולם בתלמודים, ונם הוא ירים הודו טוב עין רוצה שיתן ויתנו אחרים, והנה נשמע

---

[44]) שו"ת הרדב"ז חלק ח' דפוס ליוורנו שנת תי"ב סי' ח"ה.

[45]) בית יוסף חלק אורח חיים סי' ס"ח.

[46]) דברי יוסף כי"ו לר' יוסף סמברי פרק כ"ו דף כ"ח.

[47]) שם דף ק"ה פרק ו"ז.

לעדתנו במלכות תונרמה התחילו בשנה זאת לשלוח גם הם סיוע כי אמרו גם לנו חלק ונחלה בירושלים... הנה ארונינו הנגיד נבה לבו בדרכי ה' עד למעלה, וכל מעייני וחשבוניו לעשות הטוב והישר בעיני ה', ויאמר אל עמו ואל חכמיו ובית דינו הצדק עד מתי נתעצל לשוב אל אלהינו ועד מתי נקיץ מתרדמנו, לקרא אליו בכל לבנו להשיב שבותינו ולמהר גאולתנו, וימהר יחישה בעצ את כל מעשהו בהר ציון וירושלים, לתקן עולם במלכותו והאלילים כליל יחלופו... ואו צוה לתקן ולסדר משמרת להתפלל ולהתעטות על כל אחינו שבגולה... והיום אשר סדרנו המשמרות בלילה ההוא, ויהי עם בשמים ה' ועליון יתן קולו ויהי נשם שושף ורוח גדולה מפרק הרים ומשבר סלעים, וזה היה ביום י"א לעמר אשר באותו זמן הוא פלא להמטיר בירושלים... ובבקר בהיותנו בבית הכנסת... היה ריעש גדול אשר כל יושבי הארץ נחרדו ונבהלו נחפזו... ובשעת הרעם נפלה אש מן השמים על הארמון של הגוים על המרכז עצמו... ונעשה בו חרבן גדול וכו'" [48].

גם התיר הפלוני אלמוני האיטליאני ראה את הנגיד ר' יצחק בירושלים, והוא אומר עליו: הנגיד כה"ר יצחק שוליל מובחר בכתר כהונה, כתר עושר וכתר שם טוב [49].

בין גולי ספרד שהתישבו במצרים נמנה גם ר' משה בן יצחק אלשקר (או אל אשקרא לפי קורא הדורות) הוא נולד בערך שנת רכ"ה בעיר סמורה (Zamura) ולמד אצל ר' שמואל ואלאנסי בטוליטולא אחרי כן התישב בעיר מולדתו והיה שם עד שנת הגרוש, וכה דבריו: וכאשר הייתי בימי חרפי שלאנן ושליו בית ועד ללמוד וללמד, הביאני ההכרח לחבר קונדרים אחר לתת טעם לאותו מנהג, יען וביען נתפשט בעיר סמורה ובנבולותיה אשר שם ישבתי אחר ששמשתי ומים יצקתי על ידי אדוני הרב המובהק ר' שמואל באלאנסי ז"ל [50]. בשנת רנ"ב בעת הגירוש הגדול נדד לטונים [51] אף נפל שבי ביד שודדי הים והיה בסכנה לרדת במצולות תהום [52] ואחרי אשר ישב שם זמן מועט נסע לתונרמה ויבא לעיר פטרץ ושם נתארח בבית ר' דוד הכהן [53], אך גם פה לא מצא מנוח לכף רגלו ולא אמר די לצרותיו ולנדודו, וילך מצרימה בערך שנת רנ"ה כשלשת שנים אחר הגירוש ושם ישב על כסא ההוראה עד עת וקנתו, ואל זה רמז בשיר חרוזים שחסר בסוף חבורו:

שנת רנ"ה תהי נא לי בשורה ואל עברך ברוח תקרא מהרה
למשמטי אלוהי קל מהרה וממי בלחך אנאל פרותי
ואל מי בלחך אזעק ואקרא?

ר' משה אלשקר היה משורר נפלא, עוסק בהוראה ויותר מזה חריף ותלמודי כמורו ר' שמואל. הוא העמיק לעיין בחכמת הנסתר, ונם נשא עיניו אל הפלוסופיא העיונית, כי בעת ההיא היתה הזרונות שתי השיטות המבחישות זו את זו אפשרית ומצויה, נם כתב ספרים רבים אשר נשארו רבם בכתב יד, ואלה הנודעים לנו:

[48] מכתב לירושלים משנת רפ"א כ"י מיכל סי' 85 דף נ"ג בביבליותקא באכספורד.
[49] סוף ספר שבחי ירושלים.
[50] שו"ת מהר"ם אלשקר, חלק יורה דעה סי' ל"ט.
[51] יכין ובועז, חלק ב' ס' כ"ג.
[52] בבקשותיו בסוף הספר בתפלה המתחלת „במח אקדם", אמר: ומתחומות חים העליתני, ומבור חשבי הוצאתני.
[53] שו"ת מהר"ם אלשקר, שם סוף סי' נ"ב: וגבר נשאלתי עד דבר אשר כזה מאת הר' דוד הכהן נר"ו בחיותי בספרץ.

א) השנות על ספר האמונות לר׳ שם טוב בן ר׳ שם טוב, בו יזכיר דעות הר׳ אברהם ן׳ עזרא והרמב״ם ובל המחזיקים במחקר, והרם את כל בנינים המיוסדים ע״פ הזהר והמקובלים, נדפס בעיר פירארה בשנת שי״ז.

ב) שאלות ותשובות, קב״א שאלות והתשובות אשר השיב עליהן, נדפס בעיר סביוניטה שנת שי״ר.

ג) גאון יעקב. ביאור על המור חלק אורח חיים, נזכר בשו״ת סי׳ ק״ח, והר׳ חיד״א ראהו בכ״י.

ד) באור על פירוש רש״י על התורה, כעין באור הרא״ם, והר׳ חיד״א ראהו בכ״י, גם ר׳ יוסף סמברי בעל דברי יוסף ראהו, וכה דבריו: „ועשה ס׳ שאלות ותשובות וביאורים על רש״י וכמעט כיון להרב אליה מזרחי ז״ל והיו שניהם בדור אחד״.

ה) איזו שאלות ותשובות הובאו בספר השו״ת לר׳ אליה מזרחי סי׳ מ׳ וסי׳ מ״א.

ו) עוד הובאו דבריו בבסף משנה לר׳ יוסף קארו הלכות יסוד התורה (פרק ו׳) והלכות חמץ ומצה (פרק א׳).

מחבריו של בן אלשקר היה ר׳ שמואל אבן־סיד או סדיליו הזקן. הוא נולד בעיר טוליטולה בערך שנת תש״ו ולמד תורה בישיבת הרב האריה נגד הגדול ר׳ יצחק די ליאון[53], שעליו היו אומרים שהיה מלומד בנסים ולבו כלב אויבי ה׳... והיה שכלו שכל אלהי[54]. ונשא אשה את בת ר׳ יצחק אבוהב חבירו ורבו. בשנת רנ״ב בעת הגרוש הכללי מספרד הלך בלוית חותנו לפורטוגאל אמנם לאמונו. הרב הגדול הזה, שעליו היה אומר מלך פורטוגאל „שתי עינים יש לי במלכותי שאין בכל העולם ערך להן, עין נשר פורטוגל ועינו של רבי[55] (בהיות (שהיתה עינו האחת סתומה), נפטר לעולמו שבעה חדשים אחר הגרוש, וקרוב לחמש שנים אחרי כן יצא ר׳ שמואל מפורטוגל עם יתר גולי המלכה החיא ויתישב באלקהירא ושם נתמנה לרב בסוד רייני הקהלה. בעיר הזאת היה בית אחד ברחוב היהודים ואיש לא בא אל תיכו, כי המון העם השמיע דברי הבל כי המזיקים ישבו בתוכו ושעירים ירקדו שם. ויהי כאשר בא הרב לארץ מצרים ובקש לדור בבית הזה, כי היה סגור מפני חמת המזיק, ספרו לו המאורע, ואז אמר להם: על מנת כך אדור בו, וילן שם בלילה ההוא[56]. התגרה תספר שהיה לו עסק עם המזיקים והוא השביעם שלא יזיקו עוד לשום אדם בעולם, ומהיום ההוא והלאה עשו אותו בית הכנסת ונקרא על שמו ק״ק סדיליא[57] או בית הכנסת שדיליו[58].

בשנת רע״ב חבר ספרו „כללי שמואל״ על כללי הש״ס, נדפס אחרי מותו על ידי ר׳ בנימין בר׳ אברהם מוטל משלוניק בעיר ויניציא בשנת שפ״ב. בין הרבנים אשר באו מספרד מצרימה נמנו גם הרב התלמודי הנודע בספרות ישראל ר׳ אברהם בן שושן, רבי נסים יעיש, רבי יעקב בבר יוסף, רבי שמואל חקים או חקאן הלוי ור׳ דוד בן שלמא בן זמרא[59].

---

[54]) קורא הדורות, דף כ״ח ע״א.

[55]) שו״ת מהר״י מסראני חלק ב׳ יורה דעה סי׳ י״ז.

[56]) דברי יוסף, לר׳ יוסף סמברי פרק ר״ך. שם הגדולים בערך שמואל ן׳ סיד.

[57]) שם, שם. [58]) מאורעות עולם דף י״ט ר״ס.

[59]) דברי יוסף, לר׳ יוסף סמברי פרק ר״ס.

ר' דוד בן זמרא נולד בספרד בעיר סאמורה בערך שנת ר"מ[60] ובעת הגרוש הפלאי מספרד יצא עם אביו למרינת פיס[61], ואחרי כן הלכו ארצה ישראל ויתישבו בעיר צפת[62], שם נתחנך בתורה ובקבלה בישיבת הרב הגדול ר' יוסף סאראנטי[63] ויצליח בלמודיו עד אשר נחשב בין החכמים היותר נרשמים בדור ההוא. לפי הנראה הצליח בעת הגרוש ביד אביו, אשר נמנה בין עשירי הארץ, להציל רוב כספו והונו אשר הוריש לבנו. בן זמרא עודנו רך בשנים נסע מצרימה ויתישב באלקהירא, ובהיותו גדול בתורה בעל נכסים ומעשים טובים, שמו השוב הלך לפניו ויהי לאב לתורה ולדבריו היו נשמעים כל היהודים, בספרדים, כמערביים. הוא תקן תקנות רבות עוד מראשית בואו-מצרימה, ובכללם נזר ועמד ובטל הרקידה בתקות הגויים הנקראה "אל רקצמ" לנגן ולרקד בחופות חתנים ובבתי משתאות, בימים ההם. מפני חמת המציק ומפני תקף הצרות והגזרות ושל הגלות שהיו בהם היהודים עד כי לא היו יכולים לעלות ולקבור את המת בחברת הקברים, היה איש יהודי חמר גמל ישא (צ"ל נושא) מתי ישראל על כתף עיירים ועל דבשת גמלים לקברם בקברי ישראל הרחק מאד מן העיר, כנודע בבית הקברות אשר במצרים, ובהכבד עליו משא העם, מהם השליך אל הפחתים ואל הגאיות בדרך בהוליכו אותם. ויהי כי ארכו הימים, העיר ה' את רוח נדולי העיר ואת חכמיה ועמדו בבית דינו בית "דין הצדק של הר' דוד בן זמרא וסייעתו הקדושה, ועמדו על נפשם ונדרו זאת הפרצה הנדולה, ותקנו והעמידו כמה אנשים, וחלקו החברה במשמרות קדושות וטהורות למשמרת[64] לאות לבני מרי, לבל יזלזלו עוד במת מצוה, ויהיו קוברים אותו בקברות אבותיו, והקדים הרב ז"ל הק"ק הפרנקים (ספרדים) תחלה, כי היה להם אמצות לב וכח לעלות לבית החיים, ועלו כמה פעמים וירע להם נוק מן הישמעאלים, ובכל זאת לא היו שמים על לב, כי קבלו עליהם זאת המצוה בשמחה ובטוב לבב, ואח"כ חברת הק"ק המסתערב כי להם משפט הנאולה, ובאחרונה יסעו בני ישראל הק"ק מערבים, וה מה שתקן להם הרב זלה"ה איש על דגלו באותות במשמרותם יסעו כדי שיהיו מוכנים ומזומנים לקברות המת ולשמחת חתן וכלה"[65].

הדבר היותר נכבד בתולדות כנסת ישראל במצרים, שעלה בידי ר' דוד בן זמרא לתקן, היה חלוף המספר הנהוג הנורע בשם מנין "השטרות" במספר

---

[60] תקון יששכר דף י' שם חגדולים בערך הרדב"ז. להקדים שנת לידתו עד שנת ר"ל, כהשערת תרב גרץ, זה דבר שאי אפשר, כנראה מתוך דברי הרדב"ז בעצמו (ראה למטה ההערה 59).

[61] שם חגדולים בערך הרדב"ז, דברי יוסף הנ"ל פרק רי"ט.

[62] שו"ת הרדב"ז חלק ב' ס' תקצ"ו: ואני הכרתי את החכם הזה (ר' יוסף סנגדרי) בצפת בחיותי בן י"ג שנה.

[63] שם חגדולים בערך הרדב"ז.

[64] בכ"י דברי יוסף האותיות סט"ר ממלת "למשמרת" סנוקדות לסמן לפי הנראה שנת התקנה שהוא שנת ר"ס, גם בסוף נוסח התקנה טס"ר מסלת "במשפרותם" סנוקדות בכונה.

[65] דברי יוסף הנ"ל פרק רי"ט. ר' יצחק עקריש, בהקדמת פירושו לס' שיר השירים, עור ראה שו"ת הרדב"ז חלק ח' (דפוס ליוורנו תר"ב סי' ס"ג). לפי הנראה קודם שנעשתה התקנה: עוד שאלת אם בית הקברות של מצרים חשוב כמקום אחר, לעגין שיתחייב באבלות משעה שהחזיר פניו אף על פי שלא נקבר עדיין תמת. — תשובת, אין חשוב מקום אחר, דהא מעמא הוא מפני שאינם יודעים מתי נקבר תמת וכו'.

הנהוג בכל תפוצות הגולה „לבריאת עולם". לפי הנודע, היו יהודי בבל מונים לשטרות או מנין היונים, והשנה הראשונה להמנין הזה היתה שנת נצחון המלך סיליקום הסורי על יתר שרי הצבא שחפצו למלוך אחרי מות אלכסנדר המקדוני, ואף כי המלכיות האלה עברו ובטלו מן העולם, יהודי בבל ומצרים החזיקו במנין הזה קרוב לאלפים שנה מיראתם לשנות הנהוג והרגיל מימים קדמונים ומהתנגר לדברי התלמוד: בגולה אין מונים אלא למלכי יונים בלבד[66] ויחזיקו בו בכל עוז, בשטרי התחיבות בין אדם לחברו, ונם בכתבים הנכבדים בעניני הרת, כשטרי גיטין חליצה מיאון וכתובות. בן זמרא ראה המקור ליסוד המנין הזה שהיה לכבד בו מלכות היונים ונצחונם, ובהיות כי כבר אבדו ובטלו מעל פני האדמה, לא די שלא נשאר עוד טעם נכון למנהג הזה, עוד היה מראה שיהודים חפצים להזכיר ימי החרות לעם ההוא אשר אדוני הארץ התנרמים שעבדו, והיה להם להאביד כל זכר ושארית קיומם בתוך ממשלה חפשית. התקנה הזאת לבטל מנין השטרות[67] נתקבלה במצרים מן היום ההוא בלי כל התנגדות ומחאה. בשנת רע"ד נחשב ר' דוד בן זמרא בין הרבנים שהיו במועצת הגניד ר' יצחק הכהן שולאל והוא חתם על התקנה שנעשתה בירושלים בשנה ההיא, אחרי אשר אשר אותה הגניד בעצמו[68]. מחברי בן זמרא היה נם ר' שמואל הכים או חכאן הלוי[69], שנולר בספרד במורו ובעת הנרוש הכללי נרד לעיר הבירה קושטנדינא[70] ואחרי אשר ישב שם שנים רבות והרביץ תורה בישראל[71] נסע מצרימה ויתישב באלקהירא בבית מדרשו של ר' דוד בן זמרא ושם הפליג בזקנה. בין הרבנים וראשי הקהל מעדת המסתערבים בעת ההיא היו ר' עבד־אלובאר הבהן הרופא, ר' עבד־אל־עזוז הרופא, ר' בר זכי הרופא, ור' מנצור אל־ריים, ומעדת המערבים ר' דוד חבריא, ר' שמואל חארר, ר' יהודא מנחם, ר' יוסף חנ', ור' ישעכר בקבוק[72]. תקנה אחרת: נעשתה בעת ההיא בעצת הגניד ר' יצחק הכהן שולל, „והוא יצא למלחמת חובה ויסמוך את ידיו על עשקי התורה והשניח עליהם לשובה להחזיק בימינם קטון ונדול שם הוא, בין תלמיד חכם עני, בין תלמיד חכם עשיר, שהם פטורים מלתת מסים וארנוניות[73], וזה נוסח חלק אחד מן התקנה ההיא שהגיעה אלינו: החלש יאמר גבור אני, ואיש מלחמה כשופר ירים קול תרועת מלחמה, דבר ידבר בצואר עתק לאשר ולקיים דברי הרבנים לבל יטילו מס על התלמידי חכמים, ואנחנו

---

[66]) תלמוד בבלי מסכת עבודת זרה דף י', יבמות דף צ"א, גיטין פ"ו.

[67]) שם חגדולים בערך הרדב"ז.

[68]) הרדב"ז חלק ב' ס' תרס"ד: וחתמו עליה כל גדולי הקהל יצ"ו וגם חכמית הגניד ז"ל עם בית דינו של מצרים וכו'. תשובה—אני הייתי סבני ישיבתו של הגניד ז"ל וחתמתי בחסכמה הנזכרת וכו'.

[69]) ר' שמואל חתם את שמו שמואל הלוי בן חכים (בראים ס' פ"ח), ובתקנה שנעשתה במצרים בשנת רפ"ז שמואל הלוי חאכם. ר' יוסף קארו קורא אותו: חכים (בית יוסף חשן משפט ס' ל"ו). אמנם ר' יוסף סמכרי יזכיר בין גולי ספרד בשם ר' שמואל חאקן חלוי (דברי יוסף פרק ס"ט) ובין רבני מצרים יבדיל בין חכים לחקאן, וכה דבריו: „הר' שמואל חקאן חלוי גם כן מיוצאי ספרד, הר' שמואל חכים ובו' (דברי יוסף פרק רכ"א), אם כן נראה שהיו שני רבנים שווים.

[70]) דברי יוסף הנ"ל סי' ריש.

[71]) שו"ת ר' אליה מזרחי סי' פ"ח.

[72]) דברי יוסף הנ"ל סי' ריש.

[73]) שם שם, סי' ריו.

בשם אלהינו קמנו ונתעודד לקיים בפינו ובשפתינו לבטא מבטא חרמים, יהילו על ראש איש משפחה או שבט אשר יתפאר בלבו לעבור על דברי הרבנים ורבצה בו כל האלה וכו'.

ורבני ירושלים אשרו התקנה הזאת לתת לה יותר יכולת ועוז: בנזרת עירין ובמאמר קדישין אנו מחרימין ומנדין ומשמתין ומקללים ומארירין על דעת המקום ברוך הוא ועל דעתנו, בחרם שהחרים יהושע את יריחו, ובקללה שקילל אלישע את הנערים, ובשמתא דשמתיה כרק למרוו, ובכל הקללות האלות והחרמות שנעשו מימות משה רבינו עליו השלום ועד עתה, חמת ה' ושער מתחולל על ראש רשעים יחול, על איש ואשה משפחה או שבט אשר יתפאר בלבו לעבור על דברי הברית הנזכר לעיל, או יקום ויערר ימייע יגלגל או ינרום לבטל או להתיר להורות להקל לו או לאחרים בשום דבר מהדברים הנזכרים לעיל, כלם או מקצתם, בארץ או בחוצה לארץ, בדור זה או בדורות הבאים... שלא להטיל על שום בעל תורה שתורתו אומנותו, לא עני ולא עשיר, שום הפסד בעולם זולת הגילייא וכל הפורץ גדר אריר הוא וכו' ילבש קללה כמדו, לא יאבה ה' סלוח לו כי או יעשן ובו' והבדילו ה' לרעה וכו' וכל ישראל נקיים" [74].

אחרי העיר הגדולה אלקהירא או מצרים החדשה, העיר אשר אספה בתוכה העדה הישראלית היותר חשובה במדינה הזאת היתה אלכסנדריא או אסכנדריא. הקהלות הגדולות שהיו בעירה הזאת בימי היונים עברו כלה מן הארץ ולא נכרו עוד עקבותיהן ובמקומן התישבו ועיר שם ועיר שם איזו משפחות מבני הברבריא הנקראים מסתערבים, ומבני המערביים. התיר האיטליאני ר' משולם בכמוהר"ר מנחם, שכבר הבאנו דבריו, היה באלכסנדריא בשנת רמ"א, והוא מספר ברוב ענין: "ובשהגענו שם בקשו אותנו ומצאו עלינו המעות שלנו... ולקחתי לנו לחשבון עשרה למאה (בתור מכס) ואחר כך חזרו לי תשעה למאה (כשנודע להם שאני יהודי) בהיות כי היהודים אינם פורעים אלא אחד למאה... אבל הגוים פורעים עשרה למאה.

אלכסנדריא חרבה בגלל שצר עליה מלך ציפרי (קפריסין) ותפס אותה ומלך עליה שלשה ימים, והסולאני (השלטן) מלך מצרים נלחם בו... ותפס מלך ציפרי והמלך נדר לו מם עשרת אלפים דינרי זהב בכל שנה (בתור מם) ומלך מצרים הניחו לשוב (לארצו), ומהיום ההוא עד שכבשו ציפרי הויניציאני הסולאני קבל מהמלכים שהיו אחריו המס ועל כן היה בדעתו לעזור לממלכת ציפרי ושלח בער בנו מהמלך פיריטי להתחתן בו למען יתפסו ציפרי ויתנו לו מס בכתחלה, והויניזיאנים הסכימו ונותנים לו המס בכתחלה תמורת המלכה,-והמלכה נשארת מבחוץ, וזה הוא ודאי, כי כן ספר לי הנראן מאישטרו מהמלכה הנ"ז מאליסנדריאה... יש באליסנדריאה כמו ששים בעלי בתים יהודים... ומנהגם כמנהגי הישמעאלים במלבוש... ואינם נכנסים בבית הכנסת בלתי (כי אם) בבתי שוקים, ויש יהודים שוכרים שבימיהם היו כמו ארבעה אלפים יהודים ועתה נתמעטו (לרגלי המלחמות)... יש שם שני בתי כנסיות, האחד גדול והאחר קטן, והקטן מעידים עליו שהתראה בו אליהו הנביא... וראיתי בעיני ארבע ועשרים בקלף בארבעה חתיכות שכתבו עזרא... באליסנדריא פורעים כל הגוים י"ג דוקאטי וחב (מם שנתי) לכל אחד אשר ישב בעיר... והיהודים אינם פורעים מאומה

[74]) שו"ת דוכי נועם לר' טרדכי חלוי אב"ד מצרים חלק חשן טשפט סי' נ"ה.

רק צריך לבקש רשות מהאמיר" (השליט). העדה באלכסנדריא נדלה על ידי ביאת יהודי ספרד בעת הגרוש הגדול בשנת רנ"ב. בין הבאים היה אבי משפחה נכבדה „שלשלת היחס והמעלה רמה ונשגבה, האשל הנדול סיני ושוקר הרים בר אורין ובר אבהן" הר' אברהם מבית הסופר וכנו ר' יוסף מבית הסופר שהיה רופא מובהק ילידי ספרד. ר' אברהם נתקבל לאב בית דין באלכסנדריא ואחרי כן הלך אל עיר אלקהירא, ושם בחרו בו קהל המסתערבים וישימו אותו לראש ולקצין, וישפוט את ישראל שנים רבות עד קריב שנת רע"ח אשר מת בה, ואחריו ישב על כסא ההוראה בנו ר' יוסף הרופא, ויסב את שמו „סכנדרי", כי בשם זה נודע ביותר בין בני עדתו ומיודעיו וחבריו, על שם העיר סכנדריא או אלכסנדריא אשר ישב בה בראשית בואו מצרימה, ומן היום ההוא והלאה נודעת המשפחה הזאת, שהיתה עתידה לפעול גדולות בכנסת הישראלית במצרים, רק בשם הלווי הזה „סכנדרי" [75].

מלבד ר' אברהם מבית הסופר היו בעת ההיא רבנים אחדים באלכסנדריא: ר' משה ן' שושן (אולי אחי ר' אברהם ן' שושן מאלקהירא או למצער בן משפחתו) ר' יאיר אבידרבי. ר' יעקב לבנה, ר' יוסף סאניש ור' נסים אנוסטרי [76].

אחרי אלכסנדריא העדה היותר נכבדה במצרים היתה בעיר רשיד (בלשון קופטי היא רוזיתא Rosette), שהיתה עיר הבינים בין אלקהירא ויתר ערי תגרמה והמסחר עלה שם למעלה ראש. הרבנים הנודעים לנו בעת ההיא היו: ר' משה אבודרהם, ר' יהודה משעל, ור' אברהם ן' צור [77]. עדות אחרות קטנות היו בימים ההם ב„אוכל אל בשא" „בולק" ו„דאמיאט [78], ובכל המקומות האלה היהודים היו יושבים בחצר אחד הנקרא „חאצל מן אל־ואציל", ושר העיר היה משכיר כל בתי החצר בבת אחת ליהודי אחד אחת לשלש שנים, והוא היה משכיר הבתים ליתר בני העדה. גם עשו תקנה „שלא יוכל שום אדם להוסיף על שום בית או חנות שדר בו ישראל" והפריזו על המדה, שאפילו בא נכרי והשכיר הבית ההוא לא יכול עוד ישראל אחר לדור בו עד שיוציא את בן בריתו אשר ישב שם לפניו, ובכן נמצא שהישראלים שהיו בעלי החזקות היו מוברים זה לזה בדמים יקרים [79]. יהודי מצרים היו להם מנהגים שונים מיתר בני הגולה, ומנהג קדום במצרים שבזמן החופה לובשים לבן, ובשבת של אבלות ובשבת איכה, ובשעת מיתה משום שנאמר ונילו ברעדה, וכן בשבועות משום וכבמו בנדיהם, וכן בראש השנה ויום הכפורים משום אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו [80]. בבית הכנסת לא היו מתפללים תפילת שמונה עשרה בלחש, אלא השליח צבור היה מתפלל פעם אחת בקול, וזה על פי תקנת הרמב"ם שכתב בתשובה בלשון ערב, וזה תרגומה: ראוי בזמננו שלא יתפללו בלחש ואחר כך בקול רם, לפי כשיחזור שליח צבור להתפלל בקול רם כל מי שהתפלל ויצא ידי חובתו, יהפוך פניו לספר עם חברו או לשיחה בסלה ויהפוך פניו מהמזרח וירוק כיחו וניעו, ובשיראה אותו חבירו שאינו בקי יעשה גם הוא כן בלי ספק, ויחשוב שזה שאומר שליח צבור אין לסמך

---

[75]) דברי יוסף לר' יוסף סכנדרי, כי באוצר הספרים לחכי"ח דף קס"ו פרק רס"ו.
[76]) שם, שם.
[77]) דברי יוסף הנ"ל פרק ויו"ו.
[78]) שו"ת הרדב"ז חלק א' סי' קנ"ט.
[79]) שם, שם.
[80]) שם חלק ב' תרצ"ג.

עליו, ואם כן יצא מבית הכנסת כל מי שאינו בקי והוא לא יצא ידי חובתו, ותתבטל הכונה אשר בעבודה חזר שליח צבור התפלה כדי להוציא את שאינו יודע, ואמנם כשלא יתפללו הקהל בלחש כלל, אלא יתפללו הכל אחר שליח צבור תפלה אחת בקרושה כל מי שיודע להתפלל יתפלל עמו בלחש, והבלתי בקיאים ישמעו ויכרעו כלם עם שליח צבור, ופני כל העם אל ההיכל בכונה ויצאו כלם ידי חובתם, ויהיה הדבר הולך על נכון ויושר, וימנע טורח האריכות ויוסר חלול ה' שנתפשט בין הנכרים שהיהודים רוקקים וכחים ומספרים בתוך תפלתם, שהרי הם רואים זה תמיד ומעידים עליו"[81]. בכתובות היו כותבים „מעשי ידיה לעצמה" והבעל התחיב לתת לה כך וכך לשנה לצורך כסותה כי להלבישה בכל הנחוץ והדרוש לה[82].

היהודים לא היו קונים מעולם בתים במצרים, כי שכר דירה היה בזול, ולפעמים הוצאות התקונים עלו יותר מן השכר „ולקנות שדות או כרמים לא נהגו היהודים במלכות הזה, ולא ניסו ללכת באלה, ויפה עשו לסבות רבות, ונתפרסם זה בין הנכרים, עד שיש מן הטפשים שבהם אומרים כי היהודים אם יזרעו לא יצמחו[83]. בהיות שכל הבתים והחניות אשר ישבו בהם היהודים היו אחוזת הנכרים ולמען לא יהיה בידם להוקיר שכר הדירה יותר מדאי, עשו תקנה שעל פית אם דר יהודי בבית אחד כבר קנה לו חזקה, ואין ישראל אחר יכול לשכור הבית ההוא מן הנכרי, ואם הישראל יצא מן הבית מפני שהנכרי היה מעיק אותו, או שהעלה שכר הבית יותר מכדי שוויו, בשום אופן לא יכול ישראלי אחר לשכרו אלא ברשות וברצון בן בריתו שישב שם בראשונה והיה לו משפט החזקה[84].

מן העת אשר נספחה מצרים לתורכיה רבו הספרדים אשר התישבו בה ולרגליהם באו שנויים עקריים בחיי החברה והמשפחה אצלם, כאשר יבואו הדברים בהמשך חבורנו.

---

[81]) שם שם חלק ה' דפוס ליוורנו תי"ב סי' צ"ד.
[82]) שם, שם סי' פ"ט.
[83]) שם, שם סי' קל"ה.
[84]) שם, שם סי' רי"ד.

ציון א'. בני רומניא (רומניוטים)

1. יחס בני רומניא.

בחלק הארץ הנודע בעת בשם תרכיה האברופית ומלכות יון, עמדה לפני חמש מאות שנה ממשלה נדולה הנודעת בשם ביזאנץ או הקיסרית הנמוכה או רומניא [1], אשר נוסדה על ידי הקיסר ארכדיום בשנת ד' אלפים קנ"ה (396). בתחלה תואר הממשלה וסדריה היו רומיים, אך בארך הימים נשתנו בכל ליוניים, כי רוב יושביה היו מהעם הזה, ורק השם רומניא נשאר לזכרון, היונים יקראו עוד היום שפתם רומיקה, והתרכים יכנו את היונים „אורום" ומדינתם באברופה רום־אילי. והיהודים תושבי הארץ הזאת נקראו „רומניוטים" או „בני רומניא".

לפי האגדה, נדרו היהודים לרומניא עוד מימי מלוך מלך בישראל [2], אך באמת מישובם על יד הפונטוס (פונט־אוקסין, ים השחור) קרוב לראשית מנין הנוצרים, נמצאו כתבים עתיקי ימים אשר יעידו על זאת [3]. רובם ישבו בעיר הבירה ביזאנץ או קושטנדינא, הנקראת בלשון יהודית עממית „איסטמבול" ובלשון קצרה „קוסטאן" או „קושטא". לפנים היו קוראים העיר „עוץ" על פי הקבלה בפי סופרי ישראל הקדמונים שהיא ארץ עוץ הנזכרת בכתבי הקדש [4]. אמנם הנדה יותר קרמוניה תעיר שעליה רמז המקרא „ששי ושמחי בת ארום", ובתלמוד (שבת סט"ו) הובא המאמר: אמר שמואל בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד נבריאל ונעץ קנה בים ועלה בו שרטון ועליו נבנה ברך נדול של רומי, ובפירוש רש"י על המאמר הזה כתב שהוא מיצר של ישראל והוא איטליה של יון וכו', וכונתו על מלכות רומניא ועיר קושטנדינא הנקראת בפי העמים רומי החדשה בתחלתה, ורמז להנדה הזאת בהנדה בפי העמים שעל פיה הקיסר קושטנדין, מיסר העיר הזאת מחדש, ריצה לבנות אותה על שבעת הרים בין ים השיש וקרן הזהב והוא בעצמו הלך ברנליו ונלחה אליו מחנה נדולה, ונשה בידי בכידון אחד להראות המקום החדש לחמשה עשר סמודים מהמצודות הקדמונים ונדמה לו שמלאך רוחני היה הילך לפניו להראות לו המקום, והיה זה ביום אחד עשר לחדש מאי שנת 330 (י"ן אייר ד' אלפים ותשעים). העיר הזאת נתחנכה ארבעים יום במשתה ויום טוב אשר חצים נוצרים וחצים עוברי אלילים (Paris—Etine raire Adoltfh Juan 1861 עמוד 358).

---

1) ומיום שבאו חקיסרים לעולם נתבלבלו המשפחות, כי ראשונה היתה חקיסרות ברומי, ומשם נעתקה לקושטנטינא, והם מבני רומי ובאו לישב שם על ידי חקיסר קושטנטין, ועוד היום אנשי יון קרואים רומיים על שם רומי (שבט יהודה.—לר' שלמה ן' וירגא סי' ז').

2) רד"ק (ר' דוד קמחי) בפירושו על התורה (שופטים כ', ט"ז) יאמר: כי בני בניטין נדדו לארץ רומניא, וכן בשלשלת הקבלה (דפוס ויניציא שפ"ז דף י"ב): ואלף איש סבניטין לא רצו ללחום עם ישראל והלכו לאיי רומניא.

3) ר' אכרחם תרכבי—חיחודים ושפת הסלאונים, חוספה א', וילנא 1897 עמוד מז-עז.

4) I. constantinop, u. der Bospor, J. von Hammer עמוד 473 ולחלן.

בתרגום יונתן בן עוזיאל על המקרא ששי ושמחי בת ארום (במקראות גדולות ד' ויניציא הראשון) „חדיאי ובדיחי קושטנטינא קרתא דאדום רש"א דמתבניא בארעא ארמנייא בסניא, איבלוסין דמן עמא דאדום... אסער עניתיך רומי רשיעא דמתבניא באיטליאה ומליא איבלסין מבני ארום". הרב דון יצחק אברבנאל (כפירושו על ישעיה פ' ל"ד ובספרו משמיע ישועה בנבואות ישעיה נבואה שלישית) כתב: והמתרגם בששי ושמחי בת ארום שתרגמו על קושטנטינא דמתבניא בארמניאה, ועל רומי דמתבניא באיטליאה, אמר על שתיהן דאתמליאו איבלסין מבני ארום. וכן כתב בעל הזכרונות ר' אברהם זכות: נלכדה קושטאנטינופלא ראש מלכות יון על ידי המלך תור מלך טרס בשנת הרי"ג יום ג' (צ"ל ו') כ"ט יום לחדש מאיו והיא שנת אלף ותנ"ג לנוצרים והסימן בפסוק ששי ושמחי בת'א'ד'ים (=שעילה תנ"ג) (ויחסין השלם, הוצאת פיליפוספסקי עמוד רכ"ו).

לפי הסופרים הלועזים היותר קדומים הקיסר קוסטאנדין בבנותו מחדש העיר מצא בה כבר יהודים טוחרים וירשה להם לבנות בית כנסת אחר שעמד על תלו עד שנת ד' אלפים קנ"ד (394) ונשרף תחת ממשלת הקיסר תיאודוסיוס (לפי הסופר קדרנוס Cedrenus), ומן העת ההיא לא הורש להם לבנותו עוד. בשנת ד' אלפים של"ז (577) בנו הקיסר יוסיתניאנוס ואשתו הקיסרית סופיאה במקום בית הכנסת הזה אקליסיא למצרים הנודעת כשם „אשתנו החכיבה הלכיסראתינית". באקליסיא הזאת העמידו הבנדים הקדושים שהביאו מירושלים, אשר לפי ההגדה הנוצרית היו מלבושי מרים הקדושה אם ישוע הנוצרי. השמלה והאזור הפקדו פה בעוד שהחלוקה הקדושה נתנה למשמרת באקליסיא שברחוב בלכרנים (על פי זכרונות הסופר תיאופאנים Theopahnes). הסופר קדרנוס יספר ברוב ענין שהקיסר תיאודוסיוס גרש היהודים מעצם העיר אחרי שנשרף בית הכנסת שהוא בערך שנת ד' אלפים קנ"ה. ועניין הגרוש הזה נזכר בפי סופרי ישראל על פי הזכרונות הקדומים שנתבררו להם; טעם אחת גזרה יצאה מאת המלך (היוני) להעבירם על דת, ועמדו בלם מקטנם ועד גדולם על קדושת השם, וכאשר ראה המלך כי לא יכול להם, נתיעץ מה לעשות ויצו שינרשום מבתיהם אל השדה שלשת ימים ולא ימצא להם שום מזון ולא מים לשתות, ועמדו כלם ולא אכלו ולא שתו שלשה ימים, לבד קטנים ונערים שלא יכלו לסבל והיו בורחים מבית (צ"ל מאצל) אבותיהם והולכים לבית היונים, וכי לא יכול המלך להכיאם לדתו וראה גבורתם להעמיד אמונתם, נכמרו רחמיו, ולפיים את השם נזר עליהם גזרות אחדות וצוה שלא ידורו בתוך העיר קושטנטינא, אלא שידורו בעיר שכנגדה נקראת פירה (בעת גם כן פירא או בייזולו סמוך לגאלאטה) ונזר עליהם שלא יהא להם אומנות אלא עבור עורות וכו' [5]).

הנוסע ר' בנימין מטודילא, אשר בקר העיר הזאת קרוב לשנת ד' אלפים תתקל"ו, (1176) יספר [6]: „ושם (בקושטנדינא) כמו שני אלפים יהודים רבנים, וכמו חמש מאות קראים בצד אחד, וביניהם ובין הרבנים שהם תלמידי חכמים מחיצה, ובראשם ר' אבטליון הרב, ור' עובדיה ור' אהרן בושפו ור' יוסף סרנינו ור' אליקים הפרנס,

[5]) שנם יהודה הנ"ל ס' ס"ח, במקום האקליסיא „אשתנו חחביב", שהיה מקדם בית הכנסת הראשון, כנו התוגרמים המסגד מחמודיאי העומד עד היום הזה.

[6]) מסעות ר' בנימן די טודילא. לא למותר לחביא פה הענין שלפי אחרי שנכבשה העיר ע"י התוגרמים גודע בגאלאטה שהוא חחוף של פירה סקום אצל הגמל בשם גיפוס־איסקילאת (חוף חיתודים) בקרוב בית המכס כעת (תאמר constant. u. Bospor חלק א' עמוד 89).

וביניהם אומנים על בגדי משי יסוחרים הרבה ועשירים נדולים, אבל אין מניחין שום יהודי לרכוב על סוס, חוץ מרי שלמה המצרי שהוא רופא למלך (עמנואל א' כימני), ועל ידו מוצאים היהודים ריוח נדול בגלותם, כי בגלות כבדה הם יושבים, והשנאה רבה עליהם על ידי הברסקנים עובדי העורות, שמשליכים המים המטונפים שלהם בחוצות לפני פתחי ביתם... ומעבידים אותם בפרך, אבל היהודים הם עשירים ואנשים טובים בעלי חסד ומצות, וסיבלים עול הנלות בעין יפה", ושם המקום שדרים שם היהודים פירא לפי המקורים הליועזים קרוב לימים ההם. ונראה הדבר אחרי שהיה ר' בנימין די טודילא בקושטנדינא, הובא לעיר הבירה איש יהודי שהנלו הלאטינים מאי קיקיליא (ציציליא) ושמו אהרן יצחק, כנראה פדו אותו היהודים מידי השבאים. הוא עסק במסחר אך נם היה בקי באחיזת עינים ובנירלות, ועליו היו אומרים שעסק נם במעשי בשפים. פעם הוצג לפני הקיסר עמנואל הבומר, אשר מנה אותו לתרנמן בחצר המלכות לשפה הלאטינית. כנראה רבים משרי הארץ קנאו בו עד שהביאו את רבתו רעה לפני הקיסר שעסק במעשה כשפים ושהיתה בחדרו תמונת איש קשור ורנליו מנוקבות במחט העובר מן הקצה האחר אל הקצה השני, וכן שהיה קורא בהשבעות של המלך שלמה שהיה משביע השדים, ויותר מזה השפיעה הקיסרית ברתא שנולדה בואבאריאה בשם נראפית מולצבאך, ובעלותה על כסא המלוכה נודעה בשם קיסרית אירינה. פעם נקרא המליץ אהרן יצחק להיות המתרנם מן השפה הלאטינית ליונית בין הקיסר והצירים הפרנקים. לפי דברי המלכה השתמש המליץ היהודי, שידע שהקיסר לא היה יודע לאטינית, בראיון הזה להתרנם דברי הקיסר באופן משונה ולעית משפט כדי לבצע בצעו, והמלכה שהיתה מבינה השפה הזאת שמעה כל אשר דברו ביניהם ותספר לקיסר כל הענין, וכאשר קצף עליו עיור את שתי עיניו ליסרו. בכל זאת השתמש הקיסר אנדרוניק, שישב על כסא המלוכה אחרי עמנואל, ביהודי הזה בתור מליץ ויועץ, והוא יעץ אותו לעשות אך רע כל היום, ולפי דבריו האנשים יש ביכלתם להרע אף שיחסרו להם החושים היותר נחוצים כמו העינים והלשון. אמנם בימי הקיסר יצחק אנגלום (המלאך) שעלה על כסא המלוכה אחרי אנדרוניק, הוא נפל במוקש אשר יעץ לאחרים, וכאשר קצף עליו הקיסר הזה, צוה לכרות את לשונו לראות אם יוכל להרע בהעדר שני החושים האלה היותר נחוצים לאדם [7]. אין שום ספק שהמליץ היהודי האומלל הזה היה מסרה לחצי אויביו בנפש אשר הבאישו את ריחו בפני שני הקיסרים, שהתאכזרו עליו ליסרו באופן משונה ואי אנושי הזה, בחמאם עליו שקרים וברברים בדוים שאין להם שחר. אהרן בן יצחק הוא סמל האיש היהודי במלכות ביזאנצה כפרק ההוא, והעיונים הקשים שהצרו לישראל כל הימים שעמדה הקיסרית הזאת.

ברוב הימים התישבו יהודי קושטנדינא מחדש ברבע שישבו בו מימי קדם אשר מנגד לנאלאשה הנקרא סטמביל, ברחוב הנקרא ביום בלוק־באואר (שוק הדנים) אצל בית המסגר ויני ניאמי אשר לשלטן ואלידי (אם השלטן). בעת אשר נכבשה העיר בידי התורמים היתה חומה אצל הרחוב הזה על שפת יד הים קרן הזהב, ובחומה היה שער הנקרא בפי היונים „פולי טו ניאוריאי" (שער בית העבודה לכלי מלחמה) התרכים קראו אותו על שם התושבים הקרובים אל השכונה ההיא ניפוט־קאפוסי או יהודי־קאפוסי (שער היהודים) ועוד לפני חמשים שנה עמדו החרבות אצל הנשר אשר על יד הים. הסופר והנוסע התורמי איוליאה (אליה) נילבי קורא בשם השער הזה ואלידי

[7] Manuele Nivetas Choniates ספר 4, 6, 7.

קאפוסי (שער אם השלטן), בהיות שעמדה אצל המגר יניצ'אמי או ואליד־נאמים אשר לאם השלטן. אצל השכונה הזאת נמצא ער היום בית מרחץ אחד שנקרא לפנים ג'יפוט־קאפוסי־חאמאמי (בית מרחץ על יד שער היהודים), ובשם הזה נודע לפני מאה שנה בשנת 1822 לסופר האמר (Constantinop. u. de Bosfor חלק א' עמ'ד 101), ובימינו כבר נשכח השם הזה ורק הזקנים התורכים מזכירים אותו בשם הזה שאין להחליפו עם בית מרחץ אחר ג'יפוט־חאמאמי (בית מרחץ היהודי) אשר ברחוב טופ־חאני.

מגדולי הדומניוטים במשטנדינא נודעו לנו ר' אברהם בן דוד (הראב"ד השלישי), אשר חבר חדושים על התלמוד, פסקי הלכות, שאלות ותשובות, השגות על הרי"ף, פירוש על ספר היצירה, ופירוש על תורת כהנים, ומת קרוב לשנת ד' אלפים תתקנ"ח; ר' ברוך היוני המכונה ר' ברוך מארץ יון (קרוב לשנת ה' אלפים וארבעים); ר' רחיה היוני מחבר ספר הישר, ור' משה קוקס מארץ יון מחבר ספר אבן ספיר (בב"י בפארים, קרוב לשנת ק"ן). הרומניוטים ישבו גם כן ביתר ערי הקיסרות, שאלוניק, אנדרינופלא, סופיא, פליונה, ניקיפול, וידין, גאליפולי, נפארטו (ליפאנטו), פטרס הישנה, קארניניא (אח"כ ארטה), לאריסה, נגריפונטו, ובאיי קורפו וצאנטה וכן באיזו ערי אסיא הצעירה.

הרומניוטים היו מדברים בינם ובבתיהם יונית, אך ברוב הימים לרגלי התערבם עם הספרדים שכחו השפה הזאת ורק באיזו מקומות באלבניא כמו קאסטוריא ויאנינה נשארה עד היום הזה השפה היונית לשפת העם, וכן הקראים בקושטנדינא, שהיה מן הנמנע להם להתבולל עם הספרדים ונשארו נאמנים בדרכיהם ובשיטתם, ידברו עוד היום בבתיהם יונית.

בראשית ממשלת התורכים באו נרישי צרפת ואשכנז בארצות האלה, ואת כי נשארו נבדלים מהרומניוטים כמאה אחת, בכל זאת השפיעו מרוחם וממנהגיהם על התושבים הישנים מבלי אשר ירגישו בדבר, אך ביאת הספרדים במספר יותר רב ובפעם אחת הביאה בסכסוך גדול את פני הרומניוטים, כי יראו לנפשם פן יתבוללו עם הגרים החדשים ויאבדו מנהגיהם הקדמונים (כאשר באמת כן היה). מחלקות גדולות נפלו בעת ההיא בין היונים והספרדים. ר' אליה מזרחי ור' דוד בן יהודה מסיר ליאון כתבו: אם באיזה דבר נהגו איסור בני רומניא, והבאים מספרד נהגו היתר, ראוי להם לבני ספרד לנהוג איסור במקום שאוסרים. מנגד זה עמדו הרבנים הספרדים?), ויביאו בעורתם פסקי ר' יוסף קולון צרפתי ממנטובה (שו"ת מהריק"ו פי' ק"ם) שההולכים ממקום למקום צריכים לעשות כמנהג המקום שיצאו משם, ער שבא ר' אברהם בן יציש (מנרשי פורטוגאל שנת־שב בברוסא) והכריע ביניהם, שהספרדים צריכים לעשות כחומרי המקום, לא מן הדין אלא מפני המחלוקת. בכל זאת קבלו הספרדים עליהם רק דברים קלי ערך ממנהגי הרומניוטים, ואלה בטלו לאט לאט מבלי אשר ירגישו בדבר לפני הספרדים, ער אשר התבוללו עמהם ולא נכרו עוד.

II. מחוזר רומניא

מחזור רומניא. הוא המנהג והמחזור היותר קדמון במנהגי אבריסא שהיה נהוג בכל ארץ יון, כולל איזה פיוטי ר' אליעזר הקליר וביניהם אשר אינם במחזורי האשכנזים,— היה ימים רבים בכתב־יד, ובכל דור ודור קבלו תוספות ונרעונים עד אשר נדפס פעם

ראשונה [8]) בויניציא בדפוס דניאל בומבירגו בשנת ש"ל, ושנית בעיר קושטנדינא בשנת שם"ב על ידי ר' אלעזר נאלימידי אשר אסף המנהגים ועשה הגהות וסידוש המלות. המחזור הזה, שהיה עומד בתקף עוז עד לפני איזו שנים בארצות הקדם באיזו קהילות, איננו עוד בנהג וכבר נשכח וזכרו כימינו אלה, מלבד בקושטנדינא בק"ק רומניא משנויי נוסחאות מנהגי רומניא נוכריה:

בתפלת י"ח היו אומרים: לכופרים ולמלשינים אל תהי תקוה.

אם חל ראש חדש ביום הראשון אין אומרים צדקתך (במנחת שבת) לפי דעת האומר שנופר צדוק הדין בעבור הרשעים שחזורים לניהגום, ובראש חדש אין חזורים, אבל אם אין ראש חדש ביום ראשון אומרים צדקתך, ואין אומרים שירת הים בבית האבל.

יש אומרים שאין אומרים היום הרת עולם (במוסף ראש השנה) ביחיד, אלא בחזרת השליח־צבור, ובשבת אין אומרים אותו כלל שאין כאן תקיעה.

אין לקום באשמורת ערב יום הכפורים ולומר סליחות ביום זה, מפני שהוא כמו יום טוב. בערב יום הכפורים אומרים מנחה ומתודים קודם הסעודה שמא יחנק בסעודה קודם שיתודה (אבל בבריתא בפי' כתוב שמא תטרף דעתו).

בהושענה רבא היו נוהגים לומר נשמת, ובתפלת מוסף נהגו להוריד אדם חשוב לתיבה כמו בראש השנה ויום כפור, ואומרים (במוסף) זכרנו לחיים, מי כמוך, וכתב תן פחדך, וכתב תן כבוד, וכתב צדיקים, ואומרים אתה בחרתנו, וחותמים לחיים טובים, ובספר חיים טובים.

חתני התורה בשמחת התורה אין נוהגים למוכרם אלא לתתם לנכבדי הקהל וגדוליה, ולהם היו ארבעה חתנים בזה האופן: החמשה עולים והנוספים לכבוד החתנים קוראים עד מעונה, ותחתן מעונה קורא עד ואתה על במותימו תדריך, ותחתן ויעל קורא מן ויעל משה עד ויאמר ה' אליו, ותחתן מסיים חזור וקורא מראש וזאת הברכה עד הסוף, ואחרי כן החתן מתחיל פרשת בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות.

בקושטנדינא היו נוהגים לומר על הנסים ביום שני של פורים (שושן פורים), וכן היו מוציאים ס"ת וקוראים המגילה בלשון יון.

בפורים נהגו לקבץ מעות ליתומים ולאלמנות ולא לשלוח מנות.

כשהיה חתן בבית הכנסת, כל אנשי הקהל היו עומדים על רגליהם לכבודו, והיו קוראים מואברהם וקן עד וישבע לו על הדבר הזה.

אם החתן היה בהן היו מקדימים לקרוא פרשת ואברהם וקן לסדר השבוע.

בחול המועד היו נוהגים האבלים לומר קדיש יתום (מה שלא היה כן בתחלה מנהג הספרדים).

לא היו כופלים הודו בהלל (ומנהג ספרד היה לכופלו).

בני רומניא לא היו יכולים לבטא חית כי אם היית, וכן השין רפויה בקושי נדול ובמקום טש' היו אומרים טץ', ועד היום הקראים בקושטנדינא קוראים בהיפך אות הצדי כמו "טשי"(=נ').

במחזור רומניא כתוב: למה תקנו כך לומר בלילי יוה"כ (כל נדרי)? משום

---

[8]) ראה מ"ש החכם הגדול ר"א ברלינר בספרו Aus m. Bibliothek עמ' 34 סי' א', שנדפס ראשונה בשנת ע"ר בעיר קושט' ושנית בעיר ויניציא שנת שלר"ח, ושלישית בעי קושט' שלג"ו, ורביעית בויניציא תכ"ח (רוד פרנקיל).

דקי"ל עבר כל עברות שבתורה אם עשה תשובה יה"כ מכפר, וראו ששום עון אינו מעכב הכפרה כשעשה תשובה, אלא עון נדרים שאם נדר לתת צדקה או הקדש אין יה"כ מכפר עד שישלם נדרו, שעל דבר שהוא מחויב אין יה"כ מכפר, והוא הדין שאינו מכפר עד שיקים נדרו, ואם אדם זוכר נדרו הוא יקימנו, אבל אם נדר ושכח נמצא שהוא ענוש, בעבור זה תקנו הראשונים לומר זה, שאם עשינו שום נדר ושכחנו אותו ולא נדע לקיימו, אנו מתחרטים באותם הנדרים, ומתירים זה לזה, ואע"ג דקי"ל מתירין את הנדר ה"מ כשיודעו, אבל אנו אין מתחרטים על מה שאנחנו זוכרים, כי אם על מה ששכחנו, וחרטה יפה היא, שאם אנו יודעים בשעת הנדר שנשבח לא היינו נודרין, וכל הצבור מתירין זה לזה ועיקרים הנדר מעיקרו כדי שלא יהיה שום דבר מעכב הכפרה—ע"כ.

בני רומניא היו קוצבים שכר מספיק לרבניהם' לבלתי יצרכו לקבל פרס מכתובות נטין וחליצות [9].

בני רומניא חוששין לסבלונות[10], ומנהג פשוט היה אצלם אם מת החתן שישארו כל החפצים בידי הכלה[11], אם מתה האשה והיה לה רק בן מומר אין יורשי האשה מוציאים מידו [12].

בכתובות ונטין היו כותבים קושטנדינא (והספרדים קושטנדינה), דיתבה על כיף ימא רבא (והספרי דעל כיף ימא רבא מותבא), יתיכי (בשני יודין והספרדים יתכי ביוד א') קרניניא (השם הקדמון לארטה) ניפרטי (במקום ליפאנטו).

בני רומניא לא קבלו מנהג טולישולא בנוגע לכתובות, ולא עוד אלא שבערים רבות הספרדים אחזו במנהגיהם [14].

באופן כתיבת הנט הרומניושים היו נוהגים לכתוב: צבתי (ולא צביתי), ותרוכית אנת אנתתי (ולא אנת לבר), מן קדמת דנא (באלף ולא בהא), ושלשה (במקום ושלטאה) רביעי, חמישי, שלישי (ונתנו סימן רחל מלא), שביעי, שמיני, תשיעי (מלאים ביוד) כי דיתיהויין (שתי תיבות) (מחזור רומניא—סדר הנט).

כל שם שהוא מלשון יוני או ערבי משפשם היה לכתבו בה"א בסוף, והטעם נראה לזה הוא כי היונים החזיקו שפתם ליותר קרובה לשפת עבר, או למצער יותר קדושה מיתר הלשונות, מפני שבלשון יון הותר לכתוב ספר תורה, כדתנן (מגילה) אלמא דלשון יוני יש לו דמות ע"ד לשון הקודש והכלל העולה בידינו מפי ספרים ומפי סופרים ששמות לשון יוני המצויים לנו מבני רומאניא מסיימים בהא ולא באלף, אך בקונטרסי השמות שכתבו הסופרים תוספי ניטין שנכתבו לפני רבני קושטאנדינה יע"א יש בלבול גדול בזה... ויש שמות שאפילו הם בלשון יון מבני רומאניא נכתבו באלף... אף שהם מבני רומניא, הם מיוסדים על פי הקונדרס שכתב מרן (ס' קכ"ט ס' ל"ד), דלשון לעז וכל הלשונות כותבים באלף בסוף התיבה חוץ מלשון הקודש דכותבים בה"א, וסופרי הנטין העמיקו שמות כאשר כתובים... הכלל העולה, שמות

---

[9]) ר' חיים בן ויניסטי כנסת הגדולה חלק ח"מ סי' ט'.
[10]) שם חלק אה"ע סי' ס"ג. [7]) שם, שם, שם.
[12]) שם, שם, סי' קמ"ו. [13]) שם, שם, שם.
[14]) ר' חיים בן ויניסטי יעיר בצדק כי זה דבר שאי אפשר, בהיות שאם המספרים האלה שיכים לימי השבוע, איך יתכן שביעי (ש"ק), שמיני, ושביעי? ואם ליסי החודש צריך לכתוב שבעה, שמונה, ותשעה.

לשון הקודש, רומניא, וערבי כותבים בה"א משום דבעלי הלשון הורגלו לכתוב השמות הללו בה"א בסוף תיבה הקא, זה נ"ל שהוא אמיתותן של דברים[13], וכן יש לעשות בענין מלא וחסר באמצע תיבה, דבלשון לועז ספרד הם מקפידים לכתוב אלף במקום תנועת פתח, אך בני רומניא אינם מקפידים דכותבים השמות בניטין על פי מה שמוצאים בספרים ועל פי בעלי הלשון[14].

III. שמות האנשים והנשים[15].

אפינדא—הנה במנרש שאמר ששמו אפינדא נמצאתי עם הרב כמה"ר שמואל חאיון ז"ל, ומררנו שני ניטין בנהוג א' ברפה וא' בלתי רפה, ובעוד שהיה הסופר כותב השני ניטין נכנס חכם אחד שהיה מהגרינוש (יונים) ואמר לנו שהשם הזה אינו אפינדא, כי אם אפינדרא, ואמרנו דאם כן מפני הסמק אם הוא אפינדא או אפינדרא נכתוב די' ניטין, ב' משם אפינדא וב' משם אפינדרא. אחר כך ראיתי בתשובת הרש"ך ז"ל חלק ב' סי' קמ"ד, ששם הוכא כתב אחד מקושטנדינא ששם נעשה לפני רבני קושט וכתוב שם כמה פעמים אפינדא, וגם בפי' ס"ג הביא שם מי ששמו אפינדא, גם מהרשד"ם ז"ל בא"ה סי' ס"ג. ונראה שאם הוא שעת הדחק, כנין שהמנרש נוסם ואין שהות לכתוב שני נטין יעשו מה שהורה הרב רבי אהרן בן חסון ז"ל לכתוב הגט בלא רפה ויתנו בידה, ויאמר קודם נתינה הא' שמכוין לפוטרה ולנרשה בגט הראוי וההגון, ואחר כך יקחו הגט מידה וישימו הרפה ויחזור (צ"ל ויחזירו) ויתנו בידה וכזה די בגט אחד. והגם שהקשתי על סברתו, ועיין מה שכתב מהרח"ש ז"ל דק"ג שתמה על הוראה זו של מהר"א בן חסון ז"ל, עם כל זה כתבתי שאם היא שעת הדחק יסמכו על סברתו משום דכתיבת שני נטין כשיש רפה בשם המנרש או המנרשת אין לו שרש בגמרא ולא בפוסי ראשונים כי אם רבנים האחרונים הנהינו לכתוב ב' ניטין, מטעם דגט איקרי ספר ואיקרי אגרת ובאגרת דרך לכתוב רפה ובספר אין דרך לכתוב רפה ולכן יש להקל[16].

אף נעים—בקושט' יש אנשים שיש לכל אחד מהם שם העצם והכנוים בלשון הקדש אף נעים, והיהודים נריגיש (יונים) קורין אותו קאלומוטי, "שמיט" בלע"ז הוא "נאריז" (Naris) (אף), ור"ל: נאריז בואינה אי פירמווה (אף טוב ויפה), והגם שבשתי תיבות הם שם העצם כנון יום טוב וכיוצא, אין לכתוב כי אם בתיבה אחת, כמ' שכתב מהריק"א ז"ל בשם ידידיה ע"ש. עם כל זה במקום שנוהגים כינויים בגט, אין קפידא אם נכתב אף בסוף שורה, ונעים בראש שורה אחרת, כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בבול חפץ, ועיין באות מם בשם מובחר... ומשם תלמוד לשם זה.

קאלומיטי—הנה בקושט' יש אנשים שיש להם שם העצם (הוה), והספרדים קורין אותו בלשון הקדש אף נעים, והנריגיש קורין אותו קאלומיטי.

---

[13]) גם מקושר לר' רפאל משה בולח, קושט' תקנ"ז דף פ', ועיין ס' עזרת נשים.

[14]) שם דף פ"א.

[15]) ע"פ כתב יד לר' אברהם מושאל משאלוניק יקר המציאות, היה בידי. הירי"א ומוכירו בשם מגן אברהם. וכן הובא וכרו בכנסת הגדולה וכפ' גם פשוט לר' משה בן חביבי העתיק דברים (ס' רפח"פ), ובכ"י אשר בידי נשמטו איזה דברים אם בשוגג או בכוונה ע"י המעתיק. וכן היה בידי ר' שלמה ן' ר' בניטין הלוי מאזמיר ומוכירו בספרו לב שלמה חלק אח"ע (ס' מ"ם).

[16]) על השם הזה ידובר בארוכה בפ' גם פשוט (דף ק"ל) ובפ' גם מקושר (דף פ"ו).

פוליכרונו–היה נהוג בין היונים (אחד ממדפיסי ספר גט פשוט קושטנדינא שנת העד"ת היה פוליכרונו בי יצחק).

ארכונדושה–הנה היהודים הגריגוש (יונים) קורין שם זה לבנותם, גם בנשי היונים הגוים יש שם זה. ושמעתי שהגויים כותבים אותה (צ"ל: אותו) בכ"ף וכן צריך לכתוב בגט לאשה היהודית, כמש"כ מהראנ"ח בשם בולי, ואם איירע שנכתב בחית והוא שעת הדחק, יעשו החי"ת כ"ף אם אפשר, ואם לאו הרבנים יורו.

ארכונדולה–יכתבו בכף ולא בחי"ת כנז' ועיין בת"כ ס' רל"ה. ושמעתי שחכם אחד סידר גט לאשה ששמה ארכונדולה, ולפי שהזכר נקרא ארכו בתב בגט ארכונדה, ובמחילה רבה מכבודו שטעה, והרב הרכ"ש אמר שכדברי כן הוא. אמנם לת"ח אין ראוי לכתוב כן, ואם בדיעבד בתב כן הוי שקצר בלשונו, כמו צפורה פורחי יצחק חקין, שכשר.

איקשאתי–הנה שם זה נהוג בין הגריגוש, וכמדומה לי שראיתי כי גט נכתב בקושטי וכתוב שם בשם קשתי, ולכן יש לדעת איך הוא שם המתגרשת ואיך כותבים אותו, אם במקום שכתוב הגט ואם במקום שבו ניתן הגט, שהוא עיקר ללכת אחרי מקום הנתינה, הגם שיש לראות אם נכתב איקשאתי בשי"ן או בסמ"ך, ואם בתבו בסמ"ך כמו "סול", ונראה שישאלו לה שמה וכמו שהיא אומרת כך יכתבו.

אשה תמה ותמימה–שמעתי שהיהודים הגריגוש קורין לבנותם שם זה, ועיין מה שאכתוב באילת אהבים...

אשת חיל–שמעתי שבקושטי יש נשים מנשי הגריגוש נקראות בשם זה אשת חיל, ובמשלי בפי אשת חיל עטרת בעלה כתוב אשת חיל בבי תיבות וכך יכתבו, ובלבד בשורה אחת, ואם היא שעת הדחק ונכתב אשת בשורה אחת וחיל בראש שורה, ינתן לה.

אשת חן–שמעתי שבגריגוש יש נשים נקראות בשם זה, ובמשלי כתוב בשתי תיבות, וכן יכתבו, ובלבד בשורה א' ואם הוא שעת הדחק ע"ל בשם אשת חיל.

אילת אהבים או אילת השחר–שמעתי שבנשי הגריגוש יש שמות אלו, ובהיות שתי התיבות שם העצם ראו לכתבם בשיטה ב', וע"ל בשם אשת חיל.

דרושה–שמעתי שבקושטי בגריגוש יש נשים ששמם (צ"ל: ששמן) דרושה, ויכתבו בה"א בסוף שהוא לשון פסוק, ואם כתבו באלף כשר, כמש"כ הריב"ל בשם מתתיה, ומה שיש לבאר עדיין שהרי אפשר לומר שביון שהיא נבואה שאמר הקב"ה ולך יקרא דרושה, ראוי הוא שיכתבו בהא בסוף ולא באלף, ואם נכתב באלף אין קפידא אם יראה בעיני הרבנים.

זאחארא–הנה שם זה הוא שהגריגוש קורין, ויש ליזהר בשם זה, לפי שראיתי גריגוש יונים שיש מהם קורין ל"שוקר" (ציקר) "זאהרי" ביו"ד בסוף, ולכן יש לחקור כששמו לה שם זה לואת האשה המתגרשת איך קראו לה, זאחארא או זאחרי, וישאלו לה שמה וכמו שתאמר כך יכתבו.

חירשפא– שם זה נקוט מן הגריגוש, ונסתפקתי אם נכתוב אותו בחית בתחלה או בכ"ף, ועיין בהר"ב מהרנא"ח סי' ל"ו, ונראה מפני הספק יכתוב ב' ניטין אחר ככף, ואחר בחית, ועיין בתה"ד ס' רל"א.

חנינה–שמעתי שנשי הגריגוש נקראות בשם זה.

חורשיו–הנה הגרינוש קורין בשם זה, ובאות הכ"ף אכתוב בשם זה בס"ד.

יעלת חן–שמעתי שהגריגוש קורין לבנותם בשם זה, ויכתבו בשתי תיבות ובשיטה אחת, ואם היא שעת הדחק וטעה הסופר וכתב יעלת בסוף שיטה וחן בראש

שיטה אחרת, ינתן לה אם יראה בעיני הרבנים. וכן הוא הדין ביעלת חמר, יעלת יקר, כמו שכתבתי בשם זה וכו'.

יעלת חמר—ראת יעלת חן.

יעלת יקר—ראה יעלת חן.

יונת חן—עין להלן יונה תמה.

יונה תמה—שמעתי שבנשי הנרינוש יש מי שנקראת בשם זה, והיות שניהם שם העצם ראוי לכתבם בשטה אחת, ואם היא שעת הדחק ושעה שנכתב יונה בסוף שיטה ותמה בראש שיטה אחרת יש קפידא לדעת הרמב"ם כמ"ש בשם כול חסן, וכן הדין בשם יונת חן, ואם היא שעת חדחק וכתבו בשני (צ"ל: בשתי) שיטות הרבנים יורו.

יקרה—שמעתי שבקושטי יש נשים (בין הנרינוש) ששמותן יקרה, ויכתוב יקרה בה"א כמו שכתוב בפסוק.

כבירה—שמעתי שבקושטי הנרינוש קורין שם זה, וכן יכתבו בה"א בסוף, ואם כתב באל"ף כשר.

כורסי—שם זה ראיתי בכתב אחד הבא מקושטי מהרבנים, ובפסקי מהרשר"ם חי"ד נ"ח כתוב כמה פעמים כורסי בכ"ף בראש ושי"ן באמצע, ולא בסמך, ועיין בתשובת הרב תה"ד מ' רל"ט מהראנ"ח סי' ל"ו.

כולא כורסי—הנה שם זה קורין אותו הנרינוש לבניתם וגם בנשי הגוים היונים יש שם זה, ושמעתי שהגויים כותבים אותו בכ"ף, והיות כי שם זה הוא לקוח מהגוים היונים יש לכתבו לאשה היהודית בכ"ף, ואם נשעה שנכתב בחית והוא שעת הדחק שהמנרש נוסס וכו' והנה כולא הוא כנוי. וכורסי הוא שם העצם, ובמקום שכותבים כגוים, אם אירע שנכתב כולא בסוף שיטה וכורסי בראש שיטה אחרת אין קפידא וכו'.

כורשאפא—שם זה היה בין הנרינוש, ויכתבנו בכ"ף ושי"ן ואלף אחר השי"ן ואלף בסוף, ואם כתבו ה"א בסוף אין קפידא, ויכתבו שני נטין בעבור הרפה, ואם הוא שעת הדחק נסמוך על הוראת מהר"א בן חסון ז"ל.

לידישיא—יש אשה ששמה דילישיא ויש ששמה לידישא[17], ולכן המסדר הגט יחקור אם זאת האשה המתנרשת קורין אותה דילישיא או לידישיא, ואיך קראו לה בשנולדה, וכמו שאומרת בן יכתבו, ונם יראו איך כתוב בכתובתה, וכמו שכתיב שם כך יכתבו ובשי"ן ואלף בסוף, ואם נכתב בסמך יש להכשיר.

מנורת המאור או מנורת הזהב או מאירת עינים—שמעתי שגשי הנרינוש נקראות בשמות האלו, ועיין בשם אשת חן וכו'.

מעטירה—שמענו שיש נרינוש קורין לשם אשה מעטירה, וכתיב בש' צר המעטירה, לכן יכתבו ה"א בסוף כמו שכתוב בפסוק, ואם נכתוב באלף בשר, כמו שכתב מהריב"ל בשם מתתיה.

פלודינא—כן הוא שם זה בין הנרינוש בואו ואלף בסוף וכו'.

פאנודיא—הכרנו אשה שכך שמה, ויכתבו באלף בסוף ואם כתבו בה"א כשר.

צרור המור—שמעתי שיש נרינה שכך שמה וכו'.

קאלומירה—בשם זה נסתפקתי וכו' וכפי הנראה שיכול לכתוב בי' תיבות

---

[17]) בשם לידישיא, מעשה בא לידינו וחקרנו ואמרו חבקיאים בלשון יוני שהוא שם יווני, ור"ל חשוכה והוא לידישיא וכו' (גם משום תנ"ל דף ק"ס).

ויכתוב באלף בסוף לפי שהוא שם לעז, נראה שבין שיכתבו שתי תיבות או תיבה אחת אין קפידא בדבר, ואם נכתב בשתי תיבות צריך שיכתבו שניהם (צ"ל: שתיהן) בשיטה אחת או בסוף שיטה או בראש שיטה, לפי שהם שם העצם כמו שכתב מהריק"א בשם ידידיה, ואם הוא שעת הדחק וכתבו קאלו בסוף שיטה, ומירא בראש שיטה אחרת, הרבנים יורו הדין.

קאלודא. שם זה נקרא בין הנריגוש. ונכתוב אותו באלף בתחילה ואלף בסוף ואם כתב ה"א אין קפידא.

קאלי—הנה שם זה כפי מה שכתב מהראי"ח בסי' ל"ו יש מקומות שכותבים קאלי ביו"ד אחר ויש מקומות שכותבין קליי בשני יודין, ומה שמסופק אני הוא שכפי מה שאנו מוחזקים פה שאלוניק יע"א אין רגילות לקרוא שום אשה בשם זה וכו', וכפי הנראה שנכתוב באלף אחר הקוף כיון שהוא לעז ואינו לשה"ק וכו', ונראה ששם קאלי הוא שם מובח בין הנריגוש:

קיימפיטי—שם, זה נהוג בין הנריגוש ונכתוב אחר הקוף שני יודין, ויש להסתפק אם נכתוב אותו בפה אחר המ"ם או בכי"ת או בפי"ת או בתי"ו וכו' הרבנים יורו מה שנראה בעיניהם.

רחלודה—שמעתי שבקושטי יש נשים בנריגוש ששמם (צ"ל: ששמן) רחלודה, לכן מסתבר הגט צריך לדעת אם בשנולדה קראוה רחלודה, כך יכתבו, ואם בשנולדה קראוה רחל ואח"כ בנו אותה רחלודה, יכתבו רחל המכונה רחלודה, וזה דוקא למקומות שרגילין לכתוב כנויים בגט.

שושנת העמקים—שמעתי שיש נשי היהודים היונים נקראות כן, והיות שהם שם העצם צריך לכותבם בשימה. אחת כמ"ש מהריק"א בשם ידידיה וכו'.

תשוקה—שמעתי שבקושטי יש אשה (נרינה) ששמה כך.

תמה או **תמימה**—הנה תמה מלשון תמימות ותמימה כמו יונתי תמתי (נהוגים בין היונים).

ער באן הניע קונטרס השמות לרי אברהם מוסאל. אמנם נראה הדבר שלא העלה בזכרונותיו כל שמות העצם שהיו בנהוג בין האנשים ובין הנשים, אם כי לא ידע אותם, בהיות שבמקום מולדתו שלוניק כבר נשכחו בפרק אשר חיה, וכל מה שכתב הוא על פי מה שנתברר אצלו או על פי השמועה מכרכים אחרים רחוקים משלוניק, או אולי כתב אותם ונשתכשו על ידי מעתיקי כתב־היד. איך שיהיה, ברור הוא שהרימניוטים השתמשו בשמות אחרים ועוד היום משתמשים בסופיא ובאיזה ערי הסביבה בשמות מוזרים באלה שנראה לעינים שהם עקבות הרומניוטים בין יהודי ארצות הקדם שהתכוללו עמהם.

שמות אנשים.

רחמים—והוא שם פשוט ער מאד בין יהודי סופיא, ער שכמעט אין משפחה שאין בתוכה איש ששמו כשם הזה, בעוד שבין יתר הספרדים בערים אחרות לא נמצא כשם הזה.

שבת פסח—שמות מוערים וחגים נהוגים כין יהודי סופיא ולא בערים אחרות.

נעים—והוא רק בסופיא ובערים היותר קרובות.

שמות נשים:

יפה—שם זה נהוג רק בסופיא בעוד שביתר הערים מכנים הנשים בשם הספרדי הירמוסה (Hermosa) או פירמוזה (Fermosa) או בשם האיטליאני ביליה (Bella).

IV. עדות הרומנטיים.

גם אחרי ביאת הצרפתים, אשכנזים, אימליאנים וספרדים בתרכיה, הרומניוטים נשארו ימים רבים נפרדים מהם ויחזיקו במנהגיהם, כמעט בכל הערים אשר ישבו בהן. פה ושם נפגש זכרונות הערות הרומניות כעומדות כפני עצמן בספרי השאלות ותשובות, עד אשר בטלו לאט לאט לגבי הספרדים.

סופיא—בעיר סופיא בירת בולגריה ישבו בני רומניה מימי קדם עוד מימי מלכות בולגריה עד ביאת הספרדים, אשר באו בתחילה במספר קטן ויתערבו עם התושבים הקדמונים, וכן יאמר ר' שמואל די מדינה שו"ת מהרשד"ם אבן העזר סי' ט"ו): „מאחר דבראשונה היו תושבי העיר ההיא גריגוש רתושטין לסבלונות ואחר כך באו הספרדים, ולא באו בבת אחת וקמא קמא בטל". בשנת ש"כ עלה מספרם קרוב לשלשים בתי אבות, כי כן ירמוז דברי השואל מסופיא לר' שמואל מדינה בשלוניק „ק"ק אשר בסופיא... ורומאניטים... יע"א היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת תוגרמה היו נוהגים במנהגם וכו' וכאשר בבש המלך יר"ה למלכות אונגריא באו היהודים אשר שם... „(מהרשד"ם ארח חיים סי' מ"א)"; זה אינו דהא באו מאונגריה יותר ממשים בתים בבת אחת כפלים מתושבי העיר ולא קבלו עליהם התומרא ההיא (שם אבן העזר סי' ט"ו).

כעשרים שנה בקרוב אחרי כן נראה כי עדת הרומניוטים קבלה לרב את ר' יוסף אלבו משאלוניק, אך אחרי בואו קמו איזה מערערים בדבר, ועל כן שאלו את פי ר' שלמה הכהן בשאלוניק מה לעשות, והוא השיב אמריו: לכבוד ולתפארת השרידים אשר הי קורא ק"ק רומאניטים אשר בסופיאה יע"א ושמחת עולם על ראשם החכם השלם כמה"ר יוסף אלבו נר"ו, ואחריו כל ישרי לב וכו'... ואחר הדברים האלה אומר אני הראוי להתרות באנשים המפקפקים הנז', גם באותו חכם הרוצה להשיג נגול החכם הנז', לבלתי יתנו כתף סוררת לבוא נגד שום דבר מכל מה שכתבתי, ולנזור עליהם בנזרת נח"ש ואלות הבריית לא ירימו את ידם לנגוע בכבוד החכם הנז' (שו"ת מהרש"ך חלק ב' שאלה צ"ה). לא עברו ימים רבים והספרדים באו מיתר ערי תרכיה במספר יותר רב ויסדו קהילה גדולה, „ושם בסופיאה ק"ק ספרדים נפרדים מהרומאניוטים ומאשכנזים ומאונגארוש" (קרוב לשנת ש"ך, שו"ת מהרשד"ם אבן העזר י"ד), עד אשר יתר העדות בהיותן במספר יותר קטן התבוללו עמהם ולא נודעו עוד עדות נפרדות בסופיא, כי כלן התאחדו תחת דגל אחד וכוללות מאוחדת שעמדה על הרוב תחת השגחת ק"ק ספרדים, ורק במה שנוגע במנהגים נשארו בעיר עד הימים האחרונים שלש קהלות ספרדים, רומניוטים או גריגוש ואשכנזים. הקהל היוני היה על תלו עד שנת רנ"ב, שבה נהרס לרגלי התקונים והסדר ברחובות העיר. הוא היה בקרוב המרחב הנודע כעת בשם „מעבר סט' ניקולה". ולא היה להם מנהג פרטי בתפלות, כי בהיות המחזור הרומניוטי יקר המציאות עד מאד, מציאותו היתה קשה מאד גם בימים החולפים, ועל כן הנהיגו ביניהם המחזור הספרדי מן הפרק הראשון שהתבוללו עם הספרדים. התקדשים והכספים, כמו כן המפות והפרוכיות שהיו להם, הובאו אל בית הכנסת הספרדי, ומאליו מובן שגם ספרי התורה הובאו לשם.

פליונה—אף כי נודע לנו בברור כי היתה בעיר הזאת עדה רומנית, עקבותיה נעלמו מאתנו, ורק על ידי כתב אחד יבא זכר הרומניוטים בעיר הזאת. קרוב לשנת רצ"ב שאלו את פי ר' יוסף קארו, אשר ישב בעת ההיא על כסא ההוראה בניקופול,

על צואת שכיב מרע משה בן הרב משה בן פורת (רומני) הנעשה בעיר ההיא ביום א׳ בשבת ו׳ תמוז שנת רנ״ה (אבקת רוכל שאלה ע׳), אך לפי הנראה הרומניוטים נבלעו כבר בין האשכנזים אשר באו שם עוד מרם בוא הספרדים, כי בשאלות אשר נשאלו מורי־ההוראה בעת ההיא יבוא זכר העדה האשכנזית והספרדית אך לא הרומנית.

ובערי חוף הדאנוב בניקופול ווידין היו העדות הרומניות עומדות בפני עצמן ימים רבים. בשנת ק״ק כתב ר׳ דוסא ב״ר משה היוני מעיר וידין את החבור היותר קדמון בתרביה ס׳ פירוש ותוספות. היהודים האלה הלכו לפעמים גם במדינה הקרובה ולאכיא לסחור את הארץ, ועליהם ידבר הנוסע האשכנזי פראנץ יוסף זולצר כדברים האלה: „הן נמצאו באמת גם יהודים תרכים ביניהם (בין יהודי ולאכיא) אשר לא ידברו אשכנזית, אך אלה יעמדו רק בערי הבירה ביקרישט ויאשי ואינם תושבים כאחרים, רק מעת לעת יבואו ארזת מסחרם פה מארץ תרביה כמו חלק אחד מהארמנים ואחרי כן ישובו שם [18]״ ועוד היום נכרות עקבות היהודים היונים בשתי הערים האלה.

בשאלוניק וביתר ערי תרביה האברופית העדות הרומניות אבדו מנהניהן וחירותן בראשית ביאת גרושי ספרד ויתבוללו בהם, והם היו למשל ליתר אחיהם ביתר ערי הממשלה עד אשר קרום לשנת ש״ל לא נודע עוד זכרונן, וכמעט נתהפך כל העולם לספרד, יען כי הם הרבים במלכות הזה (תוגרמה) ותפלתם צחה ומתוקה וכלם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחרי מנהג ספרד, לא נשאר כמעט כי אם ק״ק אשכנז שלא שנו מנהגם ובו״ [19].

בגאליפולי אף כי היתה קהילה אחת לספרדים וליונים בכל זאת נבדלו ביניהם ימים רבים מבלי שיתבוללו. קרוב לשנת ש״ם נמצאו עוד איזו משפחות רומניות „והמה בכתובים בפנקס המלך ירי״ה (בקושטנדינא), ושם הם פורעים כל מיני מסים ועול כבד משא מלך ושרים איש איש בקהלתו... כי כן דבר המלך לכל אשר הוא כתוב בואקוף ההוא, שלם ישלם כל עולי מלכות על פי המס הנקרא ברנא דמלכא, ובשנים קדמוניות תבעו אנשי הק״ק הזה לאלו בני רומניא שיפרעו פה עמהם גם הם בכל עולי המלכות הבאים עליהם, מאחר שהם דרים ותושבים עמהם... אשר על זה רבו כמו רבו הקטטות והמריבות ביניהם, עד שכמעט היו באים לידי פירוד, אשר על כן קמו אנשי המעמד שמשרתים בימים ההם יחד עם החכמים השלמים... ופטרו לאלו בני רומניא מכל מיני מסים בתנאי שלא יבואו בכל מילי הק׳ הזה לא להרע ולא להיטיב, לבד שיקבלו עליהם חמשה הסכמות אשר נקבו בשטר הפיטור אשר עשו להם אנשי המעמד הנ״ל״ [20],

גם במדינות הטורקיה ואיי יון הרומניוטים במלו באיזה מקומות לגבי הספרדים. בעיר פטרס היו בשנת שלש מאות לאלף הששי שלש קהלות נפרדות, ואף כי מספר הספרדים היה מעט בכל ואת השפיעו על העדה הרומנית אשר קבלו מנהגיהם בקהלתם, אך בק״ק ציציליא אחזו עוד במנהגם הקדמון עד אשר איזו יחידים בנו קהלה חדשה לעצמם ועמדו שם ששה חדשים, וכאשר איימו עליהם ממוני ק״ק ציציליא בנזרות קלות וחמורות ובחרמות, קמו והלכו לק״ק גריני שלא היו בהסכמת

---

[18] Geschichte des Transalpisehen Daciens ע״י פרנץ יוסף זילצר ויינה שנת 1781 חלק א׳ דף 376.

[19] שו״ת מהרש״ם (ר׳ שמואל די מודינה) חלק ארח חיים שאלה ל״ד.

[20] שו״ת מהרש״ך (ר׳ שלמה הכהן) חלק ב׳ שאלה קמ״ח.

הציביליאנים ונעשו אגודה אחת[21] באופן כי בני רומניא העומדים בין היונים אחזו גם הם מנהגי ושפת הספרדים והתכוללו עמהם הרבים עם המעטים, הישנים עם החדשים, התושבים עם הגרים מקרוב באו; בעיקר לאלה נראה במקומות אחרים שהספרדים בטלו לגבי הרומניוטים אמנם רק במה שנוגע לשפתם שקבלו השפה היונית לשפתם בבית ובשוק והדבר הזה קרה לא לבד תחת השפעת היהודים הרומניוטים, כי זה תהיה לשפה אשר ביתרון בין עם הארץ, וכהיות רוב העם מבני היונים למרות שהתנורמים משלו שם לא חדלה היונית מהיות לה מהלכים בין כל העמים שהתנורמים בעצמם היו מוכרחים לדבר יונית בהתחברותם עם יתר התושבים, ואין להתפלא שגם אצל הספרדים היתה השפה היונית שגורה בפיהם, וכמו שדברו בשפה הזאת בשוק הנהינו אותם בבית ובהתחברותם עם אחיהם בני בריתם. עד היום נראה שני הפכים האלה בתסליה אפירום ומוריאה, ביאנינה, קאשטוריא, ארטה קורפו לאניוה, אתון, וכלקים (אימריפון) מדברים רק יונית ואין כל זכר לספרדית, אמנם בערים אחרות כבריקאלה, לאריסה, וולו, וכן הערים אשר בטלו בהן העדות היהודיות כמו פטרץ ליסאנטו, קורין, מודין וטירה (תבץ) היו מדברים ספרדית ומדברים עד ימינו אלה בערים אשר לא שבת הישוב הישראלי, אך בכל המוריאה ויתר מדינות יון אין זכר ושארית למחזור הרומני הקדמון, כי בכל המדינה נתקבל המחזור הספרדי.

בעיר הבירה קושטנדינא היו ערות נפרדות ועומדות ברשות עצמן לבני רומניא קרוב לשתי מאות וחמשים שנה אחרי בוא הספרדים. הדבר הזה לא יפלא בעינינו, כי בחיות מספרם רב והשפה היונית היתה לה מהלכים בעיר הבירה יכלו לבלבל קהלותיהם וצרכי עדתם מבלי שיצטרכו לאחרים זולתם. הרב הגדול ר' משה קפסאלי. וכן הרב אשר בא אחריו במשרה הזאת ר' אליה מזרחי, היו מקרב עדתם, וכל הרבנים הספרדים נכנעו לפניהם, ובמות זה האחרון בטלה עמו משרת רב הרבנים, כי לא יכלו להתפשר הרומניוטים עם הספרדים, ובעל הזכרונות יספר: "וזה המס השני יקרא בלשון הישמעאלים רב אחאנאשי, פירוש כי בו הותרו היהודים להיות להם רב מנהיג בהורמנא דמלכותא, ולא נודע אם המלך השילו או על היהודים באחד מחוקי המלך או אם היהודים בקשו מהמלך להיות להם הרב הנזכר ובשבילו קבלו עליהם לתת המס השני הנזכר. ובין כך ובין כך ענין הרב הנזכר לא שמר בעונותינו שרבו כי אם זמן מועט"[22]. והיו לכל עדה רבנים ומורי הוראה נפרדים ימים רבים. אחרי מות ר' אליה מזרחי עמד בראש הרומניוטים תלמידו ר' יהושע קנדיוטי[23] (מאי קנריא), אשר כתב השיבות רבות ונשארו בכ"י, אחריו עמד ר' נבריאל בן ר' אליה[24] (קרוב לשנת ש"ן) ואחריו ר' אלעזר נאלמידי מרבים המחזור הרומני ומנהגי בני רומניא בשנת שט"ב בקושטנדינא.

הראש והראשון במסדרי מנהגי הרומניוטי היה ר' אליה בן ר' בנימין הלוי (תלמיד ר' משה קפסאלי), אשר נתמנה עם ר' יהושע קנדיוטי לרב עדתו אחרי פטירת ר' אליה מזרחי. הוא אסף המחזור הרומני וסדר החזנית של רומניא וחבר עליו בקשה

---

[21] שו"ת מהרשד"ם הנ"ל, חלק ארח חיים שאלה ל"ח.
[22] שו"ת טחושדים (ר' שמואל) חלק חשן המשפט סי'.
[23] כנסת גדולה חנ"ל, חלק אבן העזר ס' י"ז.
[24] חובאה תשובתו בספר משפטי שמואל לר' שמואל קלעי סי' ע"ז.

מאלף תיבות וכל התיבות מתחילות בבי"ת, והוא הנקרא אלף בית או בית הלוי. החבור הזה נדפס על ידי חברו ר' אברהם ירושלמי אשר הוסיף דברים יקרים משלו בעיר ויניציא בשנת ש"ל ואחרי כן עם הוספות ר' אלעזר נלימידי בקושטנדינא בשנת שם"ב [25].

בשנת של"ו, אחרי מחלקות רבות בין הרומניוטים והספרדים בעיר הבירה, התפשרו ביניהם ויפשימו ע"ד הסדרים אשר על פיהם להתנהג בחזקות הבתים, ושם נאמר עם הספר [26] t „מימי עולם ושנים קדמוניות היתה הסכמה קדומה של כוללות הק"ק יצ"ו אשר פה קושטנדינא בענין החזקות של הבתים והחצרות והחנויות אשר גבלו ראשונים וכו', והיום הזה קמנו ונתעודד אנחנו הבאים על החתום בשם כל הק"ק רומניא וספרד יצ"ו לקיים ולאשר ולחזק ברק ההסכמה בכל דבר (כאשר) עשוהו וקיימוהו עליהם ועל זרעם ראשי העם מימי קדם לרפא שבריה כי מטו... כל התקנות והסכמות האלה קימום וקבלו עליהם ועל זרעם כל הק"ק אשר פה העיר קושטנדינא יצ"ו, לשמור ולעשות על פי הכתוב מהיום הזה והלאה ההסכמות האלה ולהתנהג בין שיודפסו או לא, אבל שתצאנה ותמצאנה בימים ההם חתומות מיד כל החכמים דייני ממוני הק"ק יצ"ו או הממונים לבדם או קצת מחכמי וממוני מק"ק רומניא וקצת מחכמי וממוני ק"ק ספרד יצ"ו, אחר שהיום הזה קיימום וקבלום כלם לא יוכלו מהיום הזה והלאה בשום זמן מן הזמנים שום קהל יחיד או רבים לומר בטופם זה אין החכם הדיין או הממונה מקהלתי, לבן אינני מקבל פרט מהפרטים... ואם יערער הוא עובר בחרם וכו'.

כמו ביתר ערי המרינה, גם בעיר הבירה קושטנדינא בני רומניא בטלו לפני הספרדים ויתבוללו עמהם למרות איזה מחזיקי נושנות אשר יצאו בכל דור ודור, וזה קרוב למאה וחמשים שנה אשר נתקבל הנוסח הספרדי בתפלות בקהלות היותר אחרונות לבני רומניא בארצות הקדם, ורק בק"ק רומניא בקושטנדינא ואנדרינופלא נהוג עד היום המחזור ההוא בימים הנוראים, וכן נשאר המנהג לקרוא בפ"ת ביום שושן פורים [27].

V. שארית וכרונות בני רומניא.

אף כי בטלו בני רומניא לפני הספרדים בכל זאת פה ושם נפגוש עוד עקבותיהם בכל ערי תורכיה, ובפרט בעיר הבירה.

א) שפת יון—הקראים בעיר הבירה ידברו עד היום הזה בביתם שפת יון בעוד אשר אחיהם בני כתתם ביתר הארצות ידברו טרטרית. השפה הזאת נשארה מורשה לבני דת מקרא מימי קדם, ובהיותם נבדלים מיתר היהודים במנהגיהם ובשיטתם היה חוץ מן האפשרי שיתבוללו עם הספרדים.

ב) עקבות מלות יונית בשפה הספרדית־יהודית — בשפה

---

[25] ראה הערה 8 לעיל.

[26] נדפסו מתוך חב"י בספר גנת ורדים חלק ב' קושטנדינא שנת תכו"ן דף קנג—קנה.

[27] ר' יהודה נחמה איש שלוניק במכתבו, שערך לר' יום טוב צונץ בשנת ת"ר ביום כ"ז אב, כתב אליו בין יתר דבריו: מחזור רומניא דפוס קושטא לא מצאתי (בשלוניק) וכפר כתבת לרעי אשר שם (בקושטנדינא) לחזור אחריו, וכעת שלחתי לו תחתיו מחזור רומניא הנדפס בוויניזיאת בבית גבריאל בומברג (הוא חטחזור אשר דבר עליו החכם לוצאטו בכרם חמד ד'), ואנכי הודעתיו כפי אשר כתב אלי אחד מטיודעי כי עד היום נמצא בקושטא קהלה הנקראת רומניא ונוהגים מנהג זה (מכתבי דודים טיין, שלוניק תרנ"ג ע' פ"ה):

הספרדית אשר ידברו יהודי תורכיה נמצאו איזה מלות אשר הביאו בני רומניא עמהם בהתבוללתם ואשר ממקור היונית נחצבו:

איסקולאריג'אם–נומים, נהוג אצל היהודים בקושטנדינא.
ב'ב'א–זקנה.
טראנדאפ'יל–שושנה, שנור בפי יהודי קושטנדינא.
טאראפאפו – לקוח מהמלות תריא=שלשה, ופאפו=זקן, הוראתו זקן הזקן.
טאטאראפאפו –לקוח מהמלות תסארה, או תתארה=ארבע, ופאפו=זקן, הוראתו אבי־זקן־הזקן, כלומר שהוא דור רביעי לזקנים.
טאראאינייטו – מורכב מהמלה היונית תתארה או תסארה=ארבעה, והמלה הספרדית נייטו (Nieto)=נכד, הוראתו נכד הנכד, וכן לנקבה ט א ט א ר א א י נ י י ט ה, כלומר דור רביעי לנכדים.
מאנה – אם.
ניקוג'ירה–אשת חיל, אשה העושה מלאכת הבית.
פאלי– עוד הפעם, שנור בפי יהודי קושטנדינא.
פאפאס–בומר פאפו–זקן.
פ'ילוטומיה,–לקוח מהמלות פ'ילו=אוהב, תימיא=כבוד, הוראתו כבוד עצמו. מהמקור הזה יוצא שם התואר פ'ילוטומוו, פ'ילוטומווה.
קאטילאקה –לקוח מהמלות קאטי=כל דבר, לונו=ידיעה, הכרה, הוראתו: מי שיש לו עסק ודברים עם חברו, או מי שאין לו.
קאליקאנטרו –לקוח מהמלות קאלו=טוב, כונתרו=עב, שמן, הוראותו: דבר חזק עד מאד, כלומר טוב ועב שלא ימט בנקלה.

ג) שמות העצם ממקור יוני אצל האנשים אינם בנהוג זה ימים רבים. אך אצל הנשים, ובפרט בעיר קושטנדינא, נמצאו עד ימינו אלה למכביר.

אסטרו–כוכב, מזל.
ואפ'ירה–צפיר' (רוח צפונית לעמים הקדמונים).
חורסי – והב. פולה–צפור קטנה. קאלו–טובה.

ד) שמות משפחות:

איב'לונון–שם משפחה גם אצל היונים. אלאזראקי, אנאסיכון, נאסכון,
גאלימידי–שם משפחה גם אצל היונים. יאני–שם משפחה גם אצל היונים
סטאמאטי –שם משפחה גם אצל היונים.
פאפו–גם כן שם משפחה אצל היונים פוליטי–בן עיר.
פ'ילו–אוהב פוליקאר–איש הטן פולי.
פיזאנטי–מן השם ב י ז א נ ת י (מביזאנץ). קאלמינאס–נהוג נ"כ אצל היונים.
פלוסוף–פלוסוף פאראסקו–שם משפחה גם אצל היונים
קאלו–טוב קאלומיטי–אה נעים.
קאפסאלי–שם משפחה אצל היונים. קאריזי–אטו.

ה) בתי התפלה אשר נשארו עד ימינו אלה ואשר להם שמות יונים:
בסופיא: ק"ק גריגש (נהרם בשנת תרנ"ב). בא נ דרי ו פ ל א: ק"ק גריגש.
בשאלוניק: ק"ק עץ חיים, וק"ק עץ הדעת.
בקושטנדינא: ק"ק פול ישן (בימי קדם ק"ק קושטנדינא, פול, או פולי, כן יקראו

היונים עיר הבירא) ברבע באללאט, ק"ק אף נעים ברבע האסקמאי (ק"ק רומניא).
כברי סא: ק"ק עץ חיים.
באזמירי: ק"ק עץ חיים.

ציון כ'. בני צרפת (צרפתים).

1) יחסם של יהודי צרפת:

בשנת קנ"ה (17 ספטמבר 1394) המלך הצרפתי קארלום ו', אשר הטה און קשבת לשריו ומשטיניו, נמר ברעתו לגרש היהודים כלה מארצו. בעצם יום הכפורים, אשר בו יחתם מידי ההשנחה העליונה כל אשר ננזר על בני תמותה אם לחסד אם לשבט, נחתם בידי המלך ויועציו נזר דינם לרעה להגרש מן הארץ ההיא אשר ישבו בה מימי קדם. חלק גדול מהאומללים האלה נתקבלו בספרד הארץ היותר קרובה[1]. הספרדים הראו להם אותות אהבה ואחוה, ולא עברו ימים רבים אשר התישבו בארץ החדשה עד אשר הצליחו לרכוש את אשר עזבו בארץ מולדתם. כמה מהם עלו על נסי מרומי ההצלחה בעשרם ובחכמתם, וביניהם הצטין דון יעקב פראנסי, אשר היה למופת לבני דורו בידיעותיו ובחכמתו הרבה[2].

אחרים נדרו לאשכנז השכנה היותר קרובה לצרפת, ומשם נדדו אחרי כן עם יתר אחיהם תושבי הארץ מקדם לאישליה ולתרכיה, וביניהם היתה משפחת „צרפתי" על שם ארץ מולדתה, אשר מקרבה יצא ר' יצחק צרפתי, שהתישב באנדרינופלא בימי השלטן מוראד בי קרוב לשנת קם"ן, ומשם כתב אגרתו אל בני הגולה באשכנז וצרפת למען יבואו ארצה תוגרמה: ... אל אלה אחי ורבותי אלופי ומיודעי אשכנזים וצרפתים בכל מקום שהם, הנה אנכי עבדכם ואחיכם הקטן יצחק צרפתי, ואף כי משפחתי הצעירה היא מצרפת, באשכנז נולדתי ויצקתי מים על יד רבותי רבני אשכנז נ"ע, ושתיתי מי בורם, ותהיתי בקנקני תלמודיהם, חברי אשר היו באמנה אתי גדים ונעשו תישים, והמערכת חיבה אותי וגליתי מארץ מולדתי ובאתי פה בארץ תוגרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים חשבה לטובה כי למחיה שלחני לי ולכם..." חלק אחד מגדולי צרפת, אשר שמעו מרחוק כל השוב אשר ינחלו היהודים בתוגרמה, למרות תלאות השלטול וארך הדרך, הלכו הלוך ונסוע מעיר לעיר וממדינה למדינה עד אשר באו למחוז חפצם שנה או שנתים אחרי הגרוש, ובהיותם במספר קטן התבוללו עם תושבי המדינה בני רומאניא אף השפיעו מרוחם וממנהגיהם על הרומניוטים אשר השתנו במקצתם לפי רעותיהם[3], אך לא בכל המקצעות, כי בחכמת הדקדוק לא יכלו להתאים רעותיהם עם רעות הרומניוטים. ואלה דברי ר' אליה מזרחי בפירושו על התורה: שהרב ז"ל הוא מחכמי צרפת שאומרים שהאותיות הנתות והחסרות אינן מן היסוד והם בעלי שתי אותיות, כי יש שרש בחות משלש אותיות... ואולם הוצרכתי להאריך מפני שלשון הרב בוה לשון זר מלשון בעלי הדקדוק הנמצאים בידינו, גם מפני שסברותיו בדקדוק הן מתחלפות מאד מבעלי הדקדוק אשר בידינו, להיותו מבת

---

[1]) Historia de los Judios de Esp. y Portugal אמאדור די לוס ריוס, חלק ג' ע' קנ"א.

[2]) שם, שם, ע' תכ"ב הערת.

[3]) קהלות ריוטניא הקדומים בעיר קושטנ' מיוסדים ע"פ אשכנז וצרפת ולא ע"פ חכמי פולמולא (מחויב"ל חלק ג' סי' פ"ט).

חכמי צרפת המשתנים בספרותם מסברות חכמי ספרד אשר אנחנו מתנהגים על פיהם בחכמת הדקדוק וכו' [4].

ויותר מזה, הרומניוטים לא קבלו תקות ר' גרשון מאיר הגולה, והם נשאו לפעמים יותר מאשה אחת, והמנהג הזה, שהיה גם פשוט אצל אדוני הארץ התורגמים להרבות להם נשים, נשאר בתקפו גם אחרי בוא הספרדים; והגם שמקרים כאלה היו לפעמים רחוקות, בכל זאת בני ארצות הקדם לא היו נקיים מנשואים באלה, ורבוי נשים היה בעיניהם דבר פשוט שאין להזהר ממנו. ובעל הזכרונות כתב על הענין הזה:

„ועל מה שהקשה החכם השלם שארבא בצרפת היתה עיקר תקנת רבינו גרשון, לזה אומר שהיהודים הנמצאים היום בצרפת, ידוע שאינם צרפתים, שגירוש צרפת היה גירוש כולל.. אמנם אחרי שלקח האספיור ארבע מדינות כתוך צרפת, אביניון קרפנטרס, קאוויליון ולילו, התישבו שם יהודים איטליאנים, ואם כן אפילו שכזמן הר"ן ז"ל שהיתה עיר (ו"א: מדינת) צרפת על תלה פשטה תקנת רבינו גרשון, אמנם בזמן הרב (הנשאל על הענין הזה) שהיהודים שהתישבו שם היו איטליאניים, אפשר שלא פשטה ביניהם תקנת רבנו גרשון, והרב ז"ל ידע במלתיהו שהוא היה בצרפת תבב"א והיה כבודו חופף על כל הארצות ההן, ואפילו שבתחילה פשטה תקנת רבינו גרשון על ארצות צרפת, מכל מקום כיון שבעונות הרבים נתגרשו הוו להם בעיר חדשה שהבאים לשם נוהגים כמנהג מקומם... וזכורני שכן חסרים מוהר' יוסף ז' לבומהרי שמואל די מדינה ת"ל, וכעת איני יודע איה הוא מקומם וכו'" [5].

הנה כן נראה שבני ארצות הקדם לא לבד שלא הנהיגו התקנה המתאמת למצב הכללי של כל העמים הנאורים ויהודי המערב, אלא שהתאמצו להפיל אותה עד היסוד גם בעיני הצרפתים עצמם ששם נתקנה בשעתה.

וכן יוצא לנו שהצרפתים באו לתוגרמה בשלשה דרכים: א) מצרפת לתוגרמה ישר בשנת הגרוש קרוב לשנת קנ"ז. ב) דרך אשכנז, ומשם נדדו עם האשכנזים או לבדם; ג) דרך ספרד, ומשם נגרשו עם יתר בני הגולה בשנת רנ"ב, ובהיות כי לא התבוללו עם הספרדים בארצות הקדם כי אם אחרי התבוללם עם הספרדים בספרד, עם האשכנזים באשכנז, ועם הרומניוטים בתוגרמה, נשבח בארך הימים מקורם הראשון, ולא נכרו עוד עקבותיהם בשפה היהודית־ספרדית כיתר היהודים יוצאי ארצות שונות, ובכל זאת נמצאו עוד איזה שמות נשים ומשפחות אשר יעידו מקורם הצרפתי.

II) שמות נשים:

גאלי, צרפתית (בלשון יוני)

פראנסיזה, (Francesa) צרפתית (בלשון ספרדי)

פראנסה, (צרפתית)

III) שמות משפחות:

באיונה, מעיר Bayonne

ברדשי, מעיר Beziers (לפנים בדרש)

בונפיל, Bon Fils=איש טוב

גאליקו, צרפתי (בלשון יוני)

---

[4] ראם פירוש על התורה, שמות ג' כ"ב.

[5] לב שלמה לר' שלמה בנימין הלוי (אוסיר תקס"ח) חלק או"ע ס' ל"ד.

גאסקון, ממדינת Gascogne
הרדי, מעיר Montpellier (הנקראת בפי היהודים „הר").
טרייוים, או טריבים מעיר Troyes
טולוזי, מעיר Toulouse
ירחי, מעיר lune Ville
כלק, מעיר Calais
נרבוני, נרבונה, מעיר Narbonne
מונטי קין (Montiquieux)
סאלירנו, מעיר Salernes
סאלינאס, מעיר Salins
פיפירני, פיפיראנו, פיפיריאן, מעיר Perpignan
פ׳ארין, Farine (קמח)
פ׳ראנקו (צרפתי)
פ׳ראנסיא Francia (צרפת בלשון ספרדי)
פראנסיז, Frances (צרפתי בלשון ספרדי)
צרפתי,
קושין, Cousin (שאר, בן דוד)
קומטיאנו או כומטיאנו ממדינת Commte

עור שארית זכרון אחר נרגש לנודדי צרפת בין יתר אחיהם בארצות הקדם, והוא כי לפי הנודע עוד טרם ביאת הספרדים התישבו האשכנזים בתונרמה, ובכואם מצאו כבר יהודי צרפת אשר קדמו לבוא לפניהם ויקראו להם על שם ארץ מולדתם, צרפתים או פ׳רנקים, וכבוא הספרדים והאשכנזים ראו כי שפתם שפה לטינית קרובה לצרפתית, ומנהגיהם מבשאם ושמותיהם רומים לצרפתים, כנו גם אותם פ׳רנקים, ועוד היום בכל ארצות הקדם האשכנזים יכנו את הספרדים פ׳רנק (פ׳רענק פ׳רענקל), ובקללם אותם: פ׳רענק פארת (פ׳רנקי בעל נתק), היותר נפלא מכל זה כי במקומות אחרים הספרדים בעצמם למדו מן האשכנזים לכנות את עצמם: „פ׳ראנקום" ואת שפתם „פ׳ראנקו".

ציון ג׳. בני ההונגריא (הגרים)

עשרים שנה לפני כבוש התונרמים מלכות בולגריא. באו היהודים הראשונים מהונגריא במדינה הזאת. בשנת קל״ו (1376) הוציא המלך ההונגרי לודוויג הראשון, הנודע ביותר בתואר הגדול, פקודה אשר לפי רוחה רק הדת הקתולית היא הדת השולטת בארצו, ובלעדיה אין להכיר דת אחרת. אחרי כן הוציא עוד פקודה אחרת שכל היהודים היושבים בארצו אשר לא יתפצו להמיר דתם חייבים לצאת מכל מדינותיו [1], ויוכלו לקחת עמהם כל הונם ורכושם. אז יצאו כל היהודים לפולוניא, ויש שהלכו למרחקים ער מדינת הכוזרים [2].

או גם נפוצו רבים על פני גדות הדאנוב. הנסיך הרומיני דן הראשון אסף את הגולים האלה לארצו ולרגלם באה ברכה ושובה רבה למדינה, כי נאחזו ב„טורנו" (כעת טורנו־מאגוריליי) ויעשו אתה למקור המסחר במדינות הדאנוב [3], הסופר הנוסע פ׳רנץ

[1]) II 115 Engel—P. III C 41 Turocz—Dei. X. 276 Boini.
[2]) ertes 1865, Magyar, Akadem.
[3]) M. Ubcini מאת Provinees Roumaines ע׳ ל״ג.

יוסף זולצר יספר: המקום טורנל הנהו מקום שוק, או כאשר יאמר במקומות האלה עיר עם מבצר או מגדל אשר אינו נושב בימי השלום, שמו האשכנזי טורם (Turm) או טורן (Turn) יראה כי הכינוי הזה נתן למגדל על ידי היהודים אשר ירבו בארצות האלה רק שפה אשכנזית משחתה, כי היהודים אשר נגרשו במאה הארבע עשרה על פי המלך ההונגרי לודוויג מכל ארמת הונגריא בחרו למושב למו את המקום הזה ויעשו אותו לראש פנת מסחרם. והדבר הזה הוא ברור [4].

בעת ההיא נדדו מן היהודים ההם גם למדינת בולגריא מעבר לנהר הדאנוב, כי בימים ההם מלך שם הקיסר האחרון יוהן שישמאן ואמו היתה הקיסרית תיאודורה היהודית ועל ידה השינו היהודים וכיות רבות, ואין כל ספק שנאחזו בניקופול אשר מנגד לטורנו מעבר לדאנוב, בפליונא, סופיא, ווידין, כי כן ירמזו דברי ההסכמה שנעשתה בעיר הזאת כשנה אחרי אשר תקעו יתדותם טולי הונגריא במדינות הדאנוב: ברביעי בשבת חמשה ימים למרחשון שנת חמשת אלפים ומאה ושלשים ושבעה ליצירה למנין שאנו מונין כאן פה קהל בדין (Bdin, כן נקראה בימי ממלכת בולגריה עיר ווידין) הסכמנו אנחנו תושבי הקהל החתומים בסוף הכתב הזה לבקש תקנה לבנות ישראל שלא תהיה קלות בעיני בעליהן לגרשן... והסכמנו מן היום הזה ולהבא, שכל איש או אשה אשר ישיא את בתם לאיש הן תושב העיר הן ממקום אחר... וכל איש מבני עמנו אשר יבוא מארץ ריחוקה אשר לא ידעוהו מאנשי קהלינו מתמול שלשום שלא ישאו לו אשה מבני קהלינו הן תושבות הן אכנסאות עד אשר יעברו עליו שלש שנים תוך קהלנו וכו' [5].

כחמשים שנה אחרי כן בשנת הק"ע (1430) כתב ספר פירוש ותוספות ר' דוסא בן רבי משה היוני מעיר ווידין, התלמיד הגדול לרבי שלום מנושטט [6], (Neustadt), וזה יראה למדי כי בעת ההיא נמצאה בווידין משפחה יהודית המתיחסת על שם העיר נושטט אשר בהונגריה וכי נרושי הארץ ההיא התישבו בבולגריא.

ההונגרים האלה היו נקראים בפי התושבים מקדם בני „בודון" על שם עיר הבירה „בודה" (Buda=או כאשר נקראה בימים ההם בודין Budun) ולהם היו מנהגים מוזרים אשר לא עלה על לב שאר בני הגולה. כן יספר לנו ר' יוסף קארו, אשר ישב על כסא ההוראה בניקפול כין שנת רפ"נ—רצ"ה, על אלה אשר התישבו בעיר ההיא ובעיר הקרובה פליונה [7], כדברים האלה: „וראיתי בני בודין נוהגים שלא לישא וליתן כלל משנכנס אב, ונראה שאין להם על מה שיסמוכו, דהא דלא כמאן דאי לסברא שרחו התוספות כל משא ומתן דלא צורך חופה הוא שרי, ואי לסברת התוספות בהחולק כל משא ומתן שרי, ובלבד שימעטו יותר מבשאר ימים, ואפילו לצרכי חופה

[4] Ceschichte des Transalpischen Daciens מאת פרנץ יוסף זולצר (וינא 1781) חלק א'. גם יהודי ניקופול היו קוראים תמיד עיר טורנו אשר לנגדם בשם „קיוסק" פירושו מגדל.

[5] ראה פרק א' סגוף הספר הזה. ושו"ת מהרש"ך (ר' שלמה כהן) חלק ב' שאלה ס"ו.

[6] אוצר הספרים לר' יעקב בן יעקב, חלק ג' ס' 705.

[7] בבית הקברות חישן בניקופול (העומד על הגבעה אשר טול הנהר דאנוב) ובבית הקברות הישן בעיר פליונה (על הגבעה אחורי בית החולים לצבא החדש) נמצאות מצבות גדולות אשר אין משלן ודמותן ביתר ארצות הקדם. המצבות הן מאבנים גדולות עד מאד חדות מאמצעותן על ארבע הקצוות כמו ארבע רגלים, באופן אשר תדמנה לשלחן הפוך. ההשערת היותר נכונה היא כי המצבות האלה הן לבני תחונגריא אשר ישבו בשתי הערים הנאלה. בכל יגיעותי לא היה באפשר להוציא כתב מעל המצבות, כי שן תעת אכלתן.

משמע דשרי על ידי מיעוט, דהא לא שאני להו בין צרכי חופה לשאר משא ומתן. ואף על פי שבסברא השניה שכתב רבינו קאמר כדרך שאפשר כל משא ומתן הא כיון דעל הבריתא קאי אין להחמיר יותר ממה ששנוי בבריתא, ומאחר שבבריתא לא אסרו אלא למעט מלישא וליתן משמע דלא נאסר משא ומתן לגמרי... ומיהו אפשר שנהגו כן על פי מה שכתבו התוספות בפ"ק דמגילה ממעטין, רוצה לומר שלא יהיו ששין כלל, אבל אין לפרש ממעטין אבל ששין קצת, דאם כן היה לו לפרש השיעור מה קירא מעט, ואע"פ שלענין עכרו תענית ציבור כ"כ והם סיברים התענית ציבור חמירי מתשעה באב, מכל מקום יש ללמוד מדבריהם דהיכא דקתני ממעטין לא נתברר השיעור ויש לאסיר לגמרי. זה כתבתי למצוא להם על מה שיסמוכו, אבל חימרא יתירה היא דאפילו מלאכה ממש אינה אסורה בתשעה באב עצמו מן הדין, וכל שכן משא ומשן דקיל טפי, ורי שנאסור אותו בתשעה באב עצמו אבל לא שנקדים לאסרו קודם לכן, ומיהו הנוהגים כן אסורים עד שיתירו להם בעין התרת נדרים, וכמו שכתב המרדכי בפרק מקום שנהגו [8].

בשאלה אחת אשר נשאל ר' יוסף קארו בימים ההם מעיר פליונה על דבר עבר נוצרי אשר בקש להתנייר כתוב, כי העבד היה משבויי מלחמת ביגי [9], (בישש—Becs) הוא השם אשר יכנו התוגרמים את עיר הבירה ווינה. מובן מאליו כי היהודים הורגלו לקרוא כן בהיותם יוצאי המדינה ההיא.

יהודי הונגריא באו במספר יותר רב ויתישבו בצפון תרכיה האברופית אחרי אשר נכבשה ארץ מולדתם לפני התוגרמים בשנת רפ"ו. וכה יזכר ר' שמואל די מדינה משאלוניק על המאורע הזה: ק"ק אשר בסופיא, אשכנזים, ורומאניוטים, וספרדים יע"א היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת תוגרמה, היו נוהגים כמנהגם וכו' וכאשר כבש המלך (שלטן שולימאן בשנת רפ"ו) יר"ה למלכות אונגריא, באו היהודים אשר שם שהביאם המלך יר"ה וקבעו דירתם קהל רב מהם בעיר סופיא הנז' [10] וכו'... דהא באו מאונגריא יותר מששים בתים בבת אחת, כפליים מתושבי העיר ולא קבלו עליהם החומרא... והיו ביניהם אנשים רשומים חכמים ורבנים ולא עשו מעשה לחומרא, ואותם האונגרוש עמדו בעיר שלשה או ארבעה שנים [11] ונהנו בעניו הבריקה מנהנים זרים לא שערום אבותינו הקדושים, וחומרות יתרות לא נמצאו בפוסקים הנהונים, ואותם האונגארוש הנזכרים לעיל הלכו להם לעיר קאבאלייה (Kavala, קאבאלא הסמוכה לשלוניק הים התיכוני) ונשארו המנהגים ההם בעיר, וחכמי הק"ק ספרדים הבאים אחריהם בעיר הזאת ונם אנשי התושבים מקדם לא ערערו נגד המנהג של האונגרוש, וזה שבאותם הזמנים לא היה קצב ישראל, אלא שהבודק ישראל היה הולך למקולין של תוגרמים ומביא בשר לשובע, כי היו מניחים ליהודים לשחוט בסבר פנים יפות, ועכשיו באלו הזמנים הכשר ברוחק ובצער, ואין התוגרמים מניחים ליהודים ליקח בשר בשום אופן ממקולין שלהם, וקצב ישראל אינו רוצה לקנות בהמות ולשחוט בשר ליהודים מפחד התומרות. ועכשיו רבו הספרדים, בפרט רובם עוברים ושבים, וראו כי אין להם מה לאכול, ואם אין בשר אין דבר אחר, ועמדו על נפשם לראות אם יש להם תקנה לאכול בשר על פי מנהגם הראשון—ובתשובתו יאמר רבי שמואל די

[8]) בית יוסף, חלק אורח חיים סי' קל"ד.
[9]) אבקת רוכל, סי' קל"ד.
[10]) שו"ת מהרשד"ם, חלק אורח חיים סי' מ'.
[11]) שם חלק אבן העזר, סי' י"ד.

מדינה עם הספר: ועוד אני אומר כי מן הדין האונגרוש שבאו לשם לסופיאה, היה ראוי להם שיהיו נגררים אחריכם, שאתם היושבים ראשונה במלכות, והם באו בגבולכם, לא אתם בגבולם... שיכולים אתם לנהוג כמנהגכם הקדום, הוא המנהג שנתפשט בכל העולם על פי הפוסקים המובהקים ז"ל, וכמעט שהיה אפשר לומר שהאונגרוש י"א טעו להחזיק בקולות שהיו נוהגים בארצם, כי מחויבים היו לקבל החומרות שלכם, אם לא שנאמר הטעם הנ"ל שכיון שהיה לשם קהל מהם ואלו שבאו שם יחד ונחשבו כעיר בפני עצמה, ומכל מקום כל שכן שאר הקהלות יצ"ו שיכולים לנהוג כמנהגם הקדום לא כמנהג האונגרוש אשר באו מחדש, ואם נפשך לומר חינח אם לא קבלו הקהלות מנהג האונגארוש עליהם, אבל עתה שכבר קבלו עליהם מנהגם איך אפשר להם לפרוק עול המנהג ההוא מן החומרות, דבקולות פשיטא שלא היו רוצים לנהוג כמנהגם, ואם נהגו קולותיהם נראה שהכל היה בטעות ומנהג טעות אינו כלום... וכן נראה מדבריכם שמה שאתם אומרים שנהנתם במנהג האונגארוש, לא שקבלתם כך מעצמכם להניח מנהגכם וליקח מנהג האונגארוש, אלא שלהיות לא נמצאו שוחטים ובודקים ביניכם והיה בשר לשובע לא חששתם לבטל חומרות האונגארוש ונמשכתם אחרי מנהגם במקרה, ואם כן הוא האמת לא היה צריך אפילו היתר, גם אותם שבאו שם מחדש ביון שהם קהל היו יכולים לנהוג כרצונם על פי התורה... ולהיות כי המנהגים אשר אתם אומרים שנוהגים האונגארוש הם מנהגים זרים ובטלה דעתם אצל רוב העולם... אם כונתי לאמת שמתחלה לא נהגתם כן מדעת, אלא שקרה כן במקרה בנוכר, שאו אפילו התרה לא היה צריך, ומכל מקום הטוב והישר לצאת ידי ספק שיתירו לכם שלשה מאותם העוברים ושבים שאינם מתושבי הארץ, בתנאי שיהיו יודעים או לפחות אחד מהם, אבל בענין הנפיחה אין אני מסכים להתיר אפילו על ידי התרה... אם כן גם אתם ק"ק סופיאה אשר נהגתם איסור בנפיחה מימי קדם קדמתא, יש לכם להחזיק כמנהגכם ואיני רואה מקום להתיר[12].

נודרי הונגאריא התישבו בעת ההוא בסופיא, ניקופיל, פליונה, בילונארו, ואנדרינופלא, ובכל הערים האלה ישרו עדות נפרדות מיתר התושבים, ואף אחרי צאתם מארצם היו תמיד במרוצת מכתבים והתחברות עם בני ארצם אשר נשארו בהונגאריא, כי כן נראה בעת אשר תקנו בעיר בודין על ידי הרב המופלא הדיין המצוין אור שרגא נר"ו שלא לקבל שום רב ומורה שיהיה לו איזה קרבה בקהלה, כי הוא אמר שראה בעין השכל שהוא טובת הכלל והוא מצב הקהלה שלא להרבות במחלוקות וחזר בחרם וכו' שלא יעלה על לב שום אדם בעולם מבני הקהלה לתת דעתו בקבלת הרב לקבל איזה שיש לו צד או כניעה, ועל זה הסכימו חכמי ק"ק בילונראדו וק"ק סופיאה וכו'[13].

בפליונה היתה קהלת האונגארוש עומדת בפני עצמה ימים רבים, וקרוב לשנת ש' התאחדה עם קהלת האשכנזים, אך גם זה לא עמד זמן רב כי נפרדה מחדש, וזו לשון השאלה אשר שאלו לר' משה איסרלש בקראקה קרוב לשנת ש"ל[14]: "הן אמת כי זה ימים רבים נתקשרו קהלה קדושה אשכנזים וקהלה קדושה אנריים (הונגריים או הגרים) אשר פה פליבנה, וו"ל הכתב: נחנו חתומי מטה מק"ק אשכנזים ויחידים מק"ק

[12] מהרשד"ם שו"ת, חלק אורח חיים סי' מ'.

[13] שו"ת פרח משה יאחן, לר' אהרון חיים חכהן, אמשטרדם; חלק א' סי' מ"ד.

[14] שו"ת רמ"א (ר' משה איסרלש) סדליקאב 1835 שאלה ס"ב.

בורון יצ"ו הבאים על החתום נתקבצנו יחד ונתקשרנו בקשר אמיץ וחזק בשבועה דאורייתא כל אחד לדעת חברו וכולנו לרעת אחד, להיותינו יחד באגודה אחת באהבה ואחוה ושלום וריעות, ועשינו חברה של גמילות חסדים לגמול חסד עם החיים ועם המתים וכו', וכעת נראה לשני הקהלות שיותר טוב להיות כל קהל וקהל לבדו ורוצים להתיר השבועה וכו'.

בסופיא כבר ראינו שבאו ההונגרים פעמים, הפעם הראשונה בשנת קל"ו מימי מלוך מלך הבולגרים, ושנית בשנת רפ"ו—רפ"ז בימי השולטן שוליימאן. ונראה הדבר שלא יסדו להם קהל בפני עצמם אלא שנתחברו כמו בפולוניה עם האשכנזים ובלעדי זאת לא עמדו ימים רבים בעיר, כי רובם בכלם הלכו להם לקאבאלה או נגרשו שם על ידי הממשלה, באופן שעקבותיהם יקרים בעיר הזאת, בכל זאת בחפירות שעשו באתרוגה בתוך וסביב העיר נמצאו שתי מצבות גדולות כמצבות אשר היו בבית הקברות בפליונה, ואלה אשר נראים עד היום בבית הקברות בניקופיל, ובבנזי הק"ק אשכנזים (אשכנזים קדמונים שהתפרדו כעת) נמצאו איזה דפים על קלף ממחזור מזר שלא נודע עד עתה, ואמנם לא אשכנזי ולא רומניום, ובלי שום ספק הוא משרידי המחזור ההונגרי.

בראש השנה היו אומרים „ומופפי יום המנוח הזה" (כשחל בשבת). בכרכת התקיעה היו חותמים „ותקשיב לקול שועתינו ותקבל ברחמים וברצון הדר שופרותינו". במודים היו חותמים המרחם וכי לא תמו חסדיך ומעולם קוינו לך, אל תעזבנו ה' אלהינו, אל תכלימנו, אל נא תסתר פניך ממנו, זכור רחמיך וכבוש כעסך". אחרי כן היו אומרים בחזרת המוסף: „אתאנו לפתחך אל תסנור דלתיך בערנו, פתח לנו דלתות שערי רחמים. אתאנו לפתחך אל תסנור דלתיך בעדנו, פתח לנו שערי סליחה. אתאנו וכו' פתח לנו דלתות שערי תשובה, אתאנו וכו' פתח לנו דלתות שערי תפלה (עד כאן הגיעו הדפים לר"ה). ביום הכפורים—מעשה אלוהינו אדיר בויעודו וכו' (על סדר א"ב). מעשה אנוש, צימאון בקרבו, פחד בלבו, עון בחובו, שנאה באבו, ואיך יתנאה כי רוח עברה בו וכו' (פיוט שלם על סדר א"ב). אמרו לאלהים, בונה עליות במים, בולל אש ומים, שבתו בשמים, סביבותיו אש ומים ומרף אש ומים, ואדיר מקולות מים, ויחודו פעמים, מה נוראים מעשיך וכו' (פיוט אחר על סדר א"ב בית אחר לכל אות ואות).

וידוי בחרוזים על סדר א"ב: „אלהינו ואלהי אבותינו, אני הנבר עוכרי זדוני, נפשי בוכה ונכהלו העיונו, לרגל המלאכה אשר לפני, וכו'. עוד וידוי אחר: אלוהינו ואלהי אבותינו, את פני, מבין צפוני, חרשתי וכעין רעיוני, הרימותי ידי אל ה' וכו'.

סליחה: אל ארץ אחרת נלו מארצי, נקטה נפשו בחייו על רבצו, ירא וחרד לדבר אל חפצו, ובתורתו יהגה יומם ולילה.—יבכה ויתחנן לפניך איום, וכעבר ישאף צל למצוא פדיום, סף תם וזעקם ובכל יום ליום, יביע אומר ולילה ללילה.—פרח אפדך מזעם ועברה, פועה בהמון מתקוממיו בהרה (צ"ל: מהרה), אנכי עמך בצרה, לא תירא מפחד לילה . . . קרן נדועיך רומם ופניך האירה ונלה קץ ימינך, כאלף שנים בעיניך, כיום אתמול כי יעבור ואשמורה בלילה. הפיוט הזה אף כי פג טעם ומיוסר על בתים שאינם שוים ביניהם וכל בית חתום בפסוק אחד אשר סופם „לילה", בראש הבתים חתום שם הפיטן: אני פכער מעארור זין פ"ר חזק (בנראה חסרים איזה בתים ועל כן אי אפשר למצוא שם הפיטן שהיה פפיפיר תיאודור זין (=בן פ"ר ?).

תחנון—והוא פיוט מעשה ידי הפיטן שמריה ושמו חתום בראשי הבתים האלה:

שעה שלי בעת ישאו המונך בקול המולה, בעד חטאם ויקראו, לכפר בם לכל עולה, שעה ואסיר וישאו, בתחנה ובתפלה, באנשים אשר באו לך הלילה. מתרפקים דלתיך. בעד שחר ואשמורת, אמוניך המיניך, מציא חסר ועתרת, קחה רנשם, כמו אשם, כנתן את הקטרת, כעולה על מיקרה על המובח כל הלילה, וכו'. מתוך העלים הבודדים האלה הכתובים על קלף ישן נושן, שהניעו לידינו אחדי חמש מאות שנה ויותר, נראה עד כמה היו מיזרים מנהגי ההונגרים אשר השתנו בכל מיתר אחיהם בתפוצות הגולה בתהלוכותיהם, מנהגיהם ומחזורם, ולמרות החמר המועט והמקוטע הזה יקר הוא בעיני החוקר למצוא עקבות היחידים ההונגרים בדורות החולפים, זו העדות ההונגריות בתונרמה אשר נגרדו בתחלה אחרי האשכנזים, והתבוללו אחרי כן עם הספרדים. לא נשארו כמעט כל עקבות השפה ההונגרית בשפה היהודית־ספרדית, רק נשאר לזכרון חלוף השמות—בבולגריא הספרדים מקצרים השמות לפעמים לפי מנהגי ההונגרים; למשל, מן השם „יעקב" אומרים בלשון חבה יעקוש (Jakuech) כמו ההונגרים, וכן מן השם אברהם מקצרים מאמו, ובלשון חבה בהונגרים מאמוש (Jamos .Mamos), וכן מן השם חכם נמשך חכמוש (Hahamos).

מנרש־עיר—היהודים קוראים בבולגריא מנרשי כל העירים בשם „וארוש", שעניניו בהונגרית עיר (Varos).

עיר הבירה ווינה—נקראה עד לפני הדור החולף על פי שמה בהונגרית ביקש (Becs) ורק בדורות האלה קוראים אותה ווינה.

השפה האשכנזית והעם האשכנזי נקראים נימאיסקו, נימצי, שהוא הכנוי ההונגרי (Nemet).

בעיר אנדרינופלא: קיק ב ו ד ן (בידון, הוא בודה Buda, כאשר קראו התרכים עיר בודה פישטה בימי קדם).

קאלי די וארארין (חומת וארארין Pater Vardein)—אתנם המוני על כל דבר חוק אשר לא ינתן ולא יכבש כתימות העיר ההונגרית וארארין.

ציון ה. בני איטליא, ציציליא, פוליא, וקאלאבריא.

I) יחסם של בני איטליא.

מימי מלוך בית הפאליאילוני על קיסרית ביזאנצה הרפובליקות האיטליינית של ניניבה ויניציא וראגוזה כרתו ברית שלום ויסחרו הארץ, ניעוביים רבים התישבו בקושטנדנא. היהודים ביתר בני ארץ מולדתם הנוצרים ישבו במנרש נאלאטה ושם היתה בית הכנסת שלהם העומד עד היום הזה, בעוד אשר היהודים תושבי הארץ ישבו מנגד להם בסטאמבול. אחרי אשר נכבשה העיר בירי התרכים ערת האיטליאנים היתה רבה, כי סחרים רבים ממדינות איטליה הקרובות לניניבה באו לתורנמה לרגלי מסחרם ונספחו לעדתם. בין האירחים האלה היה ר' משה בן ר' שמואל סונצינו או צונצין מעיר סינגין Sonein, אשר הלך במערכות אנשי חיל תונרמה ויולחם בשנת ר"ד נגד אויבי הממשלה וגם נכר חילים ויכה את חיל הנוצרים ובראשם ההנמון שונא ישראל יוהן קאפיסטראנו אצל פירט הקרובה לעיר מוהאטש על יד הראניב[1]). קרוב לשנת ר"ם נראה בין ארבע הרבנים בקושטנדינא אשר קנאו ברב הרבנים

[1]) רד"ק, טבלול (דפוס ר' גרשון שונצינו קושטנדינא רצ"ב) בשער הספר.

ר' משה קסטאלי ויכתבו עליו שמנה לר' יוסף קולון צרפתי במאנטובה, אחר מהם מעדת האיטליאנים ושמו ר' יצחק ב"ר שמואל אלתרינו, וכן תשובת הרב ממנטובה ערוכה אל די קהלות קושטנדינא ובניהם נזכר ק"ק איטליא [1].

בשנת רנ"ב על ידי הגירוש הכללי מספרד נגרשו גם היהודים מאי ציציליא, וכמעט כולם נדדו לתורכיה ויתישבו בהרום הממשלה באדריינופלא, קושטנדינא, שאלוניק, ובגליל המוריאה ביחוד ערות נפרדות מיתר התושבים ומהספרדים, כי האי הזה נחשב בעת ההיא למלכות אראגון ובכלל בכתבי דת הגירוש מכל ארצות ומחוזות הספרדים. בין הנודדים נודע לנו ר' יוסף סארגוסי, אשר גר בתחילה בשאלוניק ואחרי כן הלך מצרימה וצפתה, ור' שלמה צרפתי בעיר אבילונה.

מנהגי הציציליאנים היו משונים מיתר אחיהם בני הגולה בארצות הקדם. סדר תפלתם היה על פי נוסח בני איטליא, או רומה, ויותר ממאה שנה אחזו בהם ויולחמו בכל מאמצי כחם נגד השפעה הספרדית, ורק בשאלוניק יש להם מנהג משונה בהישענות בק"ק ציציליא ישן וחדש.

קרוב לשנת ש"ם הספרדים והציציליאנים, אשר היו רוב העיר ולהם היו שני קהלות בסטרץ, בקשו לבוא עדת הרמניוטים תושבי המקום מקדם להתחבר אליהם, להיות הנהגת המדינה כוללת ללכת אחרי דעת רוב הממונים מאלו ומאלו, ובראה התושבים (רומניוטים) היו בורחים מזה יען ראו כי לעולם תהיה דעתם בטלה, כי לעולם תהיה הנהגת העיר על פי הסיציליאנו שהם הרבים [2]. ועל זה שאלו את פי ר' שמואל די מדינה בשאלוניק איך להתנהג, והוא השיב דבריו כי כל קהל וקהל נחשב לעיר בפני עצמו ואין כח לבוא זה את זה, אך דבריו לא נמתקו לחיך רב עדת הספרדים והציציליאנים בסטרץ בעת ההיא ר' יוסף פירמון, אשר נזר להביא הרומניוטים במצור ובמצוק, והבדילם מעם ישראל לבל ישאו ובל יתנו עמהם, ונמשכו הדברים עד אשר שלחו ב' הכתות שלוחים לשאלוניק לבקש דעת רבני העיר, והם השיבו אליהם דבר כי יאותו לעין משנותיהם אך בתנאי קודם שיקבלו מה שיגזרו, ואם אין— למה להם לעמל לריק? אמנם שלוחי החכם ר' יוסף פ"ר מ"ן, שהם באי כח עדת הספרדים והציציליאנים, לא רצו בזה, בעוד אשר שלוחי קהל הרומניוטים היו צועקים: דין תורה. אנו מבקשים, וכשראו שהכת הראשונה לא חפצה להטות און קשבת לרבריהם סלקו חכמי שאלוניק את ידיהם מן הענין הזה. או עלה בדעת אחד מבאי כת הרומניוטים ללכת לעיר חבירה אולי יועיל להם, והעני נכנס בספינה, ותקבצו אנשי סיציליא חדשים גם ישנים והלכו לספינה עם רגלי (ויניטשיריי) אחד או שנים, והכוהו מצעוהו והוליכוהו לפני ערכאות של גוים, ואחר מהם יעקב רירה פרש רשת שפחיו לפני שופט העיר ושאל שהיה חייב לו חמשה אלפים לבנים מקאריזיאש שמכר לו, ושנים מהם העידו ושאר הקהל הכשירו העדים, ונכנם העני בבית הסוהר... עמד שם שלשה ימים לילה ויום, עד שפרע או פרעו בשבילו ויצא. עוד יד תושבי שאלוניקי הסיציליאנו נטויה, והכריזו בארור על ידי שמש בשוקים, בארור כל מי שהיה מסייע לתושבים, רוצה לומר הגרינוש, ובזה היו מטיחים דברים נגד החיים וגנר

---

[1] ראה בנוסף לחלק הזה פרק ג'.

[2] כנודע, בשנת ס"ב לאלף הששי (1282) נכבש אי ציציליא לפני תארגונים אשר משלו שם עד שנת רס"ד (1504) י"ם שנת אחרי הגרוש הכללי מספרד.

[3] ש"ות מהרשד"ם, חלק יורה דעה שאלה קנ"ג.

המתים קדושים אשר בארץ המה, ואותו העני אחר שיצא מבית הסהר בא לתתרעם לפני החכמים ואין עונה אליו דבר, ובהיות לא היה דין למטה היה דין למעלה, שלא מלאו שנתם שנים מן השלוחים של החכם הנוֹ, המובחר שבהם והשני לו, גם השלישי חלה חלאים רעים, ושליח התושבים (הרומניוטים) הלך לשלום וחזר לשלום מקושטנדינא. וכפי הנראה החכם הנזכר (ר׳ יוסף פיירמון) לא שת לבו לכל זה, ותושב כי מקרה הוא, ועוד ידו נטויה להחזיק במחלוקת, ובא פה שאלוניקי מוזין בכתבים ובפסקו, ובהנעתו פה רצה להראות עמי פנים בפנים על ידי חשובי עירנו, כי ידע נודעו אלינו דבריו, אשר היה מטיח שם במקומו מכל אחד ואחד, ועל כל זה להיות מדרך הישראל לעבור על פשע כמו שרשו נושא עון ועובר למי נושא עון וכו׳, קבלתיו בסבר פנים יפות כיון שבא לביתי, גם יום השבת הלכתי לבקרו להורות כי אני בשלום עמו . . . חזרו אנשים חשובים להלות פני להשלים חפצו ורצונו, ותשובתי אליהם היתה: נבירין בענין הדין לא תדברו בי, הוא יחד שלא תמיש ולא תזוז ממקומה, ושאר דברים יעמיק שאלה ואמלא בקשתו בכל הבא מידי, וכן עשיתי. חשבתי נהפך לאיש אחר והוא בקרבו שם אורבו, כי אך יצא מפתח העיר כתב כתב ושלח אלי אין שלום בתחלה ולא בסוף, משולפת תרעומות ודברים זרים, הראותו למליצים בערי המה ראו כן תמהו, אמרו: אנו מתחרטים ממה שדברנו, לא המינו ולא עלה על לבנו שמדותיו היה (צ״ל: הין) כן, והוא לא נתפיים דעתו בזה, אלא חזר ושנה, וממקומו שם שלח אלי כתב שנית כראשונה, זה אחרונה הכביד בדברי קנתירא, ושנים לבד אכתוב זה לשונו אות באות: „וכבודך סתרת את דברי שכתבתי, שלשה בתי כנסיות אינם יכולים לכוף לקהל אחד, מה שלא כדין למאן דניחית לעומקא דדינא וכמו שהסכימו עמי כל חכמי שאלוניקו אשר נשאתי ונתתי עמהם". ואני עמדתי מרעיד אמרתי מה החלום הזה, הלא מלתא דעבירא לאנלויי לא משקרי בה אינשי, כל שכן חכם מרביץ תורה, ואז שאלתי את פיהם מאותם שידעתי נשא ונתן עמהם, וכלם אמרו, שקר ענה בנו, וכדי שיבחנו דברי סדרתי פסק קצר ותתמו הפך דבריו... העניין הוא אם שלשה קהלות אשר בפטרץ יע״א יכולים לכוף לקהל תושבים הם הנריגוש יע״א להתחבר עמהם לשיהיה הנהגת המדינה על פי רוב ממוני הקהלות שמאלו ומאלו, לא שיהיה ע״פ רוב מכל קהל וקהל, כי התישבים בורחים מלהתחבר עמהם יען רואים שתמיד ידם על התחתונה, וימצא תהיה ההנהגה על פי הסיסיליאני, ודעתם מהתושבים תהיה בטלה, כי הסיסיליאני הם הרבים ודמי להו שהם כאריה רביץ עלייתו. עוד נתנו טעם לדבריהם כי החכם השלם שהיה שר ושופט עליהם, הלא הוא כמהר״ר יעקב פפו ז״ל, הוא הפרידם ועשו הסכמה להיות עם לבדד כך וכך שנים, והנה החכם המנגד הוא עצמו חתום בהסכמתם, והחכם בא עתה ורוצה לחברם בעל כרחם, באמרו שחתם בטעות שלא היה יודע ההסכמה הראשונה לפי דעתי אף על פי שראה אותה קודם חשב אולי נתבטלה, כלם טענות של הבל, אמנם עתה העיר ה׳ את רוחו ורצה לחזור שיהיו לאחדים ובא מכת שתי טענות: א) שבהיותם נפרדים איכא משום לא תתגודדו, שאין לישראל להיות אגודות כראמר בגמרא, עוד טעם ב) שהתורה אמרת אחרי רבים, ובכל דברי הפרש שנפל בין ישראל סתם אמרה תורה לעשות כדברי הרבים, וכיון שהרבים אומרים יהיו הממונים יחד ותהיה הנהגת המדינה על פי רוב כל הממנים שמאלו ומאלו, שחייבים התושבים לקיים דבריהם, אלה דבריו.—וחבירי ואני עמהם אומרים שהדין עם הנריגי ולא היה צריך להאריך בזה, סוף דבר, המריבה שקטה בעיר פטרץ וכל עדה ועדה נפרדה לבדה, אך מה

שלא יכלו לעשות החכמים בפסקם ובעלי זרוע בכח וחיל עשה הזמן את שלו. בעה ההיא נשבה רוח חוקה ואמיצה בכל ארצות הקדם אשר מפניה נחתו כל הערות והקהלות השונות. היא ההשפעה הספרדית, אשר היתה נחילת לא רק בערים אשר נרושי הצי האי הפיראני היו הדבים, אך גם במקומות שהיו שם מתי מספר. הרוח הזאת עברה גם על פני העיר פטרץ ולא עברו שנים רבות אשר שרר השלום בעיר הזאת עד אשר אחד מנדולי ערת הציציאנים [5]) „היה מתקושט עם אנשי קהלו על עניני מנהג התפלות, באומרו שהיה רצונו להתפלל כמנהג הספרדים, וזה מכמה סבות, אם שנפשו חשקה באותם המנהגים, וגם שמיום היותו לא ראה מחזור כי אם כמנהג הספרדים, וגם עתה אין להם מחזורים במנהג הסיסיליאני להתפלל בהם, גם שהחזנים רובם אינם יודעים להתפלל כמנהג הסיסיליאני, וכראות... שלא עלה בידו שיתפללו כרצון נפשו היה מיצר לעמו (צ"ל: לעצמו) ולהתפלל עמהם, אחר כך הלך לו אל מקום אחד עשה לו בית כנסת לעצמו... והלכו עמו יחידי סגולה אשר היו מסכימים לכוונתו, ועמדו שם בבית ה' החדש כמו ששה חדשים ויותר, ואחר הזמן הנזי קמו ממוני ק"ק סיסיליאני להכריח ל... וליחידים המתפללים עמו שם בנזרת קלות וחמורות, שכל אחד ואחד יחזור לקהלו ושלא יוכלו לעשות בית כנסת חדש, וכראות... איך קמו עליו והיו רוצים להחרימו על לא חמס עשה, קם הלך לו לק"ק נריני (אשר לפי הנראה החזיקו במנהגי הספרדים) שלא היו בהסכמת הסיסיליאני ונתחבר עמהם ועשו אגודה אחת, ונשבע על דעת רבים... לבלתי יוכל להתפלל תפלת קבע בעיר המשה שנים כי אם בבית הכנסת נריני והיות שני הבתי כנסיות אגודה אחת וקופה אחת והמחיי אחד... ועתה.. אם יוכלו הנ' ק"ק להכריחם ליחידים ההם ול... הנזי לחזור כל אחד לבית הכנסת שלו ולהתפלל בעל כרחם במקום שאינם חפצים ושאין דעתם מיושבת להתפלל שם כנזכר לעיל, ובפרט שהם מצרים להתפלל במנהגם ההם... על ענין שאומרים הסיסיליאני ל... שעבר בהסכמה אחת שהיה ביניהם לבלתי יוכל שום יחיד מהני בתי כנסיות להתפלל תפלת קבע בבית הכנסת של הנריני, וזאת ההסכמה לא נכרזה בבית הכנסת ורוב הק"ק אינם יודעים בה. וקצתם אומרים שנעשתה בזמן שהיו הקטטות בין שלשה ק"ק עם ק"ק נריני ועתה שהלך... להתפלל שם אומרים שעבר הסכמה ורוצים להכריחו שיחזור עמהם... וטען... שאותה הסכמה לא נעשית מעולם... היה צווה שיראו לו אותה הסכמה ויקבל דינו, ושלא היה מאמין בערותם לפי שהם נוגעים בדבר ויש להם הנאה בחזרת... עמהם גם טען... שלו יהיה כדבריהם, בבר הותרו כל ההסכמות שהיו ביניהם כשעשו שלום עם ק"ק נריני ויש קבלת עדות מהממונים שהיו בימים ההם וגם מהחזן שהוא שליח צבור בשהותרו כל ההסכמות, וחכרזו ואמר מדעת כל הק"ק שכמה הסכמות היו נגד הנריני יהיו כתרם הנשבר, וראיה לזה שאחר שנעשה שלום בין הק"ק, הלכו פרנסי ק"ק נריני לשאול מאחד ק"ק סיסיליאני יחידיהם שהלכו שם בשעת הקטטות, והשיבו להם החכם השלם וכל הק"ק ואמרו שפת בארצנו אינו כמו בשאלוניקי שיש להם הסכמות ותקנות שלא יתפלל שום יחיד אלא בקהלו לבד, שהרשות נתנה לכל יחיד להתפלל בבית הכנסת שלבו חפץ".

מחברי איש פטרץ הזה אשר עזב בית כנסת אשר לעדתו ללכת ולהצטרף עם החומניוטים שהנהיגו בבית תפילתם נוסח הספרדים, היה איש עשיר אחד אשר על פי שטר הציאה אשר עשה אבינו לפני מותו עזב בידו חמשים אלפים לבנים ברויח,

[5]) מהרשד"ם, שו"ת הלק ארח חיים סי' ל"ח.

והנאתם מהיום ההוא ועד עשר שנים יהיה הקדש בעד ישיבת ותלמוד תורה. מק"ק ציציליאנים בעיר פטרין, יעברו בשנתים ימים מיום מותו ובנו עשה כבה בכל אשר צוה לו אביו, „ועתה זה ימים רוח אחרת נוסכה על הבן... ורוצה להחליף הקדש ההוא וליתנו לישיבה ולתלמוד תורה בית המנסת אחרת (של עדת הרומניוטים) לפי שנפשו חשקה בהם ובמנהגם בענין התפלות ומתפלל עמהם, ואמר גם כן לקבוע הוא עצמו ישיבה בבית הכנסת שמתפלל שם יחד עם חברים יודעי דעת ומביני מדע מקשיבים אחד לחברו יותר חכמים וגבונים ויותר ראוים להסמקה ההיא".

גם בעיר הקרובה ליפאנטו היו בעת ההוא שלש עדות, ציציליאנים, ספרדים, ורומניוטים. אך בהיות מספר היחידים קטן ולא יכלו להתנהג כל קהל וקהל לעצמו עשו הסכמה ביניהם לבחור בכל שנה ושנה תשעה משגיחים, שלשה מכל עדה ועדה, „לפקח בכל עסקי הקהלות, הן במילי רשמיא, הן בעולי המלכות, ומשביעים אותם בנח"ש להיות כל מעשיהם לשם שמים מבלי שישאו פנים בשום דבר בעולם, ועל פיהם מתנהגים עד השנה, ואז מקימים אחרים תחתם"[6]. מורא צדק פרטי לא היה להם, ורק המסתפקו ברב העיר הקרובה פטרין ר' יוסף פירמון אשר שלמו לו מכס הבשר והלולבים.

מרבני ונבחרי הקהל בליפאנטו בעת ההוא נודעו לנו ר' משה רוסו (Russo), יוסף בכמהו"ר יעקב הכהן, שלמה בכמוה"ר שבתי הכהן, אליהו נאלאמידי, ויצחק ריקלי, קרוב לשנת ש"ם דבר נפל בעיר כי נמחסקו הממונים אם מותר לאכול דגים בחלב והם מעצמם הסכימו לבתחלה לאיסור בעוד אשר רכם התיר, ובכן נפלה מחלוקת בעיר ועל ידי זה נתפרדה החבילה, וכל קהל וקהל התנהג לעצמו עד אשר נגרו אחרי הספרדים.

בצפון ליפאנטו ופטרין נמצאת עיר ארטה, אשר נתישבו בה ארבעה קהלות, בני קורפיז האי היוני העומד לנגד העיר, בני ציציליא, בני קאלאבריא ובני פוליא. שלשת הקהלות היונית והנפוליות התנו בי אם יפרד יחיד אחד מקהלתו אסור לקהל אחר לקבלו ולהתפלל עמו, ובן הדין אם יתפרדו רבים מאיזה קהל שיהיה. ויהי היום אשר נפלה קטטה בקהל קאלאבריא, הלבי איזה יתירים לקהל הציציליאנים אשר קבלו אותם וכבל אשר הזהירום בני קאלאבריא בי אסור להם לתת יד לפושעים, בהיות בי בן התנו ביניהם וקבלו עליהם ועל זרעם לבלתי התפרש מן הצבור, ובכן הם עומדים במכשול החרם, ועור כי בדבר הזה תלוי קיום הקהלות. בני ציציליא אטמו אזנם ומאנו לשמוע בדבריהם. גם הרב ר' דוד בן חיים בהן מאי קורפו אשר היה על כסא ההוראה בעת ההיא בגלל המריאה בעיר פטרין התנגד לבני ארץ מולדתו וישב אמריו: ההסכמה אשר הסכמתם השלשה קהלות, נראה שאין אנשי הקול הרביעי חייבים להכנס בהסכמתם, שאין בני הקהל אחד בפופים לבני קהל אחר, גם כי בני הקהלות, האחרות רבים מהם, כי כל אחד ואחד מן הקהל וקהל בענין זה כעיר בפני עצמו שאין בני עיר אחד בפופים לעיר אחר עד רחנו לתו בשתי בתי דינין, וק"ל כרבא דהיכא דאיכא שני בתי דינים בעיר אחה, אלו מהנין לאיסור ואלו מהנין להתיר אין כאן משום לא תתגודדו[7]. לא עברו חמשים שנה וארבע העדות השונות בארטה קבלו עליהן מנהגי

---

6) שו"ת מהרשד"ם חלק יורה דעת סי' רכ"ו.

7) שו"ת מהרד"ך (ר' דוד הכהן) קושטנטינא שרי"ז בית י"ג.

הספרדים ויהיו לקהל אחד העומד עד היום הזה. מנגד לזה כלם נגררו אחרי היונים והשפה הזאת היא השגורה.

ערות ציציליא היו ביתר עדי המוריאה תיסאליה ונגרופונטי, אדרימפלאי, מריקלה, לארסו (לאריסה), ארטה ויאנינה, ובעיר שאלוניק היתה קהלה גדולה נודעת בשם ק"ק ציציליאנוש תרשים וישנים, נוסדה בימי קדם מבני ציציליא אשר התישבו בעיר הזאת ואחרי הגרוש משנת רנ"ב נתוספו עליהם אחיהם בני ארץ מולדתם אשר יצאו האי ההוא, וזה כמה שנים כמו שבעים שנה פחות מעט או יותר מעט, היו בבית אחד והיו באהבה ואחוה על פי הסדרים שהיו ביניהם, ואף על פי שהיה לכל הקהל בתוכת ספרים וכלי הקדש בפני עצמה וכים של צדקה בפני עצמה, מבל מקום היו כאילו היה קהל אחד, ושנת השל"ה עלה ברוח אנשי ק"ק סיסליא חדשים ונפרדו ויצאו מבית הכנסת הישן שהיו מתפללים יחד עם אחיהם, ובנו בית הכנסת לעצמם, ואחר שעברו ששה חדשים או יותר, תבעו לאחיהם שרוצים לחלוק עמהם הבית הכנסת וליקח הספרים וכלי הקדש שלהם. והישנים טענו שאין לחדשים חלק בקרקע בית הכנסת כי היה שלהם, שהם קדמו בעיר ועשו בית הכנסת ואחר כך היו באים וקבלום. אמת שכולם יחד נשתתפו בבנין פעם ופעמים שנשרפה העיר ונשרף הבית עם שאר בתי הכנסיות [8], גם על הספרים היו טוענים מענות הישנים שלא היו מחויבים לתת להם, ורבני העיר אשר נשאלו על זה, הלא הם ר' יצחק אדרבי זר' שמואל די מדינה, גזרו אומר שאין לחדשים הצדקה והיושר לחלק כלי הקדש [9].

לא עברו ימים רבים ואש המחלוקת התלקחה ביניהם, כתה אחת חפצה בר' שמואל להיות להם רב ומורה צדק והכת המתנגדת מאסה בו, עד אשר הרב הזה, בראותו כי בגללו יריבו איש ברעהו, נשבע שלא ישב עוד על כסא הרבנות אם לא ברצון שתי הכתות. אחר מנדולי הדור בעת ההיא בשאלוניק ר' שלמה בכמוה"ר אברהם הכהן בקש ויגע להשקיט המריבה ביניהם, פעם בדברי פיוסים ורצוים ופעם בדברי נוזפים וקטינרים, אך לא עלתה בידו להשיב השלום בבראשונה, ורק לזה נאותו שתי הכתות שלא יכלו למחות ביד החכם השלם (ר' שמואל) כניסתו לבית הכנסת... שמיום שבת קדש הבא ראשון והלאה בתפילת שחרית יתנהגו שתי הכתות בתוך הקהל כזה, שכל כת מהם תשתדר ארבעה שבועות ותתחיל כת החכם השלם הנז' ואחריהם הכת המתנגדת, ובאופן זה יהיו הולכים וחוזרים חלילה הכתות הנז' ובזמן שררת כת החכם השלם הנז'... טינהג החכם ובו' בקהל שררה, וכל תכשיטי חכם ומרביץ תורה כאשר היה נהג בהיותם אנשי כל הקהל לאחדים, הן לדרוש ולקרוא שירה ומוסר ועשרת הדברות, והן כל שאר תכשיטי חכם מרביץ תורה בלי מגרעת בלל, בכל מכל כל לנהוג שררה כל אות נפשו, אמנם כזה בזמן שררת כת האחרת בארבעה שבועות המגיעות להם, לא יוכל החכם השלם הנז' לנהוג שום שררה ושום תכשיט וכו' [10].

בעשר שנים עברו מעת אשר נחלקו הציציליאנים לשתי כתות והחרישים כמו הישנים בטלו מנהגיהם ויקבלו במקומם נוסח תפלות הספרדים [11], ועד היום הזה שני

---

[8]) ביום ד' אב שנת ש"ה (שלשלת הקבלה גזרות אכזריות סי' פ"ז).

[9]) שו"ת מהרשד"ם, חנ"ל חלק יורה דעה סי' קפ"ב.

[10]) שו"ת מהרש"ך (ר' שלמה הכהן) ויניציא שנ"ב, חלק שני סי' קס"ג.

[11]) שו"ת מהרשד"ם חנ"ל, חלק אורח חיים סי' ל"ה.

הקהלות האלה עומדים על תלם בשאלוניק ואין זכר ושארית למנהגיהם הקדמונים מלבד זכר ההושענות הפרטי להם.

אחרי הציציליאנים, יהודי איטליא אשר נדדו במספר רב ובמעם אחת לתורמה היו ממלכת נאפולי ממחוזות פוליא״(רומית: אפוליא) וחצי האי קאלאבריא הסמוך לאי ציציליא, והיה זה בשנת רנ״ז, ונתנו סימן לשנה ההיא עת הזמי״ר הגיע, כי לרגלי השפעת הספרדים והצרפתים על מלך נאפולי נרשם מארצותיו באכזריות נוראה.

נרושי פוליא וקאלאבריא התישבו, במובן, בערי תורמה היותר קרובות, בחצי האי מוריא, בתסליא, מקדון ואלבאניה, וחלק קטן מהם נדדו עד קושטנדינא ואנדרינופלא. באיזו עריים הם התערבו עם יתר אחיהם בני הגולה מאיטליא וציציליא, ובאיזו ערים הם ישרו קהלות לבדם, אך לפי הנראה הרבים היו ממחוז אפוליא והם התישבו בערים שונות בעוד אשר זכר בני קאלאבריא יבוא אך לפעמים רחוקות.

בעיר ארטה ישרו הפוליסים ערבם אצל עדת הקאלאבריים הקדמיוטים והציציליאנים אשר ישבו פה מקדם לכן. כבר הזכרנו לעיל את המחלוקת אשר התפרצה בארבע העדות האלה לרגלי הפרד איזה יחידים מבני קאלאבריא מקרב עדתם אשר נקבלו בקהל הציציליאנים. עוד יספר לנו ר׳ דוד הכהן על מחלוקת אחרת בין התושבים היהודים בעיר הזאת מארצות שונות:

יוצאי איטליא אשר לפי טבע בני הארץ אשר ישבו בה אהבו שמחה ושירים, תופים ומחולות, הנהיגו בעידם התרשה להתאסף בחורים ונערות לשמח לשיר ולרקוד, וזה למורת רוח האדוקים ואוהבי הסדרים. ויהי היום ויקר מקרה בלתי טהור בי אשה אחת לרגלי השמחה והענג התנתה ברית אהבה עם איש זר. רבני העיר תרדו לשמוע זאת וינזרו לבטל הרקודה מן היום הרוא והלאה, ועיד נזרו על הארוסים לבלתי לכת עוד אל ארוסותיהם לקשר ולחזק עבותות האהבה עד יום הנשם לחופה. שלש הערות הסבימו לתקנה זו, אך בני פוליא התנגדו לבך, וזאת היתה הסבה להפריד הלבבות ולהביא סבסוך בין בני העיר הזאת.

בשאלוניק התישבו בני פוליא במספר רב ויסדו עדה אחרת וקהל אחר, אך לא ארכו הימים וחלק אחד מיחידי העדה יוצאי עיר אוטראנטו נפרדו מעל אחיהם ויבנו קהל חדש לעצמם[12] העומד עד היום הזה, למרות רוח ר׳ שמואל די מדינה החברון אשר בקשו בכל האמצעים לבלתי הפרד, אך כל עמלם עלה בתהו.

באביונה אשר במדינת אלבאניא התישבו בני פוליא בראשונה ויבנו קהל תרש אצל אחיהם היונים, אשר באו גם הם לפי הנראה קרוב לימים ההם, ואף כי באו כמה ספרדים קאשטיליאנוש וקאטאלניש ופורטוגים ויסדו ערות נפרדות, בכל זאת הם נשארו תמיד רוב מנין ורוב בנין[13]. בשנת רע״א נקרא ר׳ דוד בן ר׳ יהודה מסיר ליאון מעיר שאלוניק להיות מרביץ תורה בשבר שבעים פרחים לשנה, אך בשנה השנית[14], „בחיות בי רעתי היתה ללבת לדרכי שוכרתי (מצרימה) ולמדר הליבתי מהמקום. מפני בלבול המלכות שהיה או, הן מפני כי העיר הזאת היא משפך ארצות תורמה והמים רעים והארץ משכלת, נפרדתי מהקהלות למדר לצאת מן הארץ הזאת, ובהיות בי

---

[12]) ר׳ דוד קונפורתי, קורא הדורות ויניציא תקי״ז דף ל״ד ע״ב.

[13]) מחרשו״ם, יורח דעת סימן קנ״ב.

[14]) כבוד חכמים, או ספר דין ר׳ דויד מסיר ליאון, ברלין תרנ״ח דף ח׳ ערך י׳,

הרוגאיות לא היו מוכנות במהלכן, הוכרחתי לעמוד בעיר, גם כי הפוליטי שהם תושבי העיר שהיו ראשונה סיבת ביאתי לא הניחוני, והיו נותנים לי אותו הפרס ממש ער שרצו להיות לבדם בזה שאקרא אני על שמם, וכן עמדתי כמו שנה ער שנתישב המלכות, ברוך השם, וקם מלך חדש במשפט מעמיד ארץ אשר רוח אלהים בו ירום הודו" [15]).

עם כל המריבות והקטטות, עם כל החפץ לעמוד בפני עצמן, נכנעו ערות האיטליאנים הציציליאנים הפוליטים והקאלאבריזים גם יחד לפני רצון הספרדים וחפשן, מנהגיהם ולשונם, ולא נשאר ברוב הימים כי אם שמות קהלותיהם אשר יסדו בארצות הקדם ואשר יזכירו לעין המבקר רוחם הכביר, אהבת עצמם, והקרבות אשר עליהם הקריבו כל כחותיהם ותעצומותיהם לבלתי תת מרוח בף רגל למנהגים אחרים בקרב עדתם.

II) מנהגיהם ודרכי חייהם—

לבני איטליא בתורכיה היה מחזור פרטי לתפילותיהם הנקרא מחזור בני רומי, ולפי הנראה היא המחזור אשר נדפס קודם לשאר מחזורים. הדפוס הראשון היתה התחלתו בתשרי שנת רמ"ו בעיר שונצין (Soncin) והשלמתו בסוף השנה בכפר גדול (Casale maggiore) אשר במדינת לומברדיא, אחרי כן נדפס בעיר בולוניא על־ידי העדות האיטליאנות בסלוניק עם פירוש ר' יוחנן טריויש צרפתי הנקרא קמחא דאבישונא בשנת ש"א (השלמתו היתה בערב חג הסבות) ובעיר קושטנדינא בשם: תפלות מכל השנה כמנהג בני רומא בשנת שם"ב. אך בעוד אשר באנדריניפלא וקושטנדינא אינו עוד בנהוג בקהלות איטליא בעיר שאלוניק התפללו על פי הנוסח ההוא בק"ק איטליא ישן ובק"ק איטליא חדש ימים רבים.

המחזור הזה יביל בתוכו איזו פיוטי הספרדים ופיוטים אחרים לימים הנוראים מוספים על ידי רבני רומא. בנוסח התפלות בעצמן אין בל הפרש בינו ובין הנוסח הנהוג בתוך יתר היהודים בארצות הקדם, רק איזו שנוים יותר נרשמים במנהג הספרות.

בסדר בראשית מתחילים מראש פרק מ"ב (ישעיה), בעוד אשר הספרדים מתחילים מפסוק ה'.

בסדר לך לך מתחילים בישעיה סי' מי ואל מי תדמיוני (והספרדים: למה תאמר יעקב).

מחזורי ציציליא ופוליא שבטלו ברוב הימים, היו תמיד בכתב יד ויקרי ערך בימי קדם, ולפי הנראה אינם עוד נמצאים בימינו אלה למען נוכל לדעת למצער תכנם.

הפרשים יותר נרשמים בין האיטליאנים והספרדים בתורכיה בימים ההם היו על הרוב בענין הסמיכה, כי מימי ר' יעקב סנ"ל (פעולתו בין שנות ק"נ־קפ"ז) הנהיגו באשכנז לבלתי קבל שום רב ער שיהיה מוסמך מרב אחד נודע לשם ולתהלה בין בני הגולה [16]), והמנהג הזה נתפשט באיטליא, צרפת ורומניא, אך הספרדים היו אומרים שאין סמיכה בעת, כי אין מי שראוי לסמוך אחרים בהיות כי הוא בעצמו אינו נסמך. ר' דוד בהן (מאי קורפו ומאריה דאתרא בגליל המוריהא, אשר שם היו רוב התושבים מבני איטליא בנזכר לעיל) יתאונן על מנהג הספרדים וקשי עורף להתנגד לסמיכה בדבריו אלה: „מפני שבעונותינו שרבו תלמידים שלא שמשו כל צרכם, מתעטפים בטלית

[15]) הוא שלמן שלים הראשון אשר מלך בסקום אביו שלמן באזיד בי בשנת רע"ג.
[16]) שלחן ערוך חלק יורה דעה סי' רמ"ב סעיף י"ד חגהת חרפ"א.

של רב ונוטלים שררה לעצמם לישב על כסא ההוראות, ולחכם יאמר הלאות, ויולידו כל הרעות, והרשות נתונה לכל, לכן הסבימו (שאר היהודים) להסמיך לאנשים הראויים להוראה, לקראם בשם הרב "רבי", ומזה יודע לכל, דכל מי שאינו מוסמך, דהיינו שיש לו רשות להורות, לאו בר הבי הוא ואין לסמוך עליו, אלא אם כן יהיה ידוע לכל דנברא רמא הוא, ומצד ענותנותו אינו מבקש גדולות, או משום דהוא קביל וקים או מטעמים אחרים, וכל שכן בדורנו זה שבעוונותינו שרבו יש אנשים שלא שמשו כלל אלא שעסקו בחכמות חצוניות. ומבריזים ואומרים חכמים אנחנו ותורת ה' אתם, ועליהם בת קול מכרזת ואומרת: אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, ואם יקום נגדם איזה גדול שבדור אומרים לו הכבר ושב בביתך, שאין בידך לא לתם ולא שמלה, ובעלי בתים נתנים להם אמנה עם היות כי ציד בפיהם ומנדילים עצמם בכות התחבולה והמרמה" [17].

ור' דוד מסיר ליאון מעיר אויליונא יליף על הסמיכה וילוצץ לספרדים המתנגדים לה: "ומפני שאלו הספרדים עלולים להיותם מלעיבים בסמיכה הזאת, ואומרים כי אין סמיכה בחו"ל, וכותבים זה בספריהם אשר ראיי לשתוק על סכלותם, איך חשבו שדבר קטן כזה הידוע לתינוקות של בית רבן נעלם מכל צרפת ואשכנז ואיטליא ורומניא הנוהגים הסמיכה שהיו גדולי עולם ראשי הישיבות בכל מקומות ממשלתם. ובפרט כי קושייתם היא קושיית התלמוד, ואולי ראו הקושיא ולא התירוץ, אין מי שאינו נסמך ראוי להיות כפוף לנסמך, וזה מטעם שהנסמך עצמו כפוף לסומך [18]... ולכן עתה אנחנו עושים עיקר משם רב ביון שידענו שאינו מעלה ולא מוריד לענין הסמיכה, עד כי תראה שרב היו קורין אותו כך שהיה רבן של כל הגולה. עד ששב כמעט לו שם העצם אעפ"י שהיה שמו האמיתי אבא אריכא. וזה לפי פירוש רש"י כדפירשתי למטה באורך, ואעפ"י שאנו כותבין בתנאי הסמיכה, יורה יורה, ידין ידין, כמו שהיתה הסמיכה האמיתית בא"י, אין זה להורות שהיא אמיתית, אלא להודיע בחינת האיש החכם שיוכל לדין בכל הדינים ולהורות ילנדות וכיוצא בזה, בשיש לו כתב הסמיכה תעיד שהוא היה מהבחונים והראוים לזה, ושעל ידו ראוי לסמוך ולשמוע בכל הדברים שינזור, כי הוא במקום בית דין הסמוך, והיא כמו נקיטת רשות המבואר בפ"ק דסנהדרין (דף"ה ע"א), שבמו שבזמן הסמיכה לא היו יכולין להורות שלא בנטילת רשות כדמוכח שם, ובפרט כשהיו הולכים למקומות אחרים לבבל או למקום אחר, כן עתה בזמן הזה ראוי לנו ללכת בדרכיהם שלא להורות אלא ברשות, והיא הסמיכה שלנו, ובין אז ובין עתה כפי מה שהיו נותנים הרשות כן היתה יכולת בידם לעשות כדמוכח התם, שהיו נותנים להם רשות לקצת דברים ולא לכלם, כמו שפירשו שם גבי רב יורה יורה ידין ידין בכורות אל יתיר, ולפעמים היו מרשים אותם בבלם, ולכן הוכרחתי גם בכתב הסמיכה שלנו לפרש אלו התנאים לראות אם יש לנו רשות בבלם או במקצתם, אבל אין זה מחייב שתהיה הסמיכה שלנו וראית, ביון שחסר העיקר האמיתי שהוא להקרא בשם "רבי". ולפי עניות דעתי ראויה להקרא סמיכה אמצעית שהיא דומה מצד מה לאמיתית, וזה מפני כתיבת התנאים הנזכרים, ומצד מה אינה אמיתית שהרי אינה בשם רבי אלא בשם רב. ומה שמקשים לנו הספרדים בספריהם שאולי לקחנו זה מהנוים שעושים הרמטורי (Remetere, הפקר מיד איש לאיש) נשיב בזה: ח"ו שאין אנו למדים מהנוים, דכתיב

---

[17] שו"ת מהר"ך (ר' דוד כהן) קושטנדינא רצ"ז בית מ'.

[18] כנגד חכמים אלו ספק ר' דוד בן ר' יהודה מסיר ליאון הנ"ל דף נ"ג-נ"ד.

ובחקותיהם לא תלכו, ואפילו הקרובים למלכות שהותר להם וזה הגה מתרחקים ללכת בדרכיהם, וזה מפני שכל זה קבלנו אנחנו האיטלייאני מרבותינו הצרפתיים והאשכנזים, אשר מהם תצא תורה ומפיהם אנו חיים והם הצנועים והחסידים יותר מכל היהודים שראינו בין בתלמודם ובפלפולם, בין במעשיהם ובמלבושיהם, ומהם לקחנו מנהג הסמיכה הזאת, ולא מהגוים ח"ו, שהרי הסמיכה שאנו עושים הוא בקריאת המוסמך לספר תורה בשם מורינו הרב, ואין תורה בגוים כמו שבתוב, ואם מפני ההרמות (צ"ל: הרמטירי Remetere) לגוים, היו ראוים הספרדים ומחויבים להמשך אחרי הסמיכה יותר ממנו, וזה מפני שרוב גדולי הספרדים והמחברים ספרים היו חמיד עם המלכים והשרים הגוים בחצריהם ובטירותם, מה שלא היה זה בין הרבנים האשכנזים והצרפתים" [19].

גם בעניין הלמודים והפלפולים נפלו חלוקי דעות בין האיטליים והספרדים, וכה יאמר ר' דוד מסיר ליאון: „והנה נכנסתי בגבול החכמים הספרדים לפלפל בחידושי הרמב"ן, אף על פי שאינו ממנהגנו בישיבות אשכנז ואיטליא, כי כל פלפולנו הוא בתוספות ובפרט העמוקות הקצרות של מוך, וכמו שהם מפלפלים בחידושים, כן אנחנו עושים בתוספות, וכמו שהם לא נהגו התוספות כן אנחנו לא נהגנו החידושים" [20].

מלבד זה, האיטליאנים בכל ערי מושבותם בתרכיה הנהיגו שלא לעשות הגפיחה, אך הספרדים שבאו אחריהם אשר היו מקילים בדבר רצו לעשות במנהגם בספרד, ועל זה היו מחלוקות בין שתי העדות בעיר סירדוקפס"י [21], ער אשר שאלו את פי ר' שמואל די מדינה בשאלוניק והוא השיב אמריו: ועתה אבתוב מה שכתבתי לק"ק סדרוקאפשי ספרדים יע"א וז"ל שם: " לכאורה היה נראה דאי אפשר לשנות המנהג שכבר נהגו בו אסור, וכל שכן בדבר הזה שבפי הנשמע ברוב מקומות אשר הם תחת ממשלת המלך יר"ה (תוגרמה) במקומות שיש יהודים אין עושים נפיחה, ובמו שנשמע מצפת תובב"א אשר יש בה יהודים לרוב והחכם השלם כמהר"ר שלמה שירילייו רצה לנהוג הנפיחה כמו בשאלוניק, ומיחה בידו הרב הגדול במהר"ר יעקב בירב תנצב"ה ולא הניח לעשות בן, עם היות יוקר הכשר שם ידוע, אלא שאני אומר שמלבד זה היה ראוי לאסור הנפיחה שם מטעם דנותנים עליו חומרי המקום שהלך לשם.. עם כל זה מצאתי ראיתי מה שכתב הגאון מוהר"ר יעקב בן חביב זכרו לברכה בגדון שלפנינו, וזה לשונו: בוחן לבות והוא יבין ראי לא רמסתפינא מקול המולה הייתי אומר שראוי לשום נגד פנינו מאמרם ז"ל על לא תתגודדו, לא תהיו אגודות אגודות, וביון שנרושי איטליא היושבים עתה פה גם כל יושבי רומניא יצ"ו אחינו אנשי גלותינו לא היו מכשירים בריקה בנפיחה, גם אנחנו נחזיק מנהגם המוב, כפי מה ששנינו נותנים חומרי המקום שהלך לשם, ומיראת החמון מנעתי מזה וכו'... [22].

בני קלבריא לא היו נוהגים בשמות משפחות, כי מדור דור קראו בשמותם מאב אל בן, האחד קרוי משה חיים, ובנו אחריו קרוי חיים משה, והשליש

---

[19] שם, דף ס"ב-ס"ג.

[20] שם, דף קכ"ט-ק"ל.

[21] העיר סידרוקאפסי או סידוקפצי (הקריאה הנכונה סידרו"קאפוסי Sidero-Kapussi) וחוראותו פתחי ברזל, כי עומדת היא בין הרים וסלעים. שם העיר בימי קדם חיראקליא (Heraclee) ובעת החדשה „דיסיר קאפו" אצל שאלוניק.

[22] שו"ת הרשד"ם (ר' שמואל די מדיגה) חלק ארח חיים סי' ס',

משה חיים, וכן על זה הדרך, באופן שהאב קורא לבן עיקר השם בשם אביו, והוא ראשון ושני לו שם עצמו[23]. על כן לא נשאר זכר ושארית ליוצאי המדינה הזאת בין יתר יהודי ארצות הקדם.

III. שמות אנשים ונשים אצל האיטליאנים[24].

בון אומו (Bon Uomo = איש טוב)—מי ששמו כך נראה שיכתבנו „בן אומו" בשתי תיבות, בנון ארוכה, ולא בונומו, ופירושו ארם טוב, כלע"ז (ספרדי) „בואן אומברי", ובלשון אישאליאנוש פוליא וקאלאבריא, במה שאנו אומרים „בואן אומברי" הם אומרים „בון אומו", ואם יכתבו „בון אומו" יכתבו בשיטה אחת או בראש שיטה או בסוף שיטה, ואם היא שעת הדחק ונכתב בשרתי שיטות ינתן לה.

בינדיטו (Benedito)—הנה האיטאליאנוש למי ששמו ברוך או מבורך קורין אותו „בינדיטו", ויש לדעת אם בשמלו אותו קראוהו ברוך או מבורך ואתר כך בנו אותו בשם „בינדיטו", יכתבו בנט ברוך או מבורך המכונה בינדיטו, וזהו במקום שנהגים כינויים בנט, ויש לעיין בענין כינוי בבנדיטו, אם הוא כינוי יוצא מהשם, שלא כמו שכתב מוהריק"א סי' קכ"ט באה"ע על יהודה־ליאון דהוי השם השני יוצא משם העצם, ויכתבו יהודה דמתקרי ליאון, וזהו דוקא במקום שנהגו לכתוב כינויים בנט. ועיין במהר"ם באדובה בדיני נישין סי' כ"ר. ואני הברתי בעל תורה שהיה שמו שלמה ברוך והאיטליאנוש והקאסאלוניש היו מכנין אותו שלמה בינדיטו, כינוי מבורך, והנה כתבתי (צ"ל: אכתוב) בשם מצליח ובשם עובדיה, שהיות שהאיטאליאנוש לועזים למצליח פרושפירו ולעובדיה שירוידיאו, רוצה לומר עובד האל יתברך שמו, א"כ היות שהוא לעז השם ואינו כינוי, אפילו במקום שאין כותבים כינוי בנט יכתבו ברוך דמתקרי בינדיטו.

גראסיין Craziano מחונן)—הנה שם זה הוא לעז (אישליאני) שם חנינה, ועיין בזה במהריק"א באב"ע סי' קכ"ט ומה שכתב, אם נכתוב גראסין בשני יודין אחר הסמך ולא ביוד אחד שלא יקראו גראסין בחיריק תחת הסמך, ואם יקראו כן אינו שמו של המנרש, ובתשובות מהר"ל נת סי' כ"ה כתב בפירוש גראסיין בשני יודין אחר הסמך ויכתבו בשני יודין, וראוי שנדע אם שם זה מגראסיין יוצא משם חנינה כמו יהודה־ליאון שהשם הזה יוצא מלשון עברי, או אם שם העצם שלו גראסין, ועיין מה שכתב במקום אחר.

ויטאל (Vitali)—שהאישאליאנוש קורין לויראל ויטאל. ומי שבא לכתוב נט יראו איך חותם אם וידאל או ויטאל וכך יכתבו, ואם אינו יודע לחתום יראו איך קורין אותו לקרוא בתורה, ככתוב לעיל, ואם קצת קורין אותו וידאל וקצת קורין אותו ויטאל, אולינן בתר רובא כמש"ל. והנה הכרנו אנשים שהיה שמם חיים־וידאל או חיים־ויטאל, וכמדומה לי שראיתי ספר אחד מודפס שהיה שם מחברו חיים ויטאל, והנה היות שוידאל או ויטאל אינו כינוי כי אם לעז של חיים, אפילו במקום שאין נוהגים לכתוב כינויים יכתבו חיים דמתקרי, ולא יכתבו המכונה, שאינו כינוי אלא לעז של חיים...

פרושפירו (Prospero)—ראינו איש ששמו כן והוא לעז של שם מצליח, ויכתבו בשין ולא בסמך, ואם כתבו בסמך אין עיכוב, ומסדר הנט יתקור אם בשנמול קראוהו

---

[23] כתי כתונה לר' יצחק חכהן חלק ב' (שאלוניק שר"ד) סי' ל"ז.

[24] על פי כתב יד הנקרא קונטרס חשמות לר' אברהם מומאל (ראה ציון א' בשפות הרומניוזים).

פרושפירו או מצליח, אם קראוהו מצליח כך יכתבו, ואם שם העצם שלו מצליח והאיטאליאנוש מכנים אותו פרושפירו, ע"ל בשם מצליח.

שיירבו דיאו (Servo Dio)—והנה האיטאליאנוש קורין שיירבו דיאו, שרוצה לומר עובד האל יתברך שמו, והיות ששיירבו דיאו אינו כינוי כי אם לעז (איטליאני) לעובדיה, נראה שאפילו במקום שאין כותבים כינויים בנט יכתבו עובדיה דמתקרי שיירבו דיאו.

בוניא פיליא (Bona Figia=בת טובה)—נראה שיש לכתבו בשתי תיבות, ואחר הלמד שני יודין ובעבור רפיון הפא יכתבו שני ניטין כנהוג, ואם כתבו בוניאפיליא תיבה אחת אין קפידא, ויכתבו בוניא באלף בסוף שהוא שם לעז ורפיון של הפא מפוליא נרנש כמו נזויא וג'אמיליא, ומנהגנו הוא לכתוב שני ניטין, ואם הוא שעת הדחק יעשו כהוראת הרב מוהר"א ן' חסון, ואם כתבו בונא פיליא בשתי תיבות כשר, ובלבד שיכתוב שתיהן בשיטה אחת, ואם הוא שעת הדחק יגתן לה.

בילליא (Bella=יפה)—נראה שיש לכתוב שני יודין אחר הלמד, ויכתבו באלף בסוף, ואם כתבו בהא אין קפידא.

בינדיטא (Benedita=ברוכה)—שם זה נוהגים לקרות האיטאלייאנוש.

ויטוריא (Vittoria=נצחון)—הכרנו אשה בשם זה, ויכתבו באלף בסוף שהיא שם לעז (איטליאני), ואם כתבו בהא אין עיכוב.

פרושפירא (Prospera=מוצלחת)—הכרנו אשה בשם זה, ויכתבו שין ואלף בסוף, ואם כתבו סמך וה"א בסוף אין עכוב ברבר, ועיין מה שכתבתי לעיל בשמות האנשים בשם פרושפירו.

ריגינא (Regina=מלכה)—במהריב"ל ח"ג כתוב בהא בסוף, ומנהגנו בכל שם לעז לכתוב אלף בסוף, ושמעתי שמי ששמה ריינה, האיטאליאנוש והקטאלוניש קורין אותה ריגינה, ולכן צריך לדעת אם בשטרה קראה ריינה או ריגינה, אמנם אם קראוה ריגינה צ"ל שני ניטין שרפיון הגימל נרנש מאד, ואם הוא שעת הדחק יסמכו על הוראת הרב מוהר"א ן' חסון זלל"ה.

מלבד אופן כתיבת השמות האלה אשר היו פרטים לבני איטליא, גם בשמות משפחות היה חילוק בין האיטליאנים ושאר יהודי ארצות הקדם, כי כפי הידוע שיש מקום לפקפק לפי שבכתב הגויים האיטליאנוש כתבים ג'ויויא בג'ימיל יוד או בוה ג'ויויא (Gioya) והיוד שאחר הגימל הוא להם רפה כמו שאנו נוהגים לשים נקודה על הגימל, בשאנו רוצים לכתוב נויא וג'אמיליא, והם אינם משימים נקודה ובמקום נקודה כותבים יוד אחר הגימל[25], וכמוהם היו נוהגים היהודים האיטליאנים לסמן רפיון אות הגימל.

IV) זכרונות בני איטליא בארצות הקדם:

א) שפת איטליא. — בעיר קורפו, אף כי עומדת תחת ממשלת יון, השפה האיטליאנית היא המדוברת על הרוב בין היהודים. זכן בעיר שאלוניק השפה הזאת שגורה בפי היהודים אף כי ידברו בבתיהם ספרדית.

ב) עקבות מלות איטליאנית בשפה היהודית־ספרדית.

איסטאמפאריה (Stamparia)—בית דפוס.

איסטאמפאר (Stampare)—הדפוס.

---

[25]) גט פשוט הגיל.

ג׳יניסארו (Gianisaro)—איש חיל תרכי.
גאזיטא (Gazete)—עתון.
ג׳חה (Gioco)—איש שלאות, כמו דין קישוט אצל הספרדים וגאסרדין חוגיה אצל התורכים.
ג׳יטולה (Gedola)—נייר שמסמנין עליו לוכרון.
דיון (Dio)—אלהים.
זינגאנו (Zingaro)—צ׳ינגי.
טודיסקו (Tedesco)—אשכנזי.
ליון (Ilo)—אנכי, באיזה מקומות במקום יו (yo) ספרדית.
ליטרה (Lettra)—מכתב.
פ׳ליון (Figlio)—בן, באיזה ערים (ראה על זה מאמר הרי מרדכי נרינאלד בנוכה״ע הבולגרי Българска преглед הלק בי לשנת 1894).
קומירג׳ין—מכס, נגזר מן המלה האיטליאנית Gommercio (מסחר), כלומר מכס המסחורות.
מאלאטו (malatto)—חולה.
ג) שמות ממקור איטליאני התהנים בארצות הקדם אצל האנשים:
אנג׳ילו (Angello)—מלאך.
ויטאלי (Vallii) חיים.
ואצל הנשים:
אנג׳ילו (Angella)—מלאך, לשון נקבה.
ביליזה (Bella)—יפה.
ב׳ניזואנה או ויניציאנה—מעיר ויניציאה.
רינ׳ינה (Regina)—מלכה.
ד) שמות משפחות ממקור איטליאני.

אנקונה מעיר Ancana	קאריגלין מעיר Cariglio
אורי מעיר Oria	ראבונה מעיר Ravena
ויטורבו מעיר Viterbo	רודיטי מעיר Rodes
וינ׳ויאנו מעיר Venezia	רומי מעיר Roma
טארינטו מעיר Tarento	רומאנו מעיר Roma
טראני מעיר Trani	אדאטו מעיר Adda
מפאנו מעיר Pano	ארג׳ינטי=Argento (כסף)
מטראני מעיר Trani	באסאן מעיר Bassano
מודיאנו מעיר Modena	ויהונה מעיר Verona
סונג׳ינו מעיר Soncino	טרויא מעיר Troya
פאנו מעיר Pano	מוליא Molla (אשה)
פיזה מעיר Piza	מיסינה מעיר Messina
פיזארו מעיר Pezaro	מקאפואה מעיר Capua
פ׳ירארה מעיר Ferare	מורינה מעיר Modena
פ׳לורינטין מעיר Florenzia	סוזי מעיר Sussa
קאפואנו מעיר Gapua	פוייטי ממדינת Pulla

מאטאראצו Matarazzo (שם איטליאני).
אוטולונגי Ottolenge (שם איטליאני).
מארגוטו Margojto (שם איטליאני).
קאמאיור מעיר Gamajore פואה משובש משם העיר Capua.
עוד שמות איטליאנים באלה: אלאטיני, ארדיטי, אנג'ילו, גראציאני, גאלאנטי, דאלמידיקו, ויטאלי, מארג'לי, קריספין, ועוד—רוב הציון לבני ארגון.

ה) בתי התפלה שנשארו עד ימינו אלה והנושאים שמות איטליאנים: בקושטנדינא ק"ק איטליאני (במגרש גאלאטה); באנדרינופלא ק"ק איטליאני, ק"ק פוליא, ק"ק ציציליא; בשאלוניק ק"ק איטאליא ישן, ק"ק איטאליא חדש (בשני הקהלות האלה התפללו לפנים בראש השנה ויום כפור על פי נוסח מחזור איטליאני), ק"ק פוליא, ק"ק אוטראנטו, ק"ק ציציליא ישן, ק"ק ציציליא חדש.

(הערה: הקהלות האלה נקראו בפי המון העם בימי קדם איטליאני, פוליים וציציליאני, כי אצל האיטליאנים אות „י—I" תשמש לסמן הרבוי, אך בימינו אלה אשר השפה האיטליאנית בטלה מהיות שפת העם אצל יהודי ארצות הקדם, הקהלות האלה יקראו בפי העם איטליא או איטליאנוש, ציציליא או ציציליאנוש, פוליא או פולייוש כי בספרדית אותיות „וש" או „וס"—„os" תסמנה לשון רבים).

ציון ה'. אשכנזים.

I) יחסם של האשכנזים ובואם לתוגרמה,

עוד וראשית התיסר ממשלת תוגרמה באברופה באו היהודים הראשונים מאשכנז שמה, כי בא"ץ ההיא התלאות, המסים הכבדים, והגזירות האיומות אשר סבלו יום־יום הכריחו אותם לבקש לכף רגלם מנוחה עד למרחקים, וכן היה כי נדדו מעיר לעיר וממדינה למדינה עד אשר באו בגבולות תרכיה. במובן הנדודים האלה היו פרטיים ולא באו בבת אחת, כי זעיר שם זעיר שם התישבו באנדרינופלא, קושטנדינא ושאלוניק, וברוב הימים אחרי אשר הוסיפו אחיהם לבוא מיתר ארצות אשכנז יסדו העדות האשכנזיות הראשונות.

קרוב לשנת ק"פ נודע לנו בין הנדודים האלה ר' יצחק צרפתי, אשר התישב באנדרינופלא שהיתה בעת ההיא עיר הבירה, ושנים אחדות אחריו באו נודדים אחרים וביניהם ר' קלמן ור' הור, ובעצתם ולבקשתם ערך קול קורא אל קהילות הקודש היהודים הנמצאים באשכנז היושבים בערי שואבו, ריינום, שטאיירמרק, מדן והונגריא להודיע להם טוב ארץ תוגרמה ולדבר על לבם כי יעזבו ארצות אשכנז ויבואו שמה. וכה יאמר בין יתר דבריו: על אלה אחי ורבותי אלופי ומיודעי אשכנזים וצרפתים... באשכנז נולדתי, ויצקתי מים על יד רבותי רבני אשכנז נ"ע... והמערכת חיבה אותי וגליתי מארץ מולדתי, ובאתי פה בארץ תוגרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים חשבה לטובה, כי למחיה שלחני לי ולכם, אם תאבו ושמעתם. הבן לקראת אלהיך ישראל, כי הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל ובאו האובדים בארץ אשכנז...

כנראה הקול־קורא הזה עשה פעולתו ויהודי אשכנז שמעו לעצתו ויבואו במספר רב או מעט אצל אחיהם יוצאי מדינתם אשר התישבו שם בשכבר הימים, ויהיו לעדות מיוחדות ונפרדות מיתר תושבי הארץ מקדם הם בני רומאניא, ויחזיקו במנהגיהם

ובסדורי תפלותיהם בכל החומרות אשר נהגו באשכנז, אף השפיעו במקצתם על הרומניוטים אשר קבלו עליהם איזה מנהגים אשר ישרו בעיניהם [1].

כחמשים שנה אחרי התיסד האשכנזים הראשונים בתינרמה באו בפעם אחת טולים רבים ממלכות באוסריא, בי בשנת ה"ל המלך לודוויג העשירי, על פי עצת ההגמון הפרינסיפקאני יוהן קאפיסטראני, גרש אותם מארצו. חלק גדול מהם התישבו בעיר ניקופול, פליוגה, סופיא ואולי גם וידין, וכן בדרום הממשלה קושטנדינא, אנדרינופי א, שאלוניק וסידרוקפצי, כי כן נודעה לנו משפחה אשכנזית המתיחסת על שם העיר הבאוארית ורנק (Frank) בעיר פליוגה "משה ורנק בכמוהר"ר זבריה איש ורנק, הכ"ג מדי"ל מנסבל ורנק אשכנזי" [2], אשר היה רב העדה האשכנזית בעיר ההיא קרוב לשנת רצ"ו, ובעיר שאלוניק ישרו קהל או עדה נפרדה הנודע בימי קדם בשם וו נק או ורנקבורט [3], ואשר אבדו עקבותיו בימינו אלה.

אחרי הגרוש הזה באו האשכנזים בפעם בפעם למדינת תינרמה אך לא בבת־אחת, ובבוא גולי ספרד בשנת רנ"ב כבר מצאו כמעט בכל עיר ועיר עדות ואשכנזיות אשר המשיכו התחברותם ומרוצת מכתבים ושאלות עם יתר אחיהם באשכנז, ועל כן לא היה נקל התגרותם אחרי הספרדים והתבוללותם עמהם כמו עם יתר בני הגולה בתריסיה ממקורים שונים.

האשכנזים במנהגיהם המוזרים, בשפתם המשחתה, במלבושיהם השונים מיתר אחיהם בני בריתם בארצות הקדם, ומה גם בדרכי חייהם, המשיכו עליהם ללעג בנו יתר היהודים בתינרמה. עיד מראשית ביאם כתב עליהם סופר קראי ר' אלייהו בשיבי, אשר חי בימים ההם, כדבריו האלה: "מפני שיראת אנשים מלומדה התלמידים הבאים מאשכנז, שאובלים השלשא עם השומים ועילה במוחם, ומרעישים הקהלות עם הצציות ותת ילין והמלבושים הארוכים עד רגליהם, ומלבוש הראש המקושט שהוא הקאפוצי נ ין ל שבמם וזה כדי להראות ולהפחיד המון האנשים" [4].

בני אישליא ורימניא בתינרמה גם הם לא חוקירו את היהודים האשכנזים, עד שרב גדול וגכבד בקושטנדינא מקרב ערתם כתב על ר' יהודה מינץ מפורסם כזה: "אל תשיבני מדברי מהר"י מינץ ס"ל, שעם היותו בלי ספק מופלג בחכמה ובזקנה, קבלנו מאבותינו ורבותינו שאין חכמתו ושלפולו ניכר מתוך פסקיו, ויותר גדול היה בשלי בפלים ממה שפסקיו מורים עליו, כי היה אשכנזי. וכל האשכנזים בטבעם הם עלגי שפה, בכדי פה וכבדי לשון, ואין בת בהם לבטא בשפתים ולא לכתוב בקולמוס העומק השוכן תוך לבם, ולא יבינם אלא מי ששמע אותם וקבל בישיבותיהם עידן "עידנים" [5].

ובכן אין להתפלא אם הספרדים בדרכם על אדמת תוגרמה לא יכלו לראות בעין יפה את האשכנזים, כי במעלת רוחם עמדו במדרגה נבוהה לעמת בני אשכנז ולא יכלו בשום אופן להתאים עמהם ולהשתוות אליהם, כי כמו שהב אהבו התורה והחכמות

---

[1] שו"ת מהריב"ל (ר' יוסף ן' לב) חלק ג' סי' כ"א.

[2] אבקת רוכל לר' יוסף קארו, סי' ע"א.

[3] קורא הדורות לר' דוד קונפורטו (דפוס ויניציא תקי"ו) דף ל"ב עמוד א'.

[4] אליהו בשיבי בספרו אדרת אליהו.

[5] קורא הדורות הנ"ל ע"פ כתב יד ר' יהושע שונצינו, דף כ"ח ע"א.

החצונית, אלה שנאו איתן תבלית שנאה; כמו שהם העמיקו לעיין ולפלפל בחידושים, אלה פלפלו רק בתוספית; כמו שהם צרפו האמונה לפילוסופיא, אלה היו ארוקים עד הקצה האחרון; כמו שהם השכילו, אלה טבעו במצולות הבערות, באופן שהיו רחוקים ברעיתיהם כרחוק ארצות מושבותיהם. ולא זה בלבד כי גם במלבושיהם היה שנוי גדול ורב, כי הספרדים לבשו תמיד בגדים נאים וקצרים, והאשכנזים לא רקדקו הרבה בנקיון הלבושים החיצונים והפנימים, והיו נושאים מעילים ארוכים ער רגליהם, וכן ביתר הדברים הדרושים לבלכלת הבית, חיי המשפחה והחברה, היו שנוים כל כך ניכרים ביניהם, עד אשר התבדלו אלה מאלה כמו שצריך להבדל מעם נכרי מיראת ההתבוללות.

במחלוקת או פירוד דעות שהיו בפעם בפעם בין ערות הספרדים והאשכנזים, כמובן, הרבנים הכריעו את הכף וזכו כמעט בכל עת לספרדים[6]. המין העם מצדם הוסיפו לא לבד ללעוג ולהתלוצץ באשכנזים, כי גם לשנוא אותם תבלית שנאה כבני דת אחרת, ואולי יותר מזה, ותמיד היו קוראים אותם: ט ו ד י ם ק ו Tudesco (אשכנזי, באשלאנית) או ט ו ד י ם ק ו מ א ל ו Tudesco Malo (אשכנזי רע); השם „טודיסקו" לא כינוי לבד לאשכנזים, אך הוא ממל איש מעורר נועל נפש, איש מלוכלך, אח־פרעש (כלומר: אח, בן דת, אך עוקץ כפרעש), חאלריאו או כלריאו Caldeo (כשרי, על אשר נושאים שערות נדולות ופאות ככשרים בימי קדם). וכן משל המוני הנהוג עד היום, כמשל העברי טוב שברופאים וכו'; ני אזו רולסי, ני טודיסקו בואינו— Ni Ajo dulce, ni Tudesco bueno (אין שום מתוק ואין אשכנזי טוב).

II) מחזור.

המחזור האשכנזי שהיה נהוג אצל האשכנזים בתורכיה הוא בעצמו הנהוג היום בין האשכנזים בכל ארצות פזוריהם ובאיזו קהלות בתרכיה. מלבד הדפוסים באמרופה הוא נדפס לצורך בני אשכנז בארצות הקדם על ידי ר' בנימין בן ר' מאיר הלוי אשכנזי מנירנבירג בשאלוניק בין שנת ש"ח—ש"י. בשער כתוב מחזור כמנהג אשכנז עם סדר כל התפלות ויוצרות וסליחות מערבית ופרקים והגדה של פסח ומנהגים לכל השנה ובאור קצת מלות קשות.

אחרי צאתו מתחת מכבש הדפוס נתקבל המחזור בכל קהלות האשכנזים בתורכיה, אך באיזו ערים אשר מספר האשכנזים היה יותר קטן נמצאו מערערים, כי אמרו, שהגם שסדר תפלתם כפי מנהג אבותיהם היה על דרך אחד, „ולאורך הזמן וטלטול הגלות, כי באו במלכות הלזו מלכות תורכיה ר"ת ונתבלבלו המנהגים וכמעט נתהפך כל העולם לסדר תפלת ספרד, יען כי הם הרבים במלכות זה ותפלתם צהה ומהוקה, ובלם או רובם עזבו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד... לכן שואלים אם יפה הם עושים במה שתופשים מנהג ספרדי".

ותשובת ר' שמואל די מדינה על השאלה הזאת היתה: נראה דאף על גב שיש ענינים שהרבה הגון ונראה טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו, וקרוב הוא שנכנם זה באזהרת ואל תטוש תורת אמך, מכל מקום בכי האי גוונא בענין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא ולאחוז בסדר מנהג ספרד. והמעם שאני אומר כן כי לענות דעתי לא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו כי אם בדבר שיש בו נדוד איסור... שירוץ שבתפלות י"ח שבחול ושבע שבשבתות וימים טובים ותשע שבראש השנה איני רואה

[6]) שו"ת מהרשד"ם חלק אורח חיים שאלה ל"ד.

יש בהם שינוי כלל כי תורה אחת לכלנו וכל המשנה ממשבע ששבעו חכמים טועה ואינו יוצא ידי חובת תפלה, ואין הפרש אלא בפיוטין וקרובץ שאומרים בתוך התפלה, וזה יוכל האדם לראות כי הפרדם טוב לנו ממציאותם, ובפרט בזמן הזה שאין אחד מעיר שיודע ומבין מה שאומר... כי עיקר התפלה שתהיה בכל לשון צח וערוך בפי הכל. חכמים ונבונים וגם אפילו לפשפשים, ועל כן ידוע כי בכל תפלות שק"ק ספרדים אומרים אין להם רק אותם שתקנו חכמים, ואפילו הפיוטים שאנו אומרים לבר התפלה הם ממהר"ר יהודה הלוי ז"ל ומהר' שלמה נבירול ומהר' אברהם בן עזרא ז"ל, כלם לשון הקדש צח מובן לכל, ואפילו סדר קדושה שאנו אומרים ביום הכפורים בחורת שליח־ציבור הכל בלשון הקדש פשוט, אשר מטעם מה שכתבתי נראה בעיני שלא די שאין לגנות לאותן העוזבים סדר שאר מנהגי התפלות ותופסים סדר תפלות ספרד אלא יש לשבח להם, כי מי יודע אולי קדמיניהם אם היו רואים סדר ספרד היו עושים כן מן המעם שהוכרתי... שצריך השומע שיבין מה שאומר השליח צבור, ואי לאו הכי טוב לו שלא אמרו, כל שכן וקל וחומר כי השומע הוא השליח צבור אינו מבין. ואילו הפיוטים מי ומי הוא המבין אותם? על כן אני אומר שאפילו את"ל שיוכל האומר לומר שהוא סמך על אילן גדול, הוא המסדר אותו הסדר שבלי ספק היה אדם גדול, ובפרט דברים מהר' אליעזר הקליר ז"ל, ומכל מקום הדבר פשוט מאד לא יכחיש זה שום אדם שתפלת ספרד הוא סדר פשוט בטוח מכל נזק אליבא דכולי עלמא... צריך להחזיק הדין עם אותם התופסים סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל חכם וטפש ויכולים לכוין לחזרת שליח ציבור, מה שאין כן שאר המנהגים, כי אפילו השליח ציבור אינו יודע מה שמוציא מפיו ושאר אנשי הקהל עומדים ומדברים בדברי הבאי ויש בזה משום מי בקש זאת וכו', ואם כן מצוה לתפוס תפלות (ספרד) ולהחזיק טובה למחזיק במנהג ספרד והם עיקר במלכות הזה מלכות תונרמה ירי"ה [7].

המחזור שהדפיס ר' בנימין הלוי בשאלוניק הוא יקר המציאות עד מאד. בשאלוניק כבר אבדו הכרכים האחרונים בהיר שלפנינו, ורק בסופיו נמצאים עוד כשמנה כרכים לא שלמים. הוא נחלק לשני חלקים. על שער החלק הראשון כתוב: מחזור כמנהג אשכנז עם סדר כל התפלות ויוצרות וסליחות מערבית ופרקים והגדה של פסח ומנהגים לכל השנה ובאור קצת מלות קשות. ובחלק השני בהתימת הספר כתוב: „נאום המאסף כל הדינים והמנהגים השייבים לכל זמן וזמן מכל הספרים והחבורים וספרי המנהגים חדשים וגם ישנים והמסדר יחד כל דברי התפלות והקרובות והיוצרות וזולתות וסליחות וקצת ביאור המלות עם כל שאר דברים הבאים במחזור זה אני אני הוא הצעיר בנימין בן הרב המובהק במהר"ר מאיר הלוי אשכנזי ולה"ה בן הרב האלוף כמהר"ר שמעון הלוי ולה"ה בן הרב המופלא כמהר"ר יעקב הלוי מתושבי עיר נורנכערק תנצב"ה".

ר' בנימין הולך ומספר ברוב ענין כמה תלאות באו עליו וכמה יגיעות בשר היו על שכמו כדי להוציא המלאכה העצימה הזאת מן הכח אל הפועל: „הלא בן ימיני אנכי מקדשי הקהלות אשר פה עמנו היום, ומשפחת בני הקהלות אשכנזים, צעירה מכל משפחות הקהלות האחרות לארצותיהם ללשונותיהם", וכאשר עלה ברעתו לאסוף המחזור הזה בבחרותו היה מצבו טוב, אך במעט קרב אל המלאכה והנה באו עליו צרות תכופות רבות, בהלקח ממנו בנו רב מאיר (קינה בסוף קינות ע'

7) שו"ת מהרשד"ם שם.

באב) ובשנת ש"ח מתו על פניו ארבעה ילדים תוך חדש ימים (קינה, שם), ואז כבר מסר הספר לדפוס. אמנם גם המדפיסים האחים האומנים שלמה יעב"ץ ויוסף יעב"ץ מאז נכנסו במעשה המחזור הזה, השיגום דלקום צרות תבוסות בנפש וברכוש, רפו ידי אחים גם יחד, כשל כחם, פרחה רוחם, עד כי יפלא בעיני העם איך יצא מתחת ידם אפילו אות אחת. בסוף החתימה כתוב: "תם ונשלם המחזור הגדול מכל השנה כמנהג הקהלות הקדושות והטהורות קהלות אשכנזים ישמרם צורם ויגן בעדם עם כל ישראל חברים אכי"ר על ידי האחים האומנים שלמה ויוסף בני החכם השלם מוהר"ר יצחק יעב"ץ זלה"ה בשאלוניקי קריית מלך רב שולטן סולימאן ירום הודו ותנשא מלכותו".

מכל דברי ר' בנימין נראה שהוא עסק לאסוף החומר קרוב לארבע עשרה שנים, כי כן פירוש המלים שהחל במלאכתו קודם מות בנו הבכור שהל בשנת רצ"ד עד אחרי מות ילדיו בשנת ש"ח ובשנה ההיא ממרו למדפיסים, וכנראה מלאכת הדפוס עלתה כשנתים בין שנת ש"ח—ש"י.

החלק הראשון בתמונת חצי גליון מכיל תפלת חול, שבת, שבת וחנוכה, מגילת אנטיוכוס, עשרה בשבת, שבת שקלים, שבת זכור, תענית אסתר, פורים, הפסקה ראשונה, הפסקה שניה, שבת פרה, שבת החדש, שבת הגדול, פסח, פרקי אבות, בין פסח לעצרת, סליחות לשני וחמישי ושני, פסח שני, שבועות, שבעה עשר בתמוז, שבת דברי, שבת שמעו, שבת איכה, תשעה באב עם קינות שחבר ר' בנימין ולא נדפסו בדפוסים, ושבת נחמו.

החלק השני כמשפט החלק הראשון מכיל סליחות ליום א' ב' ח' ד' ה' ו' ז' שלפני ראש השנה, ערב ראש השנה, וערב יום כפור, ראש השנה, צום גדליה, עשרת ימי תשובה, יום א' יום ב' ג' ד' ה' ו', שבת תשובה, כפור וספות.

רוב הפיוטים שהכנים ר' בנימין הלוי למחזורו הם לר' אלעזר בירבי קליר, שמת באיטליא בערך שנת ד' אלפים תשכ"ח (968) בעיר Cagliari ברומית Celer, ואף אם פיוטיו הם חברי טעם ולשונו מתוחנת בכבדות. הוא היה הראשון שיסר פיוטים וקרובות לכל החגים והמועדות, ולפיכך נתקבלו בכל תפוצות הגולה, מלבד הספרדים, שהיו להם משוררים ופיטנים יותר בקיאים וצחי הלשון. רש"י כבר ראה פיוטיו ובזמנו כבר היו נהוגים במחזורים הצרפתים, ובפרושו על התורה (בראשית ל' ב"ב) מזכיר: הוא שיסר הפיוט "הארמון ככבט שלא חלה, צבה לקחתה לו ונבהלה" (והוא הפיוט המתחיל "אבן חוג מצוק נשיה" ליום א' ראש השנה). ור' אברהם ן' עזרא שראה גם הוא פיוטיו השיג על פיוטו "שושן עמק איומה" ליום הכפורים בפירושו על קהלת (ה' א'). בקינה שחבר לט' באב רמז ר' אלעזר על שנותיו: "לך ה' הצדקה בתשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה מלהשפיע", ובמגן אחר לט' באב: "אאבין תשע מאות ועוד כי לא דש בן נרני". ובכן מתברר שחי תשע מאות שנה אחרי החרבן. בחתימת החלק השני כותב ר' בנימין לוי אשכנזי: "על כן קדמתי קמתי אני לפתוח פתוחי חותם תכנית סדר המחזור הזה על מתכונתו במתכנת כל דבר התפלות והתחינות עם כל קרובות ר' אליעזר הקלירי וזולתו עם הסליחות ויוצרות וזולתות ומעריבים עם כל דברי הקינות חדשות ונם ישנות עם המנלות וההושענות ופרקי אבות ועל כלם או רובם כתבתי הצבתי מעט קט ביאור המלות נם כל דיני כל ומן וזמן בדרך קצרה עם מהנני ומן וזמנים למועדים לימים ושנים ודברים אחרים נחמדים עולים ויורדים, ונקרב בעל הבית אל

האלהים ובא להתפלל בהיכל קדשו, ומצא בידו כל תפלה וכל תחנה מראשית השנה ועד אחרית השנה, לא נגרע מעבודתו דבר, גם כל חומרי המקום שיצא משם אביו וכל אשר לו מסביב".

מלבד רוב הפיוטים לר' אליעזר הקליר המיוסדים על פי האלפא ביתא או להפך על סדר תשרק שציין עליהם חותם הפיטן הזה, נמצאים במחזור הזה גם פיוטים שחתם עליהם הפיטן את שמו:

אומץ אדירי בל תפץ (מוסף ראש השנה), חתום אלעזר בירבי קליר כפול.

וחיות אשר הנה מרובעות לכסא (קדושת המוסף, שם), חתום: אלעזר.

אקחה פרי עץ הדר (תפלת י"ח יום א' סכות) חתום: אלעזר בריבי קליר.

אדברה ואעירה, בירחי קדם אומירה (ערבית ב' סכות) חתום אלעזר (?!)

אלים כהשעין אב תחת עץ סכה (ליל ב' סכות) אלעזר בירבי קליר.

אומן בשמעו כי תשא את ראש (יוצר פרשת שקלים), חתום אלעזר בירבי קליר.

אותו מבהלת, חתות לו נחלת (יוצר פורים), חתום: אלעזר קליר.

אמל ורבך, חמשי כהונבך (יוצר פורים), חתום: אלעזר בירבי קליר.

אצורה ומפורשה, עצורה ולא מפורשה (יוצר פרשת פרה), חתום: אלעזר בירבי קליר.

אבי כל חוזה, חל בו במחוה (יוצר פרשת החדש), חתום: אלעזר קליר.

אם על כל חיתו יער נשאת שור (מוסף יום ב' פסח), חתום: אלעזר בירבי קליר

ציון הלא תשאלי לשלום עלוביך (לט' באב), חתום: אלעזר הקטן העלוב, אלעזר חזק (?!)

עוד הובאו במחזור הזה פיוטים וקרובות מן הפייטנים האלה מסודרים ע"פ הא"ב:

א) אברהם בר' מאיר.

אשגב מנהמת לבי ואתאונן (קינה לט' באב) וחתם שמו בחרוז האחרון: אברהם בר מאיר חזק — אראה בנקמתך רם הצמת מורדיך, בריעה מתמוגנים אוכלי ירודיך חובת ורים קרב וכו'.

ב) אברהם ב"ר מנחם.

אבן הראשה. לעיים ולחרשה (קינה לעשרה בטבת), חתום: אברהם בר מנחם חזק.

אבותי כי בטחו בשם אלהי צורי (שם), חתום: אברהם וחסר החרוז האחרון את כ"ב (?!)

ג) אברהם ב"ר שמואל.

אמרות ה' נחמות הבאות (קינות ט' באב), חתום אברהם בר שמואל חזק.

ד) אליה ב"ר שמעיה.

איככה אפצה פה ואיך ארים עין (סליחות ליום חמישי), חתום: אליה בר שמעיה חזק.

אפס הוד כבודה נאלמה דברנית (שם, שם), חתום: אליה בר שמעיה חזק.

אויתיך קויתיך מארץ מרחקים (סליחות ליום ששי), חתום בחרוזים האחרונים: אליה בר שמעיה.

אקרא בשמך להחזיק בך אתעורר (סליחות ליום שביעי), חתום אליה בר שמעיה חזק ואמץ.

ארכן וקצרן לא יחדל וימנע (סליחות אחרי רה"ש ליום ג'), חתום: אליה בר שמעיה חזק.
אשתי משתי מרוב צרה ותינה (שם, שם), חתום: בראשי מלות החרוז האחרון: אליה חזק ואמץ.
אתה חלקי וצור לבבי (שם, שם), חתום: בראשי מלות החרוז האחרון אליה ב"ר שמעיה חזק ואמץ.
תחרות רונו תנית ותזבור רחם (שם שם), חתום: אליה בר שמעיה, ותסר בית אחד אשרי העם שלו ככה (יוצר לשמחת התורה), חתום: אליה(?!)

ה) אליעזר ב"ר נתן,
אל אלהינו נשוב בצר לנו בגלותנו (יוצר לשבת תשובה), חתום: בראשי תיבות החרוז האחרון.

ו) אפרים ב"ר יעקב מבונא (חי בין שנות ד' תתכ"ב—תתק"ל 1132—1197).
אני עבדך בן אמתך (סליחות לערב רה"ש), חתום: אפרים מבונא ב"ר יעקב חזק ואמץ.
תא שמע מארי עלמא צלותא שפירא (סליחות ליום ה' בין ר"ה ויוה"כ), חתום אפרים ברבי יעקב, והפיוט הזה הוא בארמית.
אני הוא המדבר וקרבי משתבר (מוסף יוה"כ) חתום, אפרים: בן יעקב חזק.
אלהי העבריים, נקרא בכל דבריך (שם, שם), חתום: אפרים (?!)

ז) אפרים ב"ר יצחק מרגנשפורק (רגנסבורג) חי במאה הי"ד ונפטר ברגנסבורג בשנת ד' תתקל"ה.
אהל שכן אם רקן, אם אפס רובע הקן, מדוע נאבר על כן יש לנו אב זקן (סליחות ליום ה' שבין ר"ה ויוה"כ), חתום: אפרים ברבי יצחק חזק, והוא משונה מאד מן הפיוט שהובא במחזור הספרדים המתחיל אם אפס רובע הקן, המיוחס לר' אפרים מבונא, ושעות הוא אצל הספרדים שהוא לר' אפרים מרגנשבורג, וכנראה חלו בו ידי איזה משורר ספרדי בקי במלאכתו ותקנו על הצד היותר ראוי מבלי לנגוע ביסודו.
ה' שומרי לביתך נאוה שמירת קדש (שם, שם), חתום: אפרים ברבי יצחק חזק.
אותך כל היום קוינו, לשמך ולזכרך אוינו (זולת בין פסח לעצרת), חתום: אפרים ברבי יצחק חזק, והפיוט הזה הובא גם לשבת איכה.

ח) ברוך.
אצבעותי שפלו, ואשיותי נפלו (קינה לט' באב), חתום: ברוך חזק.

ט) בנימין בן יעקב.
איך נפתח לפניך דר מתוחים (סליחות ליום א'), חתום: בנימין.
אהבת עוז ותוקף חבה (סליחות למוסף יוה"כ), חתום: בנימין בן יעקב חזק.
אבל אנחנו חטאים ואשמים (שם, שם), חתום: בנימין.

י) בנימין בן ר' מאיר הלוי אשכנזי, מאסף החמר למחזור הזה, ולא נדפסו ברפוסים אחרים.
אמרוט שער עם ראש (קינה לט' באב), יסדה שנת הרצ"ד על חורבן הבית.
רעי מיודעי עמי (קינה על מות בני בכורי מאיר עם בתי דולסא במגפה), יסדה שנת הרצ"ד.
למי אוי אוי הוי הוי (קינה על השרפה בשאלוניק שנת ש"ה ועל המהפכה שנת של"ה).

יא) נרשם ברי יהודה.
איה כל נפלאותיך הגדולות והנוראות (סליחות ליום ג'), חתום: נרשם בר יהודה.

אתה מקדם אלהינו ארוניגו (סליחות ליום הששי), חתום: נרשם ב"ר יהודה.
אשפוך שיחי לפניך צורי (סליחות לערב יוה"כ), חתום: נרשם בן יהודה.
גדול עוני ולחטא הוספתי (סליחות למוסף יוה"כ), חתום: נרשם בן יהודה.
איה כל נפלאותיך, הזכר למעלה. אומרים אותו ביום שני אחר הפסח.

יג) דוד ב"ר שמואל הלוי.

ה' אלהי רבת צררוני מעודי (סליחות לערב ר"ה ויוה"כ), חתום: דוד ב"ר שמואל הלוי חזק ואמץ, ואומרים אותו במוסף יוה"כ.
אמונים שוררו, בתוך ים עברו (קינה לט' באב), חתום: דוד הלוי חזק.

יד) דוד ב"ר שלמה.

אלהים אל דמי לדמי (סליחות לערב יוה"כ ומוסף יוה"כ), חתום: דוד ב"ר שלמה הקטן חזק.

טו) זבריה.

אדון דין אם יוקדק (סליחות למוסף יוה"כ), חתום: זבריה חזק, ואומרים אותו ערב יוה"כ.

טז) יהודה בן שניאור.

אלהיכם יביא משיחו (פיוט לשבת וחנוכה), חתום: יהודה חזק.
ציון הלא תדרשי לשלום ידידיך (קינה לט' באב), חתום: יהודה בן רבי שניאור חזק ואמץ.

יז) יוסף ב"ר יצחק פיטן קאטאלוני (ראה אותו הציון לבני קאטאלוניא), והוא מסדר ההושענות אצל הספרדים, ואביו היה פיטן בעמוהו בקאטאלוניא ושמו ר' יצחק ברוך.

יושב בגבהי מרומים (סליחות ליום א'), חתום: יוסף חזק, והוא ליום ד' אחר הפסח.
אדון בתקח מועד לשפוט מישרים בתעצומיך (סליחות לערב רה"ש), חתום: יוסף ב"ר יצחק.
שעי (?) סכות (מערב ליל א' של סוכות) חתום: יוסף הקטן.

יח) יוסף ב"ר שלמה.

אודך כי אנפת בי ותשוב (פיוט לשבת חנוכה), חתום בבית האחרון: יוסף בן שלמה.
טוביה למרום עלה (פיוט לליל א' שבועות) ע"ם א"ב וחסר עד אות ט', חתום בסופו: יוסף ואולי היא מלאכת הפיטן הקודם יוסף ב"ר יצחק.

יט) יוסף ב"ר שמואל טוב-עלם.

אריות הדיחו פזורה (קינה לשבת שמעי), חתום: יוסף ב"ר שמואל טוב עלם.

כ) יעקב ברבי מאיר (בן הפיטן ר' מאיר ב"ר יצחק ואחי הפיטן ר' יצחק ברבי מאיר.
אשמרה אליך עוי (סליחות ליום ג' אחרי ראש השנה), חתום: יעקב בירבי מאיר יחיה.

כא) יעקב ברבי יצחק הלוי בראשית האלף אחר התרבן.

אראנו מחמאתי ואניח עיני (סליחות לי"ז תמוז), חתום: יעקב חזק חזק (?!) ובבית האחרון: זה יותר מאלף שנים ועוד נעלבים, קדוש הפוך ימינו בימים קרובים, לששון ושמחה ומועדים.

כב) יצחק ברוך (פיטן קאסאלוני ואבי יוסף ב"ר יצחק) מסדר ההושענות אצל הספרדים.
אוי לי על שברי נחלה וגברה מכתי (קינה לט' באב), חתום: יצחק ברוך חזק ואמץ.
אריד בשיחי, בשיחי לנוחי (סליחות ליום ו'), חתום: יצחק ברוך חזק ואמץ.
ירצה צום עמך אשר דמו לך מזה (סליחות ערב יוה"כ), חתום: יצחק ברוך (וחסר אות כ').

כג) יצחק הכהן.
ארון בפקדך אנוש לבקרים (למוסף יוה"כ), חתום: יצחק הכהן חזק ואמץ. והוא לסליחות ערב ראש השנה וערב יוה"כ,
אשמורת הבקר קראתיך אל מהולל (סליחות ליום ג' אחר ראש השנה) חסר בסופו, חתום: יצחק.
אזכרה מקדם פלאך לשמך ולזכרך תשק (לשבת חול המועד סכות), חתום: יצחק.

כד) יצחק ברבי מאיר (אבי הפיטן יעקב בן מאיר),
ישראל עמך תחנה עורכים (סליחות ליום ג'), חתום: יצחק הקטן ברבי מאיר חזק, וחסרים בתים רבים: הבית של אות ש"ת ושל אות ו' וסופו חסר.

כה) מאיר ב"ר יצחק (אבי הפיטנים ר' יצחק ור' יעקב ב"ר מאיר).
אקרמות (לשבועות) בארמית.
תפלה תקח תחנה תבחר (סליחות לערב ראש השנה), חתום מאיר בן יצחק חזק ואמץ.

כו) מנחם ברבי יעקב.
את צום השביעי ואת צום החמישי שקלם בתפקודיו (סליחות לצום גדליה), חתום: מנחם ברבי יעקב חזק

כז) מנחם ב"ר מכיר:
אורך כי עניתני, חייתני ולא כליתני (לשבת שני של חנוכה), חתום: מנחם ברבי מכיר חיה חזק.
אדם בקום עלינו חיל אחזתנו לרעוד (לתענית אסתר), חתום: מנחם ברבי מכיר.
במתי מספר חלינו פניך (תענית אסתר), חתום: מנחם ברבי מכיר.
ציון מעון חזקי (קינה לט' באב) חתום: מנחם ציון.

כח) מרדכי ב"ר שבתי.
משאת כפי מנחת ערב רצה נא בכושר (למנחת יוה"כ), חתום: מרדכי בר שבתי.

כט) משה ב"ר יעקב.
אמרתי שעו מני אמרר (קינה לט' באב), חתום: אני משה הקטן.
ציון מעוז קרית מלך (קינה לט' באב), חתום: משה בירבי יעקב.

ל) משה ב"ר קלונימוס.
מה מועיל רשע בעליו (ליום שמיני של פסח), חתום: משה ברבי קלונימוס כפיל.

המשפחה הזאת מקורה מאיטליא ושמה מלשון רומית Cleomynus. לפי האגדה המלך קארלום האמיץ, שהיה באיטליא בשנת ד' תרל"ו, הביא עמו לאשכנז מקצת יהודים מלומדים וביניהם ממשפחת קלונימוס. פיטנים רבים היו במשפחה הזאת ופיוטיהם נמצאים במחזורי האשכנזים בדפוס וכתבי יד, אמנם במחזור של ר' בנימין הלוי אשכנזי נמצאים רק (?) מן הפיטן הזה ר' משה ב"ר קלונימוס שחי במאיינץ

בערך שנת ד' תש"ס. ר' משלם ברבי קלונימום, הזקן מכלם, חי ברומי ואח"כ בלוקא בערך ד' תשל"ו, והאחרון שבהם ר' קלונימום ב"ר יהודה חי באשפירא (שפייר) בערך שנת ד' תתק"כ).

לא) משה ב"ר שלום.

מלך מצרים רם על רמים (סליחות ליום ב' אחרי ראש השנה), חתום: משה ב"ר שלום חזק ואמץ.

לב) משה ב"ר שמואל (אולי בנו של ר' שמואל ב"ר אברהם).

אליך ה' שועתי (סליחות ליום ב' אחר ראש השנה), חתום: משה (בר) שמואל.

בקשוב עניי עלה אל העברים. (פיוט לשמחת־תורה), חתום: משה ב"ר שמואל חזק.

לג) משלם ב"ר קלונימום.

מורה חטאים סלול להתהלך (סליחות ליוצר יוה"כ), חתום: משלם ברבי קלונימום חזק.

לה) שלמה הלוי.

תבוא לפניך שועת חנון (סליחות ליום ב'), חתום: שלמה הלוי, וכן ליום ב' אחר הפסח.

נם שיריו דבו להנדיל (סליחות ליום ד'), חתום שלמה הקטן.

אך בך מקוה ישראל ה' (סליחות ליום ד'), חתום: שלמה הקטן,

אז קשתי וחרבי איוני (סליחות ליום ד'), חתום: שלמה הקטן.

אורח צדקה ועלמות נחית דבריך (סליחות ליום ב' אחרי ראש־השנה), חתום: שלמה.

ה' אלהי רבת צררוני מנעורי (סליחות לנעילה), חתום שלמה הלוי חזק.

לך ה' הצדקה תלבושת (סליחות לנעילה), חתום: שלמה בפול.

לו) שלמה ב"ר יהודה.

שני ויתים נכרתים (לשבת חנוכה) חתום: שלמה, והוא לבן נבירול.

אין צור חלף (לשבת חנוכה), חתום: שלמה בירבי יהודה הקטן חזק.

אהבוך נפש להודך (יוצר ליום א' פסח), חתום: שלמה בן יהודה חזק ואמץ.

אין מי יקרא בצדק, איש טוב נמשל בחרק (סליחות ליום ה' אחר הפסח), חתום: שלמה.

שעה נאסר אשר נמסר (קינה ל"ז תמוז), חתום: שלמה הקטן, ואף הוא לרשב"נ.

לז) שלמה ב"ר יצחק.

אז טרם נמתחו נבלי שבבים (סליחות ליום ה' אחרי ראש השנה), חתום: שלמה בירבי יצחק.

אליך אקרא איום ונורא (סליחות ליום ה' אחרי ראש השנה), חתום: שלמה בירבי יצחק חזק, אמנם חסרים הבתים האחרונים.

ה' אלהי צבאות נורא בעליונים (סליחות לערב יוה"כ), חתום: שלמה ברבי יצחק.

אל אל חי ארנן בלב ובשר אתחנן (לשבת דברי), חתום: שלמה ב"ר יצחק.

לח) שמואל ברי אברהם הלוי.

שחרנוך בקשנוך יוצר הרים (סליחות ליום ד' אחרי ראש השנה), חתום: שמואל ברבי אברהם חזק.

אשיחה ואהמה במר נפש אתבונן (קינה לט' באב) חתום: שמואל ב"ר אברהם הלוי חזק

לט) שמעון ב"ר יצחק, אחי ר' אברהם בר' יצחק מרגנשבורג.

ארכו הימים ודבר כל חזון (סליחות ליום ד'), חתום: שמעון ב"ר יצחק חזק בפול.

אוילי המתעה מרגיז ומחטיא (סליחות לערב יוה"כ), חתום: שמעון ב"ר יצחק.

שפתינו מרוככות (יוצרות ליום ב' ראש השנה), חתום: שמעון ב"ר יצחק ג' פעמים.

אתן לפועלי צדק (יוצרות ליום ב' ראש השנה), חתום: שמעון בר יצחק חזק.

שבתי וראה תחת השמש (יוצרות ליום ב' ראש השנה), חתום: שמעון בר יצחק הקטן כפול.

תורה הקדושה התחנני בבקשה (סליחות ליום א' אחר ר"ה), חתום: שמעון ב"ר יצחק.

שבת הכסא אשר למעלה מתנשא (סליחות ליום ג' אחר ראש השנה), חתום: שמעון ב"ר יצחק.

אני קראתיך כי תענני אל (סליחות ליום ד' אחר ר"ה), חתום: שמעון ב"ר יצחק חזק ואמץ.

איך אשא ראש וארים פנים (סליחות למוסף יוה"כ), חתום: שמעון חזק.

אתה האל עושה פלאות (סליחות לתענית אסתר), חתום: שמעון ב"ר יצחק חזק ואמץ.

שבטי יה הוצאת לפדיום (יוצרות ז' של פסח), חתום: שמעון ב"ר יצחק ו' פעמים.

אמרו לאלהים אדיריס (יוצרות לח' של פסח), חתום: שמעון ב"ר יצחק בר אבון חזק ואמץ.

אילי הצדק ידועים (יוצרות לח' של פסח), חתום: שמעון ב"ר יצחק, וכן חתם בדברים האלה: שתת עולם בבניניך, מלאה הארץ קניניך וכו' וכן שליט חסון ונורא מאד סביביו נסערה וכו' וכן: שם יקרא בכתיבתו, מחציו תתמלא תיבתו וכו'.

אי פתרום בעכרך ראש תנין להרש (זולת לפני תפלת י"ח ליום ח' של פסח), חתום: שמעון ב"ר יצחק.

שלמים בחנותם נגד ההרת (יוצר ליום א' שבועות), חתום ד' פעמים שמעון ב"ר יצחק.

שעשוע יום יום מראש אמנה (ליום א' שבועות), חתום: שמעון ב"ר יצחק.

אלוף מסובל בהוד אפודים (אזהרות ליום א' שבועות).

ובבתים האחרונים, שכן רעך ביתו ואהלו וכו', חתום שמו: שמעון חזק.

אורך ואמיתך שלח (לערב יוה"כ), חתום: שמעון חזק.

מ) קלונימום ב"ר יהודה.

ארברה תחנונים ברש ואבכה (סליחות לנעילה), חתום: קלונימום חזק.

מלבד הפיטנים האשכנזים האלה מובאים במחזור הזה קצת פיוטי המשוררים הספרדים. בתוכם נמצא פיוט אחד (?) המיוחס לר' שלמה גבירול, ומזר הפיוט הזה, כי בכבדות יתנהג וכולט לעינים שאינו מלאכת המשורר הזה (?) וגם אינו נודע אצל הספרדים (?) ולא בכתבי היד לשירי ר' שלמה גבירול, ובכל זאת בכתים האחרונים חתום שלמה ב"ר יהודה גבירול, התחלת הפיוט הזה: או בהר מור דך יונת אלם, בקהתו עולת שלם וכו' ובמחזור הזה הובא לסליחות צום גדליה. עוד הובא הפיוט הנודע „שפיט כל הארץ ואותה במשפט יעמיד", אך באיזה שינוים קלים, ובעוד שהספרדים נוהגים לאמרו בראש השנה יום שני, הובא במחזור הזה לערב ראש השנה ולנעילה ביוה"כ.

בפיוטים אחרים נמצאי שינוים בין המחזור הספרדי והמחזור הזה.

א) הארדת והאמונה

סמ'	הוי והוזהר, החיל והחסן	אשכ'	הוך והזהר התוסן והחיל
„	העוו והענוה	„	העוו והעטרה
„	הרחמים והרוממות	„	הרון והרוממות
„	התהלה והתפארת	„	התודה והתפארת

ב) אדיר ונאור:

סמ'	ויבר הכרית חונן שארית	אשכ'	ויקף כפופים חונן דלים
„	פודה ומציל, צועה ברב כח	„	פודה ומציל, צועה ברוב כחו
„	קריב לקוראיו רחום וחנון	„	קרוב לקוראיו רם ומאוין

ג) אלה אזכרה אצל הסמ' לט' באב ולאשכנזים ערב ראש השנה ויום הכפורים.

סמ':	הם השיבוהו ומת הנגב וכו'	אשכ':	הם כעֲנו לו ומת הנגב וכו'
	ואם הם חיים הבאתי דינם לפניכם		ואם היו בחיים הייתי דנם לפניכם
	נקבל גזרת מלא רחמים		נסבול בגזרת מלא רחמים
	ושאל מאת המלאך לבוש הבדים		ושאל מאת האיש לבוש הבדים
	וגאם קבלו חכמים צדיקים וכו'		וגם קבלו עליכם צדיקים וכו'
	ושאלה מאת אביה מיתתו להעמידה		ושאלה מאת אביה חיתו להעמידה
	לא אחר שונא דבר זה לעשותו		ולא עבב דבר זה לעשותו
	וצרת ר' ישמעאל בקול מר ליוצר נשמתו		וכשהגיע למקום תפילין צרח
	מלאים מצות כרמון והרשים בכל זאת		מלאי מצות כרמון
	מכאן ואילך כל הפיוט משונה:		
סמ'	שחתונו בני עדינה שוממה	אשכ'	שחתונו צורדי ומעני
	והרעו לנו מכל מלכי אדמה		ומלאו כרסי מעדני
	והרגו ממנו כמה וכמה		והשקוני מי רוש ולעני
	בהרינת ר' יהודה בן דמא		בהרינת ר' חנינא בן חכינא
	תקפו עלינו מצות להפר הון וכפר		תקפו עלינו מצות להפר ומאנו לקחת הון וכופר

כי אם נפשות הוני אמרי שפר

כמו ר' ישבב הסופר
דברת בית יעקב אש ובית יוסף להבה

הן עתה אש אורם כבה
כי הם הסכימו להרוג עשרה צדיקים באיבה
עם רבי יהודא בן בבא

יחתוני צוררי ומעני
ומלאו כרסם מעדני
והשקוני מי רוש ולעני
בהרינת ר' חכינאי בן חבינאי

כי אם נפשות הנותנות אמרי שפר

כמו רבי ישבב הסופר
דברת בית יעקב אש ובית יוסף להבה

הן עתה קש אורם כבה
חי זעוך קומתם בביעור היום הבא
כי הסכימו להרוג עשרה צדיקים
עם ר' יהודא בן בבא

יחתונו בני עדינה השוממה
הרעו לנו מכל מלכי האדמה
והרגו ממנו כמה וכמה
בהריגת רבי יהודה בן דמא.

אצל הספרדים עוד בית אחד „נאקת חלל וכו' בבליון נחרץ וכו'" החסר במחזור האשכנזי דפוס שאלוניקי.

ר) אם אפס

ספר' אם אפס רובע הקן
אוהל שבן אם רקן
אל נא נאברה כי על כן
יש לנו אב וקן
פנים לו תכיר.
רץ אל הנער להקדישו...
יחיד הוקל כצבי
ענה ואמר אבי...
מלים השיבו מלהבהילו
ויען ויאמר לו
בני אלהים יראה לו
ויודע ה' את אשר לו.
במצותך שניהם נזהרים
ואחריך לא מהרהרים
חשו והלבו נמהרים
על אחד ההרים.
ראו אד תלולה
מהרו עצי עולה
יחד באהבה כלולה
ישרו בערבה מסלה.
ראה יחיד כי הוא השה
נאם להורו המנוסה
אבי אותי בכבש תעשה
לא תחמול ולא תכסה —

אשב' אוהל שבן אם רקן
אם אפס רובע הקן
מרוע נאברה על כן
יש לנו אב וקן
פנים אל הכר תכיר...
רץ ודץ להקדישו...
יחיד נבר כלביא
אמר למובילו אבי...
מחבמה השיבו בחילה
אלהים יראה לו השה לעולה
יחדיו שניהם בנילה
ישרו בערבה מסלה.
בראותם תצהר
בשבילו מראה זוהר
מקום אנן הסהר
ושני בני היצהר.
רמוע מזבח בנה
ואל אלהיו פנה
כי לא מלבו ענה.
ויהי ידיו אמונה.

כי חפץ ונכסוף
לבבי לו לחשוף
אם תמנעני סוף
רוחי ונשמתי אליו יאסוף,
ידיו ורגליו עקד
וחרבו עליו פקד
לשומו על העצם שקד
והאש על המזבח תיקד.

צואר פשט מאליו
ואביו נגש אליו
לשחטו לשם בעליו
והנה ה' נצב עליו.
חקר את כל אשר עשה
האב על בנו לא חמה
ולבו אל כפים נשא
וירא אלהים את כל אשר עשה.
קרא מרחם משחר
תמור בנך הנבחר
והנה איל אחר
ועשה אל תאחר

כי חפץ ונכסוף
לבבי אליו אכסוף
האם תמנעני סוף
ונפשי אליו יאסוף.
יחידו הגיש אליו
רחמיו אפף מעליו
עקד ידיו ורגליו
והנה ה' נצב עליו.
יה עיניו פקח
את המאכלת לקח
והנה איל נוכח
ראה אלהים ויוכח.
זכרו לעד יוחק
לפניך בשמי שחק
ותזכור בעת הדוחק
את אברהם ואת יצחק.
חזות קרן בסבך
תזכור לעם קרובך
תעורר רחמיך בטובך
בעבור אברהם אוהבך.
קול הצאן דלתיך ישקוד
בזכר עקדה באים לקוד
ואתה ברחמיך תפקוד
פני הצאן אל עקוד.

ולספרדים עוד ארבעה בתים

נפלא לראות השינוי המזער הזה, ובנראה הנוסח המקורי הוא האשכנזי, והספרדים כשהכניסו אותו למחזורם, שהוא יותר צח הלשון, הוקם הפיוט הזה על שם מחברו ובראשי הבתים חתום: אפרים בר רב יצחק חז"ק, בעוד שבנוסח האשכנזי חתום: אפרים ברבי יצחק חז"ק. לפי מה שראינו באסף הפיוטים האלה בחר ר' בנימין היותר חשובים שנתפשטו באשכנז. אמנם בהיותו יליד מדינת באוריה הכנים תוך מחזורי רוב פיוטי בני המדינה הזאת[8]. וכמעט נראה שאחרי ר' אלעזר הקלירי עומד בשורה ראשונה ר' בנימין ב"ר יצחק מרנגסבורג ברוב פיוטיו. מצר אחר ידענו שר' בנימין הלוי אשר בא בהתחברות עם הספרדים מימי ילדותו בארצות הקדם היה סופר

[8] ר' בנימין הלוי אסף במחזורו גם איזה קינות שהביא מאשכנז המזכירות ההרגות הגדולות בעת מסע הצלב, קינות שלא נדפסו במחזורי אשכנז ופולוניא אחרים כמו הקינה יבכיון מר מלאכי שלום על ההרגה בקולוניא, ואתחונן ואקונן מרה על החריגות בקהלת פרנקפורט על גבי מאין ביום י"ג סיון, וכן הקינה הבאה שם על ההרגה בקהלות בלוייש ביום הרביעי בשבת ב' סיון וכו', פיוטים רבים נדפסו כבר אבל הקינות רובן ככלן לא באו עוד בדפוסים האחרים, וחלק גדול נוהגים לאמרם באשכנז וביתר המדינות ביסים ומועדים שונים מאלה אשר קבע להם ר' בנימין הלוי והמה נהוגים עד היום אצל האשכנזים שהספרדו בארצות הקדם.

מהיר ומשורר נאה וטוב טעם, ועל כן ירע להבחין בצחות הלשון ויבחר ביותר בפיוטי הכאוראיים שהם על כל פנים יותר נעלים מיתר פיוטי האשכנזים. ר' בנימין עשה ביאור על הפיוטים האלה להקל על המתפללים להבין אותם, ואחריו עשו בכל דור ודור ביאורים שונים, אמנם ביאורו של המאסף הזה לא נדפס כי אם במהדורה הזאת. גם עשה לכל חג וחג בעין הקדמה מכל דיני החג ההוא בקיצור נמרץ, ויש להכיר לו טובה, כי הוא היה הראשון שעלה בדעתו הרעיון המועיל, לתת בידי כל העם הדינים היותר נחוצים בעצם ספר התפלה, לבלתי יצטרכו לדרוש על הדבר היותר קטן בספרים רבים שאי אפשר למצוא בעת הצרך.

כרוב ערי תונרמה המחזור האשכנזי הזה איננו עוד בנהוג אצל האשכנזים אשר הסתפרדו, ורק בקהלות האשכנזים בסופיא בשלוניק ובקושטנדינא ברבע אורטה־קיואי, בסופיא ובשאלוניק מתפללים על פי הנוסח הזה בימות החול, ובשבתות ומועדים. אמנם בקושטנדינא יתפללו על פיו רק בימים הנוראים: ראש השנה ויום הכפורים. כנגד זה נתקבלו אצל הספרדים שני פיוטים מן המחזור הזה במתוגרם.

III) עדות האשכנזים.

ניקופול ופליבנא—בשתי הערים האלה הקרובות זו אל זו התישבו האשכנזים אשר נדדו מבאואריא קרוב לשנת ק"ץ ויסדו עדות נפרדות מיתר היהודים תושבי הערים מקודם לכן. זכר האשכנזים אשר בניקופול נמצא בשאלות ותשובות למהרש"ל (ר' שלמה ב"ר יחיאל לוריא — לובלין שנת של"ה סי' י"ד): אדות אשכנזי אחד אברהם הלוי מלובלין שנשא אשה על אשתו כמנהג ארצות הקדם, וסדר אחרי כן לראשונה גט באליקיפול (צ"ל ניקופול) שלא מרצונה ודעתה. והרב רש"ל כתב על זה הענין לחכמי פליבנה הסמוכה לניקופול, ואלה דבריו: בני־יהודה ועבר־הירדן והגליל, הנושאים תוף וחליל, מושלים על ירח נראה בעליל, מוכתרים בנימוסי תפארת בליל, הדורכים בוכב מיעקב וקם שבט בליל, מושלים בכל הגליל ולכם יתיה השיר כליל, בפרט אתם הקרובים אל החלל, ק"ק פליבנא יצ"ו בפרט המשכילים השרוים בתוכה יזהירו כזוהר הרקיע...

מתוך הדברים האלה נראה בעליל, כי קהלת האשכנזים בפליבנא היתה יותר גדולה וממנה יצאה תורה ליתר העדות היותר קטנות בגליל ההוא. קרוב לשנת תק"ה פרצה אש בעיר ניקופול וביתי־הכנסת וביתי־המדרש נשרפו כליל, ועל כן הוציאו שליח בכל תפוצות ישראל אשכנזי אחד שהיה בעיר, ר' בנימין זאב בן דוד, לצבור כסף לצורך בנין ביתי־הכנסת בעיר ניקופול אשר נהרסו בחליה ע"י השרפה הגדולה אשר היתה בעיר, ובנראה בנו בעת ההיא רק ביב"נ אחד לאשכנזים ולספרדים.

עדת האשכנזים בפליבנה היתה גדולה ונכבדה בימי קדם ופעמים רבות היו להם חלוקי דעות עם הספרדים על כי לא רצו לקבל מנהיגם. קרוב לשנת רס"ח שאול נשאל ר' יוסף קארו, אשר ישב על כסא ההוראה בעיר ניקופול, מר' טודרום הישיש ונבון, שהיה רב האשכנזים בפליבנה, על דבר ריאה הסרוכה במקום חיתוך האונות לבשר שבין הצלעות במקום רביתא דאוני, שנהגו עד היום כל בני עירו להכשירה בלי בדיקה כלל בבהמת ישראל, אכן בבהמות גוי היו אומרים לנמרי, וולתי בשעת הדחק שאז היו מכשירים גם בבהמת גוי, ועכשיו יש מנמגים בדבר ואומרים מאחר שבאשכנז היו נוהגים לאסרם לנמרי אפילו בבהמת ישראל, שקהל הקדוש קהל אשכנזים ראוי להחזיק במנהג אבותיהם ולאסור אותה ושמה שהתירו עד היום שלא כדין עשו. ותשובת ר'

יוסף קארו היתה: ובנידון שלפנינו עריפא מינה, שבתחלה באו ספרדים ואשכנזים לדור בפליבנא, והספרדים היו מרובים על האשכנזים, והיה לאשכנזים לנהוג כמנהג הספרדים בין להקל בין להחמיר, וכמו שהוכחתי ובן עשו, הגם כי אחר כך באו עוד אשכנזים אחרים ונתוספו על הראשונים, לעילם הספרדים מרובים, ואפילו אם היו מתרבים האשכנזים על הספרדים ההם היו צריכים האשכנזים לנהוג כמנהג הספרדים, לפי שהאשכנזים הראשונים שבאו בטלו לגבי הספרדים ההם, והיו צריכים לנהוג כמנהגם כמו שהוכחתי, אם כן הו"ל בלם כספרדים, וכל האשכנזים הבאים אחריהם בטלים לגבייהו... וגם עוד היום הספרדים מרובים הם מהאשכנזים, שוברי פשוט הוא שצריך לנהוג כמנהג הספרדים ואין לשנות... שהאשכנזים הדרים בפליבנא מותרים לאכול מבדיקת הספרדים, ולא עוד אלא שאם באי להחמיר על עצמם אינם רשאים, מפני הלעז ומפני המחלוקת, כי גדול השלום שעליו העולם עומד [9]).

בשנת רצ"ה שאלו את פי ר' יוסף קארו על ענין צואת שביב מרע מר' משה ן' פורת הנעשה בפליבנא ביום א' בשבת ד' תמוז שנת ותרי"ם, ועל' השאלה החיא השיב באורך גם רב האשכנזים בפליבנא ר' משה בכמוהר"ר זכריהו ורנק אשכנזי [10]).

קרוב לשנת ש"ר שאל ר' נרשון בן יהודה אשכנזי מפליבנא את ר' משה אימרלש בקראקא על הענין שנקשרה עדת ההונגרים והאשכנזים בעיר ההיא, אך לא יכול הקשר לעמוד ימים רבים, וזה לשון הכתב: אנחנו חתומי מטה מק"ק אשכנזים ויחידים מק"ק בודין יצ"ו הבאים על החתום נתקבצנו יחד ונתקשרנו בקשר אמיץ וחזק בשבועה דאורייתא כל אחד לדעת חברו וכלנו לדעת אחד, להיותנו יחד באגודה אחת באהבה ואחוה ושלום וריעות, ועשינו חברה של גמילות חסדים לגמול חסד עם החיים והמתים וכו', ובעת נראה לשני הקהלות שיותר טוב להיות כל קהל וקהל לבדו, ורוצים להתיר השבועה וכו' [11]).

קרוב לפרק ההוא חליפת מכתבים שהיה בין ר' תם ן' יחיא מקושטנדינא ורב העדה הספרדית בפליבנא. ר' שלמה ן' חיים כתב אליו בין יתר דבריו: תתיצב עם הרי לוי ויתן ספר להעתיק לי משאלות הרשב"א השייכות לספר נשים ונזיקים, רוצה לומר לאבן העזר ולחושן המשפט, והנה בתבתי שם לעיר פליבנא לסופר אשכנזי מהיר בכתיבתו יחיש לכתבם בשלמות, בטחתי לא תשיבני ריקם [12]).

וידין—בכר ראינו שהתישבו בעיר הואת יהודי הונגריא שנדדו לשם עוד בשנת קט"ו בימי המלכים הבולגרים. אמנם גם יהודי בואריא התישבו שם ויתחברו עם ההונגרים להיות לעדה אשכנזית אחת. בשנת של"ה בערך היה שם הרב יוחנן בכ"ר אברהם הרב הראשי לעדת האשכנזים ואחר איזה זמן נקרא לשרת בקדש בקהלת האשכנזים בפליבנא, בפרק שהיה הרב הזה בוידין היה מקרה באשכנזי אחד, או אולי הונגרי, ושמו מנחם נתן שחלה את חליו אשר מת בו ובעודו שוכב על מטתו שלא ירד ממנה עוד נתן נט לאשתו לפני העדים מבני עדתו יוסף ב"ר שלמה כ"ץ יעקב כ"ץ ועקיבא ב"ר מנחם, אמנם, על פי סבות שלא היה באפשרי לברר, עוד טרם מותו נקרע הנט. הרב

---

[9]) אבקת רוכל שאלה ריב.
[10]) שם שאלה ע' וע"א.
[11]) שו"ת רמ"א שאלה פ"ב.
[12]) תמת ישרים פ' ע"ב.

האשכנזי ר' יוחנן הורה שהאלמנה מותרת להנשא לאחרים, אך רבני שאלוניק שנשאל ועל הענין הזה הורו שצריכה חליצה בהיות שלא היו לה ילדים, ואין לחוש לנט שנקרע [13]).

כעשרים שנה אחרי כן בא הקץ לעדה האשכנזית בוידין, לרגלי התנפלות העלאכים על העיר הואת באה תמורה כבירה בחיי היהודים שם, כי רובם ברחו לנפשם בעת שנכבשה העיר בידיהם. כאשר שבה לתונרמה ותחדל המלחמה התאספו שם קבוץ יהודים מכל העדות ויבנו קהל אחד כללי לכל בני העיר ובו הנהינו הנוסח הספרדי עד היום.

סופיא—בבירת בולגריא הנכחית התישבו גם בן יהודי באיאריא בראשונה ואחרי כן אשכנזים אחרים מערים ומדינות אחרות. בשנת רפ"ח באשר נכבשה ארץ הונגריא בידי התיגרים היתה כבר עדה אשכנזית עומדת בפני עצמה בעיר הואת, כי בשאלה אשר נשאל ר' שמואל די מדינה נאמר: ק"ק אשר בסופיא אשכנזים, ורומניוטים וספרדים, היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת תונרמה היו נוהגים כמנהגם... וכאשר ככש המלך ירה"ה למלכות אונגריא, באו היהודים אשר שם שהביאם המלך ירה"ה, וקבעו דירתם קהל רב מהם בעיר סופיא הנז' [14]) . . . ושם בסופיא ק"ק ספרדים נפרדים מהרומניוטים ומאשכנזים ומהוננארוש [15]).

שש שנים אחרי כן נראה כי בראש העדה האשכנזית עמד הרב הגדול ר' בנימין בן ר' מאיר הלוי מעיר נורנברג (באואריא) אף כי היה באביב ימי חייו. שני מחבי בית־דין האשכנזים בסופיאה בעת ההיא נשארו לנו, וזה נוסחם:

במותב תלתא כחדא הוינא, כד אתא קדמנא ר' שמחה בר יהודה והניד לנו בתורת עדות, איך הלך בבית החוקר, ושאל לו החוקר איזה יהודי מסופיא נהרג? וענה לו ר' שמחה הנזכר לעיל: למה זה תשאל? השיב החוקר ואמר: הנה רצחנים אשר הגידו לי איך והרגו ליהודי אחד מסופיאה אשר היה בבילגראד, ומשם דרשו וחקרו לדעת אופן הליכתו ויציאתו להורגו, ומשם הלך לסימינדרא, וסימינדרא יצא עם קטרניא אחד ויענציר אחד והרבה מעות עמו. הקטרניא היה ארם פ"יו (מבוער), היענציר היה ארם בינוני, היהודי היה בחור יפה קוסיא (בלי זקן), ובהגיעם למעבר מיסקאוב לסימינדרא הרגום לכלם, ליהודי, לייענציר ולקטרניא. את כל זה שמע ר' שמחה הנזכר לעיל מהחוקר, וקלא דלא פסיק היה תמיד פה סופיא, שהירץ יצא מסימינדרא עם קאטרניא ויענציר ונהרג והוא היה קוסיא, את כל זה כתבנו ותתמנו היום יום ה' כ"ו ימים לחודש סיון שנת רצ"ב פה סופיא והכל שריר וקיים.

בנימין בכמוהר"ר מאיר הלוי ולל"ה דיין—נפתלי בר יצחק הכהן דיין—אהרן בר יוסף סמן הרופא נ"ע.

במותב תלתא כחדא הוינא, ואתו לקדמנא הנכבדים המשביל כר' משה בר פויקא מסמינדרא, והמשביל כבוד רבי שמואל ב"ר אברהם שיאו והעידו לפנינו בתורת עדות איך שכבוד ר' נפתלי, שקורין בלשון אשכנז הירץ, היה בסמינדרא בשבועות ורצה לילך לסופיא ושאלנו אותו: למה אתה רוצה לילך יחידי ויש לך כל כך מעות עמך? והשיב רבי נפתלי הנזכר לעיל: יש לי חברותא טובה יענציר ועם קטרני ובבקר מיד לאחר

---

[13]) רשימת הספרדים בקהלת דוד"ל לר' דוד אופנהיים (המבורג תקפ"ו) צר 344 Nr. 297.

[14]) שו"ת מהרש"דם חלק אורח חיים ס' מ"א.

[15]) רשד"ם אה"ע ס' צ"ד.

שב'עות יצא מסימינדרא וראה כביד רבי משה ב' רבי פויקא הנזכר לעיל שיצא מהעיר עם השנים יעציר ועם קטרני'. את כל זה כתבנו ותתמנו היום יום ו' כ"ו ימים לחדש סיון שנת הרצ"ב פה סיפיאה והכל שריר וקיים. נפתלי בר יצחק הכהן דיין—אברהם עקיבא הכהן דיין—יוסף בר יחיאל הלוי סגל ז"ל דיין.

בפנינו העידו הדיינים הנזכרים לעיל על חתימת ידיהם. נאם בנימן בכמהר"ר מאיר הלוי זלה"ה [16].

בסופיא עמדה ימים רבים עדה אשכנזית נפרדת מהספרדית. התנרמים היו מכנים אותה „אלאמאן נ'מאא־טי" (עדה או קבוץ אשכנזים) לפי מה שנמצא זכרה בכתב יד רשמי מן המאה הי"ז למספר הנוצרים, ואחרי שנתאחדו הספרדים והאשכנזים לעדה אחת בנוגע לעניני בוללות העיר נשארה קהלת האשכנזים מובדלת ומתנהגת על פי הנוסח האשכנזי עד היום הזה, ולמרות שני העתים וחלוף הזמנים והתבוללות האשכנזים בין הספרדים בקבלם עליהם ההשפעה הספרדית, כמו השפה המדוברת בבית, הספרדית במקום האשכנזית, המבטא, שמות האנשים והנשים ושמות המשפחות, בהסירם מעליהם שמות היחס האשכנזים הקשים עד מאד בפי בני ארצות הקדם, ורק המחזור נשאר להם לפלטה.

נראה הדבר, שקרוב לשני דורות אחרי בוא הספרדים לסופיא דברו האשכנזים ביניהם אשכנזית, כי כן יעידו כל הנוסעים הנוצרים שעברו על פני העיר הזאת, ובמחזור האשכנזי הנדפס על ידי ר' בנימן הלוי בדיני ראש השנה נזכר כרתי בלעז (אשכנזי) לארשך, וכן בדיני שבועות כאה המלה האשכנזית שראנהיש ועוד במקומות אחרים, ובמחזורים האשכנזים אשר בידי נמצאות איזה הערות כתב יד בשולי הספר מזמנים ואנשים שונים, והנה ההערות היותר קדומות כתובות בכתב יהודי אשכנז, וזה יראה שלמרות שחיו היהודים האשכנזים בקרב אחיהם הספרדים בארצות הקדם היו משתמשים בדורות הראשונים בכתב האשכנזי, ורק אחרי הדור השני או השלישי החלו לכתוב כספרדים. מן הרבנים או למצער חזנים שחיו להם בסופיא ראיתי רשום בשער הס' בכתב יהודי אשכנזי הרב בריך בכה"ר שמעון, ובכתב יותר מאוחר רבי שלמה בכ"ר דוד.

עוד הניעו לידי מתוך הגניזה בקהל האשכנזים בסופיא שני כתבי יד מאשכנזים על חכמת הרפואה מפרקים שונים, האחד כתוב על קלף והשני על נייר ישן, ולפי תכן העניינים היו שני הרופאים האלה בסופיא, הראשון אולי טרם שנכבשה העיר ביד

---

[16]) שו"ת ר' יוסף קארו (שאלוניק שט"ח) דף קי"ז. ועוד ראה מאמרי: עיון מחקר היסטורי על היהודים אשכנזים־ספרדים בעתון „יוסף דעת" (אנדרינופלא תרט"ח) גליונות א'־ד' ומאמרי: ק"ק אשכנזים בסופיא בעתון הספרדי לה אלבו'ראדה (רוסג'וק תרנ"ח) גליון א'. כי הכתבים האלה נכתבו ע"י האשכנזים דוקא, יוצא לנו טוה: השם שטחה נזכר כשם הבר, כי כן נהוג אצל האשכנזים והקראים. בעוד אשר אצל הספרדים ישמש לנקבה, השם נפתלי המכונה הירץ, השם יענצור או יוניג'ורי כתוב בעין לסמן צרי כנהוג אצל האשכנזים. כל העדים נקראים בשם התואר כבוד רבי הנהוג גם כן רק אצל האשכנזים, חדיינים כלם היו אשכנזים כנראה משמותם, וכן הרב ר' בנימן הלוי אשר היה מעיר נורנברג, לעמת זה נראה כי בעת ההיא החלה השפה הספרדית להיות לת מהלכים גם בין האשכנזים, כי נמצא שתי מלות ספרדיות־יהודיות פ'יו (Feyo) = מכוער, וקיוסי = בלי זקן, וכן מלה תוגרמית קפורג'י בעל פרדה,

התורכים והשני אחרי כן, בהיות שנזכרו בשם רופאים יונים ותורכים שהיו בעיר והיה ביניהם משא ומתן בענין רפואה וניתוח, וכל זה יראה שהיו בין האשכנזים אנשים חכמים ונבונים שהצטינו לא לבד בחכמת ישראל, אלא גם בחכמות החיצוניות.

האשכנזים במופיא היו במספר רב, ופעמים רבות עלה מספרם על מספר הספרדים. מן המשפחות הישנות נודעת עד היום משפחת גרשון, אשר זקן המשפחה בא כבר ברשימת מכתבים עם ר' אליה מזרחי בערך שנת ר"ם (שו"ת ראם סי' י"ד). עוד נודעת פה משפחת טאניר, אשר מקורה Teutscher, לפי מה שהיו כותבים האשכנזים מלפנים. רוב האשכנזים התחברו אל הספרדים בימים האחרונים מעת נבנה בית הכנסת הגדול לפני עשר שנים, ובכל זאת מתפללים בבית הכנסת האשכנזי בכל יום ובקושי גדול יעלה בידם לאסוף מנין מתפללים, אמנם ביום השבת יבואו כמו ארבעים או חמשים איש בתמידות, ועוד יותר מזה. בראש השנה וביום הכפורים מספרם יעלה קרוב למאה איש. המחזור אשר ישתמשו בו הוא הנדפס בשאלוניק לפני שלש מאות ושבעים שנה, ונמצא אצלם לא יותר משמנה כרכים, ורוב המתפללים משתמשים במחזוריהם אשכנזים נדפסים מחדש באשכנז ושומעים מפי החזן כל מה שלא נמצא במחזוריהם אשר בידיהם.

לפלא לראות יהודי ארצות הקדם האלה המדברים ספרדית ככל הספרדים, איך כבואם אל תוך קהלתם יהפכו ויהיו לאנשים אחרים, משתנים תכלית השנוי. לא לבד בנוסח התפלה, כי אם יותר מזה בקראם כלם בגרון, כל המתפללים כאחד בנינונים משונים הדומים מאד ללילות ובכיות של ימי הבינים. ובאמת האשכנזים בסופיא נשארו נאמנים למנהגיהם אשר הביאו אבותיהם לפני ארבע או חמש מאות שנה בבואם לארצות הקדם, מנהגים שעבר עליהם כלה, שכבר נשכח וכרם בלי דוגמא באשכנז אשר יצאו משם. הנגונים האלה המזכירים הימים היותר נוראים בעת הרריפות היותר איומות וההרינות בלי חמלה, נשארו כתקף עוד פה בפאת ארץ בולגריה, ובני בניהם של גרושי באוריה מחזיקים בם מיראתם לבלתי התנגד למסורה בידיהם מאבותיהם, בהיות שלא היתה להם התחברות עם יתר אחיהם האשכנזים, ולא יכלו להתקיים כמוהם ולשנות הנינונים לפי רוח העת.

אדרינופלא—לפי שהוכרנו למעלה אין כל ספק שהאשכנזים אשר נדדו מעצמם או נתגרשו בחוקת לתורמה, התישבו באנדרינופלא אשר נחשבה בעת ההיא לעיר הבירה עוד משנת ק"פ. בין ראשי העדה האשכנזית נחשבו ר' יצחק צרפתי, ר' קלמן ור' דוד, ולפי הנראה גבהר ר' יצחק צרפתי לראש הרבנים בתורמה, ואחרי אשר נפלה קושטנדינא בידי התורכים וכסא המלוכה הועתק שמה, עוב השלטון את ממלא מקומו באנדרינופלא, ובידו הפקיד סדרי הממשלה בכל הרומיליאה, או תורכיה האברופית, והוא הנקרא ביילירבּיי של רומיליאה. גם כל מה שנוגע להנהגת היהודים במדינה הזאת נשאר בידי ר' יצחק צרפתי ובידי יורשיו יוצאי חלציו, ולהם היה העו והמשרה על יתר קהלות רומיליאה, בולגריא וסרביא, וכן נמשכה השררה הזאת בידי משפחת צרפתי עד מות ר' אברהם צרפתי ביום טו"ב שבט שנת תפ"ב כלי בנים, ויורש כמא הרבנית לחתנו ר' אברהם נירון הזקן[17], אך הירושה הזאת לא הסיקה רצון מכל הקהלות אשר סרו למשמעת רבני אנדרינופלא, וכן היה כי בחרו בר' מנחם בכמוהר"ר

[17]) יוסף דעת—ע"י ר' אברהם דאנון, אנדרינופלא תרמ"ח דף ס"ו-ס"ח.

יצחק אשכנזי להיות להם לקצין, ומן העת ההיא נקרעה משרת הרבנות לשתים לבית גירון ולבית בכמוהר"ר עד שנת תר"ן.

לפני איזו שנים נמצאה מצבת קבר ישנה הודות לעמל ר' אברהם דאנון בבית הקברות באנדרינופלא, אשר תתן בידנו שם גדולי העדה האשכנזית בעת ההיא, וזה נוסחה:

פה נוח אר"ץ של יקר ונכון הר' משה הלוי אשכנזי נשי(א) [לפי דעתי: נ"ע] בן כמה"ר אליקים נ"ע יום י"ו לירח אב שנת הרכ"ו ליצירה (בצרור) החיים [17].

כתשעים שנה אחרי כן נראת ששפת אשכנז היתה שנורה עוד בקרב האשכנזים באנדרינופלא על פי מופת העדות אשר נתקבל בבית דין בעיר ההיא: במותב תלתא כחדא הוינא... כד אתא קדמנא רבי שבתי די קאשטרו י"צ, ואחר היום וההתראה אמר בפנינו בתורת עדות, איך בחיות ששמע שנתרג אחיו מוביה קאשטרו שם לדרך פעמיו, והלך לרידושטו (קרוב לאנדרינופלא וחוק הים לעיר הואת, נקרא בתורכית תיקיר דאג)... ויהודי ההוא בכל תוגרמה שהיה פוגע היה אומר לה: והו אחיו של פלוני השרף (שלחני)... או אמרה: זאב'לי! זאב'לי! (אמלל! אמלל!) ששמעתי מפי עבד אשכנזי איך בהיותו רועה הבקרים והולך אחריהם, ראה לזה השרף ארמוני קצר הקומה נהרג... והיא השיבה: הנה הוא עבד תוגר פלוני אשר הוא דר במקום פלוני. או הלכו שניהם וקראו עמהם יהודי אשכנזי אחד שילך עמהם לבית התוגר ההוא ולא מצאו את העבר ההוא כי עדיין לא בא מן השדה... היום יום ששי שלשה ועשרים לחדש... שנת השי"ו ליצירה פה העירה אנדרינופלא והכל שריר וקיים [18].

שאלוניק—האשכנזים התישבו בשאלוניק במעט בעת ההיא אשר התישבו באנדרינופלא, וימים רבים טרם נאחזו בה נרושי חצי האי הפיראני. הראשונים אשר באו היו מבאואריא אשר בנו הקהל הנודע בימי קדם בשם ק"ק ורנק או ורנקבורג וק"ק אשכנזים, וכהיותם במספר רב יותר מתושבי העיר מקדם היונים, השפיעו עליהם מרוחם ומנהגיהם, וכבוא הספרדים יסדו עדה בפני עצמם. ואלה דברי ר' שמואל די מדינה על המאורע הזה: וכמו שתמצא היום בשאלוניקי העיר הגדולה אשר היא עיר ואם בישראל שהספרדים הם בית דין בפני עצמם, והאשכנזים בית דין בפני עצמם, אלו נוהגים מנהגיהם בכראשונה ואלו נוהגים... והדבר ירוע שהיה מפורסם שהאשכנזים קדמו לישב בשאלוניק, ואם כן היה ראוי לנדור כל הבא אתריהם למנהגם... אלא שעם כל זה מצאתי ראיתי מה שכתב הגאון מוהר"ר יעקב ן' חביב זכרו לברכה בנידון שלנו, וזה לשונו: בוחן לבות הוא יבין, דאי לא דמסתפינא מקול המולה, הייתי אומר שראוי לשום נגד פנינו מאמרם ז"ל על לא תתגודדו, לא תהיו אגודות אגודות, וכיון שגרושי אישליא היושבים עתה פה גם כל יושבי רומניא יצ"ו אחינו אנשי גלותינו לא היו מכשירים בדיקה בנפיחה, גם אנחנו נחזיק מנהגם הטוב, כפי מה ששנינו נותנים עליו תומרי המקום שהלך לשם וכו', ומיראת ההמון מנעתי מזה, גם לסבת עצמית, כי בבואי הנה מצאתי חכמים ספרדים חסידים ואנשי מעשה ובפרט אביר הרועים זקן ונשוא פנים החכם השלם כה"ר שמואל פיראנקו ז"ל, גם החכם השלם הנעלה רו'

---

[17] שם דף ט'. שם המשפחה נשיא, לפי הנראה, הוא שם משפחת Fürst הנחוג אצל האשכנזים.

[18] שו"ת מהריב"ל חלק כ' סי' קל"א.

יהודה בן באן בנשת וחכמים אחרים מנהיגים על פי התורה והמנהג, ולמה לי להכנים עצמי בין ראשי ההרים עכ"ל. הרי שאלו נאוני עולם לא חשו למשנת נותנים עליו חומרי וכו', גם הרב כמוה"ר יעקב ז"ל שתק והודה לדבריהם. ומה שנראה לעניות דעתי ולקוצר השגתי טעם בזה, שאפשר שלא אמרו זה רק ביחידים או יחידים, שבאו למקום החומרא, שהם בטלים לגבי בני העיר אשר באו שם... אבל כאשר הם קהל בפני עצמם, הרי הם כאילו יושבים אלו בעירם ונוהגים כמנהגם, ואילו בעירם ונוהגים כמנהגם, ואין כאן מקום ללא תתנודדו... ואם כן הדברים, קל וחומר אנו יושבי העיר הזאת שאלוניקו הספרדים, שכשבאנו בכאן מצאנו האשכנזים, ישמרם אלהים, שלא היו אוכלים בשר על ידי נפיחה, והיה לנו לקבל חומרות המקום שבאנו בו, עם כל זה נראה לחכמים ההם קדושים אשר בארץ המה נ"ע ונם הגאון מוהר"ר יעקב חביב וצ"ל הודה לדבריהם, אף על פי שלא היה נראה לו כך מתחלה [19]. ובכן נהגו הספרדים הנפיחה בשאלוניק עד היום הזה.

מלבד זה עוד חילוקי דעות אחרים היו בין האשכנזים והספרדים. כי האשכנזים היו אוכלים חלב הנקרא חמש אצבעות, ובעל הזכרונות יספר: וכמו שהוכחנו בשלוניק יע"א באיסור חלב ואיסור נפיחה, שהללו עושים כפי סברתם, והללו עושים כפי סברתם, ולא היה אדם מעולם פוצה פה ומצפצף, גם בשלנו טעם הרוב שהרי בית דין האשכנזים יע"א הם מיעוטא, ומקילים בחלב בנזכר ואין אנו (הספרדים) אוכלים מפני זה בבתיהם, והם לא היו אומלים בבתי ספרד מפני הנפיחה [20]. גם מנהג הכתובות היה משונה אצל האשכנזים בשאלוניק מאשר אצל הספרדים, שכותבים בכתובה בזה האופן, שאם חס ושלום תמות האשה בשנה הראשונה אחר החופה בלא ילדים, הבעל יחזיר כל נדוניתה ליורשיה, ואם בשנה השנית יחלק הבעל עם היורשים הנדוניא, ואם בשלישית יחזור הענין לדין תורה [21].

קהלת האשכנזים היתה בקרבת ק"ק פוליא, ובימי ר' שמואל מדינה נפלה קטטה בין שתי העדות על הדבר הזה, כי יחיד פולייסי היה לו חזקה בחצר שהיה דר ר' דוד אשכנזי שקנה ממנו, ויש לו חנות ופתח החנות פתוח לבית שער, והיחיד הפולייסי קנה מחדש בית מק"ק אשכנזים ובאותו בית יש בית שער שהיה חלון ופתח יצא לבית שער ר' דוד אשכנזי, ורצה הפולייסי לפתוח החלון שבעת שקנאו היה סגור, ושכנו התנגד לזה עד שהוכרחו לעמוד לדין יחידי שני הקהלות, והדין היה עם הפוליסיים.

בין ראשי העדה האשכנזית היו ר' שמעון אשכנזי מפרנקפורט מחבר ס' ילקוט שמעוני, ובנו ר' אליעזר השמעוני, ר' יהודה הברליני, שהיה איש עשיר והונו עלה יותר ממאתים אלפים לבנים ולעת זקנתו הלך לארץ ישראל, ר' דוד הלוי אשכנזי, ור' בנימין בן רבי מאיר הלוי אשכנזי מנורנברג, שהיה קודם לבן רב העדה האשכנזית בסופיא ואשר האריך ימים, וכסוף ימיו הדפיס מחזור אשכנזי בשנת ש"ם [22].

המרפים ומחוקק בצלאל הלוי אשכנזי היה גם הוא מגדולי העדה האשכנזית

---

[19]) שו"ת מהרשד"ם (ר' שמואל די מדינה) חלק יורה דעה סי' מ'.
[20]) שם, שם סי' קנ"ג.
[21]) שו"ת מהריב"ל (ר' יוסף בן ל"ב) חלק שני ס' כ"א.
[22]) ראה לעיל הערה [6]).

בשאלוניק, אחריו עמד בנו סעדי הלוי אשכנזי בבית הדפוס ההוא, ועד היום הזה מבני בניו סעדי הלוי מחזיק בית דפוס ועורך מכתב עתי שבועי „לה איפוקה".

קושטנדינא—בעיר הבירה התישבו האשכנזים אחרי הלכדה על ידי התורכים. קרוב לשנת רמ"ג היתה בה כבר עדה אשכנזית נכבדה, כי כן נראה כי בין ארבע העדות בקושטנדינא, אשר ערך אליהן ר' יוסף קולון ממנטובה אגרתו, נזכרת גם האשכנזית, וקודם לכן נודעו לנו בין מתנגדי הרב הגדול ר' משה קפסאלי, אשר מפלו עליו שקרים להשפיל כבודו. גם שני האשכנזים, ר' אשר בן רבי יצחק הכהן אשכנזי ור' אשר מקולנויא אשר אשר חתימת יד המעלילים על רב הרבנים האשכנזים בקושטנדינא, [1]בן הצרפתים אשר התישבו בתחילה באשכנז ונדדו אחרי כן עמהם לארץ תורמה השפיעו על התושבים היונים אשר קבלו מנהגים רבים עד אשר התבוללו עם הספרדים. ולפי הנראה הם ישבו בתחלה ברבע סטאמבול ואחרי כן נפוצו ברבע האסקיואי ואורטה קיואי. ימים רבים עמדת הערה האשכנזית בפני עצמה ומקרכה יצאו אנשי שם אשר הצטינו בקרב אחיהם בני הגולה, ופעולתם תבא לפנינו בהמשך החבור הזה, כמו ר' אליה הלוי הזקן רבו של ר' אליה מזרחי (הרא"ם), ר' אליה הלוי הבחור, שלמה מידיסקי או אשכנזי, המדפיס ר' יונה בן ר' יעקב אשכנזי וכו', ופוף סוף נגררה אחרי הספרדים, אך עקבותיה נשארו ונודעו עד היום בין תורכיה למכביר, כי המנהג הוא בעיר הזאת (קושטנדינא) שכל העיר כקהל אחד ונעתקים מקהל לקהל כרצונם, ואפילו בשאלוניק, שכל איש ואיש מדבר כלשון עמו, וכשבאו מן הגירושין כל לשון ולשון קבעו קהל בפני עצמו, ואין יוצא ואין בא מקהל לקהל, וכל קהל וקהל מפרנסים עניי לשונם, וכל קהל וקהל נכתבו בפנקס המלך לבדו[23],—על כן היתה התבוללותם עם הספרדים יותר נקלה מאשר ביתר ערי המדינה.

מלבד הערים האלה התישבו האשכנזים במספר יותר קטן בערי המוריאה וערי אסיא הקטנה, ובפרט בעיר בדוסא ומנגניא, ומקרבם יצאה משפחת הרבנים לפפא, וביניהם הצטין ר' אברהם לפפא מאריה דאתרא במנגניא וקרוביו אשר ישבו באומיר.

מן האשכנזים האלה, אשר בקרו ארצות הקדם ושבו אחרי כן לאשכנז בימים ההם, נודע לנו ר' שלמה זנגויל, אשר היה באי קנדיא והביא עמו צוקר קאנדיל ואכלו הרבנים עמו בעיר ניאוטשש ביום טוב אחרון של פסח[24].

IV) מנהגי האשכנזים בין הספרדים:

א) בספרד היו נוהגים בברכית השחר וזמירות לכפול סוף פסוק לכל מזמור ומזמור (טור אורח חיים סי' נ"ב). ועתה נהגו כמנהג האשכנזים שלא לכפול אלא פסוק אחרון שבסוף כל המזמורים שהוא כל הנשמה תהלל יה הללויה, כדי להודיע שנגמרו המזמורים של סוף תהלים (בית יוסף שם).

ב) בספרד היו נוהגים לומר בכל יום מזמור לתודה גם בשבתות וימים טובים, ועתה מנהגנו כמנהג האשכנזים שלא לאמרו בשבת ויום טוב. ובבר נשאלתי מחכם אשכנזי נדול, דלפי הטעם דאין תודה קרבה בפסח ובערב פסח וב"ה לא היה לנו לומר מזמור לתודה בימים האלה, ובתשובה שהשבתי לחכם הנזכר בחבתי טעם נכון לזה" (ר' חיים בן־ויניסתי כנסת הגדולה אורח חיים סי' נא ע"ח).

---

[23]) שו"ת מהריב"ל (ר' יוסף בן לב) חלק ב' סימן ע"ב.

[24]) שו"ת כנסת הגדולה חלק א' סימן תס"ו ע"פ דרישות מהרי"ל וספר הפפה (הלכות פסח).

נ) „בספרד ובקושטנדינא היו נוהגים לומר מומר שיר ליום השבת גם כן ביום טוב. ולא ראיתי מוחים, ושמעתי אומרים הטעם דאין לשנות המומר דאין חשש דאיברא המומר זה נתקן ליום השבת ואנו אומרים אותו אף ביום טוב מפני ששייך גם כן ליום טוב, ועוד שמעתי אומרים דגם יום טוב נקרא שבת בדכתיב וספרתם לכם ממחרת השבת" (שם סימן נ"א סעיף ד'). ועתה המנהג פשוט לפי האשכנזים בכל תורכיה שמתחילים ביום טוב ממוב להודות.

ד) בקהלות אשכנזים בסופיא שאלוניק, אנדרינופלא, וקישטנדינא מראים עור היום הספר־תורה לעם אחרי הקריאה לפי מנהג אשכנז.

ה) הספרדים לא היו אומרים קדיש יתום בשבתות ימים טובים וחול המועד. הרומניוטים היו אומרים אותו רק בחול המועד (שיי כנסת הגדולה חלק ב' סי' ת"ג סעיף ד'), אבל עתה נוהגים לאמרו גם בשבתות ומועדים, על פי מנהג אשכנז, בסוף התפלה, ובסופיא נוהגים גם באמצע.

ו) הספרדים היו אומרים קדיש בין קריאת ספר תורה להפטרה במנחת יום כפור, ועתה בטל המנהג.—„וכיון שכן הוא מה לנו ללכת אחר מנהג האשכנזים, מאחר שמנהג ספרד היה לאמרו? ואם ראה תראה לרבי' המחבר ז"ל בספר הקצר בסימן תרכ"ב במנחת יום הכפורים לא באר שאומרים קדיש אחר קריאת התורה קודם ההפטרה, אפשר שסמך על מה שכתב כאן בבית יוסף בשם שבלי הלקט בסתם משנה, ומה שטעון בעל הלבוש בסימן הנזי שהטעם שאין אומרים קדיש אחר הקריאה כמו בשחרית כדי שירעו העם שהניע החזן לפני העמוד, ויתחילו להתפלל שמנה עשרה מיד אחרי הקריש, אין זו טענה למנוע שלא לאמרו אחר קריאת התורה ביום שיש בו הפטרה, שאין אנו אומרים שיאמרו אותו אחר קריאת התורה ולא קודם י"ח, כדי שיצדק טעמו, אלא מבוקשנו שיאמרו אותו קודם קריאת התורה וקודם י"ח מאחר שההפטרה מפסקת ביניהם, כדברי שבלי הלקט. ואומר אני דגדול הדור שבכל זמן וזמן אחר שהונהג המנהג הזה לא היה מדקדק בדבר, לפי שברברים כאלו היו טומכים על השליח ציבור, שהם מומחים וידעו במנהגיו ובאומנות שלהם טפי מנן, ואולי איזה שליח צבור היה אשכנזי והיה מנהגו שלא לאמרו כמנהג אשכנזים, ומשם נתפשט המנהג, או שראו בספרדים במנחת תשעה באב שאין אומרים קדיש אחר ההפטרה, גם במחזורי ימים נוראים נדפסה ההפטרה, תבף אחר קריאת התורה, והנהינו כן ורבני הדור לא היו מדקדקין בזה" (שיי כנסת הגדולה חלק א' סי' רצ"ב סעיף א).

ז) בספרד היו אומרים במוסף שבת למשה צוית, ובאשכנז „תקנת שבת" (בית יוסף א"ח סי' רכ"ז), ועתה כמעט בכל ערי ארצות הקדם אומרים „תקנת שבת".

ח) בספרד לא היו אומרים לאל אשר שבת ביוצר של שבת (מור א"ח סי' רס"א), ועתה אומרים אותו על פי מנהג אשכנזים (ראה שלחן ערוך סי' רס"א הגהת מור"ם).

ט) בספרד היו הכהנים עולים לדוכן במנחת יום כפורים, בהיות תענית, ואין חוששים שמא ישתכרו, אבל עתה נהגו שלא לעלות ע"פ מנהג האשכנזים (מחזור של יוה"כ מנהג ספרד ד' ווינא, במנחה).

י) האשכנזים היו נוהגים שלא לאכול אורז בפסח (והוא לקוח מן המרדכי) לא מפני שהיו סוברים שמחמיץ אלא מפני טעם העירוב (כנסת הגדולה אורח חיים סימן תנ"ג), ועתה נמשכו הספרדים אחריהם ונהגו במוהם איסור.

יא) שני פיוטים לימים הנוראים לקוחים מן האשכנזים.

האחד הוא: „ונתנה תוקף קדושת היום הזה" (לר' אמנון הקדוש ממגנצא),
והשני הוא: אם אפס רובע הקן,
אהל שכן אם רקן,
אל נא נאבדה, כי על כן
יש לנו אב זקן וכו' (ר' אפרים אשכנזי מרגנסבורג).

V) מלות אשכנזיות בשפה היהודית־ספרדית.

גוגיל, כדור קמח עגול משוח בדבש (Kugel).
בוליסה, (בעלת הבית) אשה נכבדה (שם משובש מבעלת־בית ע"פ המבטא האשכנזי המשתת Bala-Bussta, ונקצר). בקושטנדינא יאמרו בקצור בס"ה.
ב'אקסי, נכאת, צבע המנעלים (Wachs).
ייה, כן, הן, (אשכנזית Ja).
יארצייט, יום מות קרוביו של אדם, הלמוד למנוחתם (Jahreszeit).
פלאיב'אסט, עט עופרת (נשתבש מהמלה האשכנזית Bleistift).
חאבאיקו, לבוש ארוך, חוץ מן הנהוג אשר ישאו החפירים.
פאנטילה, יריעות ארוכות וצרות (Band).
פאנטילה, תולעת הבטן (Band-wurm).
רויבסה, אשת הרב (המלה רב ע"פ המבטא האשכנזי Ruv או בלשון נקבה רבנית).
שלימילאה, בשר מבושל עם בצלים, (שם המאכל בעצמו יוכיר מקור אשכנזי יהודי).

VI) שמות משפחות ממקור אשכנז.

אלימאן—Aleman (אשכנזי).
אשכנזי—שם משפחה היותר פשוט בכל ערי ארצות הקדם.
בוני, בונא—מעיר Bonn (פרוסיא).
גארמיזאנו—מעיר גרמיזא (Worms)
גוטה—ממדינת Gotta
זאלמאן—Zallmann.
חזן—שם משפחה אצל האשכנזים והספרדים.
טאנ"יר (קלקול המבטא Deutscher, Teudscher).
טיאנו, טאני—מעיר Tann (באוריה).
טידיסקי—(אשכנזי, בשפת איטליאנית Tedesco).
ליפפא, לוריא—שם נהוג אצל האשכנזים והספרדים.
מאנדיל—שקר (Mandel)
מלמד—שם פשוט אצל האשכנזים עד היום.
מולי—מן Müller.
פ"ינץ או פ"ינצו—שם משפחה ממקור אשכנזי.
קאלמאן—שם אשכנזי.
בכר (צריך להקרא בַּכַּר או בָּבַר)—שם נפרץ עד מאד בכל ערי ארצות הקדם בין היהודים, והוא ראשי תיבות בן כבוד רבי. וידוע כי התואר רבי היה נהוג רק אצל

האשכנזים, בעוד אשר הספרדים היו מכבדים רבניהם וגדוליהם בתואר „חכם". הנדה עממית תספר, כי ה„בכרים" אבדו משפחותם או שם משפחתם, וברור הוא כי האשכנזים אשר הספרדו עובו את שמותם האשכנזים, אם מאשר מבשאם היה קשה עד מאד בפי הספרדים, או על כי בהיותם מוזרים עוררו לענ אותיהם תושבי ארצות הקדם. בנהוג שבעולם אם יקרא איש יצחק בכר אברהם, בנו יקרא אברהם בכר יצחק, ונכדו גם כן יצחק בכר אברהם, וכן חוזר חלילה שם האב הראשון.

VII) בתי תפלה שנשארו עד ימינו אלה והנושאים שמות אשכנזים.

בקושטנדינא: ק"ק אשכנזים (ברבע אורטה־קיואי), ק"ק אלאמאן (ברבע האם־קיואי), בשאלוניקי: ק"ק אשכנזים, באנדרינופלא: ק"ק אשכנזים, בסופיא: ק"ק אשכנזים.

הערה. מלבד האשכנזים אשר התבוללו בין הספרדים, נמצאו עוד אשכנזים מקרוב באו בארצות־הקדם אשר יחזיקו עדות נפרדות מיתר היהודים. והם בערי בילוגראדו, רוסנזוק, סילימטרא, סופיא, קושטנדינא, (ברבע נאלאטה), אזמיר (סמירנא), בארות (ביירוט), חיפה, יפו, ירושלים, חברון, צפת וטבריא.

ציון ו'. בני מולדו־ואלאכיאה.

יהודי אונגריא אשר נדדו לוואלכיאה בשנת קל"ו (כאשר הזכרנו בבר, ציון ג'), הוברחו קרוב לשנת רב"א לעזוב הארץ החיא, אשר פתחה לפניהם שעריה קרוב למאה שנה, ולבקש מפלט מרדיפות המלך הוואלאכי האבזרי ולאד החמישי מנגד לארץ מולדתם החדשה אשר הקיאה אותם לתורכיה.

אל יהודי אונגריא נספחו לפי הנראה גם ילידי הארץ מקדם, ויתישבו בערי ניקופול ובפליבנא ואולי גם סופיא, ואף כי מספרם לא היה רב ולא יכלו ליסד עדות בפני עצמם, בכל זאת השפיעו מרוחם על תושבי הערים האלה מקודם ואלה אשר באו אחרי כן, ועקבותיהם נכרו ימים רבים בין יתר אחיהם.

בשאלה אשר נשאל ר' ברוך קלעי מרבני שאלוניק קרוב לשנת ת' מעיר ניקופול, שהובאה בספר „נט מקושר" כתוב: אחר שכתבתי באו לידי תשובות הרב בעל מקור ברוך (לרבי ברוך ב"ר שלמה קלעי—איומיר ת"ט) וראיתי בסי' ט"ו דנשאל על עיר ניקופול שהיו קורין לנהר שלה מימי קדם דונאלו, ועתה נשתקע שמו בין היהודים וקורין אותו טונא, וכן בין הישמעאלים, איזה שם יכתבו בנט, הראשון או האחרון? והשיב באריכות וכו', אמנם נראה לי דלא סיימוה קמיה דהרב מקור ברוך, דהנה ידענו הרבה עיירות אשר הן בנויות על שפת הנהר שקורין עתה טונא. והן עיר בודון (בודה פישתה) ועיר בילוגראדו, ועיר וידין, ועיר ניקופול וכו', עיר בודון ועיר בילוגראדו שניהם יושבים על נהר טונא, והוא אחד, מבל מקום בעיר בודון כותבים דונאי וחלוף הלשון תלוי בלשון המדינות וכו'... נהר שקורין עתה טונא, ומלפנים היו קורין אותו דונאלי וכו', מיהו נכון הדבר לכתוב דיתבא על נהר דונאלי דמתקריא טונא וכו' [1].

---

[1]) ר' משה בן חביב „נט מקושר" קושטנדינא (אורטה־קיואי) תע"ז, סי' קס"ח ופי' קס"ט. גם צריך להעיר כי בפי כל העמים אשר ישבו על גדות נהר הדאנוב היא נקרא דאנוביוס Danubius או איסטרוס Istrus (רומית), דאנויוס (יונית), דונאי Dunay (אונגרית ורוסית), דונאבה Дунава (בולגריות). טונא (תורכית). והשם דונאלי או דונאדי Dunare הוא רק וואלאכית.

גם מעיר סליבנה שאול שאל רב העיר ר' יוחנן בכ"ר אהרן את פי ר' שמואל מדינה בשאלוניק קרוב לשנת ש"י (כן מובן מן התשובה שהשיב בראשית ימי עלומיו) על ענין יהודי אונגריא האלה, וזו תמצית דבריו: ראובן נשא אשה והכניסה לו בנדוניא י"ח אלפים לבנים בין הכל, והוא הוסיף ובתב לה בכתובה מאתים זקוקים, כי כך מנהג אונגריאי [2], לכתוב לשון זקוקים... ועתה באה האלמנה לגבות הכתובה ואומרת שהמאתים זקוקים הם עשרת אלפים לבנים עוטמאני, וחזן הקהל שהוא סופר הכתובות אומר שאינו כן אלא שהם עשרים אלפים באניש [3], גם יש אחרים שאומרים כן, אחרים אומרים שהם עוטמאני, הדין עם מי? עוד יש לדעת, כי בכתובה אינו כתוב כמנהג הספרדים משלשלי אנב מקרקעי, אלא אנשי אונגריא כותבין בין נכסי דאית להון אחריות, ובין נכסי דלית להון אחריות, כלהון יהון אחראין וערבאין... עוד ספק שמנהג האונגרוש כתקנת שום, שאם האשה נעדרת ומתה בשנה ראשונה, או ישיב הבעל כל הנדוניא ליורשים, ואם בשניה יחלקו הבעל ויורשיה, ובשלישית דין תורה הבעל יורש את אשתו.

ובתשובת השאלה הזאת אמר ר' שמואל די מדינה עם הספר: ועל כן אני אומר כל מה שאני אומר, היינו אם לא יהיה מנהג מנגד לדברי, כי אם יהיה שם איזה מנהג שיתנגד לדברי אלה, והוא שיהיה מנהג פשוט, ודאי שמנהג מכטל הלכה בדברים אלה, ומשנה שלמה בנט פשוט כתוב בו זוזין מאה דאינן סלעין עשרין אין לו אלא עשרים וכו', ומכאן כתב הטור ח"מ וזה לשונו: היה כתוב בו לשון דמשתמע כך וכך הולכין אחר הפחות, ואם כן בנ"ר אי איכא ספקא אי זקוקים אלו הם עשרים אלף אוטמאניש או באני ירה על התחתונה כל עוד שאי אפשר להתברר [4].

נודעי ואלאביה ננרו אחרי הספרדים ויתבוללו עמהם ולא נותר כי באו אל קרבם, ובכל זאת עוד היום נכרו עקבותיהם בין יהודי ארצות הקדם שם משפחת „לופו" (Lupu), הוראותו ואב בואלאכית (מושב המשפחה הואת בימי קדם היה בעיר סליבנה).

עקבות איזה מלים ואלאביות בשפה היהודית ספרדית:

בראנה (מלבוש) מן המקור Imbracare לבוש.

דיזבראנאר (חסר הלבוש)—Desbracare.

מאקאריי—(לוא) Macari.

ואלאבו (נוצרי)—שם נרדף עם נוצרי.

שו דיאראה שו דיבאראה (פתגם עממי להוראת יחידי במינו, שאין לו אחר בלעדיו, למשל: אם יהיה לאיש מלבוש אי דבר אחר שאין להחליפי, מקור הפתגם הוא מן השפה הואלאכית si de jarna si de vara ומחורף, ומקץ, כלו' שאין אחר בלעדו והוא משמש גם לחורף גם לקיץ)

ציון ז'. בני ארצות הסלאוים.

בין היהודים ממקור ארצות הסלאוים אשר התבוללו עם הספרדים בארצות הקדם, החלק היותר נדול בלי ספק היא מיהודי בולגריא אשר ישבו במדינה ההיא

[2] Ungurii אונגרים בלשון ואלאכית.

[3] באניש Bani שם מטבע ואלאכית, ובשפה הואלאכית (רומנית) כנוי לכסף.

[4] שו"ת מהרשד"ם חלק אבן חעזר סי' קפ"ו.

עוד טרם נספחה לקיסרות העותמנית בשנת קנ"ג, הן אמת כי מרבית יהודי בולגריא היו רומניוטים ודברו יונית, אך לעמת זה חלק אחר, אם גם יותר קטן במספר, נחשבו לבולגרים ורברו רק שפת הארץ בביתם.

מלבד אלה קרוב לשנת רנ"נ באו נודדים רבים מרוסיא ופולניא לתורכיה [1], כי נתנרשו על ידי המלך אלכסנדר. פרטי הנרוש ההוא נעלמו ממנו, אך בל מה שנודע לנו בברור הוא, כי משפחות רבות מערת הרבנים והקראים באו לתורכיה, ולכבודם חבר הקראי רבי כלב אפונדפולו ב' קינות בשנת הרנ"ה „על אשר נגרשו עם ה' מארצות הלועזים ומארצות רוסיא ולימווא שגורשו אתכ"ה לחרבן בית שני" [2].

קרוב לימים ההם באו גם כן קצת משפחות מגאליציא ומביהם לתורכיה, אך אלה, כמו נודדי רוסיא ופולניא, היו מתי מספר, ובשום אופן לא היה ביכלתם ליסד עדות נפרדות בפני עצמן, ומיד אחרי בואם התבוללו עם ילידי הארץ הרבים מהם, ובמל זאת עקבותיהם נכרים עד היום בין יהודי ארצות הקדם.

א) שמות משפחות:

וילנה—מעיר ווילנא (Wilna).

וארשאנו או וארסאנו—מעיר וארשא (Warsawa).

פולאקו (Polaco)—ממדינת פולוניא.

פראג או פראגי—מעיר פראגה (Praga).

קאלמי Colmi—לפי המבטא האשכנזי מלפנים ועתה Colni לפי המבטא הספרדי מעיר קולומיא (Colomea).

ברודו—מעיר ברודי (Brody)

רושו או ריסו (Russo)—מארץ רוסיא.

ב) תכינוי פולאקו או ליחלי:

יהודי ארצות הקדם יכנו כמעט את כל האשכנזים (יהודים) פולאקו או ליחלי, וכן התורכים בעצמם ימנו את האשכנזים להבדילם מן הספרדים „ליך יהודי" (או יהודי פולאני), ובן בקללם אותם: פויליש ממזר! שהוא כמו: פולאני חריף (כי הספרדים ישתמשו בשם ממזר בשפה ההמונית במקום חריף).

ג) מלות סלאויות בשפה היהודית-הספרדית:

דיסטי או טיסטי—עשור, אנודה של עשרה נגזר מן Десть (עשרה).

---

1) האמת שקודם לכן עוד בהיות ישראל בכפרד נדדו לפעמים יהודי רוסיא וביהם לספרד קרוב לשנת ס' לאלף ששי והתבוללו עם הספרדים, אך הנדודים ההלה היו פרטיים, או יותר טוב מקריים, כאשר יספר ר' אשר בי"ר יחיאל: „... וידוע לכל חברתנו שפיום בואו לכאן לא בא שום אדם ששמו ר' אשר ללמוד אלא אותו ר' אשר בר סגי, הוא היה מארץ רוסיא, ובא לכאן עם בחור אחד ושמו ר' ראובן, והיה מארץ בייהם" (כלי הראש כלל נ"א ב'). לעמת זה נראה יהודים רבים המכונים רוסו יושבים בתורכיה מימי קדם ועד היום הזה, וזה יראה למדי כי באו מרוסיא ישר לתוגרמה. השם היותר קדמון תגודע לנו הוא ר' אברהם בכ"ר מנחם רוסו, אשר חי בעיר ארטה בשנת רפ"א, כי בזכרון העדות הנעשת בעיר ההיא בכ"ט אדר שכ"א נאמר כי לפני ארבעים שנה על מעשה שהיה בין חרבנים בעת ההיא היה גם ר' אברהם רוסו וכו' (מהרשד"ם חלק אבן העזר סי' ן')

2) גן מלך כ"י לר' כלב אפונדופולו (ביבליותיקא בפטרבורג).

נ׳אשקה–מין כוס לשתות הקאפי (Чашка)
מיג׳קה–דוב (רק באיזה מקומות) (Мишка)
קונ׳קה–כלבה ננזר מן השם Куче (כלב)
זולוטה–כנוי שם מטבע רק אצל היהודים (ע״ם הרוב 3/4 נרוש) Zolota (פולנית). הפתגם אומר: דאר איל נרוש מומאר לה זולוטה,–נתון נרוש, שהוא שוה ביותר, וקחת הזולוטה, שהוא שוה במועט, רק כדי שאפשר יהיה לבקש תואנה.

ציון ח. בני נאוארה ופריבינצא

חלק גדול מיהודי ספרד אשר גרשו בשנת רנ״ב נדדו לארצות הקרובות נאוארה ופרובינצא, אך המנוחה הזאת היתה עד ארגיעה, כאשר הבאנו הענין בתוך החבור. בשנת רנ״ז הודיע מלך נאוארה גלוי לכל העמים ונם במכתב לאמר, כי יהודי ארצותיו יש להם לבחור או להשתמד או לצאת מארצו בעוד ימים מעטים, ובעל הזכרונות ר׳ יוסף הכהן מספר (דברי־הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומן התורי ח״א דף מ״ט): ולא נרשם (בשנת רנ״ב) מלך נאוארה מארצו, וילכו שם מהיהודים אשר באראגון רבים לשבת. ויהי לתקופת השנה ויבקשו האנשים אשר ננע אלהים בלבם לצאת מכור הברזל, כי יראו לנפשם, ויתנם מלך אראגון עבור, ויבאו באניות עד פרובינציאה וישבו באויניון ימים אחדים. ויהי בתוך הבאים דון בונאפים דודי ואשתו אירוביטי ובתה דולצה בנעוריה בית אביה ובניו ודון אברהם אופיציאל ואשתו מירה, ועוד רבים אחרים אשר לא אשא את שמותם, וימצאו שם את אבי במה״ר יהושע הכהן מן הבהנים אשר יצאו ממצודת אויטי (Hueti) ויתנו לו את מרת אמי דולצא לאשה, ולא ארכו להם שם הימים וילכו משם תורמה וישבו שם עד היום. ויהי לימים עוד וינרש המלך את הנשארים בנאבארה ולא יכלו לצאת, סנר עליהם הדרך וימירו את כבודם בלא יועיל וידחו מעל ה׳ אלהי ישראל, נם היהודים אשר במלכות פרובינציאה נורשו ולא רצו לצאת וימירו את כבודם בזדון בלא יועיל וישבו שם עד היום, לא נשארו בפרובינציאה כי אם היושבים באויניון ובערים אשר לאפיניור שם, ומעטים מן המעטים לקחו בלי גולה בידיהם ויצאו מעיר אל עיר וממדינה למדינה עד אשר הגיעו לתורכיה. תקנו סימן לשנה נז״ר, וינזרו מקדשי בני ישראל [1].

רוב גולי נאוארה התישבו בשאלוניק וייסדו עדה נפרדה אשר עמדה ימים רבים.

מן המדינה השכנה פרובינצא נדדו נם בן מתי מספר לתורמה בתור אנשים פרטים קרוב לימים האלה, ויתישבו אחדים מהם בעיר הבירה קושטנדינא [2], ומרביתם בשאלוניק ושם יסדו עדה בפני עצמם.

בשנת ש״י שלחו יהודי ממשלת פרובינצא, אשר חיו חיי צער וסבלו צרות רבות, שני אנשים מקרבם לעיר שאלוניק לראות את הארץ ולדרוש עצה מאת אחיהם יוצאי מדינתם אשר התישבו קודם לכן, אם טוב להם לבוא שאלוניקה. ערת שאלוניק ערבה

---

[1] מאמר על חכמת ההגיון לר׳ אברהם שמטולו הטורטגזי, כ״י בביבליותקא בעיר ליידן (הוללאנד).

[2] בסוף ספר השרשים לרד״ק הנדפס בקושטנדינ בשנת רע״ד כתוב, כי בין האנשים אשר חזילו סכמתם בעור החדפסת נמנח גם ר׳ אברהם הברושאת פרווינצאל.

בעת ההיא מכתב נלוי ליהודי פרובינצא באחד באלול שנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשר כנוסח המכתב אשר ערך מאה ועשרים שנה לפני כן ר' יצחק צרפתי מארדינופלא ליהודי אשכנז:

שלומי אמוני נאמני המוני מחנה קדושה, האבן הראשה... אחינו גלות ירושלם אשר בכל גלילות פרובנציא, ה' יתן אמֶר: לא תאונה אליכם רעה ולא תשאו עוד חרפת רעב בגויים אמן.

שני אנשים עבריים טובים השנים שלוחי השגחתכם (כן נקראו בארצות הקדם הועדים המשניחים על עניני הצבור) לתור לכם מנוחה באו אלינו, ובראות אותם שמח לבנו ויגל כבודנו, אך בשרנו עלינו יכאב, בשמענו עול העמים וצרת הגלות אשר השתרנו עלו על צואריכם, ובכל זאת לא שוה להם ועוד ידם נטויה לאמר גרש ינרשו. על זה היה דוה לבנו היינו שומעים כי גבר איב—אך תהי זאת נחמתנו לה' אלי (אלהי) הרחמים, שבח ראוי לו והודאה סלה—כי הביאנו ער הלום אל ארץ רחבת ידים, אשר לא במשכנות (במסכנות) נאכל בה לחם... לא יחסר כל בה, והנה כל הארץ לפניכם, במיטב הארץ תשבו אתנו, ואם יש בכם אנשי חיל, אשר חלק להם עשר וכבוד, שבו וסחרוה והאחזו בה, והעניים והאביונים אשר אין להם על מה שיסמכו, כאן ימצאו מנוח לכף רגליהם באומנות נקיה, לא ירעבו ולא יצמאו, ולא יכם שרב השעבוד והגלות, כי הטה ה' את חסדו עלינו ויתננו לחן לחסר בעיני כל הגוים אשר אנחנו בקרבו (בקרבם) ער (ש)כמעט יקראו לנו שם יחרש פדויי ה', לאפם הגלות ושעבוד התורמי עלינו, עם חכם ונבון, ראו בעיני בהנתכם (בינתכם; לפי הגהת "ליב": בחינתכם) וחכמתכם, כי לא הצגנו לפניכם אחד מני אלף מן כל הטוב אשר היטיב ה' לנו בגלילות הללו בעשר וכבוד כאשר השלוחים החשובים... יביעי ידברו, את כל אשר בעיניהם ראו, קחו מפעלות ה' נורא עלילה עליו, כי אין מלה בלשוננו לעלות (להעלות) על ספר, רוח והצלה עמד ליהודים במקום הזה, על פיהם תחנו ועל פיהם תסעו, ולא תאמינו דברינו, כי אהבתנו בכם (לכם) מאהבת הערב ולא מאהבת המועיל, רק מאהבת הטוב כמה שהוא טוב, כלנו בני איש אחד נחנו, והנה ערתנו הקטנה (עדת פרובינצא) בכמות משאר קהילות הקדש (בעיר) ואם חפץ ה' בנו והיינו למחנה גדולה, מעטה תהלה בארץ, גם הינו (הגנו) קרובים לכם, ותהיו קרובים אלינו, כי ש"ל (שבח לאל) גם שב גם ישיש בנו, להנחיל אוהבינו יש ה' במקום הזה ואוצרותיהם ימלא, גם נשארו פה עמנו היום מכל משפחות מיוחסות לכבוד ולתפארת, אשר בכל מדינות פרובינציה, לכספי משפחת הכספי, לקרנטי משפחת הקרני (בנראה לי, צריך ולהגיה: לקניטי (Caneti) משפחת הקניטי) ומשאר משפחותיהם אשר לא עלינו (העלינו) על ספר לשנאת הארץ, רבים ונכבדים אשר בנו לתורה ולתעודה, לכן אלופינו מסובלי עיון ומעשה, אל תחום עיניכם... כי טוב כל הארצות האלו תאכלו, ואל נא תיחלו ער בוא דבר מלך שלטון ח"ו עליכם. לאמר: קומו צאו מתוך עמי, ותחוק עליכם מצרים למהר לשלחכם מן הארץ, ותשאו את עון כלנו צרור צרורות בשמלתכם על שכמיכם ולא תובלו להתמהמה, ונמצא שם שמים נתחלל חלילה. כאשר בנרוש המר והנמהר ליהודים האמללים הבאים משרש יעקב מנורשים מקסטיליאה ופורטנאלי, כי הוברחו מרוב הגזרות להמיר נוי אלהיו... סוף דבר, עיניכם הרואות אותותינו, כי האמת תורה דרבה, וה' עליון אסוף ישראל בלו אל מקום מרום מראשון, מקום מקדשנו, ועיניכם ועינינו תראינה ציון נוה שאנן בשוב ה' שבות יעקב... כי ישבר עול הגוים מעל צואריכם כנפשכם המלאה יראת ה'. דויש (דורשי) שלומכם (ו)תשועתכם כל

הימים מתחננים כעד השארית הנשארה, אחיכם בשרכם ק"ק נרוש פרובינציה החותמים פה שאלוניקו בח' אלול שנת ש"י למורא פרשת נבול רעך אשר נבלו ראשונים.

תמצית הדברים הם: בואו אלינו תחת ממשלת תונרמה ותחיו פה במונו בשלוה ובחירות[3]. המכתב הזה ודברי האנשים התריס עשו פעולתם, וכן היה כי חלק נדול מבני פרובינצא, למרות רוחק התלאות הדרך, מהרו לבוא שאלוניקה ולהתישב שם. שארית וזכרון לבני נאווארה ופרובינצא נשארו עד היום הזה:

א) ק"ק פרוב'ינצא, בשאלוניק.

ב) שמות משפחות:

נאב'ארו (Navaro).

פרוב'ינצאל (Provencal).

ציון ט. בני מערב

בראשית התיסדות ממשלת תונרמה וימים רבים לפני כבוש עיר הבירה קושטנדינא, נהרו יהודים אחדים מן המדינות הערביות הקרובות, סוריא, ארץ ישראל, מצרים ואפריקה ויתישבו בארץ הזאת. הנדודים האלה היו פרטיים, ומעולם לא עלה בידיהם ליסד ערות נפרדות, ונהפוך הוא כי התבוללו עם התושבים הרומניוטים, למדו לשונם ויהיו לעדה אחת.

מהמשפחות הראשונות, אשר באו לתונרמה, נודעה לנו משפחת ירושלמי, ואחד מבניה ר' אברהם ירושלמי אשר הדפים המחזור הרומניוטי הראשון בעיר וינציא בשנת ש"ל עם באורים והערות.

עקבות בני מערב לא נכרו עוד בין יהודי ארצות הקדם, ורק שמות משפחות אחדות יזכירו לנו המקור אשר נחצבו או באו משם.

אבוקרי—ממדינת Abukir (אצל מצרים).

אלגאזי—מעיר עזה או נאזה.

אלחאליל—מעיר חברון או אל-חליל.

אלמוזנינו—מעיר אלמוסה אצל בנדד.

אלפ'אסי, או אלפ'אסה—ממדינת פ'ים (מארוקו).

ארג'יל, Argel—ממדינת אלנזיר, אלניר (הנקראת כן בפי הספרדים).

ברקי—ממדינות ברקה Barca (אצל טריפולי).

די נאבים – מעיר Gabes (טונים).

די פ'ים—ממדינת Fez (מארוקו).

ירושלמי—מעיר ירושלים.

כבולי, גם שבוש השם הזה כאולי או קאולי—מעיר Cabul.

מוצירי—(שבוש מצרי) ממדינת מצרים.

מיסירי—ממדינת מצרים (מיסר, ערבית).

ערב—ממדינת ערב.

---

[3] Revue des etudes Juives לשנת 1888 עלה 30 דף 192 והכאים אחריו מאמר ר' איזידור לב ע"ה הכ"ל—מדינת פרובינצא, אשר היתה ביטים מהם עומדת בפני עצמה, נחשבה כעת למחוז צרפת.

ציון י. ספרדים

א) ספרד והכנוי ספרדים.

חצי האי הפיראני העומד לדרום ארץ צרפת הנקרא בפי העמים „שפאניא" נקרא מימי קדם בפי היהודים „ספרד".

השם ספרד נזכר פעם אחת בספרי הקדש „וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת וגלות ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב" [1].

ר' יונתן בן עוזיאל בתרגומו הארמי על המקרא הזה העתיק מלת ספרד ב„אספמיא" ואחריו כל מפרשי כתבי הקדש פירשו כמוהו. רש"י כתב: ואומרים הפוסקים צרפת היא המלכות שקורין פיראנצא בלעז, ספרד, תרגום יונתן „אספמיא". רד"ק כתב: וצרפת הוא שקורין „ספניא". וכן כתב הראב"ע: גם צרפת הוא פרנסא, ותרגום יהונתן בן עוזיאל, ספרד „אספמיא", ואת הנבואה לעתיד לבא.

אך נחקרה לדעת אם היהודים הקדמונים בימי הנבואה הזאת הכירו ארץ שפניא, ואם היא בעצמה ארץ ספרד אשר בפי החוזה.

על השאלה הראשונה נזכיר כי סופרים רבים נוצרים [2] כמו יהודים [3] יחשבו כי היהודים כבר הכירו ארץ ספרד עוד מימי שלמה המלך ויביאו ראיה לדבריהם ממצבה אחת הנמצאת אצל מבצר מוריאידרו „לארונירם שר המסים אשר למלך שלמה".

בנוגע לאלה הראו שני סופרים ספרדים נודעים לתהלה, המארקיז די מונדיוואר בחבורו Feneia Cadiz ודון יוסי אמאדור די לוס ריוס בספרו ההיסטוריא החברית המדינית והדתית ליהודי־הישפאניא ופורטוגאל (פרק א' ספר א'), בכמה טעמים כי זה מן הנמנע ובלתי אפשרי, וכי המצבה הזאת לא היתה ולא נבראה. אלא משל היתה.

לפי דעתנו אם נחקרה היטב אחרי המלה „ספרד" אשר בפי החוזה עובדיה, נוכל לפתור אותה יותר נקל בספרתא אשר בארץ יון הקרובה לארץ ישראל ולעיר צרפת, אשר עליה נשא נבואתו, ובזה יובנו גם דברי הרב דון יצחק אברבנאל בפרושו לספר מלכים, אשר כתב בשם דברי הימים למלכי שפניא, כי כאשר צר נבוכרנאצר מלך בבל על ירושלים היו מלכים רבים עמו, וביניהם פורוש מלך יון אשר הגלה יהודים רבים לארץ ספרד. ואין כל ספק כי פה ספרד יובן ספרמא אשר בארץ יון, ואברבנאל כתב כפי ההגדה הנשארת בפי היהודים בימים ההם [4].

לפי הנראה כנו היהודים השפניא בשם ספרד, בהיות קולוניות רבות מבני ההיליגים או הספרטים בה, כמו שבנו כל עמי ההיליגים בשם הכללי יונים על שם שבט היונים היותר קרובים לארץ ישראל, או לפי דעת אחרים אשר יפרשו השם ספרד [5] —סומארד, או סוף הארץ, כי בימים הקדמונים היתה שפניא החלק היותר רחוק הנודע מכדור הארץ.

---

[1] עובדיה א' כ'.

[2] Suarez de Salzar, Escalno, Caro, Pineda, R. de la Higuera, De la Puente, Velaquez Masden, Los P. P. Mohedanos ועוד סופרים אחרים.

[3] עמנואל אבוהב בספרו Nomologia; שבילי עולם חלק ג' שפניא.

[4] אי אפשר כי דרכה ויגל נבוכדנצר ומרעיו ב„שפניא", כאשר הוכיח החכם אמארור די לוס ריוס בחבורו הנ"ל ספר א' דף נ"ז.

[5] J. Laualee, Espagne חלק א' פרק א'.

יהיה איך שיהיה, היהודים הסכינו לכנות כן הארץ ההיא עוד מימי קדם ומראשית התישבם בה, ובהיותם יוצאי הארץ ההיא יקראו על שמה ספרדים.

ב) יחס הספרדים בין יתר היהודים.

ככר ידוע כי ההיסטוריא תחלק בני יעקב לשתי אגודות גדולות שאינן שוות במספר: הספרדים והאשכנזים, יהודי הקרם הנקראים פורטוגיזים או שפאניולים, ויהודי הצפון המכונים אשכנזים או פולאנים. בנוגע לזה יש להעיר כי הפירוד הזה היא היסטורי לבד, או לפי חילוק הארצות, אשר אין לו כל יחס עם שבטי ישראל הקרמונים; חילוקי השבטים עברו, ובאו במקומם אגודות חדשות לפי השפה או לפי הארצות אשר מהן יצאו.

ספרדים ואשכנזים לא יבדלו רק במנהגיהם ובהנדותיהם. אלה כמו אלה ישאו עוד היום במראיהם אותות הנדודים אשר הניעום ע"י אי־סבלנות העמים. משתי האגודות האלה, הספרדים יתראו נקיים יותר מתערובת דמי נכרים. הם נחשבו בעיניהם חמיר לאנשי סגולה בין יתר אחיהם. הם היו לפנים כמו בני משפחה רמה ולא חפצו להתערב עם יתר היהודים, ובהיות שהם חיו ימים רבים בין השמיים ובין חצי־השמיים, דמם לפי הנראה יותר דם שמי. מראה פניהם כמעט ככל עת הוא יותר בהיר, וכן הוא כי בין הספרדים משני המינים ימצאו הפרצופים היותר יפים מהמין העברי, המין הזה לפעמים יתראה כל כך זך ומיוחם אשר ייקר מאוד למצוא כמוהו בין יהודי הצפון [6].

בדברי החכם הצרפתי אנאטול לירוא־בולייו האלה, כתב לפני ארבע מאות שנה הרב דון יצחק אברבנאל בשבתו בתוך הגולה בארץ איטליא:

„בי חלק ה' עמו, היה נלות ירושלים אשר בספרד בשבתו בארץ מנורתו כבודו מונח במקומו, וה היה לו להקב"ה בעולמו מיטב שדהו ומיטב כרמו, אשר השאיר ברד חרבן ארץ הצבי, ואש מתלקחת בראש השבי, חזיזו ברקו וקול רעמו, ממזרח שמש עד מבואו, מצפונו עד דרומו, כמוהו לא נהיה לפניו עם סגולה לתהלה לשם ולתפארת ביפיו ונעמו, ואחריו לא יהיה כן ולא יכירנו עוד מקומו, עם זו יצר יוצר האדם צר צורה בתוך צורה רוחי ונשמתו נפשו ברמו, בטרם יצרו בבטן עיניו ראו גולמו, ובטרם יצא מרחם ידיו כוננו גרמו ועצמו, ובעת יחמתהו אמו, היה אלוהיו עמו וברא אותו כדמותו בעלמו, עד נגיד הבא ממשפחת רם מראש צורים ומראש הרדי קדומו, ממעונות אריות ומהררי נמרים מבני יהודה שר צבא נגיד ומצוה לאומו, מבני ירושלים הבנויה מורע ישי העומד לנס עמים מבני דוד ושלמה, עם בני ישראל רב עצום כעצם השמים שלמים וכן רבים ככוכבי מרומו, מה עצמו ראשיהם שבטיהם וקניהם ושוטריהם כל איש שורר בביתו רענן בהיכלו אילו ואולמו, עוז ותעצומות לעם איש על מקומו, עם שוקט ובוטח ושאנן ואין מחריד בשכבו ובקומו, מימי קדם קדמתא על ארמת נכר פריו יתן בעתו עמד טעמו, לא הורק מכלי אל כלי מיום גלותו מעל אדמתו בימי עלומו, כלו שאנן ושקט בעצם תומו, עם היושב עליה מלא ברכת ה', אין קצה לאוצרותיו כסף וזהב אשר עמו, וכל אבן יקרה לשם שבו ואחלמו, נוסף ספיר ויהלום תרשיש ושוהם בנגזי מרומו, ועשה והצליח בכל משלח ירו כי שם צוה ה' את הברכה באסמו, עם נדול ורם אשר הונף ואשר הורם עם מלכים ויועצי ארץ

---

[6] Israel chez les nations (ישראל בין העמים) Paris 1893, A Leroy Beaulieu ע' 140.

הרים מעמו, עושה מלאכת המלך היושב ראשונה במלפות בתעצומו ורומו, מינייהו מלכי מינייהו אפרכי בו שרים ישורו ומלך אלהים עמו, ותהי המשרה על שכמו, עם אחד ושפה אחת שפת יתר ברבורו ונאומו, שר בשירים ולמליצים הוא יליץ וברוח שפתיו לוחם את לחמו, ויתן בפיו לשון הזהב לשון מדברת גדולות ובידו מכתב אמת רשומו, ומדברו נאה כנן רוה ברוך הוא וברוך טעמו, עם עצום עורך מלחמה מלחמתה של תורה אש דת למו, פשוטו של מקרא ותעצומו, בתלמוד ובמשנה כל סתום לא עממו, מרבה ישיבה מרבה חכמה העמיד תלמידים הרבה לנחמו, נשמת שדי תבינהו ותחל רוח ה' לפעמו, עם נבון וחכם נדול העצה ורב העלילה מבין חידות לוכר חכמים בערמו, נכנס בפרדס החכמות אכל יערו עם דבשו ארה מורו עם בשמו, ויקח מפריו מדע והשכל חן ושכל טוב מחכמת כל בני אדם ומחכמת שלמה. עם ה' אלה תם וישר ירא אלהים ומשה ועמו, לא תמוט אשוריו פחד אליו אל אל יהלוך עליו אימו, ואם כמעט נטיו רגליו ומדרכי ה' ואיש משך הקשת לתומו, ישוב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו והביא את אשמו, כעם וככהן צדיק וישר הוא אשר בצאתו מרחם אמו, עד זקנה ושיבה כובש את יצרו ירא את יוצרו מחזיק בצדקתו מתהלך בתומו, מפשפש במעשיו ישמח ישראל בעושיו ממלכת בהנים וגוי קדוש יראי ה' וחושבי שמו, עם נורא תורה ונדולה חכמה עם נחלה מעילו וצניפו חסידות ופרישות חליו ונומו, קדושה וטהרה העטרה שעטרה לו אמו, דמי למרי אלהין ולמלאכי אלהים בגובה מרומו, רבותים אלפי שנאן במקדש הרומו, עם יצא למאות ולאלפים לעשות צדקה לעני ולנר בשנותו את טעמו, להטפיק צרכיו להלביש ערומו, ולתת לבל שואל די מחסורו לא נכחד עצמו, נוי אשר צדקה עשה בכל באי שער עירו בלחמו קדמו, לא סנר דלתי בית מאשר שמנה לחמו, עם אשר ראיתי בתוכו אנשי מדות חמודות אבירי לב נכודי כח לדעת מוסר השכל יפיק וממו, עניו מאד עמי נדיב והוא על נדיבות יקום מושל ברוחו יזכור רחמו, עושה נדולות נכבדות מדובר בו לפני שמש ינון שמו [7]).

אך לא לגד הספרדים בעצמם התנאו ביחוסם על יתר אחיהם בני הגולה, כי נם היהודים מארצות שונות הכירו אותם ליותר מסונלים ונכבדים עוד מימי קדם ועד היום הזה [8]). ר' דוד ן' ר' יהודה מסיר ליאון אשר כתב השנות על הספרדים בשנת רע"ד יכיר בעצמו כי להם היתרון על אחיהם, ובין דבריו יאמר: ואם מפני ההדמות לגוים, היו ראוים הספרדים ומחויבים להמשך אחרי הסמיכה יותר ממנו (בני אישליא), וזה מפני שרוב נדולי הספרדים והמחברים ספרים היו תמיד עם המלכים והשרים הגוים בחצריהם ובטירותם, מה שלא היה זה בין הרבנים האשכנזים והצרפתים [9]).

ור' אליה קפסאלי מקנדיא אשר כתב דבריו קרוב לימים ההם (בשנת רפ"נ) יכנה הספרדים: „זרע אברהם, עבדי ה', בני יעקב בחיריו", או „הספרדים החמודים".

גם הנוצרים אשר כתבו על היהודים יבדילו בכל עת את הספרדים לטובה, ויכירו בהם יתם שכם אחד על יתר אחיהם באריצות פזוריהם, והיותם יותר מסונלים להתקרב אל החכמות החיצוניות ולכבד שם ישראל בין העמים [10]).

---

[7]) אברבנאל, מעייני ישועה [הקדמה].

[8]) נרץ דברי ישראל—קאיזרלינג, בכל חבוריו.

[9]) כבור חכמים, או ספק ר' דוד מסיר ליאון ברלין תרנ"ט דף נ"ג—נ"ר.

[10]) ישראל בין העמים, לירוא בולייו—Ubicini, Prov. Danubiennes.

ג) שמות המשפחות.

הסופר הצרפתי אנטול־לירוא־בוליו, אשר הבאנו כבר דבריו, כתב בפרק התשיעי לספרו „ישראל בין העמים" במה שנוגע לשמות המשפחות בין היהודים, ואלה הם דבריו על הספרדים: „בכלל, רוב הספרדים שמרו את השמות הספרדים, רוב האשכנזים את השמות האשכנזים או הפולנים, שהביאו עמהם מן הארצות אשר ישבו בהן, וכן הוא, כי היהודים גרושי חצי האי (הפיראני) יקראו בעת אשר יבואו בביתנו כשמות גרולי קאשטיליא או פורטונאל: מינדזוזה, די קאסטרו, מציים, אלביארים, דאלמיידה, די לימום, די סילוא, די סימה, שמות ישנים אשר נתנו לנוצרים החדשים (מומרים) בעת טבילתם על ידי האדונים המיוחסים שהיו סנדקיהם. אחרי כן, כאשר נדדו להולאנדה או המבורג, הסירו המרנים הפורטוגזים או הספרדים כרגע את מסוה הנוצרות אשר הושם על פניהם מאת המשלחת הקדושה, אך הם החזיקו שמות ספרד הקתולית.

שמעון הקדוש, אשר יד ושם לו בעניני האלה, יוכיר כדבד פשוט כי מנהג קדמון בספרד, שהאדונים המיוחסים שהיו סנדקי היהודים והמורים אשר התנצרו, בעת הטבילה נתנו להם לא רק שמותם אשר קבלו בעת טבילתם, אך גם שמות בתיהם עם אותות כלי זיינם אשר נשארו לעולמים למורשה להם, וברוב הימים התערבו עם האמתיים, ולפעמים נשארו להם לברם בעת אשר כלו האמתיים [11].

דברי הסופרים המומחים האלה לא צדקו כי אם במקצתם, כי אינם שוים לכל משפחות הספרדים, ומן הפרט אין לשפוט על הכלל, כי לפעמים קרה כי במה יהודים המירו דתם ונקראו גם בהתנצרם על שם משפחתם מקדם, או כי על איזה מפעל השינו שם הכבוד אשר ברוב הימים נהיה לשם משפחה, ויש אשר יהודים כמו נוצרים קבלו כנוי משפחתם על שם העיר או המקום אשר ישבו בו, ואין כל התיחסות בין המשפחה היהודית והנוצרית.

רושם הזכרונות ר' יוסף בן וירגא מספר מה ששמע מפי הרופא רבי משה המון, כי בימי המלך דון פידרו הזקן (קרוב לשנת קנ"ו) על ידי דברים שהיו לו עם החכם ניקולאו די ואלינסקא, אמר המלך: יקרא אחר מחכמי היהודים ונשאל, וכשבא, אמר לו המלך: מה שמך? אמר לו: אפרים בן שאנג'ו (Sancho). אמר המלך: נראה הרכבה יש בך, מחציך ולמטה, שהוא אות הברית, יקרא שמך אפרים, ומחציך ולמעלה נוצרי אתה, שכן יורה השם שאנג'ו. השיב היהודי: אדוני המלך שאנג'ו, שם המשפחה הוא. והיא שאנצי (Sanchi), אלא שנשתבש בלשון העם. אמר המלך: בתך הייתי מבקש כי הגדת לי משפחתך? השיב היהודי: ארוני המלך, אמרתי שאנג'ו, להבריל, כי כמה אפרים יש בחוצות, וארוני המלך מבקש היה להכירני כיון ששאל את שמי [12].

התיחסות משפחות הספרדים תדרוש עיון מחקר מרחי אשר לא נעשה עד ימינו אלה, ובהערנו נסתפק בידיעות המקוטעות שהגיעו לידינו ונפרידהו לכ"ד ראשים:

א) שמות משפחות ממקור השפה העבריה או מתערובת עברית ושפות לעז: אוהב, אבן, אגוזי, אוריאל, אזובי, אלפועל, ארוך, אלקבץ, אף־נעים, אשר, אפרתי, בן ארון, בן אביט, בן אדרת, בן אלבלג, בן ארוליו, בן ארבה, בן בולט, בן גויה, בן־

---

[11] Memoires חלק IX דף קס"ח.

[12] שבט יהודה. השם שאנג'ו צריך לחקרא סאנסשו. צאצאי המשפחה חזאת נמצאים עד היום בארצות חקדם בקושטנדינא, סוסיא ועוד.

ניאת, בן בנשת, בן ויניסמי, בן זמרא, בן חביב, בן יעש, בן יקר, בן מאיור, בן מלך, בן נון, בן נעים, בן סיניור, בן עזיז, בן עזרא, בן עטר, בן צהל, בן ציאת, בן רובי, בן־רוביסה, בן שאנניר, בן שוהם, בן שושן, בן ששון, ברזילי, ברכה, ברוביאל. גאון, גאבי, גן, גנן (גנון) גרשון, דיין, רניאל. הלל, הררי, השביע. זכות, זכרין, חביב, חסון, חסיר, חזן, חמצי, חנה, חנניה, חן, חנון (חנין), טבע, טובי. יכיני, יפה, ישורון, יקואל, יקר. כוש, כלב, כהן. לוי. מהללאל, מודעי. מברך, מזל, מזל־טוב, מורחי, מיוחס, מלמד, מלכי. מלאך, מנוח, משולם, משכן, מצליח, משיח. נבון, נחום, נחמה, נשיא. סעדי. עזרתי, עוזיליו, עוזיאל, עניו, ענבי, עובד, עזר, עזוז, עמד, עשהאל, עמרם. פרחי, פרחיה, פרנס, פרץ, פסח. ציון, צורף, צמח, צעדה, צהל. קטן, קמחי, קצבי. רבי, רבן, רוח, רופא. שאול, שאלתיאל, שואל, שלם, שולל, שמו, שוחט, שמשון, שני, שלטן, שרביט־הזהב, ששון, תמרי.

ב) שמות משפחות ממקור עברי שהיו נהונים אצל האשכנזים ואשר הובאו בין הספרדים אחרי אשר התבוללו האשכנזים עמהם.

אריה. זאבי. נמר. צבי[13].

ג) שמות ממקור השפה הארמית:

בר אליה, בר דוד, בר סימן טוב, בר יצחק, בר מימון, בר נתן, בורלא.

ד) שמות משפחות ממקור עברי עם סימני ההגדלה ספרדית[14].

גן־נגון, חן־חנון, רן־רנון, זמרא — זמרון, חי־חיון, פרחי־פרחון, צהל־צהלון, מישאל־מאמאלון.

ה) שמות משפחות שהיו נוהגים מימי קדם אצל הספרדים בשבתם בספרד: אבוהב, אבוררהם, אבולאפיא, אבטליון, אברבנאל, אבן שור, אבנתר, ארחא, אונקיניירה, אלוריס, נבישון, נאליפפה, ניבירול, האשים, חרידה, טאבוך, יחיא, יעבץ, בלפון, מולכו, מסעוד, מיימון, סבע, עכאם, עייש, עבאדי, עראמה, עקריש, עריש, קאמפנטון, קומבריאל, קורבייל, קוריאל, קורקוס. שועב.

ו) שמות ממקור השפה הערבית.

אבוריצחק, אלאלוף, אלכאחאדי (המלח), אל בוטוני, אלבילדה, אל בעלר, אלנאבה, אלחאנטי, אלמאביב, (הרופא), אלטרק, אלמולי, אלמימוני, אלמלח, אלנקוה, אלפאנדרי

---

[13] כי וולף בלשון אשכנזי היא זאב, ולכן למי ששמו בנימין קורין אותו באשכנז וולף, ולמי ששמו יהודה קורין ליב, שהוא אריה בלשון אשכנז, וכיוצא בשמות אחרים, ובאישליא קצת נוהגים לקרוא לבניהם כשם חיה, כי אומרים שקבלו כי בזה ינצל מחולאים, ולכן קראו בשמותם צבי, או איל, או אריה, וכיוצא בהם (אזולאי שמות הגדולים אות ז' סי' ב).

[14] האותיות הכפולות אשר תשמשנה בשפת עבר לסימן ההקטנה, כמו שחרחרת (אל תראוני שאני שחרחרת, שלא חיתה שחורה כעורב אלא מעט שחורה); אישון, מאיש; חרון, מחרי (כי נאמר מה חרי האף הגדול הזה? א"כ הרי הוא להגדלה, וממילא מובן שחרון הוא בסימן החקטנת, בעוד אשר בשפת הספרדית תשמשנה אותיות on אחר השם להגדיל). מלבד שמות המשפחות אשר הזכרנו בסימני ההגדלה ממקור העברית, נמצא גם משפחות ממקור הספרדית בסימני ההגדלה למשל: פיורמו (Fermo–קים) ופיורמון (Fermon), פיגו (Peeho חק), פיגון ועוד. הספרדים ישתמשו לפעמים גם בשמות העצם בסימני ההגדלה כמו: דוד—דוגון (Davichon), משה—מושון (Mochon), גיליבו—גיליבון (Ghilibon), יהודה—יהודאגין (Judachon) וכו'.

אלקולומברי, אלשקר, אלשיך, אלחאריף, אלטאליף, אלבלג, אלחארה, חכים חריף, סיד (ארון) מירבן, מרווק, ושרה.

ו) שמות משפחות ממקור השפה התורכית:

באבאני = (אב), באיראם = (יום טוב), ביילי או בינלי=(ידוע), בונג׳וק = (כפתור) בילבול=(צפור), נייני=(חדש), ניני=(פורצלאן), ג׳ימילה, ג׳ינג׳יק, ואלאני (נגור מ„ואללהי״), זיקי (שם עצם), ייני=(חדש), חיקים = (רופא), מאיזיל, נפוסי, פ׳ילק=(עולם), סאבאן, סאבאח=(בוקר), סונאם=(מים), סולטאנה=(שלטנה), שוקייאר, קאראסו=(מים שחורים).

ח) שמות משפחות ממקור השפה הספרדית (קשטיליאנית):

אבודיינטי (נשתבש מן אבונדינטי Abondente, מי שיש לו די) וכן, אבאסטאדא Abastado

אוליב׳רו Olivera (עץ זית)	אמואנו Umano (אנושי)
איסטריליא Estrella (כוכב)	איספיראנסה Esperanza (תקוה)
איספינווה Espinosa (בעלת קוצים)	איספיריאל Esperal (מרחב)
איסמיראלדה Esmeralda (ישפה)	איספ׳ורסו Esforsa (אמץ)
איסקאפה Escapa (מפלט)	איסקירה Esquera (כיס עור)
איסקוז׳ידו Escojido (מובחר)	ארובאס Arrobas (משקל ספרדי)
אגואנ׳יק Agua (מים)	אליגרי Alegre (שמח)
אמאדו Amado (אהוב)	אמאריליו Amarillo(ירוק כרתי)
אמיגו Amigo (אוהב)	אפ׳ומאדו Afumado (מעושן)
ארושאם Arrojo (אמץ)	

ב׳אריליום Varilles (שבטים קטנים)	באראסה Barasa (מחלוקת)
בואין דיאה Buen Dia (יום טוב)	בואינו Bueno (טוב)
ביין ויניד׳ו Bien Venido (בא בטוב)	בוטון Boton
בראבו Bravo (אשרי, אשריו)	ביטום Bitum (בתום)

גאנסו Ganso (כפרי, טפש)	גאליארו Gallaro (מין צפור)
ג׳ואה Joya (אבן יקרה)	ג׳יניליו Genilla (אישון העין)

דואיניאם Duena (בעל)	דונא Dona (נברת)
דון דון Don Don (נביר נביר)	דונוזו Donoso (נעים)
דיאמאנטי Diamanti (שוהם)	דיאס Dias (ימים)
די-לה-רוביסה De la Rubissa (מן הרבנית)	
די-לאס-ריינה De la Reyna (מן המלכה)	
די-לה-ג׳וליאס De las Joyas (מן האבנים היקרות)	

וירנא, Verga (שבט)	וארון, Varon (איש)
ואליו, Valle (עמק)	וידאס Vidas (חיים)
וידאל, Vidal (אשר בו רוח חיים)	וינטורה, Ventura (מקרה טוב)
זאמאריליו Zamarillo (אדרת שער קטנה)	

טיסטה Testa (ראש)	טיליו Tillo (עץ)
טיליאס Tilla (עץ)	טראבוקו Trabuco (פוללה)

לאנידו Lonudo (בעל צמר, בעל שער)
ליאל Leal (נאמן)
לויא Loa (שבח)
לונגו Longo (ארוך)
לונזאנו Lonzano (חזק, זקוף)

מאיסטרו Maestro (מורה, חרש)
מוצ'אצ'ו Muchacho (נער)
מאצ'ה Macha (זכר, חזק)

ניניו Nino (ילד)

סאלטו Salto (קפץ)
סארדאס Sardas (מין דגי הים)
סאנטו Santo (קדוש)
סיניורה Senora (גברת)
סאילם Sallo (דיש)

פאס Pas (שלום)
פאלומבה Palomba (יונה)
פוליאסטרו Polastro (שכוי גדול)
פאנסירי Pancera (חלק העליון אשר יכסה הצי אדיר)
פינסו Penso (חשב)
פינצ'ון Pechon (חיק גדול)
פיירה Perla (חרוז)
פילורים Flores (פרחים)
פרימסקו Fresco (לח)

קאבייסון Cabezon (ראש גדול)
קאסאדו Casado (נשוא)
קאלדירון Calderon (קדרה גדולה)
קונפינו Confino (מנורש)
קרודו Crudo (נא)
קומבארו Combar (קור)
קאבאליירו Cavallero (פרש)

ראזון Rason (יושר טעם)
רוביו Ruvio (צהוב)
רוקים Roques (חסידה שחורה)

לוניידו Lonudo (בעל צמר, בעל שער)
ליריא Liria (חברה)
לומברוזו Lombroso (מאיר)
לונה Luna (ירח)

מאסה Masa (עיסה)
מונון Munon (אבר)

סאלודים Saludes (שלומות)
סאלאריו Salario (שכר עובר)
סול Sol (שמש)
סילבה Silbo (שריקה)

פאפארו Paparo (כפרי, עם הארץ)
פאלקון Falcon Halcon (חסידה)
פאפושארא Papujado (זקוף)

פיצ'ו Pecho (חיק)
פיירו Fiero, Hierro (ברזל)
פלור Flor (פרח)
פרימו Primo (ראשון)

קארו Caro (יקר)
קאסטרו Castro (שדה־קרב)
קונפורטי Conforte (עונג)
קאניאס Canas (קנים)
קונורתי . . . (תנחום)
קאלבו Calvo (קרחה)

רוזה Rosa (שושנה)
רוזילו Rosillo (צבע זך ובהיר)
רייינה Reyna (מלכה)

ט) שמות משפחות הנהונים אצל הנוצרים הספרדים בעת או שהיו בנהוג בשכבר הימים או שנשתבשו אצל יהודי ארצות הקדם ואי אפשר להכיר מקורם.

אבאסאבאן (Abasaban)
אבנדאנה (Abendana)
אוזידה (Useda)
אזיב׳דו (Asevedo)
אינריקים (Enriquez)
אספאניא (Espana)
אירסה (Fresa)
אספ׳ורנו (Esforno)
אנקוא (Ancova)
אסגואילו (Asgoelo)
אקוסטה (Acosta)
ארואיטי (Aruete)
אג׳וביל (Ajobel)

באקייאס (Baqueas)
באריינטום (Barientos)
ביזים (Beses)
ביסאנדו (Besando)
בירינטי (Berinty)
בירסי (Beresi)

גאטיניו (Gatino)
גאלינו (Galino)
גואקיל (Guaquil)
ג׳יגרי (Jigri)
ג׳יזאנה (Jisana)

דאנה (Dana)
די בוסאל (de Busal)
די ליסקאס (de Liskas)
די מאיו (de Mayo)

ואלי׳ו (Valero)

אב׳ארו (Zabara)
זונאנה (Sonano)

חאביליו (Havillo)
חאג׳יז (Hages)
חאליו (Hallo)
חודארה (Hudara)

טאיטאצך (Taytacac)

אביוב (Abiub)
אוו׳אלב׳ו (Usalvo)
אזולאי (Azulay)
איזמוזלינו (Esmoslino)
אראייאש (Arrayas)
אירגאס (Ergas)
איריידה (Herrera)
אבראב׳ייא (Abravia)
אסטרוק (Astruc)
אסטרוסה (Astrosa)
ארבאדו (Arbado)
ארודרי (Arodri)
אג׳י (Aji)

בקיש (Baquis)
בארוקאס (Barocas)
בילפ׳אנטי (Belfante)
ביקדיאס (Becdias)
באטינו (Batino)
ברוקאס (Brocas)

גאנין (Gaguin)
ג׳אלדיטי (Jaldeti)
ג׳יקוריל (Jicorel)
ג׳אביז (Javes)
ג׳יזואה (Jesua)

די אלגבה (de Elgaba)
די לאריאה (de Laria)
די לטאס (de Letas)
די מינו (de Migo)

ואלאריאולה (Valariula)

זארקו (Zarco)
זיביל (Sebel)

חאגואיל (Haguel)
חאליאגואה (Haliagua)
חאקו (Haco)
חאנדאלי (Handali)

טארדיאולה (Tardeulla)

טאוארטים (Tasartes)	טאקוני (Taconi)
טוידאבו (Tuydavo)	טיוילי (Tivili)
טרינקי (Trinqui)	
כולי (Culi)	כפוסי (Capusi)
לאטיף (Latef)	לילום (Lilus)
לאחאה (Lahaa)	לירמא (Lerma)
מאטאלון, Matalon	מורדוך, Morduh
מוטאל, Mutal	מורפוגו, Morpogu
מונסוליו, Moncillo	מוליינה, Mollina
מורון, Moron	מוטילה, Motila
מילים, Meles	מינדים, Mendez
מוסאצ'ו, Musacho	מונג'ון, Monchon
מוספי'א, Musafia	מורגנטו, Morgonto
אמנלאנואי, Manlanui	מילירייאה, Mi-Lirea
מזרונטו, Masronto	מלדולא, Mi-Ledola
מירים, Merez	מישרי, Mi-Seri
מיסיסטראנו, Mi-Sistrano	מורגיז, Morgez
מאנטיל, Mantel	
נוטריקה, Notrica	נחמולי, Hahmoli
נעמיאס, Nahmias	נחמיאס, Nahmias
נייגו, Niego	נוניים, Nunez
נוניים-בילמונטי, Nunez-Belmonte	
סאמיגה, Samiga	סאמאנון, Samanon
סארדאלאוו, Sardalavo	סארובאל, Saroval
סאפורטה, Seispverta, Saporta	
סאזבון, Sasbon	סגוליו, Segollo
סורוג'ון, Surujon	סומפורטא, Somporta
סורנאגה, Surnaga	סאראנגה, Saranga
סוסטיאל, Sustiel	סידילו, Sedillo
סידאלוו, Sidalvo	סוארים, Suarez
סארמאני, Sarmani	
עדים, Ades	
פאסריאל, Pasriel	פאלאצ'י, Palache
פאדנואה, Padnoa	פונטרימולי, Fontrimoli
פ'רנאנדים - דיאס, Fernandez - Dias	
פינטו, Pinto	פ'רנאנדים, Fernandez
פיבינטו, Pevento	פ'ארלידים, Farlidez

קאוים, Casez	קאניטי, Canete
קאמונדו, Camondo	קאטאריבאס, Catarivas
קאראקו, Caraco	קאסוטו, Casuto
קאלאצ'י, Calache	קוב'ו, Covo
קינקי, Conqui	קורטים, Cortes
קורוניל, Coronel	קורי, Curi
קוריאל, Curiel	קאסטרו, Castro
רודריגיז, Rodrigez	ריקאנטי, Ricante
שאקי, Chaqui	שלתי, Chalti
שיריר, Cheriri	שונשול, Sonsol

י) שמות משפחות על פי שמות הערים או המדינות אשר יצאו משם:
אלענ'ים, הספרדי.
באזלה (Basel), על שם העיר בסיליאה.
ג'יפרוט, ג'אפרוט, ג'יברי (שבוש ג'יפרו) על שם האי ג'יפרה (קפריסין)
זארה, על שם העיר Zara בדאלמאציא.
קאנדיוטי, על שם האי קנדיא.
איסטרומסא, על שם העיר איסטרומסא (קרובה לשלוניק).
סאלוניקיו, על שם העיר שאלוניק.
קאסטוריאנו, על שם העיר קאסטוריא (כאלבאניאה).
קוניא, על שם העיר קוניא (באסיא הקטנה).
יא) שמות משפחות לבני קשטיליא והמדינות הנחשבות לממשלה ההיא.
יב) שמות משפחות לבני קאטאלוניא
יג) שמות משפחות לבני אראגון ומדינותיה (יאלינסיא, ליאון, מורקא, וציציליא)
יד) שמות משפחות לבני אנדאלוסיא.
טו) שמות משפחות לבני רומניא (ראה ציון א').
טז) שמות משפחות לבני צרפת (ראה ציון ב').
יז) שמות משפחות לבני אונגריא (ראה ציון ג').
יח) שמות משפחות לבני איטליא (ראה ציון ד').
יט) שמות משפחות לבני אשכנז (ראה ציון ה').
כ) שמות משפחות לבני מולדוואלאביה (ראה ציון ו').
כא) שמות משפחות לבני ארצות הסלאוים (ראה ציון ז').
כב) שמות משפחות לבני נאוארה ופרובינצא (ראה ציון ח').
כג) שמות משפחות לבני המערב (ראה ציון ט').

ד) שמות האנשים והנשים.

בשבת ישראל בספרד, רבים היו נוהגים לקרוא בניהם בשמות העצם ממקור השפה הספרדית, אך בעת כמעט כל שמות האנשים הם עברים ורק לפעמים רחוקות נתנו שם לווי ספרדי או תורגמי, כמו:

מירקאדו (mercado) או
קומפראדו (comprado)—קנוי } השם הזה נתן על הרוב למי שמתו אחיו.
פריסיאדו (preciado)—יקר.
מורינו (moreno)—שחרחר, שם נהוג גם אצל הספרדים.
אסלאן או ארסלאן (arslan)—אריה, למי ששמו יהודה.
קימאל (kemal)—יפה עד מאד, למי ששמו שמואל.
מינטיש (menetch) שם נהוג אצל התורכים, למי ששמו מרדכי.
ניליבי (tchelibi)—אימטנס.

אל שמות העצם העברים או הספרדים יספחו לפעמים אותיות המסמנות ההגדלה על פי חקי השפה הספרדית „און" "on" :

ניליבי, ניליבון ; יהודה, יהודאגין ; דוד, דויגין ; משה. מושון ;

או סימני ההקטנה ע"פ חקי השפה הספרדית "CO" „קו" או „טו" "TO" :

אברהם, אברמיקו ; יצחק, יצחקיטו ; יעקב, יעקביקו ; משה, משיקו ; ראובן, ראובניקו ; אהרן, אהרניקו ; שמעון, שמעוניקו ; שמואל, שמואליקו ; דוד, דויקו ; נפתלי, נפתליקו.

לפעמים יוסיפו על שמות אותיות „טשי" (ניי) (Tche) לסימן חיבה :

אברהם, אברהמאניי ; יעקב, יעקבאניי ; ראובן, ראובנאניי ; שמעון, שמעונאניי ; שמואל, שמואלאניי ; חיים, חיימאניי.

או אותיות „טשו" (ניו—Tcho) :

דוד, דויגיו ; יצחק, יצחקניו ! אברהם, מאמוניו (קציר אברהם עם אות החבה).

שמות הנשים : רוב השמית הנהוגים אצל יהודי ארצית הקדם, הם ממקור השפה הספרדית, ורק חלק יותר קטן עברים, וחלק יותר קטן מהם תורכים :

אורה־בואינה, Hora-Buna (שעה טובה)
אורו, Oro (זהב) אזי בואינה, hace Buena (עושה טוב)
אינקורונאדה, Encoronada (מובתרת)
אזמיראדה Esmerada (צרופה) איסמיראלדה, Esmeralda (ישפה)
איסקלאריסידה, Esclarcida (מאירה)
איספיראדה, Espejada (מתוקנת) איסטימאדה Estimada (יקרה)
איסטריליא, Estrella (כוכב) איסקוויידה, Escojida (נבחרה)
איסקלאבונה, Esklava (שפחה) אירמוזה, Hermosa (יפה)
אלטה־דונה, Alta-Dona (נבירה נבוהה)
אלומבראדה, Alumbrada (מוהירה). אלומבראנטי, alumbrante (מוהירה)
אלמיסקלאדה, Almisclada (משוכה במור)
אלחאבאקה, Alhavaca (חבצלת) אנגילה, Angela (בת־מלאך)

בילה דונה, Bella-Oona (נברת יפה) בוג'ה, Bucha (שם ערבי ספרדי)
בואינה, Boena (טובה) בואינה פיליאה, Buona Filla (בת טובה)
ברוניטה, Brunetta (שחרחרת) בלאנקה, Blanca (לבנה)
ביינבינידה, Bien Venida (באה בטובה)
ביזה, Visa (שם ספרדי) בידה, Vida (חיים)

ב'ינטורה, Yentura (מזל)

ג'ויוזה, Joyosa (בעלת אבן יקרה) ג'ויה, Joya (אבן יקרה)
ג'ינטיליה, Gentilla (בעלת חן) ג'וסטה, Iusta (צדקת)
גראסיוזה, Graciosa (בעלת חן) גראסיא, Gracia (חן)

דלוסה, Dulsa (מתוקה) דונוזה, Donosa (בעלת הוד והדר)
דיזיארה, Deseada (חשוקה) דיאמאנטי, Diamante (שוהם)
דונה, Dona (גברת) דיליסיא, Delicia (ענג)

ואפירה, Zefir (צפור)

יסימינה, Jasimin (יסמין)

לומברוזה, Lombrosa (מוהרת) לוג'ה, Lucha (קרב)
לונה, Luna (ירח) ליאונה, Leona (אריה)
לינדה, Linda (יפיפיה) לירין, Lirio (מין פרח)

סול Sol (שמש) סיניורה, Senora (גברת)
סאב'יאה, Savia (חכמה)

פירלה, Perla (חרוז) פאלומבה, Palomba (יונה)
פ'ירמוזא, Fermosa (יפה) פרוספירה, Prospera (מוצלחת)
פ'ריסקה, Fresca (לחה) פלור, Flor (פרח)

קומפראדה, Comprada (קנויה) קלארה, Clara (בהירה)

ריינה, Reyne (מלכה) ריקה, Rica (עשירה)
רוזה, Rosa (שושנה)

כמו שמות הגברים גם שמות הנשים יקבלו סימני ההנדלה „ONA" כמו:
דורה, דורונה; שרה, שרונה (או שרינה); אסתר, אסתרינה; רחל, רחלינה.
וסימני ההקטנה: „ICA" או „ITA" כמו:
רבקה, רבקישה; שרה, שריקה; מרים, מרימיקה; רחל, רחליקה; אסתר, אסתרליקה; שמחה, שמחיטה וכו'.
וכן סימני החיבה, „TCHA":
רבקה, רבקוניה; שרה, שרוניה; מרים, מרימוניה; רחל, רחלוניה; אסתר, אסתרלוניה; שמחה, שמחוניה וכו'.

שמות נשים תוגרמים: ניאמילה, קארונה, סולטאנה, דורה.

ח) זכרונות ארץ ספרד אצל יהודי ארצות הקדם.

כבר הזכרנו בגוף החבור הזה, כי היום האחרון לצאת ישראל מספרד הוגבל ליום המוכן לפורענות לתשעה בתמוז אב, ובעצם היום ההוא אשר נגדעו פעמים קרן ישראל וממשלתו, יצאו היהודים מספרד וילכו בגילה. הספרדים מצאו לנכון לקונן ביום הצום ההוא גם על השבר הזה, השוה לגלות בבל וגלות רומי מצדדים רבים ואולי יותר מר מהם מבחינת רבות, כי טובים היו חללי חרב מחללי רעב, ובעוד

אשר הראשונים הלכו שבי לפני צר, שלחו אלה האחרונים לנפשם במצור ובמצוק ובחסר כל.

שתי קינות נמצאו ליתר הקינות במחזור הספרדי אשר תוכרנה את הגרוש הגדול.

א) אָבִינוּ הַנָּמוּל הַזֶּה קִוִּינוּ — אַלָּלַי!
מִי הָאִב גִּדֵּל הַבָּנִים — לַעֲשׂוֹת בָּהֶם נָקְמָה.
וַיִּשְׁפּוֹךְ עֲלֵיהֶם חֲרוֹנִים — בְּזַעַף גָּדוֹל וְחֵמָה?
לָאַדְמָה שָׁם יָשַׁבְנוּ — גַּם בָּכִינוּ.
מַה תִּצְעָקוּ אֵלַי בְּלִבְּכֶם? — תְּלוּנוֹתֵיכֶם בָּאוּ עָדַי.
מְצָרוֹת הוֹשַׁעְתִּי אֶתְכֶם — כָּכָל יוֹם וְאַתֶּם עֲדַי.
כְּחַמְדִּי וְלֹא הִשְׁגַּחְתֶּם שָׁבְיִלַי — אַלָּלַי! בָּנַי תָּרִיבוּן אֵלַי.
יָצְאוּ אֲחִיכֶם גְּרוּשִׁים — מִשֶּׁיְּרוּשָׁלַיִם
רָאִיתִי כִּי עָרְפֵּיהֶם קָשִׁים — הֲבֵאתִי גֵּרוּשׁ קַשְׁטִילְיָא
וְשִׁיצִילְיָא אֲרָאגוֹן — גְּרָאנַאדָה—עוֹלָלַי.
וְאִם אֲנַחְנוּ חָטָאנוּ — אַיֵּה לְךָ חֲמָדִים?
וְאִם בְּאַף גֵּרַשְׁתָּנוּ — אֱמוֹר מֶה חָטְאוּ הַיְלָדִים? וכו׳

ב) מִי הָאָב וַיִּשַּׂר בָּנוֹ — בְּיִסּוּרֵי נָקְמָה
וַיִּשְׁפּוֹךְ עָלָיו חֲרוֹנוֹ — בְּעָווֹן אַף וְחֵמָה?...
יָצְאוּ אֲחֵיכֶם גְּרוּשִׁים — מֵאֶרֶץ צְבִי אֶל שְׁבָיָה
רָאִיתִי כִּי עָרְפֵּיהֶם קָשִׁים — הֲבֵאתִי גֵּרוּשׁ קַשְׁטִילְיָא
וְשִׁיצִילְיָא אֲרָאגוֹן · — גְּרָאנַאדָה—עוֹלָלַי : וכו׳[15])

יתר זכרונות ספרד יבואו כל אחד במקומו הראוי לו בפרקים המיוחדים לכל מדינה ומדינה, כי בעת הגרוש נחלקה ספרד לארבע עשרה מדינות או עמים שונים ואלו הם: גאליסיא (Galicia), אסתוריא (Asturia) ליאוו או ליון (Leon), קשטיליא הישנה (Gastilla La Vieja), קשטיליא החדשה (Castilla La Nueva), אסתרמאדורא (Estramadura), אנדלוסיא (Andalucia), מורסיא (Murcia) ואלינסיא (Valencia) קטלוניא (Cataluna) אראגון (Aragon) באסקיא (Vascoganadas) באליארים (Baleares) ואי קאנאריא (Canarias), אך לפי טבע המדינות, לפי שפת העם, וגם לפי תכונת היהודים ומנהגיהם בעת ההיא, נחלקה ספרד לארבע ממלכות גדולות אשר כל אחת מהן תביל קצת מדינות ואלו הן: קשטיליא, אראגון, קטלוניא ואנדלוסיא.

---

[15]) ארבע תעניות מנהג ספרדים ווינה 1871 דף 182 183 שם דף 158. שיריץ הוא העיר הקשנה Xeres במדינות אנדאלוסיא, וכן שבוליא היא העיר הגדולה אשבוליא Sevilla. גם כן במדינת אנדאלוסיא, ושם החלו הרדיפות לפני הגרוש הכללי, שיצוליא הוא האי האיסליואני Sicilla אשר נחשב בשנת רנ״ב למלכות אראגון ונכלל בדת הגרוש הכללי.

ו. בני קשטיליא (Castilla)

רוב הספרדים אשר נתגרשו בשנת חמשת אלפים רנ"ב ואשר נתקבלו בתורכיה היו מיוצאי ארץ קשטיליא, ולכן השפיעו הם מרוחם וממנהגיהם במדה יותר נפרזה על יתר בני הגולה, וכאשר נתקבלה בספרד השפה הקשטילאנית לשפה מדינית, נתקבלה גם אצל יהודי ארצות הקדם לשפת העם עור מראשית דרוך כף רגליהם בתורכיה ולנבה בטלו את השפה הקשלונית והאראגונית ועקבותיהן כמעט לא נודעו עוד.

„השפה הספרדית, עם קצת חסרונותיה, תחשב בין השפות היותר יפות באברופה, היא מיוחסת, מלאה דמיון עליון, גבורה, הוד והדר. היא תרבה במליצות יקרות, במאמרים אשר ישכיעו ענג את און השומעת, מוכשרת מאד לשירים, אך גם תקבל נוזמאות רבות, וכמו כן היא קשה, ובכל זאת תרישה תמיד השחוק. היא בכל עת מליצית ואצילית בפי האנשים, אשר הוקמו על, חיה וחלקה בפי העם, מתוקה ועדינה, רכה ורבת טעם בפי הנשים, נעלה ונשגבה אצל המשוררים, מעוררת רחמים בפי קשי יום, אכזרית בחיוב הדין ובכתי הספר" וכו' [16]). נוסיפה פה, כי קארלו החמישי היה אומר כי השפה הספרדית היא היותר מוכשרה לדבר אל המלכים.

סופר צרפתי אחד יאמר, ברברו על השפה הספרדית: למשל אצלנו ימצאו אנשים מעטים היכולים להבין הצרפתית שהיתה מדוברת בימי לודוינ הקדוש; בספרד נהפוך הוא, כי מהמאה השלשה עשר השפה כמעט לא נשתנתה. כלי ספק מלות אחדות נושנו, מבנה המאמרים נשתנה כפעם בפעם, השפה הנדברת קבלה יותר קלות בהסירה מעליה המלות הכבדות, אך בסוף היא נשארה תמיד מה שהיתה בימי אלפונסו האציל וכו' [17]).

כמו שהספרדים בספרד לא תקנו שפתם ולא הוסיפו עליה, כן גם היהודים הספרדים מצדם כלכלו שפתם מן העת אשר יצאו מספרד כלבלה מעולה מבלי לשנות המבטא אף שינוי קל, באופן שנשארה תמיד בפיהם מה שהיתה, מלבד הוספת קצת מלות זרות יחידות, וארבע מאות שנה אתרי הפסק כל קשר והתחברות בין ספרדים ויהודי ספרד, עדין השפה הספרדית מדוברת בפיהם עד היום כמו שהיתה לפנים בלי שנוי ובלי תמורה בין שני העמים הרחוקים והנפרדים אלה מאלה ממזרח עד המערב.

נפלא לראות איך דקדקו היהודים יוצאי ספרד לכלכל את השפה הספרדית אשר הביאו אבותיהם ולשמור עליה שמירה מעולה, ואמנם היה להם קשר ספרותי עם ספרד גם בפרקים היותר חשכים ליהודי ארצות הקדם, ובעל הזכרונות יתן לפנינו תמונה שלמה על מקרה שהיה באזמיר בשנת התי"ם על ענין הנט באשה ששמה לידיסייא „ונסתפקו אם לכתיב דילסי"א או „לי דיסייא" אחר כך בא החה"ש בהרי"מ ציון נרי"ו, ואמר שעיקר השם הוא דילסיא, והוא לשון קאשטיליאנו או ארטליינו, נגזר מלשון דילייגטי (Dilente), והביא ס' לשונות הגוים מבית הומו (רי"ר) מודין נקרא ביוקאוולאריו די לאש לינגואש טוסקאנה אי קאשטיליאנה (Vocavolario de las lenguas foscana ycastellana) וזה לשונו: דילייציא קיידי דיזיר רינאלו או דיליינטי. (דיליציא' פרשו חביבות או יקר) (Delocia quiore decir regalo o dillente), שמענו דבריו ונסתפקנו, גם אמר שבלשון פורטוגאל יש שם דבר שקורין „לידו" (Lido)

---

[16]) ראה M. de Labarde מאת Itineraire descriptif d' Espagne

[17]) Eslana מאת J. Lavalle חלק ב' דף 67.

והוא לשון הנאה או קרוב לזה כמו קונטינטים (Contentes, פרושו שביעות רצון); אחר כך הביא ספר מלשונות הגוים ולשה"ק (אוצר מלים) והוא כותב: דיליסייה, אימפאניול דילייטי אוריגאלי, לשה"ק עונג, תענוג, ובמקום אחר כתוב: טילימיא, לשה"ק שמחה, ששון; אימפאניול, אלינריאה (לב שלמה לר' שלמה בנימין הלוי אה"ע סי' מ"ח). וכן היתה שאלה באומיר ע"ד שם אשה בינבינידה אם יש לכתבו בב' (רפויה) או בויו, ובעל הזכרונות כתב: אי בדידי הוה עובדא הייתי כותב בב', והראיה שכמה פעמים אין מספר שמעתי בשאלוניקי שאומרים בינבינידא, ונדולה מזו שאפילו הבי"ת השנית קוראים אותה במבטא ב' ולא במבטא "ויו", נראה שעיקר השם הוא בב', שידוע שלשון ספרדי המדויק הוא המורגל בתושבי שאלוניקי יע"א (שם ס' מ"ט).

היהודים יקראו שפתם „נוריזמו (judesmo=יהודית) כמו שהאשכנזים יקראו שפתם „יודיש". אך בעת אשר יתרגמו מעברית לספרדית תקרא השפה „לאדינו" Ladino, והפעולה הזאת (Enladinar) אינלאדינאר, כמו שכן מתרגמים המלה העברית „לעז" לאדינו[18], ובקצת מקומות קוראים לתרגום ספרדית „איבריאן" או „ליבראן" (Ebran או (Lebran.

נראה כי בעת אשר פסקה שפת עבר מהיות חיה ומדוברת אצל גלות יהודה אשר בספרד ובמקומה הובאה הרומית או לאטינית, התחילו לתרגם ספרי הקדש בשפה הזאת המובנת לעם, וקראו אותה לאטינו (Latino), ואחרי אשר נמשכה הספרדית מן הלאטינית בחצי האי הפיראני ונהיתה לשפת העם, קראו היהודים אשר הרגלו לקרא התרגום ברומית „לאטינו" גם התרגום בספרדית לאטינו או לאדינו. מה שנוגע למלת איבריאן או ליבראן— עיינו גם בן תרגום, והוא שבוש המלה Ebreo עברי, אשר נשאר בפי העם במקום (Tareslado Ied Ebreo) תרגום מן העברי.

היהודים הסכינו עוד בימי שבתם על אדמת חצי האי הפיראני לכתוב הספרדית באותיות עבריות, וזה היה לפי הנראה ההתחלה לשבוש קל, בהיות כי האלפא ביתא העברית לא תכיל כל האותיות הלאטיניות־ספרדות, ובהעדרן השתמשו היהודים בסימנים שונים, על הרוב על פי שיטת יהודי ערב, בכתב היבודי ערבי:

אות ב בנקודה עליה: ב'—במקום V, לאמר ב רפויה.

אות נ בנקודה עליה: נ'—במקום J דש [19].

---

[18]) בנחוג שבעולם בכל תפוצות ישראל יתרגמו מלת לעז ללשון העם אשר ישבו בתוכם, כמו שתרגם רד"ק: לעז, מעם לועז, מדבר לשון אחר שאינו לשה"ק, וכן במשנה קורין אותה ללועזות בלעז (מכלול, מלת לעז). הספרדים הסכינו גם הם לחשתמש במלת לעז במקום ספרדית. כן כתב ר' יצחק בן ששת מעיר ואלינסיא לר' משה נגאי בעיר הוניאן: והנה אודיעך כי הוצג אלי כתב מגזבר מיורקא וחתום בחותם הגזבר, וכתוב בארוכת בלעז וכו' (שו"ת הריב"ש שאלה נ"ב). בתרגום הספרדי מכתבי הקדש בעיר סיראזה וכן בעיר ויניציא שנת שצ"ש (רפ שע"ו) מתוגרמה מלת „מעם לועז" בארבארו לאדינו (Barbaro Ladino), וכמותם תרגמו ר' ישראל ב' חיים (נביאים האחרונים וינה 1813) ור' ראובן ברוך מחזור III ויגה 1858 דף 153) פואיבלו אינלאדינאן (Pueblo Enladinan).

[19]) באות ג'ימל אין שורש קריאתה ג'ימל לעולם, אלא שבלשון הקדש אין לו מוצא הג'ימל כמו כתב ערבי ורומי, בחרו להם הספרדים הגימל ברפה במקום ג', כמו שכתב בעל מקנת אברהם, שבמקום הג' שבלשון ערבי ורומי כותבים הספרדים הגימל בנקודה והאיטליאני הפרובינצאלי „צ" ברגש. והאריך לתת טעם לשתי הכתות ובסוף דבריו הסכים עם הספרדים וכו' (לב שלמה, לר' שלמה ן' ר' בנימין הלוי אה"ע ס' מ"ו).

אות ג בשתי נקודות עליה: ג" במקום G ט"ש
אות ד בחצי לבנה עליה: ד'—במקום D (רפויה)
אות ה במקום H.
אות ו בנקודה עליה: ו'—במקום רש J (צרפתי).
אות פ בנקודה עליה: פ' במקום F (לאמר כי היא אות רפויה).
אות ש במקום S.
אות י במקום I ו„E".—אות א' במקום A.—אות ו במקום „O" ו „U".

על ידי חלוף הכתב מספרדית ליהודית באו שינוים אחדים נרשמים בשפה. היותר מורגשים הם במלות אשר תכילנה אות J ואות S כי הספרדים יבטאו אות J כמו „ח" או „CH" אשכנזית במלת „lch" והיהודים יבטאו האות ההיא הנחלפת ב„ג" בימי קדם וכ„ז" כעת כמו „J" צרפתית.

על כן יבטאו הספרדים Ojos אוחוס (עינים), Mujer מוחיר (אשה) וכו', והיהודים יבטאו: אוזוס, מוזיר וכו', וכן על ידי השתמשות אות ש שמאלית במקום S נחלפה האות הזאת עם ש ימנית ומבלי אשר ירגישו בדבר, החלו היהודים לבטא שרפויה בעוד אשר השפה הספרדית לא תכיל האות הזאת. הספרדים יאמרו Qniercis (תרצו) והיהודים יאמרו קיריש Andais. (Kerech (תלכו)—אנדאש Comiteis. (Andach (אכלתם)—קומיטיש Pescado. (Comitech (דג)—פישקאדו (Pechcado

לפעמים יקרה חילוף ב' ב„ב" (קשה) כמו: Vos (קול) בוס, Voltar (הפך)—בולטאר, Volar (עוף)—בילאר, Envuelto (מכוסה),—א י נ ב ו א י ל ט ו, או להיפך חילוף ב ב„ב" (רפויה) כמו Libro) (ספר)—ל י ב' ר ו, Bivo (חי)—ב י ב' ו, Abrir (פתוח)—א ב' ר י ר, Quebranto (שבר)—ק י ב' ר א נ ט ו.

חילוף המבטא J ב „DJ" (רשוי) כמו Jueves (יום חמישי)—ג' ו א י ב' י ם, udio (יהודי)—ג' י ד י ו, Justicia (משפט)—ג'וסטיסיא), Jura (שבועה)—ג'וראה.

חילוף אות S ב J כמו: casi (כמעט) ק א ז' י, visita (ביקור) ב י ז' י ט ה.

חילוף אות J ב ch (צרפתית) כמו: cojo (פסח)—קושו, caja (ארגז)—קאשה pajaro(צפור) —פאשארו, bajo (נמוך)—באשו.

חילוף אות J ב„קס" כמו: lujo (יתרון)—לוקסו, Alejandro אליקסאנדרו, ejercicio (תנופה)—איקסירסיו,

חילוף אות B ב M כמו: membrillo (תפוחים חמוצים)—ביימבריליו, berengena (פקיע)—מירינג'ינה.

חילוף איתיות QU ב CH (צרפתית) כמו: maquina (מכונה) מאשינה.

חילוף אותיות RD ב DR כמו: arder (הדליק)—ארדיר, pared (כותל)—פאדיר, sordo (חרש)—סודרו, gordo (שמן)—גודרו.

חילוף אות ב M N כמו: nosotros (אנחנו)—מוזוטרוס. nueve (תשע)— מואיבו, nuevo (חדש)—מואיבו, nues (אנו)—מואים.

הוספת אות „J" כמו: mucho (הרבה)—מוניו, asi (כן)—אנסי, (arojar (ירה), ארוניאר, majares (משעמים)—מאניאריס.

חילוף המינים מזכר לנקבה, כמו: Elmar (הים)—לה מאר, El noche (הלילה—לה נוני, El agua (המים)—לה אנואה. El profeta (הנביא)—לה פרופיטה.

חיבור שתי מלות כאחת, כמו: En verano (בקיץ)—אינבירואנו, El onzo (הדוב)—

לונסה uñ de ello (אחד ממנו)—און דילליו, de menestér (מן הצורך)—דימינסטיר, Que hacer (מה לעשות)—קיאזיר, por amor (ענינו בעבור, בעד)—פארהמור.

מלות אחדות שאינן נתונות עוד אצל היהודים לבדם, וככל זאת נשאר זכר בפתגמים כמו: dueno (אדון), fusco (מחשך), Lusco (עור), מלות שאינן מובנות ושנורות בפי ההמון ובכל זאת יאמרו: דואיגה די קאזה, (Duena De Casa—בעלת הבית, בנמשל). וכן נמצאת משפחת „דואיניאם" וכן אומרים בלשון קללה וחרוף מינדו - פיוסקו (Mundo Fusco) אשר ענינו עולם מחשך, וכן אומרים: אינטרי לוסקום אי פיוסקום (Entre luscos y fuscos) אשר ענינו בין עורים וחשבים, כלומר בין אנשים אשר לא יועילו

מלבד השינוים והתוספות האלה, העשירו היהודים את שפתם בכמה מלות זרות אשר הביאו עמהם יחד בני הגולה שהתבוללו עמהם בארצות הקדם, ועל הרוב במלות אשר מקורן מן השפה העברית.

I) דברים הנוגעים לאמונה:

חלילה (לוח שנתי), תקופה, ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב או מנחם, אלול או רחמים, תשרי, חשון, כסלו, טבת, שבט, אדר א', אדר ב' או ואדר, שבת, קידוש, הבדלה, ראש חרש, פסח [19], הגדה, שמוך [20], חול המועד או מידיאנוס, ספירה [21], ל"נ בעמר, שבועות. תשעה באב איל ניקו (שהוא צום י"ז בתמוז), תשעה באב [22] איל גראנדי, סליחות [23], ראש השנה. כפור ניקו (כפור קטן שהוא צום גדליה), כפור או יום נורא, סכה, לולב, אתרוג, הדסים, ערבותת, הושענא, הושענא רבה, שמחת תורה, חתנים, אסרו חג (מתרת המועד), תענית [24], חנוכה, פורים [25], מח פורים (שבוש מעה פורים, המתנות אשר יחלקו בפורים), מ"ו בשבט או פירומאם.

II) דברי הקדש:

כולל (עדה), קהל [26] (בית הכנסת), תיבה, היכל, ספר (ספר תורה), מפה (מכסה הס"ת), פרוכת, רמונים (כלי בסף אשר ישימו על העמודים), פתיחה (פתיחת ההיכל), עץ חיים (הלבשת הס"ת), הגבהה או הקמה (הרמת הס"ת להראותו לקהל), עזרה (מקום הנשים), חזן או מברך, מזמר [27], שמש, נבאי, ממונה, ממונים (שבעה טובי העיר או משניחים),

---

[19]) קאדה קוזה אין סו טיימפו, אי איל ג'ואיבו אין פסח (כל דבר בעתו והביצים בפסח). לאמר: הכל יפה בעתו.

[20]) אל שפוך סי טיינטין לאס בוזים (בשפוך ישמעו הקולות), לאמר: נראה מה שיהיה בסוף.

[21]) גואדראר לה ספירה (שמירת הספירה) תאמרנה הנשים העצלות, כאלו הן זהירות לבלתי עשות מלאכה בימי הספירה.

[22]) קי דרשי מי איזו, קי סיאה אין תשעה באב (לוא ידרוש בני ואם אף בתשעה באב), הלואי שיטיב בני דרכו אם גם יאוחר.

[23]) לה נוג'אדה מאל, אי לאס סליחות אר לאס קואיספאס (הלילה ברע והסליחות על חכתפים), על איש אשר ייגע ולא ימצא.

[24]) ענגו — ויא איסטה ענגו (הנהו עניגו), אומרים על מי שיתרצה לכל מה שיתנו לו או יעשו עמו.

[25]) לה סעודה די פורים (סעודת פורים) אומרים על דבר אשר יארך או ימשך יותר מדי.

[26]) דוס ג'ידיום אין טריס קהילות (שני יהודים בשלשה בתי כנסיות) לאמר: אי אחדות.

[27]) לוקי סי גאנה מין איל חזנות סי פיידרו אין איל מזמרות (מה שירויחו אצל החזן יפסידו אצל המזמר או חזן שני). לאמר: יצא שכרו בהפסדו.

מנין [28], תלמוד תורה (בית הספר), מילדאר (שבוש למד), מלמד, תלמיד חכם (מורה). פרנם (משגיח בית הספר).

III) דברים הנוגעים לחיי המשפחה:

קומפליר מנין או „נכנס למנין" (כר מצוה או בן י"ג שנה), כתובה, קדושין, חתן, חופה שושבינים. אבי הבן, אבי הבת, מוהל, סנדק, שמירה (ליל שמורים ליולדות), ברכה די ברית (ברכת המילה). רוחצים, בית החיים, תחית המתים [29], דיויר לה מודעא (קרוא המודעא), צואה, קריאה, דאר תנחומים (נחם, או תת תנחומים), ברכה [30].

IV שאלת שלום:

האנשים		הנשים
שאלה: ברוך הבא		שאלה: סיאש ביין ביניראה!
תשובה: ברוך הנמצא!		תשובה: סיאש ביין אניאראה!
ש: שלום!	ש:	בואינום דיאם (יום טוב)!
ת: שלום ברכה וטובה!	ת:	באואינום טיננאש סאלוד אי בירה!
ש: שבת שלום!	ש:	בואן שבת!
ת: שבת שלום מבורך!	ת:	בואן שבת!
ש: שבוע טוב! (כמוצאי שבת)	ש:	בואינאם סימאנאם!
ת: עליכם ועלינו!	ת:	בוינאם טיננאש סאלוד אי בידה!
ש: חזכה לשנים רבות! (כר"ה ויו"ב)	ש:	אניאראה בואינה!
ת: חזכה ותחיה ותאריך ימים!	ת:	אניאראה די בידה אי סאלוד!
ש: מועדים לשמחה! (כשלש רגלים)	ש:	בואן מועד!
ת: חגים וזמנים לששון!	ת:	בואן מועד!

V) דברים שונים:

אנגריא, אחדות, אפילו [32], אסור, אבל, אולי, אכלן, אפוטרופוס, אלמנה, אויר, בהמה [33], בן אדם [34], (אנושי), בקי [35], בר (כר, זך), בר מינן, בריון, בכבוד, ברכה אי סאלוד! (ברכה וברואות, מברכים למי שאוכל או שותה), ברכה או הצלחה! בת־קול, בעל הבית, בעלה בית (שבוש בעלת הבית), בכלל, בטל [36], בחינם, בשורה בהלות, בעונות. בזוי, בזיון, גביר (עשיר), גבירה, גולם, גורה, גדר (ישתמשו במקום

---

[28] די דיים קי פריטין, סואיבי לי סאנקאן סארה מנין (מעשרה חנחוצים יחסרו לו תשיעה לתשלום המנין) אומרים על מי שאין לו כי אם סועט מהרכה.

[29] פארה תחית המתים (לתחית המתים), דבר חסושל לזמן רחוק כלי מוגבל. או פארה שני אדרים, לכשיהיו ב׳ חדשי אדר, שהוא דבר רחוק.

[30] סומאר לה סאנו דיויד לה ברכה (קחו חיד ואסרו חברכה), בעת אשר יתנו ערך רב לדבר קל הערך. וכן פור טודו אוסטאטוס וופטוס קי סור לה ברכה דיל פיפינו סוס קידו (תגנו שלמים בכל ורק נשאר לנו על ברכת חקשואים), התול על מי שאין לו דבר וידמה כי מה שחסר לו חוא סועט.

[32] אפילו איל חון סי יירח אין לה תיבה (אפילו התחון ישגת בתיבת), כאומר: כל אדם שוגג.

[33] בחמה בצורת אדם, פתגם הסוגי על אדם שאינו סבין כלום.

[34] אול כן אדם, אים כשר ודם (האדם חוא סבשר ודם). פתגם על חלשות הסין האנוש.

[35] בקי אין סודו (בקי בכל). התול על מי שידמה בעצמו שידע ואינו יודע.

[36] אזנו בטל פריביג׳ו פארה איל ב׳יז׳נדארו (חמור בטל הוא תועלת לשכניו), אומרים על מי שמפטל מעסקיו לעשות עסקי חברינו.

תור, נרון, נוזמא, נלות, נאולה, נסים (מעות נסות), נר, גוי, גלגול, גלגל, גזלן, גן־עדן, ניהנם, נוף, דין, דיין, דרך ארץ, דבור (הכתחה), דבורים (תבלים, דברי הבל), דור, דור דורות (תמידי), דמיון (פחד, יראה), דהיינו, דוקא, דאגה, דם כבר (בעל דם כבר, איש כבד), הכתחה (תקוה), הבנה, הברה, המבדיל! (להבדיל בין דבר טוב ורע), הצלחה, ורא, ותרן, זכות, וזה, זנות, זיכה, חכם[37], חכם רבי (תואר לזקנים), חשבון [38], חרם, חכמה [39], חדוש, חריף, חם ושלום, חזקה, חבר, חברה, חשישה, חלוקה, חרפה, חזיר, חמור, חולי, חנף, חנופה, חיה [40], חסיד, חסידות, חרצובה (ענינו: מכוער), טבילה, טרפה (בשאלה, למי שמראה פנים וועמים) טרפה, יסורין, יתום, ירא שמים, יורש, ימח שמו! יצר הרע, ישן נושן, יון (נוצרי), כפרה, כפרות (תרנגולות ששוחטים ערב יום־הכפורים), כפרה דענות, כפי, כמעט, כונה, כפיה, כשר, כבוד, כלב, כלל, מתוך, ממש, (האמת? היש ממשות בדבר?), מחורם (איש אשר פניו זועפים), ממזר, מעלה מטה, משפחה, מלאך, מלאך המות, מיסר, משכנתא, מנפר, מצוה, מזונות, ממשות, מנהג, מנין, מתנה, מחשבה, מעלה, נאמן [41], נאמנה, נם, נדר, נדוי, נפש [42], נפטר, נטילה, נדבה, נוראות, סכל[43], פשק, סברא, סגולה, סך הכל, סבנה, סיבה, סימך (או ס׳ר סמך־סומך על אחרים), סם, עלילה, עין הרע (או משובש: עינרה), עם הארץ, עניו, ענוה עני, עניות, עבירה, עיקר, ענין, עד, עדות, עובר, פרט, פעולה, פנימי, פריון, פשוט פשוטו, פרנסה, פחם, פסוק, פנול, פלפולים, צדקה [44], צער, צדיק, צלאי־פלאות, קנס [5], קצב, ריאה, ראיה, שרפון, שבינה, שוחד, שטן, שמטה, שוטה, שדים, שליח, תכלית, תקומה, תנאי, תכריכים, תשובה, תענה.

VI) מלות עבריות אשר ישתמשו בהן הספרדים לענין משונה ממשמען האמיתי:

ב כ פ ת ו ר או וכפתור—אומרים על כל דבר אשר ישנה או ישולש או אשר יחודש כפעם בפעם, על פי המקרא וכפתור תחת שני הקנים ממנה, וכפתור וכו׳ וכפתור וכו׳.

ח ת י כ ו ת (יוצא מחתיכות כסף), ענינו: מטבעות.

ח ר ם ו ת, ענינו: שאול, ניהינום.

מ ח מ ה או מחמת, ענינו: על פי, בעבור כי.

---

[37]) בואינו דרשה איל סי חכם קומי איי קיין קולו סיונטה (הארון הרב ידדוש יפת אך האם יש סי שישמע דבריו) אומרים על כל דבר אשר לא ימצא אין קשבת.

[38]) באו חשבון, אומרים על כל דבר אשר יגיע לסופו, גראה מה יהיה סוף הדבר או החשבון.

[39]) מי קירי ב׳יגדיר חכמה (ירצה למכור לי חכמה), התול למי שרוצה להראות את עצמו שיודע תרבה, וכן הפתגם: חכמת אי ביגה אי קיוסק אין ריב׳ה (חכמה וביגה הן עבריית, אך בינה היא גם בלשון תוגרמית וענינו בנין, והפתגם ישתמש בזה להחליף הענין מעבריית להוגרמית, ולהשליטו בשפה הזאת. קיוסק (מגדל) אין ריב׳ה (עליו), התול על מי שירצה להראות את עצמו לחכם ולמשכיל.

[40]) חיה סור בן אדם (חיה במקום בן אדם), אומרים על אדם בור ובלי תכונה.

[41]) אל לאדרון נאמן (חגנב נאמן), כשיבטח איש בריעהו אף כי ידוע שאינו נאמן.

[42]) סאליר איל נפש (צאת הנפש), אומרים על כל דבר אשר יעמל עליו חרבה.

[43]) באריב׳ה טיוני סבל נון אים (זקן לו ואינגו סכל), דבר בלתי אפשרי.

[44]) לחצדקה באלדה לה גזרה (הצדקה תבטל הגזרה).

[5]) פור סיר סכל קנס נון טיריסי (אינגו ראוי לקנס בגלל היותו סכל), אומרים על איש בור שאין אשמתו בו אלא שלא תיה אפשרי ללמוד ולהתחנך.

ס נ ל, ענינו: קבוץ, אסיפה במקום אחד אשר צר להכיל, על שם התנועה סגול בעלת שלש נקודות במקום אחד.

VII) ב ר כ ו ת:

שם יתברך (במקום האלהים), איל דייו (האל) ברוך הוא, שבח לאל (תודות לאל), למען השם: בעורת האל: בסימן טוב; במזל טוב (להולדת נקבה לבד), חיים טובים: חיים ורפואה (אחרי האכילה), חלול, קדוש השם,

VIII) ש מ ו ת ה ת ו א ר ו ה י ח ם מ מ ק ו ר ע ב ר י:

גבוה, נאבייינטו (נאה) וכות, זכותייו (בעל וכיות)

חן, חנוו (בעל חן)

חריפות, חזרפימאן... לשון התול על מי שמראה את עצמו כחריף ואינו כן.

מ ו ל, מולודו (מוצלח), ריזמול, ריזמולודו (איש שאינו מוצלח).

כ פ ר בפראדור (כיפר), ש כ ל, שכלודי (בעל שכל).

IX) פ ע ל י ם מ מ ק ו ר ע ב ר י:

ד ח י, אינדיחיאר, אינדיחיארו (נדחה); ד ר ו ש, דרשאר.

ח ר פ ה, חרפאלאדיאר. חרם, אינחרימאר, אינחרימארו (מוחרם).

ח מ י ן, אינחמינאר, אינחמינארו (אשר הוחם).

ח מ ק, דיסחמציאר (אסחמסיאר). ח ל ק, חליציאר (חליסיאר)

ט ב י ל ה, טביליאר, טביליאנדירה (טובלת).

כ פ ר, כפראר. מ ל ש י ן, מלשינאר (מלסינאר).

צ ע ר, אצעראר (אסאראר), ק ט ט ה, קטטאר,

ש ט ן, אינשטאנר, אינשטנארו (בעל חימה פתאומית כאיש שנכנס בו השטן).

X) מ ל ו ת מ ח ו ב ר ו ת א ו מ ש ו ב ש ו ת:

חבימונה חבטוניאר, (מכה, הכות, נגזר מחבט), פ'ריייו בשר (קור קשה, חילוף קשה בצשר), מלדאר (ענינו בית הלימוד, או כאשר יאמרו האשכנזים חדר נגזר (מלמר), ע ם, ע ו פנים (נגזר מעו פנים, מי שאינו מתבייש), חידים (הקדש). בחירי ענינו: רצון, נגזר מבחירה), פ ר צ ר ק (ענינו, בשים אופן), מ ב ק ש (מבקש תועלת עצמו מן המקרא, וכפר בעדו), ד י ל ק ח (מי שאקח ולא יתן לעולם) וכו'.

XI) ז כ ר ו נ ו ת ו נ ב ו ר י ם:

לאה פור רחל (ענינו חלוף טוב ברע).

פור לה ליי די משה (שבועה בתורת משה).

עפרון (ענינו מי שיאכל יותר מדי, „מי שלא תשבע עינו במועט").

עוג מלך הבשן (ענינו איש רם ונבוה).

ויזתא (ענינו איש חלש ונבוה כאות הויי"ו של ויזתא).

קורח (ענינו איש עשיר, בדרך היתול).

איל אינו די אדם הראשון (תאנת אדם הראשון, אומרים על כל דבר אשר ייקר יותר מדאי בטופי).

בן פורת יוסף (אומרים על כל אשר לא תשרה בו עין הרע).

דיל דור המבול

או: דיל טיימפו די מתושלח,
או: אנטיוכום וימאני (אומרים על דבר ישן שנשאר מזמן קדמון ואין בו תועלת).
פיראאון (פרעה—Faraon, ענינו: בעל חימה פתאומית).
נבל הכרמלי (אומרים על כל איש נבל ומפש).
ירמיה לה נזרונה, או ירמיה איל יודין (אומרים על כל איש אשר יבכה בנקל).
שמשון (ענינו איש גבור חיל).
אחיתופל (אומרים על כל איש שירצה להראות את עצמו שהוא חכם יותר מדי).
ורה לה איכה (אומרים על כל איש אשר יצייר נורלו ומצבו ברע).
אזירסי דיל מרדכי (אומרים על כל איש שיעשה את עצמו באילו אינו מבין ושומע)
לום מאלים די איוב (כשיבואו על האדם צרות רבות זו אחר זו).
לה חברה דיל טייו מתתיא (אומרים על כל חברה אשר לא תצלח באשמת חבריה הרבים)
עם הארץ דבר נתן (אומרים על כל איש בור ועם הארץ, שבוש: עם הארץדרבי נתן).

XII) פתגמים וראשי תיבות מן השפה העברית:

אכן נודע הדבר, לא תקום פעמים צרה, עליו השלום, יברכך ה' וישמרך, תכוא עליו ברכה, לחיים טובים ולשלום, ס"ט (סופיה טב. אחרי החתימה), הי"ו (ה' ישמרהו ויחיהו, אחרי שמות האנשים), מב"ת (מנשים באהל תבורך, אחרי שמות הנשים) בע"ה (בעזרת האל), אחדשו"ט (אחרי דרישת שלומו וטובתו, בתחילת המכתבים), ניו"ר (נושק ידיו ורגליו), ופני"ן (ופורק-נדר ישכנו נהש), קרוב"ץ (קול רנה וישועה באהלי צדיקים), ב"ה (ברוך השם), שי"ת (שם יתברך, במקום האל), ח"ר (חכם רבי).

XIII) מלות תורכיות בשפה היהודית הספרדית:

לפי טבע התנאים אשר חיו יהודי ארצות תקדם בתוכם, הם קבלו מלות רבות תורכיות בשפה הספרדית ההמונית. להביאן בכור המבחן יקשה עד מאד ובלי יתרון ותועלת, כי לא כל המקומות שוים. בעריס הקטנות ברומיליא ואנאטוליא, אשר ישבו שם היהודים בקרב רחובות התונרמים. מובן מאליו שהורגלו להשתמש במדה יותר נפרזה במלות אשר מקורן מן השפה התונרמית. אך בערים הגדולות במו קושטנדינא, אנדרינופלא, שאלוניק ואומיר, שם הספרדית היא יותר נקיה מהערוב הזה. בשפה הספרותית ובמכתבים היותר פשוטים השתדלו תמיד בכל האפשר ועד מקום שידם היתה מגעת לערב התונרמית בצמצום גדול או מבלי לערב כלל ועיקר. ובימינו אלה, הודות לשפה הצרפתית אשר פשטה בכל נבולות בני הגולה בארצות הקדם, הנקל הוא להשתמש במלות צרפתיות-ספרדיות באופן אשר עקבותיהן לא תנכרנה עוד, ורק בשפת העם, שפת הנשים, כאשר יאמרו בארצות הקדם, נפגש אותן במדה יותר נפרזה:

1) שמות דברים:

ארווב'אל (כתב בקשה), בוז (קרח), גיוראם (בתי רגלים), דולאף (ארגז), ואאדי זמן הפריון), אראואב'אט (ירקות), חלבי'ה (מין מתוק), טוטון (עלי טאבאק), ייגורט (חלב חמוץ), לימון (לימון), מנאשמה (יריעת נכאת), נאזיליק (פרוב), טורגון (נרוש), פאנטוף מנעל), קארפוס (אבטיח), ריזיליק (בשת), שאקה (שחוק) וכו'

2) שמות התואר והיחס:

חייאניט (אכזרי), קיסקין (חד), מושאק (רשה), דירטלי (כעל צערים), בולושולו (מענן) זאביאלי (אמלל), סירט (קשה), קולאיי (נקל) וכו'.

3) בעלי מלאכות:

איטמיקני (נחתים), באקאל (חנוני), נאדירני (עושה אהלים), דונראמאני (תרש עצים), זארנאבאשני (מיכר ירקות), טיניקיני (תדש פחים), יאסאקני (שומר), פאבונגיו (מוכר נתר) וכו'.

4) פעלים:

אקטאריאר (הפוך), בוזיאר (החליף), ניודריאר (השתנע), דילינגיאר (פשוט יר), זורלאדיאר (הכריח), חיאנאטלאדיאר (התאבזר), טוטושיאר (התלהב), ייטישיאר (השנ), נאולאניאר (סרב), סאאושטריאר (התגנב), קיזדריאר (התקצף) וכו'.

XIV) זכרונות ספרד:

1) איסטה און סוס טריזי (Esta en sus Trezi, הנהו עומד בשלשה עשר שלו)— פתגם על מי שעומד בדעתו. מקור הדברים האלה מימי הבקורת (אינקויזיציון) בספרד. בעת אשר נלאו להביא את היהודים בדת הנוצרית ולמרות כל הראיות והויכוחים לא יכלו להפוך לבם, היו אומרים: הנהו עומד בשלשה עשר שלו, כלומר, בשלשה עשר העיקרים, ומהם לא יזוז.

2) איל דיאבילו קי סילו ייבי בו איל סאן פאבלו El diablo que selo yele y el San Pablo יקחהו השטן ופאול הקדוש) ענינו: ילך לו לאיזה מקום שירצה, יקחהו אפל! מקור הדברים האלה נם כן מעת השמד, כך היו אומרים על אלה היהודים אשר המירו דתם.

3) לוקי לי דיו איל דיאבילי קי לי בי טומאר איל סאן פאבלין Que le die el diablo que le va tomar el San Pablo (מה נתן לו השטן שיקח ממנו פאול הקדוש). הפתגם הזה נשאר נם הוא מימי השמד, שהיו אומרים למומרים: מה בצע ותועלת ראו בהמירם.

4) אלה חאמאדירה! שבוש A la Quemadera לבמת השרפה בספרד, ילך לו שם, יקחהו אפל!

5) לישוס די לה ג'ודיריאה! (Lejos de la Juderia ריחוק מרחוב היהודים) על כל חלי או מקרה רע אשר יאונה. Juderia היה שם רחוב היהודים בספרד כמו הגיטו ביתר הארצות.

6) אגואה נון טופי, Agua non topi מים לא מצאתי,
קון טיירה מי לאבי con tiera me lavi באדמה רחצתי (הטהרתי).
מודום לוס פיקאדוס todos los pecados כל האשמות
פארה לוס קריסיאנוס, para los Cristianos לנוצרים.
טודוסו לוס זכות todos los זכות כל הזכיות
פארה לוס ג'ודיוס, para los Judios ליהודים.

כשאין מים לרחוץ הידים, הילדים לוקחים מעט עפר בידיהם ואומרים הנוסח הזה.

7) קריסיאנו אינקריסינאדו Cristiano encristianado נוצרי מנוצר. אומרים על כל איש שאינו שומר דתו.

8) היהודים ישתמשו במלת פריטו (preto) במקום שחור (ספרדית קסטיליאנית Negro) בעוד אשר פתרון פריטו הוא הנמען, כומר. נראה כי היהודים בספרד היו

קוראים לכומרים „שחורים" על פי מלבושיהם לבלתי יבינו הנוצרים, ועל כן החליפו שתי המלות האלה, לעמת זה ישתמשו במלת ניגרו negro שפתרונו האמתי הוא שחור, במקום רע או מכוער.

9) היהודים ישתמשו במלת „גלח" במקום כומר (ספרדית־קסטיליאנית Pretre). בהיות כי כומרי ספרד היו מנולחי זקן.

10) והיהודים יכנו איש שמן ועבה „פאטריק" על שם Patriarca, כנוי למקצת הנמונים בספרד, וידוע כי רוב הכומרים הספרדים היו שמנים ובעלי בטן מרוב התענוגים.

XV). משחק ילדים:

קאסטיליום (מגדלים) (Castilios) משחק אנוזים, ישימו קבוץ שלשה אגוזים ועליו אגוז אחד.

פאפארוחה (Paparucha) (כסילות), ילבישו נערה אחת בעשבים והיא תרקד ותראה עצמה כאויליה.

אימקונדיר (Esconder) (הסתר), הילדים יסתירו ילד אחד ויבקשוהו בכל הפנות.

פאפה סיגה (Papa ciega אב עור), יכסו עיני ילד אחד במטפחת והוא יבקש הילדים האחרים. משחק אחר, הילדים ישבו בשורה אחת זה אחר זה ויכסו עיניהם וישירו:

בֿיניד בֿיניד־קאבֿאליירו ! venid, venid caballero בוא בוא פרש!
אסובֿיד אל טריונאסטירו assuvid al trionastero עלה אל בית מקלט הנזירות,
אימקוֿיד קואלה קיריש escujed cuala quiereis כחר מי שתרצה
אהלה ביליא נון מי טומיש a la bella non me tomeis אך היפה לא תקח ממני.

XVI). מאכלים שהיו נוהגים בספרד ונהוגים עד היום אצל היהודים:

פאן די שפאניא (Pan d' Espania) לחם ספרדי, לחם הנעשה בביצים, בצוקר ומעט קמח.

פאסטיל[46]) (Pastel), חתיכות עיסה אשר ימלאו בבשר, בגבינה או בפירות.
אלבונדיגה (Albondiga), כדורי בשר דק מבושלים.
אגריסטאדה (Agra Estada), מרק חמצי עבה מביצים.
קאלדו (Caldo), מין מרק.
פיריטדה (fritada), תבשיל ביצים ושמן מרוחש.
פיריטה (frita), תבשיל חתיכות ירקות מרוחשות בשמן וביצים.
נוגאדה (Nugada), אגוזים בתושים אשר יבשלו עם מרק הרגים.
בויו (Bollo), לחם קטן נלוש מעיסה, בביצים והלב.
קיזאדה (Quesadilla), עיסה מלאה בגבינה.
רוסקה (Rosca), עיגול עיסה משוח בביצים.
ביסקוניאדה (Biscohcada) עוגות דקות מתוקות, ואצל הספרדים בעת מרק.
פאן די ליאון (Pan de Leon), או בלשון משובש פאנדילון, כמו פאן די שפאניא.

XVII). מליצות ופתגמים.—

הספרדים והיהודים יצטינו על הכל ברוב עושר המליצות והפתגמים שאין

---

[46]) הספרדים והיהודים ישתמשו עד היום גם כן בפתגם היוצא מן התבשיל הזה קארה די פאסטיל Cara de Pastel (למי שפניו וצורתו רחבים ועגולים).

משלם ביתר הלשונות במרה נמרוה בזו. היהודים יקראו הפתגמים ריפיראנים (Refranes) או פאלאבירה דיזידירה (Palabra decidera) =דבור אומר). להביא כל הפתגמים או רובם פה, יצר המקום מהבילם. החכם החוקר ואוהב הספרדית ר' משה קיזירלינג מבורה־פישטה הוציא לאור ספר שלם מכיל רוב הפתגמים הנודעים בו בשם: Biblio-teca Espanola Portugeza Judaica, שטרסבורג שנת 1890 ע' 120—140, ואנחנו מצדנו נוכיר פה רק אותם השנויים עד היום אצל הספרדים (על פי החבור Refranes o Proverbios en Castellano, אשר הוציא לאור הסופר Hernan Nunez מאדריד 1804 ארבעה חלקים) והיהודים בארצות הקדם.

קין אים טו איניסינו? איל די טו אופיסיו (ענינו: כל אומן שונא לחברו) Quien es tu enemigo? hombre ce tu oficio (הנ"ל חלק III ע' 319)

קיין טיני בואין ביזינו, טייני בואין דוסרינו (ענינו: מי שיש לו שכן טוב יש לו מזל טוב). Quien ha buen vecino ha buen amigo (שם III 292).

נראנו אה נראנו אינני לה נאליינה איל פאפו (ענינו: אף אם מעט, בכל זאת תמלא הכרס).

Grano a grano, o hinche la gallina el papo (שם 158)

מונדו רידונדו, איל קי נון סאבי, ניארלו קאיי אל פיונדו (העולם עגול, מי שלא ידע להלוך יפול בתחתיות).

Mundo redondo, quien no sabe nadar vase a lo bondo (שם II 401).

קין ביין אוי, ביין טופה (העושה טובה, יקבל טובה).

Quien buen ata, bien desata (שם III 322)

אין לוקי אימטאמים, ביגדינאמים (טוב לשמוח בחלקו).

En lo que estamos, bendicamos (שם II 86).

קארה בוקה, קירי סו סופה (כל איש ואיש ירצה בחלקו).

A una boca, una sopa (שם IV 222).

מאס אקונאנטאן דיינטים, קי פאריינטים (הארם יותר קרוב לעצמו).

Mas cerca estan mis dientes, que mis parientes (שם II 342).

קין קומי אי דישה, דוס ביזים מיטי מיזה (מי שיאריך יותר מדי ישלם בפלים).

Quien come y dexa, dos veses pone mesa (שם III 261).

קין מונניו קירי מונניו פיידרי (מי שירצה הרבה, יאבד הרבה).

Quien todo le quiere, todo lo pierde (שם III 290)

נון אביליס מאל דיל דיאה אנטים קי אוניסקה (כמו: אל תדין את חברך עד שתניע למקומו).

Non digas mal del ano hasta que sea pasado (שם III 49).

פאנה לוקי דיביס, סאביס לוקיטיינים (שלם מה שאתה חייב ותדע מה שלך).

Paga loque debes, sabras loque tienes (שם III 128).

ביבה איל דיבדור, נין מואירה איל קובדאדור (יחיה החייב, ואל ימות הנבאי).

Si el deudore no se moere, la debla no se pierde (שם III 183)

מאס ביאלי אין פאשארו אין לה מאנו קי מיל בולאנדו (טובה צפיר אחת ביד, מאלף מעופפות)

Mas valle paxaro en mano, que boytre volando (שם III 336).
איל אירמאנו פארה איל דיאה מאלו (האח הטוב ימצא ליום הרע).
El hermano para el dia malo (שם IV 315)
מאם ב׳אלי ב׳ירנואינמה אין קארה, קי דולור אין איל קוראסין (דאנה בלב איש ישיחנה).
Mas valle verguenza en cara que mancilla encorazon (שם II 336).
בוז די פירו נון סובי׳ אל סי׳לו (קול איש נבזה לא יעלה למרומים).
Oracion de pero, no va al cielo (שם III 108).
אין בוקה סיראדה נו אינטרה מישקה (לא יענו, למי שלא יצעק).
En boca cerada, no entra mosca (שם II 19).
טודו לוקי רילומברה נואים אורו (לא כל מה שיבריק הוא זהב).
No esetodo oro, lo que reluie (שם III 63).
סירה טו פואירטה, אלאבית טו ב׳יונה (סנור דלתך ואחר תדבר בשכנתך).
Cierra tu puerta y harras tu vecina buena (שם I 225).
מאם ב׳אלי אוֹן בואין ב׳יזינו, קי אזן אירמאנו אי פרימי (טוב שכן קרוב מאח רחוק).
Mas vale buen amigo, que pariente ni primo (שם II 381).
דיל לוקי או רול בובי׳ס סאבי׳ לה בירדאר (השוטה והילד ידברו האמת).
El nino y el orat, dicen la veritat (שם II 51).
לום ג׳ירזום, סומום אג׳אקנום (היהודי יבקש תואנה).
Achacoso como el Judio en viernos (מבקש תואנה ביהודי ביום הששי).
(אמאדור דילום ריום חלק ב׳).
לי דאן אוֹן לה מאנו, קירי אי אין איל פיי (אם יתנו לו מעט ידרוש הרבה).
Al judio le dan tres, quiere cuatro (שם שם)

XVIII). שירים ושירי אהבה (Romanzes):

היהודים הביאו עמהם שירים ושירי אהבה מספרד, ועד היום אחרי ארבע מאות שנה נשארו כמה מהם, אף כי נשכחו ברוב הימים בספרד, כמו:

I) A las muntanas mi alma! אל ההרים נפשי!
A las muntanas mi ayre אל ההרים רוחי!
En sueno mi suena ma duena בחלום אחלום אך גברתי [47]
Alba y Iusia y graciosa . . . לבנה מאירה אף בעלת חן וכו׳,
II) פרשומי די אמור קי נו לו פואידי אינטינדיר (זמירות ישראל דף י״ט).
III) גרישום דאוה לה פאוה פוראקיל מונטי (שם דף ב׳).
IV) אוֹן סואיניו סיניי מים דואינ׳אס (שם דף ל״א).
V) אוֹן פ׳ואינו טיני לה קונדיסה (שם דף מ״ה).
VI) דולסי סואיניו אבודיש (שם דף מ״ו).
VII) אלטו אי אינשאלשאדי (שם דף נ״א).
VIII) פריגונאראס סון לאס ניראס (שם דף ס״ו).
IX) ייא שיוה איל אינוירנו אי ויני איל ויראנו (שם, דף ע״ה).
X) מאדרי אוֹן מאנסיב׳קו (שם דף ע״ה).

[47]) השיר הזה נזכר אצל ר׳ ישראל נ׳גארח בספרו זמירות ישראל (וינציא, ש״ס דף כ״ג).

XI) ייא שי מארטין לאש נאליאש (שם דף צ').
XII) ויליינשטי אינטרימוש קון לוש בואינוש אניוש (שם דף ק"נ)
XIII) אונאש טוקאש די מאלאכיראש (שם דף קי"ט).
XIV) אל דירידור אל קיירי (שם דף קכ"נ).

XV) ארביולירה ארביולירה: שדה אילנות! שדה אילנות!
ארביולירה! בואינה ניינסי שדה אילנות! המון טוב,
לה ראמה אירה די אורו הענף היה מוהב
אי לה ראאין די מארפיל והשרש משן שנהב.

פור אאי אביאה דרך שם היתה
אח! אונה לינדה דאמה האח! אשה יפיפיה,
סיינאנדו איסטה סום קאביליום מסרקת היא שערותיה
קון און פייני די מארפיל. במסרק שן שנהב.

קי בושקאש ביום מי דאמה מה תבקשי? את גבירתי
אח! טאלאם אוראם סור אקי? בשעות כאלה, פה?
בושקו יו אה מי מאריזו מבקשת אני את בעלי
מי מאריזו אמאדי. ובו' בעלי אמאדי' (אמאדיאו) וכו'

שירי היהודים אשר היבאו מספרד רבו כמו רבו, אך כל עוד היותם מפוזרים בכל ערי ארצות הקדם יקשה מאד להביאם על ספר. החלק הספרותי הזה כשדה אשר לא עובד עד ימינו אלה. (ראה עוד בני אראגון).

XVI). הספרות:

„יהודי ספרד, ובפרט אלה אשר היו ממלכות קשטיליא ואראגון, אחרי אשר נכבשו בידי מלכי הנוצרים, החליפו את השפה הערבית שהיו מדברים בה בשפת הארץ הספרדית או הקשטיליאנית, ובחצי המאה השלש עשרה למספר הנהוג היא היתה כבר כללית לכל עם ישראל, וגם החכמים הרופאים והרבנים השתמשו בה. כנודע ר' משה בן נחמן, או הנחמני, השתמש בשפת המדינה בויכוח שהיה לו עם המומר פאבלו כריסטיאני לפני המלך יעקב מאראגון ושרי המדינה, וכן בא הדבר בי היהודים שלא היו מבינים עברית החלו להשתמש בה גם לעבודת אלהים, ואצל אחדים מהם בקשטיליא ובאראגון היו קוראים מגילת אסתר בספרדית ביום הפורים"[48].

„תחת ממשלת אלפונסו העשירי המכונה החכם, אשר עשה כל מה שהיה ביכלתו לנקות השפה הקשטיליאנית מתערובות הערבית והרומנית, הצטינו קצת יהודים כסופרים בשפת העם. הנסיונות הראשונות של היהודים הספרדים הן העתקות מן הערבית בקשטיליאנית אשר עשו במצות המלך עליהם; יהודה משה כהן, יהודי אחד בשם אברהם, יצחק אבן־סיד ושמואל הלוי תרגמו בשבילו חבורי אסטרונומיה וכן חברו הם בעצמם במוהם".

„תחת ממשלת יורשיו, מוצאים אנחנו שני יהודים: יעקב די לאם ליים ויעקב צריק מאוקיס, אשר חברו, או יותר טוב השלימו, כמו יהודה אסטרוק מברצלונה

[48]) קייזרלינג Bibl. Esp. Port Judaica (שפרסבורג 1890 דף 9—10) מבוא.

ספרי פלוסופיא בקשטיליאנית, ואברהם בן חיים כתב חבור ספרדי על הכנת הוהב והצבעים לציורים בספרים, גם חבורי ר' אברהם אבן עזרא ור' משה אמאן מסרקסטא על משחק האשקקי תורגמו ספרדית".

„ימים מספר אחרי כן, התחברו היהודים הספרדים עם התרובדורים (משוררים). היהודי הראשון אשר חבר בקשטיליאנית שירים מלאי חן היה ר' שם טוב מקריון הנקרא ר' דון שנטו, ונזכר בפי הסופרים הספרדים כתרובדור (משורר) גדול, הוא העמיד בחרוזים פתגמי מוסר "Proverbios morales" אשר מוצאם מכתבי הקדש והתלמוד".

אחרי הרדיפות האיומות משנת 1391 (קנ"א) קבלו יהודים רבים המבילה, וביניהם היו לא מעטים אשר עבדו בספרות הספרדית. המשורר יוהן אלפונסו די בּאינה היה מחבר הקובץ הנקרא "Cancionero" אשר יכיל שירי משוררים שונים, וביניהם מפורו סירדום, יוהן די איספאניא, יוהן די ואליאדוליד, אנטוניו די מונטורו המכונה El Ropero. אלה היו כמו בּאינה ורודריגו קוטה, הראשון במעריבי חזיונות תונה, יהודים מומרים".

„אך גם אלה אשר נשארו נאמנים לדת משה כתבו בעת ההיא ספרדית. דון חסדאי קרשקש ויוסף אלבו, שני פלוסופים נודעים למכביר, ערכו חבורי התנגדות לדת הנוצרית. ר' משה צרצל, רופא המלך הינרי השלישי, כתב שירים לעת לידת יוהן השני מלך ספרד. ר' מאיר אלנאיץ, רופא וחכם, חבר ספר רפואה. שמואל אישפיריאל ושלמה מאריך חברו ספרי נתוח, חלקי חבורי נאליגום, לאנפרנק, תיאודוריק די סירוי וכו' תרגמו כמו כן מחברת על המנפה של יוהן די טורינאמירה" ובן Las Especias de Litargriio (מיני העופרת), אשר תורגם ספרדית. כל אלה החיבורים נכתבו באותיות עבריות, ולפי הנראה בספרד".

„המלכה איזבל נרשה בשנת 1492 (רנ"ב) את היהודים מספרד. רובם ירדו לפורטוגל, אמנם דום עמנואל שאסף חכמים יהודים, כמו יוסף ויפונתו רופאו, ואברהם זכות אסטנינו ורושם זכרונותיו, בעתתהו פתאום רוח אחרת וינרשם מארצו בשנת 1496 (רנ"ו).

הנודדים נמלטו לאיטליא, לצרפת ולמדינות תורמה השונות. הארצות הנמוכות, אנגליה, המבורג ווינא, קבלום ימים רבים אחרי כן. כל אלה אשר בהיותם נרדפים מהבקורת יצאו מהארצות אשר לא חפצו לסבל אותם, הובילו עמהם בכל המקומות את שפת ארץ מולדתם. „המה הובילו — אמר גונזו די לישקש — שפתנו, ובכל פנים ישמרוה וישתמשו בה בחפץ לב". וברור הוא כי בערי שאלוניק, קושטנדינא, אלכסנדריא ואלקאירה ובכל ערי המסחר ויניציא לא יקנו ולא ימכרו בשפה אחרת כי אם בספרדית. ובעצמי הכרתי בויניציא סוחרים יהודים משאלוניק אשר ידברו ספרדית, אף שהיו רבים בשנים, יותר טוב ממני".

בתי הדפוס בקושטנדינא ושאלוניק הוציאו לאור מראשית בוא הספרדים לתורמה ועד ימינו אלה ספרים כתובים ספרדית למכביר. בהמשך חבורנו נדבר עליהם בפרטות לפי הפרקים היעודים להם. חכמים וסופרים אחדים בארצות המערב נסו פעם בפעם לחבר ספרים על הספרות הספרדית־יהודית, אך אין גם אחד מהם אשר השיג משרתו לתת לפנינו תמונה שלמה של השפה ואוצר שלם של כל הספרים אשר נכתבו בה.

הספר היותר נכבד במקצוע הזה הוא Biblioteca Esp. Port. Judaica לרבי משה קייזרלינג מבודה־פשטה (דפום שטרסבורג שנת 1890) ואליו נספחה רשימה של כל הפתנמים הנהונים אצל יהודי ארצות הקדם (דף 121־140). שתי שנים לפני כן חבר ר'

מרדכי נרינואלד-(שהיה אחרי כן רב הכולל בבולגריא) מחברת: Zur Romanischen Dialectolgie חיברת א׳ על השפה היהודית־ספרדית (Centralblatt ב״ת רפים). וקרוב לימים ההם יצא לאור בעיר בוקארישט בספר השנתי ע״י משה שוארצפעלד (Apuarul pentry Isreliti) מאמר על השפה היהודית־ספרדית מאת החכם רבי משה נאסמר (כעת רב הכולל לספרדים באנגליא).

XX) שמות משפחות ממלכות קשטיליא:

אאיליון, מיר Ayalon — אביילה, מיר Avila

אלבוכר, מיר Alhuhera (בקרבת Babajox)

אלבו, מיר Alba (מחוז Leon) — אלגואיטי, מיר Al Hueti

אלחאמי, מיר Albama (מחוז Murcia)

אלמאנצה, מיר Almnza — אלקלעי, מיר Alcala

אמארגי, מיר Almargo — אסה, מיר Aza

אסיאו, מיר Ceo — אורדוניא, מיר Orduna

בינ׳אר, מיר Bejar — בינ׳אראנו, מיר Bejar

בילפ׳ורא׳ד, מיר Belforado

די אבילה, מיר Avila — דאלבו מיר Alvo (מחוז Leon)

די ליאון, מיר Leon — די טולידו, מיר Toledo (טוליטולא)

די איריירה, מיר Herrera

זאמירו, מיר Zamora (מחוז Leon)

טולידאנו, מיר Toledo — טאלבי, מיר Talvera

טולידו, מיר Toledo

לורקה, מיר Lorca (מחוז Mureia)

מדיני, מיר Nedina — מיראנדה, מיר Miranda

מדינה, מיר Medina

נאנ׳אר, מיר Najera — ניגרין, מיר Negreira (מחוז Galicia)

סוריא, מיר Soria

סינוביא, מיר Segovia

פארדו, מיר El pardo — פיניאס, מיר Penas (מחוז Murcia)

פאלינסיא, Palencia (מחוז Leon)

צארצה, מיר Zarza (מחוז Estramadur)

צוריא, מיר Soria

קאסירים, מיר Caceres (מחוז Estramadur)

קואינקה, מיר Cuenca קורנניון, מיר Coruna (מחוז Glaicia)

רודריגיו, מיר Cendad Rodrigo

XXI). מנהגים ממקור יהודי קשטיליא.

כמו שהשפה הקשטיליאנית נתקבלה לשפה כללית, לשפת העם, אצל יהודי ארצות הקדם, כן גם מנהגי הקשטיליאנים נשארו על הרוב בידם, ואף המחזור הספרדי יביל מרבית פיוטי המחזור הקשטיליאני (ספרדי) ובמדה יותר קטנה מהמחזור הקאטאלוני והאראגוני.

מן המנהגים המיוחדים לבני קשטיליא שנשארו בתקפם ובכחם ביד יהודי ארצות הקדם נזכיר:

א) המנהג להקל בריאה הסרוכה והנפיחה הנהוג עד היום בשאלוניק [49], מה שאין כן ביתר הערים.

ב) תנאי הנשואים על פי תקנת טוליטילא (toledo) הנהוגים עד היום ברוב ערי ארצות הקדם, כאשר הובאו בשור (אה"ע סי' קי"ח) ובית יוסף (סי' קי"ח) ובשלחן ערוך (אה"ע סי' קי"ח) ושו"ת רי' יצחק ן' ששת (שאלה ר"ח).

ז) בני אראגון (Aragon).

היהודים אשר ישבו במלכות אראגון היו במספר יותר קטן מאשר בקשטיליא ומעולם לא לקחו חלק בהרחבת חכמת ישראל בספרד ולא השתתפו בהרמת קרן היהדות עם יתר אחיהם בני בריתם בחצי האי הפיראני; ונהפוך הוא כי היו שקועים בבערות והיו נחשבים בעיני יתר הספרדים לכורים ועמי הארץ. רי' יצחק בן ששת, אשר נקרא לנהל ערת עיר הבירה סרקסטה (סאראגוסא) קרוב לשנת חמשת אלפים ומאה וארבעים, יתאונן כי בראש השנה היו מתפללים הצבור עם השליח צבור תפלת המוסף בקול רם מבלי שיקדימו לאמרו בלחש, "ונראה שהמנהג ההוא נכנס בארצות ההם מפני שרובן עמי הארץ ולא ידעו להתפלל אפילו מתוך הספר אלא בעמל גדול" [50], "וכן היו נוהגים לקרוא בפורים המגלה בלעז (ספרדי) מעל מגלה כתובה גם הוא ספרדית [51]. בכל טרחו לא עלה בידו לבטל המנהג המכוער הזה למרות התנגדות רוב המוסקים.

מעוט דעת התורה היתה גם כן הסיבה הראשית להחליש את האמונה בלב יהודי אראגון, ולכן נראה כי בעת הגרוש הכללי משנת רנ"ב המירו רוב העם דתם, ובראשם רי' מאיר מלמד והרב הכולל מכל המדינה רבן אברהם שיניר, ומעט מזער היו אשר בחרו השלטול ויקחו כלי גולה בידיהם, אלה יצאו לנאוארה ופרובינצא, אלה לפורטוגאל, ומעטים לארצות הקדם, אשר על כן ייקר מאד למצא עקבות בני אראגון בארצות האלה.

[49]) וכתב הר' דוד ן' יחיא ז"ל שכן מנהג ליסבונא, וכתב שהרבה מקומות ממלכות קשטיליא נוהגים אונא או ורדא הסרוכה לאלו המקומות בדקי לה בפשורי ומכשירי לה. וטה רחוק הטנהג הזה, שאם הרא"ש, אשר חוראתו נתפשטה בכל הסדינה ההיא, אוסר אפילו על בדיקה, היאך התירו הם? וב"סאמורה" (Zamora) עיר ואם בדעת ובחכמה החמירו שאם הסירכה עבה וחזקה לאלו המקומות מטריפין אותה בהחלט, ואם הסירכה קלה ודקה חותכין אותה בנחת, באופן שלא תנקב תריאת, ואז בודקין אותה בנפיחה, ואין חילוק אצלם בזה לורדא או לאונא . . . ודע שמה שכתב שהיו מקילים חכמי קשטיליא באלו הסירכות היה מפני שהעכו"ם בארצותם ברוב הזמנים היו סחמירים על עצמם ולא היו אובלים שחיטת ישראל, והבהמות שחריפות היו מפסידים דמיהם, ואלו היו נוהגים כדעת המחמירים היה הפסד גדול בממונם של ישראל . . זולת שאלוניקו שנוהגים באותם מקומות של קשטיליא, מפני שגם שם רוב העכו"ם אינם אוכלים משחיטת ישראל . . . (ב"י טור יורה דעה סי' ל"ט).

[50]) שו"ת הריב"ש סי' ל"ז.

[51]) שם, שם סי' שפ"ח.

1) השפה האראגונית היא בעצמה הקשטיליאנית, מלבד איזה שינוים קלי הערך במליצות, פתגמים והגיונים מיוחדים לבני אראגן, אשר כשלו ברוב הימים אצל יהודי ארצות הקדם, ורק כמליצה אחת נוכל למצוא עקבות יוצאי המדינה הזאת עד היום: איסטה אין לה דולה (Esta en la Dula) עומד בעשרו, הנהו עשיר. המלה „דולה" (Dula) היא אראגונית ופתרונה מקנה צאן, ר"ל הנהו בעל מקנה, הנהו עשיר.

2) שירים עממים: יהודי ארצות הקדם ישירו עד היום שירים אשר יזכירו את מדינת אראגן, למשל:

I מי פאדרי אייה די פ׳ראנסיה	Mi Padre era de Francia	אבי היה מצרפת
מי מאדרי די אראגון	Mi madre d' Aragon	אמי מאראגון
פור סיר ייו ריגאלאדה	per ser yo regalada,	בהיותי יחידה
די ניקה מי קאזו	de chica me caso	השיאני בעודי צעירה
מי קאזו קון אן פ׳ראנקו	me caso con un Franco	השיאני עם איש צרפתי
איזו׳ די און נראן סינור	hijo d' en gran senor	בן אדון נכבד
נו׳ לו קיירו נו לו קיירו ייו,	no lo quiero no lo quiero yo	אינני חפצה,אינני חפצה בו
וכו׳	etc	וכו׳
II די אונדי אים איסטי סאמארו	De onde es este zamaro	מאין אדרת שער הזה
קי אקי בייו יו ?	Que aqui veyo yo ?	אשר אני רואה פה ?
בי׳ לו מאנדו מי פאדרי	Vo lo mando mi padre	שלחו לך אבי
די לה פ׳יריה די אראגון	de la feria de Aragon	מיריד אראגון
וכו׳	etc	וכו׳

3) מן העזות אשר ימדו יוצאי המדינה הזאת בארצות הקדם נשארו בימינו אלה:

א) ק"ק אראגון בעיר שאלוניק וק"ק בית אהרן לבני משפחת „סאראחוסא"

ב) ק"ק אראגון, בעיר אנדרינופלא ג) ק"ק אראגון בעיר קאסטוריא. ועוד היו קהלות בשם „ארגון" בקושטנדינא ובצפת, שנחרבו ואבדו עקבותיהן כהוב הימים. חבר ק"ק ארגון בעיר הבירה הובא בתשובות ר' אליה מזרחי, שנשאל על מעשה מכוער שהיה בעצם בית התפלה שנטמא על ידי עברה שאין להעלותה על ספר, וחשובי הקהל שאלו אם מותר להתפלל שם, ותשובת רב הרבנים היתה שבתי הכנסיות אינם אלא בית מקדש מעט, והנה נודע שבימי החשמונאים הכניסו עבודה זרה בבית המקדש ובכל זאת המיר מתתיא כהן גדול את השקוצים והתועבות ומהר הבית והתמיר גם להעלות הקרבנות כימי קדם, ולא חש על מה ששמא. על אחת כמה וכמה שבית הכנסת שאינו אלא מקדש מעט. מותר להשתמש בו ולהתפלל אעפ"י שנטמא בזדון (שו"ת רא"ם ס' מ').

בצפת נודע לנו שם ק"ק ארגון על ידי המקרה, שאיש יהודי שהיו אבותיו מארגון והלכו לאיטליה, ואחר איזה זמן התישב בצפת, והנה יהודי ק"ק איטליא חפצו לאסוף אותו אל תוך עדתם, באמרם שכבר התחברו אליהם בהיותו באיטליא, ואין לו עוד שייכות עם בני ארגון, אמנם אלה האחרונים, בחפצם להרבות מספר בני עדתם והכנסותיהם, אחזו בו, ועל זה נשאל ר' משה משראני רב העיר, והוא השיב שעתה אחרי הגרוש הכללי אין עוד ישוב ישראלי בארגון, ותקותנו שלא יאהל עוד יהודי שם, מצד אחר כבר בטל לגבי האיטליאנים בהיותו במדינתם, ועל כן הצדק עם משניחי ק"ק איטליא (שו"ת מבי"ט חלק ב' ס' ש"ו).

4) המחזור האראנוי נהוג בימינו אלה רק בק"ק אראנן אשר בשאלוניק בימים הנוראים, אך איננו נבדל ממחזור קאשאלוניא (ראה זה) ורק מעט הפרש יש ביניהם בניגוני הפיוטים. נדפס פעם אחת בשאלוניק בשנת תנ"מ, ולפי הנראה השתמשו עד השנה ההיא בכתבי היד אשר הביאו מספרד; וכשער הספר כתוב: „מחזור לראש השנה ויום הכפורים למנהג קה"ק אשר היה מאז ומקדם במלכות אראגון" (קפ"ד דפים בתמונה מרובעת); ובשנת תרכ"ט יצא ע"י משה יעקב עייאש ורי חנוך פיפאנו בשני חלקים עם פירוש ר' חיים שמואל גאטיניו.

5) מ ג ל ת ס א ר א ג ו ס א:

ארבעים בתי אבות בשאלוניק המתיחסים למשפחת סאראזוסא (שבוש סאראגוסא), יחידי ק"ק בית אהרן, ומשפחת „אלחאריף" אשר מק"ק ציציליא חדש, יתאספו בכל שנה ושנה בק"ק בית אהרן ביום שבעה עשר בשבט לצום, ובלילה שהוא ליל שמנה לחדש יקראו מעל מגלה כתובה על קלף בכל מגלות אסתר. וכן בבקר היום ההוא אשר יחוגו אותו כיום פורים ושולחים מנות איש אל אחיו ובטלים ממלאכתם [52] וכדומה:

20 משפחות בעיר ארטה אשר במרינת יון (אפירום),

20 משפחות בעיר יאנינה אשר באלבאנייא [53],

2 משפחות בעיר [54] איידין (אסיא הקטנה) בעיר מילאסו,

12 משפחות בעיר איזמיר (סמירנא) [55],

1 משפחה בעיר קושטנדיניא במנרש חאסקיואי,

1 משפחה בירושלים—תחוגנה יום הפורים הזה מדי שנה בשנה. וזה נוסח המגלה:

מגלת סאראגוסא (סרקסטא) [56]

ויהי בימי המלך סאראגוסאנוס [57] מלך אדיר וחזק היה, והיה תחת ממשלתו כחמשת אלפים איש מבני ישראל כלם חכמים ונבונים ראשי אלפי ישראל המה, לבר

---

[52] חודעת האב"ד בסופיא ר' דוד בן ר' אברהם פיפאנו במכתבו אלי מיום כ"א אדר תר"ס.

[53] הודעת ר' שלמה בכ"ר שמואל מגהל ישיבת תורה אור ביאנינה במכתבו אלי מיום י"ב אייר תר"ס.

[54] הודעת ר' שם טוב פארינטי בספר הזכרונות לחכי"ח משנת תרנ"ה.

[55] הודעת ר' גבריאל אריה מורה הראשי בבי"ס לחכי"ח באזמיר במכתבו אלי מיום כ"ג אפריל 1901.

[56] המגילה נקראת מגילת סאראגוסא בפי הכל, אך החג יקרא בפי רבים „פורים סאראגוסא" או „פורים טיציליא" (מכתב ר' שלמה בכר שמואל). המשפחות החוגגות ביאנינא, הן מקרב בני ציציליא, כמו כן באזמיר (מכתב מר' גבריאל אריה) הן מבני ציציליא אשר גדדו זה קרוב למאה שנה מחצי האי מוריאה. בשאלוניק אין כל זכר לפורים הזה בק"ק אראגון, ואף כי העיר סרקסטא או סאראגוסא היתה עיר הבירה של המלכות הזאת. לעומת זאת יחוגו אותו יחידי ק"ק בית אהרן ומשפחת אחת מק"ק ציציליא חדש, אשר על כן דעתי נוטה לחשוב כי המגלה איננה מקורית, כי לא באה ישר מאראגון לארצות הקדם, וכי היא תוצאת זכרונות בני סאראגוסא אשר התישבו באי ציציליא אשר חיתה בעת ההיא מושבה משועבדה למלכות אראגון, ובשעת הגרוש חביאו אותה בני ציציליא אשר גדדו לתוגרמה, על כן באו בתוכה שבושים רבים ודברים מתנגדים לאמת ולדברי הימים ההם, ועל הרוב אינם מתישבים על הלב.

[57] סאראגוסאנוס אינו שם חמלך, כי אם רון אלפונסו ה'. השם הזה ניתן לו מרושם חזכרונות על כי היה מושל על עיר חבירת סאראגוסא, וזה יראה גם כן אי בקיאותו בדברי הימים.

מבחוריהם ונעריהם ונשיהם ובניהם וטפם ושתים עשרה קהלות קדושות[58] בנויות מאבני גזית ועמודי שיש בלולות יופי ממולאים[59] בתרשיש, ובה מנהג היהודים האלה: בעבור המלך דרך שוק היהודים, היו מוציאים שלשה ספרי תורה מכל קהלה וקהלה, שלשים ושש ספרי תורה מעוטפים בבגדי רקמה ובתיקי כסף וזהב ורמונים, ותפוחי כסף וזהב במשכיות כסף בראשי הספרי תורה, ומברכים למלך בקול נדול ורם וכל העם עונים אחריהם אמן.

ויהי היום נקהלו שנים עשר חכמי הקהלות וארבעה ועשרים דייניהם בהחבא לאמר: לא כן אנחנו עושים לצאת עם תורת אלהינו, אלהים חיים ומלך עולם, לפני עובד עבודת אלילים אלמים. נועדו נוסדו יחדיו להכין שלש תיקין רקים מכל קהלה וקהלה, מעוטפים עם מעיליהם ורמוניהם, לצאת עמהם לפני המלך, יען כי מנהגם להיות תופש התורה חכם הקהל ושני דייניו עמו, ואיש לא ידע הדבר הזה, רק חכמיו ודייניו, וכך היו עושים עד שנת שתים עשרה למלך סאראנוסאנום.

בימים ההם נשתמד איש ריב ומרון רשע ובליעל חיים שאמי שמו, ויהי האיש נחמד בבית המלך כי היה משרת בשער המלך לפנים בישראל. בעת ההיא נדל המלך סאראנוסאנום את חיים שאמי אשר שם את שמו מרקוש, וישם את כסאו בין השרים אשר אתו בהיכל המלך.

ויהי היום יצא המלך סאראנוסאנום וכל העם אשר אתו והשרים והפחתים[60], כמנהגם ללכת בכל אות נפשם, ויעבור בתוך העיר, ויקם מרקוש לעבור בשוק היהודים. וימהרו היהודים וינידו לראשי הכנסיות לאמר: הנה המלך עובר בשוק, ויקומו חכמי הקהלות ודייניהם וכל העם אשר אתם ויוציאו את התיקין רקים כמנהגם מעוטפים במעילי רקמה, ויברכו את המלך בקול רם ויענו כל העם ויאמרו אמן, וילך המלך לדרכו בשלום[61].

ויהי לעת ערב, כשבת המלך על כסא מלכותו בלבוש מלכות תכלת וחור

---

[58]) ר' יצחק בן ששת, אשר חיה קרוב לשנת ק"ם כסאראגוסא, יאמר בדיוק כי היו בה רק שלש קהלות, וכן יזכיר פסק שנעשה שם תשעים שנה לפניו, שהוא קרוב לשנת ג' לאלף הששי, על ידי ר' אהרן בר' יוסף הלוי והוכיח בשלשת בתי כנסיות של העיר (שו"ת הריב"ש סי' שפ"ח). הסופר הספרדי Espes ואמר בספרו Historia ecles. de Zaragoza (חלק II דף 1019) כי רחוב היהודים בסרקסטא היה קרוב לימים האלה גדול, והוא משוך מרחוב הכנסיה הקדמונית San Gil עד רחוב מנדלינה ושם נשתּ כלפי האלקסי San Andres וירד עד רוחב הרחוב Veronice עד אשר הגיע אל חיער (Goso). רחוב היהודים Juderia היה מוקף חומה גבוהה ובה סבואות שונים לתוך העיר וליעד, וקרוב לשם היתה הקהלת היותר גדולה אשר היתה בנויה על הקרקע אשר נבנה בו בשנת שכ"ט (1569) בית הספר לישועים. יתר הקהלות היו מפוזרות ברחובות האחרים. הסופר הזה לא יזכיר מספר כל הקהלות, אך מדבריו רחוק להאמין כי עלו לשנים עשר. ר' יצחק בן ששת מצדו יאמר בדיוק כי מספרן היה שלשה קרוב לשנת ק"ם, ובקשה מאד להאמין כי ארבעים שנה אחרי כן, בעת הרדיפות האיומות בספרד, מספרן נוסף עד שתים עשרה.

[59]) צ"ל ממולאות, אך כותב המגילת תמיד לשון חכתוב ממולאים בתרשיש ולא השגיח כי דבריו יסובו ללשון נקבה.

[60]) צ"ל והפחות.

[61]) יוצא מזה כי המלך היה עובר בכל עת דרך רחוב היהודים ללכת מן חעיר אל היעד (ראה הערה 58).

ועטרת זהב גדולה משובצת באבני חפץ בראשו, ויאמרו שריו ויועציו וחכמיו מה נכבד היום הזה המלך סאראגוסאנום מכל המלכים אשר בארץ המה בעיני כל היהודים, בצאתם לפני המלך ראשי שופטיהם כל איש ישראל עם ספרי התורה להשתחות לפניו ולברכו; ויען מרקוש הרשע לפני המלך והשרים ויאמר, חלילה ליהודים האומללים האלה לעשות הדבר הזה, יודע למלך כי התיקין ריקים הם ואין כל מאומה בתוכם, כי במרמה הם עושים. ויהי כשמוע המלך והשרים והחכמים ויועציו את הדבר הזה, חרה להם ויקצף המלך מאד וחמתו בערה בו.

ויאמר המלך לחכמים יודעי דת ודין ופוסקי הדינים, כדת מה לעשות לאנשים החטאים האלה בנפשותם אשר קשרו בינהם קשר אמיץ וחזק לרמות את המלך, ויענו כלם יחדיו ויאמרו: משפט מות לאנשים האלה, אם על המלך טוב יכתב לאבדם ויחתם בטבעת המלך אין להשיב. ויקראו סיפרי המלך בעת ההיא בחודש עשתי עשר הוא חדש שבט בששה עשר יום בו, ויכתבו על היהודים ברצונם, ויחתמו בטבעת המלך, ויהי כאשר נחתם הכתב ויאמרו: מחר בבקר נצא עליהם בפתע פתאום ללכת ולעבור בשוק היהודים, ובצאתם לפני המלך עם התיקין נפתחה אותם ונראה אם צדקו דברי מרקוש, כי הם ריקים אין תורה והם מרמים את המלך, או יקומו עליהם חיל המלך, כלם אחוזי חרב מלומדי מלחמה איש חרבו על יריכו ויהרגו כלם כאחד תוך קהלותם, ואת בית תפלתם[62] ישרפו באש, ואת טפם ואת נשיהם נקח לנו לעבדים ולשפחות, רק כל שללם יבא אל גנזי המלך[63]. ויטב הדבר בעיני המלך והשרים לעשות כן, ויכתב ויחתם בטבעת המלך.

בלילה ההוא נדדה שנת אפרים ברוך, שמש הקהל אשר היה בעיר סאראגוסאנום[64], והיה האיש ההוא איש תם וישר ירא את ה' וסר מרע ועובד את ה' בלב תמים ושמחה, וירא והנה איש נכבר בעל שער אזור עור במתניו, איש פקיד על כל בשורות טובות, ומראהו במראה איש האלהים נורא מאד אליהו הנביא שמו, ויקיצהו משנתו ויאמר לו: מה לך נרדם, קום מהרה חושה אל תעמד, לך לקהל ומלא את התיקין הרקים בספרי תורה, ובא שכב על משכבך בשלום, השמר ושמור את נפשך מאד פן תניד לזולתך, כי אם תניד דע כי מות תמות ודמך בראשך. ויקם אפרים והנה אימה גדולה נופלת עליו, ויעש באשר האיש המבשר צוהו, ובא ושכב על מטתו וערבה שנתו. ויהי בכל החזיון אשר ראה אפרים כן ראו כל שמשי שתים עשרה הקהלות, בלילה ההוא, בעת ההיא, ויעשו כן ולא הניחו לזולתם כאשר נצטוו, וכל אחד חשב כי הוא לבדו חזה החזיון ההוא ויפלא הדבר בעיניו. ויהי בבקר בשבעה עשר יום לחדש שבט[65] שנת

---

[62] כגראה נאספו היהודים על יד בית הכנסת חגדול ושם עמדו לפני המלך, כי פח ידבר על בית תפלה א', וכבר ראינו שזה היה קרוב ליער על דרך המעבר (ראה הערה 58).

[63] הבאת כל רכוש והון היהודים אל בית וגנזי המלך היתה בעת ההיא כדבר בעתו, אשר הנקל היה להשות לב המלך לכלות חמתו ביהודים. הסופרים הספרדים יספרו: מלך הארגון דון אלפ'ונסו החמשי-חשב להלחם עם הגינובים ולפפח לממשלתו אי ציציליא סאראדינא וקורסיקה, על כן היה נחוץ לו כסף רב וחילות אין מספר (L'Univers Pit. Espagne)

[64] שם עיר חבירה גם כן משובש בפי סופר ומעריך המגילה, וזה יעיד כי לא היה מעצם העיר ההיא אשר נקראת בפי היהודים סרקסטא על פי שמה הרומי Cesaravgusta או עפ"י שמה הספרדי Zaragoza.

[65] י"ז שבט ק"פ היה יום חרביעי לשבוע (ד' פברואר 1420 למספר הנהוג). אך סתירות גדולות נמצאות במקורים השונים ע"ד היום והשנה אשר היה בם הגס. במגלת אשר בידי משפחת

שלש עשרה[66] למלך סאראנוסאנוס בשנת אלף ושלש מאות וחמישים ושתים לחרבן בית קדשנו תובב"א, שהוא בשנת חמשת אלפים ומאה ושמונים ליצירה[67], ויקם המלך סאראנוסאנוס, הוא, וכל שריו ומנהיניו ויועציו וחכמיו ביום ההוא, ויעבר פתאום דרך שוק היהודים, ומרקוש הרשע הולך לימין המלך וכל חיל המלך הולכים אחריו מזוינים בכל מיני כלי מלחמה, ובשלש מאות נערי המלך כלם אחוזי חרב מלומדי מלחמה איש חרבו על ירכו לעשות ביהודים ברצונם. ויהי מדי עברם בשוק היהודים, מהרו ויגידו ליהודים ולחכמים ולדיינים בחפזה, ויקחו את התיקון לברך למלך כמנהגם, ויאמר להם המלך: רצוני לראות את תורת משה איש האלהים אשר אתם מברכים אותי בשמו.

ויהי כשמוע הדבר החכמים והדיינים וכל העם מפי המלך, ויצא לבם ונמם היה, ויחרדו איש אל אחיו לאמר: מה זאת עשה אלהים לנו, והם לא ידעו מה עשה להם אלהי אבותם. וימהרו שרי המלך ויפתחו תיק אחד וימצאוהו מלא עם תורת משה, והיה כתוב בראש העמוד „ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא נעלתים לכלותם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם", ויקראו אותו למלך. ויקחו תיק אחר ויפתחוהו וימצאו גם את זה מלא תורה, וכן בתיק השלישי, וכן בכל התיקון. ויהי כראות המלך ובל השרים כל התיקון מלאים עם עם תורת האלהים, ויברכם המלך וימחול להם המס שלש שנים, ויפטור להם מנדב לו[68], וילכו גם הם מאתם בשלום. ויצו המלך ויתלו את מרקוש הרשע על העץ על אשר זמם לעשות רעה עם היהודים, וישליכו נבלתו באשפה עד אבול הכלבים את בשרו, ואת עצמותיו שרפו באש, כן יאבדו כל אויביך ה'. על כן קימו וקבלו היהודים הנמצאים בעיר סאראנוסאנוס עליהם ועל זרעם, להיות עושים את יום שבעה עשר[69] לחדש שבט בכל שנה ושנה, הם ובניהם ובני בניהם עד עולם ששון ושמחה ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים, ליהודים היתה אורה ושמחה וששון, כי מרקוש הרשע חשב על היהודים לאבדם, וישב[70] מחשבתו הרעה על ראשו ותלו אותו על העץ. כן יאבדו כל אויביך ה', כי מרחמם נהגם, הוא יקיים בנו מקרא שכתוב, אם יהיה נדחך בקצה

סאראגוסו בירושלים כתוב יום י"ח לחדש, וכן כמגלת איידין, מגלת שאלוניק ומגלת יאנינא, בעוד אשר כמגלת אשר ביד בני סאראגוסא אשר באזמיר כתוב י"ז לחדש שבט, ע"ד חשנה כתוב במגלת איזמיר וירושלים שאלוניק ויאנינא חמשת אלפים מאה ושמונים, בעוד אשר במגלת איידין כתוב חמשת אלפים מאה וארבעים (לפי עדות מר שם טוב פאריינטי).

[66]) שנת י"ג למלך סאראנוסאנוס, אשר היה בעת ההיא דון אלפונסו החמישי. גם בזה נמצא שבוש כמספרים, כי המלך הזה מלך ביום י"ג לחדש אפריל שנת אחת"ו למספר הנהוג שהוא כ"ד אדר ב' קע"ו, אם כן צ"ל שנת שלש למלכו, אם חשב כותב המגילה שנים חמימות, או שנת ארבע למלכו כאשר היה באמת.

[67]) ק"ם לפי רוב המגלות, ק"ס לפי מגלת איידין, יוצא לנו מזה כי הנס היה לפי המגלת הזאת תחת ממשלת דון פידרו, אם כן הדברים שנת שלש עשרה למלכו אף הם אינם מכוונים אל האמת, כי המלך היה בעת ההיא בן ס"א שנה, והוא מלך בטקום אביו בשנת ח' אלפים תשעים ותשע, אם כן היה בשנת הארבעים ואחת למלכו.

[68]) היהודים כאראגון קטלוניא ובאלינסיא היו שולחים נדבתם שנה בשנה אל גזוי המלך, הנקרא בלשונם בעת ההיא Genas (אסאדור די לוס ריוס חלק ב' דף 82).

[69]) י"ז שבט ע"פ מגלת אזמיר, י"ח שבט עפ"י יתר המגלות.

[70]) צ"ל, ותשב.

השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך, והביאך ה' אל הארץ אשר ירשו אבותיך, ונאמר כי פדה ה' את יעקב ונאלו מיד חזק ממנו, ונאמר אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדיו והפכתי אבלם לששון ונחמתים ושמחתים מיגונם, ונאמר כל כלי יוצר עליך לא יצלח, ארור מרקוש ברוך אפרים, ארורים כל הרשעים ברוכים כל ישראל, ונם אליהו הנביא זכור לטוב.

המגלה הזאת נתפרסמה פעמים רבות: ע"י מר פרנקל בספרו האשכנזי Nach Jerusalem (חלק ב' ע' רע"ו—רע"ח) ותורגמה אח"כ לעברית. עוד נדפסה בקונטרס לבדו בשם „מגלת סאראגוסאנום" (ירושלים תרל"ב) ופעם שנית שם בקובץ „נר משה" לר' משה סלאמקי (תרמ"כ) ובתרגום אשכנזי ע"י מר ברי"ל בירחון Monatschirift zur Bel. über das Jüdenthum (חלק ד' צד נ"ב, נ"ד) ובתרגום איטליאני ע"י מר אוטולינגי בעתון Vessilio לשנת 1886 (צד רצ"ד—רצ"ו) ובתרגום צרפתי בס' השנתי Reuve des écoles d'Alliance Isr. Universalle (חלק א' צד קפ"ד—קפ"ח) ע"י מר ממאלין, ובעברית ע"י ר' אברהם דאנון בקובץ Rev. des etudes Juives (LIV 134—137), ועליה עשה הערות מר ד' סימונזן מקופנהגן בקבץ הנ"ל לשנת 1910 אחרי שנדפס החלק הזה (מהדורא ראשונה). ההערות והחקירה המובאות למעלה מראות לדעת שרחוק לחשוב את המגלה הזאת למקוריית ויוצאת מדינת אראגון, ויותר נראה שהובאה מאי ציציליא לארצית הקדם. כל אלה וספקות אחרים הביאו את מר סימונזן לכלל דעה שהמגלה והמקרה בעצמו לא היו בסאראקאסטה או סאראגוסא אשר באראגון, כי אם בעצם האי ציציליא ובעיר סרקוסא שבאי הזה הנקרא בלשונם Syrcause.

זכר העיר הזאת בא בראשונה בס' המסעות לר' בנימין די טודילא בשם סרקסה, סרקוסה או סארקושה, וכן בקובץ תשובות הרמב"ם (קושטנדינא הרע"ז, שאלה כ"ח): „מקהל סרקסטא ישמרם אלהים מאי סיקיליא", ונראה הדבר שהמעתיקים שנו לכנות שתי הערים סרקסטא, הנם שהשם הזה יאה לסאראגוסא, שהיא בלאטינית Caesar-Avgusta, ולא לסארקסה אשר באי סיציליא הנקראת רק Syracusa. שווי שם שתי הערים הביא לידי השגיאה הזאת לכנות שתיהם בהוספת אות הט"ת". בעל הזכרונות ר' חיים יוסף דוד אזולאי כתב על ר' יוסף סאראגוסה: „ראיתי במכתב להר' חיים סאראגוסי מבני בניו (של הרב יוסף) שכתב שהיה מגרוש סיסיליא וקדש ה' ובא לארץ מצרים וכו'" לפי השערת החכם סימונזן נם פה יש לכוון סאראגוסא Syracusa שבציציליא ולא עיר הבירה הארגונית כמובא למעלה, ולפי דעתו זה הוא מוסף חותך שמשפחת סאראגוסא או סאראסוסה בארצות הקדם מוצאה מציציליא ולא מאראגון. ולחזק דעתו והשערתו כבר יגעתי בדבר בהערותי הקודמות על המגלה הזאת. נוסף לזה נמצא קובץ כתב יד, שנדפס פעם אחת בשאלוניק בשנת תרל"ה, פזמונים של פורים במנהג יאנינה וארטה, יקר המציאות עד מאד, המכיל פזמונים בשפה יונית משיחתה ובכתב עברי, כנהוג בין היהודים שארית העדות הרומניות בערים האלה, והם לפורים אסתר ולפורים סאראגוסא, ובלי ספק הם פיוטים קדמונים שהדפיסום לבל יאבדו בארך הימים, והחרוז הראשון לפורים־סאראגוסא הוא: פאמה פיישי ציציליאני ערוך לציציליאנים.

אמנם נם המקרה בעצמו נראה שהוא יותר מכוון לאי ציציליא ממה שהוא לעיר הבירה הארגונית, כדעתו הנכונה של מר סימונזן. הודות לפעולת שני הנמונים האחים לאנומינה

(Lagumina), נאספו כל כתבי היד שהיה אפשר למצוא באי הזה והם העלו על ספר דברי ימי ישראל בציציליא, ועל פיהו נדע, שהמלך מארטין נתן פקודה בעשירי לחודש יאנואר 1399 (שהיא התחלת שנת 1400, בחיות שראש השנה הציציליאני היה ביום 25 מארס) והיא שנת ה' ק"ס, המספר האמצעי שבין שתי נוסחאות המנלות השונות (ק"ם לפי מנלת אייזין, ק"ם לפי המנלות האחרות) והתיר ליהודי העיר מארסאלה לבלתי עמוד באקלסיוח בעת הדרשות בחג סטיפאן הקדוש ובחג הלידה. הפקודה הזאת תראה שער היום ההוא הוטל החיוב על היהודים בציציליא לעמוד ולשמוע הדרשות הנוצריות. ממקורות אחרים נדע שהפקיד במארסאלה חייב עוד בשנת 1465, למרות הפקודה, לכל יהודי העיר לעמוד בדרשות ולסבול נזופים וקללות מצד המון העם עד אשר נלאו נשוא, והתאוננו באוזי המלך אשר השיב עמם בחסדו והוציא פקודה שנית בכל תוקף ביום ח' דצמבר 1465 שפטר עוד הפעם את היהודים מן החיוב הזה, ועל כן התאוננו הנוצרים, באמרם שהפקודה הואת מתנגדת למה שהוקבע בכר מימי קדם על פי המנהג, שבכל שנה היה החיוב על כל היהודים לבוא בחג סטיפאן הקדוש (ח' לחדש דצמבר) אל האקלסיא „תומש־הקדוש" להראות כבוד ויקר לקדוש הזה, ועוד היו מחויבים להביא עמהם את ספר התורה שלהם ולשמוע את הדרשות. הנוצרים התאוננו לפני האינקויזיטור הנדול מת"א וחבריו האינקויזיטורים אשר גזר בעיר קאטאנה ביום כ' לחודש פיברואר 1406 (שהוא 1405 לפי המספר בציציליא, ה' קם"ה) שהיהודים חייבים לבוא בחג הנזכר אל האקלסיא לשמוע דרשות, אבל פטורים הם מלהביא עמהם ספר התורה, וכן נאסר על הנוצרים לחרף ולנדף אותם (Codice diplomatiea dei Guidei di Sicilia, Palerm. 1880 p. 174)—ואין שום ספק שהחיוב שהיה ליהודים בעיר מארסאלה היה גם בעיר סארקסא, ומאליו מובן שאם הוטל עליהם קודם לכן להביא עמהם ספר התורה, מצאו הם לנכון לבלתי חלל קדשיהם ולהביא עמהם רק התיקים הריקים, כרשום במנלה, שבכל האופנים נערכה ימים רבים אחרי המקרה, והמעשה של התיקים הריקים האלה היה המקיר לנס במובא במנלה. בנוגע לשנים עשר בתי הכנסיות בכר נתברר שבסרקסטא בעצמה לא היו קהלות במספר נדול כזה, ובעיר סרקסא—סאראנוסא באי ציציליא נם כן לא נדע קהלות רבות כאלה, נוסף לזה שבתחלת המנלה־ידבר רק מקהל אחד (צד ר"א העדה ס"ד). מצד אחר המספר י"ב היה נהוג אצל יהודי ציציליא על כל פנים בענינים אחרים. כן למשל היו להם שנים עשר נשיאי העדה (Erzihungweisen und Cultur der Juden in Italien צור רע"ד—רע"ח) ואחרים, האם אין באפשרות ששנים עשר נשיאי העדה היו ברוב הימים לשנים עשר בתי תפלה? מספר היהודים תושבי העיר המשת אלפים המובא במנלה מתאים עם מספר היהודים בעיר סאראנוסא שבציציליא הנודע לנו ממקורים אחרים (שם), ועל פי הראיות האלה מיסר החכם מר ד' סימונזן השערתו שהפורים הזה הוא פורים של סאראנוסא Syracusa ואינו פורים של סארקאסטא שבארנון.

6) שמות משפחות על שם ערי אראגון [71])

[71]) נפלא לראות כי מתשע עשרה הערים אשר ישבו בהן היהודים באראגון: סרקסטא (סאראגוסא) אלאגון, מאראסונה, אלמוניא, קלעת איוב, דאדוקה, פוירואל, אלבאראקין, סאריניינא, טונסון, אושקה, סיוס, איגה די לוש קאבאלייוש, טאוסטה, נ'אקה, בארבסטרו, פראגה, רואיסטה, ומונקלום, לא נמצאו כעת בארצות הקדם כי אם עקבות חמש עריס, ווה יראה כי רוב בני אראגון קבלו תעבילה ונשתמדו. דון יוסי אמאדור די לים ריוס בספרו דברי ימי חיהודים בספרד (חלק ב' דף צנ־צד) נותן לנו שמות המשפחות היותר מיוחסות באראגון אשר

אושקי, מעיר Huesca איבורניי, מעיר Borjia
מונסון מעיר, Monzon
סאראגוסטי (בירושלים), סאראסוסי (בשאלוניק), סאראגוסי מעיר zaragoza
קלעי, מעיר Calataynd (בערבית קלעת איוב)

7) שמות משפחות על שם ערי המדינה „ואלינסיא" הנחשבת למלכות אראגון
אוריאולה, מעיר Oriuela די סינורה מעיר Segura
ואלאנסי. ואלינסיא, מעיר Valencia
סינורא, מעיר Segura, עטיא, עטיאם מעיר Aitea

8) שמות משפחות על שם איי מאיורקה ומינורקה
ארדו, על שם עיר ארטה (מאיורקה) Arta
מאונה, על שם עיר Mahon (מינורקה)
מאיורקה, מאיורקאם על שם האי Mallorca
קאמפום על שם העיר Campos (מאיורקה)

9) בתי תפלה אשר יסדו בני מאיורקה:
ק"ק מאיורקה בעיר שאלוניק.
ק"ק מאיור בעיר אנדרינופלא (אולי שבוש מאיורקה או Mayor, עניינו: היותר גדול)
ק"ק מאיור ברוסה " " " " " "

10) שמות משפחות על שם האי ציציליא:
ציציליא, ציציליאנו, על שם האי Sicilia
בילמונטי, מן העיר Belmonte
מאסארגו, מן העיר Mazara del Valio לפנים Masaris
מארסאלה, מן העיר Marsala, מיסיני, מן העיר Messina

11) בתי תפלה אשר יסדו בני ציציליא:
ק"ק ציציליא בעיר אנדרינופלא. ק"ק ציציליא חדש. וק"ק ציציליא ישן בעיר שאלוניק.

ובכל ערי המוריאה. תיסליא ואפירום היו בימי קדם ערות ובתי תפלה לציציליאנים אך אבדו ברוב הימים, וברוב הערים לא ישבו עוד יהודים בהיום הזה, (ראה עוד עקבות הציציליאנים בציון לבני אשליא).

התנצרו ע"פ כ"י יקר הטציאות ספר הזרוק לאראגון: לורקי, ר' יחזקאל חזניאל רם (מעיר טונסון), סנטניל (מקלעת איוב), ר' רם חזקן, ר' עזריה גינסיליו, ר' אברהם קרוילס, ר' מרשן מאלמירקה (פידרו די לה קאבריה), משפחת ריבאס, יאסאס, טאיסמה ואיגאר (מקלעת איוב), משפחת אורטיגאס, איספים, וידאליס איספולגאס (מסרקסמא), משה פאזאגון (אחרי כן לופים די ב'ליא נוב'א) דון משה ן' אסטרוק (אח"כ יוחן די מאלו הינדה), דון שמואל אלשורוך (אח"כ בארואל די ריבאס), דון אחאב יסואל (אח"כ פידרו די יאסח), יצחק אביאבית (יוחן די אורשיגס), יוחן די איספים (היותר עשיר בכל האראגון), דון וידאל אסטורה (אח"כ פלורינטי וידאל), לודוויג די איספולגאס, משפחות פאטירנואי, דיל ריאו, רואיס, קוסקין, פומאר, אלביון, קלימינטי, קאבריירו, טוריירו, פאפורטה, ואישר.

מן המשפחות האלה נמצאו מקצתן עד היום בין ארצות הקדם, אך מרביתן אבדו מכלל ישראל ונשארו רק בספרד בין הנוצרים, מספר היהודים אשר קבלו ברצון או באונס דת הנוצרים באראגון יעלה לפי סופרים אחדים עד מאתים וחמשים אלף, אך השערת אמארור די לוס ריוס חיא כי הסופרים חתם גומו חמספר וכי אי אפשר שיעלה כזה.

עוד מדינה אחרת, קאטלוניא, היתה נחשבת לממלכת אראגון, אך בהיותה נפרדה בכל העניינים מן האם־ארץ־מולדת, נקדיש לה פרק מיוחד.

מחזור אראגון הנהוג בק"ק אראגון בשאלוניק, אנדרינופלא וקאסטוריא (חלק א' ראש־השנה).

יעלה ויבא אצלך,	(ליום ראשון של ראש־השנה)	סימן יהודה
נשמת ישורון יום זה מדיך היער,	(ליום ראשון של ראש־השנה)	סימן יצחק הלוי
נשמת ידידי עליון, שוכני ציון,	(ליום שני של ראש־השנה)	סימן יהודה הלוי
אתה כוננת מישרים,	(מנן לחזרת העמידה ליום ב')	ע"פ סדר האלפא ביתא
אדר היקר העיר מזבולי,	(מנן לחזרת העמידה ליום ב')	ע"פ סדר האלפא ביתא
מלך שדי השוכן רומה,	(מסתאנב ליום א')	סימן שלמה בר יהודה
מחסי לשחר פניך קמתי,	(מסתאנב ליום ב')	סימן משה
מנדל עוז שם ה',	(מחזור ליום ראשון)	ע"פ הא"ב
יונת אלם מוח ואור,	(מחזור ליום שני)	ע"פ הא"ב
יה מלאך שמך בקרבו,	(פזמון ליום א')	סימן יהודה
עת שערי רצון להפתח,	(פזמון ליום ב')	סי' אני משה בר מימון
אוכיר קצת הנוראות,	(מסתאנב ליום א')	סי' אברהם בן־עזרא
אמיץ נוחר ומקים,	(מסתאנב ליום ב')	ע"פ הא"ב
יעלו לאלף ורבבה,	(פזמון ליום א')	סי' יהודה
צרות צדיק אצפצף קורותיו,	(משלש ליום ב')	
לאדיר נורא תהלות,	(מסתאנב ליום א')	סי' אני שלמה
אל איום ונורא מבין הרים בכחי,	(מסתאנב ליום ב')	ע"פ א"ב

אם ישבו בסאות במרום (פזמון קודם תקיעת שופר ליום א' וליום ב').

האראגונים אומרים במיסף ר"ה בשופרות את הפסוק כל יושבי תבל וכו' ואח"כ והיה ביום ההוא, להפך ממחזור ספרד, ואחרי פסוק וביום שמחתכם וכו' מוסיפים פסוק ובחדש השביעי באחד לחדש מקרא קדש יהיה לכם וכו'.

המחזור האראגוני ליוה"כ הוא משונה רק מעט מזער מן המחזור הקטלוני, ועל כן לא דברנו על אחדותו בפרטות. וכן בק"ק ציציליא חדש וישן, בשאלוניק, יש להם איזה שנוים קלים בתפלות ראש־השנה ויוה"כ וגופא משונה של ההושענות [72].

ה) בני קטלוניא (Cataluna)

מבל יהודי המדינות השונות הנחשבות לספרד הצמינו תמיד תושבי קטלוניא בחכמות ובמדעים מבל אחיהם אשר ישבו ביתר המדינות. הקהלות הנכבדות בברצלונה ונירונדה (גירון) התפארו בבל עת כי מקרבן יצאו אנשי שם אשר האירו עיני הגולה, עד אשר היה לפתגם בפי יהודי ספרד כי אירה של ברצלונה מחכים [73] וכי בני קטלוניא הם בחזקת בני תורה [74].

השפה הקטלונית היא משונה בתכלית השינוי מהספרדית או מהקשטיליאנית, ולפי הנראה דברו בה היהודים, למרות שהשפה המדינית היתה הספרדית. עקבותיה יקרים

---

[72] התושענות לסכות נדפסו בקבץ טיוחר, ולא הגיעו לידי ליוקר מציאותן, ועיין מכתבי דורים מיין לר' יהודת נחמה (שלוניק תרנ"ג) עמוד פ"ה ששלח את הקבץ הזה לר' יו"ט צונץ.

[73] שו"ת הרוב"ש שאלה שס"ם.

[74] שם שאלה ל"ו.

מאד בספרות העברית, כי נמצאו בספר השו"ת לר' יצחק ן' ששת מפוזרים פה ושם[75], ומלות אחדות בספרי מפרשי כתבי הקדש מבני המדינה הזאת, ומעט מזער בשפה הספרדית־יהודית בארצות הקדם, כמו:

ד י ו Dio (אלהים—במקום דיום הספרדית).

פ ' א ז י ר (facer=עשות), פיניו (fecho, מעשה) בשאלוניק.

פיזיו (fijo, בן), פיזיה (fija, בת) בשאלוניק.

פאלדיקירה (faldiquera שק שבצר המכנסים) בשאלוניק.

פילו (filo, חוט).

אול דיטו (הנזכר, Dito), לה דיטה Dita, הנזכרת).

בני קטלוניא היו הראשונים בין הספרדים אשר העפילו לעבור ארחות ימים ולהתישב בארצות הקדם. הרדיפות האיומות וההרגות אשר באו בתמן על הקהלות הנכבדות במדינה הזאת בשנת חמשת אלפים ומאה וחמשים ואחת הכריחו את הקטלונים לבקש מפלט ומחסה בכל אשר מצאו ולהרחיק נדוד גם לארצות היותר רחוקות ולקצוי ארץ בימים ההם, עד אשר הגיעו לתונרמה. בין הנודדים האלה היה ר' חנוך צאפורטא מקטלוניא, מגדולי ספרד וממיוחסיה, אשר הביא עמו חכמת ישראל לארצות הקדם והעמיד תלמידים רבים אשר היו למופת לבאים אחריהם במדינה החדשה הזאת. משפחת צאפורטא, או שאפורטא, היה מקורה מן העיר הספרדית Seis Puertas[76] (ששה שערים) ונחשבה להיותר מיוחסת בעיר גירונדה (נירון). חלק אחד ממנה נדד לארצות הקדם, חלק אחר לאפריקה[77], וחלק אחד לאראגון[78].

---

[75]) לדוגמא נביא פה ענינים אחדים בלשון קטלוניא כאשר היו כותבים היהודים: אי פורקי טרובו קיירי לאיי די ג'ודיאוש יש. קי שי לה מולייר מויורי אנטי קי איל מאריד, פינקא אירדירי די לה פורמה או פורמאש די אראש די לה מולייר, פו אישפו מאנדו אי קיירו קישי קונפשיורה פור ויינטורה קי לה דיטה דונה שול מורישו אנטי קי איל דיטו רבי ישמעאל טרידו שויו, קי אוייה פואידה אורדונאר אנטידישו מואירטי וכו' (שו"ת חריב"ש שאלה ר"ז)

וזה לשון הקפשול שבתוך החותם: איסים, קי שיאה ריגובלאדה לה אליקסיאן די לוש 30 די 3 אן 3 אנש, אי קי פושקין רומניר טושאש או פארטיטה דאקלש, אי קי לוש טריאן לוש שגריטריש אי ליש ג'וטג'יש קי שיראן אן אקיל טימש אלישמיש, ויניש לי אלמינטי אי אגואל אפרופיס די לה אלג'מה, לה קואל אלקסיאן שיפאסה אשגדמיש, אי קי אנין אקונשנשיר ליש דמאש די לוש שגריטריש (שם שאלת רכ"ח)

[76]) אהל יעקב (סי' כ"א) וציצת נובל צבי (דף כ"א ע"א) לר' יעקב ששפורטש אשר שם יקרא את עצמו "הנזרע בשש שערים", והוא התרגום העברי מהמלה חספרדית Seis puertas ויוצאי ירך המשפחה הזאת ישבו עד חיום בעיר הבירה קושטנדינא וביתר ערי תונרמה.

[77]) כנודע גולד רבי יעקב ששפורטש בעיר וראן או אוראן באלגזיר, והוא מיחס את עצמו לדור אחר עשר להרמב"ן, כאשר כתב בספרו שו"ת אהל יעקב (סי' כ"ד) אדוני זקני הרמב"ן ז"ל אשר אני לו י"א דור" (דברי ימי ישראל לר' צבי גרץ, תרגום עברי מאת ר' שמואל פנחס רבינוויץ חלק ח' ע' 542).

[78]) הסופר דון יוסף אמאדור די לוס ריוס בספרו דברי ימי ישראל בספרד, חושב בין המשפחות היהודיות אשר קבלו השבולה באראגון גם משפחת "פאפורטה" (Zaporta) (חלק ב' ע' צ"ד וכספר Scaligerana (לקוטים על דבר ההכם חצרפתי Scalger—חלק ב' עמוד 513 נאמר: la famille Saporta de Montpeliere originaire d'Espagne les saupconna de Marranisme בני משפחת סאפורטא מכונסלייר אשר מוצאה מספרד היו נחשבים לאנוסים (באנוסיות),

החלוצים האלה היו כמו מורי הדרך ליתר אחיהם מספרד אשר באו בכל עת לתורמה [79]) ער אשר נתנרשו בלה מארץ מולדתם בעת הגרוש הכללי משנת רנ"ב. ופלא לראות כי בעוד אשר אין גם משפחה אחת אשר תתיחס לשם המדינות קשטיליא, אראגון ואנדלוסיא, נמצאו בארצות הקדם ברוב הערים משפחות אשר תתיחסנה למדינת קטלוניא.

זכרונות בני קטלוניא:

1) שמות משפחות:

אלברנילונו, אלברצלוני, מעיר Barcelona.

אלפירני, מעיר Fraga.

בונפיום, עניני בן טוב בשפה קאטאלאנית (Bonafux).

כון פיגו, עניני בן טוב בשפה קאטאלאנית (Bon Fixo).

גראסיאני, גראציאנו, מעיר Gracia.

בונומו, עניני איש טוב בשפה קאטאלאנית (Bon Uomo).

גירון, מעיר Girona (גירונדה) וילסיד מעיר Valles.

טארראגונא, מעיר Tarragona, טאראסו מעיר Tarrasa.

לאריד, מעיר Lerida. מאיו מעיר Moya.

מאטארו, מעיר Matare. פיראנני, פיראני מעיר Fraga.

קאטאלאן, ממדינת Cataluna.

רוסאנו, מעיר Rosa.

רוסאנים, רוזאנים, מן הכפר Castalivi de Rosanes בקרבת ברצלונא.

2) בתי תפלות:

בשלוניק, ק"ק קאטאלאן ישן וק"ק קאטאלאן חדש.

באנדריטפלא, ק"ק קאטאלאן.

3) השפעת המחזור הקאטאלאני והמנהגים הקאטאלאנים על יתר הספרדים:

לפי הנודע בשבת ישראל במדינות שונות אשר בספרד היו להם מחזורים שונים לכל בני מדינה ומדינה, ורק אחרי הגרוש הכללי סדרו את המחזור הספרדי הכללי כפי הנהוג עד היום בארצות הקדם, ובו הובא חמר רב מן הקאטאלאני:

במוסף יום הכפורים אומרים הקדושה לרבי יהודה הלוי המתחלת „ה' צבאות שם כבוד מלכותך" ובראשי החרוזים חתם יהודה הלוי בר שמואל המודה לאזיניו המתודה על עוניו ביום הכפורים, אשר היה נהוג רק בקטלוניא [80]).

שם, אחרי סדר העבודה פזמון המתחיל „ובכן מה נהדר כהן גדול בצאתו

---

[79]) שנים רבות לפני גרוש רנ"ב, ועוד פרס נכבשה עיר הבירה קושטנדינא בידי התרכים, כתב ר' אליהו מזרחי: כאשר יאמרו היום כל אנשי ספרד אשר באו ממלכות ספרד למלכות רומניא, שארצם ומולדתם היא ספרד, אף על פי שארצם ומולדתם הוא עיר אחת מערי ספרד, (ראים באור על רש"י בראשית כ"ד ב').

[80]) שו"ת הריב"ש סי' קנ"ז: ור' יהודה הלוי ז"ל כתב בפלוק אחד שעשה ליום הכפורים, היו אומרים אותו בברצלונה בביותה כשלותה כי דוד ע"ה באסרו ברכו ה' מלאכיו, רמז לעולם המלאכים, ובאסרו ברכו ה' כל צבאיו, רמז לעולם התחתון, ובעולם המלאכים אסר בלשון הזה: וכמה פנים לפנים הנוראים, וכמה אחורים לאחורים הנוראים.

בשלום מן הקדש" וכו חתום בראשי התיבות אני יוסף בר יצחק, שהיה פייטן מקאסאלוניא.

במחזור שלש רגלים תקון הנשם לשמיני עצרת ותקון השל ליום ראשון של פסח, ושם רמזו שם הפייטן הזה בפיוט המתחיל „ישבעון ידידיך מאוצרות שמים".

ההושענות למוכות אשר סדרו שני פיטני קאסאלוניא, יצחק בן ברוך ובנו יוסף בר יצחק, לכל יום, וזה סדרם שני הבתים הראשונים של האב ושני הבתים האחרונים של הבן, ושמותם רמויים בראשי החרוזים האלה:

ביום ראשון של סוכות בפיוט „אל ישעך צמאתי" אני יצחק ברוך, שם בפיוט „בהושעת ירויי היאור" יוסף (בר' יצחק). ביום שני של סכות בפיוט „אנא יוצרי דורשני" יוסף, וכן בפיוט „בהושעת יניעי נשם" בפול יוסף. ביום שלישי של סכות בפיוט „אנא יסר יסוד מקדשי" יוסף, וכן בפיוט „בהושעת ידידים" יוסף בפול. ביום רביעי של סוכות בפיוט „אנא יערב לך שועי" יוסף, וכן בפיוט „בהושעת יקיר" גם כן יוסף. ביום חמישי של סוכות בפיוט „אמונתך מתחננים" אני יצחק. שם בפיוט „אנא יוצרי וקדושי" יוסף, וכן בפיוט „בהושעת יקושי מלבן" יוסף כפול. ביום ששי של סכות בפיוט „אנא הישר מערכי" יוסף, וכן בפיוט „בהושעת ילידי אהב" יוסף כפול. בהושענות ליום השבת, בפיוט „אנא חיש נא ישעי" יוסף. וכן בפיוט „בהושעת יוצאי פתרום" יוסף.

בהושענות להושענא רבה בפיוט „אנא ישר עם בא" יוסף בר יצחק. שם בפיוט „בהושעת ידידים" יוסף. שם בפיוט „אל נא אוצרך המוב פתח נא" אני יוסף בר יצחק. שם בפיוט „אל נא יום זה על קץ תפסיע" יוסף הקטן(?) (חסר בית אחד). שם בפיוט „למען אב נפקד" אני יו(ס) (חסר בית אחד) ף. שם בפיוט „יפה נוף אנופף" יוסף.

4) המחזור של קסלוניא:

המחזור המיוחד לבני קסלוניא נהוג עד היום בקה"ק קאסאלאן ישן וחדש בשאלוניק, וכן בק"ק קאסלוניא בעיר אנדרינופלא, רק החלק הנוגע לראש השנה ויום הכפורים; כי בראשונה היה הספר הזה משונה בתכלית השינוי מן הספרדי. גם ליתר המועדים [81]) בשאלוניק ישתמשו בספר נדפס, ובאנדרינופלא על פי כתב היד. הדפוס הראשון היה בשאלוניק בשנת רע"ח, וכעת איננו בנמצא עוד [82]). הדפוס השני היה שם בשנת תנ"ד, ובשער הספר כתוב: מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאסאלוניאה (שתי מאות דפים תכנית 4) השלמתו היתה ערב יוה"כ תנ"ד, ודפוס שלישי זה קרוב בשנים; ואלה הפיוטים המובאים בו [83]).

ליום ראשון של ראש השנה:

יעלה ויבא אצלך וכרון משתחוים	(חתום: יהודה).
מחשבות אדני על לבבי שמתי	(חתום: משה).
נשמת ידידי עליון	(חתום: יהודה).
אלה מעשיו מה נפלאים	(חתום: אני יהודה).

[81]) כתביליותקא חלאומית בפריז נמצאו שלשת מחזורי קסלוניא שלמים אשר זכיתי לראותם בשנת תר"ס.

[82]) הספר היקר הזה, האהרון אשר היה באפשרי למצוא בעיר שאלוניק, נקנה מאת הרב החכם חגדול ר' משה גאסטר ראש הרבנים באנגליא לכוללות הספרדים בהיותו בעיר ההיא בשנת תרס"ט.

[83]) עפ"י הכ"י מעיר אנדרינופלא.

ירצה ציר אין כערכו (חתום: יהודה).
מלך שדי השוכן רומה (חתום: שלמה בר יה(ודה).
מלאך שמך בקרבו (חתום: יהודה).
אוביר קצות הנראות (חתום: אברהם בן עזרא).
למשפט כינן כסאי (חתום: לוי).
שני ימים מקוימים (לשבת ור"ה) (חתום: שלמה).
לאדיר נורא תהלות (חתום: אני שלמה כפוזל).
איכה תפקוד בחימה (ע"ם א"ב ובסוף חתום אני משה הקטן).
יעלו אלף ורבבה (חתום: יהודה).
יראי ה' הללוהו (חתום: יהודה הלוי בר שמואל הלוי חזק).
ינוב פי ויקשיח (חתום: ישראל).

הפיוט הזה הוא לר' ישראל נג'ארה ונדפס רק בדפוסים האחרונים ובב"י באנדרינופלא.

ליום שני של ראש השנה:

נשמת ישורון יום זה מדינך רועד (חתום: יצחק הלוי).
שב מן הפסילים (חתום שלמה בן יצחק שש פעמים).
מחסי, לשחר פניך קדמתי (חתום: משה).
אני מזכיר היום חסדי אבותי (חתום: אני משה בר מימון חזק).

לערבית יום הכפורים:

יראה לעינים, הדר שמעו אזנים (חתום: יצחק).
מדות חסדיו יתנו (חתום: משה הקטן).

לשחרית יום הכפורים:

ברוך אשר הוק וחזן בעשרה מאמרות (ע"ם א"ב ובסוף חתום: יצ(ח)ק).
אקום להידות לך (חתום: אני משה בן רבי יעקב אבן עזרא נרנאטי).
אסירי עונות שבויי אשמים (חתום: אני משה הקטן בר יעקב).
אחלה פניך באימתה (חתום: אברהם חזק).
אמרים עמכם קחו (חתום: אברהם).
בקר אשחרך, אל בליות חוקר (חתום: אברהם).
אמונת השרש באמירו ענה (ע"ב א"ב ובסוף חתום: אני אברהם).
אלמד ארחות אלהים יום יום (ע"ב א"ב ובסוף חתום: אני אברהם חזק).
מה נאמר ונגפים (חתום: משה)
אמון ונך ידרבו תמימה (ע"ב א"ב ובסוף חתום: אברהם בן עזרא).
אלוה שוכן מרומות (ע"ב א"ב ובסוף חתום: שלמה).
אפס נאון עוי, ואין כהן וחוזה (חתום: אבר(ה)ם).
משכתם עוניכם בחבלי שקרים (חתום: משה).
אחרי שובי נחמתי (ע"ב א"ב ובסוף חתום: אברהם).
מראש מקדמי עולמים (חתום: משה בן נחמן נירונדי).
את חשאתי נכח פני שמתי (ע"ם א"ב ובסוף משה כפול).
מרום וקדוש שעה ש"ץ שבוים (חתום: משה הקטן).
מרום לבן עדום (חתום: משה).

אל הנקרא ממערב וממזרח (חתום: אני משה בר יעקב כפול).
למשפט אמרתו ישלח שלח (חתום: אני משה בר יעקב כפול).
בח לא עצרתי לפני המלך (חתום: אני משה בר יעקב כפול).
מקדש מלך וכסא כבודו מרומו (חתום: משה בן יעקב).
קדוש אקדש כי הוא קדוש (חתום: משה כפול).

למוסף יום הכפורים:

אלהים למשפטיך עמדו היום (ע"ס א"ב,ובסוף חתום משה).
אל מעמדי שבתי לעמוד (חתום: אברהם).
אילת אהבים נגדי אומר תצביא (ע"ס א"ב ובסוף חתום: משה).
אין ממיב לבדך (חתום: אברהם).
תמהים מחובה בשיבתם וקימתם (ע"ס תשר"ק, ובסוף חתום: משה).
אמצאך בדעי בכסא מעונך (חתום: אני משה הקטן חזק).
אמרי תום שלחנו (ע"ס א"ב ובסוף חתום: משה).
קדושתך אאהב (רשות לקדושה) (ע"ס א"ב ובסוף חתום: משה).
אבואה ברשיון מחוללי (רשות לס' העבודה) (חתום: אני יוסף חזק).

סדר העבודה אשר במחזור קטלוניא משונה הוא מיתר המחזורים הספרדים, כי בכלם המנהג הפשוט הוא המיוחס ליוסי בן־יוסי, והקטלוני הוא בחרוזים ע"ס הא"ב מרובע ובסוף חתום שם המחבר יוסף (בר יצחק), ואחרי העבודה „אשרי עין ראתה כל אלה", גם כן ע"ס הא"ב, לפי הנראה לרבי משה ן' עזרא.

למוסף יוה"כ אחרי סדר העבודה:

יוספים שניות (כנראה לר' שלמה גבירול, חסר רק בית אות מ)
איך ימחה ונכתב למול אבי (חתום: אני משה)

למנחת יוה"כ:

אשלש תפלות (חתום: אני אברהם בן עזרא הקטן).
איך יצרי יסיתני (חתום: אברהם עזרא).
אחד לבדו באין סמוך (חתום: אברהם בן עזרא חזק).
מעונה אלהי קדם להמוני (חתום: משה הקטן חזק).
עת שערי רצון להפתח (לר' יהודה שמואל עבאש בן תבון, חתום: עבאש יהודה שמואל—ובמחזור ספרדי אומרים אותו בר"ה, וכתוב שם כי יסדוהו שלשה אחים: עבאש, יהודה, ושמואל, מה שאינו כן).

לנעילת יוה"כ:

ארון היושב על חנן הארץ (חתום: אני משה בן(ן) יע(ע)קב עזרה).
מצעק מעלות השחר (חתום: משה קטן).
מרוך לא סרתי (חתום: משה).

הנה כי כן יוצא לנו, כי רוב הפיוטים אשר היו נוהגים בהיות ישראל בקטלוניא והנהונים עד היום בקה"ק אשר בשלוניק ואנדרינופלא, הם לרבי משה בר נחמן (?) נירונדי (הרמב"ן) אשר היה יליד המדינה ההיא, אחרים לרבי משה בן יעקב בן עזרא מגרנטה, אחרים לבן משפחתו ר' אברהם בן עזרא, מעטים מהם לר' שלמה בן גבירול, אחר לר'

משה בן מימון (הרמב"ם), שלשה או ארבעה לרי יוסף בר יצחק[84], וביניהם סדר העבודה ליוה"כ. עוד איזה פיוטים למחברים בלתי נודעים, שלמה בן יצחק, ויצחק הלוי.

ט) בני אנדלוסיא וגראנטה (Andalucia y Granada)

מכל יהודי ספרד—בני האנדלוסיא, או כאשר היו קוראים לה בימים ההם „ארץ־ישמעאל", ובני גראנטה. הנקראת בפי היהודים „רמון ספרד", היו היותר מאושרים, אם לא היותר מוצלחים, כי לא סבלו רדיפות דתיות ולא הוצרכו לטלטולים כיתר אחיהם יושבי חצי האי הפיראני. אסון הערבים היה גם אסון העברים. בעת אשר נכבשה גראנטה מידי המלך הספרדי פירדינאנד, בא הקץ לישוב היהודים בספרד, כי יצאה גזרה מלפניו לגרשם כלם מארצו בחדש אב שנת רנ"ב, ואף כי הנחה נתנה בלאחר יד ליהודי גראנטה לשבת שם עד עת[85], בכל זאת נראה כי מהם בחרו לנדוד יחד עם יתר אחיהם, בהיות שהבינו את הסכנה המרחפת על ראשם וכי לא תהיה להם מנוחה תחת יד הארונים החדשים. כן רואים אנחנו את הרופא המהולל ר' יוסף המון ובנו משה מגראנטה נודדים לתונרמה עוד בשנה ההיא, ובקינת תשעה באב המוברת גרוש ספרד נכללת גם מדינת גרנאטה.

האנדלוסים והגראנאטים היו מדברים שפת העם אשר ישבו בתוכו, השפה הערבית, על כן נקל היה להם יותר להתרגל אל אדוני הארץ החדשה אשר נדדו לשם בתונרמה, מאשר אל אחיהם בני בריתם הספרדים, ער אשר למדו לשונם והתבוללו עמהם.

קשה מאד למצוא עקבות המלות הערביות אשר הביאו עמהם בני אנדלוסיא וגרנאטה בשפה היהודית הספרדית, בהיות כי הספרדית בעצמה תכיל מלות ושרשים רבים אשר מקורם מן הערבית, בכל זאת מקצת מהן נראות בעינינו כי לא הורקו מן הערבית דרך ישר, וכי הן רק עקבות בני המדינה הזאת אחרי בואם לתונרמה.

---

[84]) הפיטן הזה ר' יוסף בי"ר יצחק*) ואביו יצחק גרוך מסדרי ההושענות אשר במחזור הספרדי אינם נודעים ממקורות אחרים. התשערה היותר נכונה היא כי היו מקסטיליה והיו בברצלונה או בגירון (גירונדה). שם ר' יצחק ברוך נודע לנו רק בזמון הראשון ליום א' של סכות להושענות, והנראה לדעתי כי הוא היה מאשכנז והתישב בספרד, זעל כל פנים לא גוכל לאחר ימי חייו יותר מהתחלת האלף הששי, כי הרב דוד בר' יוסף אבודרהם ראה כבר פיוטיו ופירש אותם, וכמו כן נמצא פירוש על ההושענות הטובא במחזור הספרדי לרבי שמעון בר צמח המכונה דוראן (הרשב"ץ), אשר היה בפי הנודע מתחלתו בעיר ברצלונא בקסטליניא, ובפירוש חהוא ישתמש פעם אחת באיזו מלות קסטליניות־ספרדיות (אל נא אוצרך השוב פתח מזכולה — הושענות להושענא רבה) פניולי (Pinoli), פשטציו (Pastacio), פירסאנו (Persago), מורש (Moras), אשר כל זה יראה כי הפיוטים האלה יצאו מידי הפיטנים האלה אשר חיו בקסטליניא, ומשם נתפשטו ביתר גבולי הספרדים (ראה סאסר א"א ר' אברהם ריואניס ז"ל בעתון „העברי" טעיר ברודי לשנת תרל"ד, ושם ישער כי הפיטן ר' יוסף אולי הוא בעצמו חמעתיק סדר סועד מפירוש המשניות להרמב"ם) ובמחזר אשכנזי ד' שאלוניק נמצאים איזה פיוטים והפיוטים האלה.

[85]) התנחות הגדולות ליהודי גרנאטה באו להם על ידי התנמון חגדול של העיר הזאת הירונאנדו די מאווירה, אשר הראה להם אוהות אהבה ועשה צדקה וחסד עם עניותם, בתקותו להמשיכם בשוב לב וכרצון אל האמונה הנוצרית, על כן התנהג עמהם כאב עם בנים. אך כל זה המשיך עליו חשר של פינות, ער אשר הוסר מפקודתו בשנת רס"ד, ומן העת ההיא תוכרחו תיהודים האחרונים כספרד לצאת מן הארץ ההיא ולבקש מפלט בכל אשר מצאו (אמאדור בספרו הנ"ל חלק ג' סוף פרק VII).

*) ראה עמודי העבודה צד 92 גם Zunz Literatur d. syn. Poesie p. 178

1) א ל ח ד (יום הראשון לשבוע) (במקום [86] Dominigo.
ו א ר א ק (נייר מוזהב). נ י י ד י ר (חדש).
אלבאדראר, ענינו: התנהג בדבר הבל (מן המלה הערבית אל־בדר, הכר ששמים על הסוסים לרכוב עליהם, כלומר אם ישימו על איש הכר הזה, איננו עוד בעל רצונו ומותר האדם מן הבהמה אין, והנקל יהיה לאיש כזה לנהגו בדברי רוח והבלים).
א ל ח א ר ו ב ה (חרוב). סיר קאדיר, (היות באפשרות). מלה ספרדית Ser וקאדיר (ערבית); א ל ח א ש ו או א ל ח א ש ו ב (מין ממתקים של אגוזים ודבש שעושים לפורים) וכו'.
2) ב ת י ת פ ל ה:
ק"ק ישמעאל, בשאלוניק (כי כן היו קוראים היהודים לאנדלוסיא ארץ ישמעאל), ק"ק קורדובה, וק"ק המון בקושטנדינא.
3) ש מ ו ת מ ש פ ח ו ת:

א ד ר ב י. מעיר Adra	א ו י ק ר י, א ו כ ר י מעיר Huescar.
א ל נ ו א ד י ש מעיר Guadix	א ל נ ר א נ א ד י מעיר Granada.

ב א י ם ה, באחמי (שבוש באיסי) מעיר Baeza (אנדלוסיא).
ג י א י ן, מעיר Jaen (אנדלוסיא).
ט א ר י ק ה, מעיר Tarifa (אנדלוסיא).
ל י נ י י מעיר Laje (נראנאטה, הנקראת בפי היהודים אילג'י).
ס י ב י ל י ו, סיבי'ליא מעיר sevilla (אנדלוסיא).
ג'יראסי, סירים, סיראנו, צירינו, מעיר Xeres (אנדלוסיא).
מ ו נ ט י ל י א ם. מעיר Montillas (מדינת קורדובה).
ק א ס ט ר ו, מעיר Castro (אנדלוסיא).
ק א מ פ י ל י א ם, מעיר Campilla (אנדלוסיא).
ק א ר מ ו נ ה, מעיר Carmona (אנדלוסיא).
ק ו ר ד ו ב י ה, קורדוביר'ו, מעיר Cordoba (מדינת קורדובה).

4 ה נ ג ו נ י ם:
אם באמת נשאר רושם היהודים הערבים בין הספרדים בארצות הקדם, הוא בלי שום ספק הנגון, אם בשירים העממים ואם בתפלות, ובפרט בפיוטים אשר יננו עד היום על פי כללי השיר הערבים אשר הביאו אתם יהודי ספרד המהמרנית לתוגרמה, ואשר היו מתאימים עם רוח השיר והנגון אשר לתושבי ארץ־המולדת החדשה. ר' ישראל נג'ארה אשר היה כמאה שנה אחרי גרוש ספרד משנת רנ"ב, נין ר' לוי נג'ארה, יוצא העיר נאג'ירה Najera בקשטיליא, ואשר חדש פיוטים רבים אשר מקצתם נתקבלו בתפלות אשר במחזור ספרד, סדר גם הנגון המיוחד לפיוטיו על פי כללי השיר הערבים־התוגרמים, ועל מצח פיוטו „כתובה לשבועות" כתב שיש לנגן אותו בלחן „אלהים אלי אתה אשחרך", (פיוט לשחרית יוה"כ לר' שלמה בן גבירול), ועד היום נגון אחד לשניהם

[86]) הספרדים ישתמשו כאמור בטלת Dominigo ליום הראשון, והיהודים בארצות הקדם בחפצם להתרחק מכל דבר נוצרי שבקדושה, עזבו המלה הזאת המזכרת דומיניקו הקדוש והתחילו להשתמש כמו אחיהם הערבים בטלת אלהד. כל זה היה אפשר בארצות הקדם, אך בשום אופן לא בספרד.

בכל ארצות הקדם, וזה יראה למדי כי מן העת ההיא לא נשתנו אף במקצת היחוסים אצל הספרדים [97].

ציון י״א. בני פורטוגאל (Portugal)

אף כי פורטוגאל קרובה לספרד בתכלית הקרוב, בכל זאת כמו שהיוצרים תושבי הממלכה הזאת היו שונאים את שכניהם בכל עת ומתרחקים מהם, כן גם היו היהודים הפורטוגזים מתרחקים מן הספרדים והיו חושבים את עצמם ליותר נכבדים וליותר מסוגלים ונקיים מתערובת דמי מדיים. לפי הנודע היתה ביאת הספרדים לפורטוגאל בשנת רנ״ב למורת רוח בעיניהם, ובאשר נגזר גם עליהם הגרוש שש שנים אחרי כן, האמינו כי היה זה רק באשמת הספרדים, וכי ביאתם למדינתם המשיכה גם עליהם האסון הזה, ואין להתפלא אם גם אחרי הגרוש, בעת אשר נדדו למרחקים אל ארצות אשר לא ידעו הם ואבותיהם, בתוך עמים אשר לא שמעו לשונם, והיה להם להתאחד ולהתקרב לפי טבעם ותבונתם, כי השפיות אשר התרגלו לדבר ביניהם, הספרדית והפורטוגזית, אחיות הן בנות אם אחת, בכל זאת התפרדו איש מעל אחיו, וכל אחד בקש דוקא יוצאי ארץ מולדתו והתאחד עמהם, אשר על כן נראה כמעט בכל ערי ארצות הקדם אחרי ביאת הפורטוגזים ועד מאה שנה ויותר אחרי כן מתנהגות עדות פורטוגזיות לבדן מבלי להשתתף עם הספרדים.

הפורטוגזים בהיותם יותר מעטים מן הספרדים בראשית בואם לתוגרמה, לא עלה על לבם לנצח ולכבוש את יתר היהודים תושבי הארץ מקודם לכן. הם הסתפקו בהיותם נפרדים ומתנהגים לבדם, ולא בקשו אחרת מאת יתר העדות, כי אם לעזוב אותם בנחת ובשלוה ולבלתי התערב בעסקיהם, על כן מעשיהם היו יותר רצויים ונוחים לתושבים הקדמונים מאשר הספרדים, והיו אהובים ומכובדים עליהם יותר מאלה האחרונים. „והייתי מתנהג עמהם—כן כתב רב אחד איטליאני בשנת רע״ג—באהבה ובחבה, כדרכי לאהוב ולכבד הפורטוגיזים מבין הספרדים, כי עם מהירות כעסם הם אנשים שומעים לכל החכמים ואמתים ונדיבים, לא מכוסים ונעלמים ונאים כמו הקשטיליאנוש״ [1].

מחזור או „מנהג״ מיוחד לפורטוגזים לא נודע. הפירוד היותר נדול אשר הבדילם מעל הספרדים היתה השפה הפורטוגזית, הנקראת בפיהם לעז פורטוגזי [2], אשר היתה מדוברת וחיה כמאה שנה אחרי הגרוש [3] ואשר נתבטלה לפני השפה הספרדית ברוב הימים.

עדות הפורטוגזים.

הפורטוגזים ימדו בראשונה עדות קטנות ברוב ערי המוריאה וחופי הים, אשר נתגדלו אחר כן ברוב הימים על ידי ביאת המרנים כפעם בפעם להסיר מעליהם מסוה

---

[97]) „הדבר הזה הוא בפני עצמו ענין חשוב שראוי לשום אליו לב. בכל קהלות הספרדים הספוזרים בארבע קצות הארץ, מתפללים בנוסח אחד ובנגון אחד לפיוטיהם ובקשותיהם, וברי״ה ויוה״כ שנת תרנ״ו נתקבצו פה בירלין להתפלל יחד יהודים וספרדים מארצות שונות, מהמבורג, ורומניא, וסרביא, ובולגריא, וערי מלכות השורקית, ואלגזיר, וטוניס, ואהי״ק (כי באו אל התערוכה שהיתה בברלין בשנת 1896) וכולם התפללו בנגון אחר, וכן אמרו לי כי נגון אחד עולה לכל הפיוטים והתפלות שמתפללים נוסח ספרד, ונראה לי כי רוב הנגונים תאלה תביאו אתם מספרד״ (מכוא לס׳ כבוד חכמים ע״י ר׳ שמעון ברנפלד, ברלין שנת תר״ס).

[1]) כבור חכמים או מסק ר׳ דוד מסיר ליאון, תחלת השאלה.

[2]) שם ברלין, תר״ס.

[3]) בנראה מתוך כ״י ר׳ אברהם מושאל על סדר השטות לגמין.

דת הנצחות ולהתנייר. ערות יותר גדולות נוספו בעיר הבירה קושטנדינא, אנדרינופלא (עם שתי קהלות: פורטוניש—היותר גדולה שבעיר—וק"ק איבורה), שאלוניק (עם שלש קהלות: פורטוגאל, ליסבון אשר נפרדה אח"כ נ"כ לכ' קהלות: ק"ק ליסבון ישן וק"ק ליסבון חדש, וק"ק איבורה), איזמיר, ואבידילונא ועוד ערים אחרות אשר אבדו עקבותיהן בארך הזמן.

בהיות כי רבו המרנים לבוא לחסות תחת צל תורכיה ולשוב אל חיק היהדות, היתה מרחפת סכנה גדולה על פני היהדות בארצות הקדם, פן יחשבו אותם לבלתי הגונים וכשרים לבוא בקהל ישראל, על כן נועצו רבני וגדולי שאלוניק ויוציאו קול קורא ועשו הסכמה לקדם פני הרעה. „יודע לכל רואה כתבנו זה כי הוסכם ע"פ כל חכמי העיר הואת שלוניק, הן החכמים השלמים קדושים אשר בארץ המה זלה"ה, הן אותם אשר בחיים חייתם יצ"ו, שכל אשה שנשאת לשום איש מבני ישראל בעודם בנזרת השמד, אע"פ שקדש אותה בפני ישראל העומדים שם אשר צפו מי השמד על ראשם, שאין לחוש לאותם קדושין כלל, והרי היא מותרת לכל ישראל אשר ירצה להכנים אותה, הן שמה במקום השמד, הן אחר הנצל מחרב השמד, וכן אנו נוהגים בעיר הואת שאלוניק, שכל אשה אשר תבוא מפורטוגאל וקשטיליא אין חוששין כלל לקדושין אשר נתקדשה אחר השמד. ואנו מתירים שתנשא לכל איש שתרצה, כי אין שם ערים כשרים בשום צד. וכיון שהעדים אינם כשרים, הקדושין אינם קדושין כלל, ואם תשאר גם כן זקוקה ליבם אין כאן זיקה כלל, ואינה צריכה חליצה כלל, ומותרת להנשא כנזכר, ולכל זה אין ספק כלל, ולהודיע הדברים והאמת האלה חתמנו שמותינו פה" [4].

גם רבי יעקב ן' חביב אשר היה מגדוש פורטוגאל משנת רנ"ן כתב: אבל בדור הרע הזה, כי ראינו בעינינו ובאזנינו שמענו כי כולם או רובא דרובא היו באונס (נוצרים), ראוי לפסוק הדין ככתוב בתשובה הזאת, שהם וזרעם וזרע זרעם לעולם דינם כישראלים [5].

בין הפורטוגזים היו אחדים אשר לא שבעו רצון מן היהדות, או אשר לא מצאו את אשר בקשו בארץ תורכיה, ולמרות אורך הדרך והסכנה המרחפת עליהם פן יוסרו קשה ויעלו על המוקד על ידי האינקוויזיציא, שמו לדרך פעמיהם וישובו לפורטוגאל [6]. אך בכל זאת מספר הבאים להתיהר היה רב וגדול, עד אשר כתב הסופר שמיפאן נירלאך בספר וכרונותיו כי עד שנת של"ד 1574 „באו לקושטנדינא עשרת אלפים יהודים שהיו נוצרים מלפנים (מרנים) מלבד אלה אשר באו לערים אחרות, וידוע כי מספר הבאים לשלוניק היה רב יותר על באי עיר הבירה" [7].

---

[4]) שו"ת מהרשד"ם, אבן העזר סי' י'.

[5]) שו"ת מהריב"ל, חלק א' שאלה ט"ו משם ר' יעקב ן' חביב.

[6]) בחורה אחת מאנוסי פורטוגאל שגולרה בגיות . . . וקדשה בפני אנוסים בפלאנדריש ואחר מחם היה פה יהודי וחלך לשם ונשתמד (מהרי"שדם חלק אבן העזר ס' י').

והאיש ביאקר (צ"ל ן' יקר) הנז' בעדות תראשון ובעדות האחרון, היה בשאלוניק ימים רבים, וחזר לפורטוגאל וכו' ונמצא באותו המעמד זה האיש ן' יקר, שהיה בשאלוניקו ושב לפורטוגאל (שו"ת מהריב"ל חיא דף נ"ח).

[7]) על האנוסים אשר באו לשאלוניק, ראה עוד ר' חיים בנבנשתי כנסת הגדולה אבן־העזר סי' ס"ח וסי' ס"ו).

ממנהגי הפורטוגזים המיוחדים נזכיר „שהאלמנה תזכה במחצית הנכסים אשר הניח הבעל, בין שהנכסים הרבה או מעט כנדוניתה"[8]. וכן בבדיקת הבהמות היו מחמירים בסירכא וכדברים אחרים אשר לא היו יכולים להתאים עם מנהגי הספרדים[9].

2) שמות אשר היו נהגים אצל הפורטוגזים (ע"פ כ"י ר' אברהם מוטאל) ואופן כתיבתם:

בונפיל, בלשון קשלוניא (צ"ל פורטוגז)= Bonfil רוצין לומר „בואין פינו" (בן טוב) ואם כתבו בב' תיבות או תיבה א' אין קפידא, ולא יכתבו בון פיל כזה בב' תיבות, ויכתוב בשיטה אחת או בסוף שיטה, ועין בזה בשם ידידיה לקמן, ולכן אם שם העצם של המנרש בונפיל יסדרו שני נטין, ככתוב לעיל בסמוך.

אזיבואינה, נראה לכתבו תיבה אחת אלף בסוף, לפי שאינה תיבת לשון הקדש... ובני פורטוגאל קורין אותה אויבואה (Hacebua)=(עושה טוב), וכן יכתבו על אחת כפי השם ששמו לה בשנולדה, ומי ששמה אוי בואה יכתבו אלף והא בסוף ולא אלף אחת, וגם לא יכתבו שתי אלפין, שאם יכתבו כן אין מובן לשם.

אורה־בואינה, שם זה כתוב כן במתרי"ל ח"ג כמה פעמים, ונראה לכתבו בן בב' תיבות, ודע שבני פורטוגאל במקום אורה בואינה אומרים אורה בואה, (Hora Bua, שעה טובה) ובל א' שקרואה בשנולדה ובו'.

בואה (Bua), הנה הפורטוגיזיש לאשה ששמה בואינה (טובה) קורין בואר, יכתבו בה"א בסוף ולא באלף, הגם שהוא לעז.

בי"ז בואה (Vez Bua=פעם טוב) יכתבו אלף והא בסוף, ויכתבו תיבה אחת.

בוג'ה (Buja) הכרנו אשה ששם העצם שלה בונית, וצריך לידע אם מתחילה בשנולדה קרו לה שם העצם ואח"כ קרו אותה בונית, ואם הוא שם העצם, יסדרו ב' נטין בעבור רפיון הגימל, ואם הוא שעת הדחק די בנט אחד, כמו שכתב מהר"י ן' חסון ז"ל.

ג'ודיטא (Judita=יהודית) הנה שם זה נוהגים הספרדים והפורטוגיזיש לכתוב ולקרות ג'ודיטא, והלועזים אחרים קורין ג'ודיקה, אם שמה ג'ודיטא יכתבו באלף בסוף, ואם שמה ג'ודיקא יכתבו בקוף ואלף.

וינויאודא (Venviuda=חיה) הנה הפורטוגיזים קורין לכנוי וידא, גנוי יודא וכו'.

3) עקבות השפה הפורטוגזית:

בשאלוניק, בהיות כי שם היו באים פעם בפעם אנוסי פורטוגאל להתנייר עד שתי מאות שנה אחרי הגרוש, והעדה הפורטוגזית היתה כבר בכירה, נשארו לא לבד מלות רבות ממקור השפה הזאת אצל הספרדים, אך גם סגנון הדבור הוא יותר קרוב לשפה ההיא מאשר לקשטיליאנית, כנודע לכל מבירי ארצות הקדם. אך גם אצל היהודים ביתר הערים נשארו איזה מלות כמו:

Nosos נוזות=אנחנו Vosos ביזום=אתם פישי Peixe (דג).

4) בתי־תפלה:

בשאלוניק: ק"ק פורטוגאל, ק"ק ליסבון ישן, ק"ק ליסבון חדש, ק"ק איבורה.

---

[8]) שו"ת מהריב"ל, חיב סי' כ"ג.

[9]) בית יוסף (פור יורה דעה סי' ל"ט).

באנדרינופלא: ק"ק פורטוגיזים (היותר גדול בעיר) וק"ק איבירה (Evora).
באומיר (סמירנא): ק"ק פורטוגאל (נשרף לפני עשר שנים ונבנה מחדש בעורת עדת ליסבון, עיר הבירה בפורטוגאל, להקים שם יוצאי מדינתם אחרי ד' מאות שנה).

5) שמות משפחות:

אלמיידה, מעיר Almeida	בינ'ה מעיר Beja
דאלמיידה, מעיר Almeida	ואינה, מעיר Viana
טורים, מעיר Toros	לאנו, מעיר Lagos
ליסבונה, מעיר Lisboa	לולי, מעיר Loulo
סאגים, מעיר Sagres	פאגינ'יל, פאניאל, מעיר Pinhel
פ'ארו, מעיר Faro	פיריירה, מעיר Fereira

ציון י"ב. בתי הדפוס הראשונים בתורכיה.

המדפיסים הראשונים בתורכיה היו הספרדים ר' דוד ואחיו ר' שמואל בני יעקב נחמיאש אשר יסדו בית דפוס בקושטנדינא, והדפיסו הספר הראשון, „ספר הטורים לר' יעקב בן הרא"ש, על ידי האומנים ר' דוד ן' נחמיאש ור' שמואל אחיו. השלמת אלו הטורים פרשת ותחי רוח יעקב אביהם יום ו' ד' לשבת שנת חמשת אלפים ומאתים וחמישים וארבעה) בקושטנדינא", אם כן נראה שהתחלת ההדפסה היתה למצער בראשית שנת רנ"ג, שהיא השנה הראשונה להתישבות גולי ספרד בתורכיה.

והנה על הדפוס הזה נפלו ספקות רבים. הראשון שהודיע ברבים מציאות הספר הזה, היה החכם די רוסי (Annal. Saec .XV P. 106). ובהיות שלא האמין בעצמו באפשרות שנת הדפוס הזה, שאל ידיעות ברורות מאת בעל הביבליותקא של אופנהיים באותו זמן אשר שם נמצא הספר הזה יחיד ומיוחד ואין שני בלעדיו, ונם השיבו לו והעתיקו בעבורו נוסח הדף האחרון, והוא נסמן בסימן תקכ"א (Oppenheim 521 F). החכם ר' משה שטיינשניידר במאמרו על בתי הדפוס היהודים באסף אנציקלופדיא של הרש ונרובר (ליפסיא 1851—דף ל"ו הערה נ), מטיל ספק בשנת הדפוס, והוא אמר לתניה שנת רס"ד במקום רנ"ד, כי בשנה ההיא יתאימו נם יתר המספרים ו' לשבוע ד' טבת תחת ממשלת השלטון באייזיד, שבלעדי זאת קשה להבין איך יהיה באפשר שלא נדפסו ספרים בין שנת רנ"ד עד שנת רס"ה. נם יחשוב שמלת אחים אינה לפי פשוטה, אלא שהוראותה „חברים".

אמנם אין להטיל שום ספק בדפוס הזה אחרי החקירה המתאמתת של החכם די רוסי, ובהיות שהשנה נוכרת במלות שלמות [1], ולא בסימני המספר, אשר אפשר לחשוב לשניאת המדפיס, אף סימן פרשת השבוע „ותחי רוח יעקב אביהם", ולא „פרשת ויגש" שהוא יותר פשוט,—יראה שהמדפיסים רצו בזה להזכיר ולרמוז שם אביהם, שעשו לו

---

[1]) אמנם תוכל לחיות שעות גם במלות שלמות. כן נדפס על שער ס' הערוך שנדפס בווינציא שנת שי"נ, ה"א וארבע מאות . . . (ראה אוצר הספרים לבן יעקב אות ע' Nr. 593) (דוד פרנקיל). ואני המחבר לאחר איזה זמן ראיתי הס' הזה רשום ברשימת מוכרי ספרים שנמצא להמכר, ובעת שאני כותב חשורות האלה (אדר ב' תרע"ט) אינני זוכר שם מוכר הספרים הזה, והנני סומך על זכרוני שראיתי אותו בלי שום ספק, וברור אצלי הדפוס הזה.

נחת רוח בהופעת הספר, ועוד נם זאת כי ביתר הספרים שיצאו לאור בבית הדפוס הזה נזכרים תמיד כאחים ולא כחברים.

ואין להתפלא כי לא נמצאו בעת ספרים אשר נדפסו כין שנת רנ"ד־רס"ד. אפשר שכבר נדפסו בשנים האלה, ואבדו בארך הימים, בהיות שבארצות הקדם לא היו מעולם בתי עקר ספרים כוללים, ואלה שהיו קנין היחידים אבדו בעון רע או נשרפו כליל בשרפת המצויות בתוגרמה, ולא נפוצו במדינות אחרות להיות לפליטה, כאשר קרה בספר הטורים הזה, היחיד ומיוחד אשר היה אפשר למצוא, ובספרים אחרים מדפוס תוגרמה שנמצאים כעת אכסמפלרים כודדים, אשר הנקל היה שנם הם יאבדו, וראיה לדבר מספר „משחקת בתכל" לר' ישראל נג'ארה הנדפס כצפת בדפוס ר' אברהם ן' יצחק אשכנזי, ובשער כתוב: „נדפס עתה מחדש" אף כי אין זכר ושארית לדפוס קודם לזה השני משנת שמ"ו. נם יש לשער כי במשך עשרת השנים האלה אולי נאסר הדפוס מפעם הממשלה, בהיות כי הסופרים הרבים, אשר מצאו מחית ביתם מן הכתיבה, האמינו כי כזה תקופת פרנסתם וכקשו מהממשלה להניא המלאכה הזאת, כמו שקרה לדפוס התוגרמי והערבי אשר אחר כמאה וחמשים שנה יותר מהדפוס העברי והלועזי בתוגרמה באשמת הסופרים והמעתיקים המתמרנים.

הספר השני אשר יצא מבית הדפוס הזה הוא: תורה עם פירוש רש"י והפטרות עם רד"ק, וח"מ עם פירוש הראב"ע ומגלת אנטיוכום, ניסן רס"ה על ידי האחים ר' דוד ור' שמואל ן' נחמיאש.

הספר השלישי הנודע בתוגרמה יצא נם נם כן מבית הדפוס הזה, קצץ אחר יכיל:

ז ב ח פ ס ח, פירוש על ההגדה מר' יצחק אברבנאל עם שירים מבנו ר' יהודה אברבנאל.

ר א ש א מ נ ה, על שלש עשרה עיקרים מר' יצחק אברבנאל עם שירים מבנו ר' יהודה.

פ ר ק י א ב ו ת, עם פירש נחלת אבות מר' יצחק אברבנאל ושירים מבנו ר' יהודה. התחלת ההדפסה היתה בשנת רס"ה, וכדף האחרון כתוב: „נשלמו אלה החבורים על ידי כ"ר דוד ור' שמואל ן' נחמיאש ונם כ"ר יצחק ספפורטה אשר העירו לבו לקרבה אל מלאכת הקדש, והיתה השלמתו ט' לכסלו שנת הרס"ו במדינת קושטנטינא תחת ממשלת שולטן ביאזיט".

לפלא לראות שהרב דון יצחק אברבנאל, שהיה בעת ההיא באיטליא, מקום אשר רבו בתי הדפוס בימים ההם, בנייר יפה ובאותיות מהודרות, ואולי במחיר יותר בזול מדפוסי תוגרמה, אשר בלי שום ספק עלו יותר ביוקר, בהיות שלא נתפשטה הרבה המלאכה ההיא, ולפי טבע העין אי אפשר היה שנמצאו מסדרי האותיות ומניהים כל כך כמו באיטליא, ובמכתבו אשר ערך תשובה לר' שאול הכהן אשכנזי, שנים רבות אחרי שהופיעו חבוריו אלה, הוא ירבה להלל ולשבח הדפוס היפה הזה.

אמנם נראה כי ר' שמואל אחי ר' דוד נחמיאש נפטר לעולמו, ולר' דוד האח הנדול היה בן, ושמו נם כן ר' שמואל אשר קרא אותו להקים שם לאחיו, כי בן יראה בס' הרי"ף (אלפסי) הנדפס בקושטנטינא בשנת רס"ט (סימן ואברכם) נרשם בסוף הס' על ידי ר' דוד ובנו ר' שמואל נחמיאש. בשנה אחת אחרי כן רואים אנחנו את ר' דוד נחמיאש שהתחבר עם אימן אחר להנהנת בית דפוסו בסוף ספר „משרא קטירין" לר'

אברהם הלוי הזקן נרשם: על ידי האומנים ר' דוד ן' נחמיאש ור' אשטרוק דטולין יום י' ט"ו סיון שנת האחרון" (ר"ע) תחת סולטן באיזיט.

ר' דוד נחמיאש נספר לעולמו בין חדש סיון לחדש תמוז, בהיות שהספרים האחרונים אשר הדפים הם שערי תשובה (א' אדר) והגהות התלמוד (סיון הער"א), ובנו ר' שמואל הדפים לברו הספר הראשון שיצא מבית דפוסו „ערוך הקצר" בחדש תמוז אר"ע, ובסוף הספר מוכיר את אביו בברכת המתים.

ר' שמואל נחמיאש התחבר בעת ההיא עם אומן אחר, ר' יהודה ששון, אשר הדפים ספר אחד לברו „שלחן ארבע" לרבינו בחיי בר אשר בשנת רע"ד, והדפיסו כאחת בשנת רע"ד פרקי דר' אליעזר (השלמת ההדפסה יום ג' נ' אייר בר"ן יח"ד), פירוש התורה לרבינו יעקב בן הרא"ש (השלמת ההדפסה יום א' ט"ו תמוז בר"ן יח"ד), וכנראה סימן השנה „בדן יחד" ירמזו נם על התחברות שני בתי הדפוס. בשנת רע"ה [2] הדפיסו שני האומנים האלה כאחת, אמנם בשנת רע"ן רואים אנחנו ר' שמואל נחמיאש בתור מדפים לבדו, ושם ר' יהודה ששון נעלם ונשכח מן חיום ההוא, ואולי לא נמנה עוד בין החיים. הספר הראשון שהדפים לבדו, היה „דברי הימים של משה רבנו ע"ה" וכו' (חשון רע"ו), ובשנת רע"ח „אמתי עם פירוש ר' יצחק ערמאה" (השלמת ההדפסה יום י' ח' אדר), ומן העת ההיא לא נודעו עוד עקבותיו בתור מדפים.

ור' אשטרוק די טולין חברו של המדפים הראשון ר' דוד נחמיאש, אחרי מותו של זה יסד נם הוא בית דפוס לעצמו בחברת ר' שמואל ריקומין בשנת רע"ב. הם' הראשון שהדפים הוא „בית מרזח לר' יחיאל בן יקותיאל הרופא" (השלמת ההדפסה ד' תשרי ער"ב), ושניהם הדפיסו כאחת בחברת ר' שלמה בן מזל טוב המשורר הרומניוטי „ס' השרשים" לרד"ק בשנת רע"נ [3]. מן העת ההיא השתמט ר' שמואל ריקומין, ור' אשטרוק די טולין הדפים לברו בשנת רע"ד [4] מנורת המאור ובשנת רע"ה ס' מכילתא. ובעוד איזו שנים נעלמו עקבותיו. כנראה מכר או הוריש בית דפוסו לר' שלמה בר מזל טוב, שעבר כבר בביתו משנת רע"נ, והדפים לחשבונו בשנת רע"ח „תולדות יצחק" לר' יצחק קארו (ושם חתם המדפים: נאום הצעיר במושבי שבט ברזל ועופרת שלמה בן לאדוני אבי החכם השלם הר' מזל טוב זלה"ה).

בשנת רע"ה נוסר בית דפוס חדש בקושטנדינא על ידי ר' יוסף עייר קאבצי, אשר הדפים רק ספר אחד „זוהר הרקיע" להרש"בץ על האזהרות לר' שלמה בן נבירול (מנחם הרע"ה) [5].

בשנת רע"ט, אחרי שביתת חמש שנים, יסר ר' אשטרוק די טולון מחדש בית דפוסו בחברת ר' חיים קסרנו ב"ר שבתי. וירפיסו ס' אלפא ביתא דבן סירא וכו' ושנה אחת אחרי כן הדפים לברו ס' „מדרש חמש מגילות" (השלמת ההדפסה, ניסן ור"ב חס"ד).

בשנת רע"ט נוסר בית דפוס אחר מלבר בית הדפוס הזה, שנתחרש על ידי האומנים ר' יוסף ישראל צרפתי ומיליאריבי ור' משה בן ר' שלמה חליבוי. הספר היחידי הנודע אשר נדפס בבית הדפוס ההוא, הוא „תורת אדם" להרמ"בן עם שער הנמול (שהשלמתו ב"ה בסליו עט"ר).

---

[2] גם בשנת ער"ו תולדות אדם וחוה (דוד Ernkiel).
[3] כן ס' פתח דברי, ופתרון חלוטות, ומעשת תורת (הנ"ל).
[4] גם אבודרהם ופי' התורה לראב"ע. (הנ"ל).
[5] גם ס' כריתות, חשון ער"ו.

וכשנה אחת אחרי כן נודע לנו בית דפוס אחר, נוסד ע"י ר' יום טוב וכרי בן ב"ר רפאל וכרי, אשר הדפים ס' „הליכות שבא" לר' שלמה אלמולי (ההשלמה כ"ד כסליו ר"פ).

מלבד המדפיסים האלה, נודע בית דפוס אחר אשר יסדו בשנת רע"ו ר' משה בן ר' שמואל פצילינו (או פסילינו, כאשר חתם פעם אחרת). הס' הראשון אשר יצא מבית־דפוס זה הוא ס' שו"ת להרשב"א (השלמת ההדפסה א' ניסן רע"ו).

המניהים בבתי הדפוס בקושטנדינא היו על הרוב הרבנים היותר מפורסמים. ספר התורים שנדפס בשנת רנ"ד הונה, לפי עדות די רוסי, על ידי ר' אליה הלוי אשר עסק במלאכה הזאת ימים רבים. בשנת רס"ט עסקו בהדפסת האלפסי בבית ר' דוד נחמיאש, ר' אליה הלוי, ר' דוד ן' יחיא, ר' דוד כהן (אולי בעל התשובות מהרד"ך), ר' יוסף כהן שרי, ור' יצחק קספוטה (כנראה צ"ל ששפורטה), גם ר' אברהם בן יוסף ן' יעש שמש בתור מניה בדפוס האחים נחמיאש, ור' אברהם בן פרדס בדפוס ר' אשטרוק די טולן. בין האומנים ומסדרי האותיות נודעים לנו ר' יוסף בן יואל ביבאש, ר' יהודה בן יוסף בן בולאם, ור' משה בכר מימון מחביב, אשר חתם בסוף ס' בכור שור (פירוש על התורה) בשנת ר"פ; ופידור האותיות נהיה על ידי המסדר משה בכר מימון, בספרים אחרים משה בכר מימון מחביב המסדר, ופעם אחת רק משה מחביב.

כמעט כל הספרים נדפסו בחצי גליון על נייר לבן ועבה בעמוד אחד או בשני עמודים, ורק פעם אחת שלשה עמודים בכל דף (ס' השרשים לרד"ק. שם המדפים מקום הדפוס ושנת הדפים נרשמו תמיד בסוף הספר אחרי התחימה, כי כל הספרים נדפסו בלי שער. מספר האבמפלרים שנדפסו מכל חבור לא נודע לנכון. אמנם יודעים אנחנו, שבתונרמה שנים רבות אחרי שנתפשט הדפוס והספרים הנדפסים היו נמצאים ביד כל אדם, הדפים ר' אברהם יצחקי לאניירו מארם צובה חבורו בלי יקר בשנת שס"ג, במספר מאה ותשעים אבסבפלרים (שו"ת מהרי"ט חלק א' ס' קכ"ד).

על ערך הדפוס חסרות גם כן ידיעות ברורות. אמנם יודעים אנחנו שעלה ברמים יקרים. ר' יעקב בן חביב בהקדמת ספרו עין יעקב כתב על ס' הנהות התלמוד (שנת רע"א) „כי כבר קדמני חכם בספרדי אשר כתב על ספר מיוחד כל מדרשי התלמוד, וכבר הסביבו להדפיסו אנשים חכמים ונבונים העומדים על מלאכת הדפוס בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים קושטנדינא, ומלאה הארץ דעת מאותם הספרים, כי התלמידים והתירים והסוחרים קנו רבים מהם ולא ברמים יקרים". ובסוף ספר השרשים לרד"ק נרשם: „ותשלם מלאכת הספר הנכבד הנדול הזה הוא ס' השרשים על ידי האומנים ר' שמואל ריקומין ור' אשטרוק די טולן, ולסמוך את ידיהם בהוצאת פנזור המלאכה כי רבה, בא החכם ר' חנניה בר אליעזר השמעוני י"א, ונם ר' אברהם דברושאה פרובינצאל, ונכנסו בהונם ובממונם בעובי קורת... ר"ח אויר רע"נ", ודור אחר אחרי כן כתב המדפים ר' יצחק יעבץ שעלו לו מאה ניירים נדפסים בשלשת אלפים לבנים, ועל כן הדפים ספרו יפיק רצון (בילווידירו הסמוכה לקושטנדינא, שנ"נ) שלש מאות כרכים, ותורת חסד (שם, שנת שנ"ו) רק מאתים כרכים (הקדמת ס' תורת חסד).

בשאלוניק היו רון יהודה נדליה ובניו הראשונים אשר הקימו בית דפוס עברי בערך שנת רע"א והדפיסו עור חמש ועשרים שנה. ואצלם שמש בתור מניה ר' יוסף מטטרון (הנזכר בס' תהלים משלי, איוב, ודניאל עם פירוש רש"י בשנת רע"ה ועוד). ר' יעקב בן חביב ממערשי פורטוגל כתב בהקדמת ספרו „עין יעקב" חלק ראשון על

המדפים הוה בזו הלשון: ומאת ה' היתה לי כי הקרה השם יתברך לפני היום במקום מושבי (שאלוניק) אומן הנון וראוי, וקן ונשוא פנים, איש אמונים, הלא הוא הנבון ומעולה כה"ר יהודה נדליה יצ"ו, כי ידעתיו בימים הראשונים בלישבונה בבית החכם ומעולה וענוי, ומאושר בענייני כה"ר אליעזר טולידאנו ז"ל, שהיה אצלו נצב על מלאכת הקדש הזאת שהיתה נעשית בביתו, ואחרי בואו לעיר הזאת היציא הוצאות רבות לעשות זאת המלאכה שלמה בחוק יד, ובניו ובני ביתו בלם תמימי דרך מתעסקים במלאכה הזאת".

חלק גדול מהספרים שנדפסו שם היו למאכולת האש או אבדו ברוב הימים. כן הגיעו לידי דפים בודדים מס' איוב בלי כל פרוש (שמצאתי בתוך כריכת ס' תפלה למשה—לר' משה אלמושנינו, שנת שכ"ד—בהיות שראיתי שנשאל מהרשב"ם על אשר היו נוהגים הבורכים בשאלוניק לכרוך הספרים בעלי דפוס ספרים ישנים שהיו מרביקים אותם אחד אל אחד, וברקתי בס' הוה ומצאתי העלים האלה, ואיזה עלים מכ"י). ור' יוסף קארו בספרו אבקת רוכל כתב שספרי התפלה והמחזורים דפוס שאלוניק הישנים בולם משובשים ומלאי שגיאות, ובעת לא נמצאו מחזורים באלה לא בהביבליותיקות הגדולות ולא בידי אנשים פרטים. והחכם ר' רפאל נתן ראבינוביץ כתב במאמר על הדפסת התלמוד (צד כ"ח) בזו הלשון: יש בידי מסכת ערובין והוא עם פירוש רש"י בלבד בלי התוספות, ומקום הרש"י הוא בע"א משמאל העמוד ובעמוד ב' מימין העמוד במדת פיליו קטן או קיוארטו גדול מחזיק קע"ה דפים וכתוב בסופו: "נשלמה המלאכה יום ראשון עשרה ימים לכסלו שנת הרפ"ב לפרט שלי"ת", ולא נזכר בו מקום הדפוס ועל ידי מי נדפס, וצורות האותיות משונות ואותיות רש"י דומות לאותן שבדפוס ליסבון, אבל הוא נדפס בשאלוניק בבית דון יאורה נדליה וכו', כי יש בידי ספר פתרון החלומות לר' שלמה אלמולי נדפס באותיות הללו, ונדפס בסופו: "תם ונשלם זה שאלוניקי". והנה האותיות שוות לדפוס ליסאבון, וכתוב בסוף פירוש התורה להרמב"ן דפוס ליסאבון: "בשנת ארח"ם וכו' באשבונה בתוך ימים בנוה וכו' בבית הרב רבי צרפא ורבן אליעזר אריי שבחבורה". ואחר ספר האבודרהם דפוס זה כתב: "שנת רנ"ה בשוב הת"א אלפים באשבונה בבית חסיד ירא אלהים וחכם אליעזר שמו רב הפעולות", והוא הרב אליעזר טולידאנו, ורון יהודה נדליה המדפים בשאלוניק משנת רע"ח (לפי דעתי רע"א) והלאה היה מקורם בליסאבון בן משק ביתו של ר' אליעזר זה, כמו שכתב העין יעקב בהקדמתו וכו' ויכול להיות כי בבוא ר' יהודה נדליה מליסאבון לשאלוניק הביא עמו את הדפוס עם האותיות וגם יצק לו שם אותיות אחרות הדומות לאותיות דפוס קושטא, והדפיס ספרים בשתיהן. באותיות הראשונות הדפיס את המסכתות, את פתרון חלומות, ואת המדרש תהלים מן פ' קי"ט ואילך, ושאר ספרים שלא ראינום, וגם האותיות של העין יעקב הראשון דומות להן במקצת, ובשניות הדפיס עקידת יצחק ומטורות התלמוד ושאר ספרים. אבל פלא הוא שהדפיס ספרים בדפוס יפה ומסכתות בדפוס גרוע ומטושטש אשר כמעט לא יצלח ללמוד בו. וכתב בס' פחד יצחק ערך "גנבא" כי בגמרא דפוס פורטונאל נמצא הנוסח בדף ע"ג א' "אמר רב פפא היינו דאמרי אינשי גנבא אפום מחתרתא רחמנא קרי". ונראה שמעולם לא נדפסו מסכתות בפורטונאל, וביד הרב היה גמרא מדפוס זה, ולא היה כתוב בסופו שנדפס בשנת רפ"ב, או שהיה חסר בספרו הדף האחרון, ולפי שהאותיות דומות לדפוס ליסאבון חשב שבאמת נדפס שם וקראו דפוס פורטונאל, וכתב השם הגדולים ערך גמרא: "ואני ראיתי איזה גמרות דפוס ישן שנדפסה גמרא עם רש"י וקמדומה שהיה דפוס קושטנדינא", ובודאי ראה את

המסכתות מדפוס זה, אבל אינם דפוס קושטנ', שהרבה ספרים יש לנו מדפוס קושט' שנדפסו באותו הזמן והאותיות בהם אינן דומות בלל לאותיות של מסכת זו וכו'.

ואני המחבר הגיעני לידי עה העידה סופיא (מקום שאני כותב הנוספות האלה) דפים בודדים מספר שמות עם פירוש על התורה, והאותיות דומות לדפוס לישבונה של ר' אליעזר טולידאנו. אמנם יש בצדדים רבים הבדל ביניהן, ודעתי נוטה שהם הזה נדפס בשאלוניק בבית המדפיס דון יהודה נדליה ובניו, ואין ספק שהדפיסו ספרים אחרים שאבדו ברוב הימים.

דון יהודה נדליה הדפיס לבדו רוב ספריו ופעם אחת נזכר שמו בלוית בניו (בסוף ספר מאיר איוב לר' מאיר עיאמה נשלם ביום הראשון לחדש הראשון—ניסן— של שנת זכי"ר גולי"ה—הע"ז).

הספריה העירונית
ע"ש ר' ציוני בית אריאלה
שד' שאול המלך 25, ת"א
טל. 4-3-33235, ת.ד. 210141=2

רשימת הספרים שנדפסו בתוגרמה עד שנת ר"פ

מאת הרב החכם הגדול, החוקר המצוין, המפורסם
מו"ה נתן ד"ר פורגס אב"ד דק"ק ליפסיא (לייפציג)
ור' אלכסנדר מארכס מניו־יורק ומלואים של המחבר.

רשימת הספרים שנדפסו בקושטנדינא

1) טורים, יום ו' ד' לטבת, שנת חמשת אלפים ומאתים וחמשים (לפי דעת אחרים צ"ל וששים) וארבע, תחת שולטן ביאזיט ע"י האחים ר' דוד ור' שמואל נחמיאס.

2) רס"ה, תורה, עם פירש"י והפטרות עם רד"ק, וח"מ עם פי' הראב"ע ומגלת אנטיוכוס. ניטן רס"ה ע"י האחים ר' דוד ור' שמואל המכונים ן' נחמיאש.

3) רס"ו, ראש אמנה וזבח פסח ונחלת אבות להאברבנאל, ע"י האחים הנ"ל ור' יצחק קאספוטה. והיתה השלמת הדפוס ביום ה' ט' לכסליו הרס"ו, תחת שולטן ביאזיט.

4) " משל הקדמוני ?

5) " לשון למודים, לר' דוד אבן יחייא ז"ל. ע"י האחים הנ"ל י"ט אלול ירו"ן, תחת שולטן ביאזיט.

6) רס"ט, משנה תורה, וכו' נשלם אדר ראשון ע"י האחים הנ"ל.

7) " אלפסי וכו', עם חידושי ר' יונה ז"ל וכו' בב"ח, נשלם ע"י ר' אליה הלוי ור' דוד ן' יחייא ור' דוד כהן ור' יוסף כהן שדי ור' יצחק קספוטה וע"י האומנים האחים בעלי הדפוס כ"ר דוד וכ"ר שמואל ן' נחמיאש יצ"ו, תחת ממשלת שלטן ביאזיט בשנת קחם נ"א אלי ואברכ"ם לאלף הששי.

8) ר"ע, השגות הרמב"ן, על ס' המצות להרמב"ם. ע"י האחים הנ"ל. בשנת כ"י ברו"ך הו"א, תחת שולטן ביאזיט.

9) " משרא קטרין, לר' אברהם הלוי הזקן. יום ו' ס"ו סיון שנת האחרו"ן, תחת ביאזיט.

10) " הליכות עולם, לר' ישועה כ"ר יוסף הלוי, עם מבוא התלמוד לר"ש הנגיד, נשלם ר"ח אב נכ"ר, תחת שולטן ביאזיט.

11) " יוסף בן גוריון, ספר זה נרשם בתחילה אצל די רוסי ונמצא גם כן בוואטיקן (Magazin f. d. Wissensch. d. Judent. III, 154) ובין ספרי לרן שנמכרו באמשטרדם תרנ"ט ס' 656.

12) " תפלות סדר השנה כמנהג קהילות רומניא, מסודר ע"י ר' אליה הלוי (ר' אברהם ברלינר Aus meiner Bibliotek ס' ל') והחכם ר' משה שטיינשניידר (Supplement zur Catai. Bodl. p. 491).

13) רע"א· שערי תשובה לר' יונה גרונדי· ע"י האחים הנ"ל· א' אדר שני רע"א·
14) " הגדות התלמוד בירח סיון הער"א תחת שולטן ביאזיט·
15) " ערוך הקצר· ע"י ר' שמואל ב"ר דוד ן' נחמיאס נ"ע· תמוז ארע"ה·
16) " ספר בלי שער· כולל קצת הגדות התלמוד· נשלם ר"ח סיון ה"ראע תחת שלטון ביאזיט על ידי ר' דוד ן' נחמיאש ובנו ר' שמואל· ועליהם החזיקו ר' שם טוב ב"ר משה ן' פולקאר ור' יצחק ב"ר שלמה גומי ור' אשטרוק ב"ר יעקב דטולון ור' יוסף ב"ר יצחק אלצייג·
17) " מוסר השכל לרב האי גאון (דפוס א"י)· ע"י האחים ר' דוד ור' שמואל נחמיאש תחת שולטן ביאזיט·
18) רע"ב· בית מדות· לר' יחיאל בן יקותיאל הרופא· ע"י ר' שמואל ריקומין ור' אשטרוק דטולין· ד' תשרי ער"ב תחת שולטן ביאזיט·
19) " מדרש תהלים (עד מזמור קי"ח עד ועד בכלל)· כ"ה אדד ער"ב תחת שלטון בייאזיט·
20) " ספר רבות· ה' ניסן ער"ב תחת שלטון ביאזיט·
21) רע"ג· ס' השרשים לרד"ק· ע"י ר' שמואל ריקומון ור' אשטרוק דטולון יום כ' ב' אדר רע"ג תחת שולטן סלים·
22) רע"ד· אבודרהם· ע"י אשטרוק דטולון· טבת רע"ד·
23) " פירוש התורה להראב"ע ע"י הנ"ל ניסן ר"ב חס"ד·
24) " פרקי דר' אליעזר· ע"י ר' יהודה ששון ור' שמואל ן' נחמיאש· יום ג' ג' אייר ה' בר"ן יח"ד· תחת סלים·
25) " פירוש התורה לרבנו יעקב בן הר"ר אשר· ע"י הנ"ל (ר' יהודה ור' שמואל)· יום א' ט"ו תמוז ה' בר"ן יח"ד· תחת סלים·
26) " מנורת המאור· ע"י אשטרוק דטולון ר"ב חס"ד·
27) " צרור המור· ע"י אשטרוק דטולון (אכס יחיד בעולם אצל די רוסי) ועתה נמצא בפאריס (Schwab, Les Juncunables N 165 p. 66)
28) רע"ה· קיצור פסקי הרא"ש· ע"י ר' יהודה ששון ור' שמואל ן' נחמיאש· יום ד' ו' אדר הרע"ה·
29) " תולדות אדם· לר' אליהו בן ר' משה גאלינה· ניסן הרע"ה (חסר מקום הדפוס· אבל בלי ספק הוא קושטנטינא)·
30) " כד הקמח· לרבינו בחיי· יום ה' ח' אייר הרע"ה· תחת סלים·
31) " זהר הרקיע להרשב"ץ על האזהרות לר"ש בן גבירול· ע"י ר' יוסף עייד קאבצי· י"א מנחם הרע"ה· תחת סלים·
32) " מעשה תורה· יום ו' י"ג אלול הרע"ה תחת סלים (נרשם אצל די רוסי)·
33) " מכילתא· ע"י אשטרוק דטולון רע"ה·
34) רע"ו· ס' כריתות לר' שמשון מקינון כ"ג חשון רע"ו (וגם עור"ה) תחת סלים·
35) " סודות גדולים מחכמי האמת· לר' אברהם ב"ר שמואל זכותא (נלקח מס' אבקת רוכל)· כסליו רע"ו· תחת סלים·

36) רע"ו. שו"ת הרשב"א (ק"ט) וח' תשובות והלכות פסוקות מהגאונים ע"י ר' משה בן ר' שמואל פצילינו (וגם פסילינו), א' ניסן רע"ו.

37) " תולדות אדם וחוה לרבנו ירוחם. ט"ו אב עור"ה (וגם יסו"ר), תחת סלים.

38) " אבקת רוכל אכס' יחיד בעולם אצל רבינוביץ.

39) " תורה בלי נקודות באותיות רש"י.

40) רע"ז. דברי הימים של משה רבנו ע"ה וכו' ע"י שמואל ן' נחמיאש. חשון רע"ז.

41) " סדר עולם. יום ד' ג' כסליו רע"ז, תחת סלים.

42) " מדרש שמואל ותשובות רס"נ. ח' אדר עו"רה, תחת סלים.

43) " מגן דוד לר' אלישע ב"ר אברהם בעד הרד"ק. י"ג ניסן העב"ר.

44) רע"ח. אסתר עם פי' ר' יצחק עראמה. יום ו' ח' אדר הרע"ח ע"י ר' שמואל בן דוד ן' נחמיאש, תחת סלים.

45) " בן המלך והנזיר. ב' ניסן ברוכי"ם.

46) " תולדות יצחק לר"י קאירו, ע"י שלמה ב"ר מזל טוב.

47) רע"ט. שאלות ותשובות להרמב"ן עם תקנות ר' גרשון מאיר הגולה וכו' (דפוס ראשון).

48) " בכור שור (פירוש על התורה).

49) " תורת האדם להרמב"ן, עם שער הגמול. כ"ה כסליו עט"ר, ע"י ר' יוסף ישראל ור' ישראל צרפתי ומילריאבי ור' משה חלימי בן ר' שלמה, תחת סלים.

50) " מנהיג לר' אברהם בן נתן אבן ירחי, יום ג' ח' תמוז רע"ט תחת סלים.

51) " אלפא ביתא דבן סירא עם מעשה דריב"ל ועוד מדרשים ומעשיות, ולבסוף ארחות חיים לר' אליעזר הגדול ע"י ר' אשטרוק דטולון ור' חיים קסריני בר' שבתי עט"ר, תחת סלים.

52) רע"ה—ר"פ ספרא עם פרוש הראב"ד.

53) קודם ר"פ. הלכות שחיטה בלשון ספרדי.

54) " ס' מצות גדול, לר' יעקב ב"ר משה מקוצי.

55) " דרשות או אבן שועב לר' יהושע בן שועב (קושטנדינא בערך שנת ר"פ, לפי השערת הח' ר' משה שטיינשניידר).

56) " דפים אחדים על התשובה (שם הס' בלתי נודע, אבל כנראה קושטנדינא ר"ע — ר"פ, נרשם אצל שטיינשניידר בקבוצת ההשמטות לרשימתו).

57) " הליכות שבא, לר' שלמה אלמולי. (נשלם כ"ד כסליו ר"פ).

58) ר"פ. כל בו, ע"י ר' יום טוב זיכרי בן כ"ר רפאל זיכרי נ"ע, ר"ח טבת ר"פ תחת סלים.

59) " לשון למודים, לר' דוד אבן יחייא. י"ט טבת ר"פ, תחת סלים.

60) " מדרש חמש מגילות ניסן ור"ב חס"ד ע"י אשטרוק דטולון (אכס' יחיד בעולם אצל די רוסי ונמצא גם אצל ר' אברהם אפשטין).

הוקלטו והוצבו
ברמב"ם

רשימת הספרים שנדפסו בלי ציון הזמן או בלי ציון הזמן והמקום אבל בלי ספק בקושטנדינא וכנראה קודם ר"פ.

61) אור עינים לר' שלמה בן אברהם פניאל (קושט' קודם ר"פ)
62) אותיות דר"ע (קושט' קודם ר"פ).
63) אמרות טהורות לדון אברהם ב"ר ניסים חיון (ק' קודם ר"פ).
64) דרכי התלמוד לר"י קוגפאנטון (ק' קודם ר"פ).
65) הנהגת הדבר לפילוניוס הרופא (ק' ר"ע) (אצל די רוסי ובניויורק מינכן וטורנו).
66) יד אבשלום, לר' יצחק עראמה על משלי (ק' ואולי אחר ר"פ).
67) ס' הישר לר"ת (באמת לר' זרחיה היוני) (ק' רע"ו–רע"ח).
68) מדרש ויסעו (ק' ר"ע–ר"פ).
69) מדרש משלי, (ק' רע"ב–רע"ז).
70) ס' המצות להרמב"ם (קושט' רע"ו–רע"ח).
71) מרפא לשון ודרכי נועם, לר' משא ן' חביב (קושט' קודם ר"פ).
72) משלי עפר ודינה או מליצה למשכיל חכם לדון וידאל בנבנשת נלוה לס' דה"י של מרע"ה וכו' (קושט' רע"ו או רע"ז).
73) משפטי החרם להרמב"ן, דיני טרפות לר"ד ן' יחייא. פסקי חלה להרשב"א ודיני דגרמי להרמב"ן (קושט' רע"ו–רע"ח).
74) עבודת הלוי, לר' שלמה בן ר' אליעזר הלוי (קושט' קודם ר"פ).
75) עמודי הגולה, לר' יצחק מקורבי'ל (קושט' כנראה ר"ע).
76) פירושים על רש"י לר' שמואל אלמושנינו ור' יעקב קניזאל וכו' (קושט' קודם ר"פ).
77) פרדס, לר' ידעיה הפניני (קושט', כנראה רע"ה).
78) פתח דברי, דקדוק, (קושט' כנראה רע"ה).
79) פירוש הכתובה להרשב"ץ, פי' הגט, סדר החליצה, גט חליצה משפט החרם הנדוי והנזיפה (עיין בישורון V חלק האשכנזי (ע' 167)
80) מדרש ויושע, דפוס ראשון (לפי השערת הביבליוגרפים).
81) פתרון חלומות, לר' שלמה אלמולי, (קושט' כנראה רע"ח).
82) שלחן ארבע, לרבינו בחיי, ע"י אשטרוק דטולון, (קושט' רע"ד ?).
83) בחינת עולם, עם פירוש ר"מ חביב (חלק ממנו נרשם גם בקהלת משה ע' 139, אמנם לפי השערת ר' נתן פורגס נדפס אחרי שנת ר"פ).
84) מעשה עשרה הרוגי מלכות.
85) מאמר בנשים הליליות (על ס' זה האחרון עיין ר' דוד קויפמאן בכנסת ישראל III. Suppl. 449—159 Steinschneid. (שלשה אלו הספרים נמצאים באוצר ניו־יורק (Zeitsch. für heb. Bibliog IX 123).

רשימת הספרים שנדפסו בשאלוניק עד שנת ר"פ

1) רע"ה. תהלים משלי איוב דניאל, עם פירש"י, בבית יהודה גדליה ע"י יוסף מטטרון, ד' אלול רע"ה.
2) רע"ז איוב עם פי' מאיר איוב לר' מאיר עראמה (חסר מקום הדפוס), א' ניסן זכו"ר גול"ה.
3) מדרש תהלים, מן מזמור קי"ט עד גמירא ופי' האלפא ביתא לר' מתתיה היצהרי (חמו"ד, שאלוניקי רע"ה).
4) מפשר חלמין לר' שלמה אלמולי, שאלוניקי (חסר זמן הדפוס, כנראה רע"ה—רע"ט)
5) עין יעקב ב"ח ע"י ר' יהודה גדליה (חמו"ד) שאלוניקי קודם ר"פ.
6) תורה עם תרגום ופירש"י (חמו"ד, שאלוניקי רע"ה).
7) איוב, בלי כל פירוש.

ועוד ספרים אחרים שאבדו עקבותיהם ברוב הימים.

התנצלות המחבר למהדורא הראשונה.

אמר הצעיר שלמה בכמוה"ר אברהם רוזאנים המחבר: הפעם אודה את ה' אשר הגיעני להשלים את הספר הזה, חלק ראשון לדברי ימי ישראל בתורכיה, אשר עובר אנכי בו זה יותר משתי שנים, והשלמתיו היום נ' לשבוע כ"ז ימים לחדש שבט שנת התרס"ב, שהוא יום פטירת אבי ז"ל; הוא יזכני להדפיסו, לזכות את הרבים ולהפיץ ידיעות נכוחות וברורות לתולדות אבותינו בארצות הקדם בקרב כל קהל ישראל, ויתן לי הכח והיכלת לחבר את החלק השני אשר יכיל תולדות היהודים בתורכיה בימי השולטן שולימאן ושלים ב', ואף כי טרוד אני בעסקי, כי הספרות איננה אומנותי, ואין לי שום תועלת ובצע בהוצאתי לאור החבור הזה, כידוע לכל יושבי שער עירי ומיודעי הקרובים והרחוקים, לקחתי עלי את המשא הכבד הזה, והנני מקריב מיטב עתותי על מזבח אהבת הלאום, שפת עבר, והאמת בדברי הימים. על-כן אל יאשימנו הקורא אם ימצא סגנון לשוני לפעמים שלא כהוגן, כי ספרי לא נכתב בבת אחת. אלא בכל ערב ובכל עת מצוא כאשר היה לי פנאי מעסקי, וכבר ידוע שהימים והשעות יבואו זה אחר זה, אך לא ישוו ביניהם, ובפרט למי שעסקו ואומנותו המסחר אשר יבלע מיטב עתיתיו ועשתונותיו.

את הדברים האלה כתבתי לפני חמש שנים, והנה היום זכני ה' וכבר כתבתי על ספר את החלק השני (ר"ע"ש"ה) והנני עומד בסוף החלק השלישי (של"ה"ת) והחלק הראשון יוצא מתחת מכבש הדפוס, הודות לתמיכת חברת "חסד ואמת" ברוסנזוק, אשר נתנה מאתים פרנק להדפיס החלק הזה, וביחוד אני חייב תודה על עמלו של החה"ש ר' דוד פרנקל בהוסיאטין אשר הגיה את הספר וגם הוסיף להביא הערותיו בתוכו, ועוד טרח הרה"נ החה"ש רר' נתן פוזנס אב"ד רק"ק ליפסיא (לייפציג) ברשימת הספרים הנדפסים בתורכיה בפרק הזה שסדרם בלוח מיוחד. תשואות חן חן להם. אמנם לרגלי ריחוק בית הדפוס מעירי לא היה בידי להגיה את הגליונות בעת הדפוס. על כן נמצא פה ושם קצת טעיות הדפוס והקורא יתקנן במקומן. ועוד מביע אני תודתי לר' אלכסנדר מארכס מניויורק אשר שת נוספות על רשימת הספרים.

רוסנזוק יום הפורים שנת מזכ"רת.

ואלה דברי המחבר האחרונים בסוף החלק הזה מהדורא שניה:

ברוך שהחייני וקיימני והגיעני לפרק הזה שנת תרע"ט ביום הראשון, לחדש הראשון, לשנה הראשונה לגאולת ישראל בעת האסיפה הנרולה בפריז לבריתת השלום שהבטיחה לתת תרות לארץ, ובו כליתי את הנהותי על החלק הזה והנוספות שהוספתי עליו כיד ה' הטובה עלי, להיות המלאכה יותר שלמה במשפט החלקים ב' וג' והחלק הרביעי שלא עלה עדין לדפוס, והנהו בכתב יד לרגלי מלחמת העמים, ומי יודע אם באיזה זמן מן הזמנים יהיה בידי להדפיס, כמו כן החלק החמשי הנמצא בכ"י תחת ידי, וכן החלק הזה עם הנוספות. אמנם כבר ידוע, כי לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון, והנני מובטח שלא תשאר מלאכתי כספר החתום לעד.

כ"ה סופיא, א' ניסן תרע"ט.

המחבר.

עריכת תל"ג, מחלקת התרבות
הספרייה ע"ש הרמב"ם
תל-אביב.